

**BƏYALİ ATAŞOV
NURPAŞA NOVRUZOV
ELŞƏN İBRAHİMOV**

MALİYYƏ NƏZƏRİYYƏSİ

Ali məktəblər üçün dərslik

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
10 fevral 2014-cü il tarixli 148 sayılı əmri ilə qrif
verilmiş və ali məktəb tələbələri üçün dərslik
kimi təsdiq edilmişdir.

**“Kooperasiya” nəşriyyatı
Bakı-2014**

Elm və Təhsil Mərkəzi
Təfəkkür Universiteti
Kitabxana

28497

Elmi redaktor: **Mirələm HƏSƏNLİ** - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Maliyyə" kafedrasının professoru, i.e.d.

Rəyçilər: **Əli NURİYEV** - Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Regional İqtisadi və Sosial Araşdırmalar İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, i.e.d., professor;
Mirdaməd SADIQOV - Əməkdar elm xadimi, i.e.d., professor;
Asif KƏRİMOV - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin "Maliyyə" kafedrasının professoru, i.e.n.;
Elmira BALAYEVA - Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin "Maliyyə" kafedrasının müdiri, i.e.n., dosent;
Xanoğlan HÜSEYNOV - Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin "Dünya iqtisadiyyatı və kommertiya" fakültəsinin dekanı, i.e.n., dosent;
Şükrəddin AĞABƏYOV - Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin "Pul tədavülü və kredit" kafedrasının müdiri, i.e.n., dosent.

Dərslik AKU-nun elmi işlər üzrə prorektoru, "Maliyyə" kafedrasının professoru, i.e.d., **B.X. Ataşovun** rəhbərliyi altında hazırlanmışdır.

Dərsliyin ayrı-ayrı fəsilləri "Maliyyə" kafedrasının aşağıdakı əməkdaşları tərəfindən yazılmışdır:

i.e.d., prof. B.X. Ataşov (giriş, 3, 5, 6, 13, 14, 17-ci fəsillər);

i.e.n., prof. N.A. Novruzov (1, 2, 7, 9, 10, 16-cı fəsillər);

i.e.n. dos. E.Ə. İbrahimov (1-ci fəsilin 2-ci paragrafı, 2-ci fəsilin 7-ci paragrafı, 4,8,11,12,15-ci fəsillər).

B. Ataşov, N. Novruzov, E. İbrahimov. Maliyyə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2014, 648 səh.

Hazırda pul və maliyyə-kredit alətlərinin rolu və əhəmiyyəti durmadan artır. Pul və maliyyə-kredit sistemi iqtisadiyyatın bazar mexanizminin daha səmərəli və daha çevik işləyən sektorudur. İqtisadiyyatın yenidən qurulması, maliyyə-kredit sahəsində mütəmadi olaraq baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar dövlət maliyyəsinin və təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin fəaliyyətinin nəzəri və praktiki məsələlərinin dərindən öyrənilməsinə zəruri edir.

Dərslik dörd bölməni-maliyyə nəzəriyyəsi və maliyyənin idarə olunmasının əsasları, dövlət və bələdiyyə (ictimai) maliyyəsi, iqtisadi subyektlərin maliyyəsi və beynəlxalq maliyyə münasibətlərini əhatə edir. Bütövlükdə o, ali peşə təhsili fənni kimi "Maliyyə" ixtisası üzrə zəruri biliklərin məcmusunu öyrədir. Əvvəlki tədris ədəbiyyatlarından fərqli olaraq, "Maliyyə nəzəriyyəsi" fənninin strukturuna əlavə fəsil və paragraflar daxil edilmişdir. Burada əsas mövzular məntiqi ardıcılıqla şərh olunaraq maliyyə nəzəriyyəsi haqqında baxışlar, maliyyənin mahiyyəti və funksiyaları, maliyyə siyasəti, maliyyə sistemi və onun həlqələri, maliyyənin idarə edilməsi, kommertiya təsərrüfatının maliyyəsi, dövlət büdcəsi, onun gəlir və xərcləri, büdcə quruculuğu və büdcə prosesi, dövlət və bələdiyyə krediti, büdcədən kənar fondlar, sığorta fəaliyyəti, maliyyə bazarı, beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətləri nəzərdən keçirilir.

Kitab iqtisad yönümlü ali məktəblərin tələbələri, magistrləri, aspirantları, doktorantları, həmçinin müəllimlər və mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərslik elmi işçilər, biznesmenlər, müəssisə və təşkilat rəhbərləri üçün də faydalı ola bilər.

A 0503020907-93
124-2014

© B. Ataşov, N. Novruzov, E. İbrahimov
© «Kooperasiya» nəşriyyatı, 2014.

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	11
------------	----

I BÖLMƏ MALİYYƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ MALİYYƏNİN İDARƏ OLUNMASI

FƏSİL 1 MALİYYƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN ÜMUMİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə nəzəriyyəsi elminin təşəkkülü və inkişafı.....	16
1.2. Dövlət maliyyəsi nəzəriyyələri.....	22
1.3. Müəssisə maliyyəsi nəzəriyyələri və onların əsas meyilləri.....	41
1.4. Azərbaycanda maliyyə elminin yaranması və inkişafına dair nəzəri baxışlar.....	46

FƏSİL 2 MALİYYƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI

2.1. Maliyyənin iqtisadi mahiyyəti və maliyyə münasibətlərinin tarixi təkamülü.....	51
2.2. Maliyyə nəzəriyyəsi elminin predmeti və vəzifələri.....	56
2.3. Maliyyənin digər iqtisadi kateqoriyalarla qarşılıqlı əlaqəsi.....	58
2.4. Maliyyənin funksiyaları.....	61
2.5. Maliyyə və ictimai təkrar istehsal.....	64
2.6. İqtisadi sistemdə maliyyənin rolu.....	68
2.7. İqtisadiyyatda maliyyə resursları və onların formalaşması.....	70

FƏSİL 3 AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ SİSTEMİ VƏ ONUN STRUKTURU

3.1. “Maliyyə sistemi” anlayışı və onun tərkibi.....	77
3.2. Maliyyə sisteminin əlamətləri və quruluş prinsipləri.....	78
3.3. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin sferaları və həlqələrinin səciyyəsi.....	81

3.4. Azərbaycan Respublikasının funksional və institusional maliyyə sistemi.....	88
3.4.1. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.....	96
3.4.2. Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi.....	97
3.4.3. Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi.....	98
3.4.4. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti.....	99
3.4.5. Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti.....	100
3.4.6. Qiymətli Metallara və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti.....	101

FƏSİL 4 MALİYYƏ SİYASƏTİ

4.1. Maliyyə siyasətinin məzmunu, məqsədi və əhəmiyyəti.....	103
4.2. Dövlət (bələdiyyə) maliyyə siyasəti.....	107
4.3. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə siyasəti.....	115
4.4. Maliyyə mexanizmi və maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində onun rolu.....	118

FƏSİL 5 MALİYYƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSASLARI

5.1. Maliyyənin idarə edilməsinin zəruriliyi və məzmunu.....	124
5.2. Maliyyənin idarə edilməsinin hüquqi əsasları.....	128
5.3. Maliyyənin idarəetmə orqanları sistemi və onların vəzifələri.....	133
5.4. Maliyyə planlaşdırılmasının zəruriliyi və iqtisadi mahiyyəti.....	140
5.5. Maliyyə proqnozlaşdırılması, onun məzmunu və əhəmiyyəti.....	148
5.6. Sosial-iqtisadi proseslərin maliyyə tənzimlənməsi.....	151
5.6.1. Maliyyə tənzimlənməsinin məzmunu, onun forma və metodları.....	151
5.6.2. İctimai (dövlət və bələdiyyə) maliyyə tənzimlənməsi.....	152
5.6.3. Sosial proseslərin maliyyə tənzimlənməsi.....	154
5.6.4. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə tənzimlənməsi.....	156

FƏSİL 6 MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİT XİDMƏTİ

6.1. Maliyyə nəzarətinin məzmunu və əhəmiyyəti.....	159
6.2. Maliyyə nəzarətinin növləri, formaları və metodlarının xarakteristikası...	163
6.3. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti.....	169

6.4. Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin təşkilati-hüquqi əsasları.....	173
6.5. Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi yolları.....	180

II BÖLMƏ

DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ (İCTİMAİ) MALİYYƏSİ

FƏSİL 7

DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ MALİYYƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

7.1. Dövlət maliyyəsi anlayışı və onun mahiyyəti.....	184
7.2. Dövlət maliyyəsinin funksional sistemi anlayışı və onun strukturu.....	185
7.3. Dövlətin maliyyə fəaliyyəti və onun əsas istiqamətləri.....	188
7.4. Dövlət gəlirləri və xərcləri sistemi.....	191
7.4.1. Dövlət gəlirlərinin iqtisadi məzmunu və təsnifatı.....	192
7.4.2. Dövlət xərclərinin iqtisadi mahiyyəti və tərkibi.....	198
7.5. Bələdiyyə maliyyəsinin təşkil xüsusiyyətləri.....	207

FƏSİL 8

BÜDCƏ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BÜDCƏ SİSTEMİ

8.1. Bütçənin mahiyyəti və əsas funksiyaları.....	212
8.2. Bütçənin sosial-iqtisadi proseslərdə rolu.....	221
8.3. Bütçə quruluşu və bütçə sistemi.....	226
8.3.1. Azərbaycan Respublikasının bütçə quruluşu və bütçə sistemi.....	228
8.3.2. Azərbaycan Respublikasının bütçə sisteminin fəaliyyət prinsipləri.....	230

FƏSİL 9

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

9.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət bütçəsinin gəlirlərinin iqtisadi məzmunu.....	233
9.2. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi və vergiyə cəlbətmənin prinsipləri.....	237
9.2.1. Vergilərin mahiyyəti, nəzəri əsasları və funksiyaları.....	237
9.2.2. Vergilərin təsnifləşdirilməsi, vergi sistemi və vergi siyasəti.....	241

9.2.3. Dövlət vergiləri və büdcə gəlirlərinin formalaşmasında onların rolu.....	248
9.2.4. Dövlət büdcəsinə rüsum xarakterli ödənişlər.....	270
9.2.5. Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər, onların büdcə gəlirlərinin formalaşmasında rolu.....	278
9.2.6. Büdcənin qeyri-vergi gəlirləri.....	282

FƏSİL 10 AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

10.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi xərclərinin təşkili və əsas istiqamətləri.....	284
10.2. Büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi xüsusiyyətləri.....	288
10.3. Dövlət büdcəsinin iqtisadiyyat sahələri üzrə xərcləri.....	291
10.3.1. Büdcənin əsaslı xərcləri və onun başlıca istiqamətləri.....	291
10.3.2. Sənaye, tikinti və investisiyaya büdcə xərcləri.....	294
10.3.3. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq xərcləri.....	296
10.3.4. Nəqliyyat, yol təsərrüfatı və rabitə xərcləri.....	297
10.3.5. Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri.....	298
10.4. Müdafiə və təhlükəsizlik, dövlət idarəetmə, məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanılması xərcləri.....	299
10.4.1. Müdafiə və milli təhlükəsizlik xərcləri.....	299
10.4.2. Dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanılması xərcləri.....	302
10.4.3. Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanılması xərcləri.....	306
10.5. Sosial sferaya büdcə xərcləri.....	308
10.5.1. Sosial yönümlü xərclərin əsas istiqamətləri.....	308
10.5.2. Elm xərcləri.....	312
10.5.3. Təhsil xərcləri.....	313
10.5.4. Mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya vasitələri və bədən tərbiyəsi xərcləri.....	316
10.5.5. Səhiyyə xərcləri.....	317
10.5.6. Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri.....	323
10.6. Büdcə profisiti və büdcə kəsiri.....	330
10.7. Dövlətin büdcə siyasəti və onun əsas istiqamətləri.....	336
10.8. Naxçıvan MR-in büdcəsi və yerli (bələdiyyə) büdcələr.....	341

10.8.1. Naxçıvan MR-in büdcəsi, onun gəlir və xərcləri.....	341
10.8.2. Yerli büdcələr və regionların sosial-iqtisadi inkişafında onların rolu.....	343
10.8.3. Yerli (bələdiyyə) büdcələrin gəlirlərinin formalaşması xüsusiyyətləri.....	346
10.8.4. Yerli (bələdiyyə) büdcələrin xərcləri və onların strukturu.....	348
10.9. Azərbaycan Respublikasının icmal büdcəsi.....	351
10.10. Büdcələrarası münasibətlərin məzmunu və təşkili əsasları.....	353
10.10.1. Büdcələrin tənzimlənməsi metodları və tarazlıq əlamətləri....	353
10.10.2. Azərbaycan Respublikası subyektlərinə dövlət büdcəsindən maliyyə dəstəyinin formaları.....	358
10.10.3. Dövlət büdcəsindən regionlara subvensiyalar.....	364
10.10.4. Büdcə krediti (ssudası), onun formaları və xüsusiyyətləri.....	365

FƏSİL 11

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BÜDCƏ PROSESİ

11.1. Büdcə prosesinin mahiyyəti və onun təşkili əsasları.....	371
11.2. Büdcə prosesi iştirakçıları və onların səlahiyyətləri.....	373
11.3. Perspektiv maliyyə planlaşdırılması.....	376
11.4. Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi.....	378
11.5. Büdcə layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi.....	382
11.6. Dövlət büdcəsinin icrasının təşkili.....	384
11.7. Naxçıvan MR-in büdcəsinin və yerli (bələdiyyə) büdcələrinin tərtibi, təsdiqi və icrası.....	389

FƏSİL 12

BÜDCƏDƏNKƏNAR XÜSUSİ FONDLAR. EHTİYAT VƏ MƏQSƏDLİ BÜDCƏ FONDLARI

12.1. Büdcədənkənar fondların sosial-iqtisadi məzmunu.....	392
12.2. Büdcədənkənar dövlət fondlarının xarakteristikası.....	394
12.3. Bələdiyyələrin büdcədənkənar fondları və onların əhəmiyyəti.....	399
12.4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, onun fəaliyyət xüsusiyyətləri.....	401
12.5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu, onun formalaşması və istifadəsi.....	409

12.6. İcbari Tibbi Sığorta Fondu.....	414
12.7. Ehtiyat və məqsədli büdcə fondları.....	419

FƏSİL 13
DÖVLƏT (BƏLƏDİYYƏ) KREDİTİ VƏ DÖVLƏT
BORCLARININ İDARƏ OLUNMASI

13.1. Dövlət (bələdiyyə) kreditinin mahiyyəti.....	426
13.2. Dövlət kreditinin funksiyaları.....	428
13.3. Dövlət kreditinin təsnifatı.....	432
13.4. Dövlət (bələdiyyə) borclarının məzmunu, formaları və metodları....	445
13.5. Azərbaycan Respublikasının dövlət (bələdiyyə) borclarının formaları.....	452
13.6. Dövlət (bələdiyyə) borclarının idarə edilməsi.....	458

III BÖLMƏ
İQTİSADİ SUBYEKTLƏRİN MALİYYƏSİ

FƏSİL 14
TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN (TƏŞKİLATLARININ)
MALİYYƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ TƏŞKİLİ ƏSASLARI

14.1. Müəssisələrin (təşkilatların) maliyyəsinin mahiyyəti və funksiyaları....	466
14.2. Kommersiya müəssisələrinin (təşkilatlarının) maliyyəsinin təşkili prinsipləri.....	470
14.3. Kommersiya təşkilatlarının (müəssisələrinin) maliyyə resurslarının yaranması mənbələri.....	473
14.4. Kommersiya təşkilatlarının (müəssisələrinin) əsas və dövriyyə fondları.....	477
14.5. Kommersiya müəssisələrinin (təşkilatlarının) gəlirləri, xərcləri və mənfəəti.....	481
14.6. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsinin məzmunu və fərqləndirici xüsusiyyətləri.....	489
14.6.1. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsinin mahiyyəti.....	489
14.6.2. Büdcə idarələrinin maliyyə resurslarının, gəlirlərinin formalaşması və istifadə edilməsi.....	494
14.6.3. Digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsinin təşkili xüsusiyyətləri.....	499
14.7. Ev təsərrüfatının maliyyəsi.....	504

14.7.1. Ev təsərrüfatının maliyyəsinin məzmunu və iqtisadiyyatda rolu...	504
14.7.2. Ev təsərrüfatının gəlirləri və xərcləri.....	507
14.7.3. Fərdi sahibkarların maliyyəsinin xüsusiyyətləri.....	513

FƏSİL 15

SİĞORTA FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

VƏ TƏŞKİLİ ƏSASLARI

15.1. Sığortanın iqtisadi məzmunu və funksiyaları.....	521
15.2. Sığortanın formaları və növləri.....	524
15.3. Azərbaycan Respublikasında sığortanın təşkili xüsusiyyətləri.....	530
15.4. Sığorta təşkilatının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi.....	535
15.5. Sığorta fəaliyyətinə dövlət nəzarəti.....	539
15.6. Sığorta bazarı: strukturu və təşkili prinsipləri.....	541

FƏSİL 16

MALİYYƏ BAZARI

16.1. Maliyyə bazarının mahiyyəti və rolu.....	550
16.2. Azərbaycanda maliyyə bazarının ümumi xarakteristikası.....	555
16.3. Kapital bazarının mahiyyəti, tərkibi, rolu və funksiyaları.....	560
16.4. Valyuta bazarı, onun funksiyaları və xüsusiyyətləri.....	565
16.5. Qızıl bazarının mahiyyəti və funksiyaları.....	575
16.6. Kredit bazarı anlayışı və onun funksiyaları.....	580
16.7. Qiymətli kağızlar bazarının məzmunu, funksiyaları və xüsusiyyətləri.....	584
16.7.1. Pay qiymətli kağızları-səhmlər.....	588
16.7.2. Borc qiymətli kağızları-istiqrazlar.....	590
16.7.3. Kommersiya qiymətli kağızları - veksəl, depozit və əmanət sertifikatları.....	594
16.7.4. Törəmə maliyyə alətlərinin xarakteristikası.....	595
16.7.5. Qiymətli kağızlar bazarının subyektləri və təşkilati strukturu...	597
16.7.6. Qiymətli kağızlar bazarının növləri.....	599

IV BÖLMƏ

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

FƏSİL 17

BEYNƏLXALQ VALYUTA - MALİYYƏ VƏ KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİ

17.1. Beynəlxalq valyuta münasibətləri və dünya valyuta sistemi.....	602
17.2. Azərbaycan Respublikasının valyuta sistemi.....	607
17.3. Valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti.....	610
17.4. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı.....	617
17.5. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin məzmunu və srukturu.....	624
17.6. Beynəlxalq kreditin mahiyyəti və əsas formaları.....	629
17.7. Beynəlxalq maliyyə bazarları.....	634
17.8. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları.....	636
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	643

Dərslik Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin 50 illiyinə həsr edilmişdir.

GİRİŞ

Iqtisadi təmayüllü mütəxəssislərin hazırlanmasının müasir səviyyəsi maliyyə elminə dair tədris ədəbiyyatlarına yeni tələblər irəli sürür. Bu ədəbiyyatlar tələbələrə cəmiyyətdə əmələ gələn maliyyə münasibətləri sisteminin nəzəri əsaslarını kompleks şəkildə öyrənməyə imkan verməlidir. Təcrübə göstərir ki, müasir iqtisadiyyatda pul ilə maliyyə arasında həddin o qədər əhəmiyyətli dərəcədə silinməsi baş vermişdir ki, pul ilə maliyyə münasibətləri, pul ilə maliyyə resursları arasında sərhədləri dəqiq müəyyən etmək qeyri-mümkün olmuşdur.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən bu proseslər tələbələrin nəinki maliyyənin mahiyyətini, habelə maliyyə sisteminin tərkibini və onun elementlərinin məzmununun öyrənilməsinə yeni yanaşmanın tətbiq edilməsini tələb edir.

Bəllidir ki, müasir inkişaf səviyyəsində ölkənin iqtisadi həyatında, xüsusən cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı prosesində maliyyədən istifadə edilməsi sahəsi onun rolunu obyektiv olaraq artırır.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında maliyyənin rolunun artması onun məzmununun nəzəri cəhətdən öyrənilməsinə, bu əsasda yeni maliyyə siyasətinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun maliyyə mexanizminin işlənilməsinin zəruriliyini şərtləndirir ki, bu da iqtisadiyyatın yüksək inkişaf sürətini təmin etməyə, təsərrüfatçılığın bütün subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə, büdcə sisteminin bütün həlqələrini tarazlaşdırmağa, əhalinin sosial müdafiəsinin sürətləndirilməsinə və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan verir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə nəzəriyyəsi məsələlərinə kifayət qədər diqqət yetirilmir ki, bu da maliyyənin sosial-iqtisadi proseslərə təsirinin lazımınca qiymətləndirilməməsinə, maliyyə siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin əsaslandırılmasında, müvafiq maliyyə münasibətlərinin forma və metodlarının seçilməsində uyğunsuzluqların əmələ gəlməsinə, dövlətin sabit iqtisadi inkişafa və makroiqtisadi davamlılığa nail olunması üzrə həyata keçirdiyi tədbirlərin səmərəliliyinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bu məsələlərin həlli maliyyə sisteminin inkişafının yeni konsepsiyasının işlənilməsinə, ölkədə maliyyə sabitliyinə nail olunmasını, iqtisadi böhranın mənfi təsirlərinin azaldılmasını tələb edir.

Maliyyə-iqtisad fənləri üzrə, xüsusən maliyyə nəzəriyyəsi sahəsində dərsliklərə olan ciddi tələbləri nəzərə alaraq, təqdim edilən dərslikdə iqtisadi nəzəriyyənin əsas müddəalarının, Azərbaycanın və xarici tədqiqatçıların baxışlarının təhlili əsasında maliyyənin mahiyyəti və rolu, maliyyə resursları və maliyyə mexanizminin ayrı-ayrı istiqamətlərinin inkişafı öz əksini tapmışdır. Maliyyənin mahiyyəti haqqında nəzəri müddəalar əsasında maliyyə sistemi, maliyyənin idarə edilməsi haqqında nəzəri baxışlar şərh edilir, onların sosial-iqtisadi proseslərə təsiri mexanizmi açıqlanır, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin, dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri göstərilir. Məsələlərə bu cür yanaşma Azərbaycanda makro və mikro səviyyədə maliyyə münasibətlərinin təşkilinin xüsusiyyətlərini və habelə maliyyənin müasir meyillərini göstərməyə imkan verir. Bu məsələlərin dərinədən öyrənilməsi mütəxəssislərin hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Çünki, onlar nəinki kifayət qədər nəzəri biliklərə yiyələnməli, həm də praktiki vərdişlərə və bu bilikləri maliyyə-kredit sferası orqanlarında peşəkarcasına istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalıdırlar.

Tədris materiallarının bu cür şərhinin məntiqiliyi dörd bölmə, on yeddi fəsil-dən ibarət olan dərsliyin strukturunu müəyyən etmişdir. **Birinci bölmədə** xronoloji tarixi təhlil əsasında maliyyə nəzəriyyəsinin ümumi əsasları, obyektiv iqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin mahiyyəti və funksiyalarının müasir durumu şərh edilir, bazar münasibətləri şəraitində onun məzmununun dəyişməsi təhlil edilir, Azərbaycan Respublikasının müasir maliyyə sisteminin xarakteristikası verilir. Maliyyənin idarə edilməsi məsələləri ətraflı öyrənilməklə, maliyyənin iqtisadiyata və sosial sferaya təsiri tədqiq edilir. Azərbaycan Respublikasında maliyyə siyasətinin məzmunu və əhəmiyyəti, müasir şəraitdə onun həyata keçirilməsində maliyyə mexanizminin rolu ətraflı araşdırılır. Burada maliyyə nəzarəti və audit xidmətinin izahına xüsusi diqqət yetirilir.

İkinci bölmədə Azərbaycanda dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin tərkibi təhlil edilir, onun məzmunu, dövlət, regional və yerli səviyyədə təşkili xüsusiyyətlərinin xarakteristikası verilir. Burada büdcənin təkrar istehsal prosesində rolu, Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin təşkili, gəlirləri və xərcləri, büdcə prosesinin həyata keçirilməsi məsələlərinin araşdırılması xüsusi yer tutur. Bu bölmədə büdcədən kənar dövlət və bələdiyyə fondlarına, Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin (büdcələrin) balanslaşdırılmasının təmin edilməsində xüsusi rol oynayan dövlət və bələdiyyə borclanması məsələləri şərh edilir.

Üçüncü bölmə fərdi sahibkarlıq da daxil olmaqla təsərrüfat subyektlərinin, yəni iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sfera və sektorunda kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarında, ev təsərrüfatında maliyyənin təşkilinin öyrənilməsinə həsr

edilmişdir. Bu mövzular şərh edilərkən təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının mənbələrinə və növlərinə, mikro səviyyədə maliyyənin idarə edilməsinin xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Burada sığorta fəaliyyətinin nəzəri aspektləri və təşkili əsasları, maliyyə bazarının formalaşması və inkişafı məsələlərinə geniş yer verilir.

Dördüncü bölmədə beynəlxalq valyuta-maliyyə və kredit münasibətləri ətrafı işıqlandırılır.

Kitabda bütün əsas məsələlərin şərhini Azərbaycanın, habelə xarici ölkə alimlərinin elmi-nəzəri və praktiki müddəalarına əsaslanır.

Dərslərdə əvvəllərdəki tədris nəşrlərinə nisbətən bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılmasına, qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsinin fəaliyyət xüsusiyyətlərinə, maliyyə bazarının növlərinə, dövlət və bələdiyyə maliyyəsi kimi məsələlərə daha geniş yer verilir.

Dərslər hazırlanarkən statistik, müqayisəli, faktiki təhlil metodlarından istifadə edilmiş, materialların şərhində xronoloji, sistemli və kompleks yanaşmaya istinad edilmişdir. Əsas anlayışların ilkin müəyyən edilməsindən ibarət olan şərhin məntiqi və maliyyənin təşkilinin və fəaliyyətinin əsaslarının sonrakı açılması oxucuya maliyyə münasibətlərinin qanunauyğunluqlarını və müasir inkişaf meyllərini başa düşməyə imkan verir. Qayda və nəticələr cədvəl, sxem, diaqramlarda statistik mənbələr əyani olaraq göstərilmiş, normativ-hüquqi aktlara istinad edilmişdir.

Təqdim edilən tədris nəşri maliyyə sahəsində mütəxəssislərin hazırlanmasında əsas hesab edilə bilər. “Maliyyə nəzəriyyəsi” kursu “İqtisadi nəzəriyyə”, “İqtisadi təlimlər tarixi” fənlərinə əsaslanmaqla “Müəssisələrin maliyyəsi”, “Büdcə sistemi”, “Maliyyə bazarı”, “Maliyyə məncementi”, “Xarici ölkələrin maliyyəsi” kimi fənlər ilə qarşılıqlı əlaqəni təmin etməyə imkan verir.

“Maliyyə nəzəriyyəsi” fənninin öyrənmə vəzifəsi maliyyə fənni üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasında ali peşə təhsili Dövlət təhsil standartının müəyyən etdiyi tələblərdən irəli gəlir.

Bu fənnin öyrənilməsində tələbələr qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulur. Onlardan başlıcası maliyyə nəzəriyyəsi sahəsində biliklərə malik olmaq, Azərbaycan Respublikasında maliyyə münasibətlərinin təşkilini öyrənmək, əldə edilmiş bilikləri idarə və müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti təcrübəsində tətbiq etməkdir.

“Maliyyə nəzəriyyəsi” fənninin mənimsənilməsi tələbələrə imkan verir ki:

- maliyyə kateqoriyalarının mahiyyətini, maliyyə fəaliyyəti təcrübəsində onların tətbiqi mexanizmini, müasir büdcə-maliyyə problemlərini öyrənsinlər;
- təcrübədə maliyyə sahəsində nəzəri bilikləri tətbiq etməyi bacarsınlar,

Azərbaycan Respublikasında maliyyə münasibətlərinin inkişafının əsas meyillərini aşkar etsinlər, maliyyə mexanizmindən istifadə edərkən qarışıya çıxan problemləli vəziyyətləri tədqiq etsinlər, maliyyənin sabitləşdirilməsi ilə əlaqədar olan konkret vəzifələri həll etməyi bacarsınlar, pul tədavülünün möhkəmləndirilməsi, büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində sərbəst qərar qəbul etmək imkanına malik olsunlar;

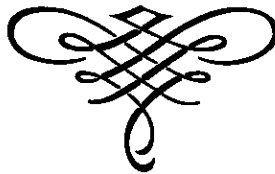
• digər tədris fənlərinin qarşılıqlı əlaqələri, maliyyənin tarixi inkişafının əsas meyilləri, maliyyə elminin prioritetləri haqqında dolğun təsəvvürləri olsun.

“Maliyyə nəzəriyyəsi” fənninin tədrisi və öyrənilməsinin son məqsədi gələcək mütəxəssislərdə maliyyə sferası sahəsində nəzəri biliklərin və praktiki vərdişlərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu isə öz növbəsində materialların peşəkarlığının artmasına, dövlət və korporativ maliyyənin möhkəmlənməsinə və nəticə etibarlı ilə ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin artmasına kömək edəcəkdir.

Dərslük iqtisad təmayüllü ali məktəb tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa o, doktorantlar, aspirantlar və müəllimlər üçün, habelə maliyyə problemləri ilə maraqlanan geniş oxucu dairəsi üçün də faydalı ola biləcəkdir.

Dərslüyün hazırlanmasında və işıq üzü görməsində dəyərli məsləhətlər vermiş və köməklik göstərmiş elmi redaktor i.e.d., prof. M.X.Həsənliyevə, rəyçilər AMEA-nın müxbir üzvü, i.e.d., prof. Ə.X.Nuriyevə, i.e.n. prof. A.M.Kərimova, i.e.n., dos. E.Ə.Balayevaya, i.e.n., dos. X.Ə.Hüseynova, i.e.n., dos. Ş.A.Ağabəyova müəlliflər və baş laborant S.Ş.Rəhmanovaya öz dərin minnətdarlıqlarını bildirirlər.

Təbiidir ki, oxuculara təqdim olunan “Maliyyə nəzəriyyəsi” dərslüyü nöqsanlardan xali deyildir. Müəlliflər dərslüyün məzmunu və strukturunun yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar hər bir təklif və tövsiyələri minnətdarlıqla qəbul edəcəklər və gələcək nəşrlərdə onları mütləq nəzərə alacaqlar.

I BÖLMƏ
MƏLİYYƏ NƏZƏRİYYƏSİ
VƏ MƏLİYYƏNİN İDARƏ
OLUNMASI

FƏSİL 1 MALİYYƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN ÜMUMİ ƏSASLARI

1.1. MALİYYƏ NƏZƏRİYYƏSİ ELMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI

Maliyyə vəziyyətimizlə bağlı bu gün heç bir problemimiz yoxdur. Maliyyə vəziyyətimiz yaxşıdır, sabitdir. Maliyyə sistemimiz sağlamdır.

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Müasir cəmiyyətin həyatında “maliyyə” termini, o cümlədən, dövlət (ictimai) maliyyəsi, müəssisələrin maliyyəsi, maliyyə bazarı, maliyyə resursları, maliyyə fəaliyyəti, maliyyə aktivləri, maliyyə menecmenti, maliyyə siyasəti və s. olduqca tez-tez istifadə edilir.

Bəs iqtisadi kateqoriya kimi maliyyə nədir?

Maliyyə - ümumi daxili məhsulun dəyərinin, xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirlərin və milli sərvətin bir hissəsinin bölgüsü üzrə pul münasibətlərinin məqsududur ki, bunun da nəticəsində gələcəkdə təsərrüfatçılığın ayrı-ayrı subyektlərində, dövlətdə iqtisadi və sosial məsələləri həll etmək üçün pul gəlirləri, daxilolmalar və yığımlar formalaşır.

Maliyyə anlayışı tez-tez pul ilə eyniləşdirilir, lakin əgər maliyyə və pul eynidirsə, onda eyni bir kateqoriya üçün iki müxtəlif termin niyə mövcuddur?

Bu məsələni həmin kateqoriyanın inkişaf tarixi prizmasından nəzərdən keçirək.

Maliyyə anlayışının tarixi bir neçə mərhələdən keçmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda həm “maliyyə” termini, həm də bu iqtisadi kateqoriyanın meydana gəlməsi haqqında müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər və təsəvvürlər mövcuddur. Bir qrup müəlliflər israr edirlər ki, bu termin XIII-XV əsrlərdə İtaliyanın ticarət şəhərlərində (Genuya, Florensiya, Venesiya) meydana gəlmiş və əvvəlcə hər hansı pul ödənişlərini ifadə etmişdir. Sonralar bu anlayış beynəlxalq status almış və əhali ilə dövlət arasında pul münasibətləri sistemi ilə əlaqədar anlayış kimi işlədilməyə başlamışdır [110, s. 25]. Digər müəlliflər göstərirlər ki, bu anlayış fransız alimi J.Bedon tərəfindən 1755-ci ildə nəşr etdirdiyi “Respublika haqqında altı kitab” əsərində məişətə gətirilmişdir [111, s. 44]. Beləliklə, bu termin-birincisi, iki subyekt arasında pul münasibətlərini əks etdirirdi, yəni pul maliyyənin mövcudluğunun və fəaliyyətinin maddi (pul olmayan yerdə maliyyə ola bilməz) əsası kimi çıxış edirdi. İkincisi, subyektlər bu münasibətlər

prosesində müxtəlif hüquqlara malik idilər. Üçüncüsü, bu proseslərin gedişində pul vəsaitlərinin ümumdövlət fondu-büdcə formalaşdırdı. Buna görə də, demək olar ki, bu münasibətlər fond xarakteri daşıyırdı. Dördüncüsü, büdcəyə vəsaitin ardıcıl olaraq daxil olması vergi, rüsum və digər dövlət-məcburi xarakterli ödəniş vermədən mümkün deyildi ki, buna da dövlətin norma yaradıcı fəaliyyəti və müvafiq fiskal aparat yaradılması yolu ilə nail olunurdu.

Bu başlıca əlamətlərə əsasən maliyyəni səhv etmədən bütün pul münasibətləri məcmusundan ayırmaq olar. Məsələn, vətəndaşlar arasında, vətəndaşlar ilə ticarət müəssisələri arasında əmələ gələn münasibətləri maliyyəyə aid etmək olmaz, ona görə ki, dövlət burada pul münasibətlərini mülki-hüquqi metodları ilə tənzimləyir.

Beləliklə, maliyyə həmişə pul münasibətləri formasında təzahür edir, lakin heç də istənilən pul münasibətləri həmişə maliyyə münasibətləri deyildir. Yuxarıda deyilənlərə əsasən maliyyənin aşağıdakı ümumi müəyyənliyini formalaşdırmaq olar.

Maliyyə - dövlət tərəfindən təşkil olunmuş pul münasibətlərinin məcmusudur ki, bu prosesdə iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün ümumdövlət pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və istifadəsi həyata keçirilir.

Professor Q.B.Polyakın fikrincə, indiyə qədər dünya iqtisadi elmində bu sözün əmələ gəlməsi haqqında ümumi qəbul edilmiş təsəvvür təşəkkül tapmamışdır. Əksəriyyət tədqiqatçılar maliyyəni latın termini (finatio, financia, financia pecuniaria) ilə əlaqələndirir ki, bu da XIII-XIV əsrlərdə “pulun icbari ödənişi”, “pul-borc-ödəniş öhdəliyi və habelə köhnə fransız sözü olan finer (ödəmək, ödəniş)” mənasında işlədilir [123, s. 6]. Bəllidir ki, dövlətin meydana gəlməsi yaradılmış ictimai nemətlərin yuxarı hakimiyyət orqanlarının təmsalında dövlət ilə təkrar istehsal prosesinin qalan subyektləri arasında bölgüsü və yəni-dən bölgüsü üzrə müəyyən qarşılıqlı münasibətlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Məhz bu münasibətlər “maliyyə” anlayışını müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə haqqında təsəvvürlər, maliyyə münasibətlərinin mahiyyəti zaman keçdikcə müxtəlif dəyişikliyə məruz qalmışdır. XII əsrin axırlarından başlayaraq XX əsrin sonlarına qədər maliyyə iqtisadi kateqoriyasına baxışların transformasiyası İ.Y.Vittenin əsərlərində kifayət qədər dolğun və yığcam şəkildə verilmişdir. O yazır ki, “...XVII əsrin sonlarından “maliyyə” sözü altında dövlət əmlakının bütün məcmusu və ümumiyyətlə, dövlət təsərrüfatının bütün varidatı başa düşülürdü. Dövlətin sərəncamında olan maddi vəsaitlərin bütün məcmusu mənasında onun gəlirləri, xərcləri və borcları nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, maliyyə haqqında elmi dəqiq şəkildə dövlətin maddi tələbatının daha yaxşı ödənilməsi üsulu kimi müəyyən etmək olar” [112, s. 4].

Artıq XVI əsrdə Fransada “maliyyə” sözü “dövlət gəlirləri”, “pul məbləği” mənasında istifadə edilirdi. Cəm şəklində işlədilən bu söz bütün dövlət əmlakı və dövlət təsərrüfatının imkanını göstərirdi. Ola bilsin ki, məhz bu kimi səbəblərə görə Fransada XVIII əsrdə maliyyə müstəqil elmə çevrilmişdir.

Bütün qalan Avropa ölkələrində ilkin maliyyə bilikləri kameral elmin tərkibinə daxil olurdular. Fransa krallığı dövrlərində dövlət başçısının xüsusi əmlakı qorunub saxlanılmışdır. Məhz buna görə də sonralar dövlət əmlakını idarə edən təsisatın özü bu sözlə (kameral) adlandırılmağa başlanmışdı. Rusiyada Fransız dilinin yayılması ilə dövlət əmlakı və onun idarə edilməsi mənasında “maliyyə“ türk mənşəli “kazna” (xazana) sözünü tədricən elmi və rəsmi dövriyyədən sıxışdırmağa başladı.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, bütün nəzəriyyəçilər belə bir fikirlə həmrəy-dilər ki, “maliyyə“ anlayışı tarixi aspektdə dövlət ilə əlaqədardır və əmtəə-pul münasibətlərinin çoxəsrlik inkişafı prosesində meydana gəlmişdir.

Həqiqətən də, tarixən maliyyə bir kateqoriya kimi dövlətin yaranması, onun funksiyalarının təmin edilməsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda dövlətin əmələ gəlməsi uzun tarixə malikdir və burada təcrübə, demək olar ki, həmişə nəzəriyyəni qabaqlamışdır. Avropada orta əsrlərin axırlarında və ya kapitalizmin əvvəlində primitiv formada qiymətin, əmtəənin və xidmətin keyfiyyətinə mərkəzləşdirilmiş nəzarət, faiz dərəcəsinə və xarici ticarətə göz yetirmək mövcud idi.

Normativ iqtisadiyyatın baniləri merkantilist V.Stafford və T.Men XVII əsrdə yazırdılar ki, yalnız dövlət tərəfindən son dərəcə dəqiq rəhbərlik təsərrüfatçılıq qaydasını və sosial ədaləti təmin edə bilər. Merkantilistlər öz ixracını artırmaqla idxalı qadağan etmək və ya azaltmaq, pul formasında xüsusi sərvəti artırmağı təklif edirdilər.

Professor B.M.Sabantinin fikrincə, bu gün maliyyə anlayışını məişətə daxil edən müəllifin adını göstərmək çətindir. İlk əvvəl XIII–XV əsrlərdə o, pul ödənişini ifadə edirdi. Bir qədər sonralar elmi ədəbiyyatlarda (XVI əsrdən XIX əs-rədə) maliyyə dövlət gəlirlərinin formalaşması və onların xərclənməsi ilə əlaqələndirilməyə başlandı. Hətta Rusiyada XIX-XX əsrin hüduqlarında maliyyə haqqında elm dövlət gəlirləri və xərcləri sahəsində hüquq normalarını öyrənən hüquq fənni kimi tədris edilmişdir. Nəticədə maliyyə münasibətləri məsələləri dairəsini əməliyyatla məhdudlaşdırmaq ənənəsi yarandı: hansı ki, bu əməliyyatda bir tərəfdə mütləq dövlət çıxış edirdi. Bu qayda sonrakı dövrlərdə də saxlanılmışdır. Belə ki, E.A.Voznesenski maliyyə münasibətlərinin fərqləndirici əlaməti kimi imperativ (amiranə) cəhətini ayırdı və bununla da sübut etməyə çalışdı ki, maliyyə münasibətləri dövlət tərəfindən dövlət-hakimiyyət qaydasında formalaşır.

Hazırda bir çox müəlliflər tərəfindən (məsələn, B.M.Sabanti, A.M.Kovol-

yova və b.) maliyyə münasibətləri xarakterizə edilərkən imperativ əlamətdən istifadə edilir ki, bu da maliyyənin meydana gəlməsi və inkişafının obyektiv xarakteri ilə ziddiyyət təşkil edir. Söz yoxdur ki, maliyyə münasibətlərinin təşkili təcrübəsində onlar konkret təşkilati-hüquqi forma alır. Lakin, əgər maliyyə-obyektiv olaraq mövcud olan iqtisadi münasibətdirsə, onda onların fəaliyyət göstərməsi dövlət hakimiyyət orqanlarının hüquqi aktla müəyyən etdiyi iradi subyektiv qərar ilə deyil, ilk növbədə iqtisadi sistemin inkişaf qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir.

Qərbi Avropada kapitalizmin, azad rəqabətin möhkəmlənməsi merkantilistlərin bir çox ideyalarını puça çıxardı. Dövlətin təsərrüfat həyatına qarışmasını limitləşdirən (həddini müəyyən edən) klassik siyasi iqtisadın yayılmasının (XVIII əsr), əlbəttə, tarixi izahı vardır: axı o dövrlərdə iqtisadiyyatda müqəddəratı həll edən bazar və azad seçim olmasıdır. İqtisadi mənada azad seçim iki başlıca tərkib hissəyə malikdir: qanunla müdafiə olunan xüsusi mülkiyyət hüququ və qərar qəbul etmək müstəqilliyi. XVIII-XIX əsrlərdə dövlətin iqtisadi rolu bu ilkin hüquqların qorunmasına müncər edilirdi. Buradan da vəzifələr (epitet): dövlət-xüsusi mülkiyyətin “gecə gözətçisidir” və ya fəaliyyət azadlığı üstəgəl polis-irəli gəlir.

Başqa sözlə desək, iqtisadi həyatda dövlətin əhəmiyyətliyi daima dəyişilir, lakin onun iştirakı zəruri idi. Məhz ona görə də dövlətin formalaşması və inkişafının bütün dövrlərində cəmiyyət (əhali) əvvəlcə natural formada və sonralar isə pul formasında (onun müasir analogu vergilərdir) dövlət gəlirlərini formalaşdırmaqla onun tələbatını ödəmişdir.

Cəmiyyətin inkişafının başlanğıc mərhələsində dövlət gəlirləri müharibələrin aparılmasına, hökmdarların ehtiyaclarının ödənilməsinə, dövlət aparatının saxlanmasına, ictimai tikililərin (kilsələrin, məbədlərin, təhsil və səhiyyə obyektlərinin, kanal, suvarma sisteminin, limanların, yolların, suötürücülərin tikintisinə) inkişafına çəkilən xərcləri təmin edirdi.

Əmtəə - pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dövlətin pul gəlirləri və xərcləri getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır, natural yığımların və mükəlləfiyyətlərin payı kəskin azalır. Məhz bu kimi səbəblərdən də tarixən maliyyənin meydana gəlməsi cəmiyyətin gəlirləri hesabına dövlətin gəlirləri və xərclərinin formalaşması ilə bağlıdır.

Əhalinin gəlirlərinin dövlətin inkişafının erkən mərhələsində dövlətin xeyrinə bu cür yenidən bölgüsünün imperativ (amiranə) xarakteri özünü onda təzahür edir ki, o dövrdə dövlətin resursları ilə onun başçısının resursları arasında hədd mövcud deyildi: hökmdarlar ölkənin vəsaitlərinə öz mülkiyyəti kimi sərəncam verirdilər. Dövlətin xəzinəsinin hökmdarın şəxsi xəzinəsindən və mülkiyyətin-

dən ayrılması ilə (XVI-XVII əsr) “dövlət maliyyəsi”, “dövlət büdcəsi”, “dövlət krediti” kimi anlayışlar meydana gəldi.

Beləliklə, maliyyənin mahiyyətinə hələ diqqət yetirmədən onun bəzi tarixi səciyyələri qeyd edək:

1. Maliyyə dövlətin xeyrinə ya natural mülkiyyət və yığım formasında formalaşmış, ya da ictimai təsisat (institut) kimi dövlətin saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş vergi ödənişləri şəklində formalaşmışdır. Buradan aydın olur ki, maliyyənin köməyi ilə cəmiyyətdə dövlətin gəlir və xərcləri reallaşdırılmışdır. İctimai həyatda dövlətin iştirak sferası dəyişmiş (xərclər diferensiallaşmış), dövlət tərəfindən mənimsənilən gəlirlərin payı artmış və ya azalmış, lakin təsərrüfat həyatının iştirakçısı kimi, qanunla yanaşı həm də həmin təsisatın saxlanması üsulu kimi maliyyə də mövcud olmaqda davam etmişdir.

2. Dövlətin xeyrinə cəmiyyətin gəlirlərinin yenidən bölgüsü üsulu bir qayda olaraq imperativ (hamı üçün məcburi) xarakter daşıyırdı. İqtisadi hadisənin təmin edilməsinin bu üsulu yalnız onunla sərtləşə bilər ki, bu, cəmiyyət üçün zəruri olsun. K.Marksa görə, bu yalnız iqtisadi hadisənin əmələ gəlməsinə, inkişafına və öz funksiyalarını yerinə yetirməyə imkan verən mexanizmin formalaşması hallarında mümkündür.

3. Maliyyə mexanizmi vasitəsi ilə cəmiyyətin gəlirlərinin xeyli hissəsi dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün yenidən bölüşdürülür və onların daha səmərəli istifadə edilməsi həyata keçirilir. Burada söhbət ondan gedir ki, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəliliyi dövlətin yardımı ilə yekunlaşır. Bu onunla əlaqədardır ki, dövlətin başlıca funksiyası təsərrüfat subyektinin faydalılıqlarının maksimumlaşdırılması üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir. Deməli, ev təsərrüfatı və müəssisələr qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nə qədər çox nail olurlarsa, adekvat olaraq dövlət bir o qədər öz funksiyasını həyata keçirmiş olur.

Buradan da aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- maliyyə tarixən dövlətin fəaliyyətini təmin etmək mexanizmi kimi cəmiyyət üçün zəruri olan bir təsisat olaraq meydana gəlmişdir, çünki bütövlükdə o, cəmiyyətin iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə yardım edir;

- ilkin başlanğıcda maliyyə bir tərəfdən ev təsərrüfatı ilə istehsalçı və digər tərəfdən dövlət arasında təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi və habelə bu yolla formalaşmış pul vəsaiti fondunun istifadəsi üzrə iqtisadi münasibətlər formasında təsərrüfat əməliyyatlarının əsasını təşkil etmişdir.

Beləliklə, məhz üzərində həm pozitiv və həm də normativ maliyyə nəzəriyyəsi qurulmuş ilk “nəhəng” dövlət olmuşdur.

XVIII əsrin başlanğıcında maliyyə öz üzərində pulun sürətlə təsirini hiss etdi: istər milli təsərrüfatlarda və istərsə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə onun

funksiyaları, forma və mexanizmi xeyli dəyişdi. Ölkənin milli gəlirinin dövlətin xeyrinə yenidən bölgüsünün konkret formasını həyata keçirən pul müasir maliyyə nəzəriyyəsi üzərində dayanan ikinci “nəhəngə” çevrildi.

XIX əsrdən başlayaraq iqtisadi ədəbiyyatlarda “maliyyə” anlayışı nəinki dövlət gəlirləri və xərclərinə, həm də ayrı-ayrı şirkətlərin, firmaların, bankların pul əməliyyatlarına da sirayət edir. Bu halda çox vaxt “bank kapitalı” və “maliyyə kapitalı” anlayışları eyniləşdirilir, xüsusilə, C.M.Keyns də maliyyə kapitalına pul forması kimi baxırdı. Maliyyənin bu cür təsvir edilməsinə (izah edilməsinə) maliyyə bazarı problemləri üzrə ixtisaslaşmış müasir müəlliflərdə də rast gəlmək olar.

Əksəriyyət xarici elmi iqtisadi məktəblərin yaranması konkret iqtisadi problemlərin həll edilməsinin zəruriliyi ilə bağlı idi. İqtisadi nəzəriyyənin işlənilməsi hazırlanmasının tətbiqi xarakteri xarici ədəbiyyatlarda maliyyəyə makro və mikro səviyyədə məsələlərin həll edilməsi vasitəsi kimi baxmağı nəzərdə tutur. Ona görə də tədris ədəbiyyatlarında və bir çox müasir xarici iqtisadi lüğətlərdə maliyyəyə pul axımlarının idarə edilməsi üzrə elm kimi və ya dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi alətlərindən biri kimi baxılır. Maliyyənin pul vəsaitlərinin idarə edilməsinin metodu kimi müəyyən edilməsinə 1920-1930-cu illərin sovet elmi və soraq (arayış) ədəbiyyatlarında rast gəlmək olar.

1940-cı ildən iqtisadçılar maliyyəyə iqtisadi kateqoriya kimi baxmağa başlamışlar. İlk dəfə V.P.Dyaçenko “Sovet maliyyəsinin mahiyyəti və funksiyaları məsələlərinə dair” monoqrafiyada maliyyəni iqtisadi (istehsal) münasibətlər sistemi kimi müəyyən etmişdir. Bu dövrdən iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə münasibətlərinin meydana gəlməsi və fəaliyyəti, maliyyəni müstəqil kateqoriya kimi çoxsaylı iqtisadi münasibətlərdən ayırmağa imkan verən spesifik cəhətlər sahəsində müzakirələr başlandı. Nəticədə əmək-dəyər nəzəriyyəsi çərçivəsində maliyyənin mahiyyətinin iki əsas konsepsiyası formalaşdı: bölüşdürücü və təkrar istehsal. Bu konsepsiyalar müasir tədris ədəbiyyatlarında da təqdim olunur.

Birinci konsepsiyanın tərəfdarları (V.M.Rodinova, L.A.Drobozina, S.İ.Luşin) maliyyənin meydana gəlməsi və fəaliyyət göstərməsini bölgü ilə istehsal prosesinin, mübadilə və istehlakın bir-birindən asılılığını inkar etmədən yalnız bölgü mərhələsi ilə əlaqələndirirlər. İkinci konsepsiya çərçivəsində (D.C.Molyakov, E.İ.Şoxin, N.Q.Sıçev və b.) maliyyəyə ictimai istehsalın bütün mərhələləri ilə, o cümlədən, mübadiləsi ilə əlaqəsi olan kateqoriya kimi baxılır.

Beləliklə, maliyyə-bu günə qədər müəyyənliyi barədə vahid nöqtəyi-nəzər (baxış) olmayan anlayışdır. Maliyyənin müxtəlif mənada izah edilməsi, bu anlayışın (akademik və yaxud tətbiqi yanaşma) fəlsəfi və iqtisadi məktəblər tərəfindən istifadəsi məqsədlərinin müxtəlifliyi ilə izah edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, XIX əsrin axırlarında iqtisadi agentlər arasında

mübadilədə daha tipik ekvivalent gümüş və qızıl olmuşdur.

XX-XXI əsr hüduqlarında əmtəə bazarı və istehsal amilləri bazarı ikinci plana keçir və yerini pul bazarı-maliyyə aktivlərinə verir ki, onların da tədavülü qeyri-müəyyənlik və risklər şəraitində borc öhdəliyinə əsaslanır. Bu isə maliyyə nəzəriyyəsinin üçüncü “nəhəngi”ndən-müasir maliyyənin borc təbiətindən-söhbət açmağa imkan verir ki, onun da fəaliyyəti vaxt və risk amillərini nəzərə almaqla həyata keçirilir. Bu isə maliyyə münasibətlərinin subyektləşdirilməsinə gətirib çıxarır ki, onun da iştirakçıları dövlətdən əlavə adi təsərrüfat subyektləri-ev təsərrüfatı və firmalar (müəssisə və təşkilatlar) olur.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən aşağıdakı məntiqi nəticəyə gəlmək olar: maliyyənin yaranması təsərrüfat subyektini kimi dövlətin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədardır ki, onun fəaliyyəti milli gəlirin bir hissəsinin onun xeyrinə yəni-dən bölgüsü ilə cəmiyyəti təmin etməsidir.

Maliyyə makroiqtisadi nəzəriyyənin ayrılmaz hissəsi kimi inkişaf edərək (əvvəlcə dövlət, sonra müəssisə və ev təsərrüfatı kimi) son nəticədə “maliyyə nəzəriyyəsi” qismində makroiqtisadi nəzəriyyədə seçilmək üçün kifayət qədər fərqləndirici əlamətlərə malikdir.

Sonda onu da göstərmək olar ki, maliyyə bir elmi istiqamət kimi maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsi əsasında yaranan münasibətləri öyrənir və bu münasibətlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar edir. Maliyyə elminin məlum aparatı (məzmunu) inkişaf edir, yeni məzmunla, ictimai həyatın adekvat gerçəklikləri ilə zənginləşir. Maliyyənin sosial-iqtisadi mahiyyəti aşağıdakı məsələlərin tədqiqi və onlara cavab verməsindən ibarətdir: bu və ya digər təsərrüfatçı subyekt, vətəndaş, dövlət, yerli özünüidarəetmə orqanı özünün maliyyə resurslarını kimin və yaxud nəyin hesabına formalaşdırır və bu pul vəsaitləri necə, kimin xeyrinə istifadə edilir?

1.2. DÖVLƏT MALİYYƏSİ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Maliyyə elminin təşəkkülü və inkişafı üçün xarakterik olan *iki mərhələni* ayırmaq olar. **Birincisi**, Roma imperiyası dövründən başlayan və XX əsrin ortalarında başa çatan mərhələdir ki, bunun da nəzəri əsasını maliyyənin klassik nəzəriyyəsi təşkil edir. Sonralar bu mərhələnin məntiqi davamı kimi gələn və nəzəri əsasını maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsi təşkil edən *ikinci mərhələdir*. Birinci mərhələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyədə üstün mövqə dövlətə, ikinci nəzəriyyənin mahiyyətində isə-maliyyədə üstün mövqə xüsusi sektora mənsubdur.

Birinci mərhələ daha uzun müddəti əhatə etdiyinə görə müxtəlif dövrlərə

bölünür. XIX əsrin maliyyə elminin aparıcı nəzəriyyəçilərindən biri olan K.Ray (1792-1870) onun inkişafında üç dövrü fərqləndirir: qeyri-elmi vəziyyət, elmi işləmələrə keçid və elmi (səmərəli) dövr.

Qeyri-elmi vəziyyət dövrü ən uzun müddəti əhatə edir. Maliyyə elmi tarixçiləri onun başlanğıcını qədim Afina və Roma dövrləri vaxtına aid edirlər. Həmin dövrdə patriarxal baxış hökm sürürdü ki, buna əsasən ictimai ehtiyaclara vəsaitlərin toplanmasında dövlətə adi xüsusi şəxs kimi baxılırdı. Dövlətin həmin dövrdə gəlirləri bir neçə mənbələrdən formalaşırdı ki, onlardan da əsasları dövlət torpaqlarından, mədənlərdən, bazarlardan, körpülərdən (gəmilərin yan alması üçün) istifadəyə görə ödənilən haqq idi. Dövlət vəsaitləri xərclərinin növləri və istiqamətləri də böyük müxtəlifliyi ilə fərqlənmirdi. Məhz o zamanlar mürekkəb maliyyə sisteminə ehtiyac da yox idi. Ona görə də maliyyə problemlərinin dərinə dərk edilməsinə zərurət yaranmamışdı.

Orta əsrlərdə maliyyə mövzusu üzrə hər hansı əhəmiyyətli sistemləşdirilmiş işləmələr hələ yox idi. Buna baxmayaraq məhz orta əsrlərin sonu bir çox alimlər tərəfindən maliyyə elminin inkişafının *ikinci dövrün başlanğıcı* kimi elmi işləmələrə keçid mərhələsi adlandırılmışdır.

Orta əsrlərin sonunda dövlət xəzinəsinin kral xəzinəsindən ayrılması prosesi başladı. Səbəb aydındır: daim artan dövlət xərclərini kral xəzinəsi ödəyə bilməzdi; dövlət ehtiyaclarını ödəmək üçün iri həcmli daxili vəsait mənbələrinin yaradılmasında təzahür edən problemi domen, reqaליya, rüsum və müxtəlif yığımlar hesabına həll etmək mümkün deyildi. Ona görə də XVIII əsrin sonunda bir çox ölkələrdə təzahür edən vergi sisteminin formalaşması prosesinin aktivləşdirilməsi tamamilə təbii hal idi.

Maliyyə haqqında biliklərin sistemləşdirilməsinə İtaliya alimləri xeyli töhfə vermişlər. Məşhur rus alimi A.İ.Bukovetskinin fikrincə, məhz yuxarı İtaliyanın şəhərlərində XV əsrdə maliyyə elminin yaranması baş vermişdir. Belə ki, məhz o dövrdə maliyyə sahəsində biliklərin sistemləşdirilməsi məsələləri ilə D.Karafa (1421– 1487), N.Makiavelli (1480-1540), C.Botero (1540-1617) kimi görkəmli alimlər və digərləri məşğul olmuşlar.

Bu ilkin kapital yığıcı dövrünü açan erkən merkantilizm illəri idi. Bu cərəyanın əsas ideyası dövlətin təsərrüfat həyatına fəal müdaxiləsində ifadə olunurdu.

XIV-XV əsrlərdə dövlətçilik ideyalarının möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar monarxiyaların və ölkələrin ümumdövlət xərclərinə tələbatları kəskin artmağa başladı, dövlət xəzinəsinin artırılmasının yeni metodlarının inkişafına və sistemləşdirilməsinə zərurət yarandı. Belə ki, XV-XVI əsrlərdə Almaniyada dövlətin əlində 430 reqali cəmləşmişdi. İslahatlar dövründə (XVI əsr) ümumhüquq bərabərliyi problemi qaldırılır ki, bu da öz növbəsində vergiqoyma prinsiplərinin

dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdı. XVIII əsrin ortalarında cəmiyyətdə belə bir fikir yarandı ki, gəlirlərin formalaşması sahəsində dövlət təsərrüfatı və siyasəti mütləq ümumiqtisadi qanunlara əsaslanmalıdır.

Yazıçı merkantilist D.Karafa XV əsrin 70-ci illərində öz əsərlərindən birində maliyyə təsərrüfatının idarə edilməsi məsələlərinə ayrıca fəsil həsr etmişdir. O, bir vaxtlar Neapolitanski krallığının maliyyə təsərrüfatına rəhbərlik etmiş, buna görə də dövlət xərclərinin təsnifatı və strukturu üzrə onun irəli sürdüyü təkliflər düşünülmüş idi. O, xərcləri əsasən ölkənin müdafiəsinə, dövlət aparatının saxlanılmasına, fəvqəladə tələbatların ödənilməsinə ayırmışdır. Büdcənin əsasını təşkil edən domen və vergilərə D.Karafa xəzinənin doldurulmasının fəvqəladə mənbəyi kimi baxmış, eyni zamanda o, əhalinin vəziyyətini ağırlaşdırmamağa çağırırdı. D.Karafanın büdcənin balanslaşdırılması, çarəsiz istiqrazların məqsəduyğunsuzluğu, xarici tacirlər üçün əlverişli şərait yaradılması haqqında təkliflərini xüsusi vurğulamaq lazımdır.

İtaliya alimlərinin əsərləri oxşar işlərin (əsərlərin) digər ölkələrdə meydana gəlməsinə təkan vermiş oldu. Fransız alimi J.Boden (1530-1596) dövlət gəlirlərinin yeddi əsas mənbəyini-domen (Qərbi Avropada orta əsrlərdə feodalın şəxsi mülkü), hərbi qənimət, dostların hədiyyəsi, müttəfiqlərin bəcləri (xərəcələri), ticarət, idxal və ixrac rüsumu, təbəəlik (vətəndaşlıq) vergiləri-göstərməklə ilk dəfə olaraq maliyyənin müəyyən dərəcədə sistemləşdirilməsini yerinə yetirmişdir. İngilis filosofu və iqtisadçı T.Qobbs (1588-1679) dolayı vergiyə cəlb etmə ideyasını fəal surətdə təbliğ etmiş, U.Petti (1623-1687) təsərrüfat həyatını ağıllı vergi siyasəti yolu ilə həvəsləndirmək haqqında ideyanı işləyib hazırlamış, C.Lokk (1631-1704) bütün vergiləri bir vergi ilə-torpaq vergisi ilə əvəz etməyi təklif edirdi.

XVII əsrin əvvəllərində dövlət xəzinəsinin doldurulmasının üsullarının və metodlarının sürətlə inkişafına baxmayaraq bir çox feodal dövlətlərində maliyyə haqqında elm ümumən qəbul edilmədi. Eyni zamanda, o dövrün böyük mütəfəkkirlərindən biri N.Makiavelli maliyyə elminin mövcudluğunun mümkünlüyünü şübhə altına alırdı və öz mövqeyini onunla əsaslandırır ki, belə elm üçün təkzibedilməz həqiqət, qayda olmalıdır. Madam ki, hələlik onlar yoxdur, onda elmin özü də yoxdur. Bütün bunlar isə yalnız məlum vərdişlərə və vətəndaşların soyulmasına aparıb çıxarır. Orta əsr maliyyə nəzəriyyəsi aşağıdakı qeyri-mürəkəb ideyaya söykənirdi: "Harada mümkünsə al və nə qədər mümkünsə çox al!"

Müasir anlamda "maliyyə" anlayışını dövlət xəzinəsinin kral xəzinəsindən ayrılması, dövlət büdcəsinin yaranması mərhələsinə aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, zaman keçdikcə maliyyə haqqında, onun mahiyyəti haqqında təsəvvürlər şəklini dəyişirdi. Maliyyə iqtisadi kateqoriyası haqqında

baxışların transformasiyası XVII əsrin axırlarından XIX əsrin sonunadək İ.Y. Vit-tenin əsərində təqdim edilmişdir. O, yazırdı ki, "... XVII əsrin axırlarından "ma-lyyə" dedikdə dövlətin bütün əmlakının məcmusu və ümumiyyətlə dövlət təsərrüfatının əmlakı başa düşülür."

Yalnız XVIII əsrin ortalarında fiziokratların əsərlərinin yaranması ilə tədricən maliyyə sahəsində dövlətin belə soyğunçuluq siyasətinin perspektivsiz olması haqqında təsəvvürlər formalaşmağa başladı ki, bu da öz növbəsində dövlət təsərrüfatının ümumi iqtisadi qanunlar ilə idarə olunmalı olduğunun zəruriliyini sübuta yetirdi.

Ümumiyyətlə, XVIII əsr maliyyə haqqında elmin təşəkkülü və möhkəmlən-məsi planında dönüş dövrü hesab edilir. Məhz həmin əsrin ikinci yarısını əksə-riyyət alimlər müstəqil istiqamət kimi sistemləşdirilmiş maliyyə elminin meydana gəlməsinin tarixi kimi göstərilir. Elə həmin illərdə maliyyənin inki-şafında elmi və səmərəli dövr başlamışdır. Sistemləşdirilmiş maliyyə elminin ilk nümayəndələri olan alman alimləri İ.Yusti (1720-1771) və Y.Zonnenfels (1732-1817) kameral elmi sahəsində mütəxəssislər idilər. Dövlət xəzinəsinə aidiyyəti olan, yəni dövlət ehtiyaclarına gəlirləri cəlb edən elm kameralaidirdi. Maliyyə elmi də bu siyahıya aid edilirdi, ona görə ki, o, dövlətin ehtiyacları üçün gəlirlər əldə edilməsi haqqında ümumi məlumat toplayırdı.

İ.Yusti "Maliyyə sistemi" (1766) adlı əsərində maliyyə elminin mahiyyətinə daha geniş aspektdə baxırdı, çünki burada o, dövlət gəlirləri, onun xərcləri, ka-meral işlərin idarə edilməsi və kredit haqqında təlimdən söhbət açırdı. Başqa sözlə, o, maliyyə elminin predmetini genişləndirir və onun yalnız dövlət gəlirləri ilə məhdudlaşdırılmağının əleyhinə çıxmışdır. İ.Yustinin fikrincə, maliyyə elmi dövlət xərclərinin örtülməsi üçün lazımi vəsaitin toplanması və daha məqsə-də uyğun xərclənməsi qaydaları haqqında elmdir. Məhz ilk dəfə Yusti maliyyə siyasətinin işlənilməsi üçün müəyyən qayda təklif etmişdir ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

- vergilər insan azadlığına və sənayeyə ziyan vurmamalıdır;
- vergilər ədalətli və bərabər olmalıdır;
- vergilərin tutarlı səbəbi olmalıdır;
- vergilərin tutulması üzrə o qədər də çox kassa və qulluqçu olmamalıdır.

Yustinin xidmətləri həm də ondadır ki, əksəriyyət kameralistlərdən fərqli olaraq, o, təkcə xəzinənin doldurulmasına deyil, həm də dövlət xərclərinə xeyli diqqət yetirmiş və rəhbərlik üçün aşağıdakı qaydanı təklif etmişdir: məsrəflər gəlirlər və bütün əmlak ilə uyğunlaşdırılmalı, hökmdara və təbəələrinə (vətən-daş) qarşılıqlı surətdə fayda gətirməlidir.

Y.Zonnenfelsin fikrincə, maliyyə elmi elə qaydaların toplusudur ki, onların

köməyi ilə dövlət əlverişli şəkildə öz gəlirlərini əldə edir.

Sonralar yeni elmi istiqamətin formalaşması üzrə araşdırmalar xeyli intensivləşmişdi. Artıq XIX əsrin axırlarında əsasən iqtisad məktəbinin nümayəndələrinin səyi ilə “maliyyə” termini birmənalı təsvir edildi. Dövlətin və ictimai açıq ittifaqların maliyyəsinin təşkili üzrə inzibati və təsərrüfat biliklərinin toplusunu ifadə edən maliyyənin klassik nəzəriyyəsinin təşəkkülü başa çatdı. Bu biliklərin əsasını zəruri vasitələrin toplanması və xərclənməsi metodlarının sistemləşdirilməsi və inkişafı təşkil edirdi.

Bu istiqamətin ən qısa və yığcam tərifini İtaliya alimi L.Kossa (1831-1896) vermişdir. Onun maliyyə sahəsində əsəri XIX əsrin əvvəllərində Avropada çox böyük hörmət qazanmışdır. Kossanın təbirincə, “Maliyyə elmi” dövlət əmlakının nəzəriyyəsidir. O, ən yaxşı qaydaları öyrədir ki, həmin qaydalara görə onu tərtib etmək, idarə etmək və ondan istifadə etmək lazımdır.

O zamanlar formalaşan maliyyə elminin iki xüsusiyyətinə diqqət etmək lazımdır. Birincisi, maliyyə birmənalı olaraq dövlətin vəsaiti kimi şərh edilir, sonralar onun tətbiqi sferası genişlənir və maliyyə dedikdə ictimai ittifaqlara (bələdiyyələrə, qraflığa, torpaqlara, icmalara və s.) məxsus olan vəsait başa düşülürdü. İkincisi, maliyyə təkcə pul vəsaitinə aid edilməmişdir; maliyyə altında dövlətin pul, materiallar və xidmətlər şəklində alınmış istənilən vəsaitləri başa düşülürdü.

Maliyyənin klassik nəzəriyyəsinin təşəkkülü və inkişafı dövrü, demək olar ki, iki yüz il davam etmiş və XX əsrin ortalarında başa çatmışdır. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və ondan sonra dünya iqtisadiyyatında vəziyyət kəskin sürətdə dəyişmiş, yəni bazar münasibətləri inkişaf etdikcə dövlətin və ictimai ittifaqların iqtisadiyyatda rolu azalmağa başlamışdır. Kapital bazarının inkişafı və beynəlmilləşməsi, transmilli şirkətlərin rolunun artması, istehsal sahəsində təmərküzləşdirilmə prosesi, hər hansı biznesin resurs təminatı sistemində maliyyə resurslarının əhəmiyyətinin güclənməsi XX əsrin ortalarında istənilən iqtisadi sistemin əsas sistemin yaradıcı səviyyəsində, yəni təsərrüfatçılıq subyektivi səviyyəsində maliyyənin rolunun nəzəri dərk edilməsini zərurətə çevirdi. İngilis-Amerika maliyyə məktəbinin nümayəndələrinin səyi ilə maliyyə nəzəriyyəsi XVII-XIX əsrlərdə alimlərin yuxarıda qeyd edilmiş baxışları ilə müqayisədə xeyli yeni ideyalarla zənginləşmişdir.

XX əsrin qırxıncı və əllinci illərini maliyyə elminin inkişafında, onun məzmununun şərhində prinsipə yeni mərhələnin başlanğıcı adlandırmaq olar. Məhz həmin illərdə maliyyənin yeni klassik nəzəriyyəsi öz təşəkkülünü tapmışdır. Bu nəzəriyyənin məzmununu kapital bazarı ilə iri milli və transmilli şirkətlərin beynəlxalq və milli maliyyə münasibətlərində rolu və mexanizminin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzəri cəhətdən dərk edilməsi və əsaslandırılması təşkil edir.

Maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinin təşəkkülü və inkişafı çox sürətli tempə getmişdir. Bunun isə əsas səbəbi biznesin inkişafı və beynəlmilləşməsi, maliyyə bazarının möhkəmlənməsi, bank sektorunun genişlənməsi və s. olmuşdur. Artıq XX əsrin 50-ci illərinin sonunda İngiltərə-Amerika maliyyə məktəbinin nümayəndələrinin səyi sayəsində mikroiqtisadiyyatdan yeni bir istiqamət ayrıldı və maliyyə elmində üstünlük təşkil etdi.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsi aşağıdakı ilkin zəminlərə əsaslanırdı [1, s. 29-30]:

- dövlətin iqtisadi qüdrəti və deməli, onun maliyyə sisteminin dayanıqlığı xeyli dərəcədə əsasını iri korporasiyalar təşkil edən xüsusi sektorun iqtisadi gücü ilə müəyyən edilir;
- xüsusi sektorun fəaliyyətinə dövlətin müdaxiləsi minimuma endirilir;
- iri korporasiyaların inkişafı imkanlarını müəyyənləşdirən maliyyələşdirənin mümkün mənbələri içərisində mənfəət və kapital bazarı əsas hesab edilir;
- kapital, əmtəə, əmək bazarlarının beynəlmilləşməsi ona gətirib çıxarmışdır ki, ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə sisteminin ümumi inkişaf meyli inteqrasiyaya cəhd göstərməkdir.

Bütün bu tezislər global maliyyə sisteminin müasir səviyyəsində və inkişaf meyillərində aydın təsdiqini tapır.

Maliyyənin tarixi anlayış kimi öyrənilməsi ümumdövlət və şəxsi ehtiyaclar üçün pul vəsaitləri fondlarının toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin müxtəlif tarixi dövrlərdə tətbiq olunmuş üsullarının müqayisəli təhlil edilməsini tələb edir.

Min illər ərzində formalaşmış müasir dövlət maliyyəsi tarixi inkişaf nəticəsində böyük dəyişikliklərə məruz qalmış və iki yüz illik tarixə malikdir. Qeyd edək ki, müasir kapitalist maliyyə sistemi ABŞ, İngiltərə, Almaniya, İtaliya və Fransanın timsalında öyrənilən maliyyə sistemidir.

a) Qərb iqtisadçılarının dövlət maliyyəsi nəzəriyyələri

Cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri öyrənən maliyyə elmi iqtisadçı alimlərin aparıcıları tədqiqatların təsiri altında formalaşmışdır. Tarixən alimlər tərəfindən yaradılmış maliyyə nəzəriyyələri cəmiyyətin real tələbatı ilə yoxlanılmış və əgər onlar hadisələrin həqiqi mahiyyətini əks etdiribsə, dövlət və əhali üçün müəyyən praktiki tövsiyə xarakteri daşıyıcağı olublarsa, qanun kimi qəbul edilmişlər. Bununla əlaqədar olaraq maliyyə sahəsində elmi bilikləri formalaşdıran maliyyə kateqoriyalarının (dövlət xərcləri, vergilər, kredit və büdcə) müxtəlif nəzəriyyələrini öyrənmək və təhlil etmək maliyyə sisteminin müasir vəziyyətini dərin-

dən dərk etməyə imkan vermiş olur.

İqtisadçı alimlər tərəfindən hazırlanan nəzəri müddəalar dövlətin fiskal siyasətinin və maliyyə qanunvericiliyinin əsasını təşkil edir. Bu sahədə məşhur mütəxəssislərin əsərlərinə və ideyalarına söykənərək maliyyə nəzəriyyəsinin inkişafının daha prinsipial məsələləri üzərində dayanaq.

Müxtəlif iqtisadi məktəblər tərəfindən maliyyə kateqoriyasına aşağıdakı kimi yanaşmalar olmuşdur.

Burjua siyasi iqtisad klassiklərinin konsepsiyaları. Kapitalizmin inkişafının ilkin çağlarında bütün iqtisadi nəzəriyyələrdə maliyyə konsepsiyaları əhəmiyyətli yer tuturdu. İqtisadiyyatda dövlət xərclərinin, vergilərin, kreditin və bütövlükdə büdcənin təsirini siyasi iqtisad klassikləri (Böyük Britaniyada-U.Petti, A.Smit və D.Rikardo, Fransada-P.Buagilber) tədqiq etmişlər.

Maliyyə elminin əsasını qoymuş Adam Smit (1723-1790) özünün “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” adlı sanballı əsərində (1776) dövlət maliyyəsinin mahiyyəti haqqında ayrıca qayda hazırlamışdır ki, bu da onun məhsuldar və qeyri-məhsuldar əmək təliminə əsaslanırdı. Onun müəyyənləşdirdiyinə görə, məhsuldar əmək bilavasitə kapitala mübadilə edilən əmək, qeyri-məhsuldar əmək isə gəlirə, yəni əmək haqqına və mənfəətə mübadilə edilən əməkdir. A.Smit bu nəzəri mühakiməyə əsaslanaraq (onun ardınca həm də D.Rikardo) maliyyə kateqoriyalarını (dövlət xərcləri və gəlirlərini) xarakterizə etmişdir. O sübut etmişdir ki, vergi hesabına əldə edilmiş bütün dövlət gəlirləri qeyri-məhsuldar xərclənir. Ona görə də dövlət xərcləri kapital yığıcı və milli gəlirin artımı imkanlarını azaldır. Buradan da onun vergiyə mənfəətə mübadilələri irəli gəlirdi. A.Smit belə nəticəyə gəlir ki, dövlətin dəyərin yaradılmasına qeyri-məhsuldar sərf etdiyi məsrəflərin azalması zəruridir. Çünki, onlar məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngidir.

Klassik burjua siyasi iqtisadının maliyyə konsepsiyasının başlıca fərziyyəsi-kapital yığıcı üçün iqtisadi cəhətdən əlverişli şərait yaratmaqdan ibarət olmuşdur.

A.Smit dövlət xərcləri siyasətini tənqid etməklə, onların istehsalın ümumi şərtlərini qorumaq üçün həyata keçirildiyinə görə müəyyən məbləğdə mövcudluğunu qəbul edirdi.

Onun nəzəriyyəsində vergilərə böyük diqqət yetirilirdi. O, vergiyə cəlb etmənin məqsədyönlü təşkilinin dörd prinsipini formalaşdırmışdır:

- vergilər vətəndaşın qabiliyyətinə və gücünə uyğun olaraq ödənilməli;
- vergilərin miqdarı və onların ödənilməsi müddəti dəqiq müəyyən edilməli;
- vergilərin tutulması vaxtı ödəyici üçün münasib müəyyən edilməli;
- vergilər yığılarkən minimum xərclər təmin edilməlidir.

Tarixən bu prinsiplər yaranmaqda olan burjuaziyanın tələbatını əks etdirir və

böyük vergi güzəştinə malik olan feodalizm cəmiyyətinin əsas sosial qrupu kimi zadəganların, ruhanilərin və feodal dövlətinin vergi özbaşnalığına qarşı yönəldilmişdi. A.Smit tərəfindən hazırlanmış prinsiplər burjua dövləti tərəfindən vergi siyasəti həyata keçirildiyi vaxt (tam həcmdə olmasa da belə) istifadə edilirdi.

A.Smit vergilərin müxtəlif növlərini (dolay vergilər, əmək haqqı vergiləri) təhlil edərək cəmiyyətin iqtisadi inkişafı nöqteyi-nəzərindən onlara qiymət vermişdir. A.Smitə görə, istehlak mallarına dolay vergilər onların qiymətlərinin artmasına gətirib çıxarır, nəticədə istehsal xərcləri artır və bu səbəbdən də onların satışı azalır, istehlakı aşağı düşür. Əmək haqqına vergilər xarakterizə edərək, A.Smit onu iqtisadiyyat üçün müflisləşmə mənbəyi adlandırmışdır, ona görə ki, fəhlənin gəlirinin vergiyə cəlb edilməsi sahibkarın avans edilmiş kapitalının artmasına, ya da bazar tələbinə mənfəət təsir edən alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Beləliklə, A.Smitin vergi konsepsiyası bir məqsədə-kapital yığımının stimullaşdırılmasına və məhsuldar qüvvələrin inkişafının sürətləndirilməsinə xidmət edilməsinə yönəldilmişdir.

D.Rikardo da (1772-1823) özünün “Siyasi iqtisadın və vergiqoymanın başlanğıcı” adlı əsas əsərində bütövlükdə həmin baxışları müdafiə edirdi. Əmək-dəyər nəzəriyyəsinə əsasən o hesab edirdi ki, bütün vergilər mütləq ya kapitalla, ya da gəlirə təsir göstərir. Əgər vergilər kapitaldan tutulursa onda, deməli, o, məhsuldar əməyi saxlamaq üçün nəzərdə tutulmuş fondu azaldır. Gəlirdən vergi ödənilməsi vaxt kapital yığımı, ya da vergi ödəyicisinin istehlakı azalır. İlk tələbat mallarına vergilər qiymətlərin artmasına səbəb olmaqla, onlar tərəfindən istehlak olunan malların sayı ilə müqayisədə daha çox nisbətdə istehlakçının üzərinə düşür. D.Rikardonun fikrincə, əmtəələrə və əmək haqqına qoyulan istənilən vergilər öz arıncə əmək haqqının artmasına gətirib çıxarır və mənfəətin azalmasına səbəb olur.

Bununla əlaqədar olaraq D.Rikardo belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bütövlükdə vergilər “böyük bələdir”. Vergiyə cəlb etmə yüksəldikcə və ya dövlət xərcləri artdıqca xalqın istehlakı azalır ki, bu da son nəticədə istehsala mənfəət təsir göstərir. Ona görə də dövlətin vəzifəsi kapital yığımını həvəsləndirməkdən ibarət olmalıdır ki, burada da ölkənin gələcək istehsalını azaltmamaq məqsədi ilə dövlət mənfəəti vergiyə cəlb etməməlidir.

Klassik burjua siyasi iqtisadçıları (A.Smit, D.Rikardo, habelə onların davamçıları) dövlət xərcləri və vergilər barədə rəsmi iqtisadi siyasətin konsepsiyasının çox tərəflərini müəyyən etmişlər. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində qabaqcıl ölkələrin maliyyə siyasəti yeni sinfin-burjuaziyanın mənafeyini ifadə edərək ölkənin təsərrüfat həyatına qarışmasını dövlətin prinsipi elan etdilər.

Bunun nəticəsi olaraq sonralar dövlət xərclərinin və mənfəətin vergiyə cəlb edilməsində bəzi məhdudiyətlər edildi.

XIX əsrdə istehsalın sürətli inkişafı əmək ilə kapital arasında ziddiyyətlərin xeyli kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Bu dövrdə iqtisadçılar dövlətin müxtəlif sosial qrupların mənfəətlərini nəzərə almaqla öz siyasətlərini hazırlamaq çağırışlarını səsləndirməyə başladılar.

İngilis alimi C.S.Mill (1806-1873) ölkədə sosial gərginliyi azaltmaq məqsədi ilə gəlirlərin bölgüsü sferasında dəyişiklik edilməsi təklifi ilə çıxış etmişdir. Sərvətlərin daha bərabər bölgüsü üçün onun tərəfindən səmərəli vergi sisteminin yeni prinsipləri hazırlanmışdır. Gəlirlərin cəlb edilməsi zamanı vergiyə cəlb edilməyən minimumun tətbiq edilməsi ideyası da ona məxsusdur ki, bu da yaşamaq üçün zəruri olan gəlirə bərabər olmasını nəzərdə tuturdu.

C.S.Mill “Xidmətin vergi nəzəriyyəsi”ni müfəssəl surətdə işləyib hazırlamışdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən hər bir insan öz gəlirlərinin bir hissəsini dövlətdən aldığı köməyə görə ona ödəməlidir. O, vergilər ilə dövlət xərcləri arasında ciddi asılılıq olduğunu müəyyən edərək onları sıx əlaqələndirirdi.

Bu müddəaları sonralar İsveçrə iqtisadçıları K.Viksel və E.Lindal inkişaf etdirmişlər. Sonralar bu nəzəriyyə Amerika alimi P.Samuelsunun baxışlarının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. O, iddia edirdi ki, vergilərin artması dövlət xidmətlərinə tələbatın artması ilə nəticələnməlidir.

İsveçrə iqtisadçısı Jak Sismondi (1773-1842) inkişaf etmiş dövlətlərin maliyyə siyasətini tənqid edərək xırda əmtəə təsərrüfatının müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. Onun çıxışı xüsusən proteksionizm siyasətinə (taxıl idxalına yüksək ingilis gömrük rüsumu qoyulmasına) qarşı yönəldilmişdir. O, hesab edirdi ki, bu, millətə ziyan gətirir. Jak Sismondi proteksionizm siyasətində məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün şərait yaradan müsbət anları görməyərək, ölkənin xalq təsərrüfatında böyük rol oynayan iri kapitalın artmasının əhəmiyyətini qiymətləndirmirdi.

Yeni tarixi məktəbin konsepsiyası. 1870-ci illərdə əsasını alman alimləri Q.Şmoller, M.Veber, A.Vagner və s. qoymuş yeni tarixi məktəb yarandı. Dövlət maliyyəsinin təşkili ilə daha çox A.Vagner məşğul olurdu. O, kapital yığımını dövlətin köməyi ilə həyata keçirməyi təklif edirdi. Dövlətin inzibati, sosial-mədəni və investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi mövqeyindən çıxış edərək, onları aşağıdakı dörd bölmədə qruplaşdıraraq vergiqoymanın doqquz prinsipini hazırlamışdır:

- ədalətlik və çeviklik;
- lazımi mənbələri və obyektləri seçmək;
- ümumilik və bərabərlik;

- müəyyənlik, əlverişlilik və ucuzluq.

Mahiyət etibarı ilə onlar A.Smitin məşhur prinsiplərini tamamlayırdı. Burjua klassiklərinin ardınca A.Vagner hesab edirdi ki, maliyyə dövlət tərəfindən ölkədə gəlirlərin və sərvətin bölüşdürülməsinə nail olmaq üçün istifadə edilə bilər.

Marksistlərin əsərlərində maliyyə problemləri. XIX əsrin ortalarından başlayaraq axırlarınadək maliyyə elmi marksist təliminin təsiri altında olmuşdur. Kapitalizm şəraitində maliyyənin mahiyyəti, ayrı-ayrı maliyyə kateqoriyalarının rolu və əhəmiyyəti K.Marks (1813-1883) və F.Engels (1820-1895) tərəfindən hazırlanmışdır. Onların dövlət maliyyəsinə həsr etdikləri iri həcmli xüsusi əsərləri olmamışdır. Lakin kapitalizmin bir çox maliyyə problemləri onların əsas əsərlərində (“Siyasi iqtisadın tənqidi”, “Kapital”) və XIX əsrin ortalarında İngilis büdcələrinin, 1840-cı illərdə Prussiya və habelə Fransa büdcələrinin xarakteristikasına həsr etdikləri çoxsaylı məqalələrində öz əksini tapmışdır. K.Marks inhisarçılıqdan əvvəlki kapitalizm dövrünün dövlət büdcəsinin sinfi xarakterini açmış, dövlət xərclərinin qeyri-məhsuldar olmaqla xalqın maraqlarının əleyhinə yönəlməsini göstərmiş, dövlət borcunun vergilər ilə əlaqəsini ətraflı şərh etmişdir.

K.Marks ilkin kapital yığımının metodlarını tədqiq edərkən qanunauyğun olaraq onlara ilk növbədə maliyyə metodlarını-dövlət xərclərini, dövlət kreditini və vergi sistemini-aid etmişdir. Məhz onlar kapital yığımını təmin etmiş, kapitalist istehsalının sürətli inkişafı üçün maddi zəmin yaratmışlar.

K.Marks və F.Engels əsas maliyyə kateqoriyasına-vergilərə daha çox diqqət yetirmişlər. Vergilərin mahiyyətini öyrənməklə, onlar daima qeyd edirdilər ki, bütün zəhmətkeşlər üçün vergilər əlavə istismar alətidir. K.Marks vergiyə cəlbətməni qiymətləndirərkən birbaşa vergilərə, hər şeydən əvvəl gəlir vergisinə üstünlük verir, **proqressiv vergitutma** formasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. O, dolayısı vergiləri daha ağır vergi adlandırmışdır.

K.Marks dövlət büdcəsinin mahiyyətini təhlil edərək yazırdı ki, büdcənin əsas məsələsi xərcləri ilə gəlirlər arasındakı nisbətdir, yəni büdcə saldosudur (artıq və ya kəsir). Məhz büdcə saldosu vergiyə cəlbətmənin azaldılması və ya artırılmasını müəyyən edir.

Lakin K.Marksın belə bir fikri etiraz doğurur ki, maliyyə siyasətinin (dövlət xərcləri və proteksionizm) təsiri altında həyata keçirilən kapital yığımı gedişində fəhlə sinfinin vəziyyəti pisləşir. O dövlətin və onun maliyyəsinin mənfəət, faiz, renta və əmək haqqı arasında nisbətənin dəyişdirilməsi imkanlarını inkar edirdi.

Bolluq (həddən artıq istehsal,) tsiklik böhranın təhlili zamanı K.Marks dövlətin iqtisadi, o cümlədən, maliyyə siyasətinin köməyi ilə onun zəifləməsini qeyri-mümkün hesab edirdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri marksist təliminə reaksiya kimi son fay-

dalılıq nəzəriyyəsinin yayılması ilə xarakterizə olunur. O, maliyyə sferasına da toxunurdu. Qiymətləndirmədə böyük müxtəlifliyə baxmayaraq bu nəzəriyyənin nümayəndələri əmək–dəyər nəzəriyyəsinə qarşı çıxış edərək onu qiymətlərin təhlili ilə əvəz edirdilər. Əsas maliyyə kateqoriyalarına–dövlət xərcləri və vergilərə onlar tərəfindən dövlət ilə xüsusi şəxslər arasında çoxsaylı fərdi bağlaşma kimi baxılırdı. Bu halda dövlət xidmətinin son faydalılığı vergilərin son faydalılığı ilə uyğunlaşdırılmalı idi.

Birinci Dünya müharibəsində iqtisadi nəzəriyyə bütövlükdə sahibkarlıq azadlığı prinsipinə tərəfdar olmaqla, dövlətin və onun maliyyəsinin ölkənin iqtisadiyyatına qarışmasının əleyhinə çıxış edirdi. İstehsalın və bölgünün tənzimlənməsi artıq Birinci Dünya müharibəsi illərində həyata keçirilməyə başlandı. Bu proses 1929-1933-cü illərin dünya iqtisadi böhranı zamanı güclənmiş oldu.

C.M.Keyns nəzəriyyəsi. İngilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin (1883-1949) kapitalist istehsalının dövlət tənzimlənməsinə tələbatı kimi iqtisadi nəzəriyyəsi maliyyə konsepsiyasının formalaşmasına və maliyyə siyasətinin işlənilməsinə böyük təsir göstərmişdir. Onun müxtəlif modifikasiyalı təklifləri uzun müddət ərzində bir çox dövlətlər tərəfindən təcrübədə istifadə edilmişdir. C.M.Keynsin maliyyə konsepsiyasının əsasında “səmərəli tələb” ideyası dururdu.

C.M.Keyns öz nəzəriyyəsi ilə dünya iqtisadiyyatı 1929-1933-cü illərin dərin tsiklik böhranını keçirdiyi vaxt çıxış etmişdir. O, bu ideyanı “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” (1936) əsərində şərh etmişdir. Burada qeyri-sabit inkişaf şəraitində dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının zəruriliyi əsaslandırıldı. Dövlətin iqtisadiyyata bu cür qarışmasının əsas aləti isə maliyyə kateqoriyası və ilk növbədə dövlət xərclərinin olması hesab edilirdi. Onların formalaşması strukturu və artımı “səmərəli tələb” nail olmağın mühüm amili sayılırdı. Keynsə görə, vergilərin və borcların hesabına dövlət xərclərinin artması sahibkarlıq fəaliyyətini canlandırmağa və milli gəlirin artmasını, habelə işsizliyin ləğv edilməsini təmin edə bilər. Müəllif hesab edirdi ki, bu məqsədə nail olmaq üçün dövlət nəinki öz xərclərinin səviyyəsini artırmağa borcludur, habelə şəxsi və investisiya istehlakına təsir etməlidir.

C.M.Keyns vergilərə və onlara əsas “psixoloji qanunun” təsirinə xüsusi diqqət yetirirdi. Bu qanuna əsasən insanlar öz istehlaklarını artırmağa meyillidir. Bu isə əmtəələrə olan tələbatın azalmasına və istehsalın ixtisar edilməsinə gətirib çıxarır. Onun fikrincə, dövlət bu qanunun təzahür etməsinə maneçilik etməli və çatışmayan tələbi ya vergi daxilolmaları və borclar hesabına öz xərclərini artırmaqla, ya da müxtəlif metodlar ilə xüsusi investisiyanı stimullaşdırmaq yolu ilə tamamlamalıdır. Onun formulası belədir [128, s. 41].

Neokeynsçilik nəzəriyyələri. C.M.Keynsin davamçıları 50-60-cı illərdə onun

nəzəriyyəsinə bir sıra dinamik elementlər əlavə etdilər ki, bu da iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsinə yaratmağa imkan vermiş oldu. Bu yanaşmalarda mühüm yeri bir çox ölkələrin iqtisadçıları tərəfindən (ABŞ-da A.Xansen, S.Xarris; Böyük Britaniyada-R.Xarrodd, A.İlersik, A.Pikok; Fransada-F.Perru; Almaniyada-F.Neymark və b.) hazırlanmış maliyyə nəzəriyyəsi konsepsiyaları tuturdu. Bununla da onlar fiskal antitsiklik nəzəriyyənin yaradılmasını başa çatdırdılar. Onun mahiyyəti isə dövlət gəlirləri və xərclərində dəyişiklik edilməsindən ibarət idi.

Neokeynsçilər səmərəli tələbə nail olmaq üsulu kimi “kəşirli maliyyələşdirmə” ideyasını təkid edirdilər. Onlar dövlət borcunun artmasını hesaba almadan böyük dövlət xərclərinin zəruriliyini sübut edirdilər. Lakin xroniki xarakter almış böyük büdcə kəsiri müəyyən qrup iqtisadçı-alimlər, o cümlədən Stokholm məktəbini (E.Lindal, Q.Mürdal və b.) məcbur edirdilər ki, büdcə problemini yenedən həll etsinlər. Bu məktəb “Büdcənin tsiklik balanslaşdırılması”, yəni gəlir və xərclərin iqtisadi tsiklə uyğunlaşdırılması nəzəriyyəsinə təklif etmişlər. Dövlət böhran dövründə əmələ gələn büdcə kəsirini iqtisadiyyatın yüksəlişi zamanı yaranan artım hesabına örtməlidir. Bir sıra kapitalist ölkələrinin dövlətləri bu tövsiyəyə əməl edərək tsiklik tənzimlənmənin xüsusi pul fondlarını yaratdılar. Bu kimi fondların vəsaitləri iqtisadiyyatın inkişafı dövründə tamamlanır və istehsalın iqtisadi tənəzzülü dövründə isə istifadə edilirdi.

Neokeynsçilərin təsərrüfatı tənzimləmək və stimullaşdırmaq üçün dövlət büdcəsini fəal tətbiq etmək tələbləri öz əksini “qurulmuş büdcə sabitləşdiricisi” nəzəriyyəsində tapmışdır ki, bunun da əsasında “vergi sabitləşdiricisi” haqqında keyns baxışları dururdu. Keynsə görə “vergi sabitləşdiriciləri” tsiklik tərəddüdləri tənzimləmək, onları yumşaltmaq və müəyyən çevikliyi təmin etməklə avtomatik surətdə fəaliyyət göstərməlidir. Neokeynsçilik onları “idarə edilən sabitləşdiricilərlə”, yəni yeni iqtisadi şəraitə uyğun olaraq daima dəyişən vergi tədbirləri ilə tamamlayırdı.

Neoklassik nəzəriyyələr. Neokeynsçilik nəzəriyyəsi ilə cyni vaxtda müharibədən sonrakı illərdə (xüsusən 1950-ci illərin ortalarında) dövlət tənzimlənməsinin məhdudlaşdığı dövrdə ancaq sahibkarlıq ideyasını təbliğ edən neoklassik nəzəriyyə canlanmağa başladı. Neoklassik məktəbin nəzəriyyəçiləri (R.Slou, C.Kenrik- ABŞ-da, A.Robbins, C.Mid-Böyük Britaniyada) dövlətin iqtisadiyyata qarışmamasının əsas prinsipini təkid edərək dövlət xərclərinin təhsilə, elmə payını artırmaq, strukturunu dəyişdirmək yolu ilə onların ümumi həcminin azaldılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Burada “insan kapitalına investisiya”ya xüsusi diqqət yetirilirdi. Eyni zamanda vergilərin səviyyəsinin azaldılması təklif edilir, lakin kəsirsiz büdcəyə nail olunması tələb olunurdu.

Təkrar istehsal şəraiti pisləşdikcə və böhran təmayülü gücləndikcə keynsçilik

və neokeynsçilik müddəaları tənqid edilir, iqtisadi çətinliklərə görə məsuliyyət onların üzərinə qoyulurdu. Belə bir mürəkkəb iqtisadi şəraitdə neoklassik məktəbdən neokonservativ cərəyan (Q.Steyn, M.Ueydenbaum-ABŞ-da, C.Xay, A.Uolmers-Böyük Britaniyada) ayrılmış və “təklif iqtisadiyyatı” nəzəriyyəsini hazırlamışdır. Onun maliyyə konsepsiyası ona əsaslanırdı ki, iqtisadi artım qənaət və yığımla müəyyən edilirdi. Dövlət vergi sistemi vasitəsi ilə ölkədə investisiyanı təmin etmək üçün qənaətin formalaşması məqsədi ilə zəruri şərait yaratmalı idi. Dövlətin və onun maliyyə sisteminin üzərinə elmi-texniki tərəqqini həvəsləndirmək vəsifəsi qoyulmuşdu. Maliyyəyə isə iqtisadi artımın uzunmüddətli inkişafını təmin etmək həvalə edilmişdi. Bütövlükdə dövlətin rolu minimuma endirilmişdi. Bu nəzəriyyənin bəzi tərəfdarları dövlətin “gecə gözətçisi və polisi” funksiyası ilə kifayətlənməyi təklif edirdi.

Başqa nəzəriyyələrdə olduğu kimi, “təklif iqtisadiyyatı” nəzəriyyəsində də vergiyə xüsusi yer ayrıldı. Onun nümayəndələri vergilərin azaldılmasını təklif edirdilər. Lakin, antitsiklik konyuktura tənzimləmə aləti kimi baxan keynsçilikdən fərqli olaraq, onlar yüksək qənaət və yığımları qorumaq üçün vergiyə cəlbətməni azaltmağı tələb edirdilər.

Amerika iqtisadçısı A.Lafferin vergi konsepsiyası geniş şöhrət qazanmışdı. O, qrafik model əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, yüksək vergi dərəcəsi iqtisadi inkişafın sürətini ləngidir. Bu alimin təklifləri bir çox ölkələrdə həyata keçirilən 1980-1990-cı illərin vergi islahatlarının əsasını təşkil etmişdir.

Postkeynsçilik nəzəriyyələri. Neoklassik məktəbin müəyyən inkişafına baxmayaraq, keyns təlimi yeni şəraitə uyğun olaraq inkişaf etməkdə davam edirdi. 1970-ci illərdə postkeynsçilik cərəyanı formalaşır ki, onun da görkəmli nümayəndələri Böyük Britaniyada- H.Kaldor, Q. Şekl, ABŞ-da-X.Minskiy, R.Klauyer və b. idi. Bu cərəyan həm neokeynsçiliyi, həm də neoklassik məktəbin nümayəndələrinin əsas müddəalarını tənqiddə məruz qoymuşdu. Əvvəlki kimi, postkeynsçilik əsasında maliyyə mexanizminin köməyi ilə dövlətin iqtisadiyyata qarışmasının genişləndirilməsi ideyası dururdu. Onların fikrincə, maliyyə siyasəti əsas olmalı və inhisarların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına və hərbi xərclərin ixtisarına yönəldilməlidir. Onlar “gəlirlər siyasətində” sosial məsələlərin həllinə və sosial islahatların həyata keçirilməsinə xidmət edirdi. Vergiyə cəlbətmənin ən yaxşı metodu xərclənən vergilər hesab edilirdi. İngilis tədqiqatçısı H.Kaldor gəlir vergisinin istehlaka vergi ilə əvəz edilməsi ideyasını inkişaf etdirir və sonuncuya şəxsi xərclərə gedən gəlirin bir hissəsinin cəlb edilməsi kimi baxırdı. Bu tədbir qənaəti stimullaşdırır və inflyasiyanı zəiflədə bilərdi.

H.Kaldorun ideyası Qərbi iqtisadçıları tərəfindən geniş müdafiə tapmışdır. O, vergi sistemlərinin hətta xərclərə vahid vergiyədək sadələşdirilməsini irəli

sürürdü ki, bu halda yalnız vədəndaşların istehlak xərcləri vergiyə cəlb edilir.

XX yüzilliyin sonunda iqtisad elmi getdikcə bütövlükdə bazar sisteminə, biznes qanununa, iqtisadiyyatın istənilən sferasında praktiki fəaliyyətə daha çox üstünlük verirdi. Məşhur Amerika alimləri K.R.Makkonnvell və Ş.L.Bryu “Economies” əsərində yazırlar ki, eyni zamanda maddi tələbat hüdudsuzdur və resurslar isə (kapital, torpaq, əmək, sahibkarlıq qabiliyyəti və s.) məhduddur. Ona görə də iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi daima tələb olunur, baxmayaraq ki, iqtisadiyyatın müxtəlif inkişaf dövrlərində onun dərəcəsi müxtəlifdir. Onlar təklifə istiqamətləndirilən fiskal siyasətin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Fiskal siyasət məcmu tələb və habelə vergilərin dəyişdirilməsi vasitəsi ilə təklifə də təsir göstərir. Bu alimlər hesab edirlər ki, büdcədən transfert ödənişləri və vergi sistemi müxtəlif iqtisadi vəziyyətlərdə tələb olunan tarazlıq yaradacaqdır.

Xarici ölkələrin müasir maliyyə elmində müxtəlif məktəblər arasında fikir ayrılığına və mübahisələrə baxmayaraq konvergeniya prosesi müşahidə edilir. Belə ki, keyns nəzəriyyəsi neoklassik nəzəriyyəyə, neoklassik nəzəriyyə isə keyns nəzəriyyəsinə keçir (nüfuz edir). Bu hər şeydən əvvəl istisnasız olaraq bütün nəzəriyələrdə iştirak edən maliyyə-kredit-pul mexanizminə aiddir. Bütün nəzəriyələr razıdırlar ki, ölkənin təsərrüfat həyatına təsir etmək üçün bu alətləri tətbiq etmək zəruridir. Baxmayaraq ki, bu kimi təsirin tədbirləri, alətləri və istifadə edilməsi vaxtı uyğun gəlməyə bilər.

Beləliklə, xarici ölkə müəlliflərinin maliyyə konsepsiyalarının təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

- ✓ maliyyə sahəsində baxışlar sistemi ümumi iqtisadi nəzəriyyənin müəyyən hissəsi kimi çıxış edir, maliyyə elmini zənginləşdirir və inkişaf etdirir;
- ✓ maliyyə konsepsiyasının əmələ gəlməsi makro və mikro iqtisadiyyatın tələbinə cavab reaksiyasıdır və ya müəyyən hakim sosial qrupun sifarişinin yerinə yetirilməsidir;
- ✓ praktiki dəyəri olan maliyyə təklifləri iqtisadiyyatın və sosial münasibətlərin möhkəmləndirilməsi və sabitləşdirilməsi üzrə dövlətin ümumi iqtisadi strategiyası olur və maliyyə siyasəti hazırlanarkən istifadə edilir;
- ✓ xarici alimlərin progressiv maliyyə ideyaları iqtisadi inkişafın kifayət qədər yetərli səviyyəsini təmin etməklə, insanın müxtəlif tələbatını ödəməkdə cəmiyyətə kömək edir.

b) Rusiya iqtisadçılarının dövlət maliyyəsi haqqında nəzəri baxışları

Müstəqil hal kimi maliyyə elmi Rusiyada XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmışdır. Rusiyada maliyyə elminin meydana gəlməsi və inkişafı Y.Krijaniçin (1617-1683), Q.Kotomuxinin (1630-1667), İ.T.Posoşkovun (1665-1726), N.İ.Turgenyevin (1789-1871), M.F.Orlovun (1788-1842), S.Y.Qorlovun (1814-

1890), B.A.Lebedevin (1833-1909), İ.İ.Yanjulin (1846-1914), S.X.Ozerovun (1869-1942), A.İ.Bukovetskinin (1881-1972) və b. adları ilə bağlıdır. Qərbdə olduğu kimi, Rusiyada da XIX əsrin axırlarında elmi istiqamət əsasən dövlət maliyyəsinə aid edilirdi.

Dövlət maliyyəsi, dövlət və ərazi büdcəsi, eləcə də ölkədə pul tədavülü məsələləri həmişə Rusiya iqtisadçılarının elmi və praktiki maraqları dairəsində olmuşdur. Dövlət büdcəsi, onun gəlir və xərclərinin sahmana salınması məsələsi üzrə ilk iri əsər 1809-cu ildə M.M.Speranski tərəfindən hazırlanmış “Maliyyə planı”nı hesab etmək lazımdır. Bu əsər Rusiya maliyyəsinin yenidən təşkili proqramı olmuş və gələcəkdə onun inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Rusiya maliyyə elminin yaranması Y.Krijiçin adı ilə bağlıdır. Onun əsərlərində dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinin mühüm amillərindən biri kimi maliyyə sisteminin başa düşüldüyü bir vaxtda, ilk dəfə olaraq geniş kontekstdə maliyyənin idarə edilməsi problemləri tədqiq edilmişdir.

Rusiyada orijinal maliyyə fikri Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin qurulması gedişində meydana gəlmişdir. Bu fikri ilk dəfə söyləyən məşhur iqtisadçı və sahibkar İ.T.Posoşkov olmuşdur. O özünün əsas əsəri olan “Kasıblıq və sərvət haqqında” əsərində (1842) Rusiyanın siyasi, iqtisadi və maliyyə yeniləşməsi proqramını şərh etmişdir.

1918-ci ildə dekabrist N.İ.Turgenyevin (1789-1871) “Vergilər nəzəriyyəsi təcrübəsi” adlı əsəri nəşr olunmuşdur ki, bu da dövlət maliyyəsi haqqında Rusiya elminin əsasını qoymuşdu. Burada o, vergilərin yaranma tarixini qısa təsvir etmiş, vergi siyasətinin prinsiplərini formalaşdırmış, vergilərin müxtəlif təsnifatını göstərmiş, hər bir verginin iqtisadi mahiyyətini və xüsusiyyətlərini açmış, dövlət təsərrüfatı və ölkə iqtisadiyyatı üçün onun əhəmiyyətini göstərmişdir.

İnqilabdan əvvəlki alimlərin əsərlərində maliyyə məsələləri Rusiya maliyyə elminin çiçəklənməsi dövrünə - XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir ki, bu vaxt Rusiya iqtisadçılarının və hüquqşünaslarının - İ.Yanjulin, İ.Ozerovun, İ.Kulişerin, A.Xodşkinin, V.Lebedevin, İ.İlovajşkinin və b. ən məşhur əsərləri nəşr edilmişdir. Bundan başqa, Rusiya maliyyəçi alimləri S.F.Kankrin “Rusiya maliyyəsinin qısa xülasəsi”, L.U.Peçorinin “Dövlət gəlirləri və xərclərinin tarixi xülasəsi”, M.İ.Fridmanın “Maliyyə elmi haqqında mühazirə mətni” əsərləri işıq üzü görmüşdür. Onlar maliyyə elminin həm nəzəri, həm də təcrübə məsələlərini işləyib hazırladılar. Nəzəriyyədə onlar pragmatik yaşamağa meyilli “kollektiv tələbatın ödənilməsi” nəzəriyyəsinin tərəfdarı idilər. Bu, xüsusən İ.Ozerovun “Maliyyə elminin əsasları” dərsliyində daha parlaq təzahür edirdi. Burada göstərilir ki:

1. Bir tələbat fərdi səy ilə özü ödənilir, digərləri isə - başqa şəxslərlə birgə

ödənilir ki, bunun üçün isə tarix insanların ittifaqını (dövlət, icma və s.) yaratmışdır. Fərdi xarakterli bir çox tələbat hazırkı zamanda kollektiv yolla ödənilən tələbat sırasına keçir, hazırkı zamanda kollektiv tələbat isə böyük vəsait tələb edir.

2. Maliyyə elmi maliyyə təsərrüfatının, yəni ictimai xarakterli ittifaqlar tərəfindən əldə edilən maddi vəsaitlər əsasında əmələ gələn münasibətlərin məcmusudur. Maliyyə o üsulları öyrənir ki, onların vasitəsi ilə bu ittifaqlar özlərinə lazımi vəsait əldə edir.

Rusiya alimlərinin əsərlərində əsas yeri dövlət maliyyəsinin tədqiqi təşkil edirdi. Bu halda dövlətin gəlirləri məsələsi kifayət qədər ətraflı gəlirlər sistemi, müxtəlif dövlətlərdə onların inkişafı, büdcəyə vergilərin cəlb edilməsi qaydası və formaları, dövlət tərəfindən bu prosesə nəzarət, büdcə kəsinin örtülməsi mənbələri və dövlət kreditinin inkişafı məsələləri kifayət qədər geniş tədqiq edilirdi.

İnqilabdan əvvəl maliyyəçilər tərəfindən ətraflı öyrənilən digər istiqamətlər-büdcə və yerli maliyyə idi. Mərkəzi büdcə, yerli büdcə quruculuğu və habelə büdcə prosesi məsələləri nəzərdən keçirilirdi.

Sosial-demokratik cərəyanlar. Bu dövrdə iqtisad elmində K.Marks və F.Enqelsin Rusiya ardıcılıqları tərəfindən təqdim edilən cərəyanlar inkişaf edirdi.

Bütün sosial-demokratlar üçün ümumi olan hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizənin biranlıq tələbinə əsaslanan nəzəri işləmələrə söykənən maliyyə həyatının tədqiqinə səthi yanaşma xas idi. Bu cərəyanın ən parlaq nümayəndəsi V.İ.Lenin (1870-1924) idi.

V.İ.Leninin inqilabdan əvvəlki əsərlərinin əsas məzmunu Rusiyanın maliyyə siyasəti idi. Çoxsaylı məqalə və çıxışlarında o, büdcənin gəlir və xərcləri sistemini tənqidi surətdə nəzərdən keçirmiş, dolayısı vergilərin sosial xarakterini açıqlamış, son inqilab dövründə dövlətin acınacaqlı maliyyə vəziyyətini göstərmişdir.

1917-ci ildə V.İ.Lenin tərəfindən bolşeviklər partiyasının iqtisadi platforması işlənib hazırlanır. Burada pul, maliyyə və kredit məsələlərinə böyük diqqət yetirilir. Xüsusən, bu platforma bank işinin milliləşdirilməsini və mərkəzləşdirilməsini, sığorta işinin milliləşdirilməsini, kağız pulların buraxılmasının dayandırılmasını, xarici və daxili bərelərin imtina edilməsini, yüksək əmlak vergisi və əmlakın artmasını, vergi tətbiq etmək yolu ilə vergi sisteminin dəyişdirilməsini, gəlir vergisinin islahatını, kapitalistlərə həqiqi nəzarətin müəyyən edilməsini, bəzək əşyalarına yüksək dolayısı vergi tətbiq edilməsini nəzərdə tuturdu. Praktiki olaraq bütün bu tədbirlər, pul tədavülünün sabitləşdirilməsi və vergi sisteminin islahatı istisna olmaqla, Oktyabr inqilabı gedişində və inqilabdan sonrakı ilk illərdə həyata keçirilmişdir.

Sonralar Leninin maliyyə problemlərinin tədqiqi əsasən dövlət qarşısında ya-

ranan taktiki vəziyyətlər ilə əlaqədar olmuşdur. Onun tərəfindən maliyyə nəzarəti, yeni maliyyə aparatının yaradılması, dövlətin maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi, pul islahatının keçirilməsi, inqilabın sonrakı inkişafının müxtəlif mərhələlərində dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi məsələləri daha aktiv olaraq hazırlanmışdır.

Sosialist maliyyə sistemi XX əsrdə SSRİ, Şərqi Avropa ölkələri, Kuba, Çin Xalq Respublikası, Monqolustan, Şimali Koreya və Vyetnamda bərqərar olmuşdur. 1920-1991-ci illərdə dünyanın altıda bir hissəsini əhatə etmiş SSRİ məkanında yaradılmış və inkişaf etmiş sosialist maliyyə sisteminə xas olan müsbət və mənfi cəhətlərin izah olunması olduqca vacibdir.

XX əsrin əvvəlləri V.İ.Leninin və digər marksist alimlərinin əsərlərinin təhlili göstərir ki, onlarda tədqiq edilmiş maliyyənin məzmunu və rolu əsas maliyyə kateqoriyaları (vergi, büdcə, dövlət krediti və s.) bütöv həyata keçirilməmişdir. Göstərmək lazımdır ki, burada yalnız dövlətin maliyyə təsərrüfatının idarə edilməsi ilə əlaqədar bəzi fərdi məsələlər öyrənilmişdir.

Bütün bunlar ona gətirib çıxarmışdır ki, inqilabdan sonrakı ilk dövrlərdə maliyyənin öyrənilməsi əsasən inqilabdan əvvəlki iqtisadçıların: İ.Yanjulin, İ.Ozerovun, A.Xodskinin və onların ardıcıllarının (Y.Torqulovun, İ.Kulişerin, F. Menkovun) əsərlərinə rəğmən qurulurdu. Maliyyə elminin bu kimi vəziyyəti təxminən 1920-ci illərin ortalarınaqədər davam etmişdir.

Sovet maliyyə elmi. İqtisadiyyatın və maliyyənin idarə edilməsinin direktiv metodlarına keçilməsi ilə maliyyə haqqında təsəvvürlərin sahmana salınması və unifikasiyası (vahid şəklə salınması), onun sinfi mübarizəyə tabe edilməsi zəruriyyəti yaranır. Bunun nəticəsində sovet maliyyəsinin kapitalist maliyyəsinə üstün olmasını sübut edən SSRİ-nin maliyyəsi haqqında elm yaranmış olur. Bu elmin yaranması 1920-ci ildən 1950-ci illərin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir.

Birinci dövrdə (1926-1931) əsasən maliyyənin xüsusi məsələləri - birinci beşillik planın yerinə yetirilməsi gedişində meydana gələn yanaşmalar hazırlanmışdır. Eyni zamanda maliyyənin sosialist təcrübəsinin yeni hadisə kimi ümumiləşdirilməsinə cəhdlər göstərilmişdir. Buna misal olaraq D.Kuzovkovanın, Q. Tikmenin, A.Bukoviskinin əsərlərini və xüsusən D.Boqolepovun "Marksist dərsliyi" kimi təqdim etdiyi "Maliyyə elminin qısa kursu" dərsliyini göstərmək olar. Lakin o, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail ola bilmir. Bunu xüsusən, müəllifin maliyyə elmi haqqında gətirdiyi qeyri-dəqiq müəyyənlik sübut edir.

Sovet maliyyə elminin inkişafının ikinci dövrü (1931-1950) maliyyənin predmetinə vahid baxışın yaranması ilə xarakterizə edilir. Bu dövrün klassiki V.Dyaçenko özünün çoxsaylı əsərlərində maliyyə nəzəriyyəsinin əsaslarını, maliyyə-

nin funksiyalarının istehsalda rolunu, milli gəlirin bölüşdürülməsində maliyyənin yerini, maliyyə sisteminin tərkibi və digər məsələləri işləyib hazırlamışdır. V.Dyaçenko maliyyənin bütöv marksist tərifini vermişdir.

Sosialist dövlətinin maliyyəsi pul münasibətləri sistemidir ki, onun əsasında gəlirlərin və yığımların planlı bölüşdürülməsi vasitəsi ilə dövlətin funksiya və vəzifələrinə uyğun olaraq onun mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul resursları fondlarının yaradılması və istifadəsi təmin edilir.

V.Dyaçenkonun əsərləri onun birinci rəsmi dərsliklərinin (“SSRİ-nin maliyyəsi” (1933) və “SSRİ-nin maliyyə və krediti” (1940)) hazırlanması üçün əsas olmuşdur. V.Dyaçenkonun təmərəküzləşmiş baxışları “Sovet maliyyəsinin mahiyyəti və funksiyaları məsələlərinə dair” əsərində öz əksini tapmışdır.

Maliyyə elminin tətbiqi məsələlərinin tədqiqi o zamanlar əsasən iki istiqamətdə aparılırdı:

1. Maliyyə kateqoriyasının inkişafının öyrənilməsi. Bu, K.Plotnikovun budcənin tarixinə həsr edilmiş və E.Voznesenskinin Böyük Vətən müharibəsi dövründə maliyyənin inkişafını işıqlandıran kitabları idi.

2. Fəaliyyətdə olan maliyyə təcrübəsini açıqlayan əsərlər. Bu əsərlər təsviri xarakter daşıyırdı və maliyyə təhsili sistemində fəal istifadə edilirdi.

İqtisadi nəzəriyyədə ehkamçılıq hadisələrinin aradan qaldırılması sovet maliyyə elmində eynifikirliliyə son qoymuşdur. 1950-ci illərin axırları, 70-ci illərin əvvəllərində iqtisadçıların maliyyə nəzəriyyəsinə həsr edilmiş çoxsaylı əsərləri meydana gəlir. Onlardan ən çox əhəmiyyətli: A.Aleksandrovun “Sosializm maliyyəsi” (1965); A.Birmanın “Sovet maliyyə nəzəriyyəsi oçerkləri” (1968, 1972, 1975); E.Voznesenskinin “Maliyyə nəzəriyyəsinin diskussiyalı məsələləri” (1969); Q.Toçilnikovun “Sosialist maliyyəsi” (1974) əsərləri olmuşdur. Bu dövrdə “SSRİ-nin maliyyəsi”, “SSRİ-nin maliyyə və krediti” fənni üzrə bir sıra dərslik və dərs vəsaitləri nəşr edilir. Onların içərisində M.Şermenin redaktəsi ilə “SSRİ-nin maliyyəsi” dərsliyini (1977) göstərmək olar.

O dövrlərdə maliyyə nəzəriyyəsi məsələləri üzrə diskussiyaların məzmunu maliyyənin təkrar istehsal sistemində yerinin müəyyən edilməsinə gətirib çıxarır. K.Marksın vahid siyasi iqtisad nəzəriyyəsinə əsas tutaraq müxtəlif konsepsiyaların müəllifləri iki qrupa bölünür. Birincilər hesab edir ki, maliyyənin yeri-bu yalnız qeyri-ekvivalent xarakter daşıyan pul vəsaitləri bölgüsü münasibətləri sistemidir. Buna əsasən maliyyə yalnız dolayı olaraq bölgü vasitəsi ilə maddi nemətlərin istehsalı, mübadiləsi və istehlakı münasibətlərinə təsir göstərir. Bu qrup alimlərin parlaq nümayəndələri V.Dyaçenko, Q. Toçilnikov və M.Şermentyev idi.

İqtisadçıların ikinci qrupu (E.Voznesenski, A.Aleksandrov və A.Birman) başqa mövqeyi tuturdular. Onların fikrincə, maliyyə münasibətləri-təkrar isteh-

salın bütün dörd və ya bir neçə mərhələsinin genişləndirilmiş konsepsiyasını xarakterizə edir.

Maliyyənin nəzəri konsepsiyasının əsasında bu kimi fərqli yanaşmalardan çıxış edərək maliyyənin törəmə məsələlərinə də (maliyyə münasibətlərinin xüsusiyyətləri, maliyyənin funksiyaları, maliyyənin hədləri, maliyyə sisteminin tərkibi və s.) alimlərin baxışları fərqlənir.

1950-ci illərin axırı, 1960-cı illərin əvvəllərində maliyyə nəzəriyyəsinin inkişafı ilə yanaşı maliyyə tədqiqi prinsipinin yeni növü meydana gəlir. Əgər 1930-cu il-1950-ci illərin əvvəllərində təcrübədə maliyyə münasibətlərinin təşkilinə həsr edilmiş əsərlər əsasən təsviri və ya tərifiyə xarakter daşıyırdısa, 1960-cı illərin təsərrüfat islahatı başlandıqdan sonra tənqidi xarakterli və ayrı-ayrı maliyyə alətlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə işləmələri ehtiva edən əsərlər nəşr edildi.

Burada hər şeydən əvvəl A.Birmanın kitablarını qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq kifayət qədər yüksək səviyyədə müəssisələrin maliyyə problemlərini araşdırmışdır. Onun əsərlərində təsərrüfat hesabı şəraitində maliyyə kateqoriyasından istifadə edilməsi məsələləri işlənilib hazırlanmışdır ki, müəllifin interpretasiyasında (izahında) sosializm şəraitində bazar təsərrüfatının elementləri ön plana çəkilmiş, faktiki olaraq ilk dəfə maliyyə resurslarının məzmunu və müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi öyrənilmişdi. A.Birmanın əsərləri 60-80-ci illərin iqtisadçılarına (P.Buniç, Q.Bazarova, V.Sençekov, M.Romanovski və b.) maliyyənin tədqiqinə təkan verdi.

Bu dövrdə büdcə sferasının problemlərinin tədqiqi iki istiqamətdə aparılırdı:

a) büdcənin gəlir və xərclərinin inkişafı; b) yerli büdcələrin təşkili.

Büdcə məsələlərinin kompleks tədqiqi bu dövrdə maliyyə elmində hökm sürən informasiya çatışmazlığı və ideoloji ehkamçılıq üzündən çətinləşdi. Dövlət büdcəsinə həsr edilmiş əsərlərdən İ.Libermanın, V.Rodionovanın və L.Pavlovanın kitablarını qeyd etmək olar.

XX əsrin sonlarında N.V.Zayats və M.N.Fisonkonun "Maliyyə nəzəriyyəsi", B.Sabantinin "Maliyyə nəzəriyyəsi" kitabları nəşr edilmişdir.

O dövrdə sığorta işinə, sığortanın öyrənilməsinə dövlət inhisarı həddindən artıq mənfi təsir göstərirdi. Nəzəri cəhətdən tədqiqatlar sığorta fondunun zəruriliyi, məzmunu və rolu haqqında K.Marksın təsəvvürlərinin interpretasiyasından irəli gəlirdi və ona görə də kifayət qədər yeniliyi yox idi. Tətbiqi işləmələr əsasən Dövlət sığortası tərəfindən sığorta növləri çərçivəsində aparılırdı. L.Montilyevin, L.Reytmanın, Y.Kolominin sığorta nəzəriyyəsi və təcrübəsi haqqında o dövrün ümumiləşdirilmiş təsəvvürlərini əks etdirən əsərləri müəyyən maraq doğururdu.

Bu dövrdə xarici ölkələrin maliyyə münasibətlərinin təhlili və tənqidinə böyük

diqqət yetirildi. Bir tərəfdən kapitalizmin inkişafına həsr edilmiş iri əsərləri (B.Boldiriyev, L.Drobozınanın, L.Pavlovun, L.Okunyevin və b.), digər tərəfdən isə sosialist ölkələrində maliyyə alətlərinin inkişafının xüsusiyyətləri və meyillərini tədqiq edən əsərləri (D.Butakovun, Y.Kaşinin və b.) ayırmaq lazımdır.

Rusiyada maliyyə elminin vəziyyətini təhlil edərkən bu sahədə dərin nəzəri və təcrübə əsərlərinin praktiki olaraq yoxluğunu qeyd etmək lazımdır. Bir sıra müəlliflərin əsərləri hər şeydən əvvəl metodoloji və metodiki deyil, təsviri xarakter daşıyır, digərləri isə öz güclərini, mövcud baxışları və alətləri müasir şəraitə uyğunlaşdırmağa, üçüncülərin işləri isə xarici müəlliflərin əsərlərinin komplektiv (müstəqil tədqiqat aparmadan, başqalarının əsərlərindən istifadə etmək) izahından ibarət idi.

Sonda onu göstərək ki, hazırda keçmiş Sovet respublikalarında aparılan iqtisadi islahatlar üçün proqramlar bir qayda olaraq inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin təcrübəsinə istinad edən beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən hazırlanır və 70 il ərzində respublikaların maliyyə quruculuğu sahəsində əldə etdikləri təcrübə ümumiyyətlə inkar edilir. İqtisadi inkişaf və əhalinin böyük əksəriyyətinin sosial maraqları baxımından yeni dövrün tələblərinə cavab verə bilən maliyyə siyasətinin hazırlanmasında keçmiş sovet maliyyə sisteminin üstünlükləri şəxsiz nəzərə alınmalıdır.

1.3. MÜƏSSİSƏ MALİYYƏSİ NƏZƏRİYYƏLƏRİ VƏ ONLARIN ƏSAS MEYİLLƏRİ

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Başqa sözlə - maliyyə ...sahibkarlıq sisteminin özülüdür. Buna görə də yaxşı maliyyə idarəçiliyi ardıcıl olaraq müəssisələrin, ölkə və dünyanın iqtisadi rifahı üçün həyati vacib əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan müəssisələrin maliyyə nəzəriyyələri hərtərəfli öyrənilməli, çünki "... maliyyə qərarları maliyyə nəzəriyyəsində irəli gələn qaydalara əsaslanır" [125, s. 12].

Araşdırmalar göstərir ki, maliyyənin tarixi kimi, maliyyə nəzəriyyəsinin tarixi də uzaq keçmiş təsadüf edir. Həm də maliyyə nəzəriyyəsinin uzunmüddətli dövrü ərzində yalnız dövlət maliyyəsi sistemi tədqiq edilmişdir. Hətta Ksenofontun (e.ə. 3-4-cü əsrlər) "Afina siyasəti" əsərində ancaq dövlət maliyyə sistemi haqqında baxışlar öz əksini tapmışdır.

Orta əsr maliyyə nəzəriyyəsi tarixindəki tədqiqatlar - Foma Akvinskinin, C.Lokkun, Tomas Menin, sonralar isə D.Yum, U.Pettinin və s. tədqiqatları da dövlət maliyyəsinin problemlərini araşdırmağa yönəlmişdir [113, s. 44-45].

Lakin, klassik siyasi iqtisadda artıq təkçə dövlət maliyyəsinin deyil, həm də

sahibkarlıq sferasının maliyyə problemləri araşdırılırdı və A.Smit faiz üzrə verilən vəsaiti – kapitalı “... borc verənin borcuyla ... illik faiz adlanan məbləği ödəmək ... razılaşdırılmış müddətin sonunda borcu ödəmək şərti ilə təxsisatı” adlandırır. O, kapitalın istifadəsi üçün ödənilən qiymətlə, faiz dərəcələri ilə kapital resurslarının həcmi arasındakı əlaqələri də aşkara çıxarırdı və göstərirdi ki, “... borca verilə biləcək kapitalların miqdarı artdıqca, onların istifadəsi üçün ödənilən qiymətin və ya faizin azalması qaçılmaz olacaq” [135, s. 208-209].

C.St.Millin kapitalın mahiyyəti ilə bağlı yanaşmaları da sahibkarlıq sferasının maliyyə problemlərinin ilk tədqiqi nümunələrindən biri hesab edilə bilər və “... hər bir yığıcı bugünkü qazanların gələcək qazanlar naminə qurban verilməsi” hesab edən Mill həm də mənfəətlə yığım-investisiyalar arasında əlaqələrə toxunurdu: “Mənfəət nə qədər yüksəkdirsə, ... kapital yığıcısına motiv də bir o qədər güclü olur” [131, s. 287-289].

Ancaq nə qədim, nə orta əsrlər iqtisadi fikrində “mikromaliyyə problemləri”nin, o cümlədən korporativ maliyyənin ətraflı nəzəri tədqiqi aparılmamışdır. Korporativ maliyyə nəzəriyyələrinin təşəkkül və inkişaf tarixi XX əsrdən başlayır. Bu nəzəriyyələr korporativ maliyyə menecmentinin əsaslandığı fundamental nəzəri bazis hesab edilir və bu baxımdan korporativ maliyyə nəzəriyyələrinin müxtəsər təsviri gərəklidir.

Maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsini daha ümumi şəkildə maliyyə üçlüyünün-resurslar, münasibətlər, bazarların təşkili və idarə edilməsi haqqında biliklərin sistemi kimi müəyyən etmək olar. Bu elmin formalaşmasının əsası faydalılıq nəzəriyyəsi, arbitraj, qiymətqoyma nəzəriyyəsi, kapitalın strukturu nəzəriyyəsi, portfel və maliyyə aktivləri bazarında qiymətqoyma modeli, opsiyon bazarında qiymətqoyma nəzəriyyəsi və zamana görə vəziyyəti üstün tutmaq nəzəriyyəsi kimi bölmələrdən ibarətdir.

Kapital bazarına və iri şirkətlərə diqqət yetirilməsi təsadüfi deyil. Dünya təcrübəsi göstərir ki, real bazar iqtisadiyyatında səhmdar cəmiyyətləri mühüm rol oynayırlar. Müxtəlif formalı müəssisələrin ümumi sayında onların xüsusi çəkisi nisbətən az olsa da, ölkənin milli sərvətinin yaradılmasında töhfəsi olduqca böyükdür. Belə ki, ABŞ-da şirkətlərin 10 faizi səhmdar cəmiyyətləri, 10 faizi yoldaşlıq, 80 faizi fərdi sahibkarlıqda olan çox da böyük olmayan şirkətlərdir. Bununla yanaşı, göstərilmiş hər bir qrup şirkətlərin payına müvafiq olaraq satılmış məhsulun və göstərilmiş xidmətin ümumi həcmninə müvafiq olaraq 80, 13 və 7 faizi düşür.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatına iri şirkətlər nəzarət edirlər və bu işdə maliyyə bazarının rolu böyükdür. Təsadüfi deyildir ki, məhz bu bazarlar bir çox iqtisadi fəlakətlərin və sarsıntıların katalizatoru sayılır.

Maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinin əsasını məhz maliyyə bazarının fəaliyyət prinsipləri haqqında biliklərin sistemləşdirilməsi təşkil edir.

Maliyyə kapitalı təşəkkül tapdıqca iqtisadiyyatın inkişafında maliyyə bazarlarının rolu getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrin axırlarında maliyyə bazarlarında yaranmış meyillərin nəzəri cəhətdən dərk edilməsinə və birja ticarəti iştirakçılarının işinə standart yanaşmaların hazırlanmasına tələbat tədricən formalaşır və inkişaf edir.

Birja işinin başlanğıcı XIII-XIV əsrlərdə iri Qərbi Avropa şəhərlərində keçirilmiş veksəl yarmarkalarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. XVII əsrdə dünyanın ən qədim birjası olan Amsterdam birjası, 1773-cü ildə Londin fond birjası, 1792-ci ildə indi dünyada ən böyük hesab olunan Nyu-York birjası yaradılmışdır. Rusiyada ilk müntəzəm birja Amsterdam tipi üzrə 1743-cü ildə Sankt-Peterburqda yaradılmışdır. Bu birja Rusiyada təxminən 100 il ərzində tək olmuşdur. Sonralar 1796-cı ildə Odessa, Varşava (1816) və Moskva (1837) birjaları təşkil edilmişdir.

Fransız riyaziyyatçısı L.Başalye "Möhtəkirlik nəzəriyyəsi" mövzusunda doktorluq dissertasiyasında riyazi aparatın köməyi ilə Fransa fond bazarında səhmlərin qiymət davranışının izahını verməyə cəhd etmişdir. O, 1900-cü ildə nəşr etdirdiyi əsərində belə bir kədərli nəticəyə gəlmişdir ki, fond birjasında qiymət dinamikası heç zaman dəqiq elm olmayacaqdır. Maliyyə nəzəriyyəsinin inkişafında L.Başalyenin xidməti danılmazdır. Çünki kapital bazarında qiymət davranışının təhlilinə sxolastik (anlamağı bacaran) modellərin əlavəsi ideyası məhz ona mənsubdur.

Fond bazarında davranış nəzəriyyəsinin yaradılmasına ilk cəhd Ç.Dounun (1851-1902) adı ilə bağlıdır. O, 1882-ci ildə maliyyə informasiyalarının buraxılışı üzrə ixtisaslaşmış şirkət yaratmışdır.

Sonralar bu mövzunun işlənilməsinə görkəmli iqtisadçılar qoşulmuşlar. Bu işdə A.Koulzanın (1891-1985) rolu olduqca böyükdür. O, 1932-ci ildə iqtisadiyyatda tədqiqatlar üzrə komissiya yaratmış və maliyyələşdirmişdir.

A.Koulzanın komissiya qarşısında qoyduğu əsas məqsəd maliyyə bazarı haqqında nəzəri tövsiyələr hazırlamaqdan ibarət olmuşdur.

Fond bazarında qiymətləndirmə nəzəriyyəsi sahəsində ilk işləmələr D.Uilyamsın adı ilə bağlıdır. O, 1937-ci ildə qiymətli kağızlar bazarında iş üçün mövcüd alətlərdən biri kimi maliyyə aktivlərinin qiymətləndirilməsi modelini təklif etmişdir. Lakin bu nəzəriyyənin inkişafında həlledici töhfə Q.Markovitsə məxsusdur. O, 1950-ci illərin əvvəllərində portfel nəzəriyyəsinin əsaslarını işləyib hazırlamışdır.

Q.Markovitsin əsərlərində mahiyyətə maliyyə aktivlərinin investisiyalaşdırılması sahəsində qərarların qəbul edilməsi metodologiyası verilmiş və müva-

fiq elmi alətlər təklif edilmişdir. Maliyyə nəzəriyyəsinin bu bölməsinin sonrakı inkişafı qiymətli kağızların qiymətdəyişməsinə həsr edilmiş, kapital bazarının səmərəliliyi konsepsiyasının, risk və gəlirliliyin qiymətləndirilməsi və onun empirik təsdiq olunması modelinin və yeni maliyyə alətlərinin işlənilib hazırlanmasına və s. həsr edilmiş tədqiqatlarda tapmışdır. 50-ci illərin ortalarında həm də kapitalın strukturu və maliyyələşdirmə mənbəyi üzrə intensiv tədqiqatlar aparılırdı. Ümumən qəbul edilmişdir ki, bu bölmə üzrə əsas töhfə F.Modilyani və M.Miller tərəfindən verilmişdir.

XX əsrdə maliyyə elmində edilmiş bir çox yeniliklərdən iki istiqamət, yəni portfel nəzəriyyəsi və kapitalın strukturu nəzəriyyəsi iri şirkətlərin maliyyəsinin idarə edilməsi elminin və texnikasının əsas mahiyyətini ifadə etmişdir. Çünki bu istiqamətlər prinsipcə maliyyə resurslarını haradan almaq və haraya yönəltmək suallarına cavab verməyə imkan vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, 1958-ci ildə ilk dəfə kapitalın strukturu üzrə əsər nəşr edilən zaman maliyyə nəzəriyyəsi sahəsində görkəmli mütəxəssislər tərəfindən bu yanaşma yüksək qiymətləndirilmişdir.

F.Blek, C.Linter, C.Mossin və b. səyi ilə yeni istiqamət ümumi nəzəri planda sürətlə inkişaf etməyə başladı. O illərdə maliyyə nəzəriyyəsi üzrə ədəbiyyatların xeyli hissəsi şirkətlərin maliyyə resurslarının idarə edilməsi məsələləri üzərində deyil, kapital bazarı problemlərində cəmlənmişdir.

XX əsrin ortalarında maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinə dair sanballı monoqrafiyalar nəşr olunmuşdur. Bununla belə, həmin əsərlərdə müəyyən spesifiklik müşahidə olunur, yəni maliyyə nəzəriyyəsi üzrə elmi ədəbiyyatlarda kapital bazarının problemləri geniş şərh olunmuş, şirkətlərin maliyyə resurslarının idarə edilməsi məsələlərinə isə çox az yer ayrılmışdır. Şübhəsiz ki, maliyyənin idarə edilməsinin nəzəri əsaslarını bilmək zəruridir. Lakin onun tətbiqi aspektləri də az əhəmiyyət kəsb etmir. Məhz axırıncı amil 1960-cı illərdə firmanın maliyyəsinin idarə edilməsinin metodologiyasına və texnikasına həsr olunmuş elm kimi "maliyyə menecmenti" tətbiqi fənnin təşəkkülünə xidmət etmişdir. Bu yeni fənn üzrə ilk monoqrafiya 1962-ci ildə C.Uyeston və T.Kouplyend tərəfindən yazılmışdır. İndi artıq, demək olar ki, maliyyə menecmenti təkcə müstəqil elmi istiqamət və praktiki fəaliyyət kimi deyil, həm də ali məktəblərdə tədris fənni kimi təşəkkül tapmışdır.

Maliyyə menecmentinin məşhurlaşmasında İngiltərə, Amerika məktəbinin nümayəndələri T.Kouplyend, C.Uyeston, R.Breyli, S.Mayers, Y.Briqxem və başqalarının xidmətləri böyükdür.

MDB məkanında maliyyə menecmenti haqqında elmin inkişafı Avropa ölkələrindən xeyli geri qalırdı, uçot və maliyyə sahəsində yenilik əsasən Almaniyadan gəlirdi. Rusiyada maliyyə üzrə ilk nəşr olunmuş kitab (1806-cı il) alman

professoru X.Şletserin monoqrafiyasının tərcüməsidir.

“Dövlət ehtiyac olmadan biznesə müdaxilə ctməməlidir” prinsipi bir çox ölkələrdə biznesin təşkilinin mühüm prinsiplərindən birinə çevrilmişdir ki, bu da İngiltərə-Amerika modelindən istifadə edən ölkələrdə mühasibat uçotunun tən-zimlənməsi sisteminə bilavasitə təsir etmişdir. Maliyyə sahəsində ən yaxşı əsər-lərdən biri olan K.Payın ikicildlik əsəri alman dilindən tərcümə edilərək 1932-ci ildə Rusiyada nəşr olunmuşdur.

Maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələrinin səyi nəti-cəsində yeni istiqamət ümumi nəzəri planda sürətlə inkişaf etdirildi. C.Tobin 1981-ci ildə maliyyə bazarlarının təhlili və onların məsrəflər, məşğulluq, istehsal və qiymətlər üzrə qərarların qəbuluna təsirinə, F.Modilyan 1985-ci ildə maliyyə bazarlarının və yığım proseslərinin təhlilinə, Q.Markovits, M.Miller və U.Şaro 1990-cı ildə maliyyə iqtisadiyyatının nəzəriyyəsi üzrə işlərə, P.Skoulz və R.Mer-ton 1997-ci ildə səhm opsiyonu dəyərinin təkmil metodlarının hazırlanmasına görə Nobel mükafatına layiq görülmüşlər. Həmin işlərdə opsiyon bazarında qiymət nə-zəriyyəsi işlənilib hazırlanmış, kapital bazarının səmərəlilik konsepsiyası tədqiq edilmiş, risk və gəlirin qiymətləndirilməsi modeli və onların empirik təsdiq edil-məsi metodikası təklif olunmuş, yeni maliyyə alətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Qərbdə olduğu kimi, Rusiyada da XIX əsrin axırlarında elmi istiqamət əsasən ictimai ittifaqlar və dövlət maliyyəsinə aid edilirdi. O ki qaldı müəssisələrin ma-liyyəsinə, hələ XX əsrin əvvəllərində bu istiqamətin hər hansı sistemli şərhli sa-dəcə olaraq yox idi, o yalnız “maliyyə menecmenti” kimi İkinci Dünya mühari-bəsindən sonra təşəkkül tapmağa başladı.

Müəssisə səviyyəsində maliyyənin idarə edilməsi intuitiv (bilavasitə sey-retmə yolu ilə dərkətmə) əsasda həyata keçirildi, əhəmiyyət kəsb edən kapital bazarı formalaşmamışdı, mahiyyətə transmilli korporasiyalar yox idi, investi-siya və maliyyə fəaliyyətini qiymətləndirmək üsulunun formalaşdırılmasına zə-rurət yaranmamışdı. Müəssisənin idarə edilməsinin ayrı-ayrı elementləri mühasibat uçotu çərçivəsində inkişaf edirdi. Buna baxmayaraq, 1917-ci il inqil-abı ərəfəsində iki müstəqil istiqamət-balansın təhlili və maliyyə hesablaması mövcud idi. Onlar hazırda müasir maliyyə menecmentinin əsas bölmələrinin tərkibinə daxildir.

Sovet hakimiyyəti illərində SSRİ-də dövlət maliyyəsinin əsas nəzəri və prak-tiki məsələləri işlənilib hazırlanırdı. Müəssisələrin idarə edilməsi prinsiplərinin maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsi istiqamətində sistemləşdirilməsi, maliyyə menecmentinin müstəqil elm kimi tanınması XX əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir.

Son illər MDB məkanında maliyyə menecmentinə aid L.P. Pavlova, Q.B.Pol-jak, E.S.Stoyanova, V.V.Kovalyev, Y.M.Baxramov, V.V.Qluxov, A.F.İonova,

N.N.Seleznyeva, İ.A.Blank və başqaları orijinal monoqrafiyalar, dərslik və dərs vəsaitləri nəşr etdirmişlər.

1.4. AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ ELMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFINA DAİR NƏZƏRİ BAXIŞLAR

Maliyyə elminin müstəqil bir elm sahəsi kimi meydana gəlib inkişaf etməsi tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, o hələ çox qədim zamanlarda mövcud olmuş, öyrənilmiş və tədris edilməyə başlamışdır.

Maliyyə nəzəriyyəsinə aid ilk elmi əsərin müəllifi yunan mütəfəkkiri Ksenofont (e.ə. təqr. 430-355) hesab edilir. Onun “Afina Respublikasının gəlirləri” ilə başlanan maliyyə nəzəriyyəsinin inkişaf yolunun Aristotel tərəfindən inkişaf etdirildiyi də iddia edilir. Aristotelin “Siyasət” əsərində həm bütövlükdə maliyyə sistemi, həm də dövlət maliyyə sistemi haqqında baxışlar öz əksini tapıb. Ksenofontun “Afina politiyası” əsəri isə qədim Afina dövlət maliyyə sisteminin bütöv mənzərəsini əks etdirir.

Maliyyənin meydana gəlməsinin öyrənilməsi üçün qədim İran dövlətinin maliyyə-pul sisteminin təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qədim İran dövlətinin maliyyə fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün Ə.Firdovsinin (934-1020) “Şahnamə” əsəri xüsusi tədqiqat obyektidir.

Maliyyə elmi ilə ilk məşğul olanlardan biri də böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusi (1201-1274) olmuşdur. Tusi dövlət maliyyəsinə, vergi sistemində də nəzəri və əməli fikirlərində bir sıra iqtisadi islahatların aparılması təklifi ilə çıxış etmişdir. O, “Maliyyə haqqında” traktat əsərində min illər ərzində dövlətçilik təcrübəsinə malik olan ölkələrdə tətbiq edilən idarəetmə üsullarını, maliyyə və vergi sistemini ümumiləşdirmiş və ölkənin idarə edilməsində onların ən mütərəqqi cəhətlərindən istifadə edilməsini məsləhət görür. Tusi öz dövrünün iqtisadi vəziyyətinə, maliyyə və vergi sistemində yaxından bələd olmaqla, bu iqtisadi şəraitin dirçəlişinə kömək edən təkliflərlə çıxış edir. O, ilk növbədə dövlətin maliyyə, büdcə və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi vasitəsi ilə digər sahələrin inkişafına təsir göstərən faydalı tədbirlərin həyata keçirilməsini məsləhət görür.

N.Tusini maraqlandıran əsas məsələ isə dövlət xəzinəsinin gəlirləri və xərcləri, onlardan səmərəli istifadə edilməsi olmuşdur. Tusiyə görə, dövlətin və hökmdarın gəlirləri və xərcləri ədalətli, sağlam qanunlar əsasında tərtib edilməlidir. Bu, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının yüksəlməsinə, müdafiə qabiliyyətinin möhkəmlənməsinə və əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına əsaslanılmalıdır. Buna görə də Tusi dövlətin maliyyə və vergi sistemində elə dəyişikliklər aparılmasını təklif edir ki, bu sistem ilk növbədə istehsalçıların “marağının canlan-

masına xidmət etsin". Bunun üçün o, öz dövründə 40-dan çox vergi növünü və onların toplanmasında özbaşınalığı nəzərə alaraq əsas 4 vergi növünün tətbiq edilməsini məqsəduyğun sayır. Bununla yanaşı Tusi ölkədə, onun əyalətlərində verginin müxtəlif adlarla çoxlu formalarda vaxtsız və vədəsiz toplanmasına qəti etirazını bildirir. O, hətta dövrün hökmdarına məsləhət görür ki, öz şəxsi xəzinəsi və gəlirləri ilə dövlət xəzinəsinin arasında fərqi əməl etsin.

N.Tusinın traktat şəklində dövlətə təqdim etdiyi maliyyə və vergi islahatlarının aparılmasını ehtiva edən bu təkliflər onun ölümündən sonra ölkədə həyata keçirilən islahatlarda nəzərə alınmışdır. Maliyyə və vergi sisteminin yenidən təşkil edilməsi haqqında qanunlarda vergilərin sayının azalması, dərəcə və miqdarının müəyyən edilməsi və toplanması vaxtına əməl edilməsi kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Həyata keçirilən islahatlar mərkəzi dövlət hakimiyyətinin möhkəmlənməsini, dövlət və xəzinə gəlirinin artırılmasını, pul və maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsini də nəzərdə tuturdu [103, s. 133].

Yuxarıda deyildiyi kimi, maliyyə nəzəriyyəsinin inkişaf tarixində orta əsr Qərb elmi fikrinin də əhəmiyyətli yer tutduğu şəksizdir və Foma Akvinskidən başlanan bu istiqamət sonralar T.Men, Con Lokk, David Yum, Ulyam Petti və başqaları tərəfindən kifayət qədər inkişaf etdirilmişdir. Orta əsr Avropa baxışları Aristoteldən fərqli olaraq pulun təkə mübadiləni aparmaq üçün yarandığını iddia etmirdi. "...Bir halda ki, insanlar ...müxtəlif həcmə malik əmlak əldə edirlər, orada pulun kəşfi insanlara bu sərvəti yığmağa və artırmağa imkan yaradır" [107, s.10].

Azərbaycanda orta əsrlərin iqtisadi fikirlərini öyrənərkən, ümumiləşdirmələr aparanda və nəticələr çıxardanda əksər hallarda keçmişimizə müasir dövrün tələbləri ilə yanaşılmalıdır.

İnkaredilməzdir ki, Şərqi dünyaşöhrətli mütəfəkkirlərindən Əli Fərabî (870-950), İbn Sina (980-1037), Əbu Reyhan Bîrûni (983-1048), N.Gəncəvi (1141-1209), N.Tusi (1201-1274), İbn Xəldunun (1334-1406) iqtisadi fikir tarixində böyük xidmətləri olmuşdur [57, s.7].

Əbu Reyhan Bîrûni pulun cəmiyyətdəki rolunu aydınlaşdırmış, onun əmək ilə istehsal olunmuş zəruri əmtəələr arasında mütənəsbibliyin mövcud olması fikrini irəli sürmüşdür.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın iqtisadi fikri M.F.Axundov (1812-1878), H.B.Zərdabi (1837-1907), N.B.Vəzirov (1854-1926) və başqa görkəmli mütəfəkkirlərin adı ilə bağlıdır. Onlar ölkədə sənayenin inkişaf etdirilməsi, kooperativ birliklər və kənd təsərrüfatı banklarının təşkili, istehsal və həvəsləndirmə metodlarının yaxşılaşdırılması, işçilərin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair sırf iqtisadi səciyyəli ideyaların müəllifləridirlər. Bu dövrdə Azərbaycan mütə-

fəkkirlərinin iqtisadi-sosial fikirləri başlıca olaraq demokratik səciyyə ilə özünü nümayiş etdirir. Bu baxımdan da M.F.Axundovun, H.B.Zərdabinin və N.B.Vəzirovun iqtisadi fikir və baxışları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [67, s. 369].

M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, N.B.Vəzirov öz əsərlərində əmtəə-pul münasibətləri, iqtisadi kateqoriya və anlayışlardan - əmtəə, dəyər, əmək, pul, qiymət, qiymətin tərəddüdü (enib-qalxması), bazar, mübadilə, alqı-satqı aktı, tələb və təklif, gömrük, rüsum, ssuda (borc), faiz, sələm və sələmçilik, mənfəət və s. yeri gəldikcə geniş istifadə etmişlər. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin iqtisadi-sosial platformasında iqtisadi quruluş, mülkiyyət münasibətləri və onun formaları, iqtisadi qanunlar, maliyyə, kredit, vergi siyasəti, pul və pul tədavülü, sosial siyasət, cümhuriyyətin idarə edilməsi mexanizmi və s. bu kimi məsələlər öz əksini tapmışdır [103, s. 208-224].

XX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda iqtisadi fikrin inkişafında ölkə iqtisadçılarının böyük xidmətləri olmuşdu.

Həmin əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda iqtisad elmi və fikrinin inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Ona görə də nəzəri iqtisadi məsələlərin öyrənilməsi həmin dövrün əsas əlaməti hesab olunmalıdır. Həmin illərdə iqtisadi nəzəriyyənin bir çox problemləri Azərbaycanın görkəmli iqtisadçı alimləri tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

XX əsrin son onilliyində ölkəmizin qarşılaşdığı ağır iqtisadi və siyasi durum inzibati-əməllilik sisteminin dağılması ilə nəticələnmişdir.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası 70 ildən artıq bir dövrü əhatə edən bu iqtisadi sistemdən imtina etmiş və bazar iqtisadiyyatına keçməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu dövrü hər birinin öz xüsusiyyəti olan 3 mərhələyə bölmək olar: 1991-1994, 1995-2000 və 2001-ci ildən hal-hazırədək olan mərhələlər.

İndi isə 1991-ci ildən dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasının maliyyə siyasətini nəzərdən keçirək.

Nəzərə almaq lazımdır ki, indiki Azərbaycan Respublikası keçmiş Azərbaycan SSR-in hüquqi varisidir. Yeni Azərbaycan Respublikası üçün dövlətçiliyin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasətinin formalaşmasında keçmiş Azərbaycan SSR-in mədəni quruculuq sahəsində əldə etdiyi təcrübə mütləq nəzərə alınmalıdır.

Keçmiş Azərbaycan SSR-in maliyyəsi Sovet maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olmuş və sosialist iqtisadiyyatının bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir. Azərbaycan SSR-in qanunverici və idarəetmə orqanları tərəfindən yaradılmış maliyyə qanunvericiliyi maliyyə sisteminin müttəfiq respublika səviyyəsində fəaliyyətini təmin edirdi. Dünyanın sivil ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycan SSR-in idarə edilməsində büdcə, vergi, pul, kredit, sığorta və s. iqtisadi mexa-

nizmlərindən istifadə olunurdu. Təsərrüfat və mədəni quruculuq sahəsində əldə edilmiş bütün nailiyyətlər sosialist idarəetmə modelinə əsaslanan maliyyə siyasəti sahəsində mümkün olmuşdur.

Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafına xidmət etmiş maliyyə siyasətində 70-90-cı illərdə bir sıra mühüm əyintilərə yol verilmişdir. İttifaq ilə müttəfiq respublikalar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə böyük uyğunsuzluqlar mövcud idi. Bu dövrdə sosialist idarəetmə üsulu adlandırılan planlaşdırma, o cümlədən, sosialist maliyyə planlaşdırılması öz reallığından uzaqlaşmışdı.

Müstəqillik illərində Azərbaycanın iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin tələblərinə cavab verən struktur formalaşmış, onun dinamik inkişafı təmin edilmiş, möhkəm bazası olan büdcə, maliyyə, kredit, bank sistemi yaradılmış, yeni tələblərə cavab verən istehsal, bazar və sosial infrastrukturlar bərqərar olmuş, çevik təsərrüfat mexanizminə, dövlət idarəçilik ənənəsinə yiyələnilmişdir.

Həmin dövrdə dövlət strukturunda aparılan qlobal iqtisadi islahatlar maliyyə sektorunda da ciddi islahatların həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Bu işə öz növbəsində, bazar münasibətlərinin formalaşması zamanı dövlətin iqtisadiyyata əsas təsir mexanizmi və əsas maliyyə bazası kimi istifadə etdiyi büdcə, tarazlaşdırılmış büdcə siyasətinin hazırlanmasını şərtləndirmişdir.

Yalnız sağlam və düzgün büdcə siyasəti vasitəsilə ölkənin maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə təsir etmək, büdcə xərclərində dövlət ödənişlərini artırmaqla ümumi daxili məhsulun artımına nail olmaq, iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə ədalətli bölgü və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirmək mümkündür.

ÜDM-in nominal artımı ilə yanaşı büdcə gəlirlərinin və xərclərinin də artması müşahidə olunur.

Müstəqilliyimizin bərpa olunduğu dövrə nəzər salarkən aydın olur ki, bu müddət ərzində milli maliyyə nəzəriyyəsinin ən mühüm problemlərinin tədqiqinə çoxsaylı elmi-tədqiqat işləri, monoqrafiyalar, dərsliklər, dərs vəsaitləri həsr edilmişdir.

İqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün dövlət iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasətini həyata keçirməklə yanaşı, qarşıda duran problemləri həll etmək üçün bir sıra iqtisadi qanunlar qəbul etmişdir. İyirmi iki ilə yaxın bir dövrü əhatə edən bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkəmizdə 250-dən çox qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir ki, bunun da əksəriyyəti maliyyə münasibətləri ilə bağlıdır.

Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Respublikasının maliyyə münasibətləri problemlərinin tədqiqi aşağıdakı bir sıra elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyətli nəticələr çıxarmağa imkan verir:

- müstəqillik dövründə respublikamızda maliyyə-büdcə münasibətləri tamamilə yenilənmişdir;
- müxtəlif növ vergilər və rüsumlar dövlət büdcəsinin əsas mədaxil mənbəyinə çevrilmişdir;
- ÜDM-in durmadan artması dövlət büdcəsinin dinamik inkişafına zəmin yaratmışdır;
- yerli özünüidare orqanlarına iri həcmdə yardım edilməsi sistemi yaradılmışdır;
- xarici dövlətlərdən alınmış borclar və onun faizləri dövlət büdcəsindən vaxtında ödənilir;
- ölkədə yaradılmış maliyyə sabitliyi milli iqtisadiyyatın möhkəm təməlini qoymuşdur;
- ölkədə vaxtı ilə baş alıb gedən inflyasiyanın qarşısı alınmış, valyuta sabitliyi təmin edilmiş, pulun alıcılıq qabiliyyəti yüksəlmişdir;
- dövlət büdcəsinin kəsiri get-gedə azalmışdır;
- kredit-bank sisteminin geniş şəbəkəsi yaradılmışdır;
- milli pul vahidi - Azərbaycan manatı dövriyyəyə buraxılmış, məzənnə sabitliyini və alıcılıq qabiliyyətini qoruyub saxlamışdır;
- Azərbaycan Respublikasının valyuta ehtiyatlarının həcminin dinamik olaraq artması təmin edilmişdir;
- Azərbaycanın iqtisadi həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır.

FƏSİL 2 MALİYYƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSIYALARI

2.1. MALİYYƏNİN İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ TƏKAMÜLÜ

“Maliyyə” anlayışı pul və əmtəə-pul münasibətləri ilə qırılmaz surətdə əlaqədədir. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində pulun hərəkətinin fasiləsiz prosesində onların bir subyektdən digərinə keçidi baş verir.

Maliyyə latınca “financia” sözü olub tərcüməsi-pul vəsaiti, pul dövriyyəsi, pul tədiyyəsi deməkdir. Pul maliyyənin mövcudluğunun mütləq şərtidir. Maliyyə həmişə pul formasına malikdir. Yəqin ki, məhz buna görə də “maliyyə” anlayışı çox vaxt “pul” anlayışı ilə eyniləşdirilir. Lakin, onlar iki müxtəlif və qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışlardır. Maliyyə puldan istər məzmununa və istərsə də yerinə yetirdiyi funksiyalara görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Pul-kortəbii olaraq ümumi əmtəə kütləsindən ayrılmış xüsusi növ əmtəədir. Onun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, pul bütün tərəflər üçün ümumi ekvivalent rolunu oynayır və onun vasitəsi ilə əmtəə istehsalçılarının əmək məsrəfləri ölçülür.

Pulun başlıca təyinatı onun funksiyalarında ifadə edilir. Müasir mərhələdə pul beş funksiyanı yerinə yetirir: dəyər ölçüsü, tədavül vasitəsi, tədiyyə vasitəsi, yığım və dünya pulu.

Əgər pul ümumi ekvivalentdirsə, onda maliyyə-ümumi daxili məhsulun milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsünün iqtisadi alətidir, pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi üzərində nəzarət vasitəsidir.

Deməli, maliyyənin başlıca təyinatı pul gəliri və fondlarının yaradılması yolu ilə dövlətin və müəssisələrin pul vəsaitlərinə olan tələbatlarını təmin etmək və habelə maliyyə resurslarının xərclənməsi üzərində nəzarət etməkdən ibarətdir.

Maliyyə-pul vəsaitlərinin özü deyil, pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə dair insanlar arasındakı münasibətlərdir. Maliyyə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yenidən bölgüsü və istifadəsi prosesində ictimai-iqtisadi münasibətlərin fəaliyyəti ilə birləşmə əlaqədardır. Daha dəqiq desək, maliyyə-milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü əsasında pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi üzrə iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Pul fondları vəsaitlərinin hərəkəti ilə əlaqədar yaranan pul münasibətlərinin məcmusu məhz maliyyə münasibətlərini əmələ gətirir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda həm maliyyə münasibətlərinin yaranması və inkişafı

tarixinə, həm də maliyyə anlayışına, bu iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətinə dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bir qrup müəlliflər maliyyə münasibətlərinin yaranmasını əmtəə pul münasibətləri və dövlətin meydana gəlməsi ilə əlaqələndirirlər. Bu yanaşmaya görə ilk maliyyə münasibətləri XIII-XV əsrdə İtaliyanın ticarət şəhərlərində (Genuya, Florensiya və Venetsiya) meydana gəlmiş və sonralar beynəlxalq yayım almış, əhali ilə dövlət arasında pul münasibətləri sistemi ilə əlaqədar anlayış kimi işlədilməyə başlamışdır. Bundan fərqli olaraq, bəzi iqtisadçılar maliyyə münasibətlərinin tarixinin pul münasibətləri ilə eyniləşdirilməsini düzgün hesab etmirlər. Çünki, pul və qeyri-pul formasından asılı olmayaraq istənilən aktivlər üzrə fondların yaradılması və bölüşdürülməsi maliyyə münasibətləri deməkdir. Deməli, bir yanaşmaya görə maliyyə münasibətlərinin tarixi daha qədimdir. Digər müəlliflər isə ısrar edirlər ki, bu anlayış 1755-ci ildə “Respublika haqqında altı kitab” adlı əsər nəşr etdirən fransız iqtisadçısı Bodən tərəfindən dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Dövlətin mövcudluğu hər şeydən əvvəl yaradılmış iqtisadi nemətlərin dövlətin qisminə ali hakimiyyət orqanları ilə təkrar istehsal münasibətlərinin qalan subyektləri arasında bölgüsü və yenidən bölgüsü üzrə qarşılıqlı münasibətlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Məhz bu münasibətlər də “maliyyə” anlayışı ilə müəyyən edilir.

Natural münasibətlər üstünlük təşkil edən cəmiyyətdə yenidən bölgü prosesləri hər şeydən əvvəl natural vergilər və müxtəlif adda şəxsi mükəlləfiyyət (biyar) xarakteri daşıyırdı. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı yenidən bölgü münasibətlərinin dəyişilməsinə gətirib çıxardı və onlar əsasən pul xarakterli olmağa başladı. Lakin, bu münasibətlərin məzmunu dəyişməmiş qaldı.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir anlamda “maliyyə” anlayışını dövlət xəzinəsinin (kral xəzinəsindən) ayrılması, dövlət büdcəsinin yaranması mərhələsinə aid etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, zaman keçdikcə maliyyə haqqında, maliyyənin mahiyyəti haqqında təsəvvürlər şəklini dəyişirdi. Maliyyə iqtisadi kateqoriyası haqqında baxışların transformasiyası XVII əsrin axırlarından XIX əsrin sonlarına qədər S.Vittenin “Xalq və dövlət təsərrüfatı haqqında mühazirə mətni” (1912) əsərində təqdim edilmişdir. O yazır ki, XVII əsrin axırlarından “maliyyə” dedikdə dövlətin bütün əmlakının məcmusu və ümumiyyətlə dövlət təsərrüfatının əmlakı başa düşülür. Dövlətin sərəncamında olan bütün maddi vəsaitlərin məcmusu onun gəlirləri, xərcləri və borcları mənasında ifadə indiyədək işlədilir. Beləliklə, maliyyə haqqında elmi dəqiq olaraq dövlətin maddi tələbatını daha yaxşı ödəmək üsulu kimi müəyyən etmək olar [112, s. 4].

Korporativ tipli (nizamnamə kapitalının səhmdar formalı payı ilə) milli və

transmilli təşkilatların meydana gəlməsi ilə əlaqədar iri həcmli əmtəə istehsalının inkişafı təkrar istehsal prosesinin müxtəlif iştirakçıları arasında pul vəsaitlərinin toplanması, istifadə edilməsi və bölüşdürülməsi metodlarının təkmilləşdirilməsinə gətirib çıxardı.

Bu bölgü prosesində əmtəələrin hərəkətindən ayrılmış pul vəsaitinin hərəkəti məsələsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar həm kreditin müxtəlif formaları ilə və həm də ümumi daxili məhsulun dəyərinin müxtəlif subyektlər arasında bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə əlaqədardır. Onların hər biri fəaliyyətdə olan hüquq normalarına və fəaliyyət dövriyyəsinin adətlərinə uyğun olaraq istehsal olunmuş məhsulun müəyyən hissəsini almağa iddia edir ki, bu da maliyyə münasibətlərinin xüsusi sferasını təşkil edir.

İqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin məzmununu müəyyən edən maliyyə münasibətlərinə geniş təkrar istehsal prosesində əmələ gələn aşağıdakı pul münasibətləri daxildir:

- dövlət ilə müəssisələr (təşkilatlar) arasında vergilərin və digər tədiyyələrin ödənilməsi üzrə;
- dövlət ilə vətəndaşlar arasında büdcəyə və büdcədənəkar fondlara məcburi və könüllü tədiyyələr ödənildikdə;
- müəssisələrlə yuxarı təşkilatlar arasında mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondları və ehtiyatlar yaradıldıqda;
- müəssisələrlə büdcədənəkar fondlar arasında bu fondlara vəsaitlər (sığorta haqları) ayrıldıqda;
- müəssisələrlə banklar arasında kredit aldıqda, kreditə görə faiz ödənildikdə, bank hesablarında pul vəsaitləri saxlanıldıqda;
- müəssisələrlə sığorta orqanları arasında sığorta haqları ödənildikdə və sığorta hadisəsi baş verdikdə, sığorta fondundan dəymiş zərər ödənildikdə;
- müəssisələrlə bu müəssisələrdə çalışan işçilər arasında əmək haqqı ödənildikdə mükafatlar və yardımlar verildikdə;
- müəssisələr və təşkilatlar arasında onların istehsal və kommersiya fəaliyyəti prosesində alınmış mal-material dəyərlərinə (xammal, material, yanacaq, elektrik enerjisi) görə hesablaşmalarda və habelə hazır məhsul reallaşdırıldıqda və xidmət göstərildikdə.

Məlumdur ki, müəssisə istehsal etdiyi məhsulu satır, xidmət göstərir və müvafiq satış pulu əldə edir. Bu halda dəyərin formasının dəyişməsi baş verir. Bu zaman müəssisə mənfəətin və pul fondlarının yaranmasının əsas mənbəyi olan müvafiq məbləğdə ümumi gəlir əldə edir.

Dövlətlə müəssisələr, sahələr, regionlar və ayrı-ayrı vətəndaşlar arasında pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə əlaqədar olaraq yaranan iqtisadi münasibətlərin məc-

musu *maliyyə münasibətlərini* təşkil edir.

Beləliklə, maliyyə-milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi əsasında pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan *iq-tisadi münasibətlər sistemidir*. Maliyyə dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin konkret forma və metodlarını özündə əks etdirir.

Bununla yanaşı, heç də bütün pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə daxil deyildir. Maliyyə münasibətləri yalnız pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətlərini əhatə edir.

Şəxsi istehlaka və mübadiləyə xidmət edən pul vəsaiti maliyyə münasibətləri sisteminə daxil olmur və maliyyəyə aid deyildir. Bunlara aiddir: pərakəndə mal dövriyyəsi, nəqliyyat, kommunal, tamaşa və digər xidmətlərin ödənilməsi, habelə ayrı-ayrı vətəndaşlar arasında alqı-satqı prosesi, hədiyyə və pul vərəsəliyi aktı. Bunlar ictimai münasibətlərdir və hüququn digər sahələri tərəfindən (mülki, inzibati və s.) tənzimlənir.

Maliyyə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə iqtisadi münasibətlər sistemidir.

Maliyyənin fərqləndirici əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Pul-maliyyənin əsasıdır;
2. Maliyyə-yaradılmış dəyərin müxtəlif iqtisadi subyektlər (dövlət, təşkilatlar və ev təsərrüfatı) arasında bölüşdürülməsinin əsas alətidir.
3. Bölgü prosesində pul vəsaitləri fondları (dövlətdə-mərkəzləşdirilmiş, təşkilatlarda qeyri-mərkəzləşdirilmiş) yaradılır.
4. Müxtəlif iqtisadi subyektlər arasında münasibətlər hər şeydən əvvəl qeyri-bərabər xarakter daşıyır.

Göründüyü kimi, maliyyə münasibətlərinin fərqləndirici əlaməti ondan ibarətdir ki, məcmu ictimai məhsulun yenidən bölgüsü prosesi məqsədli təyinatı olan müxtəlif pul vəsaiti fondlarının yaradılması ilə nəticələnir. Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları səviyyəsində yaradılmış pul vəsaitləri fondları mərkəzləşdirilmiş fondlar, təsərrüfatçılıq subyektləri və ev təsərrüfatları səviyyəsində yaradılmış pul vəsaitləri fondları isə qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar adlanır.

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətinin müxtəlif növlərindən pul vəsaitlərinin xüsusi fondları formalaşdırılır. Bu fondların formalaşması ciddi qaydaya malikdir ki, bu da maliyyə münasibətlərinin daha bir fərqləndirici cəhətidir.

Məcmu ictimai məhsulun bölüşdürülməsində öz payını əmək haqqı, sahibkar gəliri, dividendlər və yenidən bölgünün digər formasında almaqla əhali də iştirak

edir. Bundan əlavə, əhali məcburi xarakter daşıyan vergi və digər tədiyyə ödəmək vasitəsi ilə pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmiş fondlarının formalaşmasında iştirak edir. Əhalinin gəlir və xərclərinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar pul münasibətləri sistemi də maliyyə münasibətlərinin sferasıdır.

Beləliklə, iqtisadi kateqoriya kimi maliyyə - ümumi daxili məhsulun yaradılmasında iştirak edən subyektlərin pul vəsaiti fondlarının formalaşması və istifadəsi prosesində əmələ gələn bölgü-pul münasibətləri sistemini ifadə edir.

Əhalinin, təsərrüfat subyektlərinin, dövlətin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında olan pul vəsaiti fondlarının məcmusu maliyyə resurslarını ifadə edir. Maliyyə resurslarının mənbəyi kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- təsərrüfat subyektləri səviyyəsində - mənfəət, amortizasiya, qiymətli kağızların satışından gəlirlər, bank krediti, faizlər və digər emitentlər tərəfindən buraxılan qiymətli kağızlar üzrə dividendlər;

- əhali səviyyəsində - əmək haqqı, mükafat, əmək haqqında əlavələr, işvərənlər tərəfindən həyata keçirilən sosial xarakterli ödənişlər, ezamiyyə xərcləri, sahibkarlıq fəaliyyətində iştirakdan mənfəət, şəxsi əmlakla iştirakdan, kredit maliyyə əməliyyatlarından gəlirlər, sosial transfertlər, o cümlədən pensiya, müavinət, təqaüd, istehlak krediti və s;

- dövlət yerli özünüidarəetmə orqanları səviyyəsində - dövlət və bələdiyyə müəssisələrindən gəlirlər, dövlət və bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən daxilolmalar, xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirlər, vergi gəlirləri, dövlət və bələdiyyə kreditləri, pul emissiyası və qiymətli kağızların buraxılışlarından gəlirlər və s.

Maliyyə bir elmi istiqamət kimi maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və ya istifadəsi əsasında yaranan münasibətləri öyrənir və bu münasibətlərin inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar edir. Maliyyə elmi daim inkişaf edir, yeni məzmunla, ictimai həyatın adekvat gerçəkləri ilə zənginləşir. Maliyyənin sosial-iqtisadi mahiyyəti aşağıdakı məsələlərin tədqiqi və cavablandırılmasından ibarətdir: bu və ya digər təsərrüfat subyekti, vətəndaş, dövlət, yerli özünüidarəetmə orqanı kimi və yaxud nəyin hesabına özünün maliyyə resurslarını formalaşdırır və necə, kimin xeyrinə bu pul vəsaitləri istifadə edilir.

Bazar münasibətləri pul tədavülü və maliyyə ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, iqtisadiyyatda maliyyənin zəruriliyini aşağıdakı səbəblərlə izah etmək olar:

1. Əmtəə-pul münasibətlərinin mövcudluğu və dəyər qanununun fəaliyyəti təsərrüfat subyektlərinin məhsullarının, əmtəə və xidmətlərinin reallaşdırılması, alqısı və satqısı yolu ilə həyata keçirilir.

Maliyyə pul olmadan mövcud ola bilməz. Əgər pulun varlığı maliyyənin mövcudluğunun mütləq şərtidirsə, onda maliyyənin meydana gəlməsini doğuran

səbəb isə dövlətin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini və istehsalın inkişafını təmin edən pul resurslarına olan tələbatı hesab etmək olar. Resurslara olan bu tələbatı nə təsərrüfat sferasında, nə də dövləti idarəetmə sahəsində maliyyəsiz təmin etmək mümkün deyildir. Maliyyənin obyektiv zəruriliyi ictimai istehsalın tələbatından irəli gəlir.

2. Maliyyəsiz geniş əsasda istehsal fondlarını, iqtisadiyyatın sahə və ərazi strukturunu təmin etmək, istehsalın inkişafını stimullaşdırmaq mümkün deyildir.

3. Dövlətin mövcudluğu. F.Engels göstərmişdir ki, dövlətin yaranması ilə onun funksiyalarının həyata keçirilməsinin maddi əsası kimi vergilər meydana gəlmişdir. Dövlət təsərrüfat-təşkilat və mədəni-tərbiyə funksiyalarını daşdığına görə, pul fondları formasında müvafiq maliyyə resurslarına malik olmalıdır.

Maliyyənin zəruriliyi dövlətin və müəssisələrin ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsinə olan tələbatı ilə əlaqədardır. Bölgü kateqoriyası olan maliyyəsiz ümumi daxili məhsulun bölgüsünü təşkil etmək mümkün deyildir. Bölgünü təşkil etmək üçün isə dövlət və müəssisələrin pul fondlarının yığımını təmin etmək lazımdır. Dövlətə maliyyə münasibətlərindən istifadə etməklə xarici ölkələrlə geniş iqtisadi əlaqələr yaratmaq lazımdır. Müəssisələr isə maliyyə (pulla alqı və satqı) münasibətlərindən istifadə etməklə əmək məhsullarının mübadiləsinə həyata keçirirlər.

Maliyyə iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz hissəsidir və ona görə də onun rolu və əhəmiyyəti maliyyə münasibətlərinin bazar təsərrüfatında tutduğu yerdən asılıdır.

Beləliklə, maliyyə münasibətləri praktiki olaraq cəmiyyətin iqtisadi həyatının bütün tərəflərini əhatə edir. Maliyyə münasibətləri cəmiyyətin istehsal münasibətlərinin təzahürünün başlıca formalarından biridir. Eyni zamanda, maliyyə istehsal münasibətlərində təsərrüfat əlaqələri sistemindəki dəyişikliklərə fəal təsir göstərir. İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi xeyli dərəcədə maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə münasibətləri hissediləcək dərəcədə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, vergi və qeyri-vergi tədiyyələrinin artması, dotasiya və subsidiyaların verilməsi, kommertiya təşkilatları və bankların fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətin təsərrüfat subyektləri ilə əlaqəsi də durmadan genişlənir.

2.2. MALİYYƏ NƏZƏRİYYƏSİ ELMİNİN PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Maliyyə nəzəriyyəsi haqqında elm-onun meydana gəlməsi və inkişafı, maliyyə, funksiyaları, iqtisadiyyatda əhəmiyyəti və rolu haqqında təlimi ifadə edir. O, maliyyəni iqtisadi münasibətlərin xüsusi sferası kimi öyrənir və iqtisadi

nəzəriyyənin tərkib hissəsidir. Bununla yanaşı, maliyyə nəzəriyyəsi haqqında elmin öz predmeti və vəzifələri vardır. Daha dəqiq desək, bir elm kimi maliyyə nəzəriyyəsinin predmeti - ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü, təsərrüfatların və dövlətin pul vəsaitləri fondları və gəlirlərinin yaradılması və istifadəsi prosesində yaranan iqtisadi münasibətlər sisteminin məcmusudur. Başqa sözlə, maliyyə nəzəriyyəsi elmi bir istiqamət kimi maliyyə resurslarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi əsasında yaranan iqtisadi münasibətləri öyrənir, maliyyə münasibətlərinin inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar edir. Maliyyə elminin məlum aparatı (vasitələri) inkişaf edir, yeni məzmun ictimai həyatın adekvat reallıqları ilə zənginləşir.

Mahiyyət etibarlı ilə maliyyə nəzəriyyəsi iqtisadi nəzəriyyənin müvafiq bölməsini ifadə etməklə, öz növbəsində “Büdcə sistemi“, “Müəssisələrin maliyyəsi“, “Sığorta fəaliyyəti“, “Maliyyə hüququ“, “İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi“, “Maliyyə bazarı“ kimi tətbiqi-xüsusi fənlərin ümumi nəzəri əsasını təşkil edir.

Maliyyə və dövlətin maliyyə siyasəti xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti kəsb etdiyinə və iqtisadiyyatın inkişafının təsiredici aləti olduğuna görə “Maliyyə nəzəriyyəsi” kursu sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə, ticarət və mənzil iqtisadiyyatı kimi tətbiqi fənlər ilə əlaqədərdir.

Xüsusi iqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin meydana gəlməsi əmtəə - pul münasibətlərinin inkişafının və dövlət hakimiyyətinin yaranmasının ilkin çağlarına təsadüf edir.

İqtisadi kateqoriya kimi maliyyə iqtisadiyyatın tərkib hissəsidir, maliyyə siyasəti isə dövlətin bu sahədə məqsədyönlü tədbirlərinin məcmusudur - onun ümumi iqtisadi siyasətinin ayrılmaz hissəsidir.

Ölkədə təsərrüfat islahatlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq maliyyənin əhəmiyyəti də durmadan artır. Daha konkret mənada “Maliyyə nəzəriyyəsi” elmi maliyyə münasibətləri sahəsində cəmiyyətin inkişafının iqtisadi qanunları və onların şüurlu istifadəsində maliyyənin rolunu; ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin optimal proporsiyalarının əsaslandırılmasını; iqtisadiyyatın stimullaşdırılmasını; maliyyə işinin forma və metodlarını; pul, qiymət, mənfəət, kredit kimi iqtisadi kateqoriyalardan maksimum istifadə edilməsini; dövlətin, təsərrüfatların, əhalinin maliyyə sferasında əmələ gələn qanunauyğunluqlarını; maliyyə münasibətlərinin təşkilati formalarını və dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin fəaliyyətdə olan aləti kimi maliyyənin istifadəsini təmin edən tədbirlərin məcmusunu nəzərdən keçirir, bu tədbirlərin səmərəsinin yüksəldilməsi yollarını müəyyən edir. “Maliyyə nəzəriyyəsi” elminin metodu dialektik və tarixi materializm metodudur. Bu metod maliyyə hadisələrini inkişafda və qarşılıqlı əlaqədə

öyrənir, baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini əksliklərin mübarizəsi kimi nəzərdən keçirir, obyektiv iqtisadi qanunların fəaliyyətini inkişafda görür və nəzərə alır. İş ondadır ki, cəmiyyətin inkişafı gedində maliyyə münasibətlərinin formaları dəyişir. Köhnə münasibətlər sıradan çıxır, keyfiyyətcə yeni formalar meydana gəlir. Maliyyə münasibətləri təhlil edilərkən onun formalarına dəyişməz və donmuş kimi baxmaq olmaz. Əksinə, cəmiyyətin hər bir inkişaf mərhələsində maliyyə münasibətləri yeniləşir, həmin mərhələnin tələbinə uyğun olaraq yeni formalar yaranır. Kəmiyyətcə dəyişiklik dedikdə maliyyə vasitələrinin hərəkəti, keyfiyyətcə dəyişiklik dedikdə isə maliyyə münasibətlərinin daim təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Bunu da qeyd edək ki, “Maliyyə nəzəriyyəsi” elminin predmetinin strukturu cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Hər bir iqtisadi formasıyada maliyyənin predmeti özünəməxsus xüsusiyyət kəsb edir.

“Maliyyə nəzəriyyəsi” müəssisələrin təsərrüfat - maliyyə fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini, bu göstəricilərin dəyişilməsinin səbəblərini qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda öyrənərkən *iqtisadi təhlil* metodundan istifadə edir. Maliyyə - iqtisadi hesablaşmalarda *riyazi metodlardan* və *elektron hesablama* texnikasından istifadə edilir. Dəyər göstəricilərindən geniş istifadə etməklə bu metodların tətbiq edilməsi iqtisadiyyatda mövcud olan ehtiyatların aşkar və istifadə edilməsi üçün yeni imkanlar açır.

Maliyyə nəzəri elm olmaqla yanaşı böyük təcrübə əhəmiyyətə də malikdir. Burada maliyyə nəzəriyyəsi məsələləri təcrübə, dövlətin maliyyə siyasəti və iqtisadiyyatın inkişaf tələbləri ilə üzvi surətdə şərh edilir.

2.3. MALİYYƏNİN DİGƏR İQTİSADI KATEQORİYALARLA QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Yeni yaradılmış ictimai məhsulun dəyərcə bölgüsü prosesi olduqca mürəkkəbdir və bir neçə iqtisadi kateqoriyanın, o cümlədən, qiymət, əmək haqqı, kredit və maliyyənin köməyi ilə həyata keçirilir. Bu halda hər bir iqtisadi kateqoriya öz spesifik gücünə uyğun, yalnız ona mənsub olan rolunu yerinə yetirir.

Maliyyə və qiymət. “Maliyyə” iqtisadi kateqoriyasının meydana gəlməsinin başlanğıc anı yeni yaradılmış dəyərin ilkin bölgüsü və müxtəlif formada pul gəlirləri və yığımların yaranması prosesi zamanı baş verir. Bu proses yalnız məhsulun (işin, xidmətin) satışından sonra, yəni dəyərin əmtəə formasının pul formasına çevrilməsindən sonra başlaya bilər. Öz növbəsində satışın əsasını aşağıdakıları ifadə edən məhsulun qiyməti təşkil edir:

- qiymət iqtisadi alətdir, onun sayəsində yeni yaradılmış dəyər pul ifadəsini

alır və bölgü obyektı olur;

* gələcəkdə dəyər bölgüsünün mütənasibliyini müəyyən edən yeni yaradılmış dəyərin kəmiyyət ölçüsünü ehtiva edir;

* bütün gələcək bölgü prosesinin əsasını ifadə edir, ona görə ki, o, ictimai məhsulun dəyərinin müxtəlif elementlərini özündə cəmləşdirir.

Bölgü mərhələsində dəyərin ayrı-ayrı hissələri pul formasına çevrilir; o cümlədən:

* bərpa fonduna (amortizasiya ayırmaları və dövriyyə vəsaitləri);

* istehsal iştirakçıları arasında bölüşdürülən müxtəlif gəlir növlərinə (əmək haqqı, sosial sığortaya ayırmalar, mənfəət və s.).

Dəyərin ayrı-ayrı hissələrinin konkret bu cür iqtisadi formaya ayrılması qiymətin əsasında maliyyə və əmək haqqının köməyi ilə baş verir və bunların sayəsində ilkin bölgü prosesində müxtəlif növ pul gəlirləri, yığım və ayırmalar əmələ gəlir.

Dəyərin bölgüsü prosesində qiymət ilə maliyyənin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri aşağıdakılarla təzahür edir:

1) qiymət dəyərin maliyyə bölgüsü metodunun əsasıdır;

2) maliyyə-qiymətin təsiri altında əmələ gələn bölgü mütənasibliklərinə əsaslanaraq onları reallaşdıran alət xidmətini görür.

Maliyyə və əmək haqqı. Yeni yaradılmış dəyərin bölgüsü prosesində qiymət və maliyyə ilə yanaşı əmək haqqı da iştirak edir. İqtisadi kateqoriya kimi əmək haqqı istehsal iştirakçılarının fərdi gəlirlərinin formalaşması vasitəsi ilə yeni yaradılmış dəyərin bölgü prosesində əmələ gələn dəyər münasibətlərini ifadə edir.

Dəyərin hərəkətinin xarakterinə görə:

✓ əmək haqqının fəaliyyəti dəyərin ikitərəfli hərəkəti prosesini ifadə edir, ona görə ki, o, ictimai bölgü forması kimi kompensasiya xarakteri daşıyır;

✓ maliyyənin fəaliyyəti qarşılıqlı ödəmə olmadan dəyərin birtərəfli hərəkəti prosesini ifadə edir.

Bəzi iqtisadçılar maliyyə münasibətləri zamanı pul vəsaitinin hərəkətinin şərti olaraq qayıdan və deməli, ikitərəfli olduğunu etiraf edirlər. Məsələn, vergi ödəyicisi vergi ödəyən zaman spesifik ictimai xidmət əldə edir ki, bunu da ona dövlət göstərir. Lakin maliyyə də dəyərin hərəkətinin konkret ifadəsini hər halda birtərəfli hərəkətdə tapır.

Pul vəsaiti aşağıdakı kimi hərəkət edir:

- ya yaranma mənbəyindən fondlara;

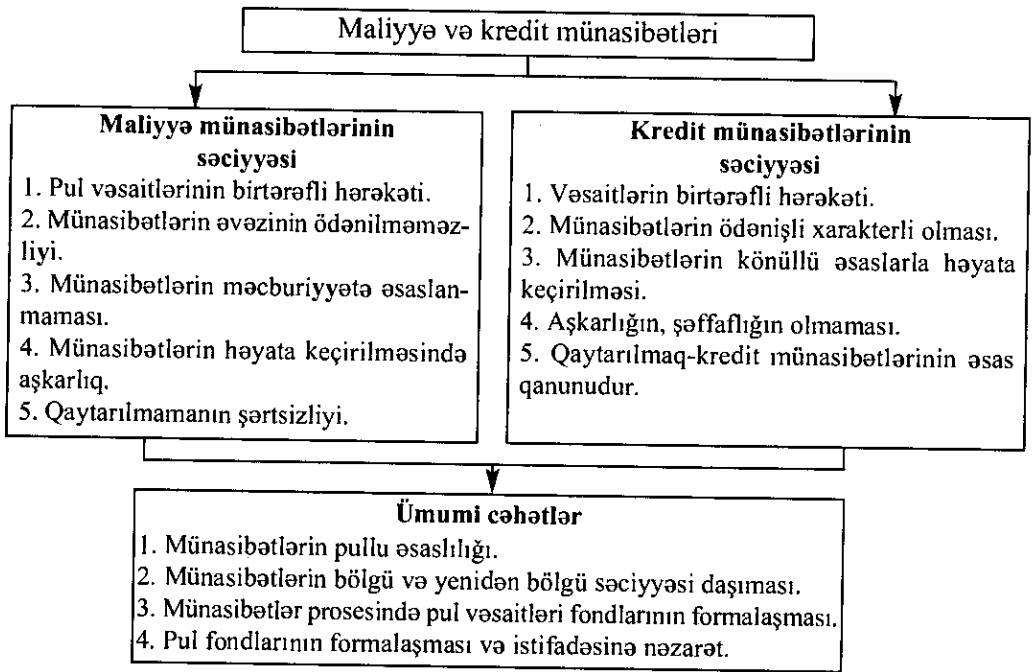
- ya da fondlardan müəyyən məqsədlərə.

Əmək haqqı ilə maliyyənin dəyər bölgüsü prosesində qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyəti onda təzahür edir ki, maliyyənin köməyi ilə əmək haqqı

fondu formalaşır: əmək haqqı üzrə borclara (onun hesablanması ilə ödənilməsinin üst-üstə düşməməsi üzündən əmələ gəlir), yəni ödənilməmiş vəsaitlərə maliyyə resursu kimi baxmağa imkan verir.

Maliyyə və kredit. Dəyər bölgüsündə digər kateqoriyalarla yanaşı kredit də iştirak edir. Kredit xeyli dərəcədə maliyyə kateqoriyasına oxşar iqtisadi kateqoriyadır. Kredit, maliyyə kimi təkrar istehsal prosesinin ikinci mərhələsində əmələ gəlir.

Maliyyə-kredit münasibətlərinin ümumi əlamətləri və fərqli cəhətlərini aşağıdakı sxem 2.1-də görmək olar.

Sxem 2.1. Maliyyə-kredit münasibətlərinin ümumi əlamətləri və fərqləri.

Kreditin maliyyə kimi mühüm əlaməti kredit münasibətlərinin pul xarakterində olmasıdır. Bununla yanaşı, onlar dəyər hərəkəti xüsusiyyətinə, pul vəsaitinin mənbəyi və istifadəsi istiqamətlərinə görə əsaslı surətdə fərqlənirlər:

1) maliyyədə dəyər hərəkəti birtərəflidir, kreditdə isə bu hərəkət ikitərəflidir və qaytarılındır;

2) kredit resursları müəssisə və təşkilatlarda müvəqqəti azad pul vəsaitlərinə, maliyyə resursları isə dəyər bölgüsü mərhələsində yaranan gəlir və yığımlardan formalaşır;

3) kredit resursları borcalanlara müddətililik, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq

şerti ilə, maliyyə resursları isə qaytarılmamaq və qarşılıqlı ödənilməmək şərti ilə verilir;

4) maliyyədən fərqli olaraq kreditin pul dövriyyəsi ilə daha sıx əlaqəsi vardır, ona görə ki, onun köməyi ilə təsərrüfat subyektlərinin ödəniş vəsaitlərinə tələbatı təmin edilir və pul vəsaiti dövriyyəsinin tənzimlənməsi baş verir.

Dəyər bölgüsü prosesində kredit və maliyyənin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyəti aşağıdakılarla xarakterizə edilir:

- 1) kredit və maliyyə resurslarının kompleks istifadəsi ilə;
- 2) bank faizinin tətbiqi vasitəsilə;
- 3) geniş təkrar istehsalın tələbatının təmin edilməsi, kredit və maliyyə metodlarının üzvi surətdə uzlaşdırılması ilə.

Təkrar istehsal prosesinin ikinci-bölgü mərhələsində əmələ gələn və fəaliyyət göstərən iqtisadi kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyəti onların kompleks istifadəsi zəruriliyini tələb edir.

2.4. MALİYYƏNİN FUNKSIYALARI

İqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda təzahür edir.

Funksiya dedikdə mövcud münasibətlər sistemində hər hansı obyektin xassələrinin xarici təzahürü başa düşülür. Oxşar və ictimai münasibətlər kimi kateqoriyaya tətbiqən funksiya dedikdə, onun mahiyyətinin fəaliyyətdə təzahürü və ona məxsus xassənin ifadəsinin spesifik üsulu başa düşülür. Funksiya kateqoriyanın mahiyyətindən törəmədir, kateqoriyanın mahiyyəti, onun ictimai təyinatı isə öz növbəsində yerinə yetirdiyi funksiya vasitəsi ilə özünü təzahür edir.

Maliyyənin funksiyası dedikdə, ona məxsus olan xassələrin (təyinatı, vəzifələri, icrası və rolu) təzahürü, yəni onun iqtisadi münasibətlər sistemində yerinə yetirdiyi rol başa düşülür. Maliyyənin funksiyaları onun mahiyyətini və məzmununu açıqlayır.

Etiraf etmək lazımdır ki, iqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin mahiyyəti də sonadək açıqlanmamışdır. Maliyyənin yerinə yetirdiyi funksiyaların sayı haqqında məsələ mübahisəlidir. İqtisadçılar iqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin yerinə yetirdiyi bir neçə funksiyanın olduğunu söyləyirlər, o cümlədən:

- bölüşdürücü;
- nəzarət;
- iqtisadiyyatın tənzimlənməsi;
- iqtisadi stimullaşdırma.

Bölüşdürücü funksiya. Maliyyə dəyərin bölgüsü (yenidən bölgü), yəni pul formasında ifadə olunan ictimai məhsulun dəyərinin bölgüsü (yenidən bölgü) alətidir.

Maliyyə münasibətlərinin bölüşdürücü xarakteri maliyyənin mühüm cəhətidir. Bölüşdürücü funksiyanın vasitəsi ilə maliyyənin ictimai təyinatı-hər bir təsərrüfat subyektini ona lazım olan maliyyə resursları ilə təmin etmək imkanı reallaşdırılır. Maliyyə maddi istehsal və xidmət sahəsində fəaliyyət göstərərək, istehsal fondlarının dövrünə xidmət edir, yeni dəyərin yaradılmasında iştirak edir. Maliyyə vasitəsi ilə yeni yaradılmış dəyər bölüşdürülür, gəlirlər, yığım və ayırmalar formalaşır. Maliyyənin köməyi ilə ictimai tələbatı ödəmək üçün müəyyən edilmiş məqsədli təyinatlı pul fondları yaradılır.

Maddi istehsal və xidmət sferasında başlanmış maliyyə bölgüsü tədavi sferasında davam edir. Maliyyə bölgü aləti kimi istehlak sferasında da fəaliyyət göstərir. Maliyyənin köməyi ilə:

- 1) ictimai məhsulun bərpa fonduna və milli gəlirə bölgü mütənasibliyi müəyyən edilir;
- 2) milli gəlirin istifadəsinin son mütənasibliyi formalaşır;
- 3) yığım və istehlak fondları yaradılır.

Maliyyənin nəzarət funksiyası bölgü funksiyası ilə eyni vaxtda meydana gəlir və fəaliyyət göstərir. Maliyyə resurslarının baş verdiyi yerdə onun icrası üzərində nəzarəti həyata keçirmək lazım gəlir. Bölgü və nəzarət iqtisadi prosesin iki tərəfidir. Maliyyə nəzarəti dəyər nəzarətidir. Maliyyənin nəzarət funksiyası ümumi daxili məhsulun müvafiq fondlara bölgüsü və onların məqsədli təyinatı üzrə xərclənməsi üzərində nəzarətdə təzahür edir.

Nəzarət funksiyası vasitəsi ilə maliyyənin mahiyyəti aşağıdakılarda öz əksini tapır:

- təkrar istehsal prosesi gedişini kəmiyyətə əks etdirməkdə;
- cəmiyyətdə yaranmış dəyər mütənasibliyinə nəzarət etməkdə.

Nəzarət funksiyasının reallaşdırılması aləti maliyyə uçotu məlumatları əsasında tərtib edilmiş hesabatda daxil edilmiş informasiyadan ibarətdir. Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşdırılmasının dolğunluğu xeyli dərəcədə maliyyə intizamından asılıdır. Maliyyə intizamı dedikdə bütün təsərrüfat subyektləri üçün məcburi olan maliyyə uçotu aparmaq, maliyyə hesabatını tərtib etmək, həm də maliyyə öhdəliyini yerinə yetirmək qaydası nəzərdə tutulur.

Maliyyə intizamı maddi istehsalın və qeyri-istehsal sferasının ayrı-ayrı sahələrinin və struktur bölmələrinin maliyyəsinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla maliyyənin təşkilinin ümumi prinsiplərinə əsaslanır.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi funksiyası. İqtisadiyyatın tarazlaşdırılmış inkişafına onun tənzimlənməsi vasitəsi ilə nail olunur. Bu halda özünütənzimləmə və dövlət tənzimlənməsi fərqləndirilir. İqtisadiyyatın özünütənzimlənməsi ictimai istehsalın müxtəlif həlqələrində maliyyə bazasının formalaşması vasitəsi ilə həyata keçirilir. Özünütənzimləmə təsərrüfat subyektlərinin aşağıdakı azad seçiminə əsaslanır:

- 1) sahibkarlıq fəaliyyəti istiqamətlərinin sərbəst müəyyənləşdirilməsi;
- 2) işgüzar tərəfdaşların və onların qarşılıqlı əlaqələrinin formalaşdırılması;
- 3) öz fəaliyyətləri nəticəsində əldə edilmiş gəlirlərin sərbəst istifadəsi (büdcə və büdcədənkenar fondlara yönəldilən məcburi ödənişlər istisna edilməklə).

Özünütənzimləmə yalnız bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə mümkündür ki, bu zaman da maliyyə resurslarını sərbəst və daha tez yenidən bölüşdürmək mümkün olur.

Lakin, bəzi hallarda özünütənzimləmə ya zəif, ya da qeyri-mümkün olur. Bazar mexanizmi isə sosial-demokratik dövlətin quruluş məqsədinə uyğun olaraq gəlirlərin bölgüsünü təmin etmək iqtidarında olmur. İqtisadi böhran şəraitində yalnız bazar tənzimləyicilərinin köməyi ilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə nail olmaq mümkün deyildir. Ona görə də bununla əlaqədar olaraq iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi meydana çıxır.

Dövlətin iqtisadiyyata qarışması prosesinin zəruriliyi cəmiyyətin inkişafında onun müxtəlif tələbatının, o cümlədən iqtisadiyyatda iri struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsi, üstün istiqamətlərə yardım edilməsi, istehsal və sosial obyektlərin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, dövlət əhəmiyyətli strateji obyektlərin dəstəklənməsi zəruriyyətindən irəli gəlir. Bu müdaxilə iqtisadi təsir mexanizmi alətlərindən istifadə edilməsinə əsaslanır və maliyyə siyasəti aparmaq vasitəsi ilə həyata keçirilir. Belə ki, büdcə subsidiyası ayırmaq, çevik vergiyəcəlbətmə, o cümlədən, vergi güzəştləri vermək mexanizminin köməyi ilə dövlət təsərrüfat subyektlərinin inkişafında cəmiyyətin marağı olan tədbirlərin həyata keçirilməsinə rəvac verir.

İqtisadi həvəsləndirmə funksiyası. Bazar iqtisadiyyatında həvəsləndirilmə üsullarının rolu xeyli artır. Bu zaman müxtəlif dəyər alətləri, o cümlədən maliyyənin köməyi ilə ictimai istehsal prosesinə təsir imkanları həyata keçirilir.

Maliyyə stimullaşdırılması iqtisadi stimullaşdırmanın tərkib hissəsidir. İstehsalın inkişafının maliyyə stimulları sferasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- maliyyə resurslarının investisiyalaşdırılmasının səmərəli istiqamətləri;
- mükafatlandırma fondları;
- istehsalın intensivləşdirilməsinin büdcə metodları (vergi güzəştləri və sank-

siyaları);

- maliyyə güzəştləri və sanksiyalar.

Maliyyə stimullaşdırılması iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi ilə sıx əlaqədarır. Bu proseslər bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Maliyyə tənzimlənməsi xüsusən dövlətin iqtisadiyyata qarışması sahəsində iqtisadi stimullaşdırmanın bir üsulu kimi çıxış edir, maliyyə stimullaşdırılması isə öz növbəsində ictimai istehsalın mütənasibliklərinin tənzimlənməsi metodlarından biri hesab edilir.

Maliyyə mexanizmi. Maliyyənin funksiyaları maliyyə mexanizmi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Maliyyə mexanizmi özündə iqtisadiyyatda maliyyə münasibətlərinin təşkilati formalarını, mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının formalaşması qaydasını, maliyyənin planlaşdırılması, maliyyə sisteminin idarə olunması metodlarını və maliyyə qanunvericiliyini ehtiva edir. Bazar islahatlarının dərinləşdiyi şəraitdə keyfiyyətə yeni maliyyə mexanizmləri tətbiq edilir. Bunlara müəssisələrin və əhalinin büdcə sistemi, büdcə-dənkənar fondlar, sığorta orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələri aiddir.

Maliyyə mexanizminin mühüm elementi maliyyə planlaşdırılmasıdır ki, bu da hər şeydən əvvəl büdcə planlaşdırılmasına aid edilir.

2.5. MALİYYƏ VƏ İCTİMAİ TƏKRAR İSTEHSAL

Maliyyə iqtisadi kateqoriyadır. Kateqoriya dedikdə ictimai həyatın tərəflərinin birini abstrakt şəkildə xarakterizə edən ictimai, spesifik və oxşar münasibətlər başa düşülür. İqtisadi kateqoriya obyektiv xarakteri və spesifik ictimai təyinatı olan oxşar iqtisadi münasibətlər əmələ gətirir. Onlar son dərəcə müxtəlifdir və təkrar istehsal prosesinin bütün fazalarında və ictimai həyatın bütün sferalarında yaranır. İqtisadi münasibətlərin bir hissəsini isə pul münasibətləri təşkil edir.

İqtisadi kateqoriya kimi maliyyə dedikdə pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətlər başa düşülür.

İqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin məzmununu təşkil edən iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyəti bölgü xarakterində və pul formasında ifadə olunmasından ibarətdir. Pul vəsaitinin hərəkəti maliyyə münasibətlərinin mütləq şərti və mühüm əlamətidir.

Geniş təkrar istehsalın **birinci fazasında** yeni dəyər yaradılır və bu faza məhsul istehsalı hazır olan vaxt başa çatır.

Maliyyə bir iqtisadi kateqoriya kimi öz təyinatına görə bölgü kateqoriyasıdır və istehsal prosesindən birbaşa asılıdır. Bununla belə, maliyyə istehsal prosesinə

təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Maliyyənin istehsal prosesinə təsiri kəmiyyət və keyfiyyətə həyata keçirilir. Maliyyənin istehsala göstərdiyi təsir öz əksini səfərbər edilən və istifadə olunan maliyyə resurslarının həcmində tapır. Maliyyə resurslarının həcmnin cəmiyyətin tələbatlarına uyğun səviyyədə olması geniş təkrar istehsal prosesinin təmin edilməsinə, onun inkişafı və genişlənməsinə, ümumdövlət ehtiyatlarının daha optimal şəkildə ödənilməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Əksinə, maliyyə resurslarının çatışmazlığı geniş təkrar istehsal prosesinin maliyyə təminatının pisləməsinə, istehsalın səmərəliliyinin azalmasına, ölkənin ümumi maliyyə və iqtisadi vəziyyətinin gərginləşməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

İnsan cəmiyyəti ərzağı, geyimi, mənzili və sosial sferanı daim təkrar istehsal etmədən mövcud ola bilməz. Təkrar istehsal prosesi istehsal fondlarının fasiləsiz olaraq bərpası və genişləndirilməsini, ÜDM-in və onun əsas hissəsinin-millî gəlirin artımını, iş qüvvəsinin və istehsal münasibətlərinin təkrar istehsalını özünə daxil edir. O, iqtisadi alətlərdən - əmtəə, pul, maliyyə və kredit münasibətlərindən istifadə etməklə həyata keçirilir. ÜDM-in bütün tərkib hissələrinin təkrar istehsalında dövlətin, müəssisələrin, təşkilatların, sahibkarlıq qurumlarının maliyyəsi mühüm rol oynayır.

Bəllidir ki, təkrar istehsal prosesi dörd ardıcıl - istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak-fazadan ibarətdir.

Bu fazalar təkrar istehsalın təşkili üçün məcburidir, onlardan birinin yoxluğu bütün prosesi pozmuş olur. Təkrar istehsalın hər bir fazası üçün bu və ya digər iqtisadi kateqoriyanın fəaliyyəti səciyyəvidir ki, onlar da birbaşa və ya dolayısı ilə vasitəçi ola bilər. Məsələn, qiymət (əmtəə kimi kateqoriya ilə birlikdə) mübadilə sferasında aparıcı və ya əsas hesab edilir. Lakin, təkrar istehsalın bu fazasını başqa iqtisadi kateqoriyalar xarakterizə etməsinə baxmayaraq, qiymətin bilavasitə təsiri istehlak fazasında təzahür edir.

Maliyyənin əmələ gəlməsi haqqında iki konsepsiya mövcuddur: bölgü və təkrar istehsal. Bölgü konsepsiyasının məzmunu ondan ibarətdir ki, maliyyənin meydana gəlməsi və fəaliyyəti yalnız bölgü fazası ilə bağlıdır. Bu halda bölgünün istehsal, mübadilə və istehlak ilə qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı inkar edilmir (bu konsepsiyanın tərəfdarları V.M.Rodionova, L.A.Drobozina, S.İ.Luşindir). Təkrar istehsal konsepsiyasının məzmunu isə maliyyənin meydana gəlməsi və fəaliyyətinin ictimai istehsalın bütün fazaları ilə əlaqədar olmasından ibarətdir (bu konsepsiyanın tərəfdarları D.S.Molyakov, E.İ.Şoxin və V.Q.Sıçyevdir).

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, maliyyənin əmələ gəlməsi və fəaliyyət yeri əsasən təkrar istehsal prosesinin ikinci fazası, yəni bölgü fazasıdır.

Əgər maliyyənin ictimai təyinatına (dövlətin öz funksiyalarının yerinə yetirilməsini təmin edən fondların formalaşması və istifadəsinə) toxunsaq, onun bölgü fazasında daha çox rolu olduğu məlum olur. Təkrar istehsal prosesinin bu fazasında bütün ictimai maraqlar fəal təzahür edir. Burada yaradılmış ictimai məhsul əvvəlcə istehlak və yığım hissələrinə, sonra isə bu hissələrin hər biri sonrakı bölgüyə məruz qalır.

Məcmu ictimai məhsulun istehlaka gedən, ilk növbədə keçmiş istehsal mərhələsində istehsal təyinatlı əmək predmetləri və əmək alətlərini bərpa etmək üçün müəyyən edilmiş hissə ayrılır. Bu hissə təkrar istehsalı həmin həcmdə yeni şəkildə təmin etmiş olur.

Məcmu ictimai məhsulun qalan hissəsi istehsal vasitələrinin sahibləri və maddəli işçilər arasında bölüşdürülür. Bölgünün nisbəti əsrlər boyu formalaşır və tərəflərin hər biri öz paylarını artırmaq cəhdində daima qarşı-qarşıya dururlar. Cəmiyyətdə yaradılmış yeni dəyər və yaxud milli gəlir bölgünün **birinci fazasını** keçir. Mübadilə və istehlak fazası yalnız bölgü fazası həyata keçirildikdən sonra mümkün olur. Təkrar istehsal prosesinin hər bir üzvü öz gəlir hissələrini istehlak fonduna və yığım fonduna bölür.

Beləliklə, **ikinci fazada** yeni yaradılmış dəyərin məqsədli təyinatı və təsərrüfatçılıq subyektləri üzrə bölgüsü baş verir. Eyni zamanda qiymət, əmək haqqı, kredit və maliyyə kimi iqtisadi kateqoriyalar yaranır.

Əvvəlcə məhsulun buraxılış qiyməti müəyyən edilir ki, bu da:

1) iqtisadi alət xidmətini görür və bunun sayəsində məhsulun dəyəri pul ifadəsini alır və bölgü obyekt olur;

2) sonrakı bütün bölgü prosesi üçün əsas kimi çıxış edir, ona görə ki, məhz qiymətdə ictimai məhsulun dəyərinin müxtəlif elementləri öz ifadəsini tapır.

Təkrar istehsal prosesinin **üçüncü fazasında** mübadilə, yəni məhsulun bilavasitə satışı həyata keçirilir. Mübadilə əməliyyatına iki kateqoriya ilə xidmət göstərilir:

1) qiymət ilə-bunun əsasında müxtəlif formalarda mübadilə edilən dəyərin kəmiyyət müqayisəsi baş verir;

2) mübadilə aktının vasitəçisi kimi çıxış edən ümumi dəyər ekvivalenti kimi pul ilə.

Əmtəə formasında yeni yaradılmış dəyər pula mübadilə edilir və beləliklə də, pul formasına çevrilir.

Təkrar istehsalın **dördüncü fazasında** ictimai istehsalın son məhsulu bilava-

sitə istifadə edilir. Bu zaman müxtəlif kateqoriyalı istehlakçılar mövcud olur. Bununla əlaqədar aşağıdakı iki növ istehlak fərqləndirilir:

- şəxsi istehlak;
- istehsalın istehlakı.

Şəxsi istehlak prosesində istehsal vasitələri olmayan (istehlak şeyləri) əmətlər istehlak olunur, istehsalın istehlakı prosesində isə, əksinə, müəssisələr tərəfindən istehsal vasitələri istehlak edilir. İstehsalın istehlakı istehsal prosesinin sonrakı tsiklinə başlanğıc verir.

Beləliklə, birinci və dördüncü mərhələlərdə pul vəsaitinin hərəkəti yoxdur, ona görə də onlar maliyyənin əmələ gəlməsi yeri ola bilməzlər. Pul vəsaitinin real hərəkəti ikinci və üçüncü mərhələdə baş verir, lakin bu hərəkətin xarakteri onlarda müxtəlif olur.

Maliyyənin köməyi ilə yeni yaradılmış dəyərin bölgüsü (yenidən bölgüsü) maliyyə resurslarının spesifik formasını alan pul vəsaitinin hərəkəti ilə müşahidə olunur. Maliyyə resurslarının real surətdə formalaşması yalnız bölgü mərhələsində başlayır ki, bu zaman dəyər reallaşdırılmış olur və reallaşdırılmış məhsulun satış pulu tərkibində ayrıca elementə, məsələn, mənfəətə ayrılır. Maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcısı kimi çıxış edir və fondlarda toplanır.

Bazar islahatlarının dərinləşməsi şəraitində iqtisadiyyatda bütün maliyyə münasibətləri sisteminin yenidən qurulması baş verir. Dövlət maliyyəsi hər şeydən əvvəl büdcə sistemi vasitəsilə vəsaitlərin müvafiq istiqamətlərə yönəldilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın strukturca yenidən qurulmasını, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsini və bu əsasda əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək məqsədini güdür.

Müasir mərhələdə mərkəzləşdirilmiş fondlar hesabına makrosəviyyədə geniş təkrar istehsalın tələbləri təmin edilir, ayrı-ayrı regionların iqtisadi və sosial səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi üçün resursların sahələr və ərazilər üzrə yenidən bölüşdürülməsi həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün ilk illərində respublikamızda investisiya aktivliyi xeyli zəifləmişdir. Mərkəzləşdirilmiş əsaslı vəsait qoyuluşunun həcmi xeyli azalmışdır. Dövlət investisiya kreditinin həcmi kifayətedici deyildi. İnvestisiya fəaliyyəti xüsusən iqtisadiyyatın bütün istehsal sferasında ixtisar edilmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri isə iqtisadiyyatda mövcud olan qeyri-ödəniş böhranı idi. Bu mənfi halın qarşısının alınması yalnız 1995-ci ildən mümkün olmuşdur. Əsaslı tikinti xüsusən yanacaq-energetika sahəsində, mənzil tikintisində uğurlu inkişaf etməyə başlamışdır. 2005-ci ildə bütün mənbələr hesabına iqtisadiyyata

6733,4 mln. manat investisiya yönəldiyi halda 2012-ci ildə bu məbləğ 20250,7 mln. manat təşkil etmişdir.

Maliyyənin, xüsusən müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin maliyyəsinin təkrar istehsalda rolu olduqca böyükdür, çünki onların bilavasitə iştirakı ilə ÜDM yaradılır, müəssisə və sahələrin daxilində onun bölgüsü baş verir.

Hazırda müəssisələrin xüsusi vəsaitlərinin əsaslı vəsait qoyuluşunun ümumi həcmində payı bu məqsəddə ayrılan büdcə təxsisatından geridə qalır. Belə ki, 2012-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın ümumi həcmində müəssisə və təşkilatların öz vəsaitlərinin xüsusi çəkisi 43,7% (6726,0 mln. manat) olduğu halda, büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi 47,4 % (6849,0 mln. manat) təşkil etmişdir.

2.6. İQTİSADİ SİSTEMDƏ MALİYYƏNİN ROLU

Maliyyə bütün iqtisadiyyatın lokomotivi - hərəkətverici qüvvəsidir. Bazar iqtisadiyyatı və sosial sfera maliyyə resursları olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Maliyyə təkrar istehsalın bütün mərhələlərini və onun hər bir iştirakçısını zəruri pul vəsaiti ilə təmin etməklə ümumi daxili məhsulun istehsalı prosesinə xidmət edir.

Ona görə də ictimai iqtisadi sistemdə maliyyənin rolu iki cür təzahür edir:

a) müasir pulun - ilkin maliyyə resurslarının (alətlərinin) praktiki istifadəsinin nəticəsi kimi;

b) maliyyə kateqoriyasının funksional imkanlarının praktiki istifadəsinin nəticəsi kimi.

Müasir pulun - ilkin maliyyə resurslarının praktiki istifadəsinin nəticəsi kimi maliyyənin iqtisadi sistemdə rolu hər şeydən əvvəl onların funksiyaları vasitəsi ilə reallaşdırılır.

Qiymət miqyası funksiyasında pul keyfiyyətə müxtəlif əmtəə formaları dəyərlərinin ümumi maliyyə ekvivalenti rolunu yerinə yetirir. Bu halda kağız (metal) pul nişanlarının özü və onların müasir təmsilçiləri dəyəərə malik deyillər, lakin tam dəyərli pulun (qızılın) maliyyə əvəzedicisi kimi onun nominal daşıyıcısıdır. Ona görə də müasir pulun qiymət miqyası funksiyası keyfiyyətə müxtəlif əmtəə kütləsinin mübadilə proporsiyasını vahid məxrəcə gətirmək üçün hesab-qiymətləndirmə və uçot-maliyyə aləti rolunu yerinə yetirir. Pulun bu funksiyasının praktiki olaraq reallaşdırılması əmtəələrin, işin və xidmətin qiymətləri, habelə borc öhdəlikləri və gələcək ödənişlər üzrə bağlaşmaların qiymətləndirilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Qiymətqoyma sistemi alqı-satqı yolu ilə əmtəə mübadiləsinin özünün imkanlarını təmin edir, ölkə daxilində və beynəlxalq münasibətlərdə bütün əmtəə mübadiləsinə və bazarın törəmə maliyyə alətlərinə xidmət edir. Sərbəst qiymətqoyma

əmtəə-bazar təsərrüfatının fəaliyyətinin ilkin və mühüm şərtidir. Qiymətlər bazarın, əmtəənin tələb və təklifinin, onun istehsalı və istehlakının əsas tənzimləyicisidir. Obyektiv olaraq bazar qanunlarının təsiri altında və ya şüurlu surətdə dövlət və inhisarlar tərəfindən qiymətlərin dəyişdirilməsi adekvat olaraq əmtəələrin tələb və təklifinin, onların istehsalı və istehlakı həcmının dəyişdirilməsinə səbəb olur. Tələb və təklifin elastikliyi də daxil olmaqla qiymətin tənzimləyici xüsusiyyəti dövlət və korporativ maliyyə siyasətində geniş istifadə edilir.

Pul qiymət miqyası funksiyasında - tədavül, maliyyə vəsaiti və ödəniş vasitəsi funksiyalarından ayrılmazdır. Əmtəə mübadiləsi kortəbii və ya şüurlu surətdə müəyyən şəkildə təşəkkül tapmış qiymət üzrə pulla alqı-satqı yolu ilə baş verir. Müasir pul tam dəyərli pulun maliyyə nümayəndəsi (əvəzedicisi) kimi tədavül maliyyə ödəniş vasitəsi rolunu oynayır. Maliyyə ödəniş vasitəsi rolunda pul əmtəə dövriyyəsinə ayrılma bilər və müxtəlif adda qeyri-əmtəə ödənişləri (vergilər, faiz, cərimə və digər maliyyə öhdəlikləri üzrə) vasitəsi xidmətini görə bilər. Pul ödənişi aparmaq üçün ilkin maliyyə resurslarının və ondan törəmə maliyyə alətlərinin tədavülü həm nağd və həm də nağdsız həyata keçirilir. Məhz bu resurslar (vasitə və alətlər) göstərilən funksiyaları yerinə yetirdiyi zaman ÜDM-in istehsal prosesinin, mübadilənin, bölgü və istehlakın fasiləsizliyini, əhəlinin həyat səviyyəsinin və ölkənin sosial sferasının fəaliyyətini təmin etməklə iqtisadiyyatın qan-damar sistemini təşkil edir. Başqa sözlə, müasir pul qiymət miqyasını, tədavülün maliyyə və ödəniş vasitəsi funksiyasını yerinə yetirərkən ictimai məhsulun təkrar istehsalının bütün prosesinin maliyyə təminatını həyata keçirir.

Lakin təhlükəsizlik və geniş əsasda ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının tam dəyərli maliyyə təminatı üçün pul həm də saxlanma (yığım) maliyyə vasitəsi funksiyasını da yerinə yetirməlidir. Müasir şəraitdə saxlanma (yığım) müxtəlif maliyyə formasını alır. Burada söhbət təşkilatların, ev təsərrüfatlarının və ictimai hakimiyyət orqanlarının kapital yığımından və maliyyə ehtiyatlarından, qiymətli kağızlara qoyulan depozit əmanətlərindən və maliyyə bazarının digər alətlərindən gedir. Saxlanmadan (yığımdan) cəmiyyətdə iqtisadi sabitlik, investisiya, iqtisadi və sosial artım, təşkilatların və dövlətin maliyyə dayanıqlığı sabitliyi, əhəlinin maddi rifahı bilavasitə asılıdır.

Cəmiyyətin iqtisadi sistemində maliyyənin rolu həm də həmin kateqoriyanın funksional imkanlarının praktiki istifadəsinin nəticəsi kimi təzahür edir.

Bütövlükdə iqtisadiyyatın və onun subyektlərinin maliyyə sağlamlığı maliyyə kateqoriyasının subyektlərini gəlir mənbələri ilə tam həcmdə təmin etmək, aparılmış xərclərdən və nəzarət fəaliyyətindən lazımı nəticə əldə etmək maliyyə kateqoriyasının potensial imkanlarının reallaşdırılması dərəcəsindən birbaşa ası-

lıdır. Lakin maliyyənin rolunun qiymətləndirilməsi nəticəli (pozitiv) və ya qeyri-nəticəli (neqativ) ola bilər.

Maliyyənin rolu iqtisadiyyatın və onun subyektlərinin maliyyə tarazlığının təmin edilməsi əsasında maliyyə kateqoriyasının bütün funksional imkanları təcrübədə istifadə edildiyi hallarda nəticəsi pozitiv olur. Maliyyə tarazlığı isə hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın və onun subyektlərinin gəlir və xərclərinin tarazlığını nəzərdə tutur.

Maliyyənin rolunun qeyri-nəticəli (neqativ) qiymətləndirilməsi o hallarda ola bilər ki, maliyyə sistemi iqtisadiyyatı və onun subyektlərini zəruri gəlir mənbələri ilə təmin etmək imkanında olmasın, vəsaitlərin xərclənməsi səmərəsiz həyata keçirilsin, idarəedici və nəzarət sistemi gəlir və xərclərin tarazlaşdırılmasını təmin etsin, inkişafın zəruri sürətini, bazar iqtisadiyyatının rentabellik və səmərəliliyini, sosial sferanın inkişafını təmin etmək imkanına malik olmasın.

Maliyyənin rolunu qiymətləndirmək üçün iqtisadi və sosial artımın həcmi və sürətini, ÜDM-in strukturunu, sahə və təşkilatlar səviyyəsində onun elementlərini və müvafiq göstəricilərini, gəlirlər ilə təminatlılığını, xərclərin (cari və əsaslı) səmərəliliyini, maliyyə vəziyyətini və ödəniş qabiliyyətini xarakterizə edən müxtəlif makroiqtisadi, sahə və subyektiv göstəricilərdən istifadə edilə bilər.

Əgər qiymətləndirmənin nəticəsi üzrə neqativ anlar aşkar edilirsə, onda ictimai maliyyə orqanları və təşkilatların menecmenti özünün maliyyə siyasəti konsepsiyasında və ya onun ayrı-ayrı elementlərində müvafiq dəyişikliklər etməlidir.

Maliyyənin öz funksional təyinatının reallaşdırılmasında zəif yerlərin olmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında onun rolunu bütövlükdə pozitiv qiymətləndirmək olar. Belə ki, son beş ildə iqtisadi inkişafın orta illik artım sürəti təxminən 6,3%, investisiya təqribən 19,1%, dövlət büdcəsinin ÜDM-də həcmi 19,2%, valyuta ehtiyatları 41,0 mlrd. dolları ötüb keçmişdir. Bütün bunlar ölkə qarşısında yeni perspektivlər açır və maliyyə sabitliyini daha da gücləndirir.

2.7. İQTİSADİYYATDA MALİYYƏ RESURLARI VƏ ONLARIN FORMALAŞMASI

İqtisadi ədəbiyyatlarda “resurs” (fransızca ressources) dedikdə pul vəsaitləri, qiymətlilər, ehtiyatlar, daxiləlmələr və s. başa düşülür. Daha ümumi mənada “resurs” tələbatların ödənilməsi və fondların formalaşmasının mənbəyi qismində çıxış edən ehtiyat kimi baxılır. Burada maliyyə, büdcə, kredit, valyuta, bank və depozit resursları fərqləndirilir.

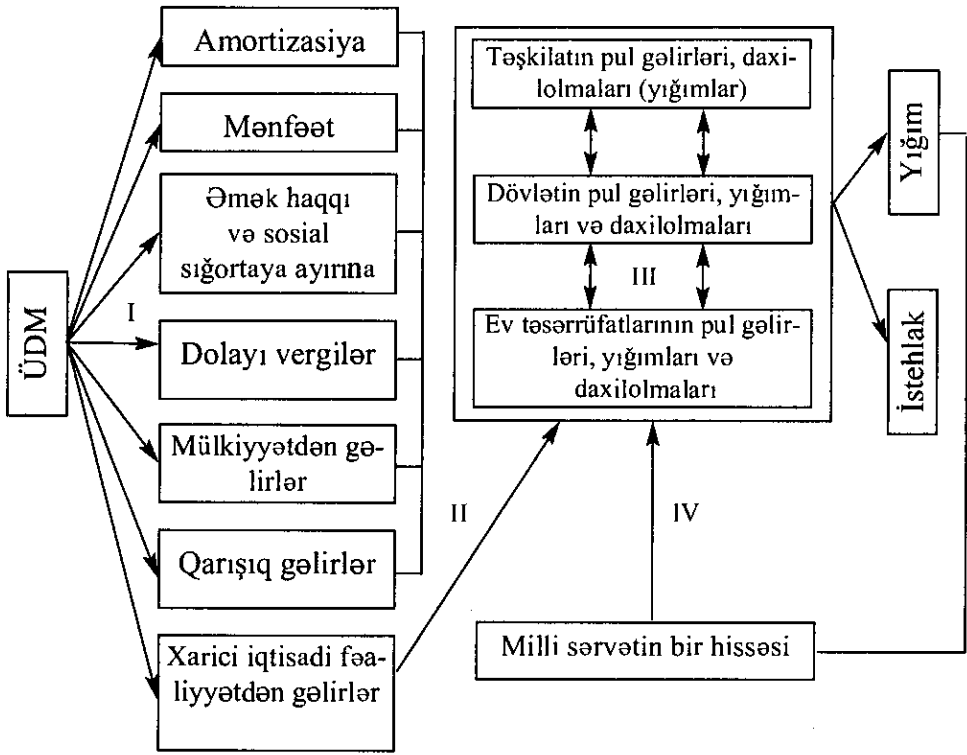
Bəllidir ki, maliyyə cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərinin bir hissəsidir. Lakin təcrübədə maliyyənin abstrakt bir münasibətlər ilə deyil, real pul münasibətləri ilə əlaqəsi olur. Dəyərin maliyyə vasitəsi ilə bölgüsü və yenidən bölgüsü pul vəsaitlərinin gəlirlər, daxilolmalar və yığımlar formasında hərəkəti ilə müşayiət edilir ki, onların da məcmusu maliyyə resurslarını təşkil edir. Maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcısıdır.

“Maliyyə resursları” anlayışının geniş istifadəsi zamanı onun izahı müxtəlif olur. Rusiyada o ilk dəfə tərkibinə “maliyyə resursları balansı” da daxil olan birinci beşillik planın tərtibi zamanı tətbiq edilmişdir. Maliyyə pul vasitəsi ilə ifadə edildiyinə görə, yəqin ki, maliyyə resursları dedikdə maddi, əmək, təbii və digər resurslardan fərqli olaraq yalnız pul forması olan resurslar başa düşülür. Beləliklə, mübaligəsiz demək olar ki, maliyyə resursları yalnız pul formasında mövcud olur.

“Maliyyə resursları” mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır, onu pul vəsaitləri ilə tam eyniləşdirmək olmaz. Bundan əlavə, “maliyyə resursları”nın cəmiyyət həddini müəyyən etmək və “pul vəsaiti” kateqoriyasından fərqli olaraq onun spesifikasiyini xarakterizə edən meyarları da ayırd etmək olduqca çətindir.

İqtisadi kateqoriya kimi maliyyə ÜDM-in və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində pul fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Maliyyə kateqoriyası bir sıra xarakterik əlamətlərə malikdir. Bu əlamətlərin ilkin və əsası maliyyə münasibətlərinin pul formasında olmasıdır. Yəni maliyyə münasibətləri cəmiyyətdə yaranan pul münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi özünü pul vəsaitlərinin hərəkəti vasitəsilə büruzə verir. Belə “hərəkətlərin” olmadığı yerdə maliyyə münasibətlərinin mövcudluğundan söhbət gedə bilməz.

Maliyyə münasibətlərinin digər xarakterik əlaməti onun bölgü kateqoriyasına aid olmasıdır. Bu xüsusiyyət özünü milli gəlirin bölgüsü prosesində təzahür etdirir. Belə ki, milli gəlir və yaxud da yeni yaradılan dəyərin bölgüsü maliyyə vasitəsilə həyata keçirilir və bu proses yeni tərkib hissələrinə (elementlərinə) ayrılır. Nəticədə bu yeni dəyərin yaradılmasında iştirak edən ayrı-ayrı vətəndaşların, müəssisə və təşkilatların pul gəlirləri, yığımları yaradılır. Bu da öz ifadəsini maliyyə resursları anlayışında tapır. Maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin mühüm xüsusiyyətlərinin konkret ifadəsi, forması kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, maliyyə resursları ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin bölgüsü, yenidən bölgüsü prosesində yaranan və təsərrüfat subyektlərinin, ayrı-ayrı vətəndaşların, dövlətin sərəncamında olan pul gəlirləri və yığımlarının və ya başqa cür desək, pul vəsaitləri fondlarının məcmusudur. Bunu sxem 2.2-dən daha aydın görmək olar.

Sxem 2.2. Maliyyənin bölgü prosesində iştirakı.

Deməli, maliyyə münasibətləri öz maddi məzmununa görə məqsədli pul vəsaitləri fondlarından ibarətdir. Yaxud başqa şəkildə ifadə etsək, maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcısıdır.

Maliyyə resursları, əsasən pul fondlarının tərkib hissəsi olmaqla, fond formasında yaradılır. Maliyyə ehtiyatları qeyri-fond formasında da yaradıla bilər. Lakin maliyyə ehtiyatlarının fond formasında yaradılması qeyri-fond formasında yaradılmasından bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklər aşağıdakılara imkan verir:

- cəmiyyətin mövcud tələbatlarının ödənilməsi ilə dövlətin iqtisadi imkanlarını əlaqələndirməyə;
- resursları iqtisadiyyatın daha aparıcı sahələrinə yönəltməyə;
- cəmiyyət üzvlərinin fərdi, kollektiv və ictimai mənafeələrini qarşılıqlı surətdə uzlaşdırmağa.

Maliyyə resursları potensial olaraq istehsal prosesində yaradılır, lakin o, bölgü

prosesi vasitəsilə öz ifadəsini tapır. Belə ki, işçi dəzğah arxasında maliyyə ehtiyatları deyil, bilavasitə məhsul istehsal edir. Bu məhsul satıldıqdan sonra dəyəri bölgü prosesi vasitəsilə tərkib hissələrə ayrılır və nəticədə maliyyə resursları formalaşır. Məsələn, mənfəət potensial olaraq istehsal prosesində yaransa da, o, real iqtisadi ifadəsini bölgü prosesi nəticəsində tapır.

Maliyyə resurslarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu kateqoriya vasitəsi ilə xalq təsərrüfatında olan bütün maliyyə münasibətləri nəzərdən keçirilir və bunun əsasında maliyyə vasitələrinin iqtisadi və sosial tərəqqiyə təsiri və bu təsirin artırılması yolları müəyyən olunur. Maliyyə resursları kateqoriyası vasitəsi ilə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən vəsaitlərin həcmi ilə alınan nəticələr arasında qarşılıqlı əlaqəyə nail olunur. Maliyyə resursları xalq təsərrüfatının inkişaf etməsində, maddi-əşya və digər göstəricilərinin balanslaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Maliyyə resursları ölkə iqtisadiyyatının ümumi maliyyə vəziyyətini xarakterizə etdirir.

Məlumdur ki, maliyyə resursları-dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının və habelə təsərrüfatçılıq subyektlərinin istifadə etdikləri pul vasitələrinin hamısı deyildir. Pul formasında maliyyə resurslarından əlavə həm də kredit resursları, əhalinin şəxsi pul gəlirləri və s. fəaliyyət göstərir. Ona görə də maliyyə resurslarını pul vəsaitlərinin ümumi həcmindən ayırmağa imkan verən əlamətlərin seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir cəmiyyətdə maliyyə resursları öz-özlüyündə mövcud deyildir və onların həmişə sahibləri və yaxud mülkiyyətçi tərəfindən onlara sərəncam vermək hüququ verilmiş şəxs vardır. Maliyyə resursları mülkiyyət münasibətlərindən kənarında mövcud ola bilməz. Yalnız təsərrüfatçılıq edən subyektdən, dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının mülkiyyətində və sərəncamında olan və ictimai təkrar istehsala xidmət edən pul vəsaitləri hissəsi maliyyə resurslarına aid edilir.

Onların konkret təsərrüfatçılıq subyektinə, dövlət hakimiyyət orqanlarına və yerli özünüidarəetmə orqanlarına mənsubluğu əhalinin pul gəlirlərinin və yığımlarının bir hissəsinin ictimai təkrar istehsal prosesinə cəlb edilməməsindən ayırmağa imkan verir.

Lakin maliyyə resurslarına təsərrüfatçı subyektlərin pul vəsaitlərinin hamısını deyil, yalnız əmtəə istehsalı prosesi, müxtəlif növ xidmət göstərilməsi ilə bağlı olan və ya dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilənləri aid etmək lazımdır.

Buradan da maliyyə resurslarının aşağıdakı cəhəti irəli gəlir: onlar həmişə

geniş təkrar istehsal məqsədlərinə, sosial ehtiyaclara, işçilərin maddi stimullaşdırılmasına və digər ictimai tələbatların təmin edilməsinə istifadə edilir.

Beləliklə, *maliyyə resursları* dedikdə təsərrüfatçılıq subyektlərinin, dövlət hakimiyyət orqanlarının mülkiyyətində və yaxud sərəncamında olan və onlar tərəfindən geniş təkrar istehsal məqsədlərinə, sosial ehtiyaclara, işçilərin maddi stimullaşdırılmasına, digər ictimai tələbatların ödənilməsinə istifadə edilən pul gəlirləri, yığım və daxilolmalar başa düşülür.

Daha dəqiq desək, maliyyə resursları geniş təkrar istehsal və dövlət tələbatının təmin edilməsi üçün yönəldilən ümumi daxili məhsulun, başlıca olaraq pul formasında xalis gəlirin dəyərinin bir hissəsinin ilkin və yenidən bölgüsü prosesində təşkil olunan və dövlətin, təsərrüfat subyektlərinin və əhalinin sərəncamında olan pul vəsaitləri fondudur.

Maliyyə resursları geniş təkrar istehsal prosesinin maliyyə təminatını həyata keçirir, cəmiyyətin artan tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilir, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalını həyata keçirir. Təkrar istehsalın maliyyə təminatı-təkrar istehsal xərclərinin maliyyə ehtiyatları vasitəsilə təmin olunmasıdır. Maliyyə resursları vasitəsilə əsas vəsaitlərin geniş təkrar istehsal dövryyəsi təmin edilir, yəni əsas fondların istifadə olunmuş dəyərinin geniş şəkildə ödənilməsi həyata keçirilir. Belə ki, əsas vəsaitlər istismar prosesində fiziki və mənəvi köhnəlməyə məruz qalırlar. Maliyyə resursları vasitəsilə əsas fondların nəinki bərpası, həmçinin onların daha mütərəqqi, məhsuldar texnika və avadanlıqlarla, texnologiya ilə əvəz edilməsi həyata keçirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, maliyyə resursları həmçinin istehsal prosesinin digər mühüm amili olan əməyin, yəni işçi qüvvəsinin geniş təkrar istehsalını təmin edir. Belə ki, yeni yaradılmış dəyərin bölgüsü zamanı yaradılan və maliyyə ehtiyatları kimi çıxış edən məqsədli pul fondlarının vəsaitləri hesabına işçilərin maddi stimullaşdırılması, onların sosial və mədəni məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, işçilərin daha təkmil əmək vərdisləri və fəndlərinə yiyələnməsi, yeni elmi-texniki biliklərlə silahlanması həyata keçirilir. Bu da hər kəsin sərf etdiyi işçi qüvvəsinə daha keyfiyyətlə bərpa etməyə imkan verir.

Maliyyə resurslarının müəyyən edilməsində dəqiqlik maliyyənin istehsalın nəticələrinə, əsas fondların təkrar istehsalına təsir imkanlarını azaldır. Maliyyə resurslarının həcmi müəyyən edilərkən onun subyektiv azaldılması struktur qeyri-tarazlığa, investisiya proqramının maliyyələşdirilməsinin pozulmasına gətirib çıxarır.

Maliyyə resurslarının həcmi istehsal prosesindən asılıdır. Belə ki, istehsal pro-

sesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, onun həcmnin genişləndirilməsi ümumi daxili məhsulun, milli gəlirin, son nəticədə, maliyyə ehtiyatlarının həcmi artırır. Bu da cəmiyyət üzvlərinin tələbatlarının daha dolğun ödənilməsinə imkan verir. Öz növbəsində, yaradılmış maliyyə ehtiyatlarının səmərəli, düzgün istifadə edilməsi istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsinə, onun həcmnin genişlənməsinə, yeni, daha məhsuldar, mütərəqqi avadanlıqların, texnologiyaların tətbiqi nəticəsində istehsalın səmərəliliyinin artmasına, son nəticədə, təkrarən maliyyə resurslarının həcmnin artmasına gətirib çıxara bilər.

Maliyyə tənzimlənməsi nəticəsində maliyyə resurslarının sahələr, regionlar arasında yenidən bölgüsü həyata keçirilməklə, iqtisadiyyatda baş verə biləcək disporsiyaların qarşısının alınması baş verir. Lakin, dövlət bu tənzimləməni yol verilən həddə həyata keçirdikdə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq mümkün olur.

Maliyyə resurslarının növləri təsərrüfatçı və hakimiyyət subyektlərində maliyyə bölgüsünün nəticəsi olaraq əmələ gələn gəlirlərin, daxilolmaların və yığımların konkret formasıdır. Onlar *amortizasiya ayırmaları, təşkilatların mənfəəti, vergi gəlirləri, sığorta ödənişləri* və s.-dən ibarətdir.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resursları tərkibinə fəaliyyət sferası (maddi istehsal və ya qeyri-istehsal sferası), təsərrüfatın aparılması üsulu (kommersiya və qeyri-kommersiya), təşkilati-hüquqi forma, sahə xüsusiyyətləri və s. təsir göstərir.

Maliyyə resurslarının həcmindən söhbət gedərkən qeyd etmişdik ki, onun həcmnin artmasının əsas amillərindən biri investisiya qoyuluşdur.

Başqa bir cəhət kimi istehsal prosesinin artması nəticəsində hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinin artmasıdır ki, bu da dövlətin əsas maliyyə ehtiyatları fondunun gəlirlər sisteminin artmasına gətirib çıxardır. Nəticədə dövlət öz funksiyalarını daha dolğun həyata keçirir.

Maliyyə resurslarının formalaşması mənbəyi kimi ümumi daxili məhsul, milli sərvətin bir hissəsi, xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmalar çıxış edir.

ÜDM dövlət və bələdiyyə maliyyə resurslarının əsas mənbəyidir. Lakin, iqtisadi böhran və ya fəvqəladə hallar baş verdikdə (inqilab, müharibə, təbii fəlakət və s.) dövlət və bələdiyyə maliyyə resursları mənbəyi kimi əvvəllərdə yığılmış milli sərvət çıxış edə bilər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, maliyyə resursları ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi prosesində yaradılır. Ümumi dövlət səviyyəsində (makro səviyyədə) mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının formalaşmasının birinci və

əsas mənbəyi milli gəlirdir. Milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü əsasında dövlət pul vəsait fondları yaradır.

Milli sərvətin bir hissəsi təsərrüfat dövriyyəsinə büdcə vəsaitlərinin keçici qalığı şəklində, ölkənin qızıl ehtiyatlarının satışından daxilolmalar, özəlləşdir-mədən gəlirlər və s. formada cəlb edilir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən maliyyə resursları xarici iqtisadi əməliyyatlardan gəlirlər, xarici dövlət borclanması, xa-rici investisiya və s. şəklində daxil olur.

Bir qayda olaraq maliyyə resurslarının həcmi milli gəlirdən çox olur. Ona görə ki, maliyyə resursları izafi məhsulun dəyəri və zəruri məhsulun bir hissə-sindən başqa amortizasiya ayırmalarını da özünə daxil edir.

Milli gəlirin bir hissəsi müəssisədə formalaşır və onun sərəncamında qalır, yəni mikrosəviyyədə qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar yaradılır ki, bu da müəssisədə istehsal məsrəflərinə istifadə edilir.

FƏSİL 3

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ SİSTEMİ VƏ ONUN STRUKTURU

3.1. “MALİYYƏ SİSTEMİ” ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏRKİBİ

Elmi və tədris-metodiki ədəbiyyatlarda “maliyyə sistemi” anlayışının müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Yəqin bu onunla əlaqədardır ki, əsas anlayış olan “sistem” çox əhəmiyyətə və çalarlara malikdir. Lüğətlərdə və digər mənbələrdə sistem dedikdə “müəyyən hərəkətlərin qarşılıqlı əlaqəsində nizamlılıq”, “təşkilatların forması”, “struktur şəklində yerləşən və qarşılıqlı əlaqəli hissələrin vəhdəti”, “cəmiyyətin quruluş forması”, “vəzifələri eyni olan təşkilatlar və ya müəssisələr birliyi” başa düşülür [62, IV cild, s. 509].

Məhz maliyyə sisteminə də əsasən ya “təşkilatların forması”, ya da “təşkilatların məcmusu” kimi baxılır. Məsələn, Y.V.Sokolov maliyyə sistemini öz xidmətlərini firmalara, vətəndaşlara, habelə dövlətə təqdim edən bir sıra idarələrin və bazarların məcmusu kimi müəyyən edir [144, s. 43].

Məşhur iqtisadçı L.A.Drobozina hesab edir ki, maliyyə sistemi-dövlətin və müəssisələrin pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin forma və metodları sistemidir [110, s. 55]. Professor A.Q.Qryaznovaya və E.V.Markinaya görə, maliyyə sistemi öz aralarında qarşılıqlı əlaqədə olan maliyyə münasibətləri sferaları və həlqələrinin məcmusu kimi müəyyən edilir. [124, s. 29]. Maliyyə sisteminin “maliyyə münasibətləri sferasının”, “maliyyə münasibətləri”, “idarə və bazarların” məcmusu kimi müəyyən edilməsi o qədər də dəqiq deyildir, ona görə ki, göstərilən yanaşmalar sistemə qoyulan tələbə tam cavab vermir. Yuxarıda deyilənlərdən fərqli olaraq V.V.Kovalyova maliyyə sistemini təkrar istehsal prosesinin bütün subyektləri arasında məcmu ictimai məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü üzrə pul münasibətlərinin təşkili forması kimi nəzərdən keçirir [122, s.14].

Göründüyü kimi, maliyyə münasibətləri olduqca müxtəlifdir və onları öyrənmək üçün oxşar xassələrə malik olan, eyniliyi ilə fərqlənən ayrı-ayrı qruplara bölməklə təsnifləşdirmək və tərkib elementləri arasında qarşılıqlı əlaqəni aşkar etməklə sistemləşdirmək lazımdır.

Maliyyə münasibətlərinin bu müxtəlifliyi öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyət göstərən elementlərin məcmusu olan sistem əmələ gətirir ki, onun da bütün struktur bölmələri bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olur. Maliyyənin hər bir elementləri nisbətən müstəqil olmasına baxmayaraq, yalnız ona xas olan spesifik funksiyaları yerinə yetirir və buna baxmayaraq bütün elementlər həm öz aralarında

və həm də digər sistem ilə qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətdə olur ki, təcrübədə bu qarşılıqlı əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, cəmiyyətdə maliyyə münasibətlərinin bütün müxtəlifliyi inkişaf qabiliyyəti olan bütövlüyə (başqa sözlə, qarşılıqlı əlaqəli elementlərin yaratdığı bütövlüyə) malikdir.

Maliyyə sisteminin tərkib hissələrinin ayrılması prosesində onların struktur qruplara, alt qruplara bölgüsünün elmi meyarlara uyğun olaraq düzgün təsnifləşdirilmiş əlamətlərini tapmaq lazımdır. Bu kimi meyarların birincisi subyektin ictimai təkrar istehsalda roludur ki, bu da maliyyənin təşkili üsulu, maliyyə resurslarının və maliyyə fondlarının mövcudluğu, yaradılması və istifadəsi qaydasıdır. Məhz ictimai təkrar istehsalda roluna uyğun olaraq maliyyə münasibətləri subyektinin onlara lazım olan maliyyə resurslarına tələbatlarında fərqlər vardır.

Maliyyə sistemi maliyyə münasibətlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan sfera və həlqələrinin məcmusu kimi müəyyən edilir.

Beləliklə, maliyyə münasibətlərinin bütün müxtəlifliyi, onun əsasında tərkib hissələrinə bölünən birinci təsnifləşdirici əlaməti subyektin ictimai istehsalda oynadığı roldur. Buna uyğun olaraq bütün maliyyə münasibətləri maliyyə sisteminin sferaları adlanan iki qrupa: təsərrüfat subyektləri maliyyəsi və dövlət (bələdiyyə) maliyyəsinə bölünür.

Cəmiyyətdə oxşar xassələri ilə müəyyən qrupda birləşən maliyyə münasibətləri obyektiv olaraq mövcud olur, çünki, tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq yaranmışdır. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə sisteminin sfera və həlqələrinin adlarına, onun tərkibinə, onda maliyyə münasibətlərinin bu və ya digər elementlərinin mövcudluğuna maliyyə münasibətlərinin fəaliyyətinin təşkilati-hüquqi formalarını müəyyən edən dövlət təsir göstərir. Dövlət qanunvericiliyə uyğun olaraq maliyyə sisteminin konkret növlərini, sfera və həlqələrini təyin edir, tənzimləmənin növ və metodlarını həyata keçirir, bəzi hallarda müəyyən maliyyə münasibətləri növünə qadağa qoyur. Məsələn, keçmiş SSRİ-də vətəndaşların sahibkarlıq fəaliyyətinə qayda qoyulurdu və ona görə də maliyyə sistemində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşların maliyyəsi ayrıca həlqə kimi nəzərdə tutulurdu.

3.2. MALİYYƏ SİSTEMİNİN ƏLAMƏTLƏRİ VƏ QURULUŞ PRİNSİPLƏRİ

Maliyyə münasibətləri aşağıdakı ümumi əlamətləri ilə xarakterizə olunur:

- onların hamısı ümumdaxili məhsulun və milli gəlirin bölgüsünü həyata keçirir;
- pul vəsaitləri fondlarının formalaşmasında və istifadə edilməsində iştirak edir;

- bölgü prosesinə nəzarət edir və tənzimləyir;
- əsasən pul formasına malikdir.

Maliyyə münasibətləri uzun inkişaf yolu keçərək müxtəlif təzahür forması almışdır. Bu, təsərrüfat əlaqələrinin mürəkkəbləşməsi, bazarın, dövlətin funksiya və vəzifələrinin genişlənməsi ilə şərtlənir. Zaman keçdikcə maliyyənin ümumi məcmusunda tədricən öz spesifik xüsusiyyətləri ilə birlikdə bəzi maliyyə münasibətləri ayrılır və konkret maliyyə kateqoriyasını əmələ gətirir.

Maliyyə kateqoriyası müəyyən əlamətlərə, funksiyalara, vəzifələrə, rol və fəaliyyət məqsədlərinə malikdir. Məsələn, vergilərin maliyyə münasibətlərindən fərqli olaraq dörd əsas funksiyası vardır (fiskal, bölüşdürücü nəzarət və tənzimləyici) və vergilər ölkənin iqtisadi və sosial proseslərinə təsirin mühüm aləti kimi çıxış edir.

Milli sistemin başlıca agentləri (təsərrüfat subyektləri, əhali və dövlət) arasında qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi maliyyə həlqələrinin meydana gəlməsinə şərait yaradır.

Maliyyə həlqəsi-ümumi əlamətli ayrı-ayrı maliyyə kateqoriyalarının qruplaşdırılması deməkdir. Misal üçün, onlara büdcə və ev təsərrüfatları maliyyəsini aid etmək olar. Maliyyə həlqəsi kimi büdcə vergi, dövlət krediti, dövlət xərcləri kimi maliyyə kateqoriyalarını birləşdirir.

İstehsalın, ticarətin, əmtəə-pul münasibətlərinin, bank işinin, beynəlxalq pul dövriyyəsinin inkişafı maliyyə münasibətlərində adekvat dəyişikliklərin baş verməsi ilə nəticələnir. Bu isə maliyyə münasibətlərinin daha yüksək pilləsinin formalaşmasının, istifadəsinin və idarə edilməsinin xüsusi forması ilə fərqlənən, lakin bir-biri ilə sıx əlaqədə olan (qeyri-mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilmiş) maliyyə sferalarının formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Maliyyə həlqələri və sferalarının idarə edilməsi xüsusi təsisatlar tərəfindən həyata keçirilir. Ümumdövlət səviyyəsində onlara Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində komitələr və komissiyalar, Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının maliyyə-nəzarət aparatı, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və ona tabe olan Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi, Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti, Qiymətli Materiallara və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti aiddirlər.

Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazilərində büdcə və maliyyə üzrə icra orqanlarının müvafiq idarəetmə strukturları fəaliyyət göstərir.

Təsərrüfat subyektlərində maliyyə məsələləri ilə maliyyə-mühasibat xidməti məşğul olur. Ev təsərrüfatında maliyyə axınlarını ya həmin təsərrüfatın rəhbəri, ya da onun xüsusi seçilmiş üzvü tənzimləyir.

Maliyyə sistemi. Maliyyə münasibətləri öz inkişafı prosesində maliyyə kateqoriyasından maliyyə həlqəsi, sferası və nəhayət, maliyyə sisteminə doğru yol keçir.

Dövlətin iqtisadi siyasətindən asılı olaraq maliyyə sisteminin üç tipi: bank, bazar və büdcə tipləri fərqləndirilir. Bank tipi sistemində ölkənin maliyyə resursları kapital bazarı vasitəsi ilə bölüşdürülür. Bu halda bank qərar qəbul edir ki, vəsaitlər hansı mexanizmin istifadəsi vasitəsi ilə (kreditləşdirmə və birbaşa investisiyalaşma) bölüşdürülür və yenidən bölüşdürülür. Büdcə tipi sistemində isə maliyyə resurslarının əsas hissəsi mərkəzləşdirilmiş qaydada büdcə sistemi, büdcədənkənar dövlət fondları vasitəsi ilə bölüşdürülür və yenidən bölüşdürülür. Bu halda dövlətin gəlirlərinin formalaşmasında kifayət qədər ciddi vergi təsiri göstərilir. Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə münasibətləri cəmiyyətin həyatının ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi tərəflərini əks etdirir. Çoxsəviyyəli struktura malik olmaqla o, təyinatı üzrə müxtəlif pul fondları formasında ölkənin maliyyə resurslarını əhatə edir. Pul fondları ya qanunvericilik və icra orqanlarının təmsalında dövlətin sərəncamında (mərkəzləşdirilmiş sfera), ya da fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olur.

Pul fondlarının fəaliyyəti prosesində müxtəlif pul vəsaitləri, yəni nağd pullar (banknotlar, xəzinə biletləri), nağdsız pullar (kredit idarələrinin hesablarında olan pullar, pul akreditivləri, pul sertifikatları), səhm, istiqraz, veksəl, opsiyonlar və s. istifadə olunur.

Pul vəsaitləri daim hərəkətdə olmaqla pul hesablarının dəqiq təşkilini tələb edən pul axınları yaradır. Pul axınları maliyyə sisteminin hissələrini vahid məcrada birləşdirir. Mürəkkəbliyinə görə birtərəfli və çoxtərəfli pul axınları fərqləndirilir.

Pul vəsaiti birtərəfli axında bir istiqamətə gedir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən köçürülən vəsaitlər Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna daxil olur və onun xərclərinin maliyyələşdirilməsində istifadə edilir.

İkitərəfli pul axını iki həlqə arasında və ya sfera arasında pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə yaranır və həmin həlqəyə birbaşa və əks istiqamətdə həmin həlqəni daxil etmir. Məsələn, müəssisədən büdcəyə vergilər daxil olur, lakin müəyyən şəraitdə müəssisə subsidiya və ya kredit şəklində büdcə vəsaiti ala bilər.

Çoxtərəfli axınlar eyni vaxtda maliyyənin müxtəlif hissələrini əhatə edir və müxtəlif istiqamətlərə axır. Ev təsərrüfatının büdcəsi müxtəlif mənbələrdən gəlirlər hesabına formalaşır, digər tərəfdən, ev təsərrüfatı büdcəyə və büdcədənkənar fondlara vergilər ödəyir.

Beləliklə, maliyyə sistemi (maliyyə münasibətləri) təsərrüfat subyektlərinin, ev təsərrüfatlarının, dövlətin pul vəsaitləri fondlarının bölüşdürülməsi və istifa-

dəsini həyata keçirən kateqoriyaların, həlqələrin, sferaların və habelə xüsusi maliyyə institutlarının məcmusudur.

Maliyyə sistemi çərçivəsində müxtəlif fəaliyyətlər, o cümlədən planlaşdırma, maliyyələşdirmə, sığortalama, maliyyə-mühasibat uçotu, audit, maliyyə nəzarəti və s. həyata keçirilir.

Maliyyə sistemi quruculuğunun aşağıdakı əsas prinsipləri mövcuddur:

- maliyyə sisteminin ayrı-ayrı tərkib hissələrinin funksional təyinatı-maliyyə sisteminin hər bir həlqəsi özünün dəqiq müəyyən edilmiş vəzifələrini həll edir və buna müvafiq maliyyə aparatı yaradılır;

- maliyyə sisteminin vahidliyi prinsipi-dövlət tərəfindən maliyyə orqanları vasitəsi ilə vahid maliyyə siyasəti aparılır;

- dövlət maliyyə orqanlarının strukturu ölkənin inzibati-ərazi quruluşuna uyğun təşkil olunur.

3.3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ SİSTEMİNİN SFERALARI VƏ HƏLQƏLƏRİNİN SƏCİYYƏSİ

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi beş sferadan (blokdan): ictimai maliyyə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi, sığorta maliyyəsi, kredit-bank sferası, dövlət maliyyə orqanları sferası və beynəlxalq maliyyədən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası bazar iqtisadiyyatlı unitar dövlətdir.

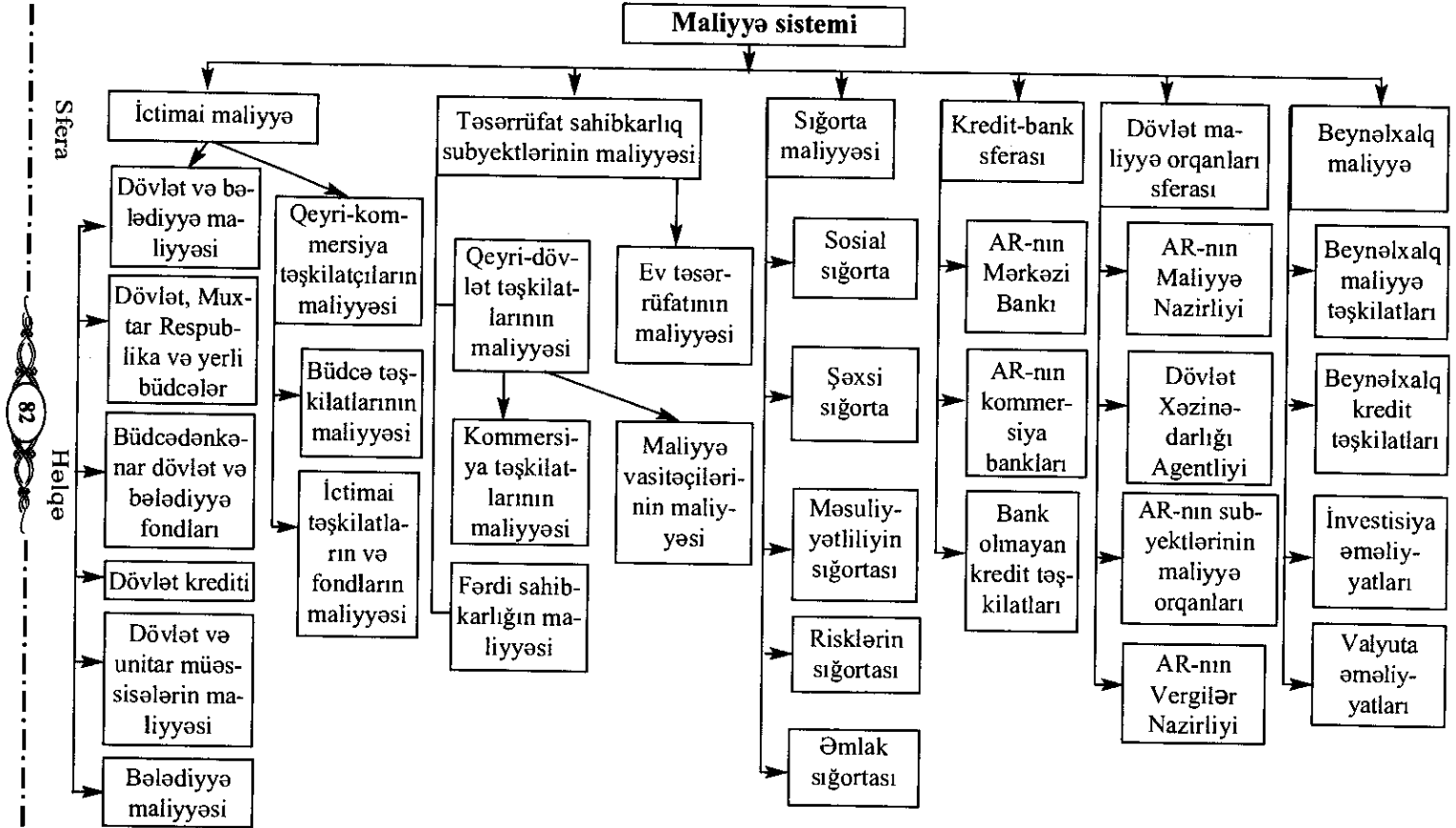
Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən ölkədə dövlət və bələdiyyə idarə edilməsinin ikisəviyyəli sistemi və deməli, dövlət büdcəsini, Naxçıvan Muxtar Respublikası və yerli büdcələri özünə daxil edən ikipilləli büdcə sistemi mövcuddur. Bu büdcələrdən başqa büdcədənkənar dövlət fondları da (Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Dövlət Neft Fondu, İcbari Tibbi Sığorta Fondu) fəaliyyət göstərir. İqtisadi quruluşa əsasən ölkədə təsərrüfat fəaliyyətini dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlar həyata keçirir. Təsərrüfatçılıq subyektlərinin ümumi sayının çox hissəsini qeyri-dövlət müəssisələri və ev təsərrüfatı təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi ümumi şəkildə sxem 3.1-də verilmişdir.

Bəllidir ki, iqtisadi proseslərin iştirakçıları təsərrüfat subyektləri, əhali və dövlətdir. Buna uyğun olaraq maliyyə sisteminin təşkilati formasına görə üç böyük altsistemdən - müəssisələrin maliyyəsi, ev təsərrüfatının maliyyəsi və ictimai (dövlət və bələdiyyə) maliyyədən ibarət olduğunu göstərmək olar.

İctimai maliyyə. Bəşər cəmiyyəti təşəkkülünün bütün mərhələlərində ictimai tələbatlar, yəni cəmiyyət üzvlərinin əməyi əsasında yaradılmış, maddi və

Azərbaycan Respublikasının müasir maliyyə sistemi

Sxem 3.1. Maliyyə sisteminin sferaları və həlqələri.

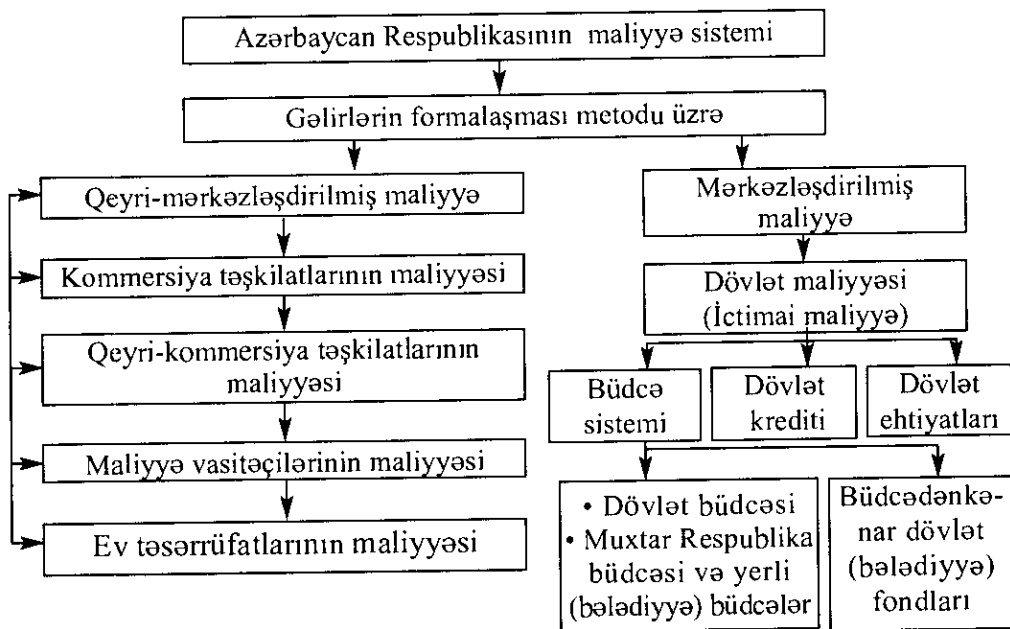
maliyyə resursları hesabına ödənilən, xüsusi fondlarda mərkəzləşdirilmiş və cəmiyyət üzvləri arasında bölünən maddi və qeyri-maddi nemətlərə ehtiyaclar mövcud olmuşdur.

İctimai tələbatlar xüsusən dövlətin yaranması ilə daha da artmışdır. Dövlətin idarəetmə, iqtisadi, hərbi və sosial-mədəni funksiyalarını yerinə yetirmək üçün maddi, sonralar isə maliyyə resurslarının bir hissəsini mərkəzləşdirmək lazım idi ki, onların hesabına da ictimai tələbatlar ödənilirdi.

Beləliklə, ictimai tələbatlar, ictimai nemətlər həm mərkəzləşdirilmiş idarəetməyə və bazar iqtisadiyyatına məxsusdur. Sosial-bazar iqtisadiyyatının formalaşması və genişləndirilməsi dövründə ictimai tələbatların əhəmiyyəti durmadan artır.

Maliyyənin yaranması ilə eyni zamanda *ictimai maliyyə* - ictimai tələbatları ödəmək üçün müəyyən edilmiş pul vəsaiti fondlarının formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar pul münasibətləri - meydana gəlir.

İctimai maliyyə vergi ödəyiciləri ilə büdcə, büdcə ilə əhali, habelə könüllü olaraq öz maliyyə vəsaitlərini ictimai vəzifələrin həll edilməsi üçün qeyri-kommersiya fondlarına vermiş hüquqi və fiziki şəxslər arasında maliyyə axınlarının hərəkətini təmin edir. Gəlirlərin formalaşması üsuluna görə Azərbaycan Respublikasının müasir maliyyə sistemi sxem 3.2.-də öz əksini tapmışdır.

Sxem 3.2. Gəlirlərin formalaşması metodu üzrə maliyyə sisteminin həlqələri.

Beləliklə, ictimai maliyyənin tərkibinə dövlət və bələdiyyə maliyyəsi və qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi daxildir.

Dövlət və bələdiyyə maliyyəsi ictimai maliyyənin əsas tərkib hissəsidir. Bu, dövlət və bələdiyyə hakimiyyət orqanlarına həvalə edilmiş funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün onların sərəncamında olan pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan pul münasibətləridir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət və bələdiyyə maliyyəsinə aşağıdakılar daxildir:

- dövlət büdcəsi, müxtər respublika və yerli bələdiyyə büdcələri;
- dövlət krediti;
- büdcədən kənar dövlət və bələdiyyə fondları;
- dövlət və unitar müəssisələrin maliyyəsi;
- büdcə təşkilatlarının maliyyəsi.

Ölkəmizin iqtisadi və sosial inkişafında dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin əhəmiyyətini onun maliyyə sistemində tutduğu aparıcı mövqeyi sübut edir. Azərbaycan Respublikasında yaradılmış maliyyə resurslarının üçdə ikisindən çox hissəsi dövlət və bələdiyyə büdcələri, büdcədən kənar dövlət (bələdiyyə) fondları kanallarından keçir.

Bu vəsaitlər hesabına aşağıdakı ümumdövlət əhəmiyyətli sahələr maliyyələşdirilir:

1) dövlət və bələdiyyə idarəedilməsinə, milli müdafiə, əsaslı elmi-tədqiqat işlərinin maliyyələşməsinə yönəldilən bütün xərclər;

2) təhsilin, səhiyyənin, kommunal infrastrukturun (yol, su kəməri-kanalizasiyalar və s.), əhalinin sosial müdafiəsinin maliyyələşdirilməsinin həlledici hissəsi;

3) iqtisadiyyatın real sektorunun və hər şeydən əvvəl onun yeni elmtutumlu sahələrinin maliyyələşdirilməsi xərclərinin xeyli hissəsi.

Dövlət və bələdiyyə büdcəsinin xərcləri qarşıdakı dövrdə daha da artacaqdır. Bu hər şeydən əvvəl bir sıra iqtisadi, sosial, xarici, demoqrafik və ekoloji amillərlə şərtlənir.

Bəllidir ki, bütün dünyada təbii resursların çatışmazlığı artır, yanacaq və ərzaq böhranı səngimək bilmir. Dünya bazarlarında ölkələrin rəqabəti güclənir, hərbi konfliktlər baş verir ki, bunun da əsasını təbii resurslar və bazarlar uğrunda mübarizə təşkil edir.

Dəyişən ekoloji vəziyyət, təbii kataklizmlər (zəlzələ, tufanlar, hərərətin dəyişilməsi və s.) onların nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə daha operativ tədbirlər görülməsini tələb edir ki, bu da həmin məqsədlərə büdcə xərclərinin artmasına gətirib çıxarır.

Bütün bu amillər dövlət maliyyəsinə düşən yükün artmasına səbəb olur və və-

saitlərin ölkənin büdcə sistemində təmərküzləşdirilməsinin gücləndirilməsini tələb edir.

Dövlət krediti hakimiyyət orqanlarına imkan verir ki, hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti azad pul vəsaitlərini cəlb etsinlər və onları dövlət və bələdiyyə xərclərinin maliyyələşdirilməsinin əlavə mənbəyi kimi, habelə büdcə kəsirinin örtülməsi üçün istifadə etsinlər.

Büdcədənəknar dövlət və bələdiyyə fondlarının maliyyəsi dövlət maliyyəsinin tərkib hissəsindən biridir. 1991-ci ildən başlayaraq onlar dövlət büdcəsindən ayrılmış və onların əsasında xüsusi büdcədənəknar fondlar - Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fondu, Azərbaycan Respublikasının Sosial Müdafiə Fondu, Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Fondu yaradılmışdır. Sonralar bu fondların bazası əsasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu yaradılmış və bir sıra digər büdcədənəknar dövlət fondları (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, İcbari Tibbi Sığorta Fondu və s.) formalaşmışdır. Bu fondların vəsaitləri Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sosial müdafiəsinin, yəni konstitusiyaya hüquqlarının maliyyə müdafiəsinin təminatıdır.

Büdcədənəknar fondların formalaşması mənbələri işverənlərin məcburi ödənişləri (haqları) və büdcələrin vəsaitləridir. Bu fondların vəsaitləri dövlət mülkiyyətindədir və onlara dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən nəzarət edilir.

2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasında büdcədənəknar dövlət fondlarının büdcə vəsaitləri 1046,0 mln. manat olmuşdur ki, bu da ÜDM-in 2,1%-ni təşkil edir. Əhalinin ümumi sayında pensiya alan şəxslərin payının artması, təyin olunmuş aylıq pensiyanın orta məbləğinin, dövlət tərəfindən əhaliyə verilən ayrı-ayrı növ müavinətlərin, aztəminatlı ailələrə verilən ünvanlı dövlət sosial yardımların ilbəil çoxalması meylli ilə əlaqədar olaraq büdcədənəknar fondların ölkənin maliyyə sistemində rolunun get-gedə artmasını söyləmək olar.

Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin maliyyəsi dövlət maliyyəsinin tərkib hissəsidir, çünki bu müəssisələrin təsisçiləri dövlət və bələdiyyə hakimiyyət orqanlarıdır, deməli, onların əmlakı və maliyyəsi hakimiyyət orqanlarının mülkiyyətindədir.

Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin (təşkilatlarının) maliyyəsi dövlət maliyyəsinin tərkibinə daxil olur, ona görə ki, bu təşkilatlar dövlət və bələdiyyə hakimiyyət orqanları tərəfindən ictimai nemətlər istehsalı üçün yaradılır və onların əhaliyə təqdim edilməsi əsasən büdcə sisteminin vəsaiti hesabına təmin olunur.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi ictimai maliyyənin tərkib hissəsidir. Bu kimi təşkilatların maliyyə resursları könüllülük əsasında hüquqi və fiziki şəxslərin ödəmələri hesabına yaradılır. Bu haqlar hesabına müxtəlif xeyriyyə, mədəni və digər təşkilatlar yaradılır. Bu fondların məqsədi əhaliyə ictimai ne-

mətlər təqdim etmək, mədəniyyəti, incəsənəti, elmi inkişaf etdirmək, cəmiyyətə sosial, mədəni və elmi problemləri həll etmək üçün kömək etməkdən ibarətdir. Büdcə sisteminə ağırlıq artdığı şəraitdə cəmiyyət sponsor vəsaitlərinin ictimai məqsədlərə daha geniş cəlb edilməsinə çalışır. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi də öz tərkibinə görə yekcins deyildir. Təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq büdcə idarələrinin, istehlak kooperasiyaları, ictimai və dini təşkilatların qeyri-kommersiya fondları və s. maliyyəsi fərqləndirilir. Bu təşkilatların xarakterik xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar mənfəət götürmək məqsədi güdmür, onların gəlirləri bir qayda olaraq bazar xarakteri daşımır, xərcləri isə onların nizamnaməsində başlıca əsas fəaliyyət üçün nəzərdə tutulmuş smeta üzrə həyata keçirilir.

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyəsi. Ölkənin maliyyə sisteminin tərkibinə həm də təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyəsi daxil olur. Bu elə bir pul münasibətləridir ki, onun vasitəsi ilə əldə edilmiş gəlirlərin yaradılması və istifadəsinə yönəldilmiş təsərrüfatçılıq subyektlərinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirilir.

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyəsi özünə qeyri-dövlət təşkilatlarının maliyyəsi və ev təsərrüfatının maliyyəsinə daxil edir.

Qeyri-dövlət təşkilatlarının maliyyəsinə isə kommersiya təşkilatlarının və maliyyə vasitəçilərinin maliyyəsi aiddir.

Kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi. Kommersiya təşkilatlarının pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi prosesində bu təşkilatlar ilə büdcə və büdcə-dənkənar fondlar, kredit sistemi və sığorta təşkilatları, təsərrüfat subyektləri ilə əhali arasında maliyyə münasibətləri yaranır.

Kommersiya təşkilatları büdcə sisteminin vergi gəlirlərinin formalaşmasının başlıca mənbəyidir.

Bütövlükdə maliyyə sisteminin vəziyyəti xeyli dərəcədə kommersiya təşkilatlarının maliyyə durumundan asılıdır.

Fərdi sahibkarlığın maliyyə həlqəsi ölkənin maliyyə sisteminin tərkibində nisbətən son dövrlərdə meydana gəlmişdir. Çünki, yalnız təsərrüfatçılığın bazar sistemi şəraitinə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları fərdi sahibkarlıq qismində sahibkarlıqla məşğul olmaq hüququ əldə etmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə - öz risk fəaliyyəti ilə həyata keçirilən fəaliyyət başa düşülür. "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (1993) göstərilir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki şəxslərin, onların birliklərinin, habelə hüquqi şəxslərin mənfəət və ya şəxsi gəlir əldə edilməsi məqsədi ilə özlərinin cavabdehliyi və əmlak məsuliyyəti ilə, yaxud digər hüquqi və fiziki şəxslərin adından qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyəti

yətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satış xidmətinin göstərilməsi formasında həyata keçirilən müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Hazırda fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə hüquqsünaslar, həkimlər, dedektivlər, fermerlər, pərakəndə ticarət sahəsində öz fəaliyyətini həyata keçirən şəxslər və s. məşğul ola bilər. Bunu göstərmək kifayətdir ki, Azərbaycan Respublikasında 2012-ci ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 224,8 min, o cümlədən fərdi sahibkarlar (fiziki şəxslər) 234,6 min nəfər təşkil etmişdir. Fərdi sahibkarlığın maliyyə münasibətləri spesifikdir, ona görə ki, sahibkarların təsərrüfat dövriyyəsinə onların şəxsi gəlirləri və yığımları cəlb edilir və əksinə, sahibkarlıq gəlirləri nəinki işlərin aparılması və genişləndirilməsinə, həm də şəxsi istehlaka istifadə edilir.

Maliyyə vasitəçilərinin maliyyəsi - təsərrüfatçılıq subyektlərinin tərkib hissəsidir. Onlar ölkənin kredit sistemində daxil olan pul vasitələrinin toplanması və onların əsasən milli iqtisadiyyat sahələrinə investisiyalaşdırılması ilə bağlı ixtisaslaşdırılmış təşkilatların fəaliyyəti prosesində yaranır. Kredit sistemi təşkilatlarının tərkibinə daxildir:

- banklar-kommersiya bankları, ixtisaslaşdırılmış banklar (ipoteka, əmanət, investisiya, innovasiya və s.);
- ixtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə institutları-sığorta, investisiya, maliyyə, lisenziya şirkətləri və s.

Ev təsərrüfatının maliyyəsi. Ev təsərrüfatı-milli iqtisadiyyatın mühüm elementidir. Ev təsərrüfatında ÜDM-in əksəriyyət hissəsi istehlak edilir. Ev təsərrüfatı gəlirlərinin mənbəyi əmək haqqı, pensiya, müavinət, təqaüd, sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər, şəxsi əmlak və maliyyə-kredit sferasında pul yığımları ilə əməliyyatdan daxil olmalardan ibarətdir. Ev təsərrüfatının xərclərinə şəxsi istehlak xərcləri (əmtəələrin alınmasına, xidmətlərin ödənilməsinə), vergilərin ödənilməsi, əmanətlərin və pul yığımlarının formalaşması aiddir. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası əhalisinin pul gəlirləri və xərclərinin həcmi 34723,9 mln. manat olmuşdur ki, bu da ÜDM-in 64,3%-ni təşkil edir.

Bütün bunlar ev təsərrüfatının ölkənin maliyyə sistemində əhəmiyyətliyi müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə sistemi anlayışı altında nəinki cəmiyyətdə təşkil edilmiş və qarşılıqlı əlaqədə olan maliyyə münasibətləri, həm də ölkədə maliyyə idarələrinin məcmusu kimi başa düşülür (Bax: 5-ci fəsil).

Maliyyə sisteminin sfera və həlqələri öz aralarında qırılmaz surətdə əlaqədardırlar. Onların qarşılıqlı əlaqəsi və hər bir həlqənin maliyyə münasibətlərinin təşkili və idarə edilməsi spesifikliyi müvafiq fəsillərdə və paraqraflarda ətraflı nəzərdən keçiriləcəkdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda hər hansı ölkənin maliyyə sisteminin təsnifatında beynəlxalq maliyyə münasibətləri sferasının mövcudluğu qəbul edilir [87, s. 226-227]. Bəllidir ki, vahid geoiqtisadi məkana çevrilən müasir dünya maliyyə axınları, demək olar ki, heç bir sərhəd tanımır. Beynəlxalq iqtisadi sistemə dinamik inteqrasiya olunan Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq maliyyə qurumları ilə geniş həcmdə maliyyə münasibətləri vardır. Beynəlxalq maliyyə sistemi möhkəmləndikcə bu münasibətlər yeni mahiyyət kəsb edir.

Maliyyə sisteminin sferaları və həlqələri üzrə maliyyə münasibətlərinin qruplaşdırılması dəyişməz qalmır və inqilabi dəyişikliklərin təsiri altında yeni mülkiyyət formasının meydana gəlməsi ilə dəyişikliyə məruz qalır. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə, ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə maliyyə əlaqələri dəyişdikcə, cəmiyyətdə təsərrüfatçılıq metodları təkmilləşdikcə maliyyənin qarşılıqlı əlaqəsinin yeni növləri meydana gələ bilər. Baxmayaraq ki, maliyyə sistemi obyektiv surətdə mövcud olan maliyyə münasibətlərinin məcmusudur, bununla belə onun tərkib sferasına cəmiyyətdə bu münasibətlərin inkişaf səviyyəsinin dərəcəsi və maliyyənin mahiyyəti məsələsi üzrə elmi baxışların inkişafı təsir göstərir. Belə ki, keçmiş SSRİ-nin maliyyə sisteminin tərkibində sığorta bir sfera kimi seçilirdi. Bu onunla izah edilir ki, o dövrdə sığorta maliyyənin tərkibində iqtisadi bir kateqoriya kimi baxılırdı. Ölkədə bazar münasibətləri inkişaf etdikcə sığorta münasibətlərinin özü də inkişaf edir. Hüquqi və fiziki şəxslərin əmlakı və gəlirlərinin sığorta müdafiəsi metodu kimi sığortaya tələbat güclənir, yeni sığorta xidməti növləri meydana gəlir. Sığorta işinin inhisarsızlaşması baş verir. Ona görə də bir qrup iqtisadçılar o nöqteyi-nəzəri müdafiə edirlər ki, sığorta ilə maliyyənin qırılmaz əlaqəsi olmasına baxmayaraq sığortaya müstəqil iqtisadi kateqoriya kimi baxılır və maliyyə sisteminin tərkib hissəsinə daxil edilmir [143, s. 17-18; 125, s. 38].

3.4. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ FUNKSIONAL VƏ İNSTITUSİONAL MALİYYƏ SİSTEMİ

Artıq göstəriləndiyi kimi, maliyyə sistemi anlayışı birmənalı deyildir. Bu baxımdan son dövrlərdə maliyyə ədəbiyyatlarında funksional və institusional maliyyə sistemi də fərqləndirilir [121, s. 297]. Azərbaycanın iqtisadi ədəbiyyatlarında funksional və ya institusional maliyyə sistemi kimi terminlərdən istifadə etmək qəbul edilməmişdir. Buna baxmayaraq, maliyyə nəzəriyyəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemində aşağıdakı kimi diqqət yetirmək olar:

■ funksional nöqteyi-nəzərdən maliyyə münasibətlərinin məcmusu kimi (Azərbaycan Respublikasının funksional maliyyə sistemi);

■ institusional nöqteyi-nəzərdən maliyyə institutlarının məcmusu kimi (Azərbaycan Respublikasının institusional maliyyə sistemi).

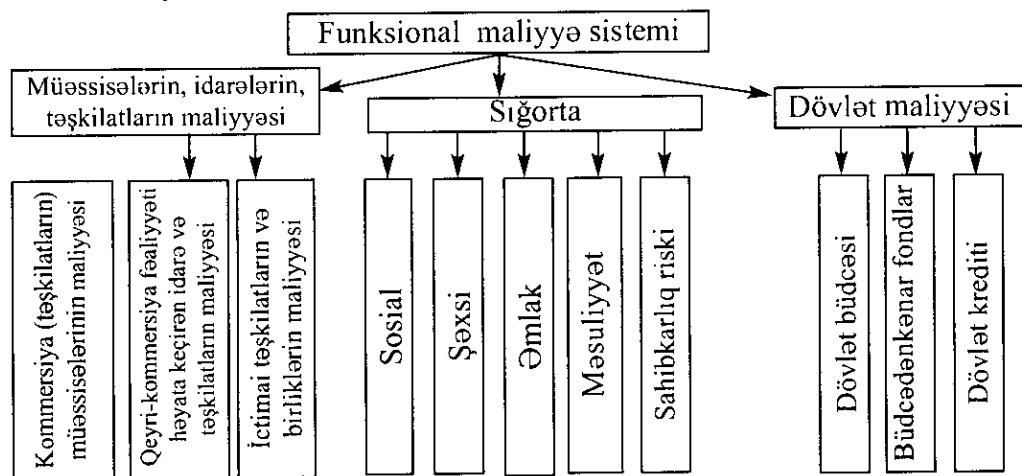
Funksional maliyyə sistemi. Funksional maliyyə sistemi dedikdə maliyyə münasibətlərinin məcmusu başa düşülür.

Maliyyə təsərrüfatçılığın bütün səviyyələrində ictimai istehsalın ayrılmaz elementini ifadə edir. Müxtəlif ictimai tələbatlar təsərrüfat subyektlərinin və dövlətin bu və ya digər növ maliyyə əlaqələrinin yaranmasını şərtləndirir. Müxtəlifliyinə baxmayaraq onlar bir sıra ümumi cəhətlərə malikdirlər ki, bu da onları ayrıca qrupda birləşdirməyə imkan verir. Maliyyə əlaqələrinin qruplaşdırılmasını müxtəlif əlamətlərə görə aparmaq olar. Lakin daha əsaslısı obyektiv meyarlara görə təsnifləşdirməkdən ibarətdir. Öz təbiətinə görə maliyyə münasibətləri bölüşdürücüdür, ona görə ki, onların köməyi ilə subyektlər üzrə ictimai məhsulun dəyərinin bir hissəsi bölüşdürülür. Məhz subyektlər onların ictimai istehsalda oynadığı roldan asılı olaraq məqsədli fondları formalaşdırır. Ona görə də maliyyə münasibətlərinin təsnifləşdirilməsinin ən məqbul meyarı ictimai istehsalda subyektlərin rolundan ibarətdir.

Bu meyarla uyğun olaraq maliyyə münasibətlərinin üç əsas qrupunu ayırmaq olar:

1) müəssisələrin (təşkilatların) maliyyəsi; 2) sığorta; 3) dövlət maliyyəsi.

Hər bir qrupun daxilində yarımqrupları fərqləndirmək olar. Qruplarda və yarımqruplarda göstərilən maliyyə münasibətlərinin məcmusu funksional maliyyə sistemini təşkil edir (sxem 3.3).

Sxem 3.3 Funksional maliyyə sisteminin strukturu.

Funksional maliyyə sisteminin bütün həlqələri müstəqil iqtisadi kateqoriyadır. İqtisadi kateqoriya kimi müəssisələrin, təşkilatların, (idarələrin, ictimai birlik-

lərin) maliyyəsi dedikdə qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi (yenidən bölüşdürülməsi) və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlər və onların dövlətin sərəncamında olan mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin formalaşmasında iştirakı başa düşülür.

Müəssisələrin maliyyəsi ölkənin funksional maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir. Onlar məcmu ictimai məhsul və müvafiq olaraq milli gəlir və milli sərvət yaradılan maddi istehsal sferasına xidmət edir. Müəssisənin maliyyəsinin iştirakı olmadan bütövlükdə ictimai istehsal fondlarının dövrüyyəsi baş verə bilməz. Müəssisənin maliyyəsinin ictimai istehsal ilə bilavasitə əlaqəsi onları iqtisadi bazisin tərkibinə daxil olan kateqoriyaya aid etməyə imkan verir.

Müəssisələrin maliyyəsinin mövcudluğu əmtəə-pul münasibətlərinin və dəyər qanunlarının fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

“Müəssisələrin maliyyəsi” iqtisadi kateqoriyasının bütövlükdə “maliyyə” kateqoriyası kimi pul forması ifadəsi vardır. Lakin bu kateqoriyanı mahiyyətə yalnız pul münasibətlərinə münqər etmək düzgün olmazdı. İqtisadi münasibətlər kimi müəssisələrin maliyyəsi pulun hərəkəti nəticəsində o qədər əmələ gəlmir, nəinki, məcmu ictimai məhsulun və müvafiq olaraq milli gəlirin və milli sərvətlərin bölgüsü prosesində dəyərin hərəkətində. Eyni zamanda müəssisələrin maliyyəsi təkcə qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar ilə deyil, həm də ümumi gəlirin və pul yığımlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədardır.

Müəssisələrin maliyyəsi aşağıdakı qrup maliyyə münasibətlərini özündə əks etdirir:

- * kommərsiya fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələrin (təşkilatların) maliyyəsinə;
- * qeyri-kommərsiya fəaliyyəti həyata keçirən idarələr və təşkilatların maliyyəsinə;
- * ictimai təşkilatların və birliklərin maliyyəsinə.

İqtisadi kateqoriya kimi sığorta dedikdə pul vəsaitinin qapalı fondunun formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətlər başa düşülür.

Sığorta fondunun qapalılığı sığorta münasibətlərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Bu da onu göstərir ki, fondun vəsaitini yalnız onu yaradan subyektlər istifadə edə bilər. Beləliklə, sığortanın mahiyyəti ziyanı birgə fəaliyyət əsasında qapalı şəkildə yerbəyer etməkdən ibarətdir. Sığorta münasibətlərinin fərqləndirici xüsusiyyəti isə sığorta fonduna səfərbər edilmiş vəsaitlərin qaytarılmasından ibarətdir.

Sığorta ictimai münasibətlərin ən qədim kateqoriyalarından biri olmaqla hələ ibtidai icma quruluşunun dağıldığı dövrdə yaranmışdır. Zərərin ilkin primitiv

ödənilməsi forması natural sığorta olmuşdur ki, bu halda sığorta fondları taxıl, furaj (yem) və digər oxşar asan bölüşdürülə bilən məhsul hesabına yaradılırdı. Sonralar bu fondlarda toplanmış vəsaitlər hesabına ayrı-ayrı ziyan çəkmiş təsərrüfatlara yardım edilirdi.

Natural sığorta natural məhsullardan formalaşmış fondların oxşarlığı və bölüşdürülməsinin təbii çərçivəsi ilə məhdudlaşdı. Əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə natural sığorta öz yerini pul formasında sığortaya verdi. Zərərin pul formasında ödənilməsi sığortanın imkanlarını genişləndirdi.

İqtisadi kateqoriya kimi sığortanın mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalar vasitəsilə təzahür edir, o cümlədən:

- 1) bölüşdürücü;
- 2) nəzarət;
- 3) rusk;
- 4) xəbərdarlıq.

Bölüşdürücü funksiya. Maliyyə kateqoriyasına aid olan digər iqtisadi münasibətlərdə olduğu kimi sığortaya pul ifadəsi forması və bölgü xarakteri aiddir. Bölgü (yenidənbölgü) münasibətləri təsbit edilmiş sığorta tədiyyələrinin köməyi ilə sığorta fondunun formalaşması və bu fondan onun iştirakçılarının zərərinin ödənilməsi ilə həyata keçirilir.

Bölgü funksiyası sığortanın digər - nəzarət, risk və xəbərdarlıq funksiyalarında konkret spesifik təzahürünü də tapır.

Nəzarət funksiyası yuxarıda deyildiyi kimi, yalnız bölgü münasibətləri ilə eyni zamanda yaranır və ona nisbətən ikinci hesab olunur. Sığortanın nəzarət funksiyası bu kateqoriyanın sığorta fondunun vəsaitinin dəqiq təyinatlı formalaşması və istifadəsi xassəsini ifadə edir və sığorta əməliyyatlarının düzgün aparılması üzərində ciddi maliyyə nəzarətini təzahür edir.

Risk funksiyasının yerinə yetirilməsi sığortanın spesifikliyi və əsas təyinatı ilə sığorta hadisəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq sığorta fondunun zərərçəkmiş üzvlərinə pul yardımını göstərməklə bağlıdır.

Xəbərdarlıq funksiyası sığorta fondu vəsaiti hesabına sığorta riski dərəcəsinin azaldılması üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədardır.

Sığorta ictimai istehsalın labüd cığırdaşdır. Sığortanın ictimai istehsalın fasiləsizliyini, arasıkəsilməzliyini təmin etməsi onun ifadəsinin son nəticəsində təzahür edir, o cümlədən:

- sığortanın tətbiqi sahəsinin optimallaşdırılmasında;
- sığorta əməliyyatlarının inkişafında;
- zərərin və gəlirlərin itkisinin tamlığı və öz vaxtında ödənilməsində;
- sığorta fondunun müvəqqəti azad vəsaitinin sığorta təşkilatının investisiya

fəaliyyətində iştirakında.

Sığorta aşağıdakı qrup maliyyə münasibətlərini özündə ehtiva edir:

- ✓ sosial sığortanı;
- ✓ şəxsi sığortanı;
- ✓ əmlak sığortasını;
- ✓ məsuliyyət sığortasını;
- ✓ sahibkarlıq riskinin sığortasını.

İqtisadi kateqoriya kimi dövlət maliyyəsi dedikdə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətlər başa düşülür.

Dövlət maliyyəsi ölkənin funksional maliyyə sisteminin başlıca tərkib hissəsidir. O qədər əhəmiyyətlidir ki, onu çox vaxt bütövlükdə maliyyə ilə eyniləşdirirlər. Bir çox iqtisadçılar hesab edirlər ki, dövlət maliyyəsi nəinki iqtisadi kateqoriyadır, həm də dövlətin meydana gəlməsi ilə eyni bir vaxtda yaranan tarixi kateqoriyadır. Dövlət maliyyəsi dövlətin özünün meydana gəlməsi nəticəsində deyil, hökmdarın xəzinəsinin dövlət xəzinəsindən aparılmasının nəticəsində yaranmışdır ki, bu da xeyli sonralar baş vermişdir. Avropada birinci burjuva inqilabı monarxın (hökmdarın) hakimiyyətini məhv etmədi və yalnız məhdudlaşdırdı. Dövlət maliyyəsi ümumdövlət pul vəsaiti fondunun-büdcənin meydana gəlməsində ifadə edilmişdir ki, bu da dövlət başçısına təkbaşına sərəncam verməyə imkan vermirdi. Dövlətin sosial-iqtisadi sahədə yerinə yetirdiyi mühüm rol büdcə və büdcədən kənar fondlar vasitəsilə formalaşan maliyyə resurslarının xeyli hissəsinin onun sərəncamında mərkəzləşdirilməsini zəruri edir. Bu halda maliyyə resurslarının səmərəli istifadə edilməsi yalnız düşünülmüş maliyyə siyasəti həyata keçirmək əsasında mümkündür.

Funksional maliyyə sisteminin hər bir həlqəsi alt həlqəni özünə daxil edir və deməli, öz növbəsində maliyyə münasibətləri məcmusunu ifadə edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının funksional dövlət maliyyə sistemi özündə əks etdirir:

- 1) dövlət büdcəsini;
- 2) dövlət kreditini;
- 3) büdcədən kənar fondları.

Azərbaycan Respublikasının funksional dövlət maliyyə sisteminə aşağıdakı maliyyələrin məcmusu kimi baxıla bilər:

- Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyəsi;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının maliyyəsi;
- yerli (bələdiyyə) maliyyə.

Bu halda hər bir hakimiyyət və idarəetmə səviyyəsinin maliyyəsi öz növbə-

sində aşağıdakıları daxil edir:

- büdcəni;
- kredit münasibətlərini;
- büdcədən kənar fondları.

Yuxarıda deyildiyi kimi, funksional maliyyə sisteminin hər bir elementi iqtisadi münasibətləri, yəni pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadə münasibətlərini ifadə edir. Beləliklə, istər bütövlükdə maliyyə və həm də funksional maliyyə sisteminin tərkibinə daxil olan hər bir qrup münasibətlər, o cümlədən dövlət maliyyəsi, sığorta və müəssisələrin maliyyəsi iqtisadi kateqoriyadır. Bu dərslikdə yalnız Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyəsinin funksional sistemi nəzərdən keçiriləcəkdir.

“Dövlət maliyyəsi” iqtisadi kateqoriyasının məzmununu təşkil edən maliyyə münasibətləri əsasən aşağıdakılara xidmət etməlidir:

1) pul vəsaitlərinin konkret fondlarının - büdcələrin və büdcədən kənar fondların formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi prosesinə;

2) əsas məzmunu bir büdcədən başqa bir büdcəyə maliyyə yardımı göstərilməsindən ibarət olan və büdcələr arasında (büdcələrarası transferlər) pul vəsaitinin hərəkətini xarakterizə edən büdcə sisteminin (büdcələrarası münasibətlər) təkmilləşdirilməsinə;

Dövlət maliyyəsinə büdcə və büdcədən kənar fondların formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətlər kimi baxılması mərkəzləşdirilmiş fondların kommersiya kəmiyyətinin dəyişilməsinə yönəldilən dövlətin kredit fəaliyyətinin baxılması ilə tamamlanır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyəsinin funksional sisteminin baxılması aşağıdakıların nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur:

1) Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin və büdcələrarası münasibətlərinin fəaliyyətini;

2) Azərbaycan Respublikasının kredit fəaliyyətini (Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun formalaşması və ona xidmət edilməsini);

3) Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminə büdcədən kənar fondların fəaliyyətini və rolunu.

Dövlət büdcəsi - dövlət maliyyə sisteminin başlıca həlqəsidir. Bu büdcənin vəsaiti hesabına dövlətin yerinə yetirdiyi funksiyalarla bağlı fəaliyyət növləri maliyyələşdirilir.

Büdcədən kənar fondlar - müəyyən büdcə xərclərinin büdcə çərçivəsindən kənara çıxarılması və onlara müəyyən gəlirlərin təhkim edilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Büdcədən kənar fondlar ciddi təyinatla malikdir.

Büdcədən kənar fondların formalaşmasının məqsədüeyğunluğu müzakirə

predmetidir. Bir qrup iqtisadçılar hesab edirlər ki, hər hansı daimi xərcləri (məsələn, pensiya təminatını) büdcədən kənara çıxarmaq lazım deyildir.

Ona görə ki, dərhal onun tam həcmdə maliyyələşdirilməsi məcburiliyi şübhə altına düşür. Büdcədən kənar fondların vəsaitlərinin istifadə edilməsinə dövlət büdcəsinin vəsaitinin istifadə edilməsindən fərqli olaraq ümum qəbul edilmiş təcrübədə dövlət maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən az nəzarət edilir. Digər iqtisadçıların nöqtəyi-nəzərincə, büdcədən kənar fondların fərdi şəkildə (ayrıca) fəaliyyət göstərməsi mühüm sosial tədbirləri operativ olaraq maliyyələşdirməyə imkan verir [121, s. 302].

Dövlət krediti iqtisadi kateqoriyadır, yəni aşağıdakılarla əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətləri ifadə edir:

➤ dövlət xərclərini maliyyələşdirmək üçün müddətli, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə dövlət tərəfindən daxili və xarici bazarlardan müvəqqəti azad pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi;

➤ dövlət vəsaitlərini müddətli, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə daxili və xarici bazarlarda yerləşdirmək.

Dövlət kreditinin fəaliyyəti nəinki bir sıra gəlirlər ilə dövlət xərclərini maliyyələşdirməyə, habelə ölkədə pul tədavişünü sabitləşdirməyə yönəldilməlidir.

Dövlət maliyyəsinin funksional sisteminin qruplara və altqrafalara ayrılması öz aralarında maliyyə resurslarının bir fonddan digər fonda yer dəyişməsi vasitəsi ilə əlaqədardır.

İnstitusional maliyyə sistemi. İnstitusional maliyyə sistemi dedikdə ölkənin maliyyə institutlarının məcmusu başa düşülür.

İnstitusional maliyyə sisteminə müəssisələrin maliyyə xidməti, vergi xidməti, sığorta təşkilatları, büdcədən kənar fondlar, xüsusi pensiya fondları, habelə maliyyə sferasında müəyyən funksiyaları həyata keçirən qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları aiddir, o cümlədən:

- 1) ölkə prezidenti;
- 2) qanunvericilik hakimiyyəti orqanı;
- 3) icra hakimiyyəti orqanları;
- 4) dövlət maliyyə nəzarəti orqanları.

Ölkə prezidenti. Ölkənin Konstitusiyası ilə Prezidentə verilmiş səlahiyyətlər ona imkan verir ki, maliyyənin dövlət idarəedilməsində fəal iştirak etsin. Ölkənin sosial-iqtisadi konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri özünün hər il Milli Məclisə ünvanladığı göndərişində Prezident maliyyə siyasətini formalaşdırır. Prezidentin əlində idarəetmənin kadr təyinatı kimi mühüm təsirli aləti vardır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin dövlət maliyyəsinin həm taktiki, həm də strateji idarəedilməsini həyata keçirən vəzifəli

şəxsləri təyin edir, o cümlədən:

- Azərbaycan Respublikasının Baş nazirini;
- respublika nazirlərini, o cümlədən maliyyə nazirini;
- respublika naziri dərəcəsi (rütbəsi) olan komitə, xidmət və idarə başçıları.

Prezident nəinki qanunvericilik orqanları tərəfindən hazırlanan respublika qanunlarını təsdiq edir, həm də onun özü qanunvericilik təşəbbüsü hüququna, yəni qanun layihələrini ali qanunvericilik orqanına baxılmaq üçün təqdim etmək səlahiyyətinə malikdir.

Qanunvericilik hakimiyyəti orqanı. Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir. Milli Məclisin səlahiyyətlərinə aşağıdakı məsələlərin həlli aiddir:

- Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsini müzakirə və təsdiq edir.
 - Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatı müzakirə və təsdiq edir.
 - Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti həyata keçirir.
- Dövlət hakimiyyəti qanunvericilik orqanlarına büdcədən kənar fondlara yanaşmada da oxşar səlahiyyətlər verilmişdir.

Dövlət icra hakimiyyəti orqanları. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanıdır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti:

- Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb təqdim edir;
- Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir;
- maliyyə-kredit və pul siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edir;
- dövlətin iqtisadi proqramlarının və sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edir;
- dövlət borclarını idarə edir;
- büdcənin icrasına dair hesabatı təqdim edir.

Dövlət icra hakimiyyəti orqanları büdcədən kənar fondlara yanaşmada da oxşar səlahiyyətlərə malikdir.

İnstitusional maliyyə sisteminin strukturuna eyni zamanda büdcənin kassa icrasını həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı da daxil olur.

Maliyyə nəzarəti orqanları dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitlərinin məqsədli istifadəsinə və qorunub saxlanılmasına nəzarət edir.

Bununla əlaqədar dövlət nəzarəti orqanları büdcələrin və büdcədən kənar fondların icrasına nəzarət edir, büdcə və büdcədən kənar fondların layihələrinin və məqsədli proqramlarının ekspertizasını aparır.

3.4.1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ NAZİRLİYİ

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" 9 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi öz fəaliyyətini bilavasitə və ya Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi vasitəsi ilə həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin strukturuna aşağıdakı qurumlar daxildir:

- 1) Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi;
- 2) Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi;
- 3) Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti;
- 4) Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti;
- 5) Qiymətli Materiallara və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin əsas vəzifələri aşağıdakı sahələrdə vahid dövlət siyasətini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir:

- * maliyyə, büdcə və vergi;
- * sığorta fəaliyyəti;
- * auditor fəaliyyəti;
- * mühasibat uçotu və hesabatı;
- * dövlət investisiyası;
- * dövlət borcunun idarə edilməsi;
- * dəyər nəzarəti və qiymətli metalların, qiymətli daşların istehsalı, emalı və dövriyyəsi;
- * pul-kredit, valyuta və gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə dair təkliflərin hazırlanması.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin **funksiyaları**.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi aşağıdakı məsələlər üzrə qanun və digər normativ hüquqi aktları işləyib hazırlayır və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Azərbaycan Respublikasının Hökumətinə təqdim edir:

- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin təşkili və fəaliyyətini, büdcə prosesinin əsaslandırılmasını;
- növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrini və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəricilərini, dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatı;
- dövlətin pul-kredit və gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən-

ləşdirilməsinə dair təklifləri;

■ sığorta bazarı subyektləri və iştirakçılarınin fəaliyyətinin tənzimlənməsinə dair təklifləri;

■ Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə, dövlətlərarası birliklər və beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı maliyyə əlaqələri barədə rəylərini;

■ dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarının emissiyası və tədavülü, onlara Azərbaycan Respublikasının dövlət zəmanəti verilməsi haqqında tövsiyələri;

■ Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun və maliyyə aktivlərinin idarə olunmasını;

■ maliyyə büdcə sferasında nəzarət və müayinə edilməsini;

■ mühasibat uçotu və mühasibat hesabatlılığının beynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənməsini;

■ auditor fəaliyyətinin tənzimlənməsini;

■ Ölkədə dövlət əyar nəzarətinin, qiymətli metalların və qiymətli daşların istehsalı, emalı və dövriyyəsi sahəsində dövlət nəzarətinin təşkili və həyata keçirilməsini.

3.4.2. DÖVLƏT XƏZİNƏDARLIĞI AGENTLİYİ

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, büdcə xərcləri üzrə büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi, daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il 48 nömrəli Fərmanı əsasında yaradılmışdır.

Agentliyin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

✓ dövlət büdcəsinin icrasını yerinə yetirməklə büdcə gəlirlərinin büdcəyə daxil olmasını və xərclərinin vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq unvanlı istiqamətini təmin etmək;

✓ büdcə təşkilatlarının satın aldığı mallara, qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə qabaqcadan dövlət (büdcə) öhdəlikləri götürür və bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditor borclarının ödənilməsinə həyata keçirir;

✓ dövlət xəzinədarlığının inkişafını, vahid xəzinə hesabının idarə edilməsini və bu hesabdən vəsaitin silinməsinə sərəncam verilməsini təmin edir.

Agentlik aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

➤ dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrinin hazırlanmasında iştirak və dövlət büdcəsinin kassa icrasını təmin edir;

- dövlət büdcəsinə bütün daxilolmalar, büdcədən kənar dövlət fondları, məqsədli büdcə fondları, dövlət büdcəsinin kəsirinin bağlanması ilə bağlı əməliyyatları həyata keçirir;
- dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş xərcləri maliyyələşdirir;
- dövlət büdcəsi vəsaitlərinin idarə edilməsi, resursların istifadəsinin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə maliyyə planlaşdırılmasını həyata keçirir;
- büdcə xərcləri üzrə alınmış malları (iş və xidmətləri) xəzinə uçotuna qəbul edir və kassa xərcləri aparır;
- ehtiyat fondlarından vəsaitlərin müəyyən edilmiş təyinatlar üzrə yönəldilməsini təmin edir;
- dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların xərc smetalarında nəzərdə tutulmuş vəsait həddində maliyyələşdirilməni təmin edir;
- dövlət büdcəsində büdcə kəsirinin örtülməsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyələşmə mənbələrindən istifadə edir;
- dövlət maliyyəsindən istifadə sahəsində şəffaflığı təmin edir;
- dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatın layihəsini və icmal hesabatı hazırlayır;
- fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq qanunverciliklə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirir.

3.4.3. DÖVLƏT BORCUNUN İDARƏ EDİLMƏSİ AGENTLİYİ

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə edilməsi Agentliyi Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanına əsasən fəaliyyət göstərir və qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət borcalmalarının həyata keçirilməsini təmin edən, vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını (sərbəst qalığını) və dövlət büdcəsinin Təminat Fondunun vəsaitini idarə etməyə verən və ya idarə edən, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasını həyata keçirən, dövlət borcunun, dövlət zəmanətlərinin və xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına olan borcunun reyestrini aparən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyinin *əsas fəaliyyət istiqamətləri* aşağıdakılardır:

- dövlət borclarının və dövlət zəmanətlərinin verilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirir, Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun, dövlət zəmanətinin və xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına olan borcunun reyestrini aparır;
- dövlət büdcəsinin Təminat Fondunun vəsaitini və vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını (sərbəst qalığını) qanunverciliklə müəyyən edilmiş qaydada idarə edir və ya idarə etməyə verir;

- dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi şərtlərini işləyib hazırlayır və emissiyasını həyata keçirir;

Agentlik aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

- dövlət borcuna və dövlət zəmanəti üzrə yaranmış borca xidmət göstərilməsini və dövlət borcunun vaxtında qaytarılmasını təmin edən tədbirlər görmək;
- dövlət borcunun və ya dövlət zəmanəti üzrə alınmış borcun təyinatı üzrə, məqsədyönlü və səmərəli istifadəsinə nəzarət etmək;
- müvafiq dövlət orqanları ilə birlikdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üçün təkliflərin hazırlanmasında iştirak etmək;
- dövlət əhəmiyyətli layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət istiqrazlarının buraxılması ilə bağlı təkliflər vermək;
- bağlanan sazişlərin şərtlərinə əsasən dövlət zəmanəti ilə alınan kreditlərin ödəniş qrafikini tərtib etmək və bu qrafikə uyğun olaraq kreditlərə xidməti təmin edən tədbirlər görmək;
- hər il üçün dövlət borcunun və dövlət zəmanətinin yuxarı həddi barədə təklif vermək və müəyyən olunmuş hədlərə əməl olunmasına nəzarət etmək;
- ölkənin kredit reytinginin müəyyən olunması ilə bağlı aidiyyəti tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak etmək;
- dövlət borcu və dövlət zəmanətləri ilə bağlı normativ-hüquqi aktların layihələrinin hazırlanmasında iştirak etmək;
- fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər vəzifələri yerinə yetirmək.

3.4.4. DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ XİDMƏTİ

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanına əsasən fəaliyyət göstərir və dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının və büdcə təşkilatlarının büdcədənkenar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Xidmətin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ✦ dövlət büdcəsinin, büdcədənkenar dövlət fondlarının vəsaitlərinin və habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisində və xaricdə dövlət mülkiyyətində olan material qiymətliyərin istifadəsinin qanuniliyinin, səmərəli istifadəsinin təftişi və yoxlanılmasını aparır;
- ✦ qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada məhkəmə orqanlarına və hüquq-mühafizə orqanlarının müraciətinə əsasən təftiş və yoxlamalar aparır;
- ✦ maliyyə-büdcə sferasında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin

pozulması üzrə aşkar olunmuş nöqsanların aradan qaldırılması və gələcəkdə belə nöqsanlara yol verilməməsi məqsədi ilə tədbirlər görür.

Xidmət aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

✦ Azərbaycan Respublikasının aşağıdakı qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti təmin edir;

✦ maliyyə-büdcə nəzarətini təmin edir;

✦ dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının, maliyyə nəzarəti orqanları və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin dövlət hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının həyata keçirdiyi tədbirlərə nəzarət edir;

✦ nəzarət tədbirləri həyata keçirən təşkilatlarda pul sənədlərini, mühasibat uçotu reyestrlərini, hesabatları, planları, smetaları və digər sənədləri, habelə pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların və material qiymətlilərinin mövcudluğunu, onların təyinatı üzrə düzgün istifadəsini yoxlayır;

✦ müxtəlif layihələrin icrası üçün dövlət zəmanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin təyinatı üzrə xərclənməsini yoxlayır;

✦ fəaliyyət istiqamətinə uyğun olaraq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirir.

3.4.5. DÖVLƏT SİĞORTA NƏZARƏTİ XİDMƏTİ

Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı əsasında fəaliyyət göstərir və sığorta fəaliyyəti sahəsində dövlət tənzimlənməsi və nəzarətini, dövlətin hüquq və mənafeələrinin qorunmasını təmin edən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti aşağıdakı əsas **funksiyaları** yerinə yetirir:

■ Azərbaycan Respublikasında sığortalıların, sığortaçıların və sığorta bazarının digər iştirakçılarının, habelə dövlətin hüquq və mənafeələrinin qorunması, həmçinin, sığorta qanunvericiliyinin tələblərinə əməl edilməsi məqsədi ilə sığorta sektorunda tənzimlənmə və nəzarət funksiyalarını həyata keçirir;

■ Azərbaycan Respublikasında sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi və sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartların və beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan Respublikasının sığorta bazarında tətbiqi üçün müvafiq tədbirlər görür.

Xidmət aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

■ sığorta fəaliyyətinə lisenziya verilməsi və verilmiş lisenziyanın ləğv və imtina edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi qarşısında vəsatət qaldırır;

■ sığortaçılara və sığorta brokerlərinə icrası məcbur olan təqdimatlar verir.

Onlara verilmiş lisenziyaların qüvvəsinin dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması, lisenziyanın qüvvəsinin bərpa edilməsi, məhdudlaşdırılmasının aradan qaldırılması və ləğv edilməsi haqqında qərarların qəbul edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təklif verir;

- işçilərin peşə hazırlığının və ixtisas keyfiyyətlərinin artırılması məqsədilə tədbirlər görür;

- Azərbaycan Respublikasında sığorta bazarının inkişaf etdirilməsi və sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir;

- sığortaçıların və təkrar sığortaçıların maliyyə sabitliyinə və ödəmə qabiliyyətinə, o cümlədən onların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normativlərə əməl etməsinə nəzarət edir;

- lisenziyası ləğv edilmiş və ya lisenziyasının qüvvəsi dayandırılmış sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının sığorta qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir;

- * sığorta işi subyektlərinin hesabatlarını alır, işləyib hazırlayır və təhlil edir;

- * sığorta işi subyektlərinin vahid dövlət reyestrini aparır;

- * fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirir.

3.4.6. QIYMƏTLİ METALLARA VƏ QIYMƏTLİ DAŞLARA NƏZARƏT DÖVLƏT XİDMƏTİ

“Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Qiymətli Materiallara və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti haqqında Əsasnamə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli 48 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bu Fərmana əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət əyar nəzarətini, qiymətli metalların və qiymətli daşların istehsalı, emalı, istifadəsi, dövriyyəsi, uçotu və saxlanması sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

Xidmətin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında istehsal edilmiş və xaricdən satış üçün gətirilmiş qiymətli metallar və qiymətli daşlardan hazırlanmış bütün zərgərlik və digər məmulatların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda əyarlanması-damğalanmasını həyata keçirir;

- dövlət əyar damğalarının, ad damğalarının izlərinin, qiymətli metalların, qiymətli daşların, onlardan hazırlanan məhsulların, habelə metal qırıntılarının və tullantılarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada ekspertizasını aparır;

• qanunla müəyyən olunmuş hallarda qiymətli metallarla və qiymətli daşlarla əməliyyat aparan hüquqi şəxslərdə, o cümlədən hərbi hissələrdə və hərbi qurumlarda, habelə fərdi sahibkarlıqda qiymətli metalların və qiymətli daşların istifadəsi, saxlanması və uçotu üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirir.

Xidmət aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

✓ Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada əyar nəzarəti, qiymətli metalların və qiymətli daşların istehsalı, emalı, istifadəsi, dövriyyəsi, uçotu və saxlanması sahələrində dövlət nəzarəti tədbirlərini həyata keçirmək, qiymətli metalları, daşları və onlardan istehsal edilmiş məmulatları işlədən və uçotunu aparan dövlət müəssisələrində qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada yoxlama aparmaq;

✓ qiymətli metalların və daşların, o cümlədən onlardan hazırlanmış zərgərlik və ya digər məişət məmulatlarının alqı-satqısı ilə məşğul olan hüquqi şəxslər tərəfindən “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə əməl edilməsinə nəzarət etmək;

✓ qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və miqdarda dövlət rüsumu tutulmasını təmin etmək;

✓ qanunvericiliyə uyğun olaraq qiymətli metalların və qiymətli daşların, onlardan hazırlanan məhsulların sertifikatlaşdırılmasını həyata keçirmək;

✓ dövlət xidmətinə ayrılan büdcə vəsaitləri, kreditlər, qrantlar və digər maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək;

✓ fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

FƏSİL 4 MALİYYƏ SIYASƏTİ

4.1. MALİYYƏ SIYASƏTİNİN MƏZMUNU, MƏQSƏDİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər xeyli dərəcədə cəmiyyətin və ölkənin prioritetlərinin, həvəsləndirmə və inkişaf amillərinin dəqiqləşdirilməsi və bəzi hallarda isə dəyişdirilməsi ilə şərtlənir.

Bəllidir ki, iqtisadiyyatın inkişafı xeyli dərəcədə maliyyə sisteminin səmərəli təşkilindən asılıdır. Dövlət öz funksiya və vəzifələrinin həyata keçirilməsində maliyyədən geniş istifadə edir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsində isə maliyyə siyasəti əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasəti vasitəsi ilə cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafına təsir göstərilir. Maliyyə siyasəti dövlətin maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusu və ya xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Maliyyə siyasəti ictimai həyatın bütün tərəflərini əhatə edir. Dövlət maliyyə siyasətinin başlıca subyektı olmaqla perspektiv üçün maliyyənin inkişafının əsas istiqamətlərinin strategiyası, qarşıdakı dövrə fəaliyyət taktikası, iqtisadi məqsədlərə nail olmağın vasitə və yollarını müəyyən edir. Ölkədə maliyyə siyasətinin vəziyyətinə birbaşa Maliyyə Nazirliyi məsuliyyət daşıyır.

Bəlliklə, maliyyə siyasəti maliyyənin idarə olunması sisteminin struktur elementlərindən biridir. İqtisadiyyatda maliyyə münasibətlərinin istifadə edilməsi səmərəliliyi ondan birbaşa asılıdır. Bir qayda olaraq iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə siyasətini yalnız dövlət maliyyə siyasətinə aid edirlər, təşkilatların maliyyə siyasəti isə ümumiyyətlə nəzərdən keçirilmir. Bu da maliyyə nəzəriyyəsi mövqeyindən nəinki real həqiqətə (çünki, təşkilatların (müəssisələrin) maliyyəsi maliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi çıxış edir), habelə mövcud maliyyə təcrübəsinə tamamilə ziddir. Əvvəla, bazar iqtisadiyyatında təşkilatların maliyyəsi korporativ maliyyə menecmentinin tərkib hissəsidir. İkincisi, hal-hazırda təşkilatlar maliyyə hüququ normalarına uyğun olaraq hər il özünün maliyyə siyasətini izləyib hazırlamalı və təsdiq etməlidir [113, səh.159]. Maliyyə siyasəti iqtisadiyyatın və sosial sferanın ayrı-ayrı sahələrinin təsərrüfat subyektlərinin inkişaf siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılmasının təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Bu vəzifə və məqsədlərin dəyişdirilməsi, ictimai və xüsusi təsərrüfatların maliyyə resurslarının və gəlirlərinin formalaşması, istifadəsi sahəsində adekvat maliyyə siyasətinin işlənib hazırlanmasını tələb edir. Maliyyə

siyasəti idarəetmə kateqoriyası olmasına baxmayaraq, onun əsasında obyektiv maliyyə (pul) münasibətləri durur. Ona görə də obyektivlik dərəcəsindən asılı olaraq maliyyə siyasəti onun ölkə iqtisadiyyatının və təsərrüfat subyektlərinin inkişafına və ya ləngiməsinə təsirindən, yəni səmərəliliyindən asılıdır.

Maliyyə siyasəti elm və təcrübənin qovşağında duran idarəetmə fəaliyyətinin xüsusi formasıdır. Maliyyənin idarə edilməsinin ümumi sisteminin altsistemi olmaqla maliyyə siyasəti özünün struktur elementlərinə: obyektlərinə, subyektlərinə və maliyyənin inkişaf konsepsiyasına, üstün istiqamətlərinə, konkret tədbirlərə, reallaşma forma və metodlarına və təsnifatı struktura malikdir.

Maliyyə sisteminin obyektlərinə maliyyə münasibətlərinin məcmusu, ictimai və xüsusi maliyyə resursları, maliyyə münasibətləri subyektlərinin gəlir və xərcləri aiddir. Maliyyə siyasəti subyektlərinə ictimai qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları (dövlət və bələdiyyə maliyyə siyasətində), mülkiyyətçilər (iştirakçılar) və təsərrüfat subyektlərinin idarəetmə orqanları (xüsusi təsərrüfat maliyyə siyasətində) aiddir.

Maliyyə siyasətinin məzmunu onun struktur elementlərində aşkarlanır ki, onlara da aiddir:

- maliyyə siyasətinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyasının işlənilib hazırlanması;
- cari və gələcək dövrlərdə maliyyədən istifadənin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- perspektivdə maliyyədən istifadənin əsas istiqamətlərinin reallaşdırılmasının konkret yollarının araşdırılması.

Maliyyə siyasəti konsepsiyası-dövlətin (bələdiyyə qurumlarının) və təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi siyasət konsepsiyasının maliyyə təminatının metodologiyasını təşkil edən maliyyənin idarə edilməsinin əsas məqsəd, vəzifə üstünlükləri və üsullarının məcmusudur. Maliyyə konsepsiyasının işlənilib hazırlanması tətbiqi elmlərin sahəsidir. Ona görə də maliyyə siyasətinin səmərəliliyinin mühüm meyarı onun elmi cəhətdən əsaslandırılmasıdır. Bu işə maliyyə siyasətinin üstünlüklərinin praktiki olaraq reallaşdırılmasının nəticəsi ilə müəyyən edilir. Maliyyə siyasəti konsepsiyası bir qayda olaraq uzunmüddətli xarakter daşıyır, lakin o xeyli dərəcədə ölkə iqtisadiyyatının və təsərrüfat subyektlərinin mövcud inkişaf mərhələlərindən asılıdır. Maliyyə siyasəti konsepsiyası onun reallaşdırılmasının forma və metodlarının müəyyən edilməsi yolu ilə konkretləşdirilir.

Maliyyənin istifadəsinin perspektivə və cari dövrə əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin məqsəd və vəzifələrinə, iqtisadiyyatın tərkibində prioritet sahələrin seçilməsinə, sosial sferanın inkişafının müəyyən edilməsinə, dövlətin daxili və beynəlxalq vəziyyətinin qiymətləndi-

rilməsinə əsaslanır. Bu amillərin nəzərə alınması dövlətin iqtisadi inkişaf şərtlərinə cavab verən maliyyə siyasətinin hazırlanmasına imkan verir.

Maliyyənin istifadəsinin əsas istiqamətlərinin reallaşdırılması qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həll edilməsi yollarının işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Maliyyə siyasətinin əsas prioritet istiqamətləri ictimai hakimiyyət orqanları və təşkilatların iqtisadi və sosial siyasətlərinin məqsəd, vəzifə və prioritetləri əsasında işlənilib hazırlanır. Bu halda iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafının uzunmüddətli proqramları, onların sahə və fəaliyyət növləri, bazarın konyukturası, ictimai hakimiyyətin gəlir və xərc səlahiyyətləri, təşkilatların bazarda vəziyyəti kimi amillər və şərait nəzərə alınır. Maliyyə siyasətinin prioritet istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsi dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin sosial-iqtisadi siyasətinin təmin edilməsinə təkan verir.

Maliyyə siyasəti xüsusi təsnifat strukturuna malikdir. Təsnifləşdirmə bir sıra ümumi prinsiplər üzrə həyata keçirilir: ərazi meyarlarına görə, maliyyə sisteminin sahələri üzrə, fəaliyyət əlamətlərinə görə, məqsədlərin xarakterinə və ya zaman meyrına görə.

Ərazi meyarlarına görə ümumdövlət, regional və yerli maliyyə siyasəti fərqləndirilir. İdarəetmənin hər bir səviyyəsində maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması gələcəkdə istər bütövlükdə dövlətin, istərsə də hər bir ərazi və bələdiyyə qurumlarının inkişafının maliyyə əsasını təmin etməyə imkan verir.

Maliyyə sisteminin sahələri üzrə dövlət (bələdiyyə) maliyyə siyasəti və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə siyasətini fərqləndirmək lazımdır. Birincinin obyektini kimi ictimai maliyyə resursları və gəlirləri, subyektini kimi isə ictimai hakimiyyət orqanları çıxış edir. İkincinin obyektini isə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resursları və gəlirləri, subyektini isə idarəetmə orqanları və təşkilatların mülkiyyətçilərindən ibarətdir.

Dövlətin (bələdiyyə) gəlirlər sahəsində siyasətinin məqsədi ictimai gəlirlər sisteminin funksiyaları ilə (fiskal və tənzimləyici) sərtləşir. Bununla əlaqədar olaraq fiskal və tənzimləyici gəlirlər siyasətini fərqləndirmək lazımdır. Maliyyə siyasətinin əsas məqsədi ictimai nemətlər istehsal prosesini gəlir mənbələri ilə daha dolğun təmin etməkdən ibarətdir.

Funksional əlamətlərinə görə maliyyə siyasəti dövlət (bələdiyyə) və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə siyasətinə, gəlir, xərc və nəzarət siyasətinə bölünür. Onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, lakin nisbətən müstəqil əhəmiyyətə də malikdirlər.

Gəlirlər siyasəti ictimai-hüquqi qurumların və təşkilatların xüsusi təsərrüfat gəlirlərinin formalaşması sahəsində tədbirlər sistemidir.

Dövlət (bələdiyyə) gəlirləri siyasətində onun nisbətən müstəqil növlərini: vergi, gömrük və qeyri-vergi, borc və ehtiyatlar siyasətini fərqləndirmək lazımdır.

Bəllidir ki, dövlət gəlirlərinin ən iri növü kimi vergilər çıxış edir. Əksəriyyət inkişaf etmiş ölkələrin büdcə gəlirlərinin 80-90%-i vergilər hesabına formalaşır və dövlət maliyyə ehtiyatları yaradılır. Dövlət vergi siyasəti ilk növbədə vergi yükünün qəbul edilməsi konsepsiyası və idarə edilməsi strategiyası əsasında qurulur. Bununla əlaqədar olaraq aşağı vergi siyasəti, yüksək vergi və vergi yükünün optimallaşdırılması siyasəti fərqləndirilir. Vergi siyasətinin birinci tipi ona nisbətən daha çox yüksək vergi yükü xas olmaması və vergiyə cəlbətmənin açıq olması məqsədilə biznes və əhali üçün daha əlverişlidir. İkinci tip vergi siyasəti dövlət üçün daha sərfəlidir, ona görə ki, o, vergiqoymanın gizli formasına, vergi daxilolmalarının inflyasiya itkilərinin azalmasına və digər vergi risklərinə əsaslanır. Vergi siyasətinin seçilməsi iqtisadiyyatın tipindən, sosial-iqtisadi strategiyadan, gəlirlərin həcm və strukturundan, milli adətlərdən və digər amillərdən asılıdır. Təcrübədə maliyyə siyasətinin nisbətən müstəqil növü kimi fiskal, tənzimləyici və nəzarət maliyyə siyasəti fərqləndirilir.

Fiskal maliyyə siyasəti vergi gəlirlərinin maksimum mümkün artırılması məqsədinin üstünlüyünü xarakterizə edir.

Tənzimləyici vergi siyasətində vergilərin tənzimləyici rolunun güclənməsinə diqqət edilir. Bu siyasət həddən artıq vergi güzəştləri edilməsi və aşağı vergi dərəcələri tətbiq edilməsinə əsaslanır.

Nəzarət vergi siyasəti vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinin, vergi nəzarəti siyasətinin səmərəli fəaliyyətinin, vergi nəzarətini həyata keçirən orqanların qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Qeyri-vergi gəlirləri sahəsində siyasət dövlət (bələdiyyə) əmlakının və mülkiyyətinin, borc və digər gəlir mənbələrinin inzibati idarə edilməsindən menecer idarə edilməsinə keçid konsepsiyası əsasında qurulmalı, yəni bazar qanunlarını, iqtisadi səmərəlilik meyarlarını və maliyyə menecmentinin metodlarını nəzərə alan səmərəli idarəetmə qərarları qəbul edilməsinə yönəldilmişdir.

Xüsusi təsərrüfatlar üzrə gəlirlər siyasətinin məqsədi satış pulunun və mənfəətin sabit artımını təmin etməkdən ibarətdir.

Xərc maliyyə siyasəti – ictimai və xüsusi təsərrüfatların maliyyə resurslarının və gəlirlərinin istifadəsi konsepsiyası, strategiyası və taktikasının işlənib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Dövlət (bələdiyyə) xərc siyasəti - ictimai nemətlərin hakimiyyət orqanları tərəfindən bilavasitə istehsal və bölgüsünü nəzərdə tutur. Bu da mövcud qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş xərc səlahiyyətlərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsi prosesi ilə əlaqədardır. Onun tərkibində isə büdcə və büdcədən kənar

xərc siyasəti, cari və investisiya siyasəti, maliyyə ehtiyatları sahəsində siyasət və s. fərqləndirilir.

Dövlət və xüsusi təsərrüfatlar üzrə nəzarət siyasəti maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşdırılmasına, gəlir və xərc siyasətinin həyata keçirilməsi şəraitinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Təsərrüfat subyektlərinin xərc maliyyə siyasəti korporativ maliyyə menecmentinin strateji elementi kimi çıxış edir. Onun məqsədi maliyyə resurslarının istifadəsinin forma və metodlarının səmərəli istiqamətə yönəldilməsini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Məqsədlərin xarakterinə görə (zaman meyarına görə) maliyyə siyasəti maliyyə strategiyasına və maliyyə taktikasına bölünür.

Maliyyə strategiyası özünə maliyyə siyasətinin irimiqyaslı, uzunmüddətli məqsəd və vəzifələrini daxil edir ki, bu da ölkənin və təsərrüfat subyektlərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Maliyyə strategiyası maliyyə siyasəti kimi strukturlaşdırılır. Məsələn, dövlət maliyyə strategiyası özünə dövlət gəlirləri və xərclər sahəsində strategiyayı, yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyəsinin təşkili strategiyasını, büdcə və vergi strategiyasını, dövlət borclarının idarə edilməsi və pensiya islahatı strategiyasını daxil edir.

Xüsusi təsərrüfat maliyyə strategiyası mənfəətin, rentabelliyin, kapitalın və maliyyə axınlarının idarə edilməsi formasında çıxış edə bilər.

Maliyyə taktikası maliyyə strategiyasını konkretləşdirir, ölkənin və təsərrüfat subyektlərinin inkişafının müəyyən mərhələsində maliyyə siyasətinin reallaşdırılması üzrə konkret yolları və tədbirləri müəyyən edir. Maliyyə taktikası bir qayda olaraq qısamüddətli dövrə (bir ilədək) hesablanır. Maliyyə taktikası tədbirlərinin tərkibi müxtəlifdir, dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə strategiyasının tipi və müxtəlifliyindən asılıdır. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış maliyyə strategiyası və taktikası maliyyə konsepsiyasının konkret məzmununu təşkil edir.

4.2. DÖVLƏT (BƏLƏDİYYƏ) MALİYYƏ SİYASƏTİ

Təsir obyektlərindən asılı olaraq dövlət (bələdiyyə) maliyyə sferasında maliyyə siyasəti və təsərrüfatçılıq subyektləri sferasında maliyyə siyasəti fərqləndirilir. Maliyyə siyasəti maliyyə münasibətləri sahəsində dövlətin müstəqil fəaliyyət sferasıdır. Bu fəaliyyət dövlətin bu və ya digər iqtisadi və sosial inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinin müvafiq maliyyə resursları ilə təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Maliyyə siyasətinin reallaşdırılmasını dövlətin maliyyə resurslarının toplanması, öz funksiyalarının, uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətli proq-

ramların yerinə yetirilməsi üçün onların bölgüsü və yenidən bölgüsünə yönəldilən məcmu tədbirlər təmin edir. Bu tədbirlərin sırasında maliyyə münasibətlərinin forma və metodlarının hüquqi nizamlanması mühüm yer tutur.

Dövlətin mövcud maliyyə siyasətini qiymətləndirmək üçün ictimai inkişafın aydın proqramı olmalıdır. Burada bütün cəmiyyətin və ayrı-ayrı əhali qruplarının mənafeləri nəzərə alınmalıdır.

Maliyyə siyasətinin tipləri. Dövlətin inkişafı labüd olaraq zaman-zaman maliyyə siyasətinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu və digər tip maliyyə siyasətinin istifadəsi iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafının cari mərhələsinin xüsusiyyətləri ilə, dövlətin iqtisadi və siyasi xəttinə təsir edən hakim partiyanın və sosial qrupların maraqları və onların nəzəri konsepsiyası ilə müəyyən edilir. Bütün bunlar həmin dövlətdə mövcud olan ictimai münasibətlər sisteminin qorunub saxlanılması və inkişafını təmin edir.

Müxtəlif dövlətlər tərəfindən tətbiq edilmiş maliyyə siyasətinin təhlili onun üç əsas tipinin seçilməsinə imkan verir:

- klassik;
- tənzimləyici;
- plan-direktiv.

Klassik tip. 1920-ci illərin axırlarınadək əksəriyyət dövlətlərin maliyyə siyasətinin əsas tipi onun klassik variantı idi. Bu kimi maliyyə siyasəti siyasi iqtisadın klassiklərinin - A.Smitin (1723-1790), D.Rikardonun (1772-1823) və onların ardıcıllarının əsərlərində əsaslandırılmışdır. Onun əsas istiqamətləri-dövlətin iqtisadiyyata qarışmaması, azad rəqabətin saxlanılması, təsərrüfat prosesinin başlıca tənzimləyicisi kimi bazar mexanizminin istifadə edilməsindən ibarət idi. Bunun nəticəsi dövlət xərclərinin və vergilərin məhdudlaşdırılması, tarazlı (balanslaşdırılmış) büdcənin formalaşması və istifadəsi üçün şəraitin təmin edilməsi olmuşdur.

Tənzimləyici tip. Məhsuldar qüvvələrin coşqun inkişafı hələ XIX əsrdə dövlətlər qarşısında maliyyə siyasəti məsələlərinə yanaşmanın dəyişilməsi zərurətini qoymuşdu. Bu haqda məsələ, xüsusən 1920-ci illərin axırlarında - əksəriyyət dövlətlərin iqtisadi, siyasi və sosial problemlərinin kompleks kəskinləşdiyi vaxt daha ciddi qabarmaqla başlamışdır. Bu dövrdə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə tənzimlənən maliyyə siyasətinə keçid başlanır. Onun əsasını əvvəlcə ingilis iqtisadçısı C.Keyns (1883-1946) və onun davamçılarının iqtisadi nəzəriyyəsi təşkil edirdi. Bu konsepsiya təkrar istehsal prosesinin tsiklik inkişafına dövlətin qarışması və tənzimləməsi vasitəsi ilə iqtisadiyyatın inkişafında dövlətin rolunun gücləndirilməsinin zəruriliyinə söykənirdi. İqtisadiyyata qarışmanın əsas aləti dövlət xərcləri olur ki, onun hesabına əlavə tələb formalaşır. Ona görə də döv-

lət xərcləri sahibkar fəaliyyətinin inkişafını, milli gəlirin artmasını təmin edir və yeni iş yerlərinin yaradılmasını maliyyələşdirmək yolu ilə işsizliyin ləğv edilməsinə kömək edirdi.

Tənzimlənən maliyyə siyasəti şəraitində vergi sistemi köklü surətdə dəyişilir. Tənzimlənmənin başlıca mexanizmi progressiv dərəcəni istifadə edən gəlir vergisi olur. Maliyyənin idarə edilməsi sistemi də dəyişikliyə məruz qalır. Vahid idarəetmə orqanının əvəzinə bir neçə müstəqil ixtisaslaşdırılmış orqanlar meydana gəlir.

Keynsçilik tənzimləmə maliyyə siyasəti özünün səmərəsini nisbətən inkişaf etmiş sənaye ölkələrində göstərmişdir. O, 1930-1960-cı illərdə əksəriyyət ölkələrində sabit iqtisadi inkişafı, yüksək məşğulluq səviyyəsini, sosial ehtiyacların maliyyələşdirilməsi sisteminin səmərəliliyini təmin etmişdir.

Plan-direktiv maliyyə siyasəti iqtisadiyyatı idarəetmənin inzibati-amirlik sistemini istifadə edən ölkələrdə tətbiq edilirdi. İstehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyətinə əsaslanan idarəetmənin planlı sistemi iqtisadiyyatın bütün sferasına və sosial həyata, o cümlədən maliyyəyə birbaşa direktiv rəhbərliyi həyata keçirməyə imkan verirdi. Bu şəraitdə maliyyə siyasətinin məqsədi maliyyə resurslarının dövlətin əlində maksimum təmərküzləşməsini təmin etmək olmuşdur ki, onları sonradan dövlət maliyyə planına uyğun olaraq yenidən bölüşdürmək mümkün olsun.

Planlı - direktiv maliyyə siyasəti praktiki olaraq bütün keçmiş sosialist ölkələrində tətbiq edilirdi. O, dövlətin fəvqəladə xərclərinin ödənilməsi üçün maliyyə resurslarının mərkəzləşməsi tələb olunan illərdə kifayət qədər öz səmərəliliyini göstərmişdir. Eyni zamanda iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti şəraitində bu cür maliyyə siyasətinin istifadə edilməsi mənfəətli nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Təsir obyektlərindən asılı olaraq dövlət və bələdiyyə maliyyə sferasında maliyyə siyasəti və təsərrüfatçılıq sferasında maliyyə siyasəti fərqləndirilir.

Dövlət (bələdiyyə) maliyyə siyasəti mürəkkəb təsnifat strukturuna malikdir. Burada müxtəlif xüsusi meyarları nəzərə almaqla aşağıdakılar fərqləndirilir:

- dövlət, regional və yerli maliyyə siyasəti (ərazi əlamətlərinə görə);
- həvəsləndirici və ləngidici dövlət maliyyə siyasəti (məqsədli istiqamətlik əlaməti üzrə);
- iqtisadiyyatı tənzimləyən dövlət maliyyə siyasəti və sosial maliyyə siyasəti (maliyyə tənzimlənməsi obyektinin qarşılıqlı əlaqəsi üzrə);
- pul-valyuta, kredit, sığorta və fond siyasəti (maliyyə bazarının seqmentinə görə);
- büdcə və büdcədən kənar maliyyə siyasəti, dövlət borçlanması və dövlət

maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsi sahəsində siyasət (ictimai maliyyə sistemi həlqələrinə görə);

➤ proteksionist və preferensial, idxal və ixrac gömrük maliyyə siyasəti (maliyyə və əmtəə axınlarının gömrük sərhədləri vasitəsi ilə tənzimlənməsi xarakterinə görə);

➤ investisiya siyasəti.

Dövlət (bələdiyyə) maliyyə siyasəti ölkənin iqtisadiyyatı üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, o nəinki onun makrosəviyyəsini və habelə ayrı-ayrı sahələri, mikroiqtsadiyyatı və sosial sferanı əhatə edir, eləcə də onun tərkibində ümumdövlət maliyyə siyasəti fərqləndirilir. O, maliyyənin ölkə iqtisadiyyatı sferalarının, sahələrinin, ərazilərin, bazar və sosial infrastrukturlarının və s. maliyyə təminatı məqsədilə konsepsiya və istifadə istiqamətlərini müəyyən edir. Ümumdövlət maliyyə siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin konsepsiyası, strategiya və taktikası və Milli Məclisə təqdim edilən büdcə paketi nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən işlənib hazırlanır. Dövlət maliyyə siyasəti regional və yerli maliyyə siyasətinin formalaşmasında baza rolunu oynayır.

Regional və yerli maliyyə siyasəti Azərbaycan Respublikasının müvafiq subyektləri və bələdiyyə qurumlarının iqtisadiyyatı, maliyyə və sosial sferanın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qurulur.

Həvəsləndirici dövlət maliyyə siyasəti bir qayda olaraq zamana görə iqtisadi tənəzzül ilə durğunluq dövrünü əlaqələndirir ki, bu zaman istehsalın inkişaf tempinin, əmtəələrin satışının və iqtisadiyyatda gəlirlərin aşağı düşməsi, investisiya aktivliyinin azalması və işsizliyin artması baş verir.

Ləngidici dövlət maliyyə siyasəti iqtisadi inkişafın o mərhələsində həyata keçirilir ki, bu zaman işgüzar aktivliyin yüksəlməsi, istehsalın artım tempinin, satışın və gəlirin artması üzündən həddən artıq istehsal (bolluq) böhranı qorxusu yaranır.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi sahəsində maliyyə siyasəti sosial maliyyə siyasətinə nisbətən müəyyənəddici olur, çünki, sosial sferanın maliyyələşdirilməsinin mənbəyi iqtisadiyyatda formalaşır və onun mövcud durumundan asılıdır. İqtisadiyyatın dövlət maliyyə tənzimləmə siyasəti ölkənin iqtisadi inkişaf konsepsiyasının, maliyyə təminatının bütün aspektlərini, ölkənin iqtisadi inkişafının məqsəd və vəzifələrini əhatə edir.

Sosial maliyyə siyasəti ölkə əhalisinin konstitusiyaya ilə təsbit edilmiş sosial hüquq və zəmanətlərinin, vətəndaşların sosial müdafiəsinin reallaşdırılmasının maliyyə təminatına yönəldilmişdir.

Dövlətin sosial siyasətinin məqsəd və vəzifələri işlənib hazırlanarkən bazar

təsərrüfatçılığı şəraitinə uyğun gələn prinsiplərə əsasən dövlət sosial sığorta sahəsində siyasətin hazırlanmasına əhəmiyyətli yer ayırır. Bu halda dövlət təsərrüfatçılıq subyektlərinin onun həyata keçirilməsində mümkün iştirak dərəcəsinə qiymətləndirir, əhalinin sosial zəmanətinin reallaşdırılmasında öz maliyyə imkanlarını müəyyən edir. Dövlət sosial sığortanın istiqamətlərini, büdcədən kənar dövlət fondlarının toplanması metodları və xərclənməsi formalarını dəqiqləşdirir. Dövlət sosial sığorta sahəsində əhalinin əmək qabiliyyətinə təsir edən mənfi amillərin yumşaldılmasına imkan verir.

Pul-valyuta siyasəti iqtisadiyyatı ilkin maliyyə resursları ilə təmin etmək siyasətidir ki, bu da qiymət miqyasının, qanuni ödəniş vəsaiti kimi pulun növünün və pul nişanlarının müəyyən edilməsi, tədavülə buraxılması, pul tədavülünün tənzimlənməsi, ölkədə pul dövriyyəsinin və valyuta tənzimlənməsinin təşkili ilə bağlıdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında pul-valyuta siyasətində əsas prioritet ölkədə inflyasiyanı 2-4% səviyyəsinədək azaltmaqdan, manatın dönrəliyini tam təmin etməkdən, hesablaşma sistemini təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

Dövlətin kredit siyasəti sahəsində hazırda ən mühüm vəzifə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin tənzimləyici rolunu yüksəltməkdən, kreditə görə faizləri Avropa ölkələri səviyyəsinədək aşağı salmaqdan, uzunmüddətli kreditləşməyə və rəqabətqabiliyyətli bank sisteminə nail olmaqdan ibarətdir.

Sığorta sferasında dövlət siyasəti əsasən dövlət sığorta tənzimləmə və nəzarət siyasətindən ibarətdir. Bu siyasət sığorta xidməti bazarının inkişafı və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir. Sığorta işi sahəsində dövlətin ən mühüm məqsədi əmlakın, risklərin, məsuliyyətin, habelə əhalinin depozit əmanətlərinin icbari sığortasının həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Fond siyasəti-qiymətli kağızlar bazarında dövlət siyasətidir. Onun məqsədi kapital bazarının mühüm seqmenti və investisiya maliyyə resurslarının mənbəyi olan fond bazarının inkişafını stimullaşdırmaqdan ibarətdir.

Büdcə-maliyyə siyasəti geniş anlamda dövlətin xərc siyasətini, vergi və gömrük siyasətini, dövlət borclanma siyasətini və dövlət ehtiyatlarının istifadə edilməsi siyasətini özünə daxil edir. Bəllidir ki, büdcə sistemi vasitəsi ilə bütün dövlət (bələdiyyə) xərcləri həyata keçirilir və cari maliyyə ilində bütün dövlət (bələdiyyə) gəlirlərinin əsas kütləsi burada toplanır. Büdcə siyasəti icmal maliyyə resurslarının nisbətində formalaşmasında, dövlət gəlir və xərclərinin strukturunun, xalq təsərrüfatı sahələrinin mütənasibliyinin, məcmu tələb və təklifin strukturunun müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Büdcə siyasəti büdcələrarası münasibətlər siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır.

Büdcə siyasəti tərkibində vergi siyasəti daha çox müstəqilliyə malikdir ki,

onun da məqsədi istehsalın, satışın və iqtisadiyyat subyektlərinin gəlirlərinin inkişafı əsasında planlaşdırılmış dövlət xərclərini gəlir mənbələri ilə təmin etməkdən ibarətdir. Son illərdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın restrukturizasiyası, onun xammal əsasından investisiya əsasına yönəldilən büdcə investisiya siyasəti daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Büdcə siyasətinin məqsəd və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət iqtisadi və sosial siyasətinin məqsəd və vəzifələri nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Büdcə siyasətinin tərkibində büdcə artıqlığı (profist) və büdcə kəsirinə (defisit) yönəldilmiş strategiyayı qeyd etmək lazımdır.

Büdcədənəkar siyasət büdcə siyasəti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. O, sosial maliyyə siyasətinin tərkib hissəsidir, lakin həm də müstəqil əhəmiyyətə malikdir. Bu, büdcədənəkar dövlət fondlarının ölkənin maliyyə sistemində nisbətən təşkilati-maliyyə müstəqilliyinə malik olması və onların əhalinin sosial müdafiəsinə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi kimi məqsədli təyinatı ilə əlaqədardır.

Dövlət (bələdiyyə) borclanması sahəsində siyasət (borc siyasəti) büdcə siyasətinin və qiymətli kağızlar (fond siyasəti) sahəsində dövlət siyasətinin nisbətən müstəqil sahəsidir. Onun məzmununu dövlət borcunun idarə edilməsi təşkil edir. Dünya təcrübəsində bu kimi siyasətin-borcun **artırılması siyasəti**, borcun və kreditlərin ödənilməsi yolu ilə dövlət borcunun həcmnin **azaldılması siyasəti** kimi tipləri mövcuddur. Dövlət maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsi sahəsində siyasət valyuta ehtiyatlarının, ehtiyat fondlarının və Prezidentin ehtiyat fondunun formalaşması və istifadəsinin strategiya və taktikasını özünə daxil edir. Dövlətin ehtiyat siyasəti büdcə siyasəti, pul-valyuta siyasəti, sosial və büdcədənəkar siyasətlər ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır.

Burada əhəmiyyətli odur ki, maliyyə ehtiyatları digər ölkələrin dövlət istiqrazlarında, xarici bankların depozit hesablarında yerləşdirilməyərək, öz ölkəsinin iqtisadiyyatına xidmət göstərmiş olsun.

Dövlət gömrük siyasəti iqtisadiyyatın tənzimlənməsində maliyyə siyasətinin və büdcə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla idxal-ixrac axınlarının əhəmiyyətliyi və gömrük siyasətinin dövlətin xarici ticarət və beynəlxalq siyasəti ilə qarşılıqlı əlaqədə olması səbəbindən müstəqil əhəmiyyətə malikdir. Gömrük siyasətinin maliyyə alətləri-gömrük rüsumu və ödənişləri, ölkənin sərhədlərində əmtəələrin yer dəyişməsi zamanı tutulan vergilər, gömrük preferensiyaları, sanksiyaları və sairlərdir. Burada proteksionist və preferensial gömrük siyasəti fərqləndirilir. Birinci, ölkə bazarı və əmtəə istehsalçılarının yüksək gömrük rüsumu və vergilərdən, valyuta məhdudiyətlərindən və s. istifadə etməsi yolu ilə həyata keçirilir. Preferensial gömrük siyasəti aşağı gömrük dərəcəsi və güzəştlərin is-

tifadə edilməsini, ayrı-ayrı qrup əmtəələr və ölkələrə yanaşmada ümumiyyətlə rüsumsuz ticarəti nəzərdə tutur.

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyəsi sferasında maliyyə siyasətinə dövlət amortizasiya siyasəti, prioritet fəaliyyət növünün inkişafı, dövlətin iqtisadi inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq təsərrüfatçılıq subyektlərinin işgüzar fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində əsas tədbirlərin işlənilib hazırlanması aiddir.

Dövlətin maliyyə siyasəti investisiya siyasəti ilə, yəni investisiyanın maliyyələşdirilməsi siyasəti ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır.

Dövlətin investisiya siyasəti maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olub, dövlətin investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə münasibətini ifadə edir. O, birincisi, investisiyanın məqsəd və istiqamətini, ikincisi, investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi formalarını müəyyən edir.

Dövlətin investisiya siyasətinin əsas məqsədi investisiya üçün lazım olan maliyyə resurslarının cəlb edilməsi, investisiya fəallığının aşağı düşməsinin qarşısının alınması, əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

İnvestisiya fəaliyyəti həm dövlət investisiyasının maliyyələşdirilməsi və həm də öz vəsaitləri hesabına əsaslı tikintini həyata keçirən fərdi investisiyalar və müəssisələr üçün əlverişli investisiya şəraiti yaratmaqdan ibarətdir.

İnvestisiya siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində əsas istiqamətlərin müəyyən edilməsi. Hazırda məqsədli dövlət proqramının maliyyələşdirilməsinə üstünlük verilir;

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə xarici investitorlara yaradılmış əlverişli şərait onların ölkəmizdə iqtisadiyyatın inkişafına daha çox investisiya yönəltmələri ilə nəticələnmişdir;

2. Fəaliyyətdə olan müəssisələrin genişləndirilməsi və texnika ilə yenidən silahlanmasında investisiyaya üstünlük verilmişdir. Başqa sözlə, ağırlıq mərkəzi yeni tikintidən müəssisənin texnika ilə yenidən silahlanmasına və qurulmasına keçirilir;

3. Xalq təsərrüfatının həyati əhəmiyyətli sahələrinin investisiya fəaliyyətinin gerçəkləşdirilməsinə büdcədən subsidiya verilməsi;

4. Müəssisə investorlarının mənfəət və amortizasiya ayırımlarından vasitələrin investisiyalaşmaya yönəldilməsi sahəsində hüquqlarının genişləndirilməsi;

5. İnvestisiyanın dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsinin ixtisar edilməsi və müvafiq olaraq qeyri-dövlət investisiyalaşdırılmasının həcmnin artırılması.

Beləliklə, investisiya vəsaitlərinin əsas hissəsi qeyri-büdcə mənbələrindən, ilk növbədə müəssisə və əhalinin öz vəsaitləri hesabına (85,3%) yönəldilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi zəruridir. Dövlət investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinin müxtəlif formalarını tətbiq edir: qanunlar və digər normativ sənədlər qəbul etmək, investisiyanın maliyyələşdirilməsini birbaşa tənzimləmək, dövlət investisiya proqramı qəbul etmək və s.

Beləliklə, müasir Azərbaycanda dövlət siyasəti müəyyənədicidir. O, ölkənin ortamüddətli və uzunmüddətli dövlət sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarında, büdcə və büdcələrarası islahatlarda və digər strateji əhəmiyyətli sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Statistik məlumatlara əsasən, son beş ildə Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in həcmi xeyli artaraq 2012-ci ildə 54,0 mlrd. manat təşkil etmişdir. Respublikamızda 2013-2023-cü illərdə onun iki dəfə artması nəzərdə tutulur. Hazırda əhalinin hər nəfərinə 5884,5 manat əlavə dəyər istehsal olunur. Xarici dövlət borcu ÜDM-in 9%-dək azalmışdır ki, bu da inkişaf etmiş ölkələr arasında ən az səviyyə hesab olunur. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin həcmi 2013-cü ildə 19,8 mlrd. manat təşkil edir ki, bu da 2007-ci illə müqayisədə 3,0 dəfə çoxdur. 2012-ci ildə ölkənin valyuta ehtiyatları 41,6 mlrd. dollara çatmışdır. Müstəqilliyimizin bərpasının 21 ili ərzində ölkəmiz maliyyə-büdcə sferasında əhəmiyyətli inkişafa nail olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi bir çox xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki dövrlərdə olduğundan ciddi sürətdə fərqlənir. Respublikamızda maliyyə sahəsində əldə edilmiş uğurlara baxmayaraq bir sıra problemlər qalmaqda davam edir.

■ ÜDM-in artımına əsasən emal sahələrin-neft-qaz sektorunun hesabına nail olunur;

■ dövlət maliyyəsinin neft-qaz gəlirlərindən yüksək dərəcədə asılılığı mövcuddur;

■ büdcənin kəsirlə tərtib edilməsi təcrübəsi davam edir.

Bu da mövcud maliyyə siyasətində müəyyən dəyişikliklər etməyi tələb edir.

Maliyyə siyasətinin dövlət gəlirləri sahəsində prioritet istiqamətləri vergi islahatlarının aparılmasından, təbii sərvətlərin istifadəsinin tənzimlənməsindən, vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsindən, iri kommersiya investisiya layihələrində daxili dövlət borclarından da geniş istifadə edilməsindən ibarətdir. Vergi islahatları siyasətinin mərkəzi həlqəsi iqtisadiyyatda vergi yükünün səviyyəsi və strukturunun optimallaşdırılmasıdır. Bu istiqamət çərçivəsində aşağıdakı birinci növbəli tədbirləri görmək zəruridir:

• mərhələlər üzrə ƏDV-nin dərəcəsinin 14%-ə endirilməsi, təbii xammalın ixracı zamanı ƏDV üzrə 0% dərəcə tətbiq edilməsi təcrübəsindən imtina edil-

məsi (bu mexanizmin tətbiqindən dövlət büdcəsinin itkisi böyükdür) və adı çəkilən obyektlər üzrə ixracçıya onu ödəməklə sadəcə olaraq ƏDV-dən azad olunmasına keçilməsi məqsədəuyğun olardı;

• Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun kəsiri durmadan artaraq 2013-cü ildə 1077,0 mln. manata çatmışdır ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 1,5 dəfə çoxdur. Ona görə də çevik pensiya və tibbi sığorta sistemi yaradılmalı, büdcədən kənar dövlət fondlarının, büdcə xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi təmin edilməlidir;

• dövlət xərclərinin həcmi və strukturu optimallaşdırılmalı, ümumiyyətlə, səmərə verməyən xərclər planlaşdırılan xərclərin tərkibindən çıxarılmalıdır.

4.3. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN MALİYYƏ SİYASƏTİ

Təsərrüfat subyektlərinin (əsasən təşkilatların) maliyyə siyasəti maliyyə resurslarının və gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi sahəsində strateji və taktiki tədbirlərin məcmusudur.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə siyasətinin xüsusiyyətləri onun təşkilatların iqtisadi siyasəti ilə qırılmaz surətdə əlaqədə olmasındadır. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə siyasəti konsepsiyasını, strategiya və taktikasını təşkilatların ümumi iqtisadi konsepsiyasından, taktika və strategiyasından ayırmaq çətindir. Maliyyə siyasəti mülkiyyətçilər (iştirakçılar), direktorlar şurası, təşkilatların müdiriyyəti (menecer) tərəfindən işlənilir və hazırlanır. Maliyyə siyasətinin ayrı-ayrı blokları təsərrüfatçılıq subyektlərinin ixtisaslaşdırılmış xidmətləri (idarələr, şöbələr) tərəfindən tərtib edilir. Maliyyə siyasətinin seçilməsi təşkilatın həmin mərhələdə inkişafının məqsəd və vəzifələrindən asılıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyəti maliyyəsinə strukturca aşağıdakı növlərə bölmək olar:

- 1) bütövlükdə şirkətlərin (firmaların) maliyyə siyasəti və onun fərdiləşmiş bölməsinin maliyyə siyasəti;
- 2) təcavüskar, mötədil və təmkinli maliyyə siyasəti;
- 3) udulma, birləşmə və bölünmə siyasəti;
- 4) ödəniş qabiliyyətini və sanasiyanı (sağlamlaşdırma) bərpa etmək yolu ilə maliyyə sağlamlığı siyasəti;
- 5) rentabelliyyə və ya likvidliyyə meyillilik siyasəti;
- 6) maliyyə fəaliyyəti növləri üzrə maliyyə siyasəti: qiymət, dividend, uçot, vergi, investisiya, borc, amortizasiya və s.
- 7) kommersiya, qeyri-kommersiya, kredit təşkilatlarının, sığorta şirkətlərinin, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının maliyyə siyasəti.

Ümumşirkət maliyyə siyasəti struktur bölmələr də daxil olmaqla bütövlükdə

şirkətin maliyyə davranışı konsepsiyasını, taktikası və strategiyasının formalaşmasını nəzərdə tutur. Bu kimi siyasət holdinqlər üçün də, şaquli inteqrasiya edilmiş strukturlar üçün də məcburidir. Burada bütövlükdə şirkətin və onun əsas müəssisəsinin maraqları ön plana çəkilir. Şirkətin fərdiləşmiş struktur bölməsinin maliyyə siyasəti az və ya çox dərəcədə ümumi firma maliyyə siyasətindən asılıdır.

Təşkilatın **təcavüzkar maliyyə** siyasəti müəssisənin, şirkətin maliyyə kapitalı bazarında aktiv kredit siyasəti, aşağı dividend siyasəti və s. sahəsində maliyyə təminatı ilə əlaqədar təcavüzkar davranışı ilə bağlıdır. **Mötədil maliyyə siyasəti** müəyyən bazar segmentinin əksəriyyət təşkilatlarının maliyyə davranışından fərqlənir. Nəhayət, **təmkinli maliyyə siyasəti** yüksək rəqabətlik ilə əlaqədar olaraq müəyyən əmtəələrin və xidmətlər bazarında fəaliyyətin genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Bu kimi siyasət maliyyə bazarında aktivliyin zəifləməsi və onların satışı üzrə əməliyyatların genişləndirilməsi ilə nəticələnir.

Bu göstərilən maliyyə siyasətləri növləri ilə **udulma, birləşdirmə və bölünmə** siyasətləri bilavasitə bağlıdır. Bir şirkətin digər şirkət tərəfindən udulması və iki və ya bir neçə təşkilatın birləşməsi bir tərəfdən təcavüzkar siyasətin bir istiqamətidir, digər tərəfdən müstəqil əhəmiyyətə malikdir. Udulma və birləşdirmə iştirakçı üçün iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin bütün sferalarında uzaqlara gedən strateji nəticəyə malik maliyyə əməliyyatıdır. Ona görə də udulma və birləşdirməyə əsas tələb onun hərtərəfli ölçülüb-biçilməsi, diqqətli olmasıdır.

Təşkilatların maliyyəsinin idarə edilməsi sistemində **maliyyə sağlamlığı** siyasəti mühüm yer tutur. Müəssisənin maliyyəsinin sağlamlığı siyasəti dedikdə, burada müflisləşmə prosesində bəraət üsulları və həm də ilk növbədə məhkəmə fəaliyyətinə qədər müəssisənin maliyyəsinin möhkəmləndirilməsi üzrə fəaliyyət başa düşülür. Bu fəaliyyətin tərkibində ödəmə qabiliyyətini bərpa etmək və sanasiya siyasətini ayırmaq olar. Ödəmə qabiliyyətini bərpa etmə siyasəti təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə yönəldilən tədbirlər sistemidir. Müəssisə ödəmə qabiliyyətini bərpa edə və saxlaya bilmədiyi hallarda müflisləşmiş elan edilir və maliyyə sanasiyası siyasəti yeridir. Sanasiya müxtəlif formalarla və üsullarla (qeyri-profilli və artıq aktivlərin satılması, müəssisənin fəaliyyət istiqamətinin dəyişdirilməsi, qeyri-rentabelli fəaliyyətin dayandırılması, işçi heyətinin ixtisar edilməsi, başqa müəssisələr ilə birləşmə, şirkətin bölünməsi və s.) həyata keçirilə bilər.

Hər bir kommersiya müəssisəsi maliyyə menecmentinin tarixi dilemması olan **rentabellik və ya likvidliyi** müstəqil həll etməlidir. Deməli, rentabelliyyə istiqamətləndirilmiş siyasət müəssisənin səmərəliliyinin mühüm keyfiyyət göstəricisi kimi rentabelliyin yüksək səviyyədə təmin edilməsi və müdafiəsi strategiyasına əsaslanır. Burada diqqət satışın yüksək sabit mənfəətlilik norması və səhmin

qiymətinə, aktiv innovasiya və təcavüzkar qiymət siyasətinə, aşağı rentabelli aktivlərdən və fəaliyyətdən azad olmağa, resursların yüksək rentabelli istehsal və aktivlərin xeyrinə yenidən bölgüsünə edilir. Likvidliyə (satış puluna) istiqamətləndirilən siyasət çevik qiymətqoyma sistemindən və aşağı qiymət siyasətindən istifadə etməyi, istehsalın həcmnin artırılmasını, maliyyə resursları bazarında fəal siyasətin həyata keçirilməsini, müəssisənin qiymətli kağızlarının likvidliyinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin növləri üzrə onların maliyyə siyasəti böyük müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Belə ki, **qiymət siyasəti** müəssisələrin strategiyası müəyyən edilərkən əsas təşkil edir, ona görə ki, müəssisənin satış pulu, mənfəəti və maliyyə möhkəmliyi məhz qiymətdən asılıdır. **Dividend siyasəti** xalis mənfəətin dividendə və bölüşdürülməyən mənfəətə ayrılmasına təşkilat tərəfindən qəbul edilmiş yanaşma və variantı ifadə edir. Dividend siyasəti işlənib hazırlanarkən aşağıdakı amillər: dividendin ödənilməsinin qanunvericilik normaları, müəssisənin maliyyə vəziyyəti, təşkilatın investisiyaya ehtiyacı, səhmdarların maraqları, müəssisənin inkişafı haqqında investorların informasiya təminatı və s. nəzərə alınmalıdır. Dünya təcrübəsində dividend siyasətinin formalaşmasına üç yanaşma - konservativ, mötədil və təcavüzkar – geniş yayılmışdır.

Müəssisənin investisiya siyasəti investisiya strategiyasının hazırlanmasına, konkret investisiya layihələrinin, onun maliyyələşdirilməsi mənbələrinin və səmərəli investisiya meyarlarının (öz xərcini ödəmə, gəlirliyin daxili norması, risk dərəcəsi və s.) müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Bu cür siyasətin məqsədi az müddət ərzində böyük gəlir gətirən investisiyanın və investisiya layihələrinin istiqamətlərinin seçilməsinə yönəldilmişdir. Bu problemin həlli investisiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələrinin dəyərindən və deməli kapitalın strukturundan, onun optimallaşdırılmasından asılıdır.

Şirkətin borc siyasəti onun üçün optimal olan borc vəsaiti ilə xüsusi vəsait (kapital) arasında nisbətənin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Borc vəsaiti bank, kommərsiya, veksəl krediti, digər təşkilatlardan alınmış borclar, kreditor borcları, lizinq, françayzinq, investisiya, vergi krediti, istiqraz və rəqələri və s. ola bilər. Borc siyasəti müəssisənin fəaliyyət sferasından, onun təşkilinin mərhələlərindən, dividend siyasətinin növlərindən, təşkilati-hüquqi formalardan, müəssisənin strateji məqsədlərindən və digər amillərdən asılıdır.

Borc siyasətini formalaşdırarkən cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin hansı yolla müəssisə fəaliyyətinin nəticələrində əks olunacağını göstərən maliyyə alətini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Müəssisə üçün düzgün qurulmuş **uçot və vergi siyasətinin** olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu siyasətin hər iki növü öz məzmununa görə bir-birinə yaxındır.

Lakin, birinci daxili, ikinci isə xarici (vergi orqanları üçün) istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bundan əlavə, birinci mühasibat uçotunun müvafiq qaydasına uyğun olaraq nizama salınır. Ona görə də təşkilatlar hər il iki ayrıca uçot və vergi siyasəti haqqında əmr tərtib və təsdiq etməlidir. Lakin geniş mənada uçot siyasəti özünə vergitutma məqsədləri üçün siyasəti də daxil edir, çünki sonuncu da uçota əsaslanır (vergi uçotu mühasibat uçotunun tərkib hissəsidir).

Müəssisənin vergi siyasətinə nəinki dar, uçot aspektində baxılmalı, həm də daha geniş mənada-korporativ (xüsusi təsərrüfat) vergi menecmentinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi, müəssisənin vergi xərclərinin minimumlaşdırılması və optimallaşdırılması üsullarının zəruriliyi və seçilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsini nəzərdə tutur.

Təsərrüfat subyektlərinin yuxarıda göstərilən maliyyə siyasətinin növləri onların kommertiya və ya digər sahibkarlıq fəaliyyətinə aiddir ki, onların məqsədi mənfəət götürməkdir. *Kommertiya təşkilatlarının maliyyə siyasətinin* spesifikasiyi məhz bundan ibarətdir. Qeyri-kommertiya təşkilatları büdcə və digər qeyri-büdcə təşkilatlarına bölündüyünə görə onların da maliyyə siyasətini fərqləndirmək lazımdır. Burada büdcə təşkilatlarının maliyyə siyasətindən söhbət açmaq olmaz (çünki bu, dövlət büdcə siyasətinin obyektidir). Büdcə təşkilatları müstəqil maliyyə siyasətini yalnız pullu xidmət göstərilməsindən əldə edilən gəlirlərin formalaşması və istifadəsi üzrə apara bilər.

Sığorta, kredit təşkilatları və qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının maliyyə siyasəti bir tərəfdən kommertiya təşkilatlarının maliyyə siyasətinə uyğun gəlir, digər tərəfdən isə sığorta, kredit və fond fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq öz spesifikasiyi mövcuddur. Bu fəaliyyət növünün obyektini maliyyə resurslarının özü və ya maliyyə xidmətidir. Maliyyə siyasətinin obyektini isə maliyyə resurslarının toplanması və mənfəət əldə etmək məqsədi ilə onların maliyyə bazarlarında yerləşdirilməsindən ibarətdir. Adı çəkilən təşkilatların fəaliyyətlərinin və maliyyə siyasətinin digər xüsusiyyəti maliyyə risklərinin (sığorta, kredit, investisiya və s) yüksək dərəcədə olmasıdır.

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyə siyasəti təşkilatın həyat tsiklinin (yeni bazarların yaradılması və ona çıxış, artım, yetkinlik, bazardan getmək) fazaları nəzərə alınmaqla formalaşır.

4.4. MALİYYƏ MEXANİZMİ VƏ MALİYYƏ SİYASƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNDƏ ONUN ROLU

Maliyyə siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin reallaşdırılması mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş səviyyədə maliyyə münasibətlərinin təşkilinin

müxtəlif üsullarının tətbiqinin köməyi ilə həyata keçirilir ki, onların da məcmusu məqsədə nail olmaq mexanizminin məzmununu müəyyən edir.

Maliyyə mexanizmi-maliyyə münasibətlərinin təşkilinin növləri və formalarının, maliyyə resurslarının formalaşmasının və istifadəsinin spesifik metodlarının və onların kəmiyyət müəyyənliliyi üsullarının məcmusunu ifadə edir [145, s. 66]. Maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması prosesində qarşıya qoyulmuş vəzifələri müvəffəqiyyətlə həll etməyə imkan verən mexanizmin quruluş prinsipləri müəyyən edilir.

Maliyyə mexanizminin tərkibində aşağıdakı elementlər fərqləndirilir:

a) Funksional maliyyə sistemi strukturuna uyğun olaraq:

- müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının maliyyə mexanizmi;
- sığorta maliyyə mexanizmi;
- dövlət maliyyəsinin fəaliyyət mexanizmi.

b) Unitar dövlətlərin büdcə quruculuğuna uyğun olaraq:

- dövlət maliyyə mexanizmi;
- muxtar respublika və yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyə mexanizmi.

Maliyyə mexanizminin hər bir elementi bütöv vahidin tərkib hissəsi olmaqla müəyyən müstəqilliyə malikdir ki, bu da onların daima razılaşdırılmasını zəruri edir.

Maliyyə mexanizminin təşkili elementlərinə aşağıdakılar aiddir:

- ✦ maliyyə münasibətlərinin təşkili növləri;
- ✦ maliyyə münasibətlərinin təşkili formaları;
- ✦ maliyyə münasibətlərinin təşkili metodları.

Maliyyə münasibətlərinin təşkili növləri maliyyə mexanizminin başlanğıc, ilkin elementidir. Ona görə ki, onlar ifadə üsulunu və müvafiq maliyyə resurslarına təzahürünü müəyyən edir. Maliyyə nəzəriyyəsində maliyyə resursları seçilir ki, onların hər biri istər makrosəviyyədə və istərsə də ayrıca təşkilat çərçivəsində pul gəlirləri və yığımlarının formalaşması zamanı bölgü prosesinin nəticəsidir. Təcrübədə dövlət və bələdiyyə maliyyəsi sferasında gəlirlərin büdcələrə toplanması prosesində vergi ödənişlərinin konkret növləri və qeyri-vergi növlərindən istifadə edilir. Büdcə vəsaitlərinin təqdimi gedişində büdcə xərclərinin konkret növlərindən istifadə olunur.

Maliyyə münasibətlərinin təşkili formaları dedikdə onların təşkilinin xarici qaydaları, yəni maliyyə resurslarının toplanması mexanizminin müəyyən edilməsi, yenidən bölgüsü və istifadə edilməsi və təcrübədə onun reallaşdırılması şərtləri başa düşülür. Büdcə münasibətlərinin təşkili gedişində büdcə vəsaitlərinin təqdim edilməsinin və vəsaitlərin cəlb edilməsinin müxtəlif formalarından istifadə edilir. Büdcənin vergi gəlirləri formalaşdıqda onların əmələ gəlməsi qaydasına-vergi hüquqi normaları ilə müəyyən edilmiş verginin ödənilməsi mən-

bəyi, vergi bazası, faiz dərəcəsi, vergi güzəştləri və sanksiyaları sistemi və habelə verginin ödənilməsi qaydası daxil edilir. Mikro səviyyədə təkrar istehsal prosesinin maliyyə təminatının müxtəlif formalarından - özünü maliyyələşdirmə, kreditləşmə və dövlət maliyyələşdirilməsindən istifadə edilir.

Maliyyə elmində maliyyə münasibətlərinin təşkili metodları - maliyyə resurslarının formalaşması üsulları və maliyyə ilə bağlı əməliyyatların praktiki olaraq həyata keçirilməsi adlanır. Maliyyə resurslarının formalaşmasının dörd əsas metodunu ayırmaq olar:

1) maliyyə metodu - əsasən qaytarılmamaq və əvəzsiz əsaslarla maliyyə resurslarının formalaşması üçün istifadə edilir.

2) kreditləşmə metodu-müddətlilik, qaytarılmaq və haqqı ödənilmək şərti ilə pul vəsaitlərinin təqdimilə bağlıdır. Mikro səviyyədə bu metod büdcə krediti və büdcə ssudalarının digər büdcələrə verilməsi gedişində istifadə edilir. Mikro səviyyədə iş hüquqi şəxslər tərəfindən banklardan, büdcə krediti, vergi krediti, kommersiya təşkilatlarının borc qiymətli kağızlar buraxması nəticəsində gəlirlər əldə etdikləri vaxt həyata keçirilir.

3) vergi metodu - məcburi və qaytarılmamaq şərtilə hüquqi və fiziki şəxslərin pul ödənişi (vergi) formasında dövlətin fəaliyyətinin maliyyə təminatı üçün pul vəsaitlərinin toplanmasını ifadə edir.

4) sığorta metodu - maliyyə resurslarının sığorta haqları hesabına formalaşmasını nəzərdə tutur. Bazar iqtisadiyyatında ondan istifadə edilməsi bilavasitə təsərrüfatçılıq subyektlərinin və hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin cəmiyyətin sosial iqtisadi həyatında gözlənilməz hadisələrin baş verməsi şəraitində həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu halda sığorta-pul formasında yaradılmış sığorta fondları təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinə, dövlətin büdcə sisteminə, əhəlinin sosial təminatına mənfi təsiri olan müxtəlif gözlənilməz hadisələr baş verdikdə iqtisadiyyatın və sosial sferanın sabit inkişafını təmin etməyə imkan verir.

Maliyyə mexanizmi dövlətin, regionların və bələdiyyə qurumlarının maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi alətidir. Hakimiyyət orqanları maliyyə mexanizminin müxtəlif elementlərindən istifadə edərək maliyyə siyasətinin məqsədlərinin həyata keçirilməsini təmin etməyə, onun strateji və taktiki məsələlərinin həllinə səy göstərir. Bu halda maliyyə mexanizminin elementlərinin korrekte edilməsi maliyyə hüququnun müvafiq normasının dəyişdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Maliyyə mexanizmi çoxsaylı qarşılıqlı əlaqəli, cəmiyyətdə maliyyə münasibətlərinin müxtəlifliyinə uyğun gələn və öz aralarında birləşmiş elementləri özündə birləşdirir. Onları nizama salmaq, strukturlaşdırmaq və müəyyən sistemə salmaq məqsədi ilə maliyyə mexanizmini əlamətlər üzrə təsnifləşdirmək qəbul

edilmişdir.

Maliyyə siyasətinin sfera və həlqələrindən asılı olaraq maliyyə mexanizmi özünə təsərrüfatçılıq (sahibkarlıq) subyektlərinin maliyyə mexanizmini, həlqələrini daxil edir.

Yuxarıda sadalanan maliyyə mexanizmi həlqələrinin hər birinin daxilində onun sonrakı bölgüsünün müxtəlif meyarları istifadə edilir. Məsələn, büdcə mexanizmində büdcə münasibətlərinin müxtəlif qruplarının iqtisadi məzmunundan asılı olaraq dövlət büdcəsinə və muxtar respublika və yerli büdcəyə vəsaitlərin cəlb edilməsi mexanizmi, büdcə vəsaitlərinin onların hüquqi və fiziki şəxslərə təqdim edilməsi yolu ilə xərclənməsi mexanizmi, pul vəsaitlərinin büdcələrarası bölgüsü və yenidən bölgüsü mexanizmi fərqləndirilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğuna uyğun olaraq maliyyə mexanizmində iki həlqə: Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə mexanizmi, muxtar respublikanın və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə mexanizmi fərqləndirilir. Bu cür bölgü dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının "Büdcə sistemi haqqında" Qanununda və Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində təsbit edilmiş səlahiyyətlərlə şərtlənir.

İctimai təkrar istehsal prosesinə təsirinə görə maliyyə mexanizminin tərkibində aşağıdakı funksional növlər fərqləndirilir: maliyyə resurslarının toplanması və istifadəsi mexanizmi; ictimai istehsalın maliyyə tənzimlənməsi mexanizmi; ictimai istehsalın maliyyə stimullaşdırılması mexanizmi.

Göstərilən hər bir mexanizmin tərkibində maliyyə resurslarının formalaşmasının müxtəlif mənbələri və toplanma üsulları, onların tərkibi, bölgüsü metodları, maliyyə resurslarının xərclənməsi formaları, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili və maliyyə münasibətlərinin quruculuğu prinsipləri istifadə edilir.

Bu xüsusiyyətləri nəzərə almaqla maliyyə mexanizminin ayrı-ayrı elementlərinin ictimai istehsalə və onun konkret sferasına təsirini tənzimləmək, iqtisadiyyatın müvafiq sferalarının inkişafına nail olmaq mümkündür.

Cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafının şərtlərindən asılı olaraq maliyyə mexanizminin müvafiq elementlərinin dəyişdirilməsi onun iqtisadiyyata və sosial sferaya mümkün kəmiyyət və keyfiyyət təsirini müəyyən edir.

Maliyyə mexanizminin kəmiyyət təsirliyi təsərrüfat subyektlərinin və hakimiyyət orqanlarının topladığı maliyyə resurslarının həcmi nisbətləri və onların dövlətin maliyyə sisteminin sferaları və həlqələri arasında bölgüsü vasitəsilə təzahür edir. Mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş səviyyədə maliyyə resurslarının həcmnin dəyişilməsi nisbətindən, müvafiq büdcə səviyyələrinə vergi daxilolmalarının kəmiyyətindən, iqtisadiyyat sahələri və təşkilatların maliyyələş-

dirilməsi həcmindən asılı olaraq iqtisadiyyatın inkişafı və onun subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsinə, ictimai istehsalə, cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafına, onun elmi-texniki potensialına təsir həyata keçirilir.

Maliyyə mexanizminin keyfiyyət təsiri maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi istiqamətlərinin metodlarının, maliyyə münasibətlərinin təşkili formalarının istifadəsi ilə əlaqədardır ki, onlara həm təsərrüfatçılığın ayrıca subyektinin və həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafının stimulu kimi baxmağa imkan verir. Maliyyə mexanizminin bu kimi elementinə vergi dərəcəsinin azaldılması, vergi güzəşti verilməsi şəraiti, büdcə kəsininin və dövlət borclarının son həddi həcmünün müəyyən edilməsi, müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı təşkilatlara büdcə kreditinin verilməsi, müxtəlif maliyyə sanksiyalarının tətbiq edilməsi qaydası və həvəsləndirici xarakterli bir çox maliyyə münasibətlərinin forma və metodlarının təşkilini aid etmək olar.

İstifadə edilən maliyyə mexanizminin səmərəliliyi onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəliliyi, razılaşdırılması və kompleks fəaliyyətliliyi ilə müəyyən edilir. Maliyyə mexanizminin fəaliyyətinin səmərəliliyinin əsas şərtləri aşağıdakılardır:

- maliyyə mexanizminin obyektiv əsaslılığı, başqa sözlə, maliyyə mexanizminin dövlətin iqtisadiyyatının inkişafının obyektiv qanunvericiliyi nəzərə alınmaqla formalaşdırılmasıdır. Yalnız bu şəraitdə maliyyə mexanizmindən istifadə edilməsi iqtisadi sabitliyi, bütün səviyyəli büdcələrin tarazlaşdırılmasını, təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli aparılmasını, sosial müdafiəni və əhalinin maddi rifahını təmin edə bilər;

- iqtisadiyyatın inkişaf şəraitinə və təsərrüfatçılıq metodlarına uyğunluğu. Maliyyə mexanizminin iki əsas növü-direktiv və tənzimləyici növləri mövcuddur.

Direktiv maliyyə mexanizmi bilavasitə dövlətin iştirak etdiyi maliyyə münasibətləri üçün işlənib hazırlanır.

Tənzimləyici maliyyə mexanizmi birbaşa dövlət mənafeələrinə toxunmayan müxtəlif maliyyə münasibətləri üçün işlənib hazırlanır.

Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatda yalnız direktiv maliyyə mexanizmi istifadə edilir ki, bu da maliyyə münasibətlərinin təşkilini, dövlətin xeyrinə maliyyə resurslarının bölgüsü və istifadəsini təmin edirdi. İqtisadiyyatın bazar əsasları fəaliyyətinə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq hazırda iqtisadi inkişafın maliyyə tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasının müxtəlif alətlərinin geniş tətbiqini nəzərdə tutan maliyyə münasibətlərinin təşkilinin başqa mexanizmləri - vergi, sosial sığorta və büdcə mexanizmləri tətbiq edilməyə başlamışdır.

Vergi mexanizmi nəinki onun fiskal funksiyası nəzərə alınmaqla qurulur, habelə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinin və sahələrinin tənzimlənməsi

və stimullaşdırılmasına yardım edir.

Sosial sığorta mexanizmi əhalinin əmək qabiliyyəti olmayan və aztəminatlı təbəqələrinə dövlət sosial təminatını reallaşdırılmanı maliyyə təminatı yolu ilə bazar iqtisadiyyatı elementlərinin mənfə təsirlərinin yumşaldılmasına kömək edir.

Büdcə mexanizmi büdcə vəsaitlərinin toplanmasının prinsipinə yeni metodların və istifadə edilməsi formalarının, büdcə planlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi prinsiplərinin, maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi metodlarının istifadəsi ilə xarakterizə edilir.

Maliyyə mexanizminin istehsal amilləri maliyyə münasibətləri subyektlərinin iqtisadi maraqları ilə əlaqəlidir. Maliyyə mexanizminin elementlərinin istifadəsi ictimai təkrar istehsalın bütün iştirakçılarının maliyyə resurslarına olan tələbatını ödəməyə, onun sabit inkişafına nail olmağa və həyata keçirilən maliyyə əməliyyatlarından real iqtisadi səmərəyə nail olmağa kömək edir.

Göründüyü kimi, maliyyə mexanizminin biri digərindən xeyli fərqlənir:

1) büdcə mexanizmi üçün müxtəlif gəlir mənbələri və xərc istiqamətlərinin mövcudluğu xarakterikdir;

2) sığorta mexanizmi üçün isə qapalı fondların yaradılması xarakterikdir;

3) müəssisənin maliyyə mexanizmi üçün xüsusən ayrı-ayrı formalı pul yığımları ilə istehlakı arasında nisbət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə mexanizmi onun hər bir elementi üçün (məsələn, vergi dərəcəsini, fondların həcmi, xərclərin səviyyəsini) kəmiyyət parametrini müəyyən etmək yolu ilə hərəkətə gətirilir. Kəmiyyət parametrləri və onun müəyyən edilməsi üsulları maliyyə mexanizminin daha çevik hissəsidir və sosial-iqtisadi şəraitin dəyişilməsinə həssaslıqla cavab verir və daha tez-tez düzəlişə məruz qalır.

Maliyyə mexanizminin uğurla həyata keçirilməsinin əsası kimi dəqiq fəaliyyəti maliyyə münasibətlərinin təşkilinin vahid qaydasını və maliyyə intizamını müəyyən etməyə imkan verən qüvvədə olan qanunvericilikdən asılıdır.

Dövlət maliyyə mexanizmini formalaşdırmaqla onun bu və ya digər dövrün maliyyə siyasətinin tələblərinə daha dolğun uyğunluğunu təmin etməyə səy göstərir ki, bu onun məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsinin rəhnidir.

Maliyyə mexanizminin tərkib elementlərinin qarşılıqlı əlaqəliliyi və qarşılıqlı tənzimlənməsi son nəticədə maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin ardıcılığını, maliyyə münasibətlərinin tərkibini, təcrübədə onların təşkili qaydasını müəyyən edir.

Maliyyə mexanizminin təşkili və fəaliyyətinə göstərilən tələblərə və yanaşmalara əməl edilməsi mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş səviyələrdə maliyyənin idarə edilməsi gedişində onun uğurla istifadə edilməsini təmin edir.

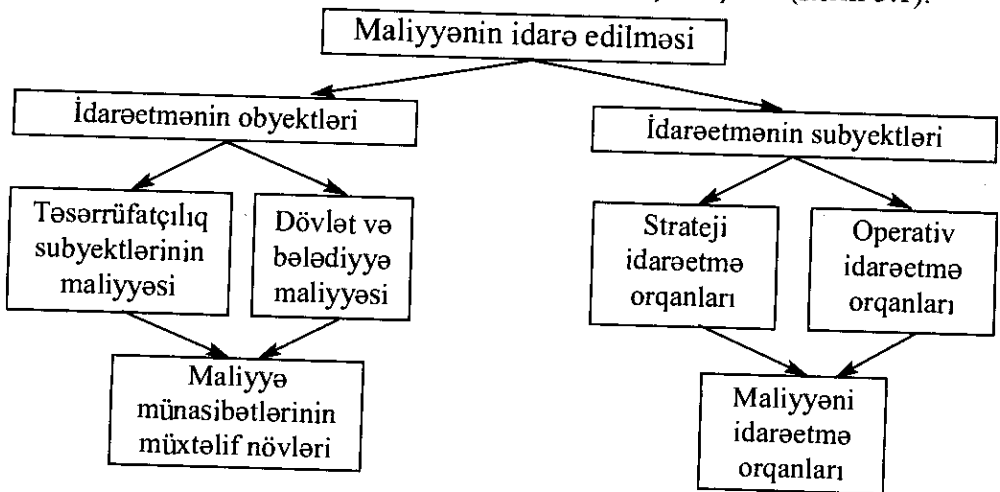
FƏSİL 5 MALİYYƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSASLARI

5.1. MALİYYƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ MƏZMUNU

İdarəetmə insan fəaliyyətinin bütün sferalarına aiddir. İdarəetmə dedikdə, müəyyən nəticələrə nail olmaq üçün subyektlərin məsmu üsul və metodların köməyi ilə obyektə şüurlu, məqsədyönlü təsiri başa düşülür.

Maliyyənin idarə edilməsi idarəetmə fəaliyyətinin mühüm sahəsidir. Maliyyənin idarə edilməsi dedikdə institusional maliyyə sisteminə daxil olan subyektlərin maliyyə münasibətləri olan obyektlərə maliyyə resurslarının səmərəli yenidən bölgüsü və istifadə edilməsi məqsədi ilə təsiri başa düşülür [121, s. 367]. Başqa sözlə, maliyyənin idarə edilməsi-dövlətin maliyyə mexanizminin praktiki idarə edilməsi ilə əlaqədar məqsədyönlü fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət xüsusi təşkilati strukturların (aparət), müəyyən metodların, o cümlədən müxtəlif stimulların və sanksiyaların köməyi ilə həyata keçirilir.

Hər hansı idarəetmə sistemində idarəetmənin obyektı və subyektı vardır. Maliyyəyə tətbiqən idarəetmənin obyektı müxtəlif maliyyə münasibətləri növləridir. Maliyyə elmində idarəetmənin subyektı dedikdə idarəetməni bilavasitə həyata keçirən müxtəlif təşkilati strukturların məcmusu başa düşülür (sxem 5.1).

Sxem 5.1. Maliyyənin idarə edilməsinin elementləri.

Əvvəllərdə göstərilmiş təsnifata uyğun olaraq maliyyə münasibətlərinin aşağıdakı iki qrupu fərqləndirilir ki, onlar da idarəetmənin obyektı kimi qəbul edilir:

1. təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyəsi;
 2. dövlət və bələdiyyə maliyyəsi.
- Onlara aşağıdakı idarəetmə subyektləri uyğun gəlir:

1. strateji idarəetmə orqanları;
2. operativ idarəetmə orqanları.

Makrosəviyyədə bu kimi strukturlara dövlət hakimiyyət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin idarə edilməsini həyata keçirən büdcə prosesinin digər iştirakçıları aiddir. Kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarında maliyyənin idarə edilməsini maliyyə idarələri, şöbə və ya xidmətlər həyata keçirir. Təşkilatların maliyyəni idarəetmə orqanlarının strukturu onun həcmindən (holdinq, orta və kiçik müəssisələr və s), fəaliyyət növündən (sığorta, investisiya, bank fəaliyyəti və s) və bir sıra hallarda həm də təşkilati-hüquqi formalardan (məsələn: büdcə müəssisəsi, unitar müəssisə və s.) asılıdır.

Maliyyənin idarə edilməsini həyata keçirən bütün təşkilati strukturlar maliyyəni idarə edən orqanlar adlanır.

Bu orqanların fəaliyyəti çoxaspektlidir və böyük mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur, çünki maliyyənin idarəedilməsi obyektini kimi dövlətin maliyyə sisteminin sferaları və həlqələrini təşkil edən maliyyə resursları növləri çıxış edir. Başqa sözlə, maliyyə sisteminin hər sferası və həlqəsi maliyyənin idarə edilməsinin obyektidir.

İdarəetmə subyektləri maliyyənin idarə edilməsi gedişində idarəetmənin vahid fənd və üsullarından, habelə maliyyəyə məqsədyönlü təsirin spesifik metodlarından istifadə edirlər.

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində aşağıdakı funksional elementləri ayırmaq lazımdır:

- 1) maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması;
- 2) strateji və operativ idarəetmə;
- 3) maliyyə nəzarəti.

Bütün bu elementlər maliyyə siyasətinin tədbirlərinin dövlət orqanlarının, hüquqi şəxslərin və vətəndaşların cari fəaliyyətlərinə tətbiq edilməsini təmin edir.

Maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması maliyyənin idarəetmə sisteminə əhəmiyyətli yer tutur. O, iqtisadiyyatın cari və perspektiv inkişafının elmi cəhətdən əsaslandırılması, konkret dövrdə onun ayrı-ayrı sahələrinin və təsərrüfatçılıq subyektlərinin inkişaf tempinin dəyişdirilməsi üçün istifadə edilir, maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi gedişinə zəruri nəzarəti qabağcadan təmin edir.

Maliyyə proqnozlaşdırılması gedişində proqnozlaşdırılan dövrdə mümkün vəziyyət təhlil edilir, müvafiq maliyyə planlarının göstəriciləri əsaslandırılır, ma-

liyyə resurslarının real mümkün həcmi, onların formalaşmasının mənbələri və istifadə istiqamətləri müəyyən edilir. Maliyyə proqnozları sistemi ölkənin və ya təsərrüfat subyektlərinin inkişafının maliyyə konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına kömək edir. Maliyyə proqnozları maliyyəni idarəetmə orqanlarına maliyyə sisteminin müxtəlif inkişaf variantlarını nəzərdə tutmağa və maliyyə siyasətinin reallaşdırılmasının forma və metodlarını aşkar etməyə imkan verir.

Maliyyə proqnozları göstəriciləri əsasında maliyyə resurslarının hərəkətinin elmi əsaslandırılması və müəyyən dövrə müvafiq maliyyə münasibətlərinin dəyişdirilməsi məqsədi ilə **maliyyə planlaşdırılması** həyata keçirilir. Maliyyə planlaşdırılması istər ayrıca təsərrüfat subyektlərinin və istərsə də bütövlükdə iqtisadiyyatın proporsional və balanslaşdırılması fəaliyyətinin inkişafına nail olmaq imkanı verir. Planlaşdırma gedişində təsərrüfatçılıq subyektləri, dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları özlərinin maliyyə vəziyyətlərini qiymətləndirir, maliyyə resurslarının həcmünün artırılması imkanlarını, onların daha səmərəli istifadəsi istiqamətlərini müəyyən edirlər. Planlaşdırma, mühasibat, statistik və operativ hesabatlar maliyyə məlumatlarının təhlili əsasında həyata keçirilir. Bu məlumatlar kifayət qədər tam və əsaslı olmalıdır.

Maliyyənin idarə edilməsi sistemində adətən xarakter və müddətinə görə təsnifləşdirilən **strateji** (ümumi) və **operativ** (taktiki) idarəetmə formaları fərqləndirilir.

Maliyyənin strateji idarə edilməsi ali qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi) tərəfindən iqtisadiyyatın inkişafı, dövlət və bələdiyyə sektorunun inkişaf proqnozlarının, ayrı-ayrı sahələrin uzunmüddətli məqsədli proqnozlarının tərtibi, müzakirəsi və təsdiqi gedişində, Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri planlaşdırıldıqda həyata keçirilir. Maliyyənin strateji idarə edilməsi prosesində təkrar istehsal prosesini təmin etməli olan maliyyə resurslarının mənbələri və həcmi müəyyən edilir, dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları və təsərrüfatçılıq subyektləri arasında optimal nisbət təyin edilir, maliyyə resurslarının istifadəsinin daha səmərəli istiqamətləri və onların artırılması ehtiyatları aşkar edilir.

Operativ idarəetmə - cari maliyyə vəziyyətinin operativ təhlili əsasında işlənilib hazırlanan kompleks tədbirləri ifadə edir və maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsinin köməyi ilə az xərclə daha yüksək səmərə əldə etmək məqsədini güdür. Operativ-taktiki idarəetmənin əsas məzmunu təsərrüfat fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün maliyyə resurslarının səmərəli istifadə edilməsindən ibarətdir. Bu cür idarəetmənin zəruriliyi təsərrüfatçılıq subyektlərinin təsərrüfat

maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi şəraitinin cari dəyişdirilməsi, müxtəlif səbəblər ilə əlaqədar olaraq ümumdövlət iqtisadiyyatının inkişaf meyli ilə şərtlənir.

Beləliklə, maliyyənin operativ (taktiki) idarə edilməsi gedişində dövlət iqtisadiyyatının stabil inkişafı və təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyəti təmin edilir, əhalinin maliyyə müdafiəsi məsələləri həll edilir, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti gedişində fəvqəladə hallar xəbərdarlıq və ləğv edilir, büdcə vəsaitləri ilə manevr həyata keçirilir.

Maliyyənin operativ (taktiki) idarə edilməsi mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş səviyyədə maliyyə planlarının reallaşdırılmasında bilavasitə iştirak edən nazirlik, komitə, agentlik, idarə və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarəti-dövlət hakimiyyət orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və maliyyə xidmətlərinin xüsusi sferasını ifadə edir. Maliyyə nəzarəti gedişində cari və plan maliyyə göstəricilərinin müqayisəsi həyata keçirilir. Maliyyə resurslarının ünvanlı və məqsədli istifadəsi yoxlanılır, maliyyə işçilərinin və təşkilatların rəhbərlərinin, nazirlik və idarələrin hərəkətlərinin hüququay-ğunluğu qiymətləndirilir. Beləliklə, bazar münasibətlərinə keçilməsi ilə maliyyə nəzarətinin məqsədi xeyli dəyişilmişdir, yəni mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyat şəraitində planın yerinə yetirilməsinə nəzarətdən qanunvericiliyə əməl edilməsinə nəzarətə keçilmişdir. Maliyyə nəzarəti həm də maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, operativ idarəetmə prosesində həyata keçirilir. Maliyyə proqnozları və planları tərtib edilərkən nəzərdə tutulmuş islahatların, işlənib hazırlanmış proqramların, qanunların, investisiya layihələrinin maliyyə nəticələri qiymətləndirilir, iqtisadiyyatın inkişafında uzunmüddətli mənfə meyllərə göz yetirilir. Maliyyənin strateji və operativ idarə edilməsi həyata keçirilərkən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində sistemliliyə əməl edilməsinə, maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması metodikasının əsaslandırılmış elmi yanaşmasına, maliyyə resurslarının operativ idarə edilməsinin təşkilinə, maliyyə nəzarətinin müasir bazar iqtisadiyyatının şərtlərinə uyğun gələn üsul və metodlarının işlənib hazırlanmasına, əməl edilməsinə diqqət yetirilməlidir. Maliyyənin idarəedilməsi sahəsində konkret praktiki tədbirlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün elmi əsasların yaradılması daha vacibdir. Maliyyənin idarə edilməsinə elmi yanaşma iqtisadiyyat sahələrinin və təşkilatların sabit maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsinə, əhalinin maliyyə firavanlığının yüksəldilməsinə yardım edir, təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti gedişində qeyri-əlverişli hadisələrin aradan qaldırılmasına və ya yumşaldılmasına və bütövlükdə iqtisadiyyatın sabit inkişafına imkan verir.

Təsərrüfatçılığın bazar şəraiti sovet dövründə makro və mikro səviyyədə fəa-

liyyət göstərən maliyyənin idarə edilməsi mexanizminin yenidən baxılmasını və inzibati-ərazi qurumlarının, təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyə sabitliyini, onların investisiya aktivliyini, bütövlükdə iqtisadiyyatın fasiləsiz inkişafını təmin edən maliyyənin idarə edilməsinin prinsipcə yeni forma, metod və alətlərinin işlənilib hazırlanması və tətbiqini tələb edir.

5.2. MALİYYƏNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Maliyyənin idarə edilməsi subyektlərinin öz səlahiyyətlərinin (funksiya, hüquq və öhdəliklərin) lazımı səviyyədə yerinə yetirilməsi, maliyyə siyasətinin uğurla aparılması və onun maliyyə mexanizmi vasitəsi ilə reallaşdırılması dövlət, bələdiyyə və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin müvafiq maliyyə-hüquq təminatı olmadan mümkün deyildir. Maliyyə hüququnun rolu ölkəmizdə maliyyənin idarə edilməsinin inzibati amirlik sistemindən idarəetmənin bazar sistemə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq daha da artmışdır.

Maliyyə hüququ dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, habelə təsərrüfatçılıq subyektlərinin onlara həvalə edilmiş funksiya və vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi prosesində əmələ gələn münasibətləri tənzimləyən hüquqi normaların məcmusunu ifadə edir. Başqa sözlə, maliyyə hüquqi-ictimai inkişafın hər hansı bir dövründə dövlətin vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsinin təmin olunması üçün maliyyə fəaliyyəti prosesində meydana çıxan münasibətləri nizama salan hüquq normaları məcmusudur [55, s. 20].

Maliyyə hüququ spesifik tənzimləmə metoduna malik müstəqil hüquq sahəsidir, dövlət maliyyə mexanizmlərindən (vergi, kredit, sığorta və s) istifadə edərək iqtisadiyyatı tənzimləyir.

Maliyyə sisteminin iki sahəsinin quruluşuna və maliyyə resurslarının hərəkətinin iki formasına uyğun olaraq (ictimai-hüquqi və xüsusi-hüquqi) maliyyə hüququnu da iki sahəyə: ictimai (dövlət və bələdiyyə) və xüsusi təsərrüfat maliyyə hüquqlarına bölmək olar.

İctimai (dövlət və bələdiyyə) maliyyə hüququ dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə resurslarının və gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi sahəsində, ictimai maliyyənin quruculuğunun əsasları, ictimai hakimiyyətin və idarəetmənin funksiya, hüquq və vəzifələrini, maliyyə formalarını, metod və adətlərini, təşkilatlar və fiziki şəxslər ilə maliyyənin qarşılıqlı əlaqələrini, dövlət maliyyə nəzarəti də daxil olmaqla digər ictimai maliyyə hüquq münasibətlərini nizama salır. **İctimai maliyyə hüququ** özünə aşağıdakı sahələri daxil edir: valyuta hüququ, pul sisteminin hüquqi əsaslarını, büdcə hüqu-

qunu, büdcədənkenar hüququ, gömrük hüququnu, vergi hüququnu, habelə konstitusiyaya, mülki, təsərrüfatçılıq, əmək, inzibati hüququn ayrı-ayrı normalarını və habelə yerli özünüidarəetmənin (ictimai maliyyə münasibətlərinə aid olan hissə) hüquqi normalarını, bank sisteminin hüquqi əsaslarını (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına və bank tənzimlənməsinə aid hissə). İctimai maliyyə hüququ imperativ (məcburi) xarakter daşıyır ki, onun normaları hüquq münasibətlərinin bütün subyektləri tərəfindən mütləq yerinə yetirilməlidir. Onun yerinə yetirilməsinə görə sonuncular maliyyə, inzibati və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

Xüsusi təsərrüfat maliyyə hüququ-təşkilatların və ev təsərrüfatının maliyyə resursları və gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi sahəsində müəyyən hüquq münasibətlərini, maliyyə bazarının peşəkar iştirakçıları da daxil olmaqla müxtəlif mülkiyyət formalı təşkilatların maliyyə quruculuğu əsaslarını, onları idarə edən orqanların səlahiyyətlərini, ailə maliyyə münasibətlərinin əsaslarını, maliyyə formaları, metod və alətlərini, təşkilatların və ev təsərrüfatının dövlət hakimiyyət orqanları (yerli özünüidarəetmə orqanları) və maliyyə bazarlarının peşəkar iştirakçıları ilə qarşılıqlı maliyyə münasibətlərini nizama salır. Xüsusi maliyyə hüququ özünə müvafiq konstitusiyaya, mülk, təsərrüfatçılıq, inzibati, əmək və ailə hüquq normaları və habelə xüsusi maliyyə hüquqi münasibətlərinə aid olan ictimai maliyyə hüququ sahələrinin normalarını daxil edir.

Beləliklə, maliyyə hüququ müstəqil hüquq sahəsi kimi, həmin sahələrin normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlər dairəsinə, yəni özünün predmetinə malikdir. Maliyyə münasibətlərinin predmetini dövlət və bələdiyyə hakimiyyət orqanlarının, təşkilatların (hüquqi şəxslərin) və ev təsərrüfatının (fiziki şəxslərin) həyata keçirdikləri fəaliyyət prosesində meydana gələn maliyyə (pul) münasibətləri təşkil edir. Məhz bu münasibətlər elə özlüyündə maliyyə hüququnun tənzimətə predmetidir.

Maliyyə hüququnun predmetini təşkil edən maliyyə münasibətləri maliyyə fəaliyyətinin funksiyalarına uyğun aşağıdakı qaydada qruplaşdırılır:

1) pul vəsaiti fondlarının səfərbər olunması ilə əlaqədar münasibətlər. Buraya büdcəyə vergi və rüsumların yığılması, dövlət xəzinəsinə könüllü ianələr, dövlət kreditinin yerləşdirilməsi üzrə maliyyə münasibətləri aiddir.

2) dövlətin maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi ilə əlaqədar münasibətlər. Bu qrupa büdcə tənzimlənməsinin gedişi prosesində dotasiya, subsidiya, subvensiya və büdcə ssudalarının ayrılması üzrə münasibətlər daxil edilir.

3) maliyyə ehtiyatlarından istifadə olunması ilə əlaqədar münasibətlər. Belə münasibətlərə büdcə maliyyələşdirilməsindən istifadə edilməsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər daxil edilir.

4) maliyyə resurslarının hərəkəti gedişi üzərində nəzarət ilə əlaqədar münasibətlərdir ki, bunlara da bir qayda olaraq büdcə-vergi nəzarəti, valyuta nəzarəti və bank nəzarəti və s. nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə münasibətlər aid edilir.

5) pul nişanlarının emissiyası ilə əlaqədar münasibətlər. Bu qrupa pul nişanlarının emissiyası, yəni pul buraxılması ilə əlaqədar münasibətlər aid edilir.

Maliyyə hüququ münasibətlərini onlarda iştirak edən maliyyə hüquq subyektlərindən asılı olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar:

✓ Azərbaycan Respublikası ilə onun subyektləri və bələdiyyə qurumları arasında büdcə və vergi sistemi səviyyəsi üzrə büdcə gəlirləri və xərcləri səlahiyyətlərinin həddi müəyyən edildikdə və habelə büdcələr arasında münasibətlərin təşkili prosesində əmələ gələn münasibətlər;

✓ maliyyə və vergi orqanları ilə hüquqi şəxslər arasında bütün səviyyəli büdcələrin və büdcədən-kənar fondların gəlir hissəsinin formalaşması zamanı, büdcədən və büdcədən-kənar fondlardan təxsisat, subsidiya, büdcə krediti dövlət (bələdiyyə) sferasının ödənilməsi formasında təşkilatların və ev təsərrüfatlarının maliyyələşdirilməsi üzrə münasibətlər;

✓ dövlət (bələdiyyə) maliyyə orqanları arasında dövlət, regional və yerli səviyyədə büdcə prosesinin reallaşdırılması üzrə münasibətlər;

✓ dövlət (bələdiyyə) unitar müəssisələri, büdcə idarələri ilə onların mülkiyyətçiləri dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında nizamnamə fondu formalaşdığı, müəssisənin (təşkilatın) əldə etdiyi gəlirlərin öhdəlikləri üzrə məsuliyyətin unitar müəssisələr ilə onun təsisçiləri arasında bölüşdürülməsi zamanı yaranan münasibətlər;

✓ maliyyə-kredit təşkilatları ilə hüquqi və fiziki şəxslər arasında sığorta haqlarının ödənilməsi və sığorta ödənişlərini almaq üzrə, əlavə investisiya mənbələrini cəlb etmək, maliyyə resurslarını yerləşdirmək və gəlir əldə etmək üzrə münasibətlər;

✓ maliyyə və vergi orqanları ilə fiziki şəxslər arasında büdcəyə və büdcədən-kənar fondlara vergi və digər tədiyyələrin ödənilməsi, ev təsərrüfatlarına büdcə fondlarından sosial transferlər və sosial sığorta ödənişləri almaq üzrə münasibətlər.

Maliyyənin idarə edilməsi prosesinin maliyyə hüququ təminatı hüquqi aktlar formasında həyata keçirilir ki, bu da özündə maliyyə hüquq normalarını əks etdirir. Başqa sözlə, dövlətin maliyyə fəaliyyəti prosesində yaranan münasibətlər maliyyə hüquq normaları ilə nizama salınır. Maliyyə hüquq normaları dövlətin pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində yaranan münasibətlərdə dövlət tərəfindən müəyyən edilən davranış qaydasıdır.

Maliyyə hüququna eyni zamanda pul tədavülünü tənzimləyən normalar, val-

yuta qanunvericiliyi və hesablaşma, qiymətli kağızların hərəkəti üzrə qanunvericilik də aid edilir [124, s. 519].

Maliyyənin idarə edilməsi gedişində istifadə olunan maliyyə hüquqi aktları olduqca çoxtərəflidir və müxtəlif əlamətlər üzrə tənzimlənir. Hüquq qüvvəsinə görə bu aktlar qanunlara və qanunaltı aktlara, hakimiyyət səviyyəsinə görə dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi aktlarına, maliyyə sisteminin sferaları və həlqələri üzrə maliyyə sisteminin hər bir sferasında maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsi üçün tətbiq edilən (Azərbaycan Respublikasının Konsititusiyası, “Büdcə sistemi haqqında” Qanun, Vergi Məcəlləsi) maliyyə-hüquq aktlarına və maliyyə sisteminin ayrı-ayrı sferalarında və həlqələrində maliyyə münasibətlərini tənzimləyən hüquqi aktlara ayrılır.

Ölkəmizdə maliyyənin idarə edilməsinin əsasını təşkil edən qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Burada bir çox normalar bilavasitə maliyyə - hüquq yönümlüdür. Konstitusiyada respublikanın dövlət quruluşu unitar dövlət kimi təsbit edilmişdir. Unitar dövlətin maliyyə sisteminin, büdcə və vergi sisteminin, maliyyə sistemini həyata keçirən dövlət orqanları sisteminin qurulmasında əsasən Konstitusiya prinsipləri durur. Beləliklə, Konstitusiyanın bir çox maddələri maliyyə hüququ üçün hüquqi mənbə hesab olunur. O, dövlətin maliyyə fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir və maliyyə qanunvericiliyi üçün hüquqi bazadır. Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” 2 iyul 2002-ci il tarixli qanunun normaları Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin fəaliyyəti prosesində əmələ gələn maliyyə münasibətlərini, büdcə sistemini və büdcədənəkar dövlət fondlarının gəlirlərinin formalaşması və onların vəsaitlərinin xərclənməsi, ölkə ərazisində büdcə prosesinin həyata keçirilməsini və büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət tədbirləri tətbiq edilməsini tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin normaları ölkə ərazisində vergi və rüsumların müəyyən edilməsi və tutulması üzrə münasibətləri, vergi nəzarəti üzrə münasibətləri və vergi qanunvericiliyini pozmağa görə məsuliyyəti tənzimləyir. Geniş mənada Vergi Məcəlləsi vergiqoymanın əsaslarını, vergi sistemini, vergi qanunvericiliyini, vergi orqanları sistemini və onların fəaliyyətinin ümumi prinsiplərini, ayrı-ayrı vergilərin alınması qaydalarını müəyyən edir.

Dövlət və bələdiyyə maliyyə sferasında maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsinin hüquqi əsasları həm də dövlət qanunları, muxrar respublikanın və yerli özünüidarəetmə orqanlarının müvafiq ərazilərdə büdcə hüquqi münasibətlərini tənzimləyən normativ-hüquqi aktları (qərarları) təşkil edir. Bu sahədə daha əhəmiyyətli maliyyə hüquq aktları tərkibində “Dövlət büdcəsi haqqında” və “Büdcədənəkar dövlət fondları haqqında” növbəti büdcə ili üçün qəbul edilmiş

qanunlar, “Valyuta tənzimi” (21 oktyabr 1994-cü il), “Sosial sığorta haqqında” (18 fevral 1997-ci il), “Dövlət borcu haqqında” (22 may 2007-ci il) “Sığorta fəaliyyəti haqqında” (25 dekabr 2007-ci il) və Azərbaycan Respublikasının digər qanunlarını göstərmək olar.

Maliyyə qanunvericiliyindən əlavə dövlət və bələdiyyə maliyyə sferasında maliyyə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi sistemində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları və idarələrin normativ və hüquqi aktları, nazirliklərin, xidmət və agentliklərin, icra hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə-büdcə məsələləri üzrə əmrləri, məktubları və təlimatları mühüm yer tutur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları bir qayda olaraq normativ aktların işlənilib hazırlanması üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarına tapşırığı əks etdirir, onların işlənilib hazırlanması qaydalarını və ya bu orqanların maliyyə sferasında fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir (məsələn, “Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 iyun 1994-cü il tarixli Fərmanı).

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarları əsasında icra hakimiyyətinin ali orqanları tərəfindən dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi prosesinin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Buna misal olaraq “Dövlət büdcəsinin tərtibi və qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” 4 may 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarını göstərmək olar.

Əlaqədar baş idarə və nazirliklərin normativ aktları da dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin idarə edilməsində mühüm rol oynayır, çünki, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, büdcə vəsaitlərinin sərəncamçıları və alanlar arasında maliyyə münasibətlərinin dövlət hüquq tənzimlənməsini həyata keçirməyə imkan verir. Göstərilən normativ aktlara hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, Mərkəzi Bankının, Hesablama Palatasının, büdcədənkənar dövlət fondlarının idarəetmə orqanlarının əmr və sərəncamları, maliyyə fəaliyyətinə dair məktubları, təlimatları və qaydaları aiddir.

Təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyə sferasında maliyyənin idarə edilməsinin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə bütün təşkilati-hüquq formalı təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təskili qaydalarını müəyyən edən səhmdar cəmiyyəti, dövlət (bələdiyyə) unitar müəssisəsi, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət haqqında qanunla; təsərrüfatçılıq subyektlərinin maliyyə bazarında əlavə maliyyə resursları toplanması

üzrə münasibətləri tənzimləyən maliyyə qanunvericiliyi və idarə normativ hüquqi aktları vasitəsi ilə tənzimlənilir.

Hüquq ədəbiyyatında normativ-hüquqi normativlər də maliyyə hüququnun mənbəyi hesab edilir.

Maliyyə hüquq normalarına eyni zamanda bir ölkə çərçivəsindən kənara çıxan hüquq aktlarını da aid etmək olar. Məsələn, xarici borclanma haqqında faizlə birlikdə borcalma və ödəmə şərtləri, ölkələr arasında iqiqat vergiyə cəlbətmənin qarşısının alınması haqqında müqavilələri buna aid etmək olar.

Ayrı-ayrı maliyyə hüquq münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarı ilə tənzimlənmə bilər (dövlət qanunvericiliyinin mübahisəli hüquq aktları və normaları ləğv və ya dəyişdirilə bilər).

Maliyyənin idarə edilməsinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövlətin maliyyə sisteminin bütün sferalarında maliyyə münasibətlərini tənzimləyən mövcud maliyyə-hüquq aktlarının keyfiyyətindən asılıdır. Ona görə də bütün ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin hüquq məsələlərinə böyük diqqət yetirilir.

5.3. MALİYYƏNİN İDARƏETMƏ ORQANLARI SİSTEMİ VƏ ONLARIN VƏZİFƏLƏRİ

Maliyyənin idarəedilməsində maliyyə siyasətinin məqsəd və vəzifələrini müəyyən edərək, maliyyə qanunvericiliyi işləyib hazırlayarkən qanunvericilik və icraedici dövlət hakimiyyət orqanları, habelə yerli özünüidarəetmə orqanları iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik dövlət hakimiyyət orqanlarının maliyyənin idarəedilməsində əsas funksiyası maliyyə nəzarəti olduğu halda, icraedici orqanlar maliyyənin idarəedilməsinin bütün funksional elementlərində iştirak edir. Maliyyənin idarəedilməsi dövlət və yerli səviyyədə həyata keçirilir.

Dövlət səviyyəsində maliyyənin idarəedilməsi. Maliyyənin idarəedilməsi prosesi ilk növbədə qanunvericilik və icraedici dövlət hakimiyyət orqanlarına aid olan orqanlar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu orqanlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunlarına uyğun olaraq müxtəlif səlahiyyətlərə malikdir. Bu səlahiyyətlərdən asılı olaraq dövlət orqanları iki qrupa: ümumi səlahiyyətli orqanlara və xüsusi səlahiyyətli orqanlara bölünürlər. Respublikamızda maliyyənin ümumi (strateji) idarə edilməsi dövlət hakimiyyət orqanlarına-Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə, Prezident Administrasiyasına və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə həvalə edilir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyənin idarəedilməsində hər şeydən əvvəl iştirak edən ali qanunvericilik hakimiyyət orqanı Milli Məclisdir. Milli Məclis maliyyə fəaliyyətinin əsaslarını, vergilər, rüsum və ödənişlər, bank işi, mühasi-

bat məsələlərinə dair ümumi qaydaları müəyyən edir. Bundan başqa, Milli Məclisin deputatları Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və onun icrası haqqında hesabatı müzakirə və təsdiq edir, onların icrası gedişinə nəzarət edir. Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasını, Azərbaycan Respublikası qanunvericilik hakimiyyətinin dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarını yaradır. Hesablama palatası-Milli Məclisdə daimi fəaliyyət göstərən, ona hesabat verən, ən başlıcası isə dövlət büdcəsinin icrası üzərində dövlət nəzarətini həyata keçirən bir orqandır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin maliyyənin idarə edilməsində iştirakı hər il respublika dövlət büdcəsinin Milli Məclisin təsdiqinə təqdim edilməsində maliyyə siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, maliyyə məsələsi üzrə qanunların imzalanması, maliyyə qanunvericiliyi layihələrinin təqdim edilməsi, sərəncamların verilməsi və dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

İcra hakimiyyəti orqanları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin təmsalında ölkənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasına məsuliyyət daşıyır, maliyyə və onunla bağlı digər məsələlər ilə əlaqədar qanunların işlənilib hazırlanmasını həyata keçirir, qərarları təsdiq edir, maliyyə qanunvericiliyinin reallaşdırılmasını təmin edən sərəncamlar verir. O, dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifə və funksiyalarını, onların hüquq və vəzifələrini, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Hökumətinin tərkibinə daxil olan bu və digər nazirliyin səlahiyyətlərinə aid olan maliyyənin idarə edilməsi üzrə məsələlər dairəsini müəyyən edir.

Xüsusi səlahiyyətli idarəçilik orqanları maliyyə fəaliyyətində iştirak dərəcəsindən asılı olaraq iki qrupa bölünür:

1) öz əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən dövlət orqanları. Bunlar nazirliklər, dövlət komitələri və təsərrüfat subyektləridir. Bu orqanlar büdcə vəsaitlərindən istifadə edir və onlara tabe olan müəssisə və təsərrüfatlarda mənfəət yaradılır ki, həmin mənfəət sonradan yenidən bölüşdürülür. Bu orqanların fəaliyyəti xüsusi normativ aktlarla tənzim olunur.

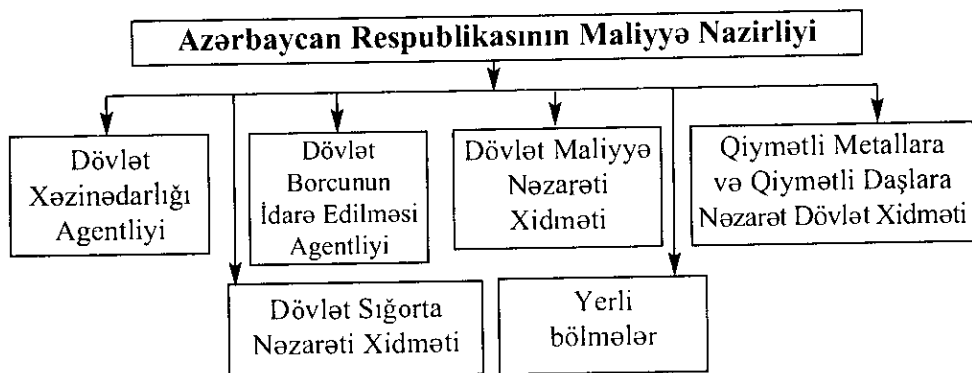
2) funksiyası maliyyə fəaliyyətini həyata keçirməkdən ibarət olan xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları. Bu dövlət orqanları isə maliyyə fəaliyyəti və maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlardır.

Bir sıra dövlətlər istisna edilməklə (məsələn, ABŞ) praktiki olaraq bütün ölkələrdə icra hakimiyyəti orqanları tərkibində maliyyə taktikası və strategiyasına məsul olan xüsusi orqan fəaliyyət göstərir ki, bu da Maliyyə Nazirliyi adlanır.

Dövlət səviyyəsində maliyyənin bilavasitə idarə edilməsini Azərbaycan

Respublikasının Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin müasir vəzifə və funksiyaları “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il 48 nömrəli Fərmanı ilə müəyyən edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Maliyyə Nazirliyinin bir sıra keçmiş bölmələri Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə tabe olan agentlik və xidmətlərə çevrilmişdir.

Beləliklə, hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin tərkibində 5 dövlət xidməti və yerli bölmələr fəaliyyət göstərir (sxem 5.3).

Sxem 5.3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin tabeliyində olan agentliklər, nəzarət xidmətləri və yerli bölmələr.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə” respublika Maliyyə Nazirliyini ölkədə maliyyə siyasətini həyata keçirən və dövlət maliyyəsinin idarə olunmasını təşkil edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi müəyyən edir. Maliyyə Nazirliyinin əsas vəzifəsi dövlətin vahid maliyyə (büdcə, vergi, sığorta, dövlətin borclanma və valyuta), pul-kredit siyasəti, habelə, gömrük, mühasibat uçotu, audit, investisiya sahəsində siyasəti, qiymətli metalların istehsalı, emalı və dövriyyəsi sahəsində siyasəti həyata keçirməkdir.

Göstərilən vəzifələrə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- maliyyə, büdcə, vergi sahəsində dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsini təmin edir;
- dövlət və icmal büdcələri layihələrinin mövcud qanunvericiliyə uyğun hazırlanmasını təmin edir;
- dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin

və dövlət zəmanəti ilə alınan kreditlərin təyinatı üzrə xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsini təşkil edir;

- sığorta fəaliyyəti sahəsində dövlət siyasətinin və sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edir;

- ölkədə dövlət əyar nəzarətinin və qiymətli metalların və qiymətli daşların istehsalı, emalı və dövriyyəsi sahələrində dövlət nəzarətini təşkil edir və həyata keçirilməsini təmin edir;

- mühasibat uçotunun təşkili və aparılması, o cümlədən maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi sahəsində dövlət siyasətini işləyib hazırlayır və həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər görür;

- dövlət investisiya proqramlarının tərtib olunmasında, dövlət investisiya siyasətinin, dövlət proqramlarının inkişaf konsepsiyası və strategiyalarının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak edir;

- ölkədə maliyyə bazarının inkişafı, iqtisadiyyata xarici və daxili kreditlərin cəlb edilməsi sahəsində zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir;

- büdcə sistemi, vergi, dövlət xəzinədarlığı, dövlət maliyyə nəzarəti, sığorta fəaliyyətinə nəzarət, dövlət borcunun idarə edilməsi, qiymətli metallara nəzarət, audit, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahəsində normativ-hüquqi tənzimləmələri həyata keçirir;

- nazirliyin fəaliyyət istiqamətləri üzrə sahəvi mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir.

- ölkədə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini təşkil edir və sosial iqtisadi problemlərin həllinə dair təkliflər verir.

Göstərilmiş maliyyə istiqamətlərinə görə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin əsas vəzifələri sırasında aşağıdakıları ayırmaq olar:

- hər il növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrini və sonrakı il üçün icmal büdcənin göstəricilərini hazırlayıb təqdim etmək, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası prosesinin təkmilləşdirilməsi barədə təkliflər vermək, dövlət büdcəsi ilə digər büdcələrin qarşılıqlı əlaqələrinin nizamlanması və qarşılıqlı hesablaşmaları həyata keçirmək;

- dövlət rüsumları, vergilərin və digər məcburi ödənişlərin məbləği və dərəcələri ilə bağlı təkliflər hazırlamaq və təqdim etmək, habelə uçot və hesabat sənədlərinin formalarının hazırlanmasını təmin etmək;

- büdcə və pul-kredit siyasətini əlaqələndirmək;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun və dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasının idarə edilməsini təmin etmək;

- dövlət borclarının və dövlət zəmanətinin reyestrinin aparılması, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının dövlət qiymətli kağızla-

rının emissiyasının qeydiyyatının aparılması;

• mühasibat uçotu və maliyyə hesabatı tərtibi sahəsində normativ aktların işlənilib hazırlanmasını təmin etmək.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci il 4 oktyabr tarixli Fərmanı ilə dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin operativ idarə edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Dövlət Xəzinədarlığı yaradılmışdır. Bir çox dövlətlərin tarixində XX əsrədək əsasən dövlət xəzinədarlığının bank tipi fəaliyyət göstərmişdir. Onlar əsasən dövlət gəlirlərinin formalaşması ilə əlaqədar gəlirlərin qəbulu, vəsaitlərin saxlanması və habelə dövlət xərclərini həyata keçirmək üçün vəsaitlərin verilməsi ilə məşğul olurdular. Bəzi hallarda onların funksiyalarına nağd pul vəsaitlərinin emissiyası da daxil olurdu. O dövrlərdə əksəriyyət ödənişlər nağd formada həyata keçirildiyinə görə XIX əsrdə dövlət xəzinədarlığının funksiyalarının xarakterinə görə nağd qaydada (yaxud kassa əməliyyatı) gəlir-xərc əməliyyatları aparən müasir kommertiya banklarının tərkibində xəzinədarlığın funksiyası ilə oxşardır.

Müasir Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi başqa funksiya da həyata keçirir. 1995-ci ildə onun yaradılmasının zəruriliyi: bank islahatları nəticəsində dövlət büdcəsinin vəsaitləri müxtəlif kredit təşkilatlarında səpələnməyə başladı; nağdsız hesablaşmaların avtomatlaşdırılmasının olmaması və müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyində büdcə vəsaitinin hərəkəti haqqında operativ informasiyaların olmaması; konstitusiya islahatı nəticəsində dövlət büdcəsinin icrası Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin maliyyə orqanlarının və bələdiyyə qurumlarının fəaliyyətinə aid edilməsinə son qoydu.

Beləliklə, dövlət büdcəsinin icrası problemləri xüsusi orqanın - Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin yaradılması zəruriliyinə səbəb oldu və nəticədə audit nəzarət funksiyası banklardan Xəzinədarlıq Agentliyinə keçdi. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinə əsasən dövlət icra hakimiyyəti orqanları öz səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları yaradır. Buna misal olaraq Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyini göstərmək olar.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin və onların ərazi orqanlarının səlahiyyətləri "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Maddə 18,19) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə müəyyən edilmişdir. Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparən büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahə-

sində cari nəzarəti həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır.

“Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 10 dekabr 2004-cü il tarixli Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı maliyyə fəaliyyətini həyata keçirən xüsusi səlahiyyətli dövlət idarəçilik orqanı olmaqla pul-kredit və valyuta sahəsində dövlət siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir; nağd pul dövryyəsinə təşkil edir; pul nişanlarının tədaviyə buraxılmasını və tədaviyeden çıxarılmasını həyata keçirir; manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən edir və elan edir; valyuta tənzimini və nəzarətini həyata keçirir; sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və ölkənin proqnoz tədiyyə balansının hazırlanmasında iştirak edir; bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, bank fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir; ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti həyata keçirir. Mərkəzi Bankın məqsədi qiymətlərin sabitliyini, bank və ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət idarəçilik orqanları sırasında Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyini ayrıca qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 11 fevral tarixli Fərmanı ilə yaradılmışdır.

Vergilər Nazirliyi Azərbaycan Respublikasında aparılan vahid maliyyə və büdcə siyasəti çərçivəsində dövlət vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında və tam yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. Vergilər Nazirliyi bütün vergi orqanları sisteminin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, vergi sahəsinə dair qanunvericilik aktları layihələrinin işlənilməsində iştirak edir, ümumiyyətlə isə respublikada vergi intizamına əməl olunmasını təmin edir.

Gömrük rüsumlarının daxil olmasına Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi məsuliyyət daşıyır. Onun vəzifələri-gömrük orqanları tərəfindən alınan vergilər üzrə yoxlamalar aparmaq, vergi orqanları tərəfindən alınan vergilərin hesablanması və ödənilməsi ilə əlaqədar olan bütün sənədləri yoxlamaq, vergi ödəyiciləri vergi qanunvericiliyini yerinə yetirmədikdə bankda olan hesabda əməliyyatı dayandırmaq, vergilər üzrə kəsiri və habelə vergi qanunvericiliyi üzrə nəzərdə tutulmuş cərimələrin tutulmasını həyata keçirməkdən ibarətdir. Bütövlükdə, gömrük orqanları Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən malların keçirilməsi zamanı vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinə, gömrük rüsumlarının düzgün hesablanması və ödənilməsinə nəzarət edir.

Yerli səviyyədə maliyyənin idarə edilməsi-yerli özünüidarəni bələdiyyələr hə-

yata keçirir. Bələdiyyələr yerli büdcələri və onun icrası haqqında hesabatın təsdiq edilməsi haqqında qərarı qəbul edir, yerli vergiləri və ödənişləri müəyyən edir.

Yerli özünüidarəetmənin icra orqanları, bələdiyyə maliyyə siyasətinin, o cümlədən borc, yerli büdcənin tərtibi və icrasına, işlənilib hazırlanmasına cavabdehdir. Bir qayda olaraq onların tərkibində yerli maliyyə və ya maliyyə-xəzinə orqanları fəaliyyət göstərir. Bələdiyyə qurumlarının yerli büdcələri formalaşdırmaq və icra etmək hüququ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 144-cü maddəsi ilə təsbit edilmişdir.

Kommersiya təşkilatlarında maliyyənin idarə edilməsi idarəetmənin ali orqanı tərəfindən (səhmdar cəmiyyət üçün bu səhmdarların ümumi iclasıdır) həyata keçirilir ki, onlar da təşkilatın maliyyə strategiyasını müəyyən edir, maliyyə planlarını və onların icrasına dair hesabatı təsdiq edir. Maliyyə axınlarını bilavasitə təşkilatın rəhbəri (direktorlar şurası, baş direktor) və xüsusi olaraq yaradılmış maliyyə xidmətləri idarə edir və onlar maliyyə planlarının layihələrini işləyib hazırlayır, maliyyə resurslarının müxtəlif aktivlərə yerləşdirilməsinə dair qərar qəbul edir, maliyyə-kredit təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəni həyata keçirirlər. Xüsusi maliyyə xidməti olmayan kiçik təşkilatlarda onların funksiyalarını mühasibatlıq həyata keçirir. Maliyyə-sənaye qruplarının tərkibinə daxil olan kommersiya təşkilatları üçün maliyyənin idarə edilməsində bu qrupun baş şirkəti tərəfindən qəbul edilən qərar həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarında maliyyənin idarəedilməsi orqanlarının tərkibi onların təşkilati-hüquqi formaları və fəaliyyət növləri ilə müəyyən edilir. Bu kimi təşkilatların rəhbərlərindən başqa maliyyə məsələləri üzrə qərarları xüsusi yaradılmış şura və təftiş komissiyası və s. qəbul edə bilər. Digər kommersiya təşkilatları ilə müqayisədə maliyyənin idarəedilməsində daha çox spesifikasiyə büdcə idarələri malikdir.

Büdcə idarələrinin maliyyə planları büdcə smetası, gəlir gətirən fəaliyyət üçün isə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin müəyyən etdiyi ümumi tələbə əsasən büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçısının göstərişinə uyğun olaraq gəlir və xərc smetası işlənilib hazırlanır və icra edilir. Bu idarələrin və digər qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsinin idarə edilməsində maliyyə smetalarını işləyib hazırlayan, mühasibat uçotu aparən və hesabatları tərtib edən mühasibatlıq böyük rol oynayır.

Maliyyənin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, hüquqi bazanın inkişafı və müasir texnologiyanın istifadəsi maliyyə sisteminin bütün sferalarında maliyyə resurslarının səmərəli formalaşması və istifadəsinin təmin edilməsinin əsas istiqamətləridir.

5.4. MALİYYƏ PLANLAŞDIRILMASININ ZƏRURİLİYİ VƏ İQTİSADI MAHİYYƏTİ

Maliyyə planlaşdırılması maliyyənin idarə edilməsinin funksional elementlərindən biridir. Maliyyə planlaşdırılması prosesində təsərrüfatçılıq subyektləri, dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarə orqanları öz maliyyə resurslarının tərkib və strukturunu qiymətləndirir, onların həcmnin artırılması və daha səmərəli istifadə edilməsi imkanlarını və üsullarını müəyyən edirlər. Bu halda iqtisadiyyatın tarazlığına və maliyyə sabitliyinə, gəlir, mənfəət əldə edilməsinə, iqtisadi və sosial vəzifələrin maliyyə təminatına nail olmaq və müdafiə etmək məqsədi ilə maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və yenidən bölgüsü nisbətləri təşkil edilir. Bununla da idarəetmə orqanlarının maliyyə prosesinə, maliyyə fəaliyyətinə həm makro, həm də mikroiqtisadi səviyyədə təsiri reallaşdırılır.

Maliyyə planlaşdırılması prosesində iqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin gözlənilən əhəmiyyəti öz əksini tapır. Geniş anlamda maliyyə planlaşdırılması maliyyənin idarə edilməsi orqanlarının maliyyə resurslarının tərkibi və strukturlarının qiymətləndirilməsi, onların formalaşması, artırılması imkanlarının və metodlarının müəyyən edilməsi, səmərəli istifadə edilməsi istiqamətləri üzrə fəaliyyətdir. Dar mənada maliyyə planlaşdırılması maliyyəni idarə edən orqanların iqtisadiyyat subyektlərinin (ictimai hakimiyyət orqanlarının, təşkilatların və fərdi sahibkarların) maliyyə planlarının tərtibi, baxılması və təsdiqi üzrə fəaliyyətidir.

Maliyyə planlaşdırılmasının zəruriliyi geniş təkrar istehsal prosesinin fasiləsiz maliyyə təminatı məqsədi ilə idarəetmə subyektlərinin maliyyə resurslarının (gəlirlərinin) formalaşması və istifadəsi, onların artırılması ehtiyatlarının və xərclənməsi nəticəliyinin səmərəliliyinin konkret göstəriciləri şəklində maliyyə fəaliyyətində arzu olunan və gözlənilən nəticələrin müəyyən edilməsi tələbi ilə şərtlənir. Maliyyə planlaşdırılmasının zəruriliyi həm də maliyyə resurslarının maddi resursların hərəkətinə görə sərbəst hərəkət etməsi, bazarın qeyri-müəyyənliyi və iqtisadi subyektlərinin davranışı ilə şərtlənir. Bundan başqa, maliyyə planlaşdırılması olmadan bütün idarəetmə və təsərrüfatçılıq səviyyəsində maliyyə siyasətini işləyib hazırlamaq və reallaşdırmaq mümkün deyildir.

Maliyyə planlaşdırılması maliyyə sisteminin bütün həlqələrinin idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də **ictimai (dövlət və bələdiyyə) maliyyə planlaşdırılmasını və xüsusi təsərrüfat subyektlərinin** (kooperativlərin) maliyyə planlaşdırılmasını fərqləndirmək lazımdır.

İctimai maliyyə planlaşdırılması ölkə və onun ərazisi miqyasında maliyyə planlarında dövlət (bələdiyyə) maliyyə resurslarının və gəlirlərinin hərəkətinin

(formalaşması və istifadəsi) parametrlərinin və göstəricilərinin müəyyən edilməsi, baxılması, təsdiq və icrası üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini nəzərdə tutur. Dövlət (bələdiyyə) maliyyə planlarına maliyyə resursları balanslarını, dövlət-hüquqi qurumların və büdcədənkənar fondların büdcələrini və gəlir və xərc smetalarını və s. aid edirlər.

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə planlaşdırılması əsasən müxtəlif mülkiyyət formalı təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Lakin maliyyə planlaşdırılmasının elementləri ev təsərrüfatları çərçivəsində, xüsusən fərdi sahibkarlıqda da ola bilər.

Bu cür planlaşdırılmış kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarının idarəetmə orqanlarının plan parametrlərinin müəyyən edilməsi, ayrı-ayrı təsərrüfatlar səviyyələrinin maliyyə planlarında verilmiş xüsusi maliyyə resursları və gəlirləri göstəricilərinin hərəkətinin (formalaşması və istifadəsi) baxılması, təsdiq və icrası üzrə fəaliyyətini ifadə edir. Kommertiya təşkilatlarının maliyyə planlarına balans, icmal büdcə, pul vəsaitlərinin hərəkəti planı, investisiya layihələri və s. aiddir. Qeyri-kommertiya təşkilatlarının maliyyə planlarına balansdan başqa büdcə smetalarını, gəlir və xərc smetalarını və digərlərini aid etmək olar.

Maliyyənin planlaşdırılmasının obyekt kimi iqtisadi subyektlərin maliyyə resurslarının və gəlirlərinin, onların formalaşmasının mənbələri və xərclənməsi maddələrinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası çıxış edir. Maliyyə planlaşdırılmasının subyekt isə dövlət hakimiyyət orqanları və idarələri, yerli özünüidarəetmə orqanları, kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarının idarələri, habelə fərdi sahibkarlardır.

Maliyyənin planlaşdırılmasının məqsədi maliyyə resurslarının formalaşmasının mümkün həcmnin və onların proqnozlaşdırılan dövrdə mümkün istifadəsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Maliyyə proqnozlaşdırılmasının məqsədi aşağıdakılardır:

- gələcək dövrə makro və mikro səviyyədə maddi və maliyyə dəyərləri proporsiyalarının uzlaşdırılması;
- təsərrüfatçılıq və hakimiyyət orqanları subyektlərinin proqnozlaşdırılmış dövrə maliyyə resurslarının mümkün mənbələrinin və həcmnin araşdırılması;
- proqnozlaşdırılan dövrə təsərrüfatçılıq və hakimiyyət orqanları subyektlərinin maliyyə resurslarının daha səmərəli istifadə edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- bütün səviyyəli hakimiyyət orqanları və təsərrüfatçı subyektlərin qəbul etdiyi qərarların maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- proqnozlaşdırılmış dövrdə maliyyə resurslarının həcmnin gözlənilən artımının dəqiqləşdirilməsi;
- gələcəkdə istehsalın gözlənilən artımı üçün zəruri olaraq əlavə maliyyələş-

dirilməsini müəyyən etmək məqsədilə proqnoz sənədlərinin öyrənilməsi.

İnkişaf layihələrində, proqnozlarda, proqram və planlarda nəzərdə tutulmuş xərclərin planlaşdırılmış parametrlər üzrə makro və mikro səviyyədə təkrar istehsal prosesini stabil və fasiləsiz maliyyə təminatı ilə uzlaşdırmaqdan ibarətdir. Nəzərə alınsa ki, göstərilən plan sənədlərində dövlətin və müəssisələrin iqtisadi siyasətinin məqsəd və vəzifələri qoyulmuşdur, onda maliyyə planlaşdırılmasının məqsədi də iqtisadi siyasətin strategiya və taktikasının maliyyə təminatından və maliyyə siyasətinin dövlət, bələdiyyə və korporativ səviyyədə reallaşdırılmasından asılı olduğu belli olur.

Maliyyənin planlaşdırılmasının ardıcillıq mərhələlərini belə şərh etmək olar:

- 1) planlaşdırma obyektinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin tədqiqi;
- 2) operativ planların dəyişməsi əsasında maliyyə hesabatlarının proqnoz variantlarının işlənib hazırlanması;
- 3) planlaşdırılan obyektin maliyyə resurslarına konkret tələbatın müəyyən edilməsi;
- 4) maliyyələşmənin strukturunun və mənbələrinin proqnozlaşdırılması;
- 5) maliyyənin idarə olunması sisteminin yaradılması və müdafiəsi;
- 6) işlənib hazırlanmış planların operativ dəyişdirilməsi prosedurlarının müəyyənləşdirilməsi.

Maliyyənin planlaşdırılmasının prinsiplərinə aiddir:

- balanslaşdırma;
- mütənasibliyin təmin edilməsi;
- maliyyə sisteminin ayrı-ayrı həlqələrinin, pul vəsaiti fondlarının forma və metodları xüsusiyyətlərinin uçotu.

Maliyyənin planlaşdırılması kəmiyyət və keyfiyyət metodları vasitəsilə həyata keçirilir.

Kəmiyyətə görə metodların analitik, statik və qrafik istiqamətləri vardır.

Analitik metodda normativ amilin birbaşa, proporsional asılılıq və optimallaşdırma kimi növlərindən istifadə edilir.

Keyfiyyətə görə isə ekspert qiymətləndirilməsi, normativ və oxşarlıq metodları fərqləndirilir.

Maliyyənin planlaşdırılması ictimai hakimiyyət orqanları da daxil olmaqla təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının və gəlirlərinin formalaşması və istifadəsinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərini deyil, həm də gəlirlərin təklif olunan xərclərə uyğunluq dərəcəsinin, xüsusi vəsaitin çatışmayan hissəsinin və kənarından cəlb edilən maliyyə resurslarının həcmində müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Maliyyənin planlaşdırılması prosesində ÜDM-in təkrar istehsalının pul nisbətləri, regional ümumi məhsulun, müəssisənin satış pulu və əlavə dəyəri, təkrar

istehsal prosesinin maliyyə təminatı mənbələri və onların makro və mikro səviyyədə istifadə istiqamətləri müəyyən edilir. Maliyyənin planlaşdırılması nəticəsində dövlət hakimiyyət, yerli özünüidarəetmə orqanları və müəssisələrin, idarələrin nəzərdə tutulan vəzifələrinin həll edilməsi üçün zəruri maliyyə resursları və gəlirlərə olan tələbatları dəqiqləşdirilir.

Beləliklə, maliyyə planlaşdırılması təkrar istehsal prosesinin maliyyə təminatı, dövlət (bələdiyyə) və korporativ iqtisadi-sosial və maliyyə siyasətini reallaşdırmaq məqsədi ilə maliyyəni idarəetmə subyektinin ictimai və xüsusi təsərrüfat maliyyə resurslarının və gəlirlərin formalaşması və istifadəsinin gözlənilən parametrləri və göstəricilərinin müəyyən edilməsi, maliyyə planlarının tərtibi, baxılması, təsdiqi və istifadəsi üzrə məqsədyönlü fəaliyyətini ifadə edir.

Maliyyənin planlaşdırılması maliyyənin idarə edilməsinin prinsiplərindən irəli gələn müəyyən vəzifələrin həll edilməsinə yönəldilmişdir. Bu vəzifələrin planlaşdırılmasının məqsədi konkretləşdirilməlidir. Maliyyənin planlaşdırılmasının əsas vəzifələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

➤ hər bir daxilolma mənbələri üzrə maliyyə resurslarının (gəlirlərin) həcmnin və ictimai hakimiyyət orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resurslarının ümumi həcmnin müəyyən edilməsi;

➤ maliyyə resurslarının (gəlirlərin) istifadəsinin həcmnin, istiqamətlərinin və habelə vəsaitlərin istifadəsi prioritetlərinin işlənilməsi;

➤ maddi və maliyyə resurslarının balanslaşdırılmasının, maliyyə resurslarının (gəlirlərin) qənaətlə və səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi;

➤ bütün səviyyəli büdcələrin və büdcədənkənar dövlət fondlarının sabitliyinin möhkəmləndirilməsi, habelə təşkilatların və fərdi sahibkarların maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün şərait yaradılması;

➤ perspektiv planlaşdırmadan cari planlaşdırmaya, proqnozdan plana keçid zamanı disproporsiyadan qaçmaq və maliyyə risklərini xəbərdarlıq və azaltmaq üçün maliyyə resurslarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış həcmnin müəyyən edilməsi.

Maliyyənin planlaşdırılmasının iki növü - cari və perspektiv - fərqləndirilir. Maliyyənin planlaşdırılması müddətindən asılı olaraq operativ, cari (aylıq və ya rüblük), illik (təqvim ilinə) və orta müddətli (üç-beş ilə) ola bilər.

Maliyyə planlarının növləri və onların xarakteristikası.

Maliyyənin planlaşdırılması-maliyyə planlarının hazırlanması və reallaşdırılması prosesidir.

Maliyyə planları-qarşılıqlı əlaqəli maliyyə göstəriciləri sistemini ehtiva edən və planlaşan dövrə nəzərdə tutulan maliyyə resurslarının daxil olması və istifadəsi həcmi əks etdirən sənədlərdir.

Maliyyə planlarının növləri aşağıdakılardır:

- büdcələrin proqnozlaşdırılması;
- büdcədənkənar fondların gəlir və xərclərinin smetaları;
- maliyyə resursları balansı;
- əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı.

Maliyyə planları sistemi-ilkın (birinci) planlar və təkrar (ikinci) planlardan ibarətdir. İlkın planlar müəssisə və təşkilatların maliyyə planlarını və dövlət idarələrinin smetalarını özünə daxil edir. İkinci planlar isə sahələr, ərazilər və ümumdövlət səviyyəsində tərtib edilir.

İcmal maliyyə planları ümumdövlət, ərazi və sahələrin planlarından ibarətdir.

Ümumdövlət planları öz növbəsində dövlətin icmal maliyyə balansından və dövlət büdcəsindən ibarətdir.

Ərazi planları isə regionların icmal maliyyə balansını, yerli büdcələri, müvafiq ərazilərdə ümumdövlət təşkilatlarının planlarını əhatə edir.

Sahələrin planlarına maddi istehsal sahələrinin gəlir və xərclərinin balansı, nazirliyin (idarələrin) gəlir və xərclər balansını və büdcə idarələrinin smetalarını aid etmək olar.

Maliyyə planlarının tərtibi üçün əsas maliyyə resurslarının hesabat balansı və ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf planının göstəriciləridir.

Maliyyənin planlaşdırılmasının məqsəd və vəzifələri maliyyə planlarında, daha dəqiq isə onların göstəricilərində öz əksini tapır. Maliyyə planı balans, büdcə, smeta və digər sənədlər şəklində maliyyə hüququ normalarının müəyyən etdiyi formada və planlaşdırma subyektı idarə orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş plan maliyyə göstəricilərinin icmal sistemi deməkdir. Burada planlaşdırılan dövrə maliyyə resurslarının (gəlirlərinin) formalaşması və istifadəsinin gözlənilən kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri əks olunur. Maliyyə planları əsasən gəlir və xərclərin balansı formasında tərtib edilir. Maliyyə planlarının göstəricilərinin tərkibi maliyyə sisteminin həlqələrinin spesifikasiyini əks etdirir.

Dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmənin əsas maliyyə planı müvafiq səviyyəli büdcələr, büdcədənkənar dövlət fondlarının büdcələri, ölkənin icmal maliyyə balansı və Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin (bələdiyyə qurumlarının) ortamüddətli maliyyə planlarıdır. Kommersiya təşkilatları üçün isə əsas maliyyə planları gəlir və xərclər balansı və təşkilatların büdcələri, qeyri-kommersiya təşkilatları üçün isə gəlir və xərclərin balansı və büdcə smetası hesab edilir.

Dövlət və bələdiyyə maliyyə planlaşdırılması hər şeydən əvvəl dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmənin büdcə sisteminin göstəricilərində reallaşdırılır. Maliyyə planı kimi büdcə növbəti büdcə ilə və dövrünə

(üçillik büdcə üçün) gəlir və xərclərin balansı formasında tərtib olunur. O, müvafiq hakimiyyət orqanının qanunu və ya yerli özünüidarəetmə orqanının qərarı ilə təsdiq edilir. Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin büdcələrinin gəlir və xərclərinin tərkibi Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanunu ilə tənzimlənir. Bütün bunlar büdcəyə plan göstəricilərinin icrasının məcburiliyini şərtləndirən direktiv xarakter verir.

Büdcənin gəlir hissəsində bütün vergi gəlirləri, məcburi ödənişlər və digər qeyri-vergi gəlirləri, əvəzsiz daxilolmalar öz əksini tapır. Büdcə təsnifatına uyğun olaraq vergi gəlirlərinə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş dövlət, regional və yerli vergi və rüsumlar öz əksini tapır. Bu vergi və rüsumlar Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununa və növbəti büdcə ilinə qanuna əsasən büdcələrarası münasibətlər qaydasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə səviyyəsində büdcələr arasında bölüşdürülür. Məcburi ödənişlərə qeyri-vergi qanunvericiliyi ilə (Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi və digər qanunvericilik aktı ilə) tənzimlənən və bu əsasda qeyri-vergi kateqoriyasına aid edilən ödənişlər aiddir. Digər qeyri-vergi gəlirlərinə müxtəlif səviyyəli büdcələrə daxil olan dövlət (bələdiyyə) əmlakından və mülkiyyətindən istifadəyə görə gəlirlər, cərimə sanksiya şəklində daxilolmalar və digər vəsaitlər aiddir. Əvəzsiz daxilolmalar müxtəlif formalı büdcələrarası transferlər, dotasiya, subsidiya, subvensiya və büdcə krediti şəklində daxil olan vəsaitlərdir.

Büdcənin xərc hissəsində aşağıdakı istiqamətlər üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmənin konkret xərc növləri planlaşdırılır və təsdiq edilir: qanunvericilik, məhkəmə, hüquq-mühafizə və idarəetmə fəaliyyəti; vətəndaşların konstitusion sosial hüquqlarının reallaşdırılması; dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyinin və beynəlxalq fəaliyyətin təmin edilməsi; iqtisadiyyatın və elmi-texniki tərəqqinin dövlət tənzimlənməsi; dövlət (bələdiyyə) ehtiyatlarının formalaşması; dövlət (bələdiyyə) borclarının idarə olunması; xərclərin sair istiqamətləri.

Büdcənin plan göstəriciləri dövlət, regional və bələdiyyə sosial-iqtisadi siyasətinin əsas parametrlərini, ölkənin və onun ərazisinin inkişaf planını əks etdirir.

Direktiv dövlət maliyyə planlarından biri də büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcə sistemidir. Azərbaycan Respublikasında bu sistem özünə Dövlət Sosial Müdafiə Fondunu, Dövlət Neft Fondunu və İcbari Tibbi Sığorta Fondunu daxil edir. Büdcədən kənar dövlət fondları sistemi vətəndaşların pensiyaya və sosial müdafiəyə, sağlamlığın qorunmasına və pulsuz tibbi xidmət almasına olan konstitusiyə hüquqlarının reallaşdırılmasını təmin etməyə yönəldilmişdir. Büdcədən kənar dövlət fondları gəlir və xərclər üzrə onların idarəetmə orqanları tərəfindən

formalaşdırılır və Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə eyni vaxtda müvafiq qanunvericilik orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Büdcədənkənar dövlət fondlarının büdcələri aşağıdakı gəlir maddələri üzrə planlaşdırılır: məqsədli sosial vergilər və sığorta haqları, büdcə vəsaitləri, müvəqqəti azad pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsindən gəlirlər, sair mənbələr. Büdcədənkənar dövlət fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsinin istiqamətləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş çərçivədə ciddi məqsədli təyinatla malikdir.

Bu fondların büdcələrində planlaşdırılmış göstəricilər maliyyə təminatının əsas parametrlərini və əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində dövlət sosial siyasətinin reallaşdırılmasını əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasının icmal maliyyə balansı Azərbaycan Respublikasının və iqtisadiyyat sektorlarının maliyyə resurslarının həcm və istifadəsi istiqamətlərinin plan parametrlərinin əks olunduğu sənəddir. Bu balans ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının proqnozları və dövlət büdcəsinin növbəti ilə və plan dövrünə (iki ilə) maliyyə resurslarının qiymətləndirilməsi, habelə maliyyə siyasətinin cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi məqsədi üçün tərtib edilir.

Azərbaycan Respublikası inzibati-təsərrüfat subyektlərinin ortamüddətli maliyyə planı hər il müəyyən edilmiş formada işlənib hazırlanır. O, aşağıdakı əsas parametrləri özünə daxil edir: müvafiq büdcələrin proqnozlaşdırılan gəlir və xərclərinin ümumi həcmi; büdcə xərcləri təsnifatına uyğun olaraq büdcə təxsisatının həcmi; növbəti ildə və plan dövründə ərazilərin büdcə təminatının bərabərləşdirilməsinə yönəldilən dotasiyanın bölüşdürülməsini; yerli büdcələrə vergi gəlirlərindən normativ ayırmaları; büdcənin kəsirini (profitini).

İctimai maliyyə planı sistemində əhalinin gəlir və xərcləri balansının nisbətən müstəqil əhəmiyyəti vardır.

O, ölkə iqtisadiyyatı səviyyəsində pul dövriyyəsinin, pərakəndə mal dövriyyəsinin, vergi daxilolmalarının və kredit resurslarının planlaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Büdcələrdən fərqli olaraq əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansı direktiv xarakter daşımır və hesab-analitik sənəd hesab edilir.

Xüsusi təsərrüfat maliyyə planlarının konkret təsərrüfat subyektlərinin-təşkilat və ya ev təsərrüfatının (fərdi sahibkarın) pul vəsaitinin fərdi dövrünün əsaslandırılması məqsədi vardır. Burada gəlirlər və maliyyə resurslarının digər daxilolmaları, xərcləri və subyektin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri əks olunur. Təşkilatın maliyyə planları, onun fəaliyyət xarakteri və maliyyələşdirmə xüsusiyyətləri, habelə təşkilati-hüquq və təsis sənədləri ilə müəyyən edilir.

Kommersiya təşkilatlarının maliyyə planları təşkilatın fəaliyyət növünü və inkişaf istiqamətini əks etdirən biznes-plan, ümumtəsərrüfat və ümumi iqtisadi

xarakterli digər plan (proqnoz) parametrlərinin əsasında işlənib hazırlanır. Maliyyə planları işlənib hazırlanarkən kommertiya fəaliyyətinin məqsədi, kapitalın strukturunun optimallaşdırılması, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, təşkilatın investisiya cəlb ediciliyi, maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və onun istifadəsi mexanizminin səmərəliliyi əsasında mənəfət əldə edilməsi nəzərə alınır.

Kommertiya təşkilatları rüblərə bölünməklə gəlir və xərclərin illik balansını tərtib edir. Burada təşkilatın maliyyə resurslarının həcmi və tərkibini, habelə onların istifadəsi istiqamətlərini xarakterizə edən göstəricilər planlaşdırılır. Bir qayda olaraq balans özünə üç bölməni - gəlirlər və daxilolmalar, xərclər və qoyuluşlar, büdcə sisteminə vergi və digər məcburi ödənişləri - daxil edir.

Kommertiya təşkilatlarının icmal büdcəsi maliyyə planlaşdırılmasının daha inkişaf etmiş formasını ifadə edir. Bu funksiyadan başqa büdcələşmə, idarəetmə uçotu, optimallaşma, maliyyə axınlarının koordinasiyası və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir, yəni o, maliyyə idarəetməsinin bütün spektr funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir. Bu büdcə ona görə icmal adlanır ki, icmal büdcənin göstəricilərini konkretləşdirən xüsusi büdcələrin icrarxik sistemini ifadə edir. Onun tərtibi və icrası təşkilatın cari fəaliyyət strategiyasının maliyyə təminatı və taktiki reallaşdırılması üçün şərait yaradır, pul vəsaitinin daxil olması və xərclənməsinə lazımi cari və operativ nəzarəti müəyyən etməyə, dəyişkən bazar və xarici mühiti nəzərə almaqla verilmiş plan parametrlərində öz vaxtında zəruri dəyişiklik etməyə imkan verir. İcmal büdcə və onun tərkibinə daxil olan xüsusi büdcələr bir il, rüblük və aylıq müddətə tərtib edilir.

İcmal büdcədə təşkilatın struktur bölmələrinin maraqları maksimum dərəcədə uzlaşdırılır. İcmal büdcə gəlir və xərclərin büdcəsi, pul vəsaitinin hərəkəti büdcəsi və vergi büdcəsi formasında tərtib edilir. İcmal büdcənin gəlir hissəsində satışdan daxilolmalar, qeyri-satış fəaliyyətindən gəlirlər, bank hesabında pul vəsaiti qalığı və borc alınmış vəsaitlər, xərc hissəsində büdcəyə ödənilən vergilər və digər məcburi ödənişlər, əməyin ödənilməsi, xammal, material və elektrik enerjisi alınması, faiz də nəzərə alınmaqla kredit və borclar üzrə ödəmələr öz əksini tapır. Pul vəsaitinin hərəkəti büdcəsində təşkilatın hesabları və onun struktur bölmələrinin bütün plan əməliyyatları əks olunur ki, burada nağdsız və nağd vəsaitlərin hərəkəti (hesablaşma və cari hesablarda), habelə bu hesablarda qalıqlar nəzərə alınır. Vergi ödəyicisi kimi struktur bölmələr deyil, hər şeydən əvvəl bütövlükdə təşkilat çıxış etdiyinə görə vergi büdcəsi nisbətən müstəqil element kimi icmal büdcənin tərkibinə daxil edilir. Vergi büdcələşdirilməsinin məqsədi təşkilatın vergi axınlarını operativ qaydada idarə etməkdən (planlaşdırma, əlaqələndirmə və nəzarət) ibarətdir.

Qeyri-kommertiya təşkilatlarının maliyyə planları maliyyə resurslarının həc-

minin və onların bu təşkilatlarının sosial-mədəni, elmi, təhsil və qeyri-kommer-siya əsaslarla nizamnamə çərçivəsində digər xidmətlər göstərilməsi istiqamət-lərini müəyyən etməklə tərtib edilir.

Büdcə təşkilatlarına mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada büdcə smetası tərtib etmək həvalə edilmişdir. Büdcə smetasında büdcə xərcləri təsnifatına əsasən büdcə təşkilatının büdcə öhdəliyi limiti müəyyən edilir. Smeta büdcə idarələrinin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üzrə xərcləri (işçilərin əmə-yinin ödənilməsi, malların alınması, işin və xidmətin haqqının ödənilməsi, büdcəyə və büdcədənkenar dövlət fondlarına vergilərin və digər məcburi tə-ddiyyələrin ödənilməsini) özünə daxil edir.

Büdcə smetası idarə tərəfindən büdcə vəsaitinin baş sərəncamçıları və ya sərəncamçıların onlara təqdim etdikləri göstəricilər əsasında tərtib edilir. Smetanın layihəsini tərtib etmək üçün büdcə idarələri qanunvericilik və normativ hüquqi aktla müəyyən edilmiş tarif və qiymətlərdən, xərc norması və normativləri, tə-sərrüfat müqavilələrindən və keçmiş ilin xərc məlumatlarından istifadə edirlər. İllik smetanın göstəriciləri rüblər üzrə bölünür. Növbəti büdcə ilinə qanun (qərar) qəbul edildikdən sonra büdcə idarələri tərəfindən öz smeta layihələri göstəriciləri qəbul edilmiş büdcə göstəriciləri nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirilir, sonra dəqiqləşdirilmiş smeta layihəsi baş sərəncamçılar və ya büdcə idarəsi rəh-bəri tərəfindən təsdiq edilir.

Digər qeyri-kommersiya təşkilatları maliyyə planları növünü - gəlir və xərclər balansı və ya gəlir və xərclər smetasını - seçmək hüququna malikdir. Planlaş-dırmanın seçilməsi forması təşkilatların təsis sənədlərində müəyyən edilməlidir. Adətən gəlir və xərclər smetası formasında maliyyə planları ictimai və dini təş-kiatlar, müxtəlif ictimai fondlar tərəfindən istifadə edilir.

5.5. MALİYYƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI, ONUN MƏZMUNU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Maliyyə proqnozlaşdırılması hər hansı bir obyektin yaxın və uzaq perspektiv üçün mümkün maliyyə vəziyyətini görmək və fəaliyyət planının əsas göstərici-lərini əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Maliyyə proqnozunun qurulması üçün əsas amil kimi çıxış edən statistik qi-y-mətləndirmə əmsallarıdır.

Maliyyənin planlaşdırılmasından fərqli olaraq dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə proqnozları qanunu qüvvəyə malik deyillər, onlar sosial-iqtisadi siyasətin strateji məqsədini təmin edir və analitik, informasiya-qiymətləndirici xarakter daşıyır. Müəssisə səviyyəsində maliyyə

planlaşdırılması mahiyyət etibarını ilə direktiv ola bilməz, həm də maliyyə planı ilə maliyyə proqnozuna hədd qoymaq çox çətindir. Beləliklə, maliyyə proqnozlaşdırılması hər şeydən əvvəl nisbətən müstəqil əhəmiyyəti olan maliyyə planlaşdırılması formasıdır.

Maliyyə proqnozlaşdırılmasının fərqləndirici xüsusiyyəti onun ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivə istiqamətləndirilməsi, maliyyə parametrlərinin qiymətləndirici və tövsiyə xarakterdə olmasıdır. Maliyyə proqnozlaşdırılması maliyyənin inkişafının, maliyyə resurslarının həcmi, tərkibi və strukturunun, onların istifadəsinin perspektivlərini görmək və strateji qiymətləndirmək üzrə fəaliyyəti ifadə edir. Maliyyə proqnozları maliyyənin perspektiv vəziyyətini və maliyyə resurslarına olan tələbatı müəyyən edir. Maliyyə proqnozlarının nəticələri maliyyə planlarının hazırlanması üçün istifadə edilməklə, maliyyə siyasəti konsepsiyasının və strategiyasının hazırlanması və reallaşdırılmasında müstəqil rol oynaya bilər.

Maliyyə proqnozlaşdırılmasının məqsədi maliyyənin inkişafının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış parametrlərinin işlənilməsi, ölkənin, onun ərazisi və təsərrüfat subyektlərinin ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivə sosial-iqtisadi inkişafını maliyyə resursları ilə təmin etməkdən və maliyyələşdirməkdən, maliyyə planlarının göstəricilərinin əsaslandırılmasından ibarətdir. Maliyyə proqnozlaşdırılmasının əsas vəzifəsi aşağıdakılardır:

- pul-dəyər və maddi-əmlak mütənasibliklərinin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi;
- hakimiyyət orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin malik ola biləcək maliyyə resurslarının mənbələrinin həcm və strukturunun proqnozlaşdırılması;
- hakimiyyət orqanlarının və təşkilatın menecmenti tərəfindən maliyyə resurslarının istifadəsinin prioritetlərinin, istiqamətlərinin və istifadəsi yollarının əsaslandırılması;
- maliyyə proqnozunun parametrləri çərçivəsində qəbul edilən qərarların nəticələrinin müəyyən edilməsi və maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

Maliyyə proqnozlaşdırılması prosesində maliyyə proqnozları tərtib edilir ki, onu da perspektiv maliyyə planı adlandırmaq olar. Proqnozlar qısamüddətli (3 ilədək), orta müddətli (3 ildən 7 ilədək), uzunmüddətli (15 ilədək) ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının ictimai hakimiyyət orqanlarının maliyyə proqnozu hazırda ölkənin icmal maliyyə balansı və onun subyektlərinin ortamüddətli maliyyə planlarıdır. Perspektiv maliyyə planının hazırlanması prosesində ictimai gəlir və xərclərin proqnoz qiymətləndirilməsi verilir, maliyyə siyasətinin prioritetlərinin və tədbirlərinin reallaşdırılmasının zəruriliyi və mümkünlüyü aşkar edilir, nəzərdə tutulmuş və reallaşdırılmış proqramların, islahatların və sosial-iqtisadi inkişaf meyillərinin maliyyə nəticələri müəyyən edilir, habelə neqativ amillərin təsirinin aradan qaldırılması üçün müvafiq dəyişikliklər edilir. Pers-

pektiv maliyyə planı zamana görə fasiləsizdir, keçicidir və büdcə-maliyyə siyasətinin varisliyini təmin edir.

Ümumdövlət səviyyəsində Azərbaycan Respublikası üzrə bütövlükdə və iqtisadiyyatın sektorları üzrə icmal maliyyə balansı tərtib edilir. Onun gəlirlər bölməsində mənfəətin, amortizasiya, sosial vergilər, vergi gəlirlərinin, qeyri-vergi gəlirlərinin və daxilolmaların, əvəzsiz köçürmələrin, büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitlərinin proqnoz kəmiyyəti əks olunur. Xərclər bölməsində aşağıdakı iriləşdirilmiş maddələr: təşkilatın sərəncamında vəsaitlər; dövlət investisiyasına, əsaslı tədqiqatlara və elmi-texniki tərəqqiyə investisiyalar; sosial-mədəni tədbirlərə xərclər; milli müdafiə xərcləri, milli təhlükəsizliyin və məhkəmə hakimiyyətinin təmin edilməsi, dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması xərcləri; beynəlxalq fəaliyyət üzrə xərclər; dövlət və bələdiyyə borclarına xidmət xərcləri; digər səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımı; büdcə fondları və digər fondlar verilir. Gəlir ilə xərclərin fərqi kəsir və profisitın proqnoz kəmiyyətini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin (bələdiyyə qurumlarının) orta müddətli maliyyə planının məzmunu əvvəllərdə maliyyə planları sistemində nəzərdən keçirilmişdir.

Təşkilatların maliyyə proqnozları planlaşdırmanın daha uzunmüddətliliyi ilə fərqlənirlər.

Maliyyə proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması aşağıdakı xüsusi metodların istifadəsini nəzərdə tutur: riyazi modelləşdirmə, ekonometrik proqnozlaşdırma, ekspert qiymətləndirilməsi və trend metodları. Ekonometrik model quruculuğu metodunun qiymətləndirilməsi meyarları-proqnozun dəqiqliyi və proqnozlaşdırılan obyektin gələcək maliyyə vəziyyətinin təqdiminin tamlığından ibarətdir. Maliyyə proqnozlaşdırılmasının və planlaşdırılmasının bütün metodları dövlət hakimiyyət orqanlarının, habelə iri müəssisələrin və korporasiyaların maliyyə fəaliyyətində öz tətbiqini tapır.

Maliyyənin planlaşdırılması (proqnozlaşdırılması) maliyyə planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsinin təhlili, plan (proqnoz) göstəricilərinin müəyyən edilməsi, maliyyə planının (proqnozunun) formalaşmasını daxil edən üçmərhələli prosesi ifadə edir.

Maliyyə planının (proqnozunun) yerinə yetirilməsinin təhlili mərhələsində keçən dövrdə planlaşdırılmış parametrlərin faktiki nəticələrlə müqayisəsi üzrə yerinə yetirilməsi dərəcəsi müəyyən edilir.

Plan (proqnoz) göstəricilərinin müəyyən edilməsi mərhələsi maliyyə resurslarının (gəlirlərin) formalaşması və istifadəsi prosesini xarakterizə edən bu göstəricilərin konkret kəmiyyətinin hesablanması ilə əlaqədardır.

Nəhayət, maliyyə planının (proqnozun) formalaşması mərhələsində onun bilavasitə gəlir və xərclər, digər göstəricilər üzrə tərtibi baş verir.

5.6. SOSIAL-IQTİSADI PROSESLƏRİN MALİYYƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ

5.6.1. MALİYYƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MƏZMUNU, ONUN FORMA VƏ METODLARI

Maliyyə tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatının ümumi sisteminin mühüm elementidir. Dövlət tənzimlənməsinin əsası XX əsrin 30-cu illərində C.Keyns tərəfindən dünya iqtisadiyyatını iflic etmiş böyük deformasiyaya cavab olaraq qoyulmuşdur. Bu tənzimləmənin əsas prinsipləri sonralar öz inkişafını iqtisadi böhranların qarşısının alınmasına və iqtisadiyyatın antitsiklik inkişafına yönəlmiş neokeynsçilik, neoklassik işləmələrdə və təkliflərdə tapmışdır. Bazar qanunları artıq öz fəaliyyətinin avtomatikliyini çoxdan itirmiş, ona görə də müasir iqtisadiyyat dövlətin aktiv müdaxiləsi olmadan fəaliyyət göstərmək iqtidarında deyildir. Dövlət güclü məhsuldar qüvvəyə çevrilmiş ictimai təkrar istehsalın müstəqil amilinə çevrilmiş, bazar iqtisadiyyatı isə tənzimləməyə modifikasiyalaşmışdır.

Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsi inzibati və iqtisadi metodlarla həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatında **birinci** metod öz tətbiqində məhdudlaşdırılır və üstünlük **ikinci**yə verilir. Nəzərə alınsa ki, müasir tənzimləyici metodlar əsasən pul formasını alır, onda dövlət tənzimlənməsinin əsas metodu maliyyə metodu və alətlərindən ibarət olması aydın olur. Ona görə də dövlət tənzimləmə sistemi xeyli dərəcədə dövlət maliyyə tənzimlənməsi formasında çıxış edir.

Hər şeydən əvvəl maliyyə tənzimlənməsi dövlətin (bələdiyyələrin) yalnız iqtisadiyyata və sosial sferaya qarışmasına münəcər edilir. Lakin tənzimləyici fəaliyyəti müəssisənin menecmenti də həyata keçirir. Ona görə də maliyyə tənzimlənməsi sistemində xüsusi təsərrüfat (korporativ) maliyyə tənzimlənməsini və ya təşkilatların maliyyə özünütənzimlənməsini (əsasən kommersiya) fərqləndirmək lazımdır. Beləliklə, maliyyə tənzimlənməsi aşağıdakı iki iri bloku özünə daxil edən sistemi əmələ gətirir:

- ✦ ictimai (dövlət və bələdiyyə) maliyyə tənzimlənməsi;
- ✦ təsərrüfat subyektlərinin maliyyə tənzimlənməsi.

Birinci blokun tənzimlənen obyektı kimi makroiqtisadiyyat, ərazilərin iqtisadiyyatı, sosial sfera və onun sektorları çıxış edir. İkinci blokun tənzimləmə obyektı kimi isə mikroiqtisadiyyat, təsərrüfatların (müəssisələrin) kommersiya və digər təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti prosesində maliyyə axınları çıxış edir. Tənzimlənen subyektlər-təşkilatlar, ev təsərrüfatları, ərazi hakimiyyət orqanları

(sonuncu eyni zamanda tənzimləyici subyekt kimi çıxış edir) ola bilər.

Maliyyə tənzimləməsi ictimai hakimiyyət orqanları və kommertiya təşkilatlarının idarəetmə orqanları tərəfindən təkrar istehsal prosesinə, makro və mikro səviyyədə maliyyə planlarının icrasına müvafiq xüsusi maliyyə mexanizmi və alətlərin köməyi ilə qarışmağın xüsusi tədbirlərini hazırlamağı nəzərdə tutur. Maliyyə tənzimlənməsi dəyər və digər disproporsiyaların aradan qaldırılması, ayrı-ayrı sferaların, sahələrin və fəaliyyət növünün sürətli inkişafının stimullaşdırılması, elmi-texniki tərəqqinin və sosial sferanın maliyyə resurslarının məqsədyönlü yenidən bölgüsü yolu ilə inkişafının təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Beləliklə, maliyyə tənzimlənməsi dövlət (bələdiyyə) hakimiyyəti orqanlarının və təşkilatların menecmentinin strateji məqsədlərə nail olmaq və maliyyə siyasətinin taktiki məsələlərini həll etmək, maliyyə tənzimləyici tədbirləri tətbiq etmək yolu ilə müxtəlif obyektlərə təsiretmə üzrə məqsədyönlü fəaliyyətdir. Dövlət və korporativ maliyyə tənzimlənməsinin ümumi məqsədinin bir olmasına (ölkənin, ərazinin və müəssisələrin sabit və dinamik iqtisadi inkişafını təmin etmək) baxmayaraq tənzimləmə obyektləri, dövlət və kommertiya təşkilatlarının məqsəd və vəzifələri fərqlənir.

Maliyyə tənzimlənməsi maliyyənin planlaşdırılması ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Bununla əlaqədar olaraq maliyyə tənzimlənməsi tədbirləri ya maliyyə planına daxil edilir, ya da maliyyə planının icrası üzrə qərarlar qəbul edilir.

5.6.2. İCTİMAİ (DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ) MALİYYƏ TƏNZİMLƏMƏSİ

Maliyyə tənzimlənməsi sisteminin bu bloku ictimai hakimiyyət orqanlarının iqtisadi və sosial sferaların inkişafında qeyri-mütənasibliklərin yaranmasının qarşısının alınması və aradan qaldırılmasına, həvəsləndirmənin maliyyə metodları və alətlərinin tətbiqi yolu ilə onun ayrı-ayrı seqmentlərində böhran vəziyyətinin aradan qaldırılmasına yönəldilən fəaliyyətinin və addımlarının məcmusunu, habelə ictimai-hüquqi qurumların maliyyə planlarının yerinə yetirilməsinə operativ surətdə qarışma tədbirlərini ifadə edir. İctimai hakimiyyət orqanları maliyyə alətləri vasitəsi ilə makroiqtisadi və ərazi proporsiyalarına, inkişaf göstəricilərinə, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi davranışlarına və cəmiyyətdə sosial proseslərə məqsədyönlü təsir göstərir. Tənzimlənmənin iriləşdirilmiş obyekti kimi makroiqtisadi dəyər proporsiyaları, bazar, iqtisadiyyatın seqmentləri, ölkə ərazisinin və sosial sferanın maliyyə təminatı çıxış edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə ictimai maliyyə sistemi vasitəsi ilə milli gəlirin 50%-ə qədəri yenidən bölüşdürülür. Nəticədə dövlət adekvat maliyyə formaları, metodları, alətləri tətbiq etməklə iqtisadiyyatın və sosial sferanın aşağıdakı ob-

yehtlər üzrə birbaşa və dolayı maliyyə tənzimlənməsi imkanı əldə edir və bunlardan istifadə edir:

- tədavüldə pul kütləsinin və onun strukturunun dəyişməsi yolu ilə pul-kredit tənzimlənməsi;

- valyuta tənzimlənməsi;
- antiböhran tənzimləmə, iqtisadiyyatın və sosial sferanın restrukturizasiyası;
- idxal və ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi;
- fond və sığorta bazarının tənzimlənməsi;
- təbiətdən istifadənin tənzimlənməsi;
- vergi tənzimlənməsi;
- dövlət sifarişlərinin və təsərrüfat subyektləri üzrə satınalmalarının formalaşması və bölgüsü;

- iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahə və sferalarına birbaşa büdcə təxsisatı və investisiyalar;

- sosial sferanın büdcə və büdcədən kənar maliyyələşdirilməsi;
- regionların və bələdiyyə qurumlarının büdcələrəarası transferlər şəklində xüsusi fondlar vasitəsi ilə iqtisadi və sosial potensialının inkişafının büdcə təminatlılığının ərazi tarazlığı;

- dövlət (bələdiyyə) maliyyə tənzimlənməsinin sair növləri, formaları, metodları və alətləri.

Müasir Azərbaycanda dövlət maliyyə tənzimlənməsinin prioritet və strateji istiqamətləri: xammal iqtisadiyyatından innovasiya tipli iqtisadiyyata keçilməsi, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin texnika-texnologiya ilə yenidən silahlanması, sənayedə ilkin təbii xammalın dərin emalına şərait yaradılması, elmi-texniki və innovasiya fəaliyyəti sferasında kiçik biznesin inkişafının stimullaşdırılması, əhəlinin adambaşına orta gəlirlərinin bərabərləşdirilməsi və orta təbəqənin qiymətləndirilməsi.

Dövlət maliyyə tənzimlənməsi stimullaşdırma və ləngitmə, birbaşa və dolayı formada çıxış edə bilər. Birbaşa dövlət tənzimlənməsi hər hansı bir obyektə bilavasitə təsir etmək, tənzim edilən obyekt tərəfindən əlavə maliyyə səmərəsi götürmək və subyekt tərəfindən maliyyə resurslarının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Buna misal gömrük və vergi tənzimlənməsi, əraziyə, sahələrə və vətəndaşlara birbaşa büdcə yardımı ola bilər.

Dolayı dövlət maliyyə tənzimlənməsi obyekt və subyektlərə təsir etmək vasitəsi ilə müəyyən bir subyektin (obyektin) stimullaşdırılması və ləngidilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, dövlət pul-kredit, valyuta və qiymət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın bir elementinə və ya segmentinə təsir etməyi nəzərdə tutur ki, bu halda səmərəni (ziyanı) digər subyektlər (ixrac və idxal edənlər, borcalanlar, de-

pozitarilər, istehsalçı və istehlakçılar) əldə edirlər.

Dövlət maliyyə nəzarəti obyektə təsirin müxtəlif metodlarından istifadə edilməsinə əsaslanır. Bunlara işə pul-kredit, qiymət, sabitləşdirici-investisiya, büdcə metodlarını aid etmək olar.

Bu və ya digər metod çərçivəsində tətbiq edilən dövlət maliyyə alətləri müxtəlifdir. Onlardan ən əsasları aşağıdakılardır: pul aqreqləri, dövlət (bələdiyyə) borc istiqrazları, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi və mərkəzi bankın tənzimləyici normaları, valyuta məzənnəsi və valyuta ehtiyatları, son və normalaşdırılan qiymətlər və tariflər, gömrük ödənişləri və onların elementləri, lisenziya, qeydiyyat və digər rüsumlar, təbii resurslardan istifadəyə görə ödənişlər və onların elementləri, vergilər və vergiyəcəlbətmə elementləri (vergi ödəyiciləri, obyektlər, dərəcə, baza və güzəştlər), dövlət alışı, sifariş və zəmanət, müxtəlif növ büdcə və büdcədənknənar xərclər, büdcələrarası transferlər, büdcə kreditləri, subsidiya və subvensiya, digər maliyyə alətləri.

Dövlət maliyyə tənzimlənməsinin növləri, formaları, metodları və alətləri aşağıdakı iriləşdirilmiş tənzimlənmə obyektlər üzrə fərqləndirilir:

- 1) makroiqtisadi dəyər proporsiyaları, bazar sektorları və iqtisadiyyatın sahə strukturunun dövlət maliyyə tənzimlənməsi;
- 2) sosial sferanın dövlət maliyyə tənzimlənməsi;
- 3) ərazilərin inkişafının dövlət maliyyə tənzimlənməsi.

5.6.3. SOSIAL PROSESLƏRİN MALİYYƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ

İnsanların həyat səviyyəsi və keyfiyyəti, habelə cəmiyyətdə sosial və siyasi sabitlik təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial xidmətlərin mümkünliyindən, kəfiyyət qədər əmək haqqı və müavinətlərin əldə edilməsi imkanlarından asılıdır. Hər bir dövlətin əsas vəzifələrinin tərkibində baza rolunu oynayan sosial xidmətlərin və infrastrukturaların maliyyələşdirilməsi, sosial təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələləri mühüm yer tutur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12-ci maddəsində təsbit edilmişdir ki, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının, layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin, o cümlədən maliyyə siyasətinin başlıca məqsədidir. Əsas həyat əhəmiyyətli sosial təminatların reallaşdırılması üçün xüsusi maliyyə mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. İqtisadi inkişafın şərti kimi sosial sabitlik cəmiyyətin kəskin təbəqələşməsinin olmamasını ehtiva edir. Ona görə də dövlət maliyyə tənzimlənməsi ayrı-ayrı sosial qrupların gəlirləri səviyyəsində fərqləri tarazlamağa yönəldilmişdir.

Sosial proseslərə təsirin maliyyə metodlarına aşağıdakılar aiddir:

- ✓ vətəndaşlara dövlət tərəfindən təminat verilmiş birbaşa pul ödənişlərinin maliyyələşdirilməsi (pensiya, müavinət, təqaüd, kompensasiya, subsidiya, pul yardımı);
- ✓ ayrı-ayrı kateqoriyalı vətəndaşlara əmtəə və xidmətlərin ödənilməsi və ya alınmasında güzəştlərin maliyyələşdirilməsi;
- ✓ həyati əhəmiyyətli istehlak malları və xidmətlərin istehsalına yönəldilmiş iqtisadiyyat sahələrinə dövlət maliyyə yardımı;
- ✓ vətəndaşların və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin vergi tənzimlənməsi (vergi dərəcələri, vergi güzəştlərinin differensiallaşması);
- ✓ sosial sferanın büdcə maliyyələşdirilməsi (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial xidmət), habelə digər qeyri-kommersiya təşkilatlarına dövlət himayəsi;
- ✓ yeni iş yerlərinin açılmasının maliyyə stimullaşdırılması və fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi;
- ✓ mənzil bazarının tənzimlənməsi;
- ✓ əmanətçilərə, investora, sığortaçılara onların maraqlarının müdafiəsinin xüsusi mexanizminin yaradılmasına yönəldilmiş maliyyə bazarının inkişafına yardım.

Azərbaycan Respublikasında müxtəlif səviyyəli büdcələrin və dövlət sosial büdcədən kənar fondların hesabına aşağıdakı sosial ödənişlər maliyyələşdirilir:

- ✓ yaşa görə, ailə başçısının itirilməsinə görə və əlilliyə görə pensiyalar;
- ✓ əmək qabiliyyətini müvəqqəti və daimi itirməyə, uşağın anadan olmasına, dəfn üçün, məcburi miqrasiyaya görə müavinətlər;
- ✓ təqaüdlər;
- ✓ kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlər;
- ✓ aztəminatlı ailələrə ünvanlı dövlət sosial yardımları.

Sosial güzəştlərin verilməsi bir qayda olaraq xidmət göstərənlərin büdcə subsidiyalaşdırılmasına söykənir.

Mal və xidmətlərin büdcə subsidiyalaşdırılması vergi və güzəştlər, habelə dövlət və bələdiyyə sifarişi ilə birlikdə istehlak malları və birinci həyati tələbatlı malları istehsal edən sahələrin dövlət maliyyə yardımının bir formasıdır.

Müxtəlif sosial qrupların gəlirlərinin differensiallaşmasının əsas metodlarının biri vergi tənzimlənməsidir. Müasir mərhələdə dövlət maliyyəsinin başlıca vəzifələrindən biri gəlirlərin və əmlakın bölüşdürülməsidir. Ayrı-ayrı sosial qrupların həyat səviyyəsində kəskin fərqləri yumşaltmaq üçün praktiki olaraq dünyanın bütün ölkələrində yaşayış minimumuna bərabər olan gəlirlərin vergiyə cəlb edilməməsi səviyyəsi müəyyən edilməklə vətəndaşların gəlirlərindən vergitutmaların progressiv sistemindən istifadə edilir.

Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və incəsənət sferasında, sosial xidmətlər üzrə tədbirlər üç əsas mənbələr hesabına maliyyələşdirilə bilər.

- * büdcə vəsaiti və sosial sığorta vəsaitləri;
- * əhalinin vəsaitləri;
- * işverənlərin, sponsorların və xeyriyyəçilərin vəsaitləri.

Əhalinin məşğulluğunun dövlət maliyyə tənzimlənməsi. Bazar iqtisadiyyatı tərəqqi etdikcə, zaman-zaman tənəzzül dövrlərində işsizliyin artması da müşayiət edilir. O, yeni texnologiyaların və daha təkmil avadanlıqların tətbiqi nəticəsində iş yerlərinin ixtisar edilməsi ilə təsir göstərdiyi vaxt böhran hadisəsi təzahür etmədikdə də baş verə bilər. İşsizlik problemi lokal xarakter daşıya bilər.

Dövlət əmək bazarında aktiv və passiv siyasət yeridə bilər. Passiv siyasət qazancın itkisinin kompensasiya edilməsi ilə bağlı tədbirləri nəzərdə tutur. Əhalinin məşğulluğunun aktiv dövlət siyasəti yeni iş yerlərinin yaradılması, stimullaşdırılması və ictimai işlərin təşkili ilə bağlıdır.

Mənzil bazarının dövlət maliyyə tənzimlənməsi. Azərbaycan Respublikasında dövlət vətəndaşlara mənzil hüququnu təmin edir, mənzil hüququnu gerçəkləşdirmək üçün xüsusi tədbirlər görür. Ölkədə mənzil bazarının yaradılması əmək resursları bazarının fəaliyyətinin zəruri şərtidir. Mənzil almaq imkanı demografik problemlərin həll edilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Konstitusiyaya zəmanətinin reallaşdırılmasına büdcə vəsaiti hesabına mənzillərin tikintisi və onların aztəminatlı vətəndaşlara verilməsi və əhalinin büdcə subsidiyalaşdırılması vasitəsilə mənzil alması mexanizminin yaradılması ilə nail olunur. Ölkəmizdə əhalinin mənzil ilə təmin edilməsi üçün ipoteka kreditinin inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesin dövlət maliyyə tənzimlənməsi bank ipoteka krediti üzrə dövlət zəmanəti verilməsi mexanizmi, borc faizinin büdcə subsidiyalaşdırılması və habelə mənzil tikintisinin maliyyələşdirilməsinin xüsusi investorların vasitəsi ilə birlikdə büdcə vəsaitinin pay iştirakı vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Mənzil bazarını təşkilatların mənfəətinə vergi güzəşti vermək yolu ilə tənzimləmək mümkündür.

5.6.4. TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN MALİYYƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Maliyyə tənzimlənməsi sisteminin bu bloku kommersiya təşkilatlarının pul axınlarının idarə edilməsinin strategiya və taktikasının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində, maliyyə resurslarının hərəkətinin plan parametrlərinin korrektə edilməsində, gəlirlərin artırılmasının əlavə ehtiyatlarının aşkar

edilməsi və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsində maliyyə mexanizmi və alətləri vasitəsi ilə mikro səviyyədə təkrar istehsal prosesinə məqsədyönlü təsiretmə yolu ilə menecmentin özünütənzimləyən fəaliyyətini ifadə edir.

Dövlət (bələdiyyə) maliyyə idarəedilməsindən fərqli olaraq müəssisə (təşkilat) səviyyəsində maliyyə tənzimlənməsi, maliyyə planlaşdırılması və maliyyə nəzarəti arasında dəqiq hədd qoymaq çətindir. Ona görə də korporativ maliyyə tənzimlənməsi müəssisənin maliyyə axınlarının idarəedilməsinin digər elementləri ilə qırılmaz surətdə çulğalaşır. Korporativ maliyyə tənzimlənməsinin obyektini müəssisənin, onun kommersiya və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini təmin edən pul axınları (maliyyə resursları) çıxış edir.

Korporativ maliyyə tənzimlənməsi idarəetmə fəaliyyətinin və müəssisənin menecmenti fəaliyyətinin kompleks tədbirləri və alqoritmlərini özünə daxil edən üçmərhləli prosesi ifadə edir.

Korporativ maliyyə tənzimlənməsinin birinci-təşkilati-tədqiqat mərhələsində maliyyə metodları və alətlərinin seçilməsi həyata keçirilir. Onlar müəssisənin maliyyə planlarının hazırlanmasında, istehsal, investisiya, maliyyə, uçot və vergi siyasətinin formalaşmasında istifadə edilir. Burada qiymət və investisiya mexanizmi, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin restrukturizasiyası və diversifikasiyası, kapital və maliyyə resurslarının strukturunun idarəedilməsi, maddi stimullaşdırma və əmək haqqı mexanizmi, vergilərin minimumlaşdırılması və optimallaşdırılması metodları, uçot və digər metodlar və alətlərdən istifadə edilə bilər. Öz növbəsində korporativ maliyyə tənzimlənməsi strategiyası aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilə bilər:

- 1) maliyyə strategiyasının müəyyən edilməsi;
- 2) müəssisənin fəaliyyətinin strateji məqsədlərinin dəqiqləşdirilməsi;
- 3) reallaşdırma dövrü üzrə məqsədli strateji göstəricilərin konkretləşdirilməsi;
- 4) xarici mühitin amillərinin və maliyyə qanunvericiliyinin tədqiqi;
- 5) müəssisənin maliyyə, uçot və maliyyə siyasətinin işlənilməsi və hazırlanması;
- 6) maliyyə tənzimlənməsi strategiyasının təmin edilməsi üzrə təşkilati-iqtisadi, iqtisadi-hüquqi tədbirlər sisteminin hazırlanması;

7) qəbul edilmiş sistem üzrə parametr və meyarların işlənilməsi və hazırlanması, maliyyə tənzimlənməsi strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Korporativ maliyyə tənzimlənməsinin **ikinci** mərhələsində seçilmiş maliyyə tədbirləri, metod və qərarların bütün spektrləri müəssisənin strateji, taktiki və operativ maliyyə planlarında, o cümlədən maliyyə resursları balansında, icmal və vergi büdcəsində əks olunur.

Nəhayət, korporativ maliyyə tənzimlənməsinin **üçüncü** mərhələsi maliyyə planında əks olunmuş tədbirlərin reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu proses gedi-

şində maliyyə monitorinqi və nəzarəti həyata keçirilir, plan (proqnoz) və faktiki maliyyə parametrlərinin fərqi aşkar edilir, kənarlaşmanın səbəbləri təhlil edilir, tətbiq edilən maliyyə mexanizminin ayrı-ayrı elementləri və alətlərində dəyişiklik etmək yolu ilə zəruri düzəlişlər edilir.

Korporativ maliyyə tənzimlənməsinin mühüm elementi kimi vergi tənzimlənməsi çıxış edir. Vergi yükünün yüksək olması zamanı vergiyə qənaət müəssisə tərəfindən digər menecer qərarının reallaşdırılmasına nisbətən böyük səmərə verə bilər. Korporativ vergi mexanizmi və metodu vergilərin, vergi büdcələşdirilməsinin minimumlaşdırılması və optimallaşdırılmasından ibarətdir.

Təşkilatın vergi yükünün minimumlaşdırılması prosesi özünə bir sıra mərhələli hərəkəti daxil edir.

1) vergi güzəşti, vergi yükü nəzərə alınmaqla və nəzərə alınmamaqla vergi xərclərinin bir neçə variantı hazırlanır;

2) vergi gəlirləri və xərclərinin müxtəlif variantında vergi yükünün səviyyəsi müqayisə edilir;

3) vergi yükünün minimum səviyyəsi və vergi riskinin mümkün təsiri meyarları üzrə vergi xərclərinin ən məqbul variantı seçilir;

4) vergilərin minimumlaşdırılmasının seçilməsi variantı üçün şərait yaradılması məqsədilə təkliflər hazırlanır və bilavasitə həyata keçirilir.

Təşkilatın vergilərinin optimallaşdırılması onun minimumlaşdırılması ilə müqayisədə maliyyə və vergi tənzimlənməsinin daha yüksək səviyyəsidir. Sonuncudan fərqli olaraq, vergilərin optimallaşdırılması prosesi müəssisədə vergi büdcələşdirilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Burada vergi axınlarının optimallaşdırılması məqsədi ilə müxtəlif təşkilati-hüquq, təsərrüfat-maliyyə və vergi şəraitinin seçilməsinin elmi metodlarından istifadə edilir.

Vergilərin optimallaşdırılması özünə bir sıra mərhələləri daxil edir:

1) müəssisənin iqtisadi və sosial durumu göstəricilərinin hesablanması və qiymətləndirilməsi;

2) təşkilatın inkişafının məqsədli göstəricilərinin hesablanması və onun idarəetmə infrastrukturunun qiymətləndirilməsi;

3) vergi seçimi şəraitinin müəyyən edilməsi;

4) vergi və onunla bağlı qərarlar siyahısının və qruplaşdırılmasının tərtib edilməsi;

5) tipik və fərdi maliyyə, eləcə də vergi qərarlarının təsdiq edilməsi;

6) vergi büdcəsinin yerinə yetirilməsi;

7) qəbul edilmiş qərarlara təsirin çoxvariantlı kompleks yanaşmanın həyata keçirilməsi.

FƏSİL 6 MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİT XİDMƏTİ

6.1. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN MƏZMUNU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Nəzarət hər hansı mərhələdə həyata keçirilən idarəetmənin əsas funksiyalarından biridir, idarəetmə fəaliyyəti prosesinin qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarına uyğunluğunun, habelə idarə edilən obyektə idarəetmənin təsirinin nəticələrinin aşkar edilməsinin müşahidə və yoxlanılması sistemini ifadə edir [125, səh. 91].

Nəzarət cəmiyyətin fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında həyata keçirilir. Bununla əlaqədar olaraq nəzarətin iqtisadi, statistik, maliyyə, ekoloji, texniki, inzibati və s. növləri fərqləndirilir. Bu nəzarət formalarında əsas yerlərdən birini də maliyyə nəzarəti tutur.

Maliyyə nəzarəti—xüsusi forma və üsullarla təsərrüfat, idarəetmə subyektlərində maliyyə qanunvericiliyi və maliyyə institutunun qorunması, maliyyə əməliyyatlarının düzgünlüyü, səmərəliliyi, xərclərin məqsədyönlü və nəticəliliyinin yoxlanması üzrə tədbirlər kompleksidir.

Maliyyə nəzarəti əmtə-pul münasibətlərinə əsaslanan hər bir ölkədə zəruridir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə maliyyə nəzarətinin rolu xüsusən böyükdür, ona görə ki, təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyətinin mühüm istiqaməti onun nəticəliliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi olur. Maliyyə nəzarəti istənilən mərhələdə maliyyənin idarə edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, bütün maliyyə sisteminin etibarlı fəaliyyətini, dövlət tərəfindən həyata keçirilən maliyyə siyasətinin reallaşdırılmasını təmin etməklə dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yardım edir.

Maliyyə nəzarəti-təsərrüfatçılıq subyektləri, dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq normalarına əməl edilməsini yoxlamaq məqsədilə maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və istifadəsi prosesində qəbul edilmiş qərarların reallaşdırılması gedişi haqqında öz vaxtında tam və dəqiq informasiya almaq üçün xüsusi səlahiyyətli orqanların həyata keçirdiyi fəaliyyət və əməliyyatların məcmusudur.

Maliyyə nəzarətinin əsas məzmunu onun məqsədləri, vəzifələri və təşkil prinsipləri vasitəsilə açılır. Maliyyə nəzarətinin məqsədi makro və mikro səviyyədə adekvat idarəetmə qərarları qəbul etmək məqsədi ilə maliyyənin idarə edilməsi prosesində mümkün kənarlaşma və pozuntular haqqında operativ şəkildə tam və dəqiq informasiya almaqdan ibarətdir. Maliyyə nəzarətinin məqsədi onun yerinə yetirdiyi vəzifələrdə reallaşdırılır.

Maliyyə nəzarətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir.

■ dövlətin maliyyə sisteminin, maliyyə təhlükəsizliyinin sabitliyinin təmin edilməsi;

■ təsərrüfatçılıq subyektlərinin öz maliyyə öhdəliklərinin, o cümlədən dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları qarşısında yerinə yetirilməsi;

■ maliyyə sisteminin bütün sfera və həlqələrində maliyyə resurslarının artımının təmin edilməsi, onların qanuni, səmərəli və məqsədəuyğun istifadəsinin təmin edilməsi;

■ bütün iqtisadi subyektlərin maliyyə maraqlarına əməl edilməsi, onların öz fəaliyyətlərinin nəticələrinə məsuliyyətlərinin artırılması;

■ maliyyə sferasında hüquq pozuntuları barədə xəbərdarlıq etmək, onların qarşısını almaq;

■ dövlətin maliyyə siyasətinin nəticəliliyinin gücləndirilməsi.

Maliyyə nəzarətinə bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən, qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin məcmusu kimi baxmaq olar. Maliyyə nəzarəti sistemində həm əsas, həm də yardımçı elementlər fərqləndirilir. Maliyyə nəzarətinin əsas elementləri qismində maliyyə nəzarətinin obyekt və subyekt, nəzarətin prinsipləri, informasiya və normativ təminat, nəzarət mexanizmi, nəzarət prosesinin bütün iştirakçılarının məsuliyyəti çıxış edir. Maliyyə nəzarətinin yardımçı elementlərinə maliyyə, texniki, kadr təminatı nəzarətini və s. aid etmək olar.

Maliyyə nəzarətinin obyekt qismində təsərrüfat subyektlərinin, dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının müxtəlif dəyər göstəriciləri (məsələn, satış pulu, maya dəyəri, vergilər və s.) sistemini xarakterizə edən maliyyə resurslarının yaranması, bölgüsü və istifadəsi prosesi çıxış edir.

Maliyyə nəzarəti sistemində əhəmiyyətli elementlərdən biri nəzarət subyektidir.

Maliyyə nəzarətinin subyekt kimi xüsusi səlahiyyətli orqanlar (dövlət nəzarət orqanlarında, təsərrüfatçılıq subyektlərində, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarında yaradılmış struktur bölmələr, qeyri-dövlət ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar), habelə öz nəzarət fəaliyyətini qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirən ixtisaslı mütəxəssislər çıxış edir. Nəzarət subyekt maliyyə nəzarəti sisteminin daha əhəmiyyətli elementidir, ona görə ki, onlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətlər ilə bilavasitə nəzarəti həyata keçirir və öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Nəzarət subyektlərinin məqsədyönlü fəaliyyət prosesi və ya **maliyyə nəzarəti prosesi** müəyyən metodların istifadəsi ilə həyata keçirilir. **Maliyyə nəzarəti metodu** dedikdə nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatların həyata keçirilməsinin kon-

kret üsulları başa düşülür. Nəzarət fəaliyyətinin və əməliyyatının xarici ifadəsi nəzarətin müəyyən formasında reallaşır. Nəzarət fəaliyyətinin və əməliyyatının həyata keçirilməsinin müəyyən edilmiş qaydası **nəzarət üsulu** adlanır. Maliyyə nəzarəti üsullarının ardıcılığı ilə istifadə edilən metodlarının məcmusu öz növbəsində maliyyə nəzarəti mexanizmini müəyyən edir.

Bir qayda olaraq maliyyə nəzarəti prosesi aşağıdakı əsas mərhələləri özünə daxil edir:

- planlaşdırma-nəzarətin obyektinin, məqsədinin, vəzifə və formalarının və maliyyə qərarlarının reallaşdırılmasının qiymətləndirilməsi üçün kəmiyyət və keyfiyyət dəstinin formalaşmasını nəzərdə tutur;
- nəzarətin keçirilməsi məqsədi, nəzarət obyektinin vəziyyətini və onun ilkin qiymətləndirilməsini xarakterizə edən müəyyən materialların toplanması;
- nəzarətin nəticələrinin stimullaşdırılması (müəyyən meyarlar üzrə alınmış informasiyanın ümumiləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi) və hesabatın tərtibi;
- nəticələrin reallaşdırılması, nəzarətin nəticələri üzrə qəbul edilmiş qərarların bütün maraqlı olan tərəflərə çatdırılması, aşkar edilmiş pozuntu və çatışmazlıqlar üzrə tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Maliyyə nəzarəti müəyyən prinsiplər əsasında təşkil edilir və aparılır.

Maliyyə nəzarətinin əsas prinsipləri bunlardır: qanunçuluq, müstəqillik, obyektivlik, aşkarlıq, məsuliyyətlik, funksiya və səlahiyyətlərə hədd qoyulması, sistemlilik.

Qanunçuluq prinsipi nəzarətin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq aparılmasını təmin edən hüquqi bazanın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Maliyyə nəzarəti orqanlarının müstəqilliyi (təşkilati, funksional və maliyyə) fəaliyyətdə olan qanunvericiliklə təmin edilir. Obyektivlik dedikdə təsərrüfatçılıq subyektinin (nəzarət) operativ fəaliyyətinə işin mahiyyətini bilmədən hasil olan fikrə əsaslanma, müdaxilənin olmaması, nəzarət tədbirlərinin yekunları üzrə nəticələrin əsaslı olması başa düşülür. Aşkarlıq prinsipi dövlət və kommərsiya sirlərinə aid müəyyən edilmiş normalara və qaydalara əməl etməklə maliyyə nəzarətinin nəticələrinin hamı üçün aydın olmasını nəzərdə tutur. Məsuliyyət prinsipi maliyyə nəzarəti işçilərinin öz vəzifə borclarına vicdanlı münasibətlərini nəzərdə tutur. Funksiya və vəzifələrin həddinin müəyyən edilməsi prinsipinin reallaşdırılması maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətində təkrarlanmanın olmamasını nəzərdə tutur. Sistemlilik prinsipi hüquqi bazanın vahidliyini, bu və ya digər maliyyə nəzarəti tədbirlərinin həyata keçirilməsində dövriliyinin müəyyən edilməsi deməkdir.

Maliyyə nəzarətinin informasiya təminatı nəzarət obyektini, onun spesifikliyini və habelə nəzarəti həyata keçirən zaman istifadə edilən texnologiyanı xa-

rakterizə edən bütün informasiyanı ifadə edir. Bu kimi informasiyaya aiddir: plan-iqtisadi, hesabat, statistik informasiya, sənəd dövriyyəsi haqqında informasiya, mühasibat, idarəetmə və maliyyə uçotu məlumatları və s. Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün informasiyanın keyfiyyəti, yeni onun həqiqiliyi, vaxtında verilməsi, tamlığı və zəruriliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün əsas mənbə mühasibat və maliyyə uçotu məlumatlarıdır.

Maliyyə nəzarətinin normativ təminatı özünə aşağıdakıları daxil edir:

- normativ hüquqi aktlar, qanunlar, ümumi və xüsusi səlahiyyətli orqanların qanunların icrası məqsədi ilə qəbul etdikləri qanunaltı aktlar;
- standartlar-səlahiyyətli orqanlar tərəfindən təsdiq edilmiş normativ texniki sənədləri ifadə edir;
- peşəkar etikalar məcəlləsi;
- metodiki sənədlər-maliyyə nəzarətinin təşkilinin konkret məsələlərini əks etdirir, nəzarətin bu və ya digər üsullarının praktiki olaraq həyata keçirilməsi qaydalarını izah edir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi təssərüfat subyektlərinin, dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, habelə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların, onların vəzifəli şəxslərinin məsuliyyətlərinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Müəyyən edilmiş hüquq normalarının pozulduğu hallarda aşağıdakı növ məsuliyyətlər əmələ gəlir: inzibati, mülki-hüquqi, cinayət, intizam. Bundan əlavə, dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri dövlət və bələdiyyə qulluğu haqqında qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş məsuliyyət daşıyır.

Nəzarət prosesində iştirak edən subyektlərin öz hüquq və öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi və lazımi səviyyədə yerinə yetirilməməsi müəyyən məcburi tədbirlər görməyə səbəb olur. Onlardan əsasları: xəbərdarlıq, cərimə qoymaq, dəbbə pulu hesablamaq, fəaliyyətin dayandırılması və ya məhdudlaşdırılması, bu və ya digər əməliyyatın aparılmasına qayda qoymaq, maddi və pul vəsaitlərinin götürülməsi, kompensasiya, müsadirə və s.

Məcburi tədbirlərin tətbiqi pul formasında ifadədə maliyyə sanksiyası adlanır ki, bu da dövlət və digər orqanlar tərəfindən tətbiq edilən maliyyə tədbirləri deməkdir. Maliyyə sanksiyalarının tətbiq edilməsinin əsas məqsədi maliyyə münasibətlərinin bütün iştirakçıları tərəfindən müəyyən edilmiş hüquq normalarının pozuntusunun ixtisar və xəbərdarlıq edilməsindən ibarətdir.

Məcburi təsir tədbirləri və ya sanksiya dövlət hakimiyyət orqanları və onların səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən öz səlahiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən əsas olduğu hallarda tətbiq edilir. Məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üçün

əsas, məsələn, büdcə haqqında qanunun (qərarın) yerinə yetirilməməsi, büdcə vəsaitlərinin onların alıcılarına vaxtında və ya tam köçürülməməsi, büdcə (maliyyə) və vergi hesabatlarının təqdim edilməməsi, vergiləri ödəməkdən yayınmaq və s. ola bilər. Bu pozuntular müvafiq sənədlərdə öz əksini tapır (məsələn, təftiş və yoxlama aktlarında).

Beynəlxalq səviyyədə maliyyə nəzarətinin iki modeli - ingilis və fransız modeli tətbiq edilir.

İngilis modelində nəzarət edən maliyyə orqanlarının aşağıdakı hüquqları vardır:

- maliyyə nəzarətinin müxtəlif növlərini həyata keçirmək;
- aşkar edilmiş pozuntular haqqında hesabat hazırlamaq.

Fransa modelində nəzarət edən maliyyə orqanlarının maliyyə qanunvericiliyini pozana qarşı sanksiya qəbul etməyə aşağıdakı hüquqları vardır:

- müxtəlif növ maliyyə nəzarətini həyata keçirmək;
- aşkar edilmiş pozuntular haqqında hesabat tərtib etmək;
- qanunvericiliyi və maliyyə intizamını pozan şəxslərə qarşı bəzi məhkəmə sanksiyaları tətbiq etmək.

6.2. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NÖVLƏRİ, FORMALARI VƏ METODLARININ XARAKTERİSTİKASI

Maliyyə nəzarətinin növlərinin, forma və metodlarının təsnifləşdirilməsinin əsasında müəyyən əlaqələri xarakterizə edən əlamətlər durur.

Maliyyə nəzarətinin növlərini müəyyən etmək üçün bir qayda olaraq təsnifatın daha ciddi əlamətlərindən olan nəzarətin subyekt və obyekt əsas götürülür. Adətən maliyyə nəzarətinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir (cədvəl 6.1.).

Cədvəl 6.1.

Maliyyə nəzarətinin növləri

Təsnifatın əlamətləri	Maliyyə nəzarətinin növləri
Nəzarətin subyekt	Dövlət, qeyri-dövlət (audit, təsərrüfatdaxili, ictimai)
Nəzarətin obyekt	Büdcə, vergi, gömrük, valyuta, sığorta, pul-kredit və s.

Nəzarəti həyata keçirən subyektlərdən asılı olaraq dövlət maliyyə nəzarəti və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti fərqləndirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlət

hakimiyyət orqanları və habelə onlar tərəfindən yaradılmış xüsusi qurumlar tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət və əməliyyatların məcmusudur.

Dövlət maliyyə nəzarəti - dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının icraları, habelə yerli büdcələrə qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının verdikləri səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsi üçün ayırdıqları maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi, pul dövriyyəsinin təşkili, kredit resurslarından və investisiyalarından istifadə, dövlət zəmanəti ilə alınmış və ya büdcədən verilmiş kreditlərdən, həmçinin ehtiyatlardan istifadə, maliyyə və vergi güzəştlərinin verilməsi, qiymət siyasətinin həyata keçirilməsinin düzgünlüyü, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş formada təsərrüfat subyektlərinə verilmiş dövlət mülkiyyətindən istifadənin maliyyə səmərəliliyi, maliyyə-kredit təşkilatlarında dövlət maliyyə resurslarının dövriyyəsi və dövlət müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətləri üzərində nəzarətdən ibarətdir. Bir sözlə, dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və istifadəsinin qanuniliyi və səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir.

Dövlət maliyyə nəzarəti nəinki iqtisadiyyatın dövlət sektorunu əhatə edir, həm də bütün mülkiyyət formalarının subyektlərinə şamil edilir ki, bu da onlar tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi, dövlət və bələdiyyə sifarişlərinin yerinə yetirilməsi, subsidiya, dotasiya və büdcə kreditlərinin məqsədli istifadəsi, habelə vergi güzəştlərinin verilməsi və istifadəsinin səmərəliliyinin yoxlanılması yolu ilə həyata keçirilir. Deməli, dövlət maliyyə nəzarətinin obyekti kimi dövlət maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti prosesində meydana gələn bütün pul münasibətləri çıxış edir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin vəzifələrinə aiddir:

- dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin formalaşması və istifadəsinin düzgünlüyünün yoxlanılması;
- dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə resurslarının məqsədli və səmərəli xərclənməsi vəziyyətinin yoxlanılması;
- dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin qanuniliyi və səmərəli istifadəsinin yoxlanılması;
- vergiyə cəlb etmə, valyuta, gömrük və bank fəaliyyəti sahəsində mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsi üzərində nəzarət;
- mühasibat uçotunun düzgün aparılması və hesabatların həqiqiliyinin yoxlanılması.

Dövlət maliyyə nəzarətinin funksiyaları aşağıdakılardır:

- ✓ büdcə vəsaitlərinin daxil olması mənbələri üzərində nəzarət;

- ✓ büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində nəzarət;
- ✓ dövlət və bələdiyyə mülkiyyətindən səmərəli istifadə və onun qorunub saxlanılması üzərində nəzarət;
- ✓ maliyyə sui-istifadə hallarının qarşısının alınması;
- ✓ dövlət və bələdiyyə büdcədənkenar fondlarının vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət;
- ✓ vergiyə cəlb etmə, dotasiya alınması üzrə güzəştlərin verilməsi səmərəliliyi və istifadəsinin qanuniliyi üzərində nəzarət;
- ✓ banklarda və digər maliyyə-kredit idarələrində büdcə və büdcədənkenar fondların vəsaitləri ilə davranış üzərində nəzarət.

İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili çox hallarda dövlət quruluşunun forması ilə müəyyən edilir. Təsnifləşdirmənin müəyyən əlamətləri nəzərə alınmaqla daxili dövlət maliyyə nəzarətinin aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar.

1. Dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsiplərinə görə.

✓ dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanları tərəfindən həm bilavasitə (parlament nəzarəti) və həm də onlar tərəfindən yaradılan xüsusi orqanlar tərəfindən həyata keçirilən müstəqil nəzarət;

✓ prezident tərəfindən həyata keçirilən nəzarət;

✓ icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət.

Parlament nəzarətinə aiddir: büdcənin və onun icrasına dair hesabatın müzakirə və təsdiqi; komitələrin və komissiyaların nəzarət fəaliyyəti.

Bir sıra ölkələrdə (Almaniya, Fransa, İspaniya, Rusiya və s.) müstəqil dövlət maliyyə nəzarəti qismində Hesablama Palatası çıxış edir. Azərbaycan Respublikasında parlament nəzarətini, o cümlədən maliyyə nəzarəti sferasında Milli Məclis həyata keçirir. Milli Məclis komitələr və komissiyalar təşkil edir (məsələn, İqtisadi Siyasət Komitəsi), Hesablama Palatası vardır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 93-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində dövlət büdcəsi, dövlət vergi və rüsumları, valyuta, kredit, vergi, pul emissiyasının tənzimi haqqında məsələlər üzrə qanunlar və qərarlar müzakirə və qəbul edilir.

Azərbaycan Respublikasında müstəqil dövlət maliyyə nəzarəti orqanı Milli Məclisin formalaşdırdığı və ona hesabat verən Hesablama Palatası və onun strukturlarıdır. Hesablama Palatası daimi fəaliyyət göstərən, təşkilati və funksional müstəqilliyə malik dövlət büdcəsinə maliyyə nəzarəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti çərçivəsində nəzarət sistemi orqanlarını "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti formalaşdırır. İcra haki-

maliyyə orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının həyata keçirdikləri maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinə, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının maliyyə orqanlarına, büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçılarına həvalə edilmişdir.

Ölkəmizdə Prezident nəzarətini, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dövlət maliyyəsi haqqında fərman və sərəncamlarının yerinə yetirilməsi üzərində nəzarəti qanunvericiliyə uyğun olaraq Prezident tərəfindən həvalə edilmiş orqan (məsələn, Prezident Administrasiyasının Nəzarət Şöbəsi) həyata keçirir.

2. Dövlət hakimiyyəti səviyyəsinə görə aşağıdakılar fərqləndirilir: dövlət maliyyə nəzarətinin dövlət orqanları və dövlət maliyyə nəzarətinin yerli (regional) orqanları. Dövlət orqanlarına isə aiddir: Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Nəzarət Şöbəsi, Maliyyə Monitorinq Xidməti (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında), Dövlət Gömrük Xidməti, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Regional orqanlara Azərbaycan Respublikası subyektlərinin (məsələn, Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və rayonlarının nəzarət hesablama orqanları) nəzarət-hesablama orqanlarını aid etmək olar.

3. Səlahiyyətlərin xarakterinə görə - ümumi səlahiyyətli, sahə səlahiyyətli və sahələrarası səlahiyyətli orqanlar fərqləndirilir. Ümumi səlahiyyətli orqanlar kifayət qədər geniş dairəli məsələlər üzrə nəzarəti həyata keçirir (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Prezident Administrasiyasının Nəzarət Şöbəsi, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti və s). Sahə səlahiyyətli orqanlara Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətini, sahələrarası səlahiyyətli orqanlara isə Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyini və Dövlət Gömrük Xidmətini aid etmək olar.

Maliyyə nəzarətinin növlərinə ənənəvi olaraq ictimai nəzarət də aid edilir. İctimai nəzarət dedikdə bilavasitə vətəndaşların, ictimai təşkilatlar və birliklər tərəfindən, yəni xüsusi dövlət nəzarəti orqanının iştirakı olmadan həyata keçirilən nəzarət başa düşülür.

Nəzarətin obyektindən asılı olaraq aşağıdakı nəzarət növləri fərqləndirilir: büdcə, vergi, gömrük, valyuta nəzarəti, sığorta sferasının nəzarəti, pul-kredit, büdcədən kənar fondların fəaliyyətinə nəzarət və s.

Büdcə nəzarəti maliyyə nəzarətinin ən mühüm növlərindən biri olmaqla büdcənin gəlir və xərclərinin tərtibinin və icrasının düzgünlüyünün yoxlanılmasını, büdcənin icrası gedişində qanun pozuntularının aşkar edilməsini, büdcə uçotunun düzgün aparılmasına nəzarəti təmin edir. Vergi və gömrük nəzarətinə ya nəzarətin müstəqil növləri kimi, ya da büdcə nəzarətinin tərkib hissəsi kimi bax-

maq olar.

Obyektiv maliyyə sisteminin müxtəlif sfera və həlqələrində əmələ gələn maliyyə münasibətləri olan maliyyə nəzarətini həm dövlət hakimiyyət orqanları, həm də qeyri-dövlət maliyyə orqanları həyata keçirə bilər. Belə ki, sığorta sferasında maliyyə nəzarətini xüsusi yaradılmış dövlət orqanı (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti) və auditor təşkilatı həyata keçirir. Pensiya təminatı sistemində maliyyə nəzarəti Hesablama Palatası və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən həyata keçirilir.

Nəzarət subyekti tərəfindən həyata keçirilən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatlarının məcmusu bir sıra amillərdən asılı olan bu və ya digər formada ifadə oluna bilər. Bu amilləri nəzərə almaqla (nəzarətin həyata keçirilməsi vaxtı və yeri, onun aparılmasının dövriliyi və s.) maliyyə nəzarətinin aşağıdakı formalarını ayırmaq olar (cədvəl 6.2.).

Cədvəl 6.2.

Maliyyə nəzarətinin əsas formaları

Təsnifatın əlamətləri	Maliyyə nəzarətinin formaları
<ul style="list-style-type: none">• Həyata keçirilmə vaxtına görə• Aparılma metodlarına görə• Maliyyə fəaliyyəti sahələrinə görə• Nəzarətin keçirilmə yerinə görə• Subyektin nəzarət obyektinə təsir istiqamətinə görə• Yoxlanılan materialın (informasiyanın) əhatəliliyi tamlığına görə• Nəzarətin mənbəyi xarakterinə görə• Nəzarətin keçirilməsi dövriliyinə görə• Nəzarətin mənbələrinin öyrənilməsinin təkrarlanmasına görə	<ul style="list-style-type: none">• İlkin, cari və sonrakı• Yoxlama, müayinə aparma, nəzarət etmə, müşahidə, təftiş• Büdcə, vergi, valyuta, kredit, sığorta, investisiya və pulun tədaviüli• Komerial və səyyar• Daxili və xarici• Başdan-başa və seçmə• Sənədli və faktiki• Sistematik, dövrü olaraq və birdəfəlik• İlkin, təkrar və əlavə

Həyata keçirilmə müddətinə görə qabaqcadan (ilkin) nəzarət, cari və sonrakı nəzarət fərqləndirilir.

İlkin maliyyə nəzarəti-maliyyə-təsərrüfat əməliyyatları başa çatana qədər həyata keçirilir. Bu proses büdcədənkenar fondların layihəsi haqqında qanunun müzakirəsi və təsdiqi gedişində, büdcə smetalarının tərtibi mərhələsində baş verir. O, maliyyə qanunvericiliyi pozuntularının qarşısının alınması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İlkin maliyyə nəzarəti-maliyyə vəsaitlərinin formalaşması, proqram və layi-

hələrin tərtibi və təsdiqi mərhələsində aparılan nəzarətdir.

Cari maliyyə nəzarəti maliyyə-təsərrüfat əməliyyatının yerinə yetirilmə prosesində həyata keçirilir. Bu nəzarət parlament dinləmələri gedişində büdcənin icrasının ayrı-ayrı məsələləri müzakirə edilərkən, deputat sorğusu ilə əlaqədar olaraq, büdcənin kassa xərclərinin həyata keçirilməsi, ödəniş sənədlərinin xəzinə orqanları tərəfindən yoxlanılması zamanı tətbiq edilir. **Cari maliyyə nəzarəti** nəzarət obyektinin vəziyyətini xarakterizə edən zəruri operativ informasiya əldə etməyə, kənarlaşma halları aşkarlandığında zəruri dəyişikliklərin edilməsinə imkan verir.

Cari maliyyə nəzarəti-ilk sənədlər, operativ xəzinə və mühasibat uçotu, inventorişma materialları və müşahidə məlumatları əsasında vəsaitlərin formalaşması və istifadəsi üzrə maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının baş verməsi mərhələsində aparılan nəzarət formasıdır.

Sonrakı maliyyə nəzarəti maliyyə təsərrüfat əməliyyatlarının yekunlarına görə maliyyə təsərrüfat əməliyyatları başa çatdıqdan sonra aparılır və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin daha dərinə öyrənilməsi ilə fərqlənir. Bir qayda olaraq sonrakı nəzarətin yekunları üzrə sənədlər (məsələn, akt) tərtib edilir ki, onun da müddələrinin yerinə yetirilməsi məcburidir.

Maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən müəyyən metodlardan istifadə edilir ki, onlara da adətən müayinə, yoxlama, təftiş, nəzarət, müşahidə monitoring, təhlil və s. aid edilir.

Müayinə - gələcəkdə ətraflı yoxlamanın məqsədəuyğunluğunu müəyyən etmək məqsədi ilə konkret məsələ üzrə məlumatların toplanması və ümumi təhlilidir.

Yoxlama - təsərrüfatçılıq subyektlərinin müəyyən maliyyə - təsərrüfat əməliyyatları üçün ayrıca nəzarət fəaliyyəti və yaxud nəzarət fəaliyyəti sisteminin tətbiqini ifadə edir.

Təftiş - maliyyə nəzarətinin daha dərin və geniş həcmli metodudur. O, yoxlanılan dövrdə aparılmış maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanunauyğunluğunun, məqsədyönlülüğünün və səmərəliliyinin, habelə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin qanunauyğunluğu və düzgünlüyünün sənədlər və fiziki yoxlamalar üzrə məcburi nəzarət fəaliyyəti sistemidir. Yoxlamadan fərqli olaraq təftiş yoxlanılan təşkilatlarda işin vəziyyəti haqqında daha dolğun və düzgün məlumat verir ona görə ki, yoxlanılan sənədlərin hamısının əhatə olunmasını nəzərdə tutur.

Yoxlanılan məsələlərin əhatəsi tamlığı üzrə yoxlama və təftiş tematik (müəyyən dairə məsələlər üzrə aparılır) və kompleks (yəni, təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün aspektlərini əhatə edir) olur. Nəzarətin mənbə xarakterinə görə sənədli yoxlama və təftiş (təşkilatın fəaliyyətində maliyyə he-

sabatlılığının və sənədlərin yoxlanması) və faktiki (pul vəsaitlərinin və maddi ehtiyatların və s. inventarlaşmasının aparılması kimi fəndlərdən istifadə edilir) təftişin nəticələri aktla rəsmiləşdirilir ki, bunun da əsasında maliyyə-təsərrüfat pozuntularının aradan qaldırılması, maddi zərərlərin əvəzinin ödənilməsi və gü-nahkarların məsuliyyətə cəlb edilməsi üzrə tədbirlər görülür.

Nəzarət etmə (göz yetirmə) bu və ya digər fəaliyyət sahəsində müəyyən edilmiş şərtlərin həyata keçirilməsi üzərində müşahidə üzrə dövrü nəzarət fəaliyyəti sistemini ifadə edir. Məsələn, təsərrüfat subyektlərinin lisenziyalaşdırma şərtlərinə əməl edilməsi məqsədi ilə onların fəaliyyəti üzərində nəzarət həyata keçirilir.

Müşahidə (monitorinq) nəzarətdən fərqli olaraq daima baş verən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyatı üzrə sistemi və əməliyyatı əhatə edir.

Müşahidə (monitorinq) nəzarətdən fərqli olaraq təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində cari dəyişiklikləri müəyyən etmək məqsədilə müşahidə üzrə daima baş verən nəzarət fəaliyyəti və əməliyyat sistemini ifadə edir.

Tətbiqi formasına görə məcburi nəzarət və təşəbbüslü nəzarət fərqləndirilir.

6.3. QEYRİ - DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti özünə auditor nəzarətini, təsərrüfatdaxili nəzarəti və ictimai nəzarəti daxil edir.

Auditor nəzarəti audit olunan şəxsin mühasibat (maliyyə) hesabatının müstəqil yoxlanması üzrə audit təşkilatı və fərdi auditorlar tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir. Auditin məqsədi mühasibat (maliyyə) uçotunun həqiqiliyi haqqında fikir ifadə etməkdir. Audit qanunvericiliyə uyğun olaraq həvalə edilmiş mühasibat (maliyyə) hesabatının həqiqiliyinə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının həyata keçirdikləri dövlət nəzarətini əvəz edə bilməz.

Auditor nəzarəti maliyyə nəzarətinin yeni forması olub, Azərbaycan Respublikasında 90-cı illərin əvvəllərində meydana gəlmişdir. İqtisadiyyatın idarə edilməsinin bazar sistemə keçilməsi və müxtəlif kommersiya strukturlarının meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq onların maliyyə qabiliyyətinə və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində obyektivliyə tələbat kəskin surətdə artmışdır.

Auditor fəaliyyətinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda, onun dərin tarixi köklərə və böyük inkişaf yoluna malik olduğunu görmək olar. "Audit" – latın sözü olub, audio sözündən götürülmüş, mənası "eşidirəm", ingilis dilində isə "to audit" – yəni təftiş etmək, yoxlamaq deməkdir. Araşdırmalar göstərir ki, audit fəaliyyətinin meydana gəlməsi hələ XII-XIII əsrlərə təsadüf edir. Audit peşəsinin ilk

dəfə 1324-cü il martın 24-də İngiltərədə rəsmən elan edildiyi qeyd olunur. Müasir anlamda müstəqil auditin tarixi XVIII əsrə gəlib çıxır. Lakin, 1862-ci ildə Britaniya şirkətləri haqqında qanun qəbul edilməsi auditor peşəsinin inkişafına xüsusi təkan vermişdir. Məcburi audit barədə qanun Fransada 1867-ci ildə, ABŞ-da isə 1937-ci ildə qəbul edilmişdir.

Rusiyada auditor vəzifəsi I Pyotr tərəfindən XVIII əsrin əvvəllərində ordu və donanma üçün tətbiq edilmişdir. Sonralar 1889, 1912 və 1928-ci illərdə auditor təsisatı yaratmaq üçün təşəbbüslər göstərilmişdir, lakin həmin təşəbbüslərin heç biri uğurla nəticələnməmişdir.

Keçmiş SSRİ-də sözün həqiqi mənasında audit olmamışdır. İlk dəfə 1987-ci ildə Rusiya Federasiyasında "İnaudit" Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır.

Hazırda audit fəaliyyətinin müxtəlif spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun bütün inkişaf etmiş ölkələrdə geniş struktur təşkilatı forması vardır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi, sahibkarlığın sürətli inkişafı, müəssisələrin yeni təşkilati-hüquqi formalarının və müxtəlif mülkiyyət növlərinin yaranması, ölkənin dünya birliyinə inteqrasiyası idarəetmədə əsaslı dəyişikliklər aparılmasını, nəzarətin təşkili metodologiyası və həyata keçirilməsi sisteminin yenidən qurulmasını tələb edirdi. Bununla əlaqədar olaraq 1991-ci ilin iyulun 31-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti "Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Nazirliyi yanında Təsərrüfat Hesablı Auditor Mərkəzi yaradılması haqqında" qərar qəbul etdi.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyət formalarının inkişafının təmin edilməsi, auditor təşkilatlarının və auditorların fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1992-ci il 27 mart tarixli 157 sayılı qərarına əsasən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Lisenziya Komissiyası yaradılmışdır.

1994-1996-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq meyarlara uyğun müstəqil audit sisteminin bərqərar olması istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən normativ hüquqi aktlar qəbul olundu. 1994-cü il sentyabrın 16-da "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmiş, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 1995-ci il 12 sentyabr tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının "Auditorlar Palatası haqqında" Əsasnaməni təsdiq etmişdir.

Azərbaycanda auditor nəzarəti təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin nisbətən yeni istiqamətidir. İqtisadçıların fikrinə görə, dar mənada bütün xidmətlərin ödənilməsi müvafiq müqavilələrlə rəsmiləşdirilir. Cinayət işi olduqda auditor xidməti məhkəmə orqanlarının tapşırığı ilə aparılır və bu halda auditor yoxlamaları təşkilatın hesabına, onun maliyyə imkansızlığı halında isə

sonralar həmin təşkilatın əmlakı hesabına qaytarılmaq şərti ilə büdcə vəsaiti hesabına ödənilir.

Audit iki növə bölünür: daxili audit və xarici audit.

1. Daxili audit – firma daxilində və eyni zamanda filiallarda audit xidmətini həyata keçirir.

2. Xarici audit (kənar audit) – xüsusi audit firması, dövlət vergi idarəsi, idarə və müəssisələr, banklar, xarici tərəfdaşlarla, səhmdar və sığorta cəmiyyətləri ilə bağlanmış müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Xarici auditin əsas vəzifələri yoxlanılan obyektlərdə maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü təyin etmək və həmçinin, təsərrüfat fəaliyyəti və kommersiya nəticələrinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Aparılma xarakterinə və məqsədinə uyğun olaraq audit yoxlanmasının məcburi və könüllü (təşəbbüslü) formaları fərqləndirilir və təsərrüfatçılığın müəyyən subyektinə tətbiqən aparılır. Məcburi auditin məqsədi təşkilatın maliyyə vəziyyəti haqqında informasiya əldə etməkdən ibarətdir. Bu informasiyanın istifadəçiləri-təşkilatın icraedici orqanları, onun iştirakçıları (mülkiyyətçiləri) və habelə nəzarət edən dövlət hakimiyyət orqanları ola bilər. Məcburi yoxlama işə müəyyən edilmiş qaydada hökumət qərarlarına əsasən həyata keçirilir. Məcburi auditor yoxlamaları banklarda, sığorta təşkilatlarında, birjalarda, məcburi ayırmalar hesabına yaradılan büdcədən kənar fondlarda, xeyriyyə fondlarında, səhmdarların sayından və nizamnamə kapitalının həcmindən asılı olmayaraq açıq səhmdar cəmiyyəti formasında müəssisələrdə, habelə nizamnamə fondunda xarici investora mənsub payı olan müəssisələrdə aparılır.

Məcburi nəzarəti dövlət orqanlarının tapşırığı ilə prokurorluq, xəzinədarlıq, vergi xidməti apara bilər. İqtisadi subyektin məcburi auditor yoxlamasından yayınması və yaxud onun keçirilməsinə maneçilik edilməsi məhkəmənin qərarı ilə cərimə tutulmasına səbəb olur.

Könüllü yoxlama təsərrüfat subyektlərinin özünün təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Təşəbbüslü audit icra orqanına və ya təşkilatın iştirakçılarına (mülkiyyətlərə) idarəetmə qərarları, yəni təşkilatın maliyyə vəziyyəti, onun kontragentləri, vergi orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin vəziyyəti haqqında qərar qəbul etmək üçün zəruridir.

Aparılmış auditin nəticələrini əks etdirən rəsmi yekun sənədi auditor rəyidir. Bu sənəd mühasibat (maliyyə) hesabatlılığını istifadə edənlər, təşkilatın üzvləri və ya onun əmlakının sahibləri, vergi orqanları, statistika orqanları üçün müəyyən edilmişdir. Başqa sözlə, bu sənəd bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət və məhkəmə orqanları üçün hüquqi əsasa malikdir. Rəyin 4 variantını fərqləndirmək lazımdır:

■ qeydsiz (qüsursuz) rəy-auditor maliyyə hesabatının və mühasibat balansının göstəricilərinin doğruluğunu təsdiq edir;

■ qeydli (qüsurlu) rəy-auditor maliyyə mühasibat hesabatının göstəricilərinin düzgünlüyü haqqında fikrini sübut etməklə, burada müəyyən çatışmazlıqların olduğu göstərilir və bu da rəyin analitik bölməsində qeyd edilir;

■ mənfi rəy – o hallarda tərtib edilir ki, auditorun fikrincə mühasibat uçotu normativ aktların tələblərinə uyğun gəlmir, maliyyə hesabatı isə yoxlanılan müəssisələrin maliyyə vəziyyəti barədə düzgün məlumat vermir;

■ rəy o vaxt tərtib edilmir ki, auditor yoxlanılan subyektdən kifayət qədər məlumat ala bilmir, ona görə də uçot və hesabatın keyfiyyəti haqqında öz fikrini ifadə etmək imkanında olmur.

Auditor firmasının fəaliyyəti onların qəbul etdiyi nizamnamə əsasında həyata keçirilir. Auditor fəaliyyətini tənzimləyən əsas hüquqi sənəd isə “Auditor xidməti haqqında” Qanundur.

Auditor xidmətinin təşkili və fəaliyyətini tənzimləmək üçün ölkəmizdə 1994-cü ildə Auditorlar Palatası yaradılmışdır.

Auditorlar Palatası auditor xidmətinin dövlət tənzimlənməsini və inkişafını təmin edən, mülkiyyətçilərin əmlak hüquqlarını, dövlət təsərrüfat subyektlərinin və auditorların mənafelərini müdafiə edən, öz fəaliyyətində ölkənin qanunvericilik və normativ aktlarından irəli gələn tələblərə sərbəst auditor və auditor təşkilatları tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət edən müstəqil maliyyə orqanıdır. Palatanın əsas vəzifəsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində maliyyə və mühasibat uçotunun düzgün aparılmasını təmin etmək məqsədi ilə respublika audit xidmətinin işini yüksək təşkil etməkdən və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq onun inkişafına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirməkdən ibarətdir.

Auditorlar Palatasının sərbəst auditor təşkilatlarının apardığı auditin keyfiyyətini yoxlamaq, onlardan müəyyən edilmiş formada hesabat almaq, təlimatlar və metodik göstərişlər vermək, audit aparılmasında qanunsuzluğa yol verilən hallarda auditor fəaliyyətinə hüquq verən lisenziyanı geri almaq, auditor xidmətinə dair məsələləri həll etmək hüququ və səlahiyyətləri vardır.

Auditorlar Palatası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

■ auditor xidməti işlərini təşkil edir və tənzimləyir;

■ sərbəst auditor və auditor təşkilatlarının nizamnamələrinin “Auditor xidməti haqqında” Qanuna uyğunluğunu nəzərdə tutur;

■ sərbəst auditorların və auditor təşkilatların qeydiyyatını keçirir, uçotunu aparır və qeydiyyat haqqında şəhadətnamə verir;

■ təsərrüfat subyektinin maliyyə və mühasibat hesabatları üzrə auditor rəyinin

formalarını, sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının işi haqqında müxtəlif hesabat formalarını işləyib hazırlayır və təsdiq edir;

■ audit aparılması üzrə təlimatlar, tövsiyələr və metodiki göstərişləri işləyib hazırlayır;

■ audit xidmətinin göstərilməsinin forma və metodları üzrə normativ sənədlər tərtib edir, milli və beynəlxalq təcrübənin daim öyrənilməsi əsasında müvafiq tövsiyələr hazırlayır;

■ sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının hüquq və vəzifələrinin qorunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir.

Auditor nəzarətin öz xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, audit müqavilə əsasında aparılır; təsərrüfat subyekti auditor təşkilatını (auditor) seçməkdə müəyyən müstəqilliyə malikdir; auditor yoxlanılması gedişində fəaliyyətdə olan qanunvericiliyin pozulmasının aşkar edilməsi, hesabatlılığın həqiqiliyi haqqında fikrin ifadəsi formasına təsir edir. Lakin audit yoxlaması maliyyə sanksiyası tətbiq etməklə nəticələnmir (məsələn, vergi nəzarəti orqanından fərqli olaraq).

Təsərrüfatdaxili nəzarət təsərrüfatçı subyektlərin özlərini idarəetmə strukturunun xüsusi bölməsi, habelə ayrı-ayrı mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir. Təsərrüfatdaxili nəzarət bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onlardan: nəzarəti həyata keçirən işçilərin onun rəhbərinə tabe olması; maliyyə nəzarətinin bu forması dövrü olaraq deyil, daimi həyata keçirilir; bundan başqa, nəzarət üsulunun həcm və xarakterinin vahid reqlamentləşdirilməməsi, onun sənədləşdirilməsi qaydasının olmaması (bu qayda təşkilatın özü tərəfindən müəyyən edilir). Təsərrüfatdaxili nəzarət bir qayda olaraq orta və iri müəssisələrdə təşkil edilir. Onun həyata keçirilməsi, düzgün təşkil edilməsi vəzifəli şəxslərin və işçilərin məsuliyyətini artırır, təşkilatın maliyyə resurslarının qorunub saxlanılması və səmərəli istifadəsinə səbəb olur, təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində mənfi halların qarşısını alır, idarəetməni həyata keçirmək üçün zəruri olan informasiya almağa imkan verir.

6.4. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLATI - HÜQUQİ ƏSASLARI

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyəti müəyyən edilmiş hüquq normaları əsasında həyata keçirilir ki, onların da əsas mənbələrini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, ölkə qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanun-

vericilik aktları, altqanun normativ hüquqi aktlar (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları və s.) təşkil edir.

Dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarətini qanunvericilik hakimiyyəti orqanı (parlament), icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyə qurumlarının icra-sərəncamçı orqanları həyata keçirirlər.

Qanunvericilik hakimiyyəti orqanının nəzarəti onun xüsusi nəzarət orqanının (Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının daimi fəaliyyət göstərən nəzarət komissiyalarını) yaradılmasını nəzərdə tutur. İcra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyə qurumlarının icra-sərəncamçı orqanları (vəzifəli şəxslər) tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Agentliyi və Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının və ya onların həvalə etdikləri orqanlar və büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçıları tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası maliyyə nəzarətinin daima fəaliyyət göstərən dövlət nəzarət orqanıdır. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, "Hesablama Palatası haqqında" 2 iyul 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununu və digər dövlət qanunlarını rəhbər tutur.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının əsas vəzifəsi dövlət büdcəsinin icrasına xarici nəzarəti həyata keçirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının əsas vəzifələri:

- dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin öz vaxtında yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsi;
- dövlət büdcəsinin və büdcədənkənar dövlət fondları layihələrinin gəlir və xərclərinin əsaslılığının qiymətləndirilməsi;
- dövlət büdcəsinin və büdcədənkənar dövlət fondlarının müəyyən edilmiş göstəricilərdən kənarlaşmasının təhlili;
- dövlət büdcəsinin icrası üzərində operativ nəzarət və kompleks təftiş və tematik yoxlamaların aparılması;
- büdcə prosesində qanun pozuntularının və kənarlaşmasının təhlili;
- dövlət vəsaitinin xərclənməsi və dövlət mülkiyyətindən istifadənin səmərəliliyi və məqsədyönlülüğünün qiymətləndirilməsi;
- dövlət büdcəsi layihəsinin qanun və normativ hüquqi aktlarının ekspertizasının keçirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında dövlət büdcəsi və büdcə-

dənkənar dövlət fondlarının vəsaitlərinin hərəkətinin qanuniliyi və vaxtında aparılması gedişinə nəzarət edilməsi;

- dövlət büdcəsinin icrasının gedişi haqqında Milli Məclisə fasiləsiz olaraq hesabatın təqdim edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi dövlət maliyyə nəzarətini bilavasitə həyata keçirən orqan deyildir. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2009-cu il tarixli Fərmanına əsasən nazirlik onun strukturuna daxil olan Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti, Qiymətli Metallar və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti və Maliyyə Nazirliyinin yerli bölmələrinin fəaliyyətini əlaqələndirir və nəzarəti həyata keçirir. Bundan başqa, Nazirlik Dövlət Gömrük orqanları tərəfindən Gömrük ödənişlərinin hesablanması və tutulması məsələlərinə aid hüquqi aktlardan istifadə edilməsinə, əmtəə və nəqliyyat vasitələrinin gömrük qiymətlərinin müəyyən edilməsinə nəzarəti həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və Dövlət agentlikləri öz fəaliyyətlərini icra hakimiyyətlərinin digər orqanları, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin icra hakimiyyəti orqanları, yerli icra hakimiyyəti orqanları, ictimai birliklər və digər təşkilatlar ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirirlər. Onlar öz fəaliyyətlərində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərman və sərəncamlarını, beynəlxalq müqavilələri, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin hüquqi aktlarını və müvafiq qaydalarını əsas tuturlar.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti haqqında” 9 fevral 2009-cu il tarixli Fərmanına əsasən yaradılmış və aşağıdakı vəzifələri icra edir:

- maliyyə və büdcə sferasında nəzarət və yoxlama üzrə, habelə valyuta nəzarəti orqanı funksiyalarını yerinə yetirir;

- dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir, büdcələrin icrasının kassa xidmətini görür, dövlət büdcəsinin, büdcədənkənar dövlət fondları vəsaitinin və dövlət mülkiyyətində olan maddi dəyərlərin düzgünlüyü və səmərəli istifadəsinin təftişi və yoxlanmasını həyata keçirir;

- dövlət büdcəsinin vəsaiti ilə baş sərəncamçıların, sərəncamçılar və dövlət büdcə vəsaitini alanların əməliyyat aparmaları üzərində ilkin və cari nəzarəti təmin edir.

Xidmətin əsas səlahiyyətlərinə isə aiddir:

- dövlət büdcəsinin kassa icrası üzrə əməliyyatların uçotunun aparılması;

- dövlət büdcəsi vəsaitinin baş sərəncamçıları, sərəncamçılar və alıcılarının şəxsi hesablarının açılması və əməliyyatların aparılması;

- dövlət büdcəsi, icmal büdcə göstəricilərinin, büdcə öhdəlikləri həddinin və onun dəyişilməsinin uçotuna nəzarət edilməsi;

- dövlət büdcəsi vəsaitinin proqnozlaşdırılmasının və kassa planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi;

- dövlət büdcəsinin icrası haqqında operativ informasiya və hesabatların tərtibi və Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilməsi.

Bu deyilənlərlə yanaşı Maliyyə Nəzarəti Xidməti maliyyə büdcə nəzarəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə əməl edilməsini, dövlət icra hakimiyyəti orqanları, Azərbaycan Respublikası subyektləri və yerli özünüidarəetmə orqanlarının yoxlamaları üzərində nəzarəti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən (kredit təşkilatları və valyuta birjalarından başqa) valyuta əməliyyatlarına nəzarət edir, valyuta əməliyyatları üzrə uçotun və hesabatın tamlığı və düzgünlüyünün yoxlanılmasını təşkil edir, maliyyə-büdcə sferasında nəzarət və yoxlamaların vahid informasiya sisteminin formalaşması və aparılmasını təşkil edir.

Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti haqqında” 9 fevral 2009-cu il tarixli Fərmanına uyğun olaraq sığorta fəaliyyəti (sığorta işi) sahəsində nəzarət və yoxlamaları həyata keçirir. Xidmət dövlətin hüquq və mənafelərinin qorunması, sığorta qanunvericiliyinin tələblərinə əməl edilməsi məqsədi ilə sığorta sektorunda tənzimləmə və nəzarət funksiyasını, sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının fəaliyyəti üzərində qanunvericiliyə uyğun olaraq nəzarəti həyata keçirir. Sığortaçıların maliyyə sabitliyinə və ödəmə qabiliyyətinə, mövcud normativlərə əməl edilməsinə nəzarət edir. Bu orqan, həmçinin, sığortaçıları tərəfindən təqdim olunmuş hesabatları qəbul etmək və təhlil etmək, sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının sığorta qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək səlahiyyətinə malikdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi haqqında” 9 fevral 2009-cu il Fərmanına əsasən **Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi** dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən, həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərini vahid mərkəzdən idarə edən, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində ilkin cari nəzarəti həyata keçirən orqandır.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin əsas səlahiyyətlərinə bunlar aiddir:

➤ dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitlərinin, dövlət mülkiyyətində olan maddi dəyərlərin istifadəsinə nəzarət;

➤ dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin dövlət icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə nəzarəti orqanlarının Azərbaycan Respublikasının maliyyə-büdcə nəzarəti və yoxlama haqqında qanunvericiliyinin icrası üzərində nəzarət;

➤ Azərbaycan Respublikasının valyuta qanunvericiliyinə rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən riayət edilməsinə nəzarət;

➤ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq öz səlahiyyətləri çərçivəsində inzibati hüquq pozuntularına qarşı tədbirlər görmək;

➤ dövlət büdcəsindən maliyyə yardımı, Azərbaycan Respublikası Hökumətinin zəmanət, büdcə krediti, büdcə ssudası və büdcə investisiyası alanların büdcə qanunvericiliyinin tələblərinə əməl edilməsi üzərində nəzarət.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinq Xidməti haqqında” 2009-cu il 16 iyul tarixli Fərmanına əsasən Maliyyə Monitorinq Xidməti ölkədə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakların leqallaşdırılması və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirir, pul vəsaitləri və digər əmlaklar ilə aparılmış əməliyyatlar haqqında daxil olmuş materialları toplayır, təhlil edir, bununla bağlı təklif və tövsiyələr verir, monitorinq olunmalı əməliyyatların aşkarlanması meyarlarını müəyyən edir.

Dövlət maliyyə nəzarəti həm də büdcə vəsaitlərinin Baş sərəncamçıları və sərəncamçıları tərəfindən həyata keçirilir. Büdcə vəsaitlərinin Baş sərəncamçıları və sərəncamçıları büdcə vəsaitlərini alanların onların məqsədyönlü istifadəsi və büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsi haqqında hesabatın təqdim edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirir. Büdcə vəsaitlərinin Baş sərəncamçıları onlara tabe olan dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələrində və büdcə idarələrində yoxlamalar aparır. Unitar müəssisələrdə büdcə vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət bilavasitə büdcə vəsaitinin Baş sərəncamçısının səyi ilə dövlət maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidenti və Prezident Administrasiyasının xüsusi orqanı olan “Nəzarət Şöbəsi” müəyyən nəzarət səlahiyyətlərinə malikdir.

Prezident Administrasiyasının Nəzarət Şöbəsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət icra hakimiyyəti orqanları, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin

icra hakimiyyəti orqanlarının dövlət qanunlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarının və sərəncamlarının və digər qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək və yoxlamaq;

- ümummilli layihələrin reallaşdırılmasına nəzarət;
- Azərbaycan Respublikası Prezidenti və onun administrasiyası rəhbərinin göstərişlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək və yoxlamaq;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin gündəlik göstərişlərinin və dövlət başçısının digər proqram sənədlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentini və onun administrasiyasının rəhbərini yoxlamanın nəticələri və onların əsasında aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması üzrə təkliflərin hazırlanması haqqında məlumatlandırmaq.

Azərbaycan Respublikasında Vergi Nəzarəti vergi nəzarəti orqanlarına həvalə edilmişdir ki, buna da Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi rəhbərlik edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi haqqında” 29 mart 2002-ci il tarixli Fərmanına əsasən Vergilər Nazirliyi vergi və rüsumlar haqqında qanunvericiliyə riayət olunmasına nəzarət edir və yoxlayır, dövlət vergilərinin və digər büdcə daxilolmalarının düzgün hesablanmasına, onların vaxtında və tam məbləğdə dövlət büdcəsinə köçürülməsinə nəzarəti həyata keçirir, vergi siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinə məsuliyyət daşıyır.

Bundan başqa, nazirlik nəzarət-kassa texnikasına olan tələbə əməl edilməsinə, təşkilatlarda və fərdi sahibkarlarda pul vəsaitlərinin uçotunun tamlığına nəzarət edir və yoxlayır. Nazirliyin spirtli içki və tütün məhsulları istehsalına, valyuta qanunvericiliyinə əməl edilməsinə, fiziki və hüquqi şəxslərin qeydiyyatının həyata keçirilməsinə nəzarət etmək və yoxlamaq sahəsində xüsusi səlahiyyətləri vardır.

Vergi nəzarəti vergi orqanlarının səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən öz səlahiyyəti daxilində həyata keçirilir. Vergi orqanlarının və onların səlahiyyətli orqanlarının hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 31, 32-ci maddələri ilə müəyyən edilmişdir. Habelə, Məcəllədə nəzərdə tutulmuşdur ki, (maddə 32.3) vergi nəzarəti vergi və gömrük orqanlarının səlahiyyətli orqanları tərəfindən Vergi Məcəlləsinə və Gömrük Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına müvafiq olaraq həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında gömrük nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən həyata keçirilir. Gömrük Komitəsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Gömrük Komitəsi haqqında” 1998-ci il 27 oktyabr tarixli Fərmanına əsasən öz səlahiyyətlərini həyata keçirmək üzrə həm gömrük işi sahəsində, həm də onunla

bağlı sahələrdə - vergi və valyuta nəzarəti sahəsində xüsusi səlahiyyətlərlə təmin edilmişdir. Gömrük orqanları Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinə, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə, vergi və rüsumlar haqqında digər qanunlara uyğun olaraq malların gömrük sərhədləri vasitəsi ilə hərəkəti zamanı vergilərin və rüsumların tutulması üzrə vergi orqanlarının hüquqlarından istifadə edir və onların vəzifələrini yerinə yetirir.

Bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Xidmətinin əsas vəzifələrinə aiddir:

✦ gömrük işi sahəsinə daxil olan şəxslərin, təşkilatların və obyektlərin reystrini aparmaq;

✦ gömrük işi sahəsində qanun pozuntuluğu ilə mübarizə;

✦ gömrük işinin müəyyən sahəsində fəaliyyət hüququna vəsiqə və icazə vermək;

✦ sənədlərin gömrük rəsmiləşdirilməsini və gömrük nəzarətini həyata keçirmək;

✦ Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi ilə birlikdə həyata keçirilən əmtəələrin gömrük dəyərinə nəzarət;

✦ Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərindən əmtəə və nəqliyyat vasitələrinin keçirilməsi ilə əlaqədar rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarına nəzarət.

Azərbaycan Respublikasında Valyuta Nəzarəti valyuta orqanları vasitəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Respublikasının Hökuməti (dövlət icra hakimiyyəti orqanları sistemi, məsələn, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi) tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarəti aşağıdakı istiqamətdə aparılır: aparılan valyuta əməliyyatlarının fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə uyğunluğunun və onun üçün lazımi olan lisenziya və icazənin mövcudluğunun müəyyən edilməsi; rezidentlər tərəfindən xarici valyutada dövlət qarşısında öhdəliklərin və Azərbaycan Respublikasının daxili bazarında xarici valyutanın satışı üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması; xarici valyuta ödənişlərinin əsaslılığının yoxlanılması; valyuta əməliyyatları üzrə uçot və hesabatlılığın tamlığının və obyektivliyinin yoxlanılması.

6.5. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Müasir iqtisadi şəraitə uyğun olaraq maliyyənin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasında maliyyə nəzarətinin rolu əvəz edilməzdir. Bununla əlaqədar olaraq maliyyə nəzarətinin təsirliliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə onun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilir.

1. Dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarətinin mühüm tərkib hissəsi kimi dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca istiqaməti maliyyə nəzarətinin vahid metodoloji əsasının və dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət mexanizminin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Müasir mərhələdə dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının və qanunvericilik, icra hakimiyyəti orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi istənilən səviyyədə deyil. Bundan başqa, ali nəzarət orqanı statusuna malik qurumun müəyyən edilməsi məsələsi də olduqca vacibdir. İndiyədək "Azərbaycan Respublikasında Dövlət maliyyə nəzarəti haqqında" Qanun kimi əsas hüquqi aktın işlənib hazırlanması məsələsi də həll edilməmişdir.

Dövlət vəsaitinin xərclənməsinin səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə nəzarətin təkmilləşdirilməsində onun auditinə keçmək lazımdır. Hazırda dövlət xərclərinin səmərəliliyinin auditinin aparılmasının vahid üsulu yoxdur və dövlət vəsaitinin istifadəsi səmərəliliyinin meyarları və göstəriciləri müəyyən edilməmişdir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi gedişində aşkar edilmiş pozuntuların ümumi həcmnin xeyli hissəsini büdcə vəsaitlərinin öz təyinatına istifadə edilməsi təşkil edir. Bu halda büdcə vəsaitinin istifadəsinin qeyri-məqsədyönlü-lüyünü aydınlaşdırmaq üzrə meyar kifayət qədər dəqiq müəyyən edilməmiş, dövlət vəsaitinin qeyri-səmərəli istifadəsinə görə məsuliyyət tədbirlərinin gücləndirilməsinə yönəldilən hüquq mexanizmi təkmil deyildir.

Nəzarətin həyata keçirilməsinin əhəmiyyətli problemlərindən biri də aparılmış təftiş və yoxlamaların nəticəsində öz təyinatı üzrə istifadə edilməyən büdcə vəsaitlərinin geri qaytarılmasının aşağı səviyyədə olmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı kompleks tədbirlər görülməlidir: büdcə və büdcədən kənar fondların icrasına dair qanunun tələblərinin pozulmasına görə dövlət vəzifəli şəxslərinin məsuliyyətinin artırılmasına yönəldilmiş nəzarət tədbirlərinin nəticəliliyinin yüksəldilməsi, nəzarət orqanlarının tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə

görə, büdcə vəsaitlərinin geri qaytarılması mexanizminin təmin edilməsi üzrə hüquq normalarının pozulmasına görə, əsaslandırılmamış büdcə krediti və ssudası verməyə görə onların məsuliyyəti artırılmalıdır.

Maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin təftişinin aparılmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün maliyyə nəzarətinin əsas metodu kimi qanunvericilik qaydasında təftişin aparılmasının əsasları təsbit edilməlidir. Burada təftişin məqsədi, vəzifələri, onun aparılması qaydası müəyyən edilməli, təftişi aparmağa hüququ olan orqanların tərkibi, onların hüquq və öhdəlikləri göstərilməklə, təftiş olunan təşkilatın hüquq və vəzifələri müəyyən edilməlidir.

Vergi və gömrük nəzarət orqanları icra hakimiyyətinin nəzarət orqanları ilə, hər şeydən əvvəl isə Dövlət Xəzinədarlığı Xidməti və Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməlidir. Bundan əlavə, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi vergi ödəyicilərinə görə nəzarət işinin forma və metodlarının işlənib hazırlanması ilə əlaqədar məsələlərin həllinə kömək etmiş olacaqdır.

Yeni informasiya texnologiyasının istifadəsi dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsinin zəruri amili olmalıdır. Dövlət hakimiyyət orqanlarının və dövlət maliyyə nəzarətinin fəaliyyətinin qabaqcıl texnologiya əsasında informasiyalaşması dövlət resurslarının istifadəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə perspektivlər açır. Yeni informasiya texnologiyasının meydana gəlməsi ilə bütün büdcə səviyyələrinin şəffaflığını təmin etmək, hər bir büdcə vəsaiti alanın gəlir və xərclərinin real miqyasda yoxlanılması mümkün olacaqdır.

2. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sahəsində.

Auditor nəzarətini təkmilləşdirmək məqsədi ilə göstərilən auditor xidmətin yüksəldilməsi problemi xüsusi diqqət çəkir. Bununla əlaqədar olaraq fəaliyyətdə olan qaydadan (standartlardan) əlavə auditor təşkilatının fəaliyyətini xarakterizə edən əlavə meyarlar işlənib hazırlanmalıdır. Bundan əlavə, göstərilən auditor xidmətinin keyfiyyətinin yüksəlməsinə keyfiyyətsiz audit xidmətinin aparılmasından dəyən zərərin metodiki qiymətləndirməsinin yaradılması, məhkəmə icradatının mövcud sisteminin sadələşdirilməsi kimi amillər təsir göstərəcəkdir. Auditor xidmətinin keyfiyyəti auditorların ixtisas səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Auditorların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə peşəkar auditor birliyi (məsələn, Azərbaycan Auditor Palatası) yardım etməlidir.

Müasir mərhələdə təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarəti öz qanunvericilik təminatını gözləyir. Mövcud vəziyyət yalnız onun inkişafından deyil, təşkilindən söz açmağa imkan verir. Daxili nəzarət xidməti onun təməl prinsiplərinin qanunvericiliklə təsbit edilməsini, digər nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin dəqiq-

l şdirilm sini tələb edir.

İctimai nəzarətin gələcəkdə təkmilləşdirilməsinə ařađıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi yardımçı olacaqdır: fəaliyyətdə olan və qanunvericiliklə yaradılması nəzərdə tutulan xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin geniřl ndirilm si, qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektlərinin daha dəqiq r qlamentl şdirilm si, dövlət informasiya resurslarından istifadə prosesinin qanunvericiliklə təmin edilməsi, ictimaiyyət nümayəndələrinin konkret nəzarət fəaliyyətində birbařa v  bilavasitə iřtirakının təmin edilməsi və s.

Sözsüz ki, respublikamızın iqtisadiyyatı geniřl ndikc , gücləndikcə, onun strukturu təkmilləşdikcə, istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət nəzarət sistemi də t kmill şdiril c k, bu istiqamətdə zaman-zaman həyata keçirilən tədbirlər yeni məzmun və mahiyyət kəsb edəcəkdir.

II BÖLMƏ
DÖVLƏT VƏ BƏLƏDIYYƏ
(İCTİMAİ) MƏLIYYƏSİ

7.1. DÖVLƏT MALİYYƏSİ ANLAYIŞI VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

Müasir bazar iqtisadiyyatı qarışıq sistemi ifadə edir ki, burada ictimai və xüsusi tənzimlənmələrin mexanizmləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Ölkənin təsərrüfat həyatında dövlətin iştirakının bütün sisteminin dayandığı iqtisadi əsası dövlət maliyyəsi təşkil edir.

Dövlət maliyyəsi iqtisadi siyasətin reallaşdırılmasının mühüm alətidir. Onun köməyi ilə hökumət istehsal və bölgünün bütün prosesinə təsir göstərir.

İqtisadi kateqoriya kimi dövlət maliyyəsi dövlətin sərəncamında olan pul vəsaitləri fondlarının formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Maddi məzmununa görə dövlət maliyyəsi dedikdə dövlət orqanları tərəfindən ümumi dövlət və sosial tələbatları ödəmək məqsədi ilə idarə olunan mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının məcmusu başa düşülür.

Dövlət maliyyəsinin vəziyyəti iqtisadiyyatın və sosial sistemin dayanıqlığının mühüm göstəricilərindən biridir. Ona görə ki, mərkəzləşdirilmiş fondlardan mühüm dövlət, o cümlədən sosial-iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsinin maliyyələşdirilməsi təmin edilir.

Dövlət maliyyəsinin funksiyaları. İqtisadi kateqoriya kimi dövlət maliyyəsi onun yerinə yetirdiyi funksiyalar vasitəsi ilə təzahür edir ki, onların da başlıcaları bölüşdürücü və nəzarət funksiyalarıdır.

Dövlət maliyyəsinin bölüşdürücü funksiyası onda təzahür edir ki, yeni yaradılmış dəyərin bölgüsü və yenidən bölgüsü vəsaiti ilə iqtisadiyyatın dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsi mənbələri formalaşır, büdcələrin və büdcədən kənar fondların balanslaşdırılmasına nail olunur.

Dövlət maliyyəsinin fəaliyyəti mərkəzləşdirilmiş fondlar sistemi vasitəsi ilə maliyyə resurslarının bölgüsü və yenidən bölgüsünə əsaslanır. Dövlət maliyyəsinin bölüşdürücü funksiyasının reallaşdırılmasının başlıca obyektlərinə aiddir:

- büdcələrə və büdcədən kənar fondlara məcburi ödənişlər;
- büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələri;
- gəlirlərin büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələri arasında yenidən bölüşdürülməsi.

Dövlət maliyyəsinin nəzarət funksiyası mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi (yenidən bölüşdürülməsi) və istifadəsi prosesində pul vəsaitlərinin hərəkəti üzərində nəzarəti həyata keçirməkdən ibarətdir. Bu

haldə nəzarət aşağıdakı əsas istiqamətlərdə həyata keçirilir:

1) maliyyə göstəricilərinin dəyişdirilməsi, ödəniş və hesablaşmaların vəziyyəti üzərində nəzarət;

2) maliyyələşdirmə strategiyasının reallaşdırılması üzərində nəzarət.

Birinci halda müvafiq məcburi və ya stimullaşdırıcı ölçülərdən istifadə etməklə sanksiya və mükafatlandırma sistemi tətbiq edilir. İkinci halda uzunmüddətli maliyyə siyasəti çərçivəsində dəqiq proqnozlaşdırma əsasında hər hansı dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi şərtlərinin öz vaxtında dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur.

Nəzarət funksiyası həmişə kifayət qədər konkret təzahür formasına malikdir və aşağıdakı vəsaitlərin xərclənməsi üzərində nəzarətə yönəldilə bilər:

- müəyyən səviyyəli büdcənin;
- büdcədən kənar fondların;
- müəssisənin fondlarının və s.

Nəzarət funksiyasının reallaşdırılması çərçivəsində aşağıdakılar üzərində nəzarət edilir:

- vəsaitlərin düzgün və öz vaxtında mərkəzləşdirilmiş fondlara köçürülməsinə;
- sosial-iqtisadi inkişafın tələblərini nəzərə almaqla pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmiş fondlara verilməsi şərtlərinə əməl edilməsinə;
- plan və hesabat büdcə məlumatlarının müqayisəsi əsasında maliyyə resurslarının məqsədyönlü və səmərəli istifadə edilməsinə.

Bütövlükdə maliyyənin nəzarət funksiyasında olduğu kimi, dövlət maliyyəsinin nəzarət funksiyası bölgü funksiyasından sonra meydana gəlir və yalnız onunla eyni vaxtda fəaliyyət göstərir. Büdcə və büdcədən kənar fondların vəsaitinin istifadəsi üzərində nəzarət onların istifadəçiləri arasında bölgüsünün ardınca gəlir.

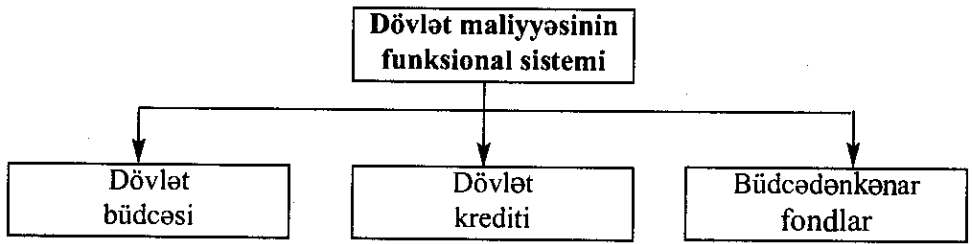
7.2. DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN FUNKSIONAL SİSTEMİ ANLAYIŞI VƏ ONUN STRUKTURU

Dövlət maliyyəsinin funksional sistemi dedikdə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlərin məcmusu başa düşülür.

Artıq deyildiyi kimi, dövlət maliyyəsinin funksional sistemi aşağıdakı əsas həlqələri özünə daxil edir:

- 1) dövlət büdcəsi;
- 2) dövlət krediti;
- 3) büdcədən kənar fondları.

Dövlət maliyyəsinin funksional sisteminin strukturunu əyani surətdə aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar (sxem 7.1.).

Sxem 7.1. Dövlət maliyyəsinin funksional sisteminin strukturu.

Dövlət maliyyəsinin hər bir həlqəsi müstəqil iqtisadi kateqoriyadır.

İqtisadi kateqoriya kimi dövlət büdcəsi dedikdə ölkənin başlıca mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətləri başa düşülür.

İqtisadi kateqoriya kimi dövlət krediti dövlətin kreditor, borcalan və zəmanətçi kimi fəaliyyəti ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətləri ifadə edir.

Dövlət krediti – iki iqtisadi kateqoriyanın-maliyyə və kreditin qovşağında olan iqtisadi kateqoriyadır. Dövlət krediti həm funksional kredit sisteminin, həm də funksional maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir. Dövlət kreditinin dövlət maliyyə sistemində iştirakı onunla izah edilir ki, dövlətin kreditor, borcalan zəmanətçi kimi rolu ölkənin mərkəzləşdirilmiş fondlarının – dövlət büdcəsi və büdcədənənar fondların kəmiyyətinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxarır.

İqtisadi kateqoriya kimi büdcədənənar fondlar – müəyyən gəlirlər mənbəyindən maliyyələşdirilən və ayrı-ayrı dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün yaradılan mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətlərin məcmusudur.

Dövlət maliyyə sistemində eyni zamanda ölkənin, ölkə subyektlərinin və yerli hakimiyyət orqanlarının yuridiksiyasında olan dövlət müəssisələrinin maliyyəsi aid edilə bilər.

Dövlət maliyyəsi sisteminin strukturunu dövlət quruluşunun nəzərə alınması (unitar və federativ) baxımından nəzərdən keçirmək olar. Hər bir hakimiyyət səviyyəsi öz büdcəsini tərtib və icra edə, büdcədənənar fondlar yarada bilər və kredit fəaliyyəti həyata keçirə bilər. Bu halda unitar dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyəsinin funksional sistemini dövlət maliyyəsinin, muxtar respublika maliyyəsinin və yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyəsinin məcmusu kimi təqdim etmək olar. Eyni zamanda hər bir hakimiyyət səviyyəsinin maliyyəsi dövlət maliyyəsi sistemində oxşar elementləri özünə daxil edir:

➤ dövlət maliyyəsi – dövlət büdcəsi, dövlət səviyyəsində yaradılan büdcədənəkar dövlət fondları və borc öhdəlikləri və tələbləri;

➤ müxtər respublika maliyyəsi – Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi, muxtar respublika səviyyəsində yaradılan büdcədənəkar fondlar, borc öhdəlikləri və tələbləri;

➤ yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyəsi-yerli hakimiyyət orqanlarının büdcəsi, yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində yaradılan büdcədənəkar fondlar, büdcə öhdəlikləri və tələbləri.

Bütün hakimiyyət orqanlarının büdcələrinin məcmusu büdcə sistemini təşkil edir, bütün hakimiyyət orqanlarının borc öhdəliklərinin və tələbatlarının məcmusu dövlət kredit sistemini, büdcədənəkar fondların büdcələrinin məcmusu isə büdcədənəkar fondlar sistemini əmələ gətirir.

Cədvəl 7.1

Hakimiyyət səviyyəsi nöqtəyi-nəzərdən dövlət maliyyəsinin funksional strukturu

İqtisadi kateqoriyalar	Dövlət maliyyəsi	Dövlət büdcəsi	Büdcədənəkar fondlar	Dövlət krediti
	Dövlət maliyyəsi	Dövlət büdcəsi	Büdcədənəkar dövlət fondları	Dövlət borc öhdəlikləri və tələbləri
	Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin maliyyəsi	Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin büdcəsi	Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin büdcədənəkar fondları	Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin büdcə öhdəlikləri və tələbləri
	Yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyəsi	Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri	Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcədənəkar fondları	Yerli hakimiyyət orqanlarının borc öhdəlikləri və tələbləri
Əmələ gələn sistem	Dövlət maliyyə sistemi	Ölkənin büdcə sistemi	Büdcədənəkar fondlar sistemi	Dövlət kredit sistemi

Hər bir hakimiyyət və idarəetmə səviyyəsinin maliyyəsi iqtisadi kateqoriyanı ifadə edir.

Dövlət maliyyəsi iqtisadi kateqoriya kimi dövlət hakimiyyət orqanlarının qarşısında duran məsələlərin maliyyələşdirilməsi üçün müəyyən edilmiş pul vəsaitlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlərin məcmusunu ifadə edir.

Azərbaycan Respublikasının subyektı olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının

maliyyəsi mövcud hakimiyyət səviyyəsinin iqtisadi əsasını təşkil edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası vergiyəcəlbətmə sahəsində qanunvericilik səlahiyyətinə malikdir və fəaliyyətdə olan dövlət qanunvericiliyinə əsasən regional vergi və rüsumları müəyyən edə və ya dəqiqləşdirə bilər. Büdcələrarası münasibətlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsi xeyrinə vəsaitlər, o cümlədən transferlər, məqsədli daxilolmalar, subsidiyalar və dotasiyalar ayrıla bilər. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən öz növbəsində bu kimi ayırmalar yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələrinə də edilə bilər.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ona həvalə edilmiş dövlət vəzifələrinə uyğun olaraq xərcləri həyata keçirir, öz büdcədənkənar fondlarını yaradır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və regional büdcədənkənar fondların büdcələri eyni vaxtda tərtib, təsdiq və icra edilir.

7.3. DÖVLƏTİN MALİYYƏ FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Müasir şəraitdə dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsas məqsədi mülkiyyət münasibətlərini və dövlət quruculuğunu təkmilləşdirməkdən, institusional yenidənqurma və islahatları həyata keçirməkdən, cəmiyyətdə iqtisadi faydalılıqla sosial ədalət arasında tarazlığa nail olmaqdan ibarətdir.

Bəllidir ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin rolu aşağıdakı funksiyalarda təzahür edir: tənzimləyici, yenidən bölgü, sosial və nəzarət.

Tənzimləyici funksiya onunla şərtlənir ki, a) dövlətin fəaliyyət sahəsi vardır ki, burada da o aparıcı mövqe tutur (müdafiə, təhlükəsizlik, sosial yardım və s.); b) dövlət öz iqtisadi siyasətini institusional sistem vasitəsilə həyata keçirir; c) dövlət mülkiyyətçidir və iqtisadiyyatın sahibkar strukturu ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə və əlaqədə olur. Tənzimləmə sahəsinə işə sahibkar sferası, dövlət maliyyəsi, pul tədavülü, nəğdsiz hesablaşmalar, xarici iqtisadi fəaliyyət, valyuta kursu, iqtisadi təhlükəsizlik, ictimai sektor və s. aiddir.

2012-ci ildə iqtisadiyyatda dövlət sektorunun payı (daha dəqiq desək, ÜDM-də xüsusi çəkisi) 18,5% olmuşdur. Həmin il Azərbaycan Respublikasında 54,0 milyard manatlıq ÜDM istehsal edilmiş və onun tərkibində qeyri-dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi 81,5-ə çatmışdır. İl ərzində ölkə sənayesində 34,6 milyard manat həcmində sənaye məhsulu istehsal edilmiş, qeyri-dövlət sektorunun burada xüsusi çəkisi 87,3% təşkil etmişdir.

Yenidən bölgü funksiyası. Yaradılmış milli gəlir onun istehsalçıları və istehlakçıları arasında yenidən bölgü obyektidir. Bu funksiyanı həyata keçirmək üçün

dövlətlə onun subyektləri arasında səlahiyyətlərin bölgüsü həlledici rol oynayır. Bu halda yenidən bölgü mexanizmi kimi isə vergi və büdcə sistemi çıxış edir.

Sosial funksiya. Dövlət sosial ədaləti və müəyyən səviyyədə ictimai rifahı müdafiə edir, yaşayış minimumu, əmək haqqının artımı ilə əmək məhsuldarlığı arasındakı uyğunluğa zəmanət verir, əhalinin məşğulluğunu təmin edir. Bu funksiyanı reallaşdırmaq üçün dövlətin maliyyə-iqtisadi potensialı həlledici rol oynayır. Onun reallaşdırılması mexanizmi isə sosial transferlər sistemi, respublika, regional və yerli səviyyəli sosial inkişaf proqramı, minimum dövlət sosial standartları, dövlət sosial müdafiə sistemi və ünvanlı sosial yardımından ibarətdir.

Nəzarət funksiyası. Dövlət cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərini, sosial-iqtisadi artım parametrlərini, sahibkarlıq fəaliyyəti mühitini müəyyən edir, uzunmüddətli, ortamüddətli və cari iqtisadi və sosial proqramları formalaşdırır. Onların yerinə yetirilməsi isə nəzarətin obyektı olur. Bu funksiyanın reallaşdırılması dövlət nəzarət orqanları, o cümlədən maliyyə və institusional sistem vasitəsi ilə təmin edilir. Onun reallaşdırılma mexanizmi müxtəlif səviyyələrdə hüquqi aktlarda təsbit edilmiş göstəricilər və meyarlar, sanksiyalar, mükafatlandırma, güzəşt sistemi, habelə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının üstün istiqamətlərinin seçilməsindən asılıdır.

Dövlətin iqtisadi rolu və funksiyaları maliyyə siyasətini və sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinin maliyyə metodlarını müəyyən edir. Bəllidir ki, maliyyə ölkənin idarə olunması üçün dövlətin istifadə etdiyi mühüm iqtisadi alətdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə iqtisadiyyatın “qan-damar sistemini” təşkil edir.

Dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin zəruri şərtlərindən biri pul vəsaitlərinin toplanması, bölüşdürülməsi (yenidən bölüşdürülməsi) və istifadə edilməsidir. Dövlət öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün ÜDM-in ilkin və yenidən bölgüsünü həyata keçirmək yolu ilə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarını yaradır və onun mühüm hissəsini-milli gəliri geniş təkrar istehsal və cəmiyyətin ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edir.

Dövlətin iqtisadi və sosial sahələrdə yerinə yetirməli olduğu vəzifələrin vacibliyi maliyyə resurslarının xeyli hissəsinin onun əlində cəmlənməsini zəruri edir. Bu resurslardan istifadə forması isə dövlətin iqtisadi, siyasi və sosial vəzifələrinin yerinə yetirilməsi tələbatının maliyyə təminatçısı rolunda çıxış edən dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarıdır.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti dedikdə, sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının reallaşdırılması, ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədləri üçün dövlətin və bələdiyyələrin maliyyə ehtiyatlarının məqsədyönlü yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi başa düşülür.

Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin məzmunu öz əksini dövlətin və bələdiyyələrin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində həyata keçirdiyi müxtəlif funksiyalarda təzahür edir. Bəllidir ki, maliyyə sistemi çoxhəlqəlidir, ona görə də bu funksiyalar olduqca müxtəlifdir. Müasir mərhələdə dövlət maliyyənin, kreditin, sığorta fondlarının yaradılması və bölüşdürülməsini həyata keçirir, dövlət müəssisələrinin maliyyə fondunun yaradılması və xərclənməsini təşkil edir və s.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti həyata keçirilərkən, bir sıra prinsiplər öz təzahürünü tapmış olur. Əvvəla, dövlətin maliyyə fəaliyyəti vahidlik prinsipinə əsaslanmalıdır. Bu prinsip respublika ərazisində bütün maliyyə əməliyyatlarının vahid milli valyutada aparılması ilə, vahid maliyyə - büdcə, vergi, kredit və s. siyasətlərinin yeridilməsi ilə, maliyyə əməliyyatlarının qüvvədə olan qanunlara uyğun, vahid qaydalara əməl olunmaqla aparılması ilə təmin olunur. İkincisi, dövlətin maliyyə fəaliyyəti məqsədyönlüdür və maliyyə planlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Əsas maliyyə planı isə hər il qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsidir. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il tarixli "Büdcə sistemi haqqında" Qanununun 12-ci maddəsinə əsasən, növbəti büdcə ili üzrə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial-inkişaf konsepsiyası dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar, büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətləri və s. dövlətin planlılıq prinsipi əsasında həyata keçirilən maliyyə fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edir.

Dövlətin maliyyə fəaliyyətinin mühüm prinsiplərindən biri də maliyyə siyasətinin sosial yönümlü olmasıdır. Bu prinsip maliyyə münasibətlərinin bəzi subyektlərinə, o cümlədən, əlillərə, pensiyaçılara, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirənlərə və s. əhali təbəqələrinə münasibətdə dövlətin maliyyə siyasətində nəzərə alınması vacib olan sosial yönümlü müddəaların olması ilə təmin edilir (məsələn, bəzi subyektlər üçün vergi siyasətində güzəştlərin nəzərdə tutulması).

Dövlətin maliyyə fəaliyyətində aşkarlıq (açıqlıq) prinsipi də təmin olunmalıdır. Buna dövlətin maliyyə siyasətinin əsas istiqamətlərini, sonra isə fəaliyyətinə dair hesabatı açıq şəkildə mətbuatda dərc etməklə nail olunmalıdır. Müvafiq dövrlərdə keçirilən monitorinqin nəticələri də açıqlanmalıdır.

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti müxtəlif metodlarla həyata keçirilir.

Maliyyə dövlətin öz vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün tətbiq etdiyi iqtisadi bir mexanizm olmaqla, ümumdaxili məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi aləti, habelə istehsal və ictimai tələbatın ödənilməsi üzərində nəzarət vasitəsidir. Deməli, dövlətin idarə olunmasında

maliyyənin rolu çox böyükdür və olduqca zəruridir. Maliyyə bazar münasibətlərinin tərkib hissəsi olduğuna görə, dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi vasitəsidir, ölkənin idarə olunması üçün mühüm iqtisadi alətdir.

Beləliklə, dövlətin maliyyə fəaliyyətinin qarşısında duran əsas vəzifələr bunlardır: birincisi, maliyyə ehtiyatlarını toplayıb dövlətin sərəncamına vermək, ikincisi, həmin maliyyə ehtiyatlarını dövlətin müxtəlif zəruri tələbatlarının ödənilməsinə yönəltmək.

7.4. DÖVLƏT GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİ SİSTEMİ

Dövlətin maliyyə fəaliyyəti zamanı bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki proses: maliyyə resurslarının formalaşması, onların dövlət strukturlarının sərəncamına verilməsi və toplanmış vəsaitlərin dövlətin müxtəlif tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadə olunması prosesi yaranır. Burada birinci proses dövlət gəlirləri, ikinci isə dövlət xərcləri adlanır.

İctimai istehsalın bütün mərhələlərində maliyyə resurslarının təşkil və istifadəsi ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərinin tərkibində dövlət gəlirləri və xərcləri aparıcı rol oynayır.

Dövlət maliyyəsi dövlətin mövcudluğunun və onun fəaliyyət göstərməsinin maddi cəhətdən təmin edilməsinə xidmət göstərən dövlət pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölgüsü və istifadə edilməsində iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Bunun əsasında pul resursları fondu yaradılır və geniş təkrar istehsal prosesi üçün istifadə olunur. Belə bir mənbə kimi dövlət gəlirləri çıxış edir.

Bəllidir ki, dövlət öz funksiya və vəzifələrini yerinə yetirərkən pul vəsaitləri xərcləyir ki, onun da maliyyələşdirilməsi üçün gəlir mənbələri zəruridir. Maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi və xərclənməsi iki bir-birilə əlaqədar olan prosesdir və dövlət gəlirləri və dövlət xərcləri kimi iqtisadi formada ifadə olunur.

Dövlət gəlirləri və dövlət xərcləri müstəqil iqtisadi anlayışlar olmaqla “dövlət maliyyəsi” iqtisadi kateqoriyasının tərkib hissəsidir.

Əgər dövlət maliyyəsi iqtisadi kateqoriya kimi mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun formalaşması, bölgüsü (yenidənbölgüsü) və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətləri ifadə edirsə onda:

1) dövlət gəlirləri iqtisadi kateqoriya kimi mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun formalaşması ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətlərdir;

2) dövlət xərcləri iqtisadi kateqoriya kimi mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının bölgüsü (yenidənbölgüsü) və istifadə edilməsi ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətlərdir.

7.4.1. DÖVLƏT GƏLİRLƏRİNİN İQTİSADI MƏZMUNU VƏ TƏSNİFATI

Dövlət gəlirləri qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət hakimiyyət orqanlarının müxtəlif səviyyəli büdcələrinə və büdcədənənar dövlət fondlarına keçirilən pul vəsaitlərini ifadə edir.

Bu halda dövlət hakimiyyət orqanlarının büdcələrinə keçirilən pul vəsaitləri büdcələrin gəlirlərini, büdcədənənar dövlət fondlarına keçirilən pul vəsaitləri isə bu fondların gəlirlərini əks etdirir. Beləliklə, dövlət gəlirləri dövlət hakimiyyət orqanlarının büdcələrinin gəlirlərindən və büdcədənənar dövlət fondlarının gəlirlərindən ibarətdir və həm də büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərinin tərkibində əsas yer tutur.

Azərbaycan Respublikasında dövlət gəlirləri-vergi və vergiolmayan gəlirlər və əvəzsiz olaraq daxilolmalar vasitəsi ilə əmələ gəlir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət və bələdiyyə maliyyə resurslarının formalaşmasının əksəriyyət hissəsi vergilərin köməyi ilə təmin edilir.

Büdcə xərclərinin, onların həcmnin gəlirlərin kəmiyyətinə nisbətən artıqlığı büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən daxilolmalar hesabına həyata keçirilir. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının büdcələrinin kəsirinin maliyyələşdirilməsi borc formasında pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi, dövlət mülkiyyətində olan müəyyən əmlakın satışından daxilolmalar və s. hesabına təmin edilir. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyət orqanları büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə istər daxili və istərsə də xarici mənbələri cəlb etmək hüququna malikdir.

Dövlət hakimiyyət orqanlarının pul yığımları cari maliyyə ilinin gəlirləri və daxilolmaları, büdcənin icrası gedişində istifadə olunmamış, dövlət və bələdiyyə büdcədənənar fondlarının və sonrakı dövrlərdə xərclərinin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlər hesabına əmələ gəlir. Pul yığımları keçən ilin əməliyyatları başa çatdıqdan sonra nəzərə alınan və maliyyə ilinin əvvəlinə dövlət büdcədənənar fondlarının hesablarında vəsaitlərin qalığı formasında təzahür edir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən vəsaitlərin qalıqları geri götürülmür və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər və borc öhdəliyinə yerləşdirilə bilər.

Dövlət hakimiyyət orqanlarının büdcə və büdcədənənar formada yaradılan maliyyə resursları dövlət mülkiyyətində olan və onların səlahiyyətlərinə aid edilən məsələləri dövlət orqanlarının həll etməsi üçün nəzərdə tutulmuş gəlirlər, daxilolmalar və pul yığımlarıdır.

Dövlət hakimiyyət orqanlarının maliyyə resurslarının əsas həcmnin forma-

laşması dövlət gəlirlərinin səfərbər edilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Dövlət maliyyə resurslarının formalaşmasının mənbəyi ÜDM, xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmalar, milli sərvətin bir hissəsidir (məsələn, torpağın, qeyri-maddi aktivlərin, müsadirə edilmiş və yaxud sahibsiz əmlakın satışından daxil-olmalar). Fövqəladə hallar baş verdikdə (təbii fəlakət, silahlı münaqişə və hərbi əməliyyatlar), qeyri-stabil iqtisadi inkişaf dövrlərində milli sərvətin bir hissəsi dövlət maliyyə resursları mənbəyi kimi qızıl və valyuta ehtiyatları və s. satış çıxış edə bilər.

Milli gəlir mühüm makroiqtisadi göstərici kimi yeni yaradılmış dəyəri, ölkənin iqtisadiyyatından əldə edilmiş məcmu gəliri ifadə edir. Bu gəlirin bir hissəsi, məcburi ödəniş, o cümlədən vergi şəklində mərkəzləşdirilmiş fondlara (büdcəyə və büdcədən kənar fondlara) daxil olur.

Dövlət gəlirləri milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesi nəticəsində dövlətə daxil olan pul və yaxud maddi resurslardır. Dövlət onlardan öz daxili və xarici funksiyalarını həyata keçirmək məqsədi üçün istifadə edir. Dövlət gəlirlərinin məzmunu, yaranma və istifadə edilməsi prinsipləri bilavasitə istehsal üsulu və direktor idarəetmə münasibətləri ilə müəyyən edilir.

Dövlət gəlirlərinin formalaşması sistemi və onun ayrı-ayrı tərəfləri həmişə dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki, dövlət gəlirləri hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının başlıca şərti olmaqla, onun maddi-maliyyə əsasını təşkil edir. Ona görə də müasir dövrdə dünya ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycan Respublikasında gəlirlər problemləri getdikcə çətinləşdiyinə görə dövlət gəlirlərinin formalaşması və səmərəli istifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir ölkədə dövlət gəlirlərinin formalaşması, onun səfərbər edilməsi metodlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu, hər şeydən əvvəl dövlətin iqtisadi durumu, onun həyata keçirdiyi maliyyə-büdcə siyasəti ilə şərtlənir. Öz növbəsində gəlirlər dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Bildiyimiz kimi, maliyyə bazar münasibətləri strukturunun ayrılmaz hissəsidir. Bu baxımdan maliyyə-büdcə sisteminin səmərəliliyi, onun düzgün təşkili və idarə edilməsi, sağlamlaşdırılması və yüksək səviyyədə tənzim edilməsi qaçılmazdır.

Cəmiyyətin maliyyə resursları ilk növbədə istehsal mərhələsində yaranır. Çünki ÜDM müxtəlif tərkib hissələrinə bölünür və nəticədə pul gəlirlərinin müxtəlif formaları meydana gəlir və maliyyənin köməyi ilə yenidən bölüşdürülür. Bu halda maliyyə resursları həmin münasibətlərin daşıyıcısı rolunu oynayır. Dövlət gəlirləri cəmiyyətin milli gəliri, xalis gəliri, dövlət büdcəsi, vergilər və qiymət sistemi ilə üzvi şəkildə əlaqədardır. Dövlət gəlirlərinin formalaşma-

sında ən başlıca məsələlərdən biri gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsidir. Çünki gəlirlər ÜDM və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində yaranır. Bu bölgüdə maliyyə bilavasitə iştirak edir, yeni maliyyənin bölgü funksiyası reallaşmış olur. Bu prosesdə müxtəlif pul fondları yaranır və dövlət büdcəsinin gəlirləri formalaşır.

Dövlət gəlirləri dövlətin və dövlət müəssisələrinin sərəncamında olan maliyyə resurslarının toplanması ilə əlaqədar olan maliyyə münasibətlərində ifadə olunur. Bu zaman dövlətin səfərbərliyə aldığı maliyyə resursları mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları adlanır.

Cəmiyyətin milli gəliri maddi istehsal sahəsində yaranır və onun müəyyən hissəsi yaradıldığı sahədə bölüşdürülür. Başqa sözlə, milli gəlirin bir hissəsi maddi istehsal sahəsində çalışanların əməyinin ödənilməsi fonduna, digər hissəsi isə geniş təkrar istehsal ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilir.

Milli gəlirin müəyyən hissəsi ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sektorları arasında bölüşdürülür və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı üçün istifadə edilir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların nəticəsi olaraq ÜDM-in və MG-nin həcmi durmadan artır. Bunu göstərmək kifayətdir ki, ölkəmizdə 2013-cü ildə bütövlükdə iqtisadiyyatın vəziyyətini xarakterizə edən ÜDM-in real həcmi 56,2 mlrd. manat olmuş və yaxud 10,4 faiz artmışdır. Son beş ildə ÜDM həcmi təqribən 1,6 dəfə artmış, onun adambaşına düşən həcmi 6006 manata çatmışdır.

Müsbət haldır ki, ümumilikdə ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi 2012-ci ildə Dövlət Neft fondunun vəsaitləri də daxil olmaqla 46,0 mlrd. dollara çatmışdır.

Bütövlükdə dövlət gəlirləri mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş gəlirlərə bölünür. Mərkəzləşdirilmiş gəlirlərə büdcə gəlirləri, büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlirləri, xarici iqtisadi əlaqələrdən daxilolmalar aiddir. Bir qayda olaraq büdcə və büdcədən kənar fondların gəlirlərindən ümumdövlət ehtiyacları, müəssisə və təşkilatların gəlirlərindən isə onların öz daxili ehtiyacları üçün istifadə edilir. Mərkəzləşdirilmiş dövlət gəlirləri içərisində əsas yeri büdcə gəlirləri tutur. Onun vəsaiti hesabına cəmiyyətin inkişafının iqtisadi və sosial məsələləri həll edilir. Dövlət gəlirlərinin əsas hissəsinin müxtəlif səviyyəli büdcələrdə cəmləşdirilməsi vahid maliyyə siyasəti yeritməyə, mütərəqqi xalq təsərrüfatı sahələrinin tələbatlarını ödəməyə imkan verir.

Dövlət gəlirlərinin tərkibi dövlətin onun üçün zəruri olan pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması metodlarından asılıdır. Respublikamızın bazar münasibətlərinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının üç əsas metodundan: vergilər, borclar və emissiya metodlarından istifadə edilir.

Dövlət gəlirlərini yaradılma mənbələrinə görə daxili və xarici mənbələrə bölmək olar. Daxili mənbələrə milli gəlir, milli sərvət və s. daxildir. Xarici mənbələrə isə xaricdən alınan istiqrazlar, kredit və s. mənbələr daxildir. Başqa sözlə, xarici mənbə dövlət borcu formalaşmasında alınan digər ölkələrin milli gəliri və xüsusi hallarda milli varidatı olur. 2012-ci ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikasının xarici borclarının həcmi 5708,0 milyon dollar olmuşdur ki, bu da ÜDM-in həcmnin 8,3 faizinə bərabərdir. Göründüyü kimi, ölkənin valyuta ehtiyatlarının həcmi xarici borcları 7,3 dəfədən çox üstələyir.

Milli sərvət digər makroiqtisadi göstərici kimi ölkənin iqtisadi qüdrətini xarakterizə edir və aşağıdakıların məcmusunu ifadə edir:

- 1) keçmiş və indiki nəsillərin əməyi ilə yaradılmış maddi nemətlər;
- 2) təkrar istehsal prosesinə cəlb edilmiş müəyyən zaman anında cəmiyyətin malik olduğu təbii resurslar.

Milli gəlir və ölkənin milli sərvətinin bir hissəsi dövlət gəlirlərinin daxili mənbələrini təşkil edir.

Dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarənin, maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi və istifadəsi müxtəlif pul vəsaitləri fondları-büdcə və büdcədən-kənar fondlar formasında həyata keçirilir.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin iqtisadi və siyasi qüdrəti onun dövlət büdcəsi ilə müəyyən edilir. Büdcə dövlətin və bələdiyyələrin əsas maliyyə planı olmaqla, mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadəsini həyata keçirir. Büdcə vasitəsilə ölkədə ÜDM və MG-nin yenidən bölgüsü həyata keçirilir. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri 17,3 mlrd. manat olmuşdur. Başqa sözlə, ÜDM-in bölgüsündə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin xüsusi çəkisi 32,0 faiz təşkil edir. Kəmiyyətçə dövlət gəlirləri ilə büdcə gəlirlərini eyniləşdirmək olmaz. Dövlət gəlirlərinə büdcə gəlirləri ilə yanaşı büdcədən-kənar dövlət fondlarının gəlirləri, dövlət müəssisə və təşkilatlarının gəlirləri də daxildir.

Büdcələr müxtəlif səviyyəli dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən onlara həvalə edilmiş bütün vəzifə və funksiyaların maliyyə təminatı üçün formalaşdırılır. Büdcə vəsaitlərinin köməyi ilə iqtisadi və sosial proseslərin, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, investisiya potensialının formalaşdırılması və tənzimlənməsi həyata keçirilir. Beləliklə, büdcə dövlət hakimiyyət orqanlarının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsinin forması kimi çıxış edir ki, bu vəsaitlər də cəmiyyətin müxtəlif tələbatlarının ödənilməsinə yönəldilir.

Dövlət gəlirlərinin tərkibində aparıcı yeri dövlət büdcəsinin gəlirləri tutur ki, onun da hesabına əsasən başlıca sosial-iqtisadi vəzifələrin həlli təmin edilir.

Dövlət gəlirləri sistemində əsas yeri vergilər, istiqrazlar, pulun emissiyası

tutur. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında vergilər 48,2% təşkil etmişdir.

Vergilər bazar münasibətlərinə keçid dövründə universal kateqoriya kimi maliyyənin əsas xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bazar münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə məhz vergilər ümumi qarşılıqlı maliyyə əlaqələri sistemində aparıcı rol oynayır. Vergilər milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinin əsas alətidir. Həm büdcə, həm də büdcədən kənar fondların təşkilində onun vasitəsilə maliyyə resurslarının əsas hissəsinin səfərbərliyə alınması təmin edilir. Vergilərin növləri, onun tutulmasının mexanizmi qanunvericilik qaydasında müəyyən edilir və müvafiq dövlət idarəçilik orqanlarına təhkim olunur.

Vergilər fiskal, iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdir. Dövlət hakimiyyət orqanlarını zəruri pul vəsaitləri ilə təmin etməklə vergilər öz fiskal (xəzinədarlıq) rolunu oynayır.

Bununla birlikdə vergilərin hesablanması mexanizmi, tətbiq edilən vergi güzəştləri ictimai istehsalın inkişafına, onun sahələrinin və ərəzi strukturlarının təkmilləşdirilməsinə, yeni infrastrukturların yaradılmasına müsbət təsir göstərə bilər. Nəhayət, vergilər vasitəsilə çox mühüm sosial problemlər həll edilir, ayrı-ayrı sosial qrupların gəlirləri nizamlaşdırılır, yoxsulluğun aşağı səviyyəsində olan şəxslər vergidən azad olunur, demoqrafiya tələblərinə uyğun olaraq vergidə güzəştlər verilir və s.

Dövlət gəlirlərinə büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə dövlətin xarici və daxili bazalardan cəlb etdiyi vəsaitlər, habelə dövlət büdcəsi çərçivəsindən kənara çıxarılmış dövlət xərclərinin müəyyən hissələrinin fasiləsiz olaraq maliyyələşdirilməsi üçün formalaşmış büdcədən kənar fondların gəlirləri də aid edilir.

Büdcədən kənar fondların formalaşması dövlət hakimiyyət orqanlarının müxtəlif mühüm sosial-iqtisadi tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün xeyli həcmdə maliyyə resurslarına tələbatın yaranması ilə əlaqədardır. Büdcədən kənar fondlar məqsədli təyinatı üzrə istifadə olunan xüsusi mənbə hesabına maliyyələşən tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan verir. Büdcədən kənar fondların vəsaiti hesabına sosial ödənişlər (pensiya, yardım və s.) təmin edilir, müxtəlif təbiəti mühafizə tədbirləri maliyyələşdirilir, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləmələri və s. reallaşdırılır. Beləliklə, büdcədən kənar fondlar dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi forması kimi çıxış edir. Büdcədən kənar fondlar vergilər və qeyri-vergi fəaliyyəti hesabına yaradılır. Büdcədən kənar fondlar dövlətin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Onların yaradılmasında əsas məqsəd mümkün olan vəsaitləri toplamaq və onları ölkənin so-

sial-iqtisadi məsələlərinin həllinə yönəltməkdən ibarətdir. Bu fondlar dövlət və yerli səviyyələrdə yaradılır. Azərbaycan Respublikasında həcminə və əhəmiyyətinə görə ən iri büdcədənkənar fondlardan Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Dövlət Neft Fondunu göstərmək olar.

Dövlət gəlirlərinin xarici mənbələrinə digər ölkələrin milli gəliri və nadir hallarda milli sərvətinin bir hissəsi aid edilir ki, bu da dövlət krediti və borcları formasında cəlb edilir və ya təzminat ödənişləri formasında daxil olur.

Dövlət gəlirlərinin formalaşmasında dövlət borclarının rolu da böyükdür. Dövlət borcu dövlət ilə hüquqi və fiziki şəxslər arasında baş verən iqtisadi münasibətlərdir ki, bu halda dövlət borcalan kimi çıxış edir. Dövlət borcları tərkibində dövlət istiqrazları əsas yer tutur. Daxili bazarda borclanma dövlət istiqrazlarının yerləşdirilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Son dövrlərdə büdcə gəlirləri mənbələri içərisində istiqrazların xüsusi çəkisi artmışdır. Ondan büdcə kəsirinin (nəinki respublika və həm də yerli büdcələrin kəsirlərinin) örtülməsində geniş istifadə edilir. Bununla birlikdə, maliyyə bazasının mövcudluğu istiqrazlardan dövlət müəssisələrinin xərclərinin örtülməsi üçün istifadə edilməsinə də imkan verir.

Dövlət gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının digər metodu pulun emissiyasıdır. Emissiya həm kağız pul şəklində, həm də kredit emissiyası formasında ola bilər. Dövlət, emissiyadan vergilər və istiqraz satışından əldə edilən gəlirlər daim artan dövlət xərclərini örtməyə kifayət etmədikdə istifadə edir. Azərbaycan Respublikasında 2012-ci ilin əvvəlinə məcmu pul kütləsi 16775,3 mln. manat olmuşdur.

ÜDM-in istehsalının artımı ilə pul kütləsi arasında optimal nisbət təmin edilməsi iqtisadi inkişafın dinamizmini təmin edən mühüm amillərdəndir. Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatın pula olan tələbinin ödənilməsi səviyyəsi rəsmi dövriyyədə olan pul kütləsinin ÜDM-ə nisbəti ilə müəyyən olunur. Belə ki, 2012-ci ildə respublikada ÜDM 10,1 faiz artdığı halda, dövriyyədə olan pul kütləsi 12,1 faiz artmışdır.

Dövlət gəlirlərinin bütün növlərinin məcmusu dövlət gəlirləri sistemini təşkil edir ki, onun da əsas təyinatı bütün dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsini maliyyələşdirməkdən ibarətdir.

Beləliklə, dövlət gəlirləri sistemi dövlət maliyyəsinin funksional sisteminin strukturunu əks etdirir ki, bu da özünə aşağıdakıları daxil edir:

- ✓ dövlət büdcəsinin gəlirlərini;
- ✓ dövlət tərəfindən cəlb edilmiş kreditlər və yerləşdirilmiş borclar;
- ✓ büdcədənkənar fondların büdcə gəlirləri.

Deməli, dövlət gəlirləri-dövlət büdcəsinin gəlirlərindən, dövlət tərəfindən cəlb edilmiş kreditlər və yerləşdirilmiş borclardan, büdcədənkənar fondların

büdcə gəlirlərinin məcmusundan ibarətdir.

Yuxarıda sadalanan dövlət gəlirləri sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, istehsalın genişlənməsinə, sosial-mədəni tədbirlərin inkişafına və ölkənin müdafiə qüdrətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondların yaradılmasında müxtəlif növlü ayrımlardan, haqlardan, könüllü ödəmələrdən və s. istifadə edilir. Bu metodlar əsasən dövlət müəssisələrində və aşağı səviyyəli (yerli) büdcədənkənar fondların təşkilində istifadə edilir. Son dövrlərdə bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq qeyri-vergi mənbələrinin xüsusi çəkisi artmışdır. Buraya özəlləşdirmə hesabına daxil olan vəsaitlər, əsas və dövriyyə fondlarının yenidən qiymətləndirilməsi hesabına ödənilən vəsaitlər və s. aiddir. Büdcə investisiyası hesabına yaradılan tikintilərin və dövlət əmlakının icarəyə verilməsi hesabına daxil olan vəsaitlər də bu qəbildəndir. Bu vəsaitlər tam məbləğdə və ya qismən dövlət büdcəsinə daxil edilir.

7.4.2. DÖVLƏT XƏRCLƏRİNİN İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ TƏRKİBİ

Müasir mərhələdə dövlətin funksiya və vəzifələri bir sıra iqtisadi-siyasi metodlarla həyata keçirilir. Bu zaman maliyyə münasibətləri başlıca vasitə kimi çıxış edir. Dövlət maliyyəsinin fəaliyyəti gedişində bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki proses baş verir, yəni dövlət gəlirləri əmələ gəlir və dövlət xərcləri həyata keçirilir. Dövlət xərclərinin obyektı kimi dövlətin və onun müəssisələrinin sərəncamında toplanmış gəlirlər çıxış edir. Buna görə də dövlət gəlirləri ilə dövlət xərcləri qarşılıqlı əlaqədə olur.

Dövlət xərcləri dövlətin maliyyə fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. O, dövlət fondlarına, yəni Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində, büdcədənkənar dövlət fondlarına, nazirlik və idarələrin, dövlət təsərrüfat müəssisələrinin, birliklərin və təşkilatların fondlarına pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Dövlət xərcləri dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş gəlirlərinin istifadəsi ilə şərtlənən maliyyə münasibətlərinin bir hissəsidir. Dövlət xərclərinin xüsusiyyəti dövlətin fəaliyyət dairəsi tələbatının ödənilməsində özünü göstərir. Ona görə də dövlət xərclərinin məzmunu və xarakteri bilavasitə dövlətin iqtisadi, sosial, idarəetmə və hərbi (müdafiə) funksiyaları ilə bağlıdır. Dövlət öz funksiyalarını ya bilavasitə idarəetmə orqanları vasitəsilə, ya da təbəçiliyində olan müəssisə, təşkilat və idarələr vasitəsilə yerinə yetirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət xərcləri dövlətin öz funksiyalarının ye-

rinə yetirməsinin, ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasının zəruri şərtidir. İqtisadiyyatın inkişafı prosesində dövlətin funksiyaları yeniləşdikcə və dəyişdikcə dövlət xərclərinin strukturu və həcmi də müvafiq olaraq dəyişir.

Dövlət xərcləri əsasən özünümaliyyələşdirmə, büdcədən maliyyələşdirmə və kreditlə təmin olunma formasında həyata keçirilir.

Dövlət xərcləri cəmiyyətin daha vacib tələblərini, məsələn, iqtisadiyyatın inkişafı, sosial müdafiə, dövlət idarəçiliyinin və müdafiəsinin həyata keçirilməsi və s. kimi tədbirləri təmin etmək üçün istifadə edilir.

Dövlət xərclərinin məzmunu, həcmi və strukturu dövlət proqnozlarında, məqsədli proqramlarda və planlarda əks olunan, habelə hər bir maliyyə ilində həll edilən konkret vəzifə və tələbatlara uyğun müəyyən edilir. Bazarın və sahibkarlığın inkişafı şəraitində dövlət xərcləri kommersiya strukturlarının, ictimai, dini və digər qeyri-dövlət təşkilatlarının xərcləri ilə müəyyən nisbətdə olur. Bu nisbət iqtisadi islahatları həyata keçirən dövlətin iqtisadi siyasəti ilə şərtlənir.

Dövlət xərcləri həm dövlətin mərkəzləşdirilmiş xərclərini, həm də digər dövlət qurumlarının qeyri-mərkəzləşdirilmiş xərclərini əhatə edir. Davam etməkdə olan özəlləşdirmə, səhmdarlaşma və qeyri-istehsal sahələrinin digər formalarının və kommersiya strukturlarının yaradılması şəraitində dövlət xərc-lərinin rolu nisbətən azalır, dövlət xərcləri ilə qeyri-dövlət təşkilatlarının xərcləri arasında nisbət dəyişir. Buna müvafiq olaraq dövlət xərclərinin strukturu da dəyişir. Dövlət xərclərinə bir tərəfdən dövlət təyinatlı xərclərlə yanaşı yerli xarakterli xərclər də - kiçik biznesə və sahibkarlığa, xüsusi milli kapitalın iştirakı ilə və xarici təşkilatlar tərəfindən edilən xərclər də - aiddir. Digər tərəfdən, bir sıra xərclər dövlət əhəmiyyətini itirir və sahibkarlıq sırasına keçir ki, bunlara da əsasən özəlləşdirilmiş dövlət müəssisələri aiddir. Lakin cəmiyyətin iqtisadi və sosial strukturunun istənilən yenidənqurulmasında dövlət xərcləri aparıcı rol oynayır.

Daxilolma mənbəyindən asılı olmayaraq Azərbaycanda bütün dövlət xərcləri vahid prinsip əsasında həyata keçirilir. Onlar hökumətin sosial-iqtisadi proqramına uyğun olaraq bölüşdürülür. Bu xərclər sosial-iqtisadi inkişafın bütün tələbatını pul vəsaiti ilə təmin etməlidir. İstənilən dövlət səviyyəli əsaslı tikinti obyektini öz vaxtında pul vəsaiti ilə təmin edilməzsə, işə başlaya və sona çatdırıla bilməz.

Dövlət xərcləri fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə əsasən həyata keçirilir. Bu halda yalnız normativ aktlarla nəzərdə tutulan xərclərə icazə verilir. Bundan əlavə, dövlət xərclərinin həyata keçirilməsinin əsas tələbi onların müvafiq sənədlərə, yeni büdcə, smeta və mühasibat balansına daxil olmasıdır.

Bütövlükdə dövlət xərcləri dörd qrup üzrə təsnifləşdirilir: idarəetmə xərcləri, müdafiə və hüquq-mühafizə orqanlarının saxlanması xərcləri, sosial xərclər,

dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər.

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan konkret xərclərin məcmusu dövlət xərcləri sistemini təşkil edir.

Dövlət xərclərinin strukturu konkret şəraitin tələblərinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Onun artmasına iqtisadi və sosial amillər ciddi təsir göstərir.

Dövlət bölməsinin makroiqtisadiyyatın inkişafındakı rolu və miqyası kəmiyyət baxımından daha çox dövlət xərclərinin ÜDM-dəki payı ilə ifadə olunur. Faktlar göstərir ki, əksər ölkələrdə bazara keçid dərinləşdikcə dövlət bölməsinin ÜDM-də payı kəskin surətdə aşağı düşür. Bunu göstərmək kifayətdir ki, Azərbaycanda dövlət bölməsinin ÜDM-də payı 2000-ci ildə 29%-dən 2012-ci ildə 18,5%-ə enmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-ində bu göstərici 35-50% təşkil edir.

Son illərdə ölkəmizdə ÜDM-də dövlət xərclərinin xüsusi çəkisinin xeyli artdığı müşahidə edilir. Belə ki, 2004-cü ildə ölkəmizin ÜDM-də dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi 26,7%-ə bərabər olduğu halda, 2012-ci ildə 39,2%-ə çatmışdır.

Dövlət xərcləri sahələr üzrə təsnifləşdirilərək maddi-istehsal sahələrinin xərcləri və qeyri-maddi istehsal sahələrinin xərclərinə bölünür. İstehsal sahələrinin xərcləri məhsulun istehsalı və satışı ilə əlaqədar xərcləri əhatə edir. Maddi istehsal sferası xərclərinə sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə və s. xərclər daxildir. Qeyri-istehsal sferası xərclərinə idarəetmə, müdafiə, təhsil, səhiyyə, sosial təminat, mədəniyyət və s. xərclər aiddir.

Dövlət xərcləri normativ aktlarla müəyyən edilmiş xüsusi xərc bölməsi üzrə həyata keçirilir ki, bu da büdcə vəsaiti üzrə və təşkilatın xüsusi vəsaiti üzrə ayrıca mövcud olur.

Dövlət xərcləri büdcə və büdcədən kənar fondlar sistemi vasitəsilə həyata keçirilən birbaşa xərclərdən və dövlət müəssisələrinin xərclərindən ibarətdir. Hər iki xərc növü istehsalın genişləndirilməsi, sosial təminatlı ictimai fondların yaradılması və dövlətin digər tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadə edilir.

İqtisadi sahədə dövlət xərcləri xalq təsərrüfatında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. O, ictimai istehsalın strukturunun yenidən qurulmasına kömək edir, elmi-texniki potensialın artımını, müəssisələrin modernləşməsini, xalq təsərrüfatı sahələrinin texniki cəhətdən yeniləşməsini təmin edir. Dövlət xərcləri investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində, təbiəti mühafizə tədbirlərində, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyanın yayılmasında aktiv rol oynayır.

Dövlətin sosial fəaliyyəti ilə əlaqədar xərcləri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onun köməyi ilə yaradılmış sosial təminatlı fondlar əhalinin real gəlirlərinin artmasına təsir edir, maddi və mədəni həyat səviyyəsini yüksəldir.

Qeyri-mərkəzləşdirilmiş dövlət xərcləri də mühüm iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malikdir. Müəssisə, təşkilat və idarələrin özləri tərəfindən həyata keçi-

rilən bu xərclər iki əsas məsrəf növündən ibarətdir:

1) müəssisənin öz cari istehsal fəaliyyəti ilə əlaqədar olan xərclər. Bu da öz növbəsində iki yerə bölünür. a) cari xərclər; b) investisiya xərcləri;

2) əmək kollektivinin və ayrı-ayrı işçilərin sosial tələblərindən yaranan xərclər.

Birinci növ xərclər əsas və dövriyyə fondlarının geniş təkrar istehsalını, onlardan səmərəli istifadə olunmasını, yüksək maliyyə nəticələri əldə edilməsini təmin etmək üçündür. İkinci növ xərclər işçilərin sosial təminatlarını artırmağa kömək edir.

Dövlət xərcləri məqsədli xarakter daşıyır və sosial-iqtisadi inkişaf planında, müəssisələrin plan və smetalarında göstərilən məqsədlərə sərf edilir.

Dövlət xərcləri qaytarılmaz xarakter daşıyır.

Dövlət xərcləri bilavasitə məhsuldar xarakter daşımaqla xalq təsərrüfatının inkişafına, xalqın maddi və mədəni tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Dövlət xərclərinin köməyiylə sosial-iqtisadi siyasət həyata keçirilir, ölkənin hərbi potensialı gücləndirilir.

Dövlət xərcləri müxtəlif səviyyəli dövlət hakimiyyət orqanlarının büdcələrindən və büdcədənkənar dövlət fondlarından dövlətin vəzifə və funksiyalarının maliyyə təminatına yönəldilən pul vəsaitləridir.

Dövlət hakimiyyət orqanlarının büdcələrindən yönəldilən pul vəsaitləri büdcə xərclərini ifadə edir. Büdcədənkənar dövlət fondlarından köçürülən pul vəsaitləri isə bu fondların xərcləridir. Beləliklə, dövlət xərcləri dövlət hakimiyyət orqanlarının büdcələrinin xərclərindən və büdcədənkənar dövlət fondlarının xərclərindən ibarətdir ki, bu halda dövlət xərclərinin əsas hissəsi büdcə vəsaiti hesabına həyata keçirilir.

Dövlət xərcləri cəmiyyətin iqtisadiyyatının və sosial sferanın inkişafı, dövlətin idarə edilməsi, onun müdafiə qüdrətinin və milli təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi və s. tələbatların ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu halda dövlət xərclərinin konkret istiqamətləri dövlət tərəfindən yerinə yetirilən müxtəlif funksiyalar ilə (iqtisadi, sosial, idarəetmə, müdafiə, siyasi) müəyyən edilir. Dövlətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində onun qarşısında duran məsələlər dəyişməz deyildir, müvafiq olaraq konkret istiqamətlər üzrə dövlət xərclərinin həcmi və strukturu dəyişilir.

Dövlət xərcləri büdcə və büdcədənkənar fondların və dövlət müəssisəsi, idarə və təşkilatların fondları vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Dövlət xərclərinin spesifikasiyi dövlətin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün kifayət edən həcmdə zəruri maliyyə resursları ilə təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də dövlət xərclərinin məzmunu və xarakteri dövlətin

funksiyaları ilə, o cümlədən iqtisadiyyatın, sosial sferanın maliyyələşdirilməsi ilə, idarəetmə strukturunun məzmunu ilə müəyyən edilir.

Müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən dövlət nəinki xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi və sosial mədəni tədbirlər üçün, həmçinin idarəetmə strukturlarının saxlanması üçün də xərc çəkir. Bu xərclər büdcədən ödənilir və büdcə xərcləri adlanır. Bundan əlavə, dövlət müəssisə və təşkilatlarının özləri də idarəetmə xərcləri adlanan məsrəfləri həyata keçirirlər. Dövlət xərcləri dövlətin vəzifələrinin “ardınca” gedir.

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan konkret dövlət xərclərinin məcmusu dövlət xərcləri sistemini təşkil edir. Başqa sözlə, dövlət xərclərinin bütün növlərinin məcmusu dövlət xərcləri sistemi adlanır.

Dövlət xərcləri sisteminin quruluşu müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, onlara da aiddir:

- ✦ vəsaitin məqsədli istiqamətləri;
- ✦ vəsaitin qaytarılmazlığı;
- ✦ qənaət rejiminə əməl edilməsi.

Vəsaitin məqsədli yönəldilməsi prinsipi o deməkdir ki, maliyyələşdirilməsi təhkim edilmiş mənbədən daxil olan vəsait ciddi müəyyən edilmiş məqsədlərə xərclənməlidir.

Dövlət resursları xərclərinin qaytarılmamazlıq prinsipi ondan ibarətdir ki, sosial-iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsinə və digər məqsədlərə yönəldilən vəsaitlərin mütləq bərpasına ehtiyac yoxdur.

Qənaət rejimi prinsipi qənaət rejiminə əməl etmək deməkdir. Başqa sözlə, qənaət rejimi dedikdə məsrəflərin əldə edilmiş nəticəyə nisbətən ardıcıl olaraq minimumlaşdırılmasının forma və metodları sistemi başa düşülür. Qənaət-xərclərin o qədər azaldılması demək deyildir, nə qədər ki, vəsaitlərin məqsədyönlü xərclənməsi. Qənaət rejimi prinsipinə əməl edilməsi dövlət xərclərinin həyata keçirilməsi prosesinin nəticəliliyinə müsbət təsir göstərir.

Dövlət xərclərinin strukturu dövlət maliyyəsi sisteminin strukturunu əks etdirir. Dövlət xərclərinə dövlət büdcəsinin xərcləri, dövlətin kredit fəaliyyəti ilə əlaqədar xərcləri, habelə büdcədən kənar fondların büdcələrinin xərcləri aiddir.

Dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi müxtəlif formalarda: özünümaliyyələşdirmə, büdcədən maliyyələşdirmə və kreditlə təminolma formasında həyata keçirilir.

Dövlət xərclərinin başlıca tərkib hissəsini dövlət büdcəsi xərcləri təşkil edir. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin xərcləri durmadan artaraq 2013-cü ildə 19,9 mlrd. manata çatmışdır. Dövlət büdcəsi dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olan xərclərin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Bundan

əlavə, büdcə xərclərinin köməyi ilə dövlət pul vəsaitlərinin maddi istehsal ilə qeyri-istehsal sferası arasında bölüşdürülməsini həyata keçirir.

Araşdırmalar göstərir ki, dövlət büdcəsi xərclərində iqtisadiyyata ayrılan xərclər əhəmiyyətli yer tutur. 2012-ci ildə bu məqsədlər üçün 6960,7 mln. manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da büdcə xərclərinin 40 %-ni təşkil edir. İqtisadiyyata ayrılan büdcə xərcləri 2005-ci ilə nisbətən 15,7 dəfədən çox artmışdır.

Dövlətin sosial fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial xarakterli xərclərin 3/4 hissəsi büdcədən və büdcədən kənar fondlardan maliyyələşdirilir. Dövlətin sosial xərcləri hesabına sosial-mədəni tədbirlər təmin edilir, əhalinin mənzil və digər problemləri həll edilir.

Dövlət, həmçinin, idarəetmə strukturlarının saxlanması və ölkənin müdafiəsi üçün xərc çəkir. Son illər Azərbaycan Respublikasında idarəetmə xərclərinin azalması üçün tədbirlər görülməsinə baxmayaraq, bu xərclər hələ də yüksək olmaqda davam edir. 2013-cü ilin büdcəsində müdafiə xərcləri 1528,6 mln. manat proqnozlaşdırılır. Bu xərc maddəsinin büdcənin məxaric hissəsində xüsusi çəkisi 7,7% təşkil edir.

Hal-hazırda dövlət xərclərinin tərkibində büdcədən kənar fondların xərcləri getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Büdcədən kənar məqsədli dövlət fondları dövlət maliyyəsinin bir həlqəsidir. Büdcədən kənar dövlət fondları ölkənin müvafiq normativ aktlarına əsasən yaradılır. Bu fondlar həm sosial, həm də istehsal xarakterli olur. Onların yaradılmasında başlıca məqsəd əhaliyə sosial xidmətin genişləndirilməsi, geridə qalmış infrastruktur sahələrin inkişafının stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin əlavə vəsaitlə təmin edilməsi və s.-dən ibarətdir. Hazırda bütün dövlətlərdə büdcədən kənar fondlar yaratmaqla iqtisadi və sosial sahədə baş verə biləcək çətinliklər aradan qaldırılır.

Vəsaitlərin cəlb edilməsi və istifadəsinə görə ən iri fond Azərbaycan Respublikasının **Dövlət Sosial Müdafiə Fondudur**. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 31 avqust tarixli Fərmanı ilə yaradılmışdır.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu müstəqil maliyyə-kredit təşkilatıdır. Hazırda bütün növ pensiya, pensiyaya əlavələrin təyin olunması, maliyyələşdirilməsi və ödənilməsinə nəzarət DSMF-yə həvalə edilmişdir.

Fond öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək üçün xüsusi büdcəyə malikdir. DSMF-yə daxilolmalar kifayət etmədikdə büdcədən ayırmalar (transfert) edilir və qaytarılmaq şərtlə banklardan kredit alınır.

DSMF-nin gəlir və xərclərinin həcmi durmadan artır. DSMF-nin 2013-cü il üzrə büdcə xərcləri 2632,7 mln. manat təsdiq edilmişdir ki, bu da büdcə xərclərinin 13,7%-ni təşkil edir.

Son zamanlar ölkəmizdə dövlət maliyyəsi sahəsində ən vacib hadisələrdən biri Azərbaycan Respublikasının **Dövlət Neft Fondunun** yaradılmasıdır. Neft hasilatının artımı nəticəsində əldə olunan gəlir axınını idarə etmək üçün zəruri mexanizmə ehtiyacı nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə DNF yaradıldı.

DNF-nin yaradılmasının əsasını neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin edilməsi təşkil edir. Dövlət Neft Fondunun qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının istifadə edilməsindən əldə olunan valyuta vəsaitlərinin yığılması və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir.

Dövlət Neft Fondunun gəlirləri artdıqca onun xərcləri və dövlət büdcəsinə daxilolmalar da durmadan artır. Dövlət Neft Fondunun təsdiq olunmuş büdcəsinə uyğun olaraq 2013-cü ildə fondun gəlirləri 11818,8 mln. manat, xərcləri isə 13599,3 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur. DNF-nin əsas prioritetini Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə transfertlər təşkil edir. Bu istiqamətdə ayrılan vəsait fondun bütün xərclərinin 83,5%-ni təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri-mərkəzləşdirilmiş dövlət xərcləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu xərclər müəssisə, təşkilat və idarələrin özləri tərəfindən həyata keçirilir.

Müasir şəraitdə dövlət xərclərinin xeyli hissəsi dövlət müəssisələrinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyəti öz əhəmiyyətini saxlamaqda davam edir. Ölkəmizdə neft sənayesi, yanacaq-energetika kompleksi və digər vacib sahələr dövlət bölməsinin fəaliyyət sferasıdır. Dövlət mülkiyyətində olan şirkətlər uğurla fəaliyyət göstərir. Bu təsərrüfat sahələrinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclər əsas etibarlı ilə dövlət bölməsi miqyasında həyata keçirilir.

Müəssisə və birliklərin xərclərinin tərkibi müxtəlif olmaqla özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Müəssisənin xərclərinə məhsulun maya dəyəri ilə əlaqədar xərclər, əsas və dövriyyə fondlarının artırılması, büdcəyə tədiyyələr, sosial sığorta fondlarına ödəmələr, iqtisadi həvəsləndirmə fondlarına və büdcədən kənar fondlara ayırmalar aiddir.

Bazar münasibətlərinə keçid dövründə dövlətin sosial-iqtisadi inkişafı istehsalın intensivləşdirilməsi sahəsində keyfiyyətə struktur dəyişikliyə gətirib çıxarır ki, bu da müəssisələrin pul yığımlarının və başlıca olaraq mənfəətin durmadan artmasına səbəb olur. Mənfəət sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca nəticəsi olmaqla müəssisənin və bütünlükdə dövlətin tələbatını təmin edir.

Müsbət haldır ki, Azərbaycan Respublikasında müəssisə və təsərrüfat təşki-

latlarının maliyyə nəticələri (mənfəət) durmadan artaraq 2012-ci ildə 26462,6 mln. manata çatmışdır. Bu mənfəətin 2252,0 mln. manatı dövlət büdcəsinə köçürülmüş, 24210,6 mln. manatı isə müəssisə və təşkilatların öz sərəncamında qalmışdır.

Dövlət xərclərinin strukturunda müəssisələrin subsidiyalaşdırılması və inkişafına vəsaitlərin ayrılması, eyni zamanda birbaşa kapital qoyuluşları da önəmli yer tutur. Belə ki, Azərbaycanda dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların payı 2012-ci ildə 47,4% olmuşdur.

Dövlətin kredit fəaliyyəti ilə əlaqədar dövlət kreditlərinə daxildir:

- pul vəsaitlərinin müddətliklik, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə (kredit verilməsi) yerləşdirilməsi xərcləri;
- dövlət tərəfindən cəlb edilmiş kreditlərin və borcların yerləşdirilməsinə (borcun əsas məbləğinin qaytarılması və faiz ödənilməsi) xidmət edilməsi xərcləri.

2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına kredit qoyuluşu 19273,7 mln. manat təşkil etmişdir ki, onun da 71,3%-ni uzunmüddətli kreditlər təşkil edir.

Beləliklə, dövlət xərcləri dövlət büdcəsinin xərclərindən, dövlətin kredit fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclərindən, büdcədən kənar fondların xərclərindən ibarətdir.

Dövlətin xərc siyasəti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin və sabitləşdirilməsinin ən mühüm alətidir. O, ÜDM-in və milli istehsalın həcminə, əhəlinin məşğulluğuna və tələbin tənzimlənməsinə bilavasitə təsir göstərir.

Dövlət xərcləri məqsədli xarakter daşıyır. Yəni dövlət xərcləri sosial-iqtisadi inkişaf planlarında və yaxud müəssisənin biznes planında, xərc smetasında nəzərdə tutulmuş məqsədlərə sərf edilir. Dövlət xərcləri geri qaytarılmamaq xarakteri daşıyır.

Müasir mərhələdə cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafının əsas şərti ölkənin müxtəlif sahələrində dövlət xərcləri hesabına müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Ona görə də hər bir ölkədə dövlət xərclərinin tərkibi, düzgün bölüşdürülməsi, tənzimlənməsi və səmərəli istifadə edilməsi kimi məsələlər çox aktual olmaqla mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan dövlət orqanlarının başlıca vəzifələrindən biri dövlət xərclərinin səmərəliliyinin artırılması, onların maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin inkişafı üçün düzgün bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Beləliklə, cəmiyyətdə resurslarının məhdudluğu üzündən dövlət xərclərinin səmərəli idarə edilməsi ön plana keçir. Dövlət xərcləri iqtisadiyyatın inkişafına və maliyyə resurslarının artmasına təkan verməlidir. Buna isə yalnız və yalnız az xərclərlə yüksək nəticələr əldə etmək yolu ilə nail olmaq mümkündür.

Dövlət gəlirləri ilə dövlət xərcləri qarşılıqlı əlaqədə olur. Bütün dövlət gə-

lirləri növünün cəmi dövlət gəlirlərinin məcmusunu təşkil edir. Dövlət xərclərinin bütün növləri birlikdə məcmu dövlət xərclərini əmələ gətirir.

Bundan asılı olaraq aşağıdakı anlayışları fərqləndirmək lazımdır:

- dövlət gəlirləri və dövlət büdcəsinin gəlirləri;
- dövlət xərcləri və dövlət büdcəsinin xərcləri.

Dövlət gəlirləri və xərclərinin məcmusu kimi dövlət maliyyəsinin funksional sisteminin strukturunu əyani surətdə cədvəl 7.2-də görmək olar.

Cədvəl 7.2

Dövlət gəlirləri və xərclərinin məcmusu kimi dövlət maliyyəsinin funksional sisteminin strukturu

Dövlət maliyyəsinin funksional sistemi	Dövlət büdcəsi	Dövlət krediti	Büdcədənənar fondlar
Dövlət gəliri	Dövlət büdcəsinin gəlirləri	Kreditlərin cəlb edilməsi və borcların yerləşdirilməsi	Büdcədənənar fondların gəlirləri
Dövlət xərcləri	Dövlət büdcəsinin xərcləri	Kredit və borcların ödənilməsi	Büdcədənənar fondların xərcləri

Dövlət büdcəsinin gəlirləri, büdcədənənar fondların gəlirləri, habelə cəlb edilmiş kredit və yerləşdirilmiş borclar ilə birlikdə dövlət gəlirlərinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Dövlət gəlirləri vasitəsilə formalaşdırılmış və dövlətin sərəncamında olan maliyyə resursları dövlət xərclərinin obyektidir. Məhz “dövlət gəlirləri” və “dövlət xərcləri” kateqoriyalarının kəmiyyət qarşılıqlı əlaqəsi bunda ifadə olunur.

Bu qarşılıqlı əlaqənin reallaşdırılmasının iki variantı mövcuddur:

1) ayrı-ayrı dövlət xərcləri növlərinə dövlət gəlirlərinin ayrı-ayrı mənbələri təhkim edilmir;

2) ayrı-ayrı növ dövlət xərclərinə dövlət gəlirlərinin ayrı-ayrı növləri təhkim edilir.

Birinci halda mərkəzləşdirilmiş fondlardan vəsaitlər üstün sahələrə yönəldilməklə maliyyə resursları ilə manevr etmək imkanı əldə edilir. İkinci halda təhkim edilmiş mənbələrdən daxil olan vəsaitin ciddi məqsədli istifadə edilməsi nəzərdə tutulur ki, bunun üçün büdcə daxilində və büdcədənənar əlavə fondlar yaradılır.

7.5. BƏLƏDİYYƏ MALİYYƏSİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bələdiyyə ölkənin qanunvericiliyinə uyğun ərazi hüduqları daxilində yerli özünüidarəetmə orqanıdır. Bələdiyyələrin çox qədim və zəngin tarixi vardır. Onların yaranması şəhərlərin meydana gəlməsi və idarəçiliyi ilə bağlı olmuşdur. Bələdiyyə respublikamızda, demək olar ki, yeni təşəkkül tapmış təsisatlardan biridir. O, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları sisteminə daxil olmayan yerli özünüidarəetmə institutudur. Azərbaycanda bələdiyyələr 1999-cu ildə yaradılmış və hazırda Respublikamızda 1718 bələdiyyə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda həyata keçirilən demokratik islahatların əsas həlqələrindən biri də bələdiyyələrin formalaşmasıdır. Bələdiyyələrin formalaşması ilə bərabər bələdiyyələr haqqında qanunların və digər hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi bələdiyyələrin yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək iqtidarında olan müstəqil özünüidarəetmə qurumu kimi fəaliyyət göstərməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bələdiyyələrin yaranmasının zəruriliyi və əhəmiyyəti haqqında ümummilli lider Heydər Əliyev göstənmişdir: “Bələdiyyələrin seçilməsi, onların təşkil edilməsi, fəaliyyəti bizim cəmiyyət üçün, dövlətimiz üçün, hər bir vətəndaş üçün çox vacibdir. Bu həm demokratiyanın inkişafı deməkdir, eyni zamanda ölkəni idarəetmədə vətəndaşlarımıza imkanlar yaradılması deməkdir. Bələdiyyələr bizim ölkəmizin inkişafında çox böyük rol oynamalıdır”.

Güclü və səmərəli yerli özünüidarəetmə qurumlarının formalaşması və inkişafı yetkin vətəndaş cəmiyyətinin mühüm əlamətidir. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, mükəmməl yerli özünüidarəetmə qurumları formalaşmadan ölkədə demokratik cəmiyyət quruculuğuna nail olmaq mümkün deyildir. Lakin yerli özünüidarəetmə orqanlarının inkişafı onlara verilən səlahiyyətlərdən və onların maliyyə təminatından birbaşa asılıdır. Başqa sözlə, bələdiyyələrin səlahiyyətliyi təmin edilmədən və həmin səlahiyyətlərin reallaşdırılmasının maliyyə təminatı həll olunmadan, onların fəaliyyət göstərərək inkişaf etməsi, güclənməsi və demokratik cəmiyyət quruculuğunda faydalı yerini tutması qeyri-mümkündür.

Bələdiyyə maliyyəsi dedikdə, yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli və digər idarəetmə funksiyalarının gerçəkləşməsi üçün zəruri olan maliyyə resurslarının formalaşması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan iqtisadi münasibətlərin məcmusu başa düşülür. Bu münasibətlər yerli özünüidarəetmə (bələdiyyə) orqanları ilə həmin bələdiyyə qurumunun ərazisində yaşayan əhali, habelə orada fəaliyyət göstərən təsərrüfatçılıq subyektləri arasında meydana çıxır.

Bələdiyyə maliyyəsinin təşkilinin əsas vəzifəsi yerli özünüidarəetmə orqan-

larının yerli əhəmiyyətli məsələlərini müstəqil həll etmək üçün kifayətedici həcmdə maliyyə resursları ilə təmin etməkdən ibarətdir. Yerli özünüidarəetmənin Avropa Xartiyasının 9-cu maddəsinə uyğun olaraq yerli özünüidarəetməni həyata keçirən orqanlar öz funksiyalarını həyata keçirərkən kifayət qədər xüsusi maliyyə resurslarına malik olmaq hüququna malikdir. Yerli özünüidarəetməni həyata keçirən orqanların maliyyə resursları onların səlahiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının sabit maliyyə bazasının formalaşması dövlət maliyyə siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Maliyyə resurslarının yerli özünüidarəetmə orqanlarına mənsubluğu bələdiyyə maliyyəsinin ən mühüm əlamətləridir. İnzibati ərazi quruculuğunun dünya təcrübəsi göstərir ki, heç də hər bir yaşayış məntəqəsində yerli özünüidarəetmənin nümayəndəli orqanı yaradılmır. Beləliklə, bələdiyyə maliyyəsinin təşkili yerli özünüidarəetmənin bələdiyyə qurumları sərhədlərində həyata keçirilməsilə bağlıdır.

Xarici təcrübə yerli özünüidarəetmənin ərazi təşkilinin müəyyən edilməsinə bir çox yanaşmanın mövcudluğunu sübut edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 146-cı maddəsi bələdiyyələrin öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqilliyinə təminat verir. Burada nəzərdə tutulur ki, yerli özünüidarəetmə orqanı öz xüsusi maliyyə resurslarını formalaşdırmaq və pul vəsaitlərinin istiqamətlərini və istifadəsi formasını müstəqil seçmək hüququna malikdir. Bələdiyyələrə qanunvericilik və icra hakimiyyətləri tərəfindən əlavə səlahiyyətlər də verilə bilər və bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün bələdiyyə üzrə müvafiq zəruri maliyyə vəsaiti də ayrılır.

Yerli özünüidarəetmənin müstəqilliyi dövlət hakimiyyət orqanında yerli özünüidarəetmənin təşkilati cəhətdən fərdləşib ayrılması ilə möhkəmlənir. Deməli, yerli özünüidarəetmə orqanı dövlət hakimiyyət orqanının tərkibinə daxil olmur. Bu isə bələdiyyə qurumlarının yerli maliyyəsinin idarə edilməsi strukturunun yaradılmasını, onların qarşılıqlı fəaliyyətini, konkret orqanların və onların səlahiyyətlərinin müstəqil müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Bələdiyyələrin fəaliyyətinin qurulmasında onların maliyyə mənbələrinin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə 1999-cu il 7 dekabr tarixdə "Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

"Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən bələdiyyənin maliyyə vəsaitinin formalaşması və istifadəsi özünüidarəetmə, müstəqillik, aşkarlıq və milli mənafehin əlaqələndirilməsi prinsipinə əsaslanır.

Bələdiyyələrin maliyyəsinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan

münasibətlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında”, “Bələdiyyələrin statusu haqqında”, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Bələdiyyə maliyyəsi geniş anlayışdır və burada bələdiyyələrin bütün iqtisadi resursları və fəaliyyəti öz əksini tapır.

Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasını yerli büdcə vəsaitləri və büdcədən kənar fondlar, valyuta fondu, yerli özünüidarəetmə orqanlarına mənsub olan dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları, bələdiyyə mülkiyyətində olan sair pul vəsaitləri, əlavə xərclərin yaranması zamanı kompensasiyalar, bələdiyyələrin fəaliyyətinə kömək məqsədi ilə dövlət tərəfindən verilən dotasiya, subvensiyalar və həmçinin digər vəsaitlər təşkil edir. Borc maliyyə vəsaitləri kapital qoyuluşu məqsədləri üçün cəlb olunur.

Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən bütövlükdə bələdiyyə maliyyəsinin iqtisadi əsaslarını bələdiyyə əmlakı, bələdiyyə torpaqları, yerli büdcə və büdcədən kənar fondlar, bələdiyyənin istehsal, xidmət və digər iqtisadi fəaliyyəti təşkil edir. Bələdiyyələrin mülkiyyətində onun torpaqları xüsusi yer tutur. Azərbaycanda olan torpaq fondunun 20,5 mln. hektarı və ya 23,7%-i bələdiyyələrə məxsusdur.

Yerli özünüidarənin iqtisadi əsaslarından biri də bələdiyyələrin mülkiyyətidir. Bələdiyyələrin inkişafı bu mülkiyyətin miqyasından, strukturundan və idarə olunmasından xeyli dərəcədə asılıdır. Aydın ki, bələdiyyə mülkiyyətinin formalaşması yerli özünüidarə orqanlarının yaradılmasında ən başlıca amillərdən biri kimi bələdiyyələrin müstəqilliyinin həlledici şərtidir.

Bələdiyyələrin maliyyəsinin təşkilində bələdiyyə mülkiyyəti mühüm rol oynayır. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- yerli vergilər və ödənişlər hesabına formalaşan yerli büdcənin vəsaiti;
- bələdiyyələrin büdcədən kənar fondları;
- bələdiyyə əmlakı, habelə bələdiyyə torpaqları;
- bələdiyyə müəssisə və təşkilatları;
- bələdiyyə mənzil fondları və qeyri-yaşayış binaları;
- dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olmayan yollar;
- bələdiyyə təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman müəssisələri;
- digər daşınar və daşınmaz əmlak.

Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında”, “Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında”, “Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın

verilməsi haqqında“ və s. qanunlarla və bələdiyyələrə dair digər normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə daxil olan əmlaka münasibətdə mülkiyyətçinin hüququnu bələdiyyə qurumunun adından yerli özünüidarəetmə orqanları həyata keçirir.

Bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi qaydası və şərtləri bilavasitə əhali tərəfindən və ya yerli özünüidarəetmənin nümayəndəli orqanları tərəfindən müstəqil müəyyən olunur. Bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərinin özəlləşdirilməsindən gələn gəlirlər tam həcmdə yerli büdcəyə daxil olur.

Bələdiyyələr öz əmlakının sahibi, sərəncamçısı və istifadəçisidir. Bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə daxil olan əmlak barəsində mülkiyyət hüququnu, bələdiyyənin nizamnaməsinə uyğun olaraq bələdiyyələr, yaxud bilavasitə əhali həyata keçirir. Bələdiyyələr bələdiyyə mülkiyyəti obyektini qanuna uyğun olaraq fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti və ya daimi istifadəsinə, icarəsinə verə bilər. Bu zaman icarəyə verilən obyektlərdən istifadə şərtləri müqavilə və sənədlərlə müəyyənləşdirilir və icarə haqqı bütövlükdə yerli büdcəyə daxil olur. Bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlak qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada özəlləşdirilə bilər. Bu zaman özəlləşdirmənin qaydasını və şərtlərini bilavasitə əhali və ya müstəqil surətdə bələdiyyə müəyyənləşdirir.

Bələdiyyələrin qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilən, bələdiyyə əhalisinin həyat və fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı olan yerli əhəmiyyətli sosial-iqtisadi və inkişaf məsələlərini həll etmək, bununla da əhalinin maddi və mədəni həyat səviyyəsini yüksəltməkdir. Bu baxımdan bələdiyyələrin mühüm vəzifələrindən biri onlara həvalə edilmiş ərazidə mövcud olan təbii, iqtisadi və intellektual potensialdan səmərəli istifadəyə nail olmaqdır. Bələdiyyələr şəhər, inzibati rayon, qəsəbələrin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində yerli icra hakimiyyətləri ilə birlikdə sıx əlaqə və anlaşılma şəraitində fəaliyyət göstərir. Bələdiyyə yerli özünüidarəetmə təşkilatı, özünü maliyyələşdirən qurumdur.

Bələdiyyələr öz fəaliyyətini təşkil etmək və səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş mənbələr əsasında öz gəlirlərini formalaşdırır və bütün xərclərini onun hesabına maliyyələşdirir.

Bələdiyyə gəlirləri dövlət hakimiyyət orqanlarının qanunvericiliyi və yerli özünüidarəetmənin nümayəndəlik orqanlarının bələdiyyə hüquqi aktlarına uyğun olaraq yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdcələrinə və bələdiyyə büdcədən-kənar fondlarına keçirilən pul vəsaitləridir.

Bununla yanaşı Azərbaycan Respublikasında bir çox digər dövlətlərdə olduğu kimi, bələdiyyə büdcədən-kənar fondlarının formalaşması qadağan edilir və ona

görə də bələdiyyə gəlirlərinə yalnız yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdcələrinin gəlirləri daxil edilir.

Bələdiyyə xərcləri yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdcələrindən və büdcədənkenar bələdiyyə fondlarından yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllinə yönəldilmiş pul vəsaitləridir.

Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə büdcədənkenar fondlarının formalaşmasına icazə verilmir, bələdiyyə xərclərinin tərkibində yalnız yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdcə xərcləri yer alır.

Azərbaycan Respublikasında yerli büdcələri balanslaşdırmaq məqsədi ilə yerli özünüidarəetmə orqanları daxili maliyyə bazarlarında bələdiyyə borcları və müəyyən bələdiyyə əmlakının haqqı ödənilməsi şərti ilə özgeninkiləşdirilməsi formasında vəsait cəlb edilməsini həyata keçirir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarına xarici borcalma hüququ nəzərdə tutulmamışdır.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə resurslarının mənbəyi kimi regional ümumi daxili məhsul, habelə bələdiyyə mülkiyyətində olan və ona yönəldilən milli sərvətin bir hissəsi ola bilər.

Öz növbəsində bələdiyyə xərclərinin zəruriliyi vətəndaşların bilavasitə yaşayış yerləri ilə əlaqədar olan tələbatların (mənzil fondunun saxlanması, əhaliyə nəqliyyat xidməti göstərilməsi, ərazilərin abadlaşdırılması, ictimai qaydanın qorunması, bələdiyyə qurumlarının idarə edilməsi və s.) ödənilməsi ilə şərtlənir. Bələdiyyə xərclərinin növünün çoxcəhətliyi yerli özünüidarə orqanlarının funksiyalarından, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, inkişafın bu və ya digər səviyyədə həll etdiyi vəzifələrdən asılıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq yerli özünüidarənin ayrılmaz hissəsi yerli büdcələrin müstəqil olaraq formalaşdırılmasıdır. Bələdiyyə büdcələri bələdiyyə maliyyəsinin əsasını təşkil edir.

Əsas vəzifəsi və funksiyası yerli əhaliyə xidmət göstərməkdən ibarət olan bələdiyyələrin öz vəzifələrini yerinə yetirməsi onun maliyyə vəziyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bələdiyyə maliyyəsi bələdiyyələrin başlıca hərəkətverici mənbəyidir və belə mənbənin olmaması və ya zəif olması bələdiyyələrin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdəndir. Bələdiyyə maliyyəsinin formalaşması və istifadəsi müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplərə özünüidarəetmə, müstəqillik və yerli mənafehin Respublika mənafeyi ilə uzlaşdırılması aiddir.

FƏSİL 8

BÜDCƏ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BÜDCƏ SİSTEMİ

8.1. BÜDCƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS FUNKSIYALARI

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində özünəməxsus yeri və rolu ilə fərqlənən maliyyə münasibətləri sistemi onun müəyyən həlqələrinin cəmindən ibarətdir. Əvvəlki inzibati-amirlik sistemindən fərqli olaraq bazar münasibətləri şəraitində maliyyə sistemi xeyli genişlənmiş, böyümüş və daha da dərinləşmişdir. Hazırda cəmiyyətin gələcək inkişaf dinamikası birbaşa maliyyə münasibətlərindən asılıdır. Dövlət müvafiq gəlir və xərcləri həyata keçirmək üçün maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsini təmin etməlidir.

Maliyyə münasibətləri sisteminin əsas həlqələrindən biri olan dövlət maliyyəsi dövlətin iqtisadi, sosial və siyasi funksiyalarını həyata keçirmək üçün ən mühüm alətdir.

Dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün müəyyən pul vəsaitləri fondlarına malik olmalı və onları müvafiq qaydalara uyğun olaraq istifadə etməlidir. Bu mənada dövlət maliyyəsinin ən mühüm tərkib hissəsi olan dövlət büdcəsinin rolu olduqca böyükdür və ona görə də büdcə dövlətin ən zəruri atributu sayılır.

Büdcə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsini özündə əks etdirən əsas maliyyə planıdır. Büdcə dövlətin gəlirləri və xərcləri arasındakı balansı əks etdirir.

Dövlətin sosial-iqtisadi funksiyalarının həyata keçirilməsində büdcənin xüsusi rolu vardır. Dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial və digər çoxsahəli vəzifələrinin yerinə yetirilməsi yalnız dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşir. Büdcə anlayışı məişətdə müxtəlif mənalarda işlədilir, yəni dövlət, ailə, vaxt, yerli, şəxsi büdcə və s. Tarixən büdcə sözü ingilis mənşəli «budget» sözündən götürülüb və çanta, torba mənasında işlədilib. Büdcə anlayışı XVIII əsrdən maliyyə kateqoriyası kimi iqtisadi leksikona daxil olmuş, məna etibarı ilə xəzinə sözünə yaxındır. Ümumiyyətlə, büdcə pul gəlirləri hesabına formalaşır. Əgər ailə büdcəsi ailənin gəlir və xərc balansını əks etdirsə, dövlət büdcəsi dövlətin gəlir və xərcləri arasındakı balansı təzahür etdirir.

Bütün dövlətlərdə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti nəticəsində ümumi daxili məhsul və milli gəlir yaradılır. Maddi istehsal sahəsində yaradılmış milli gəlir ardıcıl olaraq bölgü və yenidən bölgü mərhələsindən keçir, büdcə gəlirlərinin yenidən bölgüsü və gələcəkdə istifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Ölkənin milli gəlirinin bölgüsü prosesində onun bir hissəsi pul formasında

büdcəyə daxil olur və maliyyə resurslarının mərkəzləşdirilmiş fondunu əmələ gətirir.

Büdcə-dövlətin vəzifə və funksiyalarının maliyyə təminatı üçün müəyyən edilmiş pul vəsaitləri fondunun yaradılması və istifadəsi formasını ifadə edir. Büdcə ölkənin maliyyə sistemində aparıcı mövqeyə malikdir. O, bir tərəfdən dövlət ilə, digər tərəfdən müəssisə və əhali arasında bölgü münasibətlərinin bir hissəsini ifadə edir ki, bu da maliyyə resurslarının ümumdövlət fondunun formalaşması və istifadəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu münasibətlərin məzmunu dövlətin bu və ya digər tarixi dövrdə həll etdiyi vəzifələr ilə şərtləşir.

Büdcənin formalaşması ölkənin milli gəlirinin artması və onun yenidən bölgüsü ilə bilavasitə şərtləşir. Milli gəlirin yenidən bölgüsünün əsas maliyyə metodları isə aşağıdakılardan ibarətdir:

1) pul yığımlarının əmələ gəlməsi və istifadəsi (mənfəət, əlavə dəyər vergisi, büdcədən kənar sosial müdafiə fonduna ödənişlər);

2) vergilərin təşkili;

3) xalq təsərrüfatı sahələrinin maliyyələşdirilməsi;

4) ictimai istehsal fondlarının formalaşması və istifadəsi.

Bütün bu proseslərdə büdcə böyük rol oynayır. Büdcənin köməyi ilə dövlət bələdiyyə hakimiyyəti idarəetmə aparatının, ordunun saxlanması, sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi, iqtisadi vəzifələrin reallaşdırılması, yəni onlara həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün maliyyə resursları əldə edirlər.

Bununla yanaşı, büdcəyə qanunauyğun olaraq müəyyən iqtisadi münasibətləri ifadə edən iqtisadi kateqoriya kimi də baxmaq lazımdır. Dövlət büdcədən həm öz fəaliyyətini bilavasitə həyata keçirən, həm də iqtisadi və sosial siyasətin həyata keçirilməsini təmin edən alət kimi istifadə edir.

Büdcə müəyyən dövr ərzində dövlətin, müəssisə və təşkilatların, ailə və ayrı-ayrı şəxslərin pul gəlirləri və xərclərini ifadə edən qurumdur. Yaradılan hər bir büdcənin öz həcmi, mənbələri, məqsədi və yerinə yetirdiyi funksiyaları vardır. Bunlar içərisində formalaşma mənbələrinə, həcminə və xərc istiqamətlərinin səviyyəsinə görə dövlət büdcəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Büdcə Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

Büdcə dövlətin və bələdiyyələrin əsas maliyyə planı olmaqla, dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarına onların fəaliyyətini yerinə yetirməyə imkan verir. Büdcə dövlətin maliyyə vəziyyətini əks etdirir və buna əsasən ölkədə vergi siyasəti müəyyən edilir. Büdcə ölkədə milli gəlirin və ümumi daxili məh-

sulun yenidən bölgüsünü həyata keçirir, pul vəsaitləri fondlarının xərc istiqamətlərini müəyyənləşdirir, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini təmin edir.

Büdcə maliyyə münasibətlərini əks etdirən tarixi iqtisadi kateqoriyaadır. Onun yaranması və inkişafı dövlətin yaranması və formalaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. Dövlət büdcədən özünün funksiyalarını həyata keçirmək üçün əsas iqtisadi alət kimi istifadə edərək, eyni zamanda iqtisadi və sosial siyasəti də həyata keçirir.

Büdcənin mahiyyətini açmaq üçün bu məsələyə aşağıdakı aspektdən yanaşmaq lazımdır:

- büdcə-iqtisadi kateqoriya kimi;
- büdcə-maddi təminat mənbəyi kimi;
- büdcə-hüquqi kateqoriya kimi.

Bir il müddətinə tərtib edilən büdcə illik büdcə adlanır. Büdcə tərtib olunan ilə maliyyə ili deyilir. Azərbaycan Respublikasının büdcə qanunvericiliyinə uyğun olaraq maliyyə ili (büdcə ili) təqvim ili ilə üst-üstə düşür və yanvar ayının 1-dən dekabr ayının 31-dək olan bir illik dövrü əhatə edir.

Büdcə iqtisadi kateqoriya kimi müxtəlif səviyyəli büdcə fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması ilə əlaqədar yaranan iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Maddi mənada büdcə dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının müvafiq vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsini təşkil etmək üçün bu və ya digər səviyyələrdə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondudur. Deməli, büdcənin mahiyyəti ilk növbədə onun maddiliyində ifadə olunur. Büdcənin gəlir və xərclərinin həcmi, onların dəyişkən olması, büdcə kəsirinin həcmi və s. büdcənin maddi məna kəsb etməsini səciyyələndirir. Lakin büdcənin mahiyyətini təkcə maddi məna ilə deyil, habelə onun gəlir və xərclərinin formalaşdırılması ilə əlaqədar yaranan münasibətlərlə də müəyyən etmək lazımdır.

Hüquqi kateqoriya kimi büdcə mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilir, xüsusi qaydada işlənilib hazırlanır və dövlət hakimiyyət orqanı tərəfindən qəbul olunur. Bu mənada büdcə dövlətin (və ya bələdiyyələrin) mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması üzrə əsas maliyyə planı kimi başa düşülməlidir. Bu maliyyə planı büdcə münasibətləri iş-tirəçilərinin hüquq və vəzifələrini özündə təsbit edir.

Ümumiyyətlə, istər dövlətin, istərsə də bələdiyyələrin büdcələri dövlət maliyyəsinin tərkib hissələridir. Dövlət büdcəsi özlüyündə dövlət xəzinəsinin bir hissəsidir.

Bu deyilənlər müvafiq büdcələrin mülkiyyətçilərinin dairəsini müəyyən et-

məyə əsas verir.

Büdcə haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün onun maliyyə planı aktı olmaqla, aşağıdakı hüquqi əlamətlərini göstərmək məqsədmüvafiqdir:

* büdcə universal maliyyə planı aktıdır. Yəni onun göstəriciləri iqtisadi və sosial inkişafın bütün sahələrini əhatə edir. Başqa heç bir maliyyə planı aktı (məsələn, balans və smetalar) bu cür universallığa malik deyil. Onlar məhdud sahələri əhatə edir;

* büdcə digər maliyyə planlarına münasibətdə əlaqələndirici rola malikdir. Bu, büdcə göstəriciləri ilə birləşməli maliyyə planlarının göstəricilərinin əlaqəli olmasında təzahür olunur. Məsələn, müəssisələrin maliyyə planları dövlət büdcəsinə ödəniləcək vergilərin, büdcədən mümkün maliyyələşdirmənin məbləğini əks etdirir;

* büdcə əsas maliyyə planı aktıdır. Belə ki, digər maliyyə planı aktları (smeta və balanslar) məhz büdcənin göstəriciləri əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən əlamətlər büdcə haqqında fikirləri bir daha təmamlayır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda büdcə bəzən gəlir və xərclərin siyahısı kimi müəyyən edilir və beləliklə, "büdcə siyahısı" ilə eyniləşdirilir.

Büdcə siyahısı dedikdə büdcənin gəlir və xərclərinin rüblər üzrə bölgüsü haqqında sənəd başa düşülür. Büdcə siyahısı üzrə büdcə vəsaitlərini alanlar və yaxud sərəncamçılar üçün ayrılmış büdcə vəsaitləri büdcə təxsisatı adlanır.

Göründüyü kimi, büdcə anlayışı qanunda özlüyündə iki hissədən ibarət olmaqla verilir. Birinci hissədə büdcə-pul vəsaitlərinin yığılması və xərclənməsi forması kimi müəyyən edilir. Başqa sözlə, büdcə qanunla müəyyən olunmuş xüsusi qaydada təsdiq olunan maliyyə planıdır. İkinci hissədə isə büdcə dövlətə məxsus funksiyaların yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün lazım olan pul fondu kimi müəyyən olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki hissə ayrı-ayrılıqda büdcənin tam mahiyyətini açmağa bilməmişdir.

Büdcənin əhəmiyyəti və cəmiyyətdə rolu onunla müəyyən olunur ki, büdcədə toplanmış vəsaitlər hesabına dövlət ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair proqramları həyata keçirir, ölkənin müdafiəsi və təhlükəsizliyi təmin olunur, ətraf mühitin mühafizəsi, elmi-texniki tərəqqi, mədəniyyət və digər sahələrdə vacib məsələlər öz həllini tapır. Büdcə vasitəsilə əhalinin maddi həyat səviyyəsi, həm respublika, həm də yerli səviyyədə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və beləliklə də iqtisadi sahələrin normal inkişafı təmin olunur.

Beləliklə, büdcə hər şeydən əvvəl dövlət maliyyəsinin əsasını təşkil edir. Büdcə dövlət və bələdiyyə orqanlarının tam və bilavasitə sərəncamında olan yeganə pul vəsaiti mənbəyidir.

Büdcə iqtisadi kateqoriya kimi maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir, pul münasibətlərini təzahür etdirir və maliyyənin funksiyalarını özündə əks etdirir.

Dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar və əhali arasında olan münasibətlər büdcə münasibətləri adlanır. İqtisadi mahiyyətinə görə dövlət büdcəsi milli gəlirin bölüşdürülməsi üçün dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlərdir. Bu münasibətlər isə öz növbəsində iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, dövlətin idarəetmə orqanlarının maliyyələşdirilməsi üçün büdcə vəsaitləri fondunun yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədardır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsinin əhatə dairəsi artmaqla yanaşı xeyli inkişaf etmişdir. Bu inkişafa uyğun olan büdcə siyasətinin formalaşması dövlətin əsas məqsədlərindən biri hesab olunur. Büdcə siyasəti dövlətin büdcəsinin tərtibi zamanı öz əksini tapır və müvafiq tədbirlər planını özündə əks etdirir.

Müasir mərhələdə dövlət büdcəsinin əlaqələri daha da genişlənərək dövləti, bütün mülkiyyətdən olan müəssisə və təşkilatları, hüquqi və fiziki şəxsləri, əhali, habelə beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarını əhatə edir. Dövlət büdcəsi sosial-iqtisadi sahələrlə yanaşı inzibati-ərazi sahələrini də əhatə edir. Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi mahiyyətini büdcə sistemi özündə əks etdirir.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf etməsində, istehsalın stimullaşdırılmasında və həmçinin, sosial inkişafında dövlət büdcəsinin çox böyük rolu vardır. Büdcə hər bir ölkədə iqtisadiyyatın ən mühüm tənzimləyicisi kimi çıxış etdiyindən, makroiqtisadi tənzimlənmənin ən mühüm elementlərindən biri hesab edilir.

Dövlət büdcəsinin geniş məzmunu onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda öz əksini tapır.

Dövlət büdcəsi aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- ✦ ÜDM-in bölüşdürülməsi (yenidən bölüşdürülməsi);
- ✦ iqtisadiyyatın inkişafının dövlət tənzimlənməsi və stimullaşdırılması;
- ✦ dövlətin sosial siyasətinin maliyyə təminatı mənbəyi;
- ✦ mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi üzərində nəzarət.

1. Bölgü (yenidənbölgü) funksiyası. Dövlət büdcəsinin bölgü (yenidənbölgü) funksiyası dövlət və yerli idarəetmə orqanları səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi vasitəsilə həyata keçirilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif səviyyəli büdcələr vasitəsilə ÜDM-in 30-35%-i yenidən bölüşdürülür. Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ildə ÜDM 424657,0 mln. manat, dövlət büdcəsinin gəlirləri 11403,7 mln. manat, xərcləri isə 11765,2 mln. manat olmuşdur. Başqa sözlə, ÜDM-in bölgüsündə dövlət büdcəsi gəlirlərinin xüsusi çəkisi 26,9%, xərclərinin isə 27,7% təşkil etmişdir. 2013-cü ildə

ÜDM-in həcmi 56200,0 mln manat, dövlət büdcəsinin gəlirləri 19155,0 mln. manat, xərcləri isə 19850,0 mln manat nəzərdə tutulur ki, bu da ÜDM-in müvafiq olaraq 34,1% və 35,3% -nə bərabərdir.

Büdcə bölgü funksiyası vasitəsi ilə maliyyə ehtiyatlarını ərazi və sahələr arasında bölüşdürmək üçün xüsusi təyinatlı fondlar yaradır və həmin fondların istifadəsini həyata keçirir. Artıq deyildi ki kimi, bölüşdürücü funksiyanın əsas obyektini milli gəlir və ya xalis gəlirdir. Bölgü funksiyası milli gəlirin bir hissəsini ayırı-ayrı sahələr üzrə yenidən bölüşdürür. Bu funksiya vasitəsi ilə eyni zamanda, mədaxil mənbələri müxtəlif büdcələr arasında bölüşdürülür. Mədaxil mənbələri və ya ayrılan pul vəsaiti kifayət etmədikdə sosial-iqtisadi, sosial-mədəni, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması və başqa tədbirlərin görülməsi üçün dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə subsidiyalar, subvensiyalar və büdcə ssudaları ayrılır.

Yerli büdcələrə ayrılan subsidiyalar, şəhər və rayonlarda büdcə gəlirlərinin öz xərclərinə rəğmən kifayət etmədiyini sübut edir. Bunun üçün yerlərdə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi büdcə-vergi siyasətinin tərkib hissəsi olmalıdır. Büdcə-vergi siyasətində büdcə gəlirlərinin bölüşdürülməsi zamanı yerli büdcələrə yerlərdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün vəsaitlərin ayrılması müsbət nəticə verə bilər.

Büdcə vasitəsilə ÜDM-in yenidən bölgüsü eyni vaxtda fəaliyyət göstərən və bir-birilə sıx əlaqədə olan iki mərhələdə həyata keçirilir:

1. büdcənin gəlirlərinin yaradılması;
2. büdcə vəsaitlərinin istifadəsi.

Büdcənin gəlirləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamına vergilər, rüsumlar və yığımlar şəklində əvəzsiz (qaytarılmamaq şərti ilə) daxil olan pul vəsaitləridir.

Büdcə gəlirlərinin yaranması prosesində ictimai istehsal sahələrində yaranan ÜDM-in bir hissəsinin dövlətin xeyrinə məcburi ödənilməsi baş verir. Bununla dövlətlə vergi ödəyiciləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri yaranır. Büdcənin gəlirləri ödəyicilərinə, vergitutma obyektlərinə, alınması metodlarına, ödəniş müddətinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilir.

Büdcə gəlirləri vergi və vergi olmayan gəlirlər xarakteri daşıyır. Vergi gəlirlərinin əsas mənbəyini yenidən bölgü nəticəsində alınan (mənfəət, əmək haqqı, əlavə dəyər, ssuda vaizi, renta, dividendlər və s.) yeni yaradılmış dəyər, gəlirlər və yığım təşkil edir.

Büdcələrin vergi olmayan gəlirləri ya dövlət orqanlarının iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində, ya da büdcə sisteminin səviyyələri üzrə alınmış gəlirlərin yenidən

bölgüsü nəticəsində yaranır.

Büdcə gəlirlərinin strukturu dəyişkəndir və konkret iqtisadi şərait ilə müəyyən edilir. Məsələn, həyat səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrdə vergi gəlirlərinin çox hissəsini fiziki şəxslərdən alınan vergilər, aşağı həyat səviyyəsi olan ölkələrdə isə dolaylı vergilər və hüquqi şəxslərdən alınan vergilər təşkil edir.

Büdcə xərcləri dövlətin və yerli idarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsinin maliyyə təminatına yönəldilən pul vəsaitləridir.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsi xərclərinin əsasən aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilməsinə üstünlük verilir:

- iqtisadiyyatda əsaslı islahatların və struktur dəyişikliklərin maliyyələşdirilməsinə;

- uzunmüddətli proqram və proqnozların maliyyələşdirilməsinə;

- elmi-texniki və kadr potensialının maliyyələşdirilməsinə;

- sosial inkişafa.

2. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və stimullaşdırılması funksiyası. Dövlət büdcəsi hər şeydən əvvəl isə vergilər sistemi vasitəsilə iqtisadiyyatın və investisiyanın tənzimlənməsi, həvəsləndirilməsi, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi aləti kimi çıxış edir. Dövlət büdcəsindən vəsait ayırmaq vasitəsilə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı üstün sahələrinə dövlət yardımını göstərilir.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatda bölgü (yenidənbölgü) prosesinin təşkilatçısı rolunu oynayır. Büdcə vasitəsilə müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrə daxil olan gəlirlərin bir hissəsi məcburi ödənişlər, o cümlədən vergi ödənişləri şəklində yenidən bölüşdürülür. Beləliklə, dövlət büdcəsi müəssisələrin xalis gəlirinin həcminə təsir göstərir.

3. Sosial siyasətin maliyyə təminatı funksiyası. Büdcələrin sosialyönümlülüyü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət büdcəsi işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının vacib elementidir. Ona görə ki, səhiyyə və təhsil sferasının inkişafı ondan xeyli dərəcədə asılıdır. Dövlət büdcəsi vəsaitinin yardımını ilə sosial siyasətin daha üstün istiqamətlərinin, o cümlədən əhalinin daha az müdafiə olunan təbəqəsinin-pensiyaçıların, əlillərin, tələbələrin, az təminatlı və çoxuşaqlı ailələrin müdafiəsi, habelə səhiyyə, təhsil və mədəniyyət sahələrinin maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

Qeyri-istehsal sahələrinin maliyyə təminatı və dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsi büdcə vasitəsi ilə milli gəlirin ölkə ərazisi üzrə yenidən bölgüsü nəticəsində mümkün olur. Bunun üçün səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, idarəetmə və müdafiə sahəsində tələbatı maliyyələşdirmək üçün büdcə hesabına pul fondları yaradılır.

Büdcə maliyyələşdirilməsi yolu ilə büdcə vəsaiti ilə maliyyə resursları onların

proporsional inkişafı məqsədlə istehsal sferasının sahələri arasında yenidən bölüşdürülür. Milli gəlirin yenidən bölgüsü aləti kimi dövlət büdcədən istifadə edərək vəsaitləri ilk növbədə həmin mərhələdə dəstəyə ehtiyacı olan iqtisadiyyat sahələrinə və regionlara yönəldir. Başqa sözlə, büdcə vəsaiti ilə milli gəlirin sahələrarası və ərazilərarası bölgüsü həyata keçirilir. Bununla da bütövlükdə ölkənin və regionların proporsional iqtisadi inkişaf maraqları təmin edilir.

Dövlət büdcəsi vəsaiti ilə əsaslı elmi tədqiqatla məşğul olan elmi təşkilatların maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Büdcə vəsaiti ilə elmin daha perspektiv sahələrinə zəruri vəsait yönəltməklə dövlət ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafını təmin etmiş olur.

Bütün bunlar ölkənin iqtisadi həyatının zənginləşdirilməsinə, bütövlükdə xalq təsərrüfatı üzrə pul və maddi resursların səmərəli yerləşdirilməsinə imkan verir, texniki tərəqqiyə yardım edir və dövlətin iqtisadi potensialını gücləndirir.

Yerlərdə iqtisadi və mədəni quruculuqda büdcə tənzimlənməsi böyük rol oynayır. Büdcə tənzimlənməsinin köməyi ilə vəsaitlərin genişmiqyaslı sahələrarası bölgüsü, regional və yerli büdcələrin zəruri gəlir mənbələri ilə təmin edilməsi həyata keçirilir ki, bununla da onların ölkənin bütün iqtisadiyyatı ilə əlaqəsi möhkəmlənmiş olur.

Büdcənin qeyri-istehsal sahəsində rolu olduqca böyükdür. Burada o, maliyyələşdirmənin əsas mənbəyidir. Məhz dövlət büdcəsi vəsaiti ilə sosial-mədəni tədbirlərin, idarəetmənin və müdafiənin artan həcmdə maliyyələşdirilməsi baş verir.

4. Nəzarət funksiyası vasitəsilə dövlət büdcəsinin pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və onlardan düzgün istifadə olunması prosesinə nəzarət olunur. Eyni zamanda ölkənin ayrı-ayrı sahələrində müəyyən olunan çatışmazlıq hallarının nəzarət funksiyası vasitəsilə aradan qaldırılması üçün konkret tədbirlər həyata keçirilir.

Büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət iki formada həyata keçirilir: parlament nəzarəti və inzibati nəzarət. Müvafiq orqanlar nəzarətin bu və ya digər formalarını həyata keçirirlər.

Son illərdə büdcə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir çox tədbirlər görülmüşdür. Xəzinədarlıq sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi nəzarətin daha da möhkəmləndirilməsi deməkdir. Xəzinədarlıq büdcə gəlirləri və xərclərinin, o cümlədən pul-valyuta vəsaitlərinin hərəkətini tənzimləyən dövlət nəzarəti rolunu oynayır. Xəzinədarlıq, eyni zamanda, aylıq, rüblük və illik statistik proqnozlar verməklə, iqtisadiyyatda öz funksiyasına görə gərəkli yer tutur. Xəzinədarlıq sisteminin yaradılmasından başqa, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi yanında büdcəyə nəzarət məqsədi ilə Hesablama Palatasının

yaradılması büdcənin icrası prosesinə yüksək səviyyəli nəzarətin olmasını və nəzarət funksiyasının bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq təkmilləşdirilməsini əks etdirir. İqtisadiyyatda baş verən iqtisadi proses və hadisələr, müxtəlif növ tədbirlər, əməliyyatlar pulun hərəkətinə səbəb olur və pul dövr etməklə ölkədə hər cür alqı-satqı prosesləri baş verir və deməli, istər-istəməz büdcə nəzarətinin təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac yaranır.

Bu nəzarət sisteminin təşkili inzibati qanunlardan çox iqtisadi vasitələrdən istifadə etməklə aparılır.

Büdcənin nəzarət funksiyası bölgü funksiyası ilə birgə fəaliyyət göstərir və büdcə vəsaitlərinin daxil olması və istifadəsinə dövlət nəzarətinin vacibliyini şərtləndirir.

Hər hansı bölgü nəzarətsiz həyata keçirilmir, yəni pul vəsaiti hər hansı sahəyə yönəldikdən sonra öz təyinatı üzrə xərclənməsinə ciddi nəzarət edilir. Bütün bunlar ümumilikdə büdcə nəzarəti mexanizmini təşkil edir. Dövlət büdcə mexanizmi vasitəsilə özünün sosial-iqtisadi məsələlərini həll edir, maddi istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin inkişafına nail olur.

Büdcə pul vəsaiti fondunu ifadə edir, lakin onun tərkibində büdcə vəsaitlərinin fərdilənmiş hissəsini əks etdirən ayrı-ayrı fondlar yaradıla bilər, o cümlədən:

- 1) məqsədli büdcə fondları;
- 2) ehtiyat fondları.

Bu fondlar bir-birindən onlarda toplanmış pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi istiqamətlərinin prinsipləri ilə fərqlənirlər.

Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununda məqsədli büdcə fondları aşağıdakı kimi təsbit edilmişdir: “Məqsədli büdcə fondları-dövlət büdcəsi, Naxçıvan MR-in büdcəsi və yerli büdcələrin tərkibində konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün formalaşan və istifadə edilən pul vəsaitidir”. Məqsədli fondlar müstəqil mədaxil mənbələrinə malik ola bilər. Məqsədli büdcə fondları müstəqil mədaxil mənbələrinə malik olmadıqda müvafiq büdcələrdən ayırmalar hesabına formalaşır və fondlar həmin büdcələrin xərc hissəsində əks etdirilir.

Məqsədli büdcə fondunun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun vəsaiti yalnız təyinatı üzrə istifadə olunmalı və başqa məqsədlər üçün xərclənməsi yol verilməzdir.

Ehtiyat fondları nəzərdə tutulmayan xərcləri ödəmək üçün nəzərdə tutulur və bir qayda olaraq növbəti büdcə ilinin gəlirlərinin 5%-indən artıq olmamalıdır.

8.2. BÜDCƏNİN SOSIAL - İQTİSADI PROSESLƏRDƏ ROLU

Büdcə iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafına təsir edən ən mühüm iqtisadi kateqoriyadır. İqtisadi mahiyyətinə görə büdcə obyektiv olaraq mövcud olan pul münasibətlərini, maddi məzmununa görə pul vəsaiti fondunu, təşkilati formasına görə qanun şəklində təsdiq edilmiş maliyyə sənədini ifadə edir.

Ayrı-ayrı iqtisadçıların büdcənin mahiyyətinə dair baxışlarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar üçün ümumi olan obyektiv surətdə mövcud maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsidir. Büdcə münasibətlərini maliyyə münasibətlərinin ümumi sistemindən ayırmağa imkan verən fərqləndirici cəhətləri bölgü münasibətlərinin xarakterində, iştirakçıların tərkibində, bu münasibətlərin xüsusi təyinatında və onların maddi təcəssümündə axtarmaq lazımdır.

Büdcə münasibətlərinin spesifikliyi onunla müəyyən edilir ki, onlar əsasən yenidənbölgü münasibətləri ilə, yəni ümumi daxili məhsulun formalaşması ilə əlaqədar ilkin gəlirlərin (mənfəət, əmək haqqı, mülkiyyətdən gəlirlər və s.) sonrakı bölgüsü ilə bağlı olan münasibətlərlə təmsil olunur. Bu kimi yenidənbölgünün nəticəsi dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının gəlirlər, daxilolmalar və pul yığımları şəklində maliyyə resurslarının formalaşması olur. Cəmiyyətin ictimai tələbatların ödənilməsinə həvalə etdiyi bu orqanlar büdcə münasibətlərinin mütləq iştirakçılarıdır.

Büdcə münasibətləri xüsusi təyinatı yerinə yetirir, yəni ümumi daxili məhsulu, xarici iqtisadi əlaqələrdən gəlirləri və milli sərvətin bir hissəsini dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarına maliyyə resurslarını təqdim etmək məqsədi ilə bölüşdürür. Bu halda büdcə münasibətlərinin maddi daşıyıcısı olan maliyyə resursları pul vəsaiti fondu formasında formalaşır və istifadə edilir. Başqa sözlə, bu fondlar müvafiq hakimiyyət orqanları və yaxud yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən yaradılır və onlar tərəfindən ictimai tələbatları ödəmək üçün istifadə edilir.

Sonuncu fondlar qruplaşdırıla və aşağıdakı tələbat növləri kimi təqdim edilə bilər:

- iqtisadiyyatın ictimai sektoruna və hər şeydən əvvəl təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və sosial sferanın digər sahələrinə xidmət göstərmək;
- ictimai istehsalı genişləndirmək;
- iqtisadiyyatın inkişafının sahələrarası və ərazi proporsiyalarını tənzimləmək;
- dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, məhkəmə hakimiyyətinin, hüquq-mühafizə orqanlarının saxlanması, dövlətin təhlükəsizliyinin və müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsini təmin etmək.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, büdcə münasibətləri bir tərəfdən dövlət haki-

miyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları ilə, digər tərəfdən hüquqi və fiziki şəxslər arasında ümumi daxili məhsulun, xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirlərin və milli sərvətin bir hissəsinin yenidən bölgüsü üzrə dövlət hakimiyyət orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının formalaşdırdığı pul vəsaiti fondlarının yaradılması və onlar tərəfindən ictimai tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə istifadə edilən pul münasibətlərini ifadə edir.

Büdcə fondu - ümumi daxili məhsulun dəyərini və milli sərvətin bir hissəsinin, xarici iqtisadi fəaliyyətdən gəlirlərin xüsusiləşmiş hissəsi olmaqla, müvafiq dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında təmərküzləşir, onlara məxsus funksiya və vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilir.

Dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında maliyyə resurslarının təmərküzləşməsinin səviyyəsinə təsir edən amillərə aiddir: iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, büdcə siyasətinin məqsəd və vəzifələri, tarixi və milli ənənələr. Bu amillərin uyğunlaşdırılması bütün dövlət hakimiyyət orqanlarında və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında formalaşan büdcə vəsaitlərinin konkret həcmindən asılıdır.

Büdcə pul münasibətlərinin məcmusu kimi ictimai təkrar istehsalda böyük təsir göstərir. Büdcənin tənzimləyici rolu onun təkrar istehsal prosesinin, iqtisadiyyatın inkişafının sahə və ərazi proporsiyalarının dəyişdirilməsi, maliyyə siyasətinin əsas vəzifə və məqsədlərinə nail olmaq üçün ayrı-ayrı sahələrin inkişaf tempinin nizama salınmasından ibarətdir. Dövlət onun köməkliyi ilə büdcə mexanizmi əsasında milli gəlirin yenidən bölgüsünü təmin etməklə ictimai istehsalın strukturunu dəyişdirir, təsərrüfatçılığın nəticələrinə təsir göstərir və sosial dəyişiklikləri həyata keçirir. Bu vaxt dövlət iqtisadiyyata birbaşa və dolaylı təsirin müxtəlif formalarını – müəssisə və təşkilatların subsidiyalaşdırılması, dövlət investisiyası, elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən sahələrin büdcə maliyyələşdirilməsini tətbiq edərək, son nəticədə ölkə iqtisadiyyatının proporsiyalarının dəyişməsinə nail olur.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün büdcə mexanizminin istifadə edilməsi dövlətin sərəncamına daxil olan pul vəsaitləri ilə manevr edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bu, ictimai istehsalın sürəti və proporsiyalarının inkişafına məqsədyönlü təsir etməyə imkan verir.

İqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlətin rolunun artması, tələb olunan müasir təsərrüfatçılıq mərhələsində büdcə vəsaitləri qoyuluşunun iqtisadiyyatın inkişafının strateji istiqamətlərini müəyyən edən layihələrə, zəruri istehsal infrastrukturunun yaradılmasına yönəldilməsi xüsusi olaraq vacibdir. Bu halda vergi siyasəti və büdcə maliyyələşdirilməsi vasitəsilə təsərrüfatçılığın müxtəlif

tərəflərinə təsir etmək mümkün olur ki, bu da istehsal fondlarının sürətli bərpa-sına, elmi-texniki tərəqqinin istehsala daha tez tətbiq edilməsinə yardım etmiş olur. Elmin, iqtisadiyyatın sahələri üçün kadrların hazırlanması və yenidən ha-zırlanmasının dövlət sisteminin büdcə maliyyələşdirilməsi mexanizminin tək-milləşdirilməsi, yeni məhsul növlərinin satışından mənfəətin vergiyə cəlb edilməsi sahəsində güzəştli vergi rejiminin və digər uyğun büdcə tədbirlərinin istifadə edilməsinə, elmi kəşflərin və yeni texniki nailiyyətlərin stimullaşdırıl-masına, onların istehsala tətbiq edilməsi vaxtının qısaldılmasına imkan verir.

Büdcə sosial sahələrin - təhsil, səhiyyə, sosial təminatın maliyyələşdirilməsi mexanizminin yaxşılaşdırılması əsasında sosial problemlərin həllində əhəmiy-yətli rol oynayır.

Ölkədə bazar münasibətləri inkişaf etdikcə sosial proseslərdə dövlət büdcə-sinin rolu durmadan artır. Bu onunla şərtlənir ki, bütövlükdə büdcə vəsaiti büdcə-dənkənar fondlar ilə birlikdə sosial dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin, ölkə əhalisinin yeni, daha yüksək sosial xidmət səviyyəsinə keçilməsinin maliyyə bazasıdır. Bundan başqa, dövlət büdcəsi əhalinin maddi vəziyyətlərinə görə tə-bəqələnməsinin sosial nəticələrinin tarazlaşdırılmasını təmin edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsi sosial-iqtisadi xəttin həyata keçiril-məsində dövlətin başlıca alətlərindən biri kimi çıxış edir. Onun reallaşdırılması isə dövlətin əlində mərkəzləşən milli gəlirin dəyərinin yenidən bölgüsünün ardıcıl mərhələsini ifadə edən gəlir və xərclər kimi xüsusi iqtisadi forma vasitəsilə baş verir.

Müasir mərhələdə büdcə siyasətinin əsas parametrləri iqtisadiyyatın, isteh-salın aşağı düşməsinin qarşısını almaq və maliyyə sabitliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün isə hər şeydən əvvəl iqtisadi böhranın aradan qaldırılma-sının əsası kimi pul tədavülünün və milli valyutanın möhkəmləndirilməsi üçün təxirəsalınmaz tədbirlər görmək lazımdır. Yalnız pul tədavülünün sabit fəaliyyəti şəraitində təsərrüfat mexanizminin bütün iştirakçıları və tərkib hissələri arasında əlaqələri reallaşdırmaq mümkündür.

Ölkənin pul tədavülünü və maliyyə vəziyyətini möhkəmləndirmək üçün büdcə mexanizmini təkmilləşdirmək, pul kütləsini dollarsızlaşdırmanın dövlət tənzimlənməsini təmin etmək, iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafının üstün maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək, bank sisteminin fəaliyyətinin təkmilləş-dirilməsini təmin etmək, investisiya aktivliyini həvəsləndirmək, milli gəlirdə yığımın payının artırılmasına nail olmaq, vergiqoymanın təkmilləşdirilməsi və vergilərin tam ödənişməsinə təmin etməklə büdcənin gəlir bazasını möhkəm-ləndirmək, dövlət xərclərinin səmərəli və məqsədyönlü istifadəsi və dövlət borclarının həcmi üzərində nəzarəti gücləndirmək lazımdır.

Ortamüddətli perspektivdə büdcə siyasətinin məqsədi sosial sferanın fasiləsiz

maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsindən, investisiya fəallığını stimullaşdırmaqdan, dövlət tərəfindən öz maliyyə öhdəliklərinin qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsindən ibarətdir. İqtisadi və sosial proseslərə büdcə münasibətlərinin müvafiq qrupları büdcənin gəlirləri və xərcləri vasitəsi ilə təsir göstərir. Lakin gəlir və xərclər sosial-iqtisadi proseslərin tənzimləyicisi rolunda avtomatik olaraq deyil, maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olan dövlət büdcə siyasəti vasitəsi ilə çıxış edir. Bu halda büdcə siyasətinin məqsəd və vəzifələri bu məqsədə uyğun olaraq yaradılan büdcə mexanizmi sayəsində reallaşır. Büdcə mexanizmi gəlirlərin cəlb edilməsi metodlarını, gəlirlərin növlərini, onların hesablanması və tutulması qaydasını, büdcə xərclərinin formalaşmasını, büdcə vəsaitlərinin verilməsi prinsipləri və qaydasını, vəsaitlərin büdcələr arasında yenidən bölgüsü formalarını müəyyən edir.

Büdcə gəliri-dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında olan pul vəsaitləri fondlarının formalaşması ilə əlaqədar olan büdcə münasibətlərinin bir hissəsini ifadə edir. Büdcə gəlirlərinin əsas təyinatı dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün sabit maliyyə bazası yaratmaqdan ibarətdir. Bununla yanaşı, büdcə gəlirləri təsərrüfat subyektləri ilə iqtisadi inkişafın sabit tempini və yığımın inkişafını həvəsləndirən qarşılıqlı maliyyə münasibətləri formasının müəyyən edilməsi vasitələri ilə sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm metodudur.

Dövlət büdcəyəalmanın bu və ya digər formasından istifadə etməklə, dövlət pul vəsaitlərini ayrı-ayrı sosial qruplar arasında yenidən bölüşdürməklə məcmu istehlaka təsir göstərir, habelə təsərrüfat subyektlərinin yığımının strukturunu dəyişdirir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid hüquq normaları ilə tənzimlənən büdcəyə gəlirin götürülməsinin əsas vergi metodlarından istifadəni sərtləşdirir. Onlar bir tərəfdən dövlət hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarını onlara həvalə edilmiş funksiya və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün kifayətedici həcmdə pul vəsaitləri ilə təmin etməyə və digər tərəfdən təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında qalan vəsaitin həcmnin tənzimlənməsinə yönəldilməsidir. Bu öz növbəsində ümumi daxili məhsulun artmasına və dövlət gəlirlərinin çoxalmasına şərait yaradır. Büdcə gəlirlərinin götürülməsinin vergi metodunun səmərəliliyi ölkənin vergi sisteminə daxil olan vergi tərkibinin seçilməsindən, onun nisbətindən, vergi dərəcəsi həcmnin dəyişməsindən, onun differensiallaşmasından, vergi bazasının müəyyən edilməsində tətbiq edilən qaydanın əsaslılığından, vergi güzəştlərinin tətbiqindən asılıdır.

Belə ki, birbaşa və dolaylı vergitutma arasında nisbətə dəyişdirilməsi vergi

yükünü vergi ödəyicilərinin müxtəlif kateqoriyaları (hüquqi və fiziki şəxslər) arasında dəyişdirməyə imkan verir. Mərkəzi və yerli vergi arasında optimal nisbət vergilərin büdcə sistemi həlqələri arasında bütün büdcələr üçün gəlir bazası yaratmaq məqsədi ilə bölüşdürülməsinə imkan verir. Vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi (onun artırılması və ya azaldılması) vergi bazasının daraldılması və ya genişləndirilməsi kimi həm təsərrüfat subyektlərindən vergi alınmasının səviyyəsinə, həm də ölkədə məcmu vergi yükünə birbaşa təsir göstərir ki, bu da öz növbəsində ictimai istehsalın inkişafını stimullaşdırır və ya ləngidir.

Büdcə xərcləri dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında olan pul vəsaiti fondlarının bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar olan büdcə münasibətlərinin bir hissəsini ifadə edir. Büdcə xərclərinin əsas təyinatı dövlət hakimiyyət orqanlarına və yerli özünüidarəetmə orqanlarına həvalə edilmiş funksiya və vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı büdcə xərcləri ictimai təkrar istehsalda fəal təsir göstərə bilər. Büdcə xərcləri həm məcmu tələbə, həm də məcmu təklifə təsir göstərən amil xidmətini görür. Məcmu təklifin həvəsləndirilməsi təsərrüfatçı subyektlərin büdcə subsidiyalaşdırılması və büdcə kreditləşdirilməsi vasitəsi ilə, dövlət (bələdiyyə) ehtiyacları üçün əmtəələrin (iş və xidmətlərin) alınması isə dövlət sifariş vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu halda məcmu tələbin və deməli ümumi daxili məhsulun istehsalına yönəldilmiş maliyyə siyasəti büdcə xərclərinin gələcək artımı üçün şərait yaradır. Büdcə xərclərinin məcmu tələbə təsiri birbaşa büdcə investisiyasına ehtiyacı olan əhali kateqoriyasına sosial transferi, ictimai nemətlər istehsalının maliyyələşdirilməsi vasitəsi ilə təmin edilir. Bununla da büdcə xərclərinin səviyyəsi dövlətin iqtisadi fəaliyyətində və ümumi iqtisadi tarazlığın təmin edilməsində iştirak dərəcəsini sübut edir.

Büdcə xərclərinin sosial-iqtisadi proseslərə təsiri həm iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin üstün maliyyələşdirilməsi vasitəsi ilə, həm də təqdim edilmiş büdcə vəsaitindən istifadənin səmərəliliyini yüksəltməyə yönəldilən büdcə maliyyələşdirilməsinin adekvat formasının seçilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Büdcə fondu – büdcə münasibətlərinin maddiləşmiş forması kimi gəlir və xərclərin balansı şəklində təşkil edilir. Fondun xərcləri gəlirlərindən artıq olduqda o, büdcə kəsirinin mənbəyi hesabına balanslaşdırılır.

Gəlir və xərclərin göstəriciləri olduqca müxtəlifdir və ona görə də onları təsnifləşdirmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının büdcə təsnifatı Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin gəlir və xərclərinin qruplaşdırılmasıdır.

Büdcə ehtiyatları – büdcə fondunun sabitliyini və hərəkətini təmin edir. Büdcə ehtiyatı dedikdə gözlənilmədən əmələ gələn, fəvqəladə və ya təsadüfi

xarakteri olan istər planlaşdırılmış və istərsə də gözlənilməyən xərclərin fasiləsiz olaraq maliyyələşdirilməsi üçün müəyyən edilmiş büdcə vəsaitinin fərdiləşmiş hissəsidir. Büdcə ehtiyatlarının yaradılmasının zəruriliyi büdcə planlaşdırılması gedişində mümkün səhv və yanlışlar ilə bağlıdır. Büdcə ehtiyatları büdcə gəlirləri yerinə yetirilmədikdə və təbii fəlakətin vurduğu zərərin əvəzinin, habelə müvəqqəti kassa kəsirinin ödənilməsi üçün istifadə edilir.

8.3. BÜDCƏ QURULUŞU VƏ BÜDCƏ SİSTEMİ

Büdcə quruluşu dövlət büdcəsinin təşkilini və ölkənin büdcə sistemini müəyyən edir, onun ayrı-ayrı həlqələrinin qarşılıqlı əlaqəsini, büdcə sistemində daxil olan büdcələrin fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını, büdcələrin tərkibi və strukturunu, büdcə vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi üsullarını müəyyən edir.

Büdcə quruluşunun əsasları ölkənin dövlət quruluşunun forması ilə, onda fəaliyyətdə olan əsas qanunvericilik aktları ilə, büdcənin ictimai təkrar istehsalda və sosial proseslərdə rolu ilə müəyyən edilir. Beləliklə, büdcə sisteminin qurulması və ayrı-ayrı həlqələri arasındakı qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin təşkili büdcə quruluşu adlanır.

Büdcə quruluşunun tərkib hissəsini büdcə sistemi təşkil edir.

Büdcə sistemi – dövlətin və inzibati ərazi qurumlarının büdcələrinin məcmusudur. Büdcə sistemi dövlətin maliyyə sisteminin başlıca həlqəsidir. Başqa sözlə desək, büdcə sistemi bu və ya digər dövlətin ərazisində olan bütün büdcələrin vahid sistemə gətirilməsidir. Bu halda büdcədən kənar dövlət fondları bu sistemə daxil olmur. Büdcə sistemi dövlətin quruluşu, iqtisadi sistemi və onun inzibati ərazi bölgüsünə əsaslanır. Dövlət məhz büdcə sistemi vasitəsilə maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirir. Büdcə sisteminin təşkili əsasları və onun ayrı-ayrı həlqələri arasındakı maliyyə münasibətlərinin təşkili prinsipləri dövlətin ali qanunvericiliyi ilə təsbit edilir.

Büdcə sisteminin təşkili prinsipləri müəyyən edilərkən dövlətin inzibati-siyasi quruluşu və onun sosial-iqtisadi əsasları nəzərə alınır.

Ayrıca götürülmüş hər bir dövlət büdcə quruluşuna, büdcə sistemində və onun quruluş prinsiplərinə (yəni büdcə quruculuğuna) malikdir.

Beləliklə, büdcə quruluşu ölkənin dövlət və inzibati quruluşu, burada fəaliyyət göstərən qanunvericilik aktları və büdcənin ictimai istehsalda rolu ilə müəyyən olunur.

Bazar münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə hakimiyyətin mərkəzlə inzibati-ərazi qurumları arasında bölgüsü dərəcəsi üzrə bütün dövlətlər unitar, federativ və konfederativ quruluşa malik dövlətlərə bölünür.

Unitar (vahid) dövlətlər – vahid dövlət olub, yalnız inzibati-ərazi vahidlərinin

dən-vilayət, əyalət və quberniyalardan ibarətdir. Belə dövlətlərdə inzibati-ərazi qurumları xüsusi dövlətçiliyə və muxtariyyətə malik deyillər. Bu kimi unitar dövlətlərdə vahid konstitusiya, vahid hakimiyyət orqanı, iqtisadiyyatda və sosial sferada mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi fəaliyyət göstərir. Unitar dövlətlərdə büdcə sistemi iki həlqədən ibarət olur-dövlət büdcəsi və yerli büdcələr.

İnkişaf etmiş ölkələrdə, məsələn, Böyük Britaniya, Fransa, Polşa, Rumıniya və s. bu kimi unitar dövlətlərdə büdcə sistemi ikipilləli büdcələrdən-dövlətin mərkəzləşdirilmiş büdcəsindən və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, bələdiyyələrin sərəncamında olan büdcələrdən ibarətdir. Unitar dövlətin büdcə sistemi bir və ya bir neçə həlqədən ibarət olsa da, əsas ağırlıq məhz mərkəzi hökumətin üzərinə düşür. Bir qayda olaraq əsas nəzarət funksiyasını mərkəzi hökumət həyata keçirir. Unitar dövlətlərdə yerli orqanlar fəaliyyət göstərsə də, onların müstəsna səlahiyyətləri olmur. Dünyada mövcud olan dövlətlərin böyük əksəriyyəti məhz unitar quruluşa malikdir. Unitar dövlətlərdə yerli büdcələr öz gəlir və xərcləri ilə dövlət büdcəsinə daxil olmur.

Federativ dövlət (birləşmiş) bir sıra dövlət qurumlarından-ştatlardan, respublikalardan və s. yaradılmış ittifaq dövlətidir. Federativ dövlətlərdə 3 idarəetmə həlqəsi olur: mərkəzi, federasiya subyektləri və yerli.

Federativ (birləşmiş ittifaq) dövlətlərdə onun tərkibinə daxil olan inzibati-ərazi qurumları xüsusi dövlətçiliyə malikdir. Onlar mərkəz ilə inzibati-ərazi qurumları arasında bölüşdürülmüş səlahiyyətləri çərçivəsində müəyyən müstəqilliyə malikdirlər.

Federativ dövlət quruluşu olan ölkələrdə büdcə sistemi üç həlqədən: mərkəzi federal büdcədən, federasiyaya daxil olan subyektlərin büdcələrindən və yerli (bələdiyyə) büdcələrdən ibarətdir (məsələn, ABŞ-da, Rusiyada, AFR-da və s.). ABŞ-da büdcə sistemi-federal büdcə, ştatların büdcələri və 82 mindən çox inzibati ərazi vahidlərinin büdcələrini özündə birləşdirir. Almaniya Konstitusiyasına əsasən dövlət hakimiyyəti iki səviyyədən (zümradən)-federativ respublika və federasiya üzvləri olan torpaqlardan (zemel) ibarətdir. İcmalar üçüncü dövlət səviyyəsi əmələ gətirməyərək, torpaqların bir hissəsi hesab edilir. Torpaqlar icmaların maliyyə vəziyyətinə daim nəzarət edirlər. Almanyanın büdcə sistemi hazırda federasiya büdcəsindən, 16 min torpaq (zemel) büdcələrindən və 11 mindən çox icma büdcələrindən ibarətdir. Bütün bu adları çəkilən büdcələr Almanyanın Vahid Dövlət büdcəsində birləşir. Rusiyada büdcə sistemi respublikaların, vilayətlərin büdcələri və mərkəzi federasiyanın büdcəsindən ibarətdir. Federativ dövlətlərdə federasiya üzvlərinin yerli büdcələri gəlir və xərcləri ilə birlikdə federasiya büdcəsinə daxil edilmir.

Konfederasiya (ittifaq) – müəyyən məqsədlərə nail olmaq üçün yaradılmış

dövlətlərin ittifaqıdır. Başqa sözlə, konfederasiya-hökumətlərarası qurum tərəfindən məhdud funksiyaların icrası məqsədilə bir neçə suveren dövlətin birləşməsidir. Konfederasiyada mərkəz bütün üzv dövlətlərin agenti və ya vasitəçisi kimi çıxış edir. Konfederasiyaya üzv olan dövlətlərin maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi və üfüqi bərabərliyin tətbiqi qeyri-mümkündür.

Konfederativ (ittifaq) dövlət siyasi, iqtisadi və hərbi məqsədlərə nail olmaq üçün yaradılmış dövlətlərin daimi birliyinə əsaslanır. Konfederativ dövlətlərin büdcələri konfederasiyaya daxil olan dövlətlərin üzvlük haqları hesabına formalaşır. Bu dövlətlərin konfederasiya üzvlərinin öz büdcələri və vergi sistemi fəaliyyət göstərir. Buna Avropa Birliyi və İsveçrənin büdcəsini misal göstərmək olar.

8.3.1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BÜDCƏ QURULUŞU VƏ BÜDCƏ SİSTEMİ

Azərbaycan Respublikasının büdcə quruluşu onun dövlət quruluşu ilə müəyyən edilir və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təsbit edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 7-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.

Azərbaycan Respublikası Naxçıvan MR-dən, respublika əhəmiyyətli şəhərlərdən, rayonlardan, qəsəbələrdən və kəndlərdən ibarətdir. Naxçıvan MR Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Naxçıvan MR-in ərazisində məcburidir. Naxçıvan MR-in öz Konstitusiyası və qanunları vardır və onlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, fərman və qərarlarına zidd olmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin bölünməsi üç prinsipin-qanunvericilik, icra hakimiyyəti və məhkəmə hakimiyyəti - əsasında təşkil edilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşu onun dövlət bütövlüyünə, dövlət hakimiyyətinin vahidliyinə və səlahiyyətlərinə, Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanları ilə Azərbaycan Respublikası subyektlərinin dövlət hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyətlərin bölünməsinə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikasının hər bir subyektinin öz büdcəsi vardır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən büdcələrin məcmusu büdcə sistemini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi unitar dövlətin büdcə quruluşunun prinsiplərinə əsaslanır.

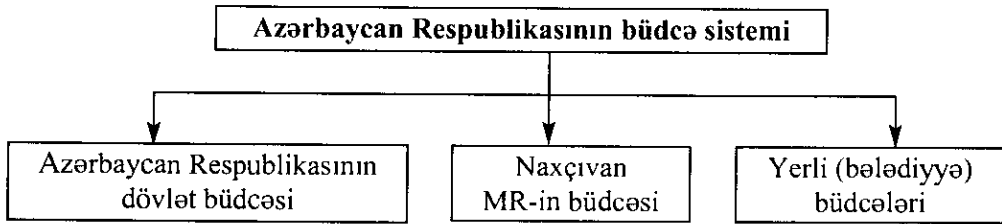
Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının ma-

liyyə sisteminin tərkib hissəsidir.

Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, "Büdcə sistemi haqqında" Qanundan, hər bir büdcə ili üzrə qəbul edilən dövlət büdcəsi haqqında qanundan, digər qanunlardan və normativ-hüquqi aktlardan, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsindən, Naxçıvan MR-in büdcəsindən və yerli hakimiyyət orqanlarının, o cümlədən bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir. Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri respublika tabeliyində olan rayonların, şəhərlərin büdcələri və onların müvafiq bələdiyyələrinin büdcələrindən ibarətdir. Yerli büdcələrə 66 rayon, 78 şəhər, 14 şəhər rayonları, 261 qəsəbə və 1722 kənd (bələdiyyə) büdcələri daxildir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının büdcələri öz gəlir və xərcləri ilə yuxarı büdcə səviyyələrinə daxil olur. Bu büdcələr arasında münasibətlər, onların formalaşması prinsipləri, tərtibi prosesi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarət «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin quruluşunu sxem 8.1-də görmək olar.

Sxem 8.1. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi, büdcədənkenar dövlət fondları işlənilib hazırlanır və qanun formasında təsdiq olunur. Muxtar respublika və yerli büdcələr işlənilib hazırlanır, yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi aktları və yaxud bələdiyyə qurumlarının nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş qaydada (bir qayda olaraq -bələdiyyə üzvlərinin şurasında) təsdiq edilir.

İstənilən səviyyəli büdcələr bir maliyyə ilinə tərtib edilir ki, bu da təqvim ilinə uyğun gəlir və 1 yanvardan 31 dekabrədək olan dövrü əhatə edir.

Hər bir büdcə müvafiq dövlət və ya yerli hakimiyyət orqanları üçün maliyyə bazası xidmətini yerinə yetirir.

8.3.2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BÜDCƏ SİSTEMİNİN FƏALİYYƏT PRİNSİPLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin fəaliyyəti bir sıra prinsiplərə əsaslanır. Büdcə quruculuğu zamanı bu prinsiplərə əməl edilməsi mütləqdir. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda büdcə sisteminin iki prinsipi- vahidlilik və müstəqillilik prinsipləri-müəyyən edilmişdir.

Deməli, Azərbaycan Respublikası büdcə sistemi bu sistemə daxil olan büdcələrin vahid prinsiplər əsasında fəaliyyətinə və onların müstəqilliyinə əsaslanır. Bu prinsiplər bir qayda olaraq unitar dövlətlər üçün xarakterikdir.

Büdcə sisteminin vahidliyi tənzimləyici mədaxil mənbələrindən istifadə etmək, məqsədli büdcə fondları yaratmaq, maliyyə ehtiyatlarını müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürmək vasitəsilə büdcələrin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır.

Büdcə sisteminin vahidliyi eyni büdcə təsnifatı, büdcə sənədləri və formalarından istifadə olunması, büdcələrin icrasına dair müntəzəm hesabatın və icmal büdcə hesabatının hazırlanması və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada təqdim edilməsi yolu ilə təmin edilir.

Büdcələrin müstəqilliyi mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq mədaxil mənbələrinin və vahid büdcə təsnifatı çərçivəsində xərclərin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək hüququnun olması ilə təmin edilir. Büdcələrin müstəqillilik prinsipi birmənalı deyil və aşağıdakıları ifadə edir:

■ dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarətmə orqanlarının büdcə sisteminin hər bir səviyyəsində büdcə prosesinin müstəqil həyata keçirilməsi hüququ;

■ Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilmiş bütün səviyyəli büdcə sistemlərinin xüsusi gəlir mənbələrinin mövcudluğu;

■ qanunvericilik əsasında tənzimləyici büdcə gəlirlərinin olması, müvafiq büdcələrin gəlirlərinin yaradılması səlahiyyətləri;

■ mərkəzi icra orqanlarının və yerli idarəetmə orqanlarının müvafiq büdcə vəsaitlərinin müstəqil olaraq xərclənməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

■ maliyyə ilinin sonunda əmələ gəlmiş və büdcə xərclərinin qənaətlə istifadəsindən yaranmış gəlirlərin mərkəzi xəzinəyə tam məbləğdə köçürülməsi.

Əksəriyyət dövlətlərin qanunvericiliklərində yuxarıda qeyd edilən iki prinsipə yanaşı aşağıdakı prinsiplər də mövcuddur:

✓ büdcə sistemi həlqələri arasında gəlir və xərclərin bölgüsü;

✓ büdcələrdə və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrində gəlir və xərclərin tam əks etdirilməsi;

- ✓ büdcənin balanslaşdırılması;
- ✓ büdcə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi;
- ✓ büdcə xərclərinin tam örtülməsi prinsipi;
- ✓ aşkarlıq prinsipi;
- ✓ büdcənin həqiqiliyi və dürüstlüyü prinsipi;
- ✓ büdcə vəsaitlərinin ünvanlı və məqsədli prinsipi;
- ✓ büdcə xərclərinin tabeçiliyi;
- ✓ kassanın vahidliyi.

Onların üzərində ətraflı dayanaq.

1. Büdcə sistemi həlqələri arasında gəlir və xərclərin düzgün bölgüsü-mərkəzi icra orqanlarına və yerli idarəetmə orqanlarına müvafiq gəlir növlərinin və xərclərinin həyata keçirilməsi üçün səlahiyyətlərin (tam və ya qismən) verilməsidir.

2. Büdcələrdə və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrində gəlir və xərclərin tam əks etdirilməsi o deməkdir ki, büdcələrin bütün gəlir və xərcləri və digər daxilolmalar tam və dolğun şəkildə büdcələrdə, büdcədən kənar fondlarda öz əksini tapmalıdır. Bütün dövlət və bələdiyyə xərcləri büdcə sistemində cəmlənmiş büdcə vəsaitləri, büdcədən kənar fondlar hesabına maliyyələşdirilməlidir.

3. Büdcənin balanslaşdırılması-hər bir büdcə balanslaşdırılmalıdır, yəni büdcədə nəzərdə tutulmuş xərclərin həcmi büdcənin gəlirlərinin və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə sərf edilən məbləğin həcminə uyğun olmalıdır. Büdcə tərtib edilərkən hakimiyyət orqanları büdcə kəsirinin həcmnin azaldılması zəruriliyini əsas tutmalıdır.

4. Büdcə vəsaitlərindən səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi büdcələrin tərtibi və büdcə vəsaitlərindən istifadə zamanı səlahiyyətli orqanlar və vəsait sə-rəncamçılarının həmin vəsaitlə daha yaxşı nəticələrə nail olmasını nəzərdə tutur.

5. Büdcə xərclərinin tam örtülməsi prinsipinin mahiyyəti xərclərin tam şəkildə büdcə gəlirləri və büdcə kəsiri hesabına örtülməsini nəzərdə tutur. Büdcə gəlirləri və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələri məqsədli şəkildə büdcə xərclərinin hər hansı bir maddəsi ilə bağlı ola bilməz (məqsədli büdcə fondlarının xərclərindən başqa).

6. Aşkarlıq (şəffaflıq) prinsipi-təsdiq edilmiş büdcənin və onun icrası haqqında hesabatın, büdcənin icrası zamanı informasiyanın dolğun verilməsi, eyni zamanda qanunverici və yerli idarəetmə orqanlarının qərarlarının və digər məlumatların açıq nəşri, büdcə layihəsinə baxılması, qərarların qəbul edilməsi üsulunun və digər məsələlərin cəmiyyət və kütləvi informasiya vasitələri üçün açıq-aşkar olması kimi başa düşülür.

7. Büdcənin həqiqiliyi – tərtib edilmiş büdcə ilə əlaqədar proqnozların göstəricilərinin büdcənin gəlir və xərclərinin reallığını, elmi cəhətdən əsaslandırıl-

masını göstərir.

8. Büdcə vəsaitlərinin ünvanlı v  məqsədli xarakteri o deməkdir ki, - büdcə vəsaitləri istiqaməti göstərilməklə konkret məqsədlərin maliyyələşdirilməsi  c n müvafiq orqanların sərəncamına verilir.

9. Büdcə x rl rinin tabeçiliyi o deməkdir ki, büdcə vəsaitlərini alanların büdcə t xsisatını v  büdcə öhdəliyi limitini özünün büdcə vəsaitlərinin baş s r ncamçısından (s r ncamçısından) almaq hüququ vardır.

10. Kassa vahidliyi onu göstərir ki, kassa daxilolmalarının köçürülməsi v  kassa ödənişləri büdcənin vahid hesabından həyata keçirilir.

Büdcənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası zamanı yuxarıda qeyd edilən prinsiplərə riayət olunması gələcəkdə büdcənin fayda verəcək şəkildə real yerinə yetirilməsi  c n ilkin şərtlərdəndir. Bu prinsiplərdən kənarlaşma büdcəyə nəzarət edilməsi və təhlili prosesini c tinl şdirir.

FƏSİL 9

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

9.1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİNİN İQTİSADI MƏZMUNU

Büdcənin gəlirləri dedikdə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq əvəzi ödənilmədən və qaytarılmamaq şərti ilə dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamına daxil olan pul vəsaiti başa düşülür. Dövlət büdcəsinin gəlirləri dövlətin maliyyə bazasını təşkil edir.

Büdcənin gəlirləri dövlətin pul vəsaiti fondunun formalaşması prosesində dövlətlə müəssisə, təşkilat və əhali arasında iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri aşağıdakı daxilolmalar hesabına formalaşır:

✦ Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin digər səviyyəsinə tənzimləyici gəlirlər növündə verilən vergi daxilolmaları istisna olunmaqla dövlət büdcəsinin xüsusi vergi gəlirləri;

- ✦ xüsusi qeyri-vergi gəlirləri;
- ✦ keçən ilin sonuna vəsait qalığı;
- ✦ sair gəlirlər.

Vergi gəlirlərinə aiddir:

✦ Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş dövlət vergi və rüsumları, penya və cərimələr;

- ✦ gömrük rüsumları və gömrük yığımları;
- ✦ dövlət rüsumları.

Qeyri-vergi gəlirlərinə aiddir:

- dövlət mülkiyyətində olan əmlakdan istifadəyə görə gəlirlər;
- dövlət mülkiyyətində olan əmlakın satışından gəlirlər;
- müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının göstərdiyi pullu xidmətdən gəlirlər;
- cərimə, müsadirə, kompensasiya (əvəzi ödənilən) tədbirlərinin tətbiqi nəticəsində əldə edilmiş vəsait;
- digər qeyri-vergi gəlirləri.

Dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin nisbəti hər il üçün “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir. Qanun vergi daxilolmalarının gəlirlərin büdcə tənzimləməsi qaydasında müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölgüsü nisbətini (payını) müəyyən edir. Bu kimi bölgü növü bəti büdcə ilinə “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu

ilə təsdiq edilir.

Vergi gəlirlərindən əlavə dövlət büdcəsinin icrası prosesində onun gəlirlərinə Azərbaycan Respublikasının digər səviyyəli büdcələrindən vəsait də daxil ola bilər. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinə eyni zamanda keçmiş ilin axırlarına qalmış vəsait də köçürülür.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərində növbəti büdcə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanunla müəyyən edilmiş dərəcədə ayrıca sətirlə məqsədli dövlət büdcə fondlarının gəlirləri nəzərdə tutulur. Həmçinin, ləğv edilmiş məqsədli fondların vəsaitlərinin qalığı dövlət büdcəsinin gəlirlərinə daxil edilir.

Planlı iqtisadiyyat dövründə dövlət büdcəsinin gəlirləri dövlət müəssisələrinin pul yığımlarına əsaslanırdı. Onlar dövlət büdcəsi gəlirlərinin 90%-dən çoxunu təşkil edirdi və əsasən iki tədiyyədən - dövriyyə vergisi və mənfəətdən ödənişlərdən ibarət idi. Bu sistem 1930-cu ildən 1990-cı ilədək mövcud olmuşdur.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri dövlətin maliyyə ehtiyatlarının təxminən 2/3-ni özündə əks etdirirdi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcənin gəlirlər bölümünün mahiyyəti bir qədər dəyişmiş və daha geniş münasibətlər sistemi olan bazar münasibətlərinin əsas meyarlarından olan çoxmülkiyyətçiliyi və sahibkarlığın inkişafını özündə əks etdirməyə başlamışdır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, respublikamızda büdcənin idarə edilməsi sahəsində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər hər şeydən əvvəl büdcənin gəlirlərinin geniş sisteminin yaradılması ilə bağlıdır. Bu mənada büdcə təsnifatında da gəlirlər mənbəyinə və onların alınmasına görə qruplaşdırılır.

Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə aparılan düzgün büdcə-vergi siyasəti əsasında dövlət büdcəsinin gəlirləri ötən dövr ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2009-cu ilə nisbətən 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin gəlirləri 10325,9 mln. manatdan 17281,5 mln. manatadək yüksəlmiş və yaxud 1,7 dəfə artmış, həmçinin 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirinin ötən ilə nisbətən 11,6% artacağı proqnozlaşdırılmışdır.

Gəlirlərin tərkibində vergilərdən daxilolmalar xüsusi rol oynayır və büdcənin 2013-cü ildə gəlirinin 42,5%-inin (5128,6 mln. manat) onun payına düşəcəyi planlaşdırılıb. Ölkəmizdə ötən dövr ərzində vergi sistemi əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmiş və ölkə iqtisadiyyatının inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Belə ki, büdcə gəlirlərinin ÜDM-in strukturuna və sahə quruluşuna uyğun artmasına, potensial gəlirlərin büdcəyə daxil olması əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüklənməsinə, vergilərin sadələşdirilməsinə, vergi dərəcələrinin azal-

dılmasına, vergi ədalətliliyinin təmin olunmasına, vergilərin yığılmasını təmin edən orqanların strukturunun təkmilləşdirilməsinə, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən vergi mühitinin yaradılmasına və s. bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olunmuşdur.

Vergi gəlirlərinə vergi qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş dövlət vergiləri və rüsumları, muxtar respublika vergiləri və rüsumları, yerli vergi və rüsumları, habelə cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar aiddir.

Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərindəki rolunu daha aydın təsəvvür etmək üçün 2010-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərinin strukturuna diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı (cədvəl 9.1).

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, 2013-ci il dövlət büdcəsinin gəlirlərində ən böyük xüsusi çəkiyə Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar (59,3%), ƏDV (14,4%), mənfəətdən vergi (11,9%), əhalidən gəlir vergisi (4,1%) malikdir.

Büdcə daxilolmalarının 6400,0 mln. manatı (33,4%) Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin, 1400,0 mln. manatı isə (7,2%) Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə təmin ediləcəkdir. Cari büdcə ilində vergi daxilolmalarının 62,0 faizi və yaxud 2740,0 mln. manatı qeyri-neft sektorunun payına düşür. Neft sektorundan vergi daxilolmaları 38,0 faiz və yaxud 1680 mln. manat məbləğində nəzərdə tutulur.

Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlər 11350,0 mln. manat təşkil edəcəkdir. Dövlət büdcəsinin digər daxilolmaları 117,0 mln. manat-0,1% səviyyəsində proqnozlaşdırılır.

Vergi və rüsumlar dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə müəyyən məbləğdə cəlb edilmiş milli gəlirin bir hissəsidir.

Bütün vergilər birbaşa və dolayı vergilərə bölünür. Birbaşa vergilər vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin bir hissəsinin (əhalidən vergilər, müəssisənin mənfəətindən vergi və s.) götürülməsidir.

Dolayı vergilər-əmtəə və xidmətlərin qiymətindən tutulan (ƏDV, aksizlər, gömrük rüsumları və s.) vergilərdir. Vergilər dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının başlıca mənbəyidir.

Beləliklə, faktlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisə və təşkilatlardan vergilərdən, gömrük rüsumlarından, Dövlət Neft Fondundan transfertlərdən, əhalidən vergilər, rüsumlar və göstərilən xidmətlərə görə sair ödənişlər hesabına formalaşır.

Azərbaycan Respublikasının 2010-2013-cü illərdə dövlət büdcəsinin gəlirləri

	2010			2011			2012			2013 (proqnoz)		
	Gəlirlərin cəmi mln. manat	Büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Gəlirlərin cəmi mln. manat	Büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Gəlirlərin cəmi mln. manat	Büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Gəlirlərin cəmi mln. manat	Büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
Gəlirlərin cəmi o cümlədən:	11403,0	100	26,9	15700,7	100,0	30,7	17281,5	100,0	32,0	19159,0	100,0	34,2
Əlavə dəyər vergisi	2082,5	19,0	5,0	2222,7	14,2	4,3	2368,9	13,7	4,3	2768,0	14,4	4,9
Aksizlər	514,9	6,7	1,2	480,9	3,1	0,9	531,5	3,1	1,0	594,0	3,1	1,1
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1429,9	12,5	3,3	2134,0	13,6	4,2	2252,0	13,0	4,2	2279,0	11,9	4,1
Mədən vergisi	130,1	1,1	0,3	129,8	0,8	0,2	125,8	0,7	0,2	121,0	0,6	0,2
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590,2	5,2	1,4	715,7	4,6	1,4	813,0	4,7	1,5	783,0	4,1	1,4
Əmlak vergisi	101,8	0,9	0,2	103,1	0,7	0,2	105,1	0,6	0,2	116,0	0,6	0,2
Torpaq vergisi	35,3	0,3	0,08	35,3	0,02	0,1	30,6	0,2	0,1	31,0	0,2	0,1
Xarici-iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	291,8	7,6	0,7	439,1	2,8	0,9	592,5	3,4	1,0	370,0	1,9	0,7
Digər vergilər	90,3	0,8	0,2	140,6	0,9	0,3	157,6	0,7	0,3	117,0	0,6	0,1
Sair daxilolmalar (Neft Fondundan daxilolmalar)	6136,2	53,8	14,4	9305,4	59,3	18,2	10306,5	59,6	19,1	11350	59,3	20,3

9.2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİSTEMİ VƏ VERGİYƏ CƏLBETMƏNİN PRİNSİPLƏRİ

9.2.1. VERGİLƏRİN MAHIYYƏTİ, NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ FUNKSİYALARI

Vergilər mühüm iqtisadi kateqoriya olub, tarixən dövlətin meydana gəlməsi, mövcudluğu və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən respublika ərazisində müxtəlif növlü vergilər müəyyən edilir və müvafiq qanunvericilik aktları və normativ-hüquqi sənədlərlə tənzimlənir. Vergi Məcəlləsində göstərilir: “Vergi dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi və əvəzsiz ödənişlərdir”.

Məcburi ödənişlər büdcə və büdcədən kənar fondlara toplanır və onların gəlirlərinin əsas mənbəyini təşkil edir.

Aşağıdakı ödənişlər fərqləndirilir:

- 1) vergi qanunvericilik normaları ilə tənzimlənən və vergi sistemində daxil edilən məcburi ödənişlər (vergi ödənişləri);
- 2) qeyri-vergi qanunvericiliyi normaları ilə tənzimlənən və vergi sistemində daxil edilməyən məcburi ödənişlər;
- 3) fəvqəladə hallarda və ya cəza tədbiri kimi cəlb edilən birdəfəlik formada tutulan məcburi ödənişlər.

Vergi ödənişi dedikdə vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənən vergi ödəyiciləri gəlirlərinin (mənfəətinin) bir hissəsinin dövlətin mərkəzləşdirilmiş fondlarına cəlb edilməsi formasıdır.

Vergi ödənişləri vergilər, yığımlar, rüsumlar və haqq formasında təqdim olunur. Vergi dedikdə heç bir qarşılıqlı təminat olmadan dövlətə ödənilən sisteməlik haqq başa düşülür.

Yığım xidmətdən istifadəyə və ya fəaliyyəti həyata keçirmək hüququna görə dövlətə ödənilən haqdır.

Rüsum dedikdə dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətə görə ödənilən haqq başa düşülür. Rüsumun maliyyə sistemində yeri mübahisəlidir.

Haqq təbii resurslardan istifadəyə görə dövlətə ödənilən və korlanmış təbii vəziyyətin kompensasiyası və bərpasına yönəldilən vəsaitdir.

Deməli, vergilər dövlətin ümumi daxili məhsulunun bir hissəsinin məcburi ödəniş şəklində öz xeyrinə götürməsinə ifadə edən müəyyən iqtisadi (maliyyə) və təşkilati-hüquqi münasibətlərin məcmusudur.

Vergitutma elminin nəzəri əsaslarını ingilis alimi A.Smit (1723-1790) qoy-

muşdur. O, ilk dəfə olaraq “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında traktat” əsərində vergitutmanın prinsiplərini müəyyən etmiş, vergi ödənişləri haqqında geniş şərh vermiş, onların ölkənin maliyyə sistemində rolunu göstərməklə vergilərin insan azadlığının və müstəqilliyinin təminatı olduğunu qeyd etmişdir.

Vergilərin müəyyən edilməsinin bir sıra şərtləri mövcuddur. Onlardan-vergilərin funksiyaları, vergilərin təsnifləşdirilməsi, vergi sistemi, vergitutma formaları və metodları, vergitutmanın prinsipləri, vergi siyasəti və s. göstərmək olar. Qısaca da olsa onların üzərində dayanaq.

Vergilərə xas olan əsas əlamətlər aşağıdakılardır:

• *birinci əlamət* – onun məcburi xarakter daşmasıdır. Bu zaman qanunla müəyyənləşdirilmiş öhdəlik yerinə yetirilmədikdə müvafiq cərimə və sanksiyalar tətbiq olunur. Bununla əlaqədar olaraq, Amerika maarifçisi və dövlət xadimi Bencamin Franklinin (1706-1790) məşhur kəlamını yada salmaq yerinə düşərdi: «Həyatda iki şey labüddür: ölüm və vergilər»;

• *ikinci əlamət* – mülkiyyətçinin dəyişməsidir. Belə ki, vergilər vasitəsilə vergi ödəyicisinin mülkiyyətinin bir hissəsi (pul formasında) büdcə fondlarını əmələ gətirməklə dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətinə çevrilir. Başqa sözlə, vergitutma subyektinin gəlirlərinin bir hissəsi dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirilir;

• *üçüncü əlamət* – verginin qaytarılmamazlığı (vergi tədiyyəsi konkret ödəyiciyə qaytarılmır) və əvəzsiz xarakter daşmasıdır (ödəyici verginin yerinə yetirilməsinə görə heç bir maddi, təsərrüfat və ya başqa hüquq əldə etmir). Bu əlamət müəyyən mənada vergiləri və yığımları rüsumlardan ayırır. Rüsum ödəyiciləri hər hansı təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsi hüququ əldə edir (məsələn, gömrük sərəhədi vasitəsilə malların idxal və ixrac edilməsi). Dövlət rüsumları məhkəmə orqanı tərəfindən (əmlak və qeyri-əmlak xarakterli iddia ərizəsində kassasiya şikayətində sənədlərin surətinin verilməsinə görə); dövlət arbitraj orqanları tərəfindən (iddia ərizəsindən); notariat orqanı tərəfindən (Azərbaycan vətəndaşının yaşayış yeri üzrə qeydiyyatına görə); viza və qeydiyyat şöbələri tərəfindən vətəndaşlıq vəziyyəti aktının qeydiyyatı və digər orqanlar tərəfindən tutulur;

• *dördüncü əlamət* - vergilərin qanuniliyidir, yəni vergilər normativ-hüquqi aktlarla təyin və tətbiq edilir;

• *beşinci əlamət* – vergilərin vacibliyidir;

• *altıncı əlamət* – vergilərin pul formasında ödənilməsidir;

• *yeddinci əlamət* – vergilərin abstrakt ödəniş olması, yəni büdcəyə ödənilərkən məqsədli xarakter daşmamasıdır.

Vergilər fiskal, bölüşdürücü, tənzimləyici, həvəsləndirici, nəzarət və sosial

funksiyaları yerinə yetirir.

Vergilərin fiskal funksiyası bütün dövlətlərə xasdır. «Fiskal» latın sözü olub zənbil deməkdir. Qədim Romada xüsusi toplayıcılar (yığıcılar) bazarda böyük zənbillə gəzir və tacirlər tərəfindən satılan əmtəələrin bir hissəsini buraya yığırdılar. Bu, ticarətetmə hüququna görə özünəməxsus bac (yığım) idi. Fiskal funksiyanın köməyilə vergilər dövlət maliyyə resurslarını formalaşdırır və dövlətin fəaliyyəti üçün maddi baza yaradılır. Bu funksiyanın reallaşdırılmasının əsas vəzifəsi büdcənin gəlir bazasını təmin etmək və mümkün qədər dövlət xəzinəsinə daha çox vəsait cəlb etməkdən ibarətdir.

Bölüşdürücü funksiyanın mahiyyəti ictimai gəlirin ayrı-ayrı kateqoriyalar arasında yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir. Yəni, əhalinin varlı təbəqəsinin vergi yükünün artırılması hesabına vəsaitlər bu kateqoriyadan olan əhalinin daha kasıb hissəsinə ötürülür. Bu funksiyaya misal olaraq aksizləri, mütərəqqi vergitutmanı göstərmək olar. **Bölüşdürücü** funksiya vergi mexanizmləri vasitəsilə dövlətin qarşısında qoyulan müəyyən məqsədlərə nail olmasına xidmət edir.

Vergilərin tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyaları bir – birilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Tənzimləyici funksiya vasitəsilə vergi və rüsumlar təkrar istehsal prosesini stimullaşdırmaq, sürətləndirmək və ləngitməklə, kapital yığımını gücləndirmək və zəiflətmək, əhalinin tədiyyə qabiliyyətini genişləndirmək və ya azaltmaqla onun inkişafına əhəmiyyətli təsir edir.

Vergilərin tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyasını reallaşdırmaq eyni məqsədə - istehsalın tsikliyi yumşaltmaq və bütövlükdə cəmiyyətin müntəzəm və artan inkişafını təmin etməyə yönəldilmişdir. Vergilərin bu funksiyaları dövlətin təkrar istehsal prosesində iştirak etmək üçün maddi şərait yaradılmasını nəzərdə tutur.

Vergilərin tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyaları eyni zamanda iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasında, müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin tənzimlənməsində özünü təzahür etdirir.

Nəzarət funksiyası - iqtisadiyyatın müxtəlif subyektlərinin gəlirlərinin əmələ gəlməsi və bölgüsü prosesində dəyər proporsiyalarına əməl edilməsinə şərait yaradır.

Vergilərin sosial funksiyası əhalinin gəlirlərinin bir hissəsinin götürülməsinin tənzimlənməsində və əhalinin ayrı –ayrı kateqoriyalarına vergi güzəştinin tətbiq edilməsində istifadə edilir.

Vergitutmanın prinsipləri vergilərin bir iqtisadi kateqoriya kimi məqsədəuyğunluğunu əks etdirən əsas müddəalardır. Vergitutmanın məqsədyönlü təşkilinin əsas prinsipləri Adam Smit tərəfindən “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri

haqqında“ əsərində müəyyən edilmişdir. Müasir şəraitdə vergitutmanın əsasən aşağıdakı prinsiplərini göstərmək olar.

Məcburilik prinsipi. Bu prinsip vergilərin ödənilməsinin məcburiliyini ifadə edir.

Ədalətlik prinsipi. Ədalətlik prinsipi əsasən eyni vəziyyətdə olan hüquqi və fiziki şəxslərin eyni cür vergi ödəmələrini təmin edir. Bu prinsip heç bir dövlətin öz ərazisində tam nail ola bilmədiyi prinsipdir.

Vergi ödəyiciləri üçün əlverişlilik prinsipi. Bu prinsip vergilərin vergi ödəyiciləri üçün ən əlverişli vaxtda ödənilməsini ifadə edir. Burada vergi ödəyicilərinin maraqları və imkanları maksimum nəzərə alınmalıdır.

Tarazlılıq prinsipi. Bu prinsip ÜDM-ə nisbətən vergi yükünün həddinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, bu prinsip vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında maraqların tarazlığının qorunmasına yönəldilmişdir.

Səmərəlilik prinsipi. Bu prinsipə əsasən vergitutma sistemi səmərəli və qənaətlili olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, vergilərin yığılmasına çəkilən xərclər vergi daxilolmalarının 7%-ni keçən vergi sistemi qeyri-səmərəli olur.

Vahidlik prinsipi. Bu prinsip vergi sisteminin ölkənin bütün ərazisində, bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Vergilərin birdəfəlik tutulması prinsipi. Bu prinsipin mənası ondan ibarətdir ki, eyni vergi obyektini müəyyənləşdirilmiş vergitutma dövründə yalnız bir dəfə vergiyə cəlb edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 5-ci maddəsinə əsasən vergitutmanın aşağıdakı formaları mövcuddur.

1. Bilavasitə mənbədən (verginin gəlir və ya mənfəət əldə edilməsindən tutulması). Məsələn, əmək haqqından tutulan vergilər.
2. Bəyannamə üzrə (verginin gəlir və ya mənfəət əldə edilməsindən sonra tutulması). Bütün vergi ödəyiciləri (yol və torpaq vergisinin ödəyicilərindən başqa) vergi orqanlarına vergi bəyannamələri təqdim etməlidir.
3. Bildiriş üzrə (verginin gəlir və ya mənfəət əldə edilməsindən sonra tutulması). Bu formada vergiyə cəlb olunma torpaq vergisinin ödəyicilərinə şamil edilir.

Vergitutma metodu – vergi bazasının artmasından asılı olaraq vergi dərəcəsinin dəyişməsidir. Vergitutmanın progressiv, reqressiv, proporsional və sabit metodları vardır.

Progressiv vergitutma metodunda əldə olunan gəlirlərin məbləği artdıqca həm tətbiq edilən dərəcələr, həm də ödənilən verginin məbləği artır.

Reqressiv vergitutma metodunda əldə olunan gəlirlərin məbləği artdıqca tətbiq edilən dərəcələr aşağı düşür və ödənilən verginin məbləği azalır.

Proporsional vergitutma metodunda verginin dərəcəsi vergitutma bazasından asılı deyil. Məsələn, mənfəət vergisinin dərəcəsi istənilən həcmdə mənfəət əldə edən şəxslər üçün eynidir.

Sabit vergitutma metodu hər bir vergi ödəyicisi üçün bərabər məbləğdə verginin tutulması deməkdir.

9.2.2. VERGİLƏRİN TƏSNİFLƏŞDİRİLMƏSİ, VERGİ SİSTEMİ VƏ VERGİ SİYASƏTİ

Vergilərin təsnifləşdirilməsinin prinsipləri. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq vergilər xarakterik əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir. Vergilərin təsnifləşdirilməsi onların sistemləşdirilməsi üçün olduqca zəruridir. Təsnifləşdirmə müxtəlif meyarlar əsasında qruplaşdırma deməkdir.

Vergilər iqtisadi mahiyyətinə, xüsusiyyətlərinə və əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir.

1. İqtisadi mahiyyətinə görə vergilərin gəlir, sərvət və istehlaka görə bölgüsü aparılır. Bu bölgüyə əsasən gəlir vergilərinə - gəlir və mənfəət vergiləri; sərvət vergilərinə - əmlak, torpaq və mədən vergiləri; istehlak vergilərinə (dolaylı vergilər) isə - əlavə dəyər vergisi, aksizlər, satışdan vergi və gömrük rüsumları aiddir.

2. Xüsusiyyətlərinə görə isə vergilər iki yerə bölünür:

1) müəyyənedilmə metoduna və tutulma üsuluna görə - birbaşa və dolaylı vergilərə;

2) ödənildiyi büdcənin səviyyəsinə görə isə:

a) təhkim olunmuş vergilər - birbaşa və ya bütövlükdə konkret büdcə və ya qeyri-büdcələrə köçürmələr;

b) tənzimləyici vergilər - respublika və yerli büdcələrə köçürülən ödənişlər.

1. Vergitutma nəzəriyyəsinə əsasən bilavasitə gəlir (gəlir, mənfəət) və əmlakdan (mülkiyyətdən) tutulan vergilər birbaşa vergilər, əmtəənin qiymətini formalaşdıran istehlak xarakterli vergilər isə dolaylı vergilər hesab edilir. Dolaylı və birbaşa vergilərin təsnifləşdirilməsinin əsas səbəbi vergi ödəyicisinin (və istehlakçının) üzərinə düşən vergi yükünün müəyyən edilməsidir. Bu vergilər vergi ödəyicisinin əldə etdiyi gəlirləri xərcləməmişdən əvvəl tutulur. Burada gəlirlər (mənfəət, əmək haqqı, faiz, renta və s.), daşınan və daşınmaz əmlakın (vergi ödəyicisinin torpağı, evi, maşını, qiymətli kağızları və s.) dəyəri vergi yığımının obyektini hesab edilir. Birbaşa vergitutma vergi ödəyicisinin gəlirlərini və ailə vəziyyətini nəzərə alır, yəni stimullaşdırıcı xarakter daşıyır.

Birbaşa və dolaylı vergilərin təsnifləşdirilməsinin isə iki prinsipi mövcuddur:

- * müəyyən edilmə metoduna və ya tutulma üsuluna görə;
- * vergilərin istehlakçının üzərinə keçilməsi imkanına görə.

Müəyyən edilmə metoduna və ya tutulma üsuluna görə (gəlir və xərc meyarına əsasən) aşağıdakılar fərqləndirilir:

1) birbaşa vergilər – maddi nemətlərin yığılması prosesində bilavasitə vergi ödəyicisinin gəlirlərindən və yaxud əmlakından tutulur;

2) dolaylı vergilər – konkret vergi ödəyicisinin gəlirlərindən və əmlakından asılı deyildir və əmtənin qiymətini və xidmətlərini formalaşdıran istehlak xarakterli vergilərdir. Başqa sözlə, dolaylı vergilər – xərclər ilə əlaqədardır və istehlakçının üzərinə qoyulur. O, əmtənin qiyməti vasitəsi ilə tutulur və təsərrüfat aktivlərindən və dövriyyəsiindən, maliyyə əməliyyatlarından irəli gəlir (aksizlər, əlavə dəyər vergisi, gömrük rüsumları, satışdan vergi, dövriyyə vergisi və s.).

Birbaşa vergilər arasında aşağıdakılar fərqləndirilir:

a) real (birbaşa) vergilər. Bu vergiyə vergitutmanın bu və ya digər obyektindən əldə edilən təsəvvür olunan orta gəlir cəlb edilir (avtomobil nəqliyyatı sahiblərindən vergi, torpaq vergisi və s.);

b) şəxsi (birbaşa) vergilər. Həqiqətən əldə edilmiş gəlirdən ödənilən və faktiki ödəniş qabiliyyətini əks etdirən vergidir.

Şəxsi (birbaşa) vergilər – gəlir mənbəyindən və ya bəyannamə üzrə hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərinə və əmlakına görə vergiləri əks etdirir. Buna görə də, real (birbaşa) vergilərdən fərqli olaraq, vergi yığım obyektləri orta hesabla deyil, konkret olaraq hər bir vergi ödəyicisi üzrə nəzərə alınır. Əsas şəxsi (birbaşa) vergilərə əhalidən tutulan gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəətindən vergilər, kapital dövriyyəsiindən əldə olunan gəlirlərdən vergi, resurs ödənişləri, əlavə mənfəətdən vergi və əmlak vergisi aid edilir.

Dolaylı vergilər içərisində isə aşağıdakıları fərqləndirmək lazımdır:

a) fərdi vergilər – müəyyən qrup əmtəələr bu vergiyə cəlb edilir;

b) universal vergilər – bir sıra istisnalar olmaqla bütün əmtəələr, işlər və xidmətlər cəlb edilir;

c) fiskal inhisar – dövlət sektorunun əmtəə və xidmətləri cəlb edilir (keçmiş SSRİ – də dövriyyə vergisi);

d) gömrük rüsumları.

Vergilərin istehlakçının üzərinə keçirilməsi imkanına görə aşağıdakılar fərqləndirilir:

1) birbaşa vergilər – son ödəyicisi gəlir əldə edən olur;

2) dolaylı vergilər – son ödəyicisi əmtənin istehlakçısı olur. Bu halda vergi qiymətə əlavə yolu ilə qoyulur.

Təhkim edilmiş vergilər bilavasitə və tamamilə konkret büdcəyə və büdcə-

dənkənar fondlarda daxil olur. *Tənzimləyici* (müxtəlif səviyyəli) vergilər müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülür. Bölüşdürmə nisbəti qanunvericiliklə müəyyən edilir.

3. Əlamətlərinə görə vergiləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1) vergitutma subyektinə (vergiödəyicisi) görə bunlar fərqləndirilir:

■ fiziki şəxslərdən vergilər (gəlir vergisi, fiziki şəxslərin əmlakına vergi və s.);

■ müəssisə və təşkilatlardan (hüquqi şəxslərdən) vergi (mənfəətdən vergi, əlavə dəyər vergisi, müəssisə və təşkilatların əmlakına vergi və s.);

■ həm fiziki şəxslər, həm də müəssisə və təşkilatlar tərəfindən ödənilən qarışıq vergilər (dövlət rüsumu, bəzi gömrük rüsumları, nəqliyyat vasitələri sahiblərindən vergi və s.).

2) Vergilərin növünə görə: birbaşa və dolaylı vergilər də təsnifləşdirilir:

a) birbaşa vergilər: vergi ödəyicisinin ödəniş qabiliyyətliliyinə görə real (birbaşa) vergilər və vergitutma predmetinin zahiri əlamətlərinə görə - şəxsi (birbaşa) vergilərə ayrılır;

b) dolaylı vergilər - universal (ƏDV) və fərdi (aksizlər) vergilər kimi çıxış edir.

3) Vergitutma obyektinə görə: gəlir, mənfəət və s. vergilər fərqləndirilir.

4) Vergitutma formasına görə: bildiriş üzrə, bəyannamə üzrə və bilavasitə mənbədən tutulan vergilərə ayrılır.

5) Təyinatına görə: ümumi və məqsədli vergilər fərqləndirilir.

6) Vergi dərəcəsinə görə: progressiv, reqressiv, proporsional və sabit vergilər mövcuddur.

7) Ödəmə mənbəyinə görə: təqdimmədən gəlir, əmək haqqı, fərdi gəlir və mənfəət.

Vergiləri müəyyən edən hakimiyyət orqanlarının səviyyəsindən asılı olaraq bütün vergilər üç növə ayrılır (cədvəl 9.2.):

■ Dövlət vergiləri (Azərbaycan Respublikası səviyyəsində);

■ Muxtar Respublika vergiləri (Naxçıvan MR səviyyəsində);

■ Yerli vergilər (yerli özünüidarəetmə səviyyəsində).

Bu deyilənləri aşağıdakı məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Dövlət vergiləri dedikdə Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur.

Muxtar Respublika vergiləri Naxçıvan MR-də Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq Naxçıvan MR-in qanunları ilə müəyyən edilən və Naxçıvan MR-in ərazisində ödənilən vergilərdir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin təsnifatı

Dövlət vergiləri	Muxtar Respublika vergiləri	Yerli (bələdiyyə) vergilər
1	2	3
1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1. Fiziki şəxslərin torpaq vergisi
2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa)	2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlarından başqa)	2. Fiziki şəxslərin əmlak vergisi
3. Əlavə dəyər vergisi	3. Əlavə dəyər vergisi	3. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi
4. Aksizlər	4. Aksizlər	4. Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi
5. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	5. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	
6. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	6. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	
7. Yol vergisi	7. Yol vergisi	
8. Mədən vergisi	8. Mədən vergisi	
9. Sadələşdirilmiş vergi	9. Sadələşdirilmiş vergi	

Yerli vergilərə (bələdiyyə vergiləri) Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə və müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazisində ödənilən vergilər aiddir.

Vergi sistemi ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən vergilərin məcmusunu, vergi quruculuğunun metodları və prinsiplərini ifadə edir. Başqa sözlə, vergi sistemi dedikdə müəyyən məqsədə çatmaq üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vergilərin məcmusu başa düşülür.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 4-cü maddəsinə əsasən

Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminə-dövlət vergiləri, Naxçıvan Muxtar Respublikasının vergiləri və yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) daxildir.

Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin qurulması prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Təşkilati prinsiplər: vahid vergi siyasəti, vahid vergi sistemi və vergitutma sahəsində səlahiyyətlərin müəyyən edilməsi.

2. İqtisadi prinsiplər: vergitutmanın ümumi prinsipləri, vergitutmanın iqtisadi əsaslandırılması, vergi ödəyicilərinin diskriminasiyasına yol verilməməsi və vergi yükü prinsipi.

3. Hüquqi prinsiplər: qanunauyğunluq, vergi ödəyicilərinin aydınlığı, vergi qanunlarının əks qüvvəsinin inkarı, vergi qanunvericiliyi normalarının və beynəlxalq normaların üstünlüyü prinsipi.

Vergilərin müəyyən edilməsinin əsas şərtləri. Vergi o halda müəyyən edilmiş hesab olunur ki, bu zaman vergi ödəyicisi və vergitutma elementləri vergitutma obyektinə, vergitutma bazasına, vergi dövrü, vergi dərəcəsi, vergilərin hesablanması qaydası, verginin ödənilməsi qaydası və müddəti müəyyən edilmiş olsun. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən (maddə 12.3) **vergitutma obyekti** gəlir, mənfəət, əmlak, torpaq, faydalı qazıntılar, təqdim edilmiş malların (işin, xidmətin) dəyəri və s. hesab edilir.

Vergitutma bazası – vergitutma obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyətlə ifadəsini əks etdirir.

Vergi dövrü – vergi bazasının formalaşması prosesinin başa çatdığı, vergi öhdəliyi məbləğinin qəti şəkildə müəyyən edildiyi dövrə deyilir.

Vergi dərəcəsi – vergitutma vahidinə düşən vergi vahidinin məbləğini əks etdirir.

Vergi sistemini aşağıdakı iqtisadi göstəricilər xarakterizə edir:

- vergi yükü;
- birbaşa vergilərlə dolayı vergilərin nisbəti;
- birbaşa vergilərin strukturunda gəlir, mənfəət və əmlak vergisinin xüsusi çəkisi;
- xarici və daxili ticarətdən əldə olunan vergi gəlirlərinin nisbəti.

Vergi siyasəti – dövlətin vergilərlə bağlı qarşısında duran problemlərin həll edilməsi üçün həyata keçirdiyi tədbirlər planıdır.

Vergi siyasətinin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

✓ fiskal - dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsini zəruri maliyyə ehtiyatları ilə təmin etmək üçün büdcəyə pul vəsaitinin yığılması;

✓ tənzimləmə - dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkədə sahibkarlığın və xarici iqtisadi əlaqələrin fəallaşması və sosial problemlərin həlli;

✓ nəzarət - iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarət.

Vergi siyasətinin başlıca vəzifələrindən aşağıdakıları göstərmək olar:

✓ dövləti maliyyə resursları ilə təmin etmək;

✓ iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün əlverişli şərait yaratmaq;

✓ əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin gəlirlərinin səviyyəsində olan bərabərsizliyi aradan qaldırmaq.

Bu göstərilən vəzifələr ümumi qəbul edilmiş vəzifələldir, lakin qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün hər bir dövlət konkret dövr üçün vergi siyasətinin vəzifələrini və əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Ümumiyyətlə, vergi siyasətinin aşağıdakı formaları mövcuddur:

▪ **Səmərəli vergi siyasəti.** Bu halda sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılır, sosial proqramlar məhdud olur və dövlət xərcləri azalır.

▪ **Maksimal vergi siyasəti.** Bu zaman vergilərin artırılması dövlət gəlirlərinin yüksəlməsi ilə müşayiət olunur.

▪ **Kifayət qədər yüksək vergitutma səviyyəsini və eyni zamanda yüksək səviyyəli sosial müdafiəni nəzərdə tutan vergi siyasəti.** Bu tip vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət kifayət qədər yüksək vergilər tətbiq etməklə nəzərəcarpacaq sosial müdafiə proqramları işləyib hazırlayır. Bu zaman büdcənin böyük hissəsi müxtəlif sosial fondların artırılmasına yönəldilir.

2010-2013-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin daxilolmalarını təmin edən orqanlara dair məlumatları cədvəl 9.3-dən daha aydın görmək olar. Belə ki, 2010-cu ildə büdcə daxilolmalarının 42,5%-i Vergilər Nazirliyi, 10,5%-i Gömrük Komitəsi, 0,05%-i Dövlət Əmlakının İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Komitəsi, 51,9%-i Dövlət Neft Fondu və 0,19%-i sair orqanlar tərəfindən təmin edilmişdir. 2013-cü il üçün bu göstəricilər müvafiq olaraq 33,9%, 7,2%, 0,003%, 59,3% və 0,1% proqnozlaşdırılmışdır.

2010-2013-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi daxilolmalarını təmin edən orqanlara dair məlumat (mln. manatla)

Büdcə daxilolmalarını təmin edən orqanlar	2010		2011		2012		2013 (proqnoz)	
	Məbləğ	Xüsusi çəki,%-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki,%-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki,%-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki,%-lə
Gəlirlərin cəmi	11403,0	100,0	15700,0	100,0	17281,5	100,0	19159,0	100,0
O cümlədən:								
1. Vergilər Nazirliyi	4470,0	42,5	5160,0	33,9	5311,6	31,2	6400,0	33,9
2. Dövlət Gömrük Komitəsi	1100,0	10,5	1140,0	7,3	1200,0	7,6	1380,0	7,2
3. Dövlət Əmlakının İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Komitəsi	5,0	0,05	5,0	0,1	5,0	0,01	5,0	0,01
4. Dövlət Neft Fondu	5915,0	51,9	9305,4	59,3	10306,5	59,6	11350,0	59,3
5. Sair orqanlar	20,0	0,19	41,0	0,26	17,8	0,1	19,0	0,1

9.2.3. DÖVLƏT VERGİLƏRİ VƏ BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA ONLARIN ROLU

Büdcə sisteminin gəlirləri Azərbaycan Respublikasının büdcə və vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq formalaşır. Belə ki, "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, büdcə gəlirləri Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmuş qaydada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardan ibarətdir (maddə 1.1.11).

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri mərkəzləşdirilmiş və yerli gəlirlərdən ibarətdir. Mərkəzləşdirilmiş gəlir - dövlət büdcəsində müəyyən edilən normativlərə uyğun olaraq dövlət büdcəsi gəlirlərindən yerli gəlirlər çıxıldıqdan sonra formalaşan gəlirdir. Yerli gəlirlər - dövlət büdcəsindən müəyyən edilən normativlər əsasında formalaşan ayrı-ayrı şəhər və rayonlar üzrə gəlirlərdir.

Azərbaycan Respublikasının Vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq büdcə gəlirləri vergilərdən daxilolmalar, rüsumlar, qrantlar və digər gəlirlərdən ibarətdir.

Vergilərdən daxilolmalar dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin bir hissəsinin özgeninkiləşdirilməsi şəklində büdcəyə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir. Azərbaycan Respublikasının vergilər qanunla müəyyən edilir. Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən respublikamızda vergilər dövlət vergilərinə, muxtar respublika vergilərinə və yerli vergilərə (bələdiyyə vergilərinə) bölünür. Vergilər vergi bazasına görə fərqlənir. Bu halda vergi bazası kimi məcmu gəlirlər, əmək haqqı, mal dövriyyəsinin həcmi, mülkiyyət, idxal olunan mallar və s. çıxış edə bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən vergilər gəlirlərdən (mənfəətdən) tutulan vergilərə, mülkiyyətdən vergilərə, mal və xidmətlərə görə vergilərə, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilərə və sair vergilərə bölünür. Gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərindən (mənfəətindən) vergilərə bölünür.

Əmək haqqı fonduna və işçi qüvvəsinə vergilər dedikdə, əmək haqqı fondundan faiz nisbəti ilə və ya hər işçiyə görə konkret müəyyənləşdirilmiş məbləğ formasında işə götürənlərdən və ya sərbəst qaydada məşğul olanlardan tutulan vergilər nəzərdə tutulur. Bu zaman vergilər formasında tutulan vəsaitlər müəyyən edilmiş məqsədli proqramların yerinə yetirilməsinə yönəldilmir.

Mülkiyyətdən vergilərə mülkiyyətlə bağlı vergilər daxildir. Qeyd olunan vergilər mülkiyyətin sahibləri və istifadəçiləri ödəyirlər. Büdcə təsnifatında

mülkiyyətdən vergilər daşınmaz əmlaka görə dövrü vergilərə, əmlakın xalis dəyərindən ödənilən cari vergilərə, vərəsəlik və bağışlanma qaydasında mülkiyyətə keçmiş əmlakdan vergilərə, maliyyə əməliyyatlarına və kapitalla aparılan əməliyyatlara görə vergilərə, mülkiyyətə görə digər cari vergilərə bölünür.

Sosial ayrımlar dövlətin həyata keçirdiyi sosial proqramlardan asılı olaraq sosial təminatə və sosial ehtiyacları ayrımlara bölünür. Sosial təminatə ayrımlar məcburi xarakter daşıyır və xüsusi fondun yaradılmasını nəzərdə tutur.

Qrantlar dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün müvafiq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş yardımdır. Beynəlxalq təşkilatlar, xarici hökumətlər, xarici hüquqi və fiziki şəxslər qrantların donoru kimi çıxış edə bilər.

Xarici hökumətlərdən daxil olan qrantlara xarici hökumətlərdən dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən proqramların həyata keçirilməsi və ya büdcənin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə alınmış ödənişlər daxildir.

Beynəlxalq təşkilatlardan daxil olan qrantlara xeyriyyəçilik, humanitar inkişaf və başqa ictimai yönümlü beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən təhsil, elm, səhiyyə, incəsənət, idman və digər sahələrdə proqramların həyata keçirilməsi məqsədi ilə alınmış ödənişlər daxildir.

Dövlətin idarəetmə sektorunun digər həlqələrindən daxil olan qrantlara maliyyə-kredit institutları, ictimai fondlar, assosiasiyalar, federasiyalar, komitələr və sair təşkilatlar tərəfindən dövlət üçün əhəmiyyət kəsb müxtəlif tipli layihə və proqramların həyata keçirilməsi məqsədi ilə alınmış ödənişlər daxildir.

Digər gəlirlər isə mülkiyyətdən gəlirlərə, mal və xidmətlərin satışından daxilolmalara və könüllü köçürmələrə bölünür.

Dövlət vergiləri, onların cəlb olunması və büdcəyə köçürülməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Dövlət vergiləri Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində tutulur. Bütün dövlət vergilərinin dərəcələrinin həddi Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir və hər il üçün tətbiq olunan dərəcələr müəyyən edilmiş dərəcələrdən yüksək ola bilməz. Lakin növbəti il üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanun qəbul edilən zaman həmin dərəcələrə yenidən baxıla bilər.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında 9 dövlət vergisi (Vergi Məcəlləsi və ona əlavələr üzrə) fəaliyyət göstərir və onların əsasları aşağıdakılardır: əlavə dəyər vergisi (ƏDV), aksizlər, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi və s.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında ayrı-ayrı vergilərin roluna dair Azərbaycan Respublikasının 2010-2013-cü illərdə dövlət büdcəsinin məlumatları əsasında müəyyən mühakimə yürütmək olar (cədvəl 9.4).

Azərbaycan Respublikasının 2010-2013-cü illərdə dövlət büdcəsinin vergi və vergi olmayan gəlirlərinin strukturu (mln. man).

Göstəricilər	2010		2011		2012		2013-cü il proqnoz	
	Məbləğ	Xüsusi çəki,%-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki,%-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki,%-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki,%-lə
Gəlirlərin cəmi	11403,0	100,0	15700,0	100,0	17281,0	100,0	19159,0	100,0
o cümlədən: Vergi gəlirləri-cəmi	4887,0	46,4	6268,7	37,6	6975,0	40,4	7263,6	37,9
ondan: Əlavə dəyər vergisi	2082,5	18,2	2222,7	14,2	2366,9	13,7	2768,6	14,5
Aksizlər	511,4	4,5	480,2	3,2	531,5	3,1	594,0	3,1
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1429,0	12,5	2134,0	11,2	2252,0	13,0	2279,0	11,9
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590,0	5,2	715,7	4,6	813,0	4,7	783,0	4,1
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	101,8	0,84	103	0,6	105,1	0,6	116,0	0,6
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	35,3	0,31	35,3	0,2	30,6	0,2	31,0	0,2
Yol vergisi	24,8	0,22	36,0	0,2	39,0	0,2	54,0	0,3
Mədən vergisi	130,1	1,14	129,8	0,8	125,8	0,7	121,0	0,6
Sadələşdirilmiş vergi	65,5	0,52	95,0	0,6	96,0	0,6	117,0	0,6
Gömrük rüsumları	218,3	1,9	223,0	1,4	292,0	1,9	285,0	1,9

Azərbaycan Respublikasının 2010-2013-cü illərdə dövlət büdcəsinin vergi və vergi olmayan gəlirlərinin strukturu (mln. man).

Dövlət rüsumu	89,8	0,79	85,0	0,5	105,0	0,6	115,0	0,6
Vergi olmayan gəlirlər * o cümlədən:	5371,0	47,1	9802,2	63,2	10306,0	59,6	11895,4	62,1
Dövlət Neft Fondun- dan daxilolmalar	4915,0	43,8	9203,2	59,3	9905,0	57,3	11350,0	59,2
Mal və xidmətlərə görə daxilolmalar	164,0	1,40	296,01	1,9	320,5	1,9	370,0	1,9
Mülkiyyətdən gəlirlər	10,5	0,13	9,0	0,1	5,0	0,01	6,0	0,01
Könüllü köçürmələr	13,0	0,11	14,2	0,1	16,7	0,03	18,2	0,03

* Sair gəlirlər

Cədvəldən göründüyü kimi, 2013-cü ildə büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin xüsusi çəkisi 37,9%, o cümlədən əlavə dəyər vergisi 14,5%, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 11,9%, fiziki şəxslərin gəlir vergisi 4,1%, aksizlər 3,1% olacağı proqnozlaşdırılmışdır. Gəlirlərin qalan hissəsinin isə (62,1%) vergi olmayan gəlirlərin payına düşəcəyi gözlənilir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibində vergi gəlirlərinin xüsusi çəkisi azalaraq 2009-cu ildə 48,8 faizdən 2010-cu ildə 46,4 faizə enmiş, 2013-cü ildə isə 37,9 faiz nəzərdə tutulmuşdur.

Hər bir vergi öz vergiyəcəlbətmə xüsusiyyətlərinə və müxtəlif dərəcələrə malikdir. Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin rolunu müəyyən etmək üçün ayrı-ayrı növ vergilərin xüsusiyyətlərini araşdırmaq məqsədə uyğun olardı.

Əlavə dəyər vergisi. Əlavə dəyər vergisi 1954-cü ildə fransız iqtisadçısı M.Lore tərəfindən təklif edilmiş və 1958-ci ildə Fransada tətbiq edilmişdir. Lakin bu vergi növü Avropa dövlətlərində 1967-ci ildə tətbiqini tapmışdır. ƏDV əsasən Avropa ölkələrində tətbiq edilmiş və dövlətlərin Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olmaq üçün əsas şərtlərdən birisidir. ABŞ-da qanunvericilər bu verginin tətbiq edilməsini məqsədəuyğun hesab etməmişlər. Qərbi Avropada bu vergi 60-cı illərin sonunda Almaniyada, Fransada, İsveçrədə, Danimarkada, Niderlandda, 70-ci illərin əvvəllərində isə Belçikada, İngiltərədə, İtaliyada, Lüksemburqda, Norveçdə tətbiq edilmişdir.

Hazırda bu vergi praktik olaraq Avropanın bütün ölkələrində fəaliyyət göstərir. Vergi daxilolmalarının 14%-i bu verginin payına düşür. Lakin bir sıra inkişaf etmiş dövlətlər ƏDV-ni tətbiq etmirlər. Məsələn, ABŞ-da, Kanada və Yaponiyada satışdan vergi tətbiq edilir.

ƏDV vasitəli vergilər qrupuna daxildir. Azərbaycan Respublikasında ƏDV 1 yanvar 1992-ci ildən BVF-nin təklifi ilə tətbiq edilməyə başlamışdır.

Ölkəmizdə ƏDV-nin tətbiqinə qədər dövriyyədən vergi mövcud olmuşdur, yəni ƏDV-nin əvəzləyicisi dövriyyədən vergi sayılırdı. Onun hesabına keçmiş SSRİ-də büdcənin gəlir bazasının xeyli hissəsi formalaşır. Dövriyyədən vergi 30-cu illərdə keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində tətbiq edilmiş və 60 ilə yaxın ömür sürmüşdür. Bu illər planlı iqtisadiyyat, qiymətlərin, istehsalın və əhalinin gəlirlərinin mərkəzləşdirilmiş tənzimlənməsi dövrü olmuşdur. Dövriyyə vergisi qiymət tənzimləyicisi rolunu oynayır. Müəyyən məhsullar üzrə (avtomobil, araq, tütün) dövriyyə vergisi maya dəyərində nisbətən qiymətləri artırır və vasitəli vergi xarakterinə malik idi. Lakin dövriyyə vergisi vahid dərəcəyə malik deyildi. Ona görə qiymətlərin səviyyəsi (xüsusi olaraq ərzaq məhsullarına, hərbi texnikaya, dərman məhsullarına, uşaq məhsullarına, kitablara və b.) süni olaraq azaldılırdı.

Dövriyyə vergisi bütövlükdə büdcəyə köçürülürdü. Onun hesablanmasının əsas üsulu qiymətlər arasındakı fərq üsulu idi. Verginin məbləği sənayenin topdansaş qiyməti ilə müəssisənin topdansaş qiyməti arasındakı fərq kimi hesablanıb ödənilirdi. Belə bir sistem planlı təsərrüfatın tələbatını təmin edirdi və planlı iqtisadiyyatın məhdud elementini təşkil edirdi.

Bazar münasibətlərinə keçilməsi sərbəst bazar qiymətlərinin formalaşmasını və tətbiq edilmiş topdansaş və pərakəndə qiymətlərin ləğvini tələb edirdi. Belə olan təqdirdə yeni iqtisadi şəraitdə dövriyyə vergisinin əvvəlki qaydada mərkəzləşdirilmiş tətbiqinin mümkünlüyü aradan çıxdı, dövlət büdcəsinin əvvəlki qaydada doldurulması məqsədilə başqa vergi növünün tətbiq edilməsi zərurəti yarandı. Dünya təcrübəsi göstərdi ki, dövriyyə vergisini əvəz edən iki vergi növü mövcuddur. Bu, ƏDV və pərakəndə satışdan vergi idi. Onlar istehsalatdan tutulan vergilər idi və əhali pul xərclədikcə bu vergiləri ödəyirdilər. Son 30 il ərzində inkişaf etmiş ölkələr istehsalat vergisinə keçməyə başlamışlar. Xüsusilə, ƏDV populyar idi, çünki onun dövriyyə vergisinə oxşar xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu vergilərin hər biri çoxpilləlidir və son istehlak qədər əmtəənin hərəkətinin hər bir mərhələsində tətbiq olunur. Lakin dövriyyə vergisindən fərqli olaraq, hesablanmış ƏDV məbləğindən əmtəənin hərəkətinin əvvəlki mərhələlərində ödənilmiş ƏDV çıxılır.

ƏDV-nin büdcə üçün müəyyən üstünlükləri vardır. Belə ki, bu, gəlirlərin sabit və daimi mənbəyidir. O, istehlakçı üçün onun ödənilməsindən yayınmasına çətinlik törədir. Bu mənada ƏDV-nin fiskal mahiyyəti böyükdür. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin mədaxilində ƏDV-nin xüsusi çəkisi 14,5 faiz və ya 2768,6 mln. manat nəzərdə tutulur. ƏDV-nin ÜDM-də xüsusi çəkisi 4,9%-ə bərabərdir.

ƏDV-nin ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçən və ya qeydiyyatdan keçməli olan şəxs, o cümlədən rezident və qeyri-rezident hüquqi və fiziki şəxslər ƏDV-nin ödəyicisidir.

Malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və vergi tutulan idxal vergitutma obyektidir.

ƏDV-nin dərəcələri ölkələr üzrə differensiallaşdırılmış və ya qanunvericiliklə güzəştli dərəcələr nəzərdə tutulur. Hazırda Azərbaycan Respublikasında ƏDV-nin dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın dəyərinin 18 faizini təşkil edir. ƏDV malın (işin, xidmətin) vergi tutulan dəyərinə əlavə edilmir.

ƏDV sıfır (0) dərəcə ilə də tutulur. Azad olunan əməliyyatlar üzrə mallara (işlərə, xidmətlərə) ƏDV tətbiq edilmir.

Vergi tutulan dövriyyə hesabat dövrü ərzində vergi tutulan əməliyyatların

ümumi dəyərindən ibarətdir.

Vergi tutulan əməliyyatdan büdcəyə hesablanmalı olan verginin məbləği vergi dərəcəsinin vergi tutulan əməliyyatın dəyərinə (ƏDV-siz) tətbiqi yolu ilə müəyyən edilir.

Aksizlər - aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən, həmin malları istehsal edən və satan vergi ödəyicilərindən tutulan dolayı vergidir. Bütün dolayı vergilər kimi aksizlər əmtənin qiymətini formalaşdırır və faktiki olaraq onun ödənilməsi alıcıların üzərinə keçirilir. Formal olaraq bu verginin ödəyiciləri aksizli mal istehsal və ya satan müəssisələrdir. Lakin aksizin qiyməti əmtənin qiymətinə daxil edildiyindən, faktiki olaraq onun ödəyiciləri aksizli malların istehlakçılarıdır. Aksiz yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulması məqsədilə müəyyən edilir.

Aksizlər X-XI əsrlərdə yaranmış və ilk dəfə olaraq spirtli içkilərin üzərinə qoyulmuşdur. Sonrakı yüz il ərzində spirtli içkilərin aksizə cəlb edilməsi geniş vüsət almağa başladı. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən spirtli içkilərə aksizlərin alınması qanuniləşdirildi, arığa və pivəyə tətbiq edilməyə başlandı. 1838-ci ildə aksiz tütünə tətbiq edildi. 1848-ci ildən kibritə, 1887-ci ildən neftdən alınan yağlara tətbiq olundu.

Aksizlər XX əsrin əvvəllərində büdcə gəlirlərinin 70%-ni təmin edirdilər. Vergituma obyektini ilkin tələbat malları (duz, qənd, çay, kibrit və s.) və kütləvi istehlak malları (spirtli içkilər, tütün məmulatı) təşkil edirdi.

Keçmiş SSRİ-də planlı təsərrüfatın və inzibati idarəçiliyin möhkəmləndiyi bir dövrdə aksizlərin rolu azalmağa başladı, 1930-cu ildə keçirilən vergi islahatı bütün aksizləri ləğv etdi. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda gedən siyasi-iqtisadi proseslər dövlət büdcəsinin gəlir mənbəyi kimi aksizlərin yaranmasını dikte etdi və 01 yanvar 1992-ci ildən ƏDV ilə birlikdə aksizlərin tətbiqinə başlandı.

Aksizlər dolayı vergilərin bir növü olmaqla hər bir dövlətdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da vergi qoymada bir neçə funksiyanı yerinə yetirir. Aksizin əsas funksiyası fiskal funksiyasıdır. Respublikamızda dövlət büdcəsinin kəsirli olduğu nəzərə alınsa aksizlərin bu funksiyası ön plana keçir. Aksizlərin sosial funksiyası da vardır. Aksizlər insanların sağlamlığına zərərli olan məhsulların (spirtli içkilər, tütün və narkotik malların) istehsalı və satışının məhdudlaşdırılması üçün tətbiq edilir.

Aksizə cəlb edilən məhsulların siyahısı və dərəcəsi Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən müəyyən edilir. Hazırda respublikamızda bu məhsullara içməli spirt, pivə, spirtli içkilərin bütün məmulatları, neft və neft məhsulları və s. daxildir.

Aksizlərin tənzimləyici əhəmiyyəti o biri vasitəli vergilərə nisbətən azdır. Məhsullara tətbiq edilən aksizlər bütövlükdə dövlət büdcəsinə daxil olur.

Aksiz vergisinin Azərbaycan Respublikasının büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 2013-cü ildə 3,1% faiz və yaxud 594,0 mln. manat, ÜDM-də 1,1% nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən, yaxud idxal olunan aksizli mallardan, vergidən azad edilən mallar istisna olmaqla, digər mallardan vergi tutulur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində aksizli malların istehsalı və ya idxalı ilə məşğul olan bütün hüquqi və ya fiziki şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda bilavasitə özü və ya podratçı vasitəsilə aksizli malları istehsal edən və istehsal etdiyi yerdə vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan Azərbaycan Respublikasının rezidentləri aksizin ödəyiciləridirlər.

Sifarişçinin göndərdiyi xammaldan Azərbaycan Respublikası ərazisində mallar istehsal edildiyi hallarda, malların istehsalçısı aksizin ödəyicisidir. Bu halda istehsalçı aksiz məbləğlərini sifarişçidən almalıdır.

Vergitutma obyektini aksiz dərəcəsinin növündən asılıdır. Əgər aksiz dərəcəsi faizlə müəyyən olunmuşdursa, vergitutma bazası vasitəli vergilər nəzərə alınmaqla, aksizli malların buraxılış qiymətinə görə müəyyən edilir.

Aşağıdakı əməliyyatlar vergitutma obyektləridir:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal edilən aksizli malların istehsal binasının hüdudlarından kənara buraxılması;

- idxal malları üçün Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinə uyğun olaraq aksizli malların gömrük xidmətinin nəzarətindən çıxması.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində istehsal olunan mallar üçün vergi tutulan əməliyyatın məbləği vergi ödəyicisinin müştəridən və ya hər hansı digər şəxsdən, o cümlədən barter əsasında aldığı və ya almalı olduğu haqqın topdansatış bazar qiymətindən (aksiz və ƏDV çıxılmaqla) aşağı olmayan məbləğidir.

İdxal malları üçün vergi tutulan əməliyyatın məbləği Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinə uyğun olaraq müəyyən edilən, lakin topdansatış bazar qiymətindən aşağı olmayan gömrük dəyəridir (aksiz və ƏDV çıxılmaqla). Aksizlər üçün vergi tutulan əməliyyatın vaxtı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

- respublika ərazisində istehsal olunan mallar üçün – malların istehsal binasının hüdudlarından kənara buraxıldığı vaxt;

- malların idxalı üçün – gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq aksizli malların gömrük xidmətinin nəzarətindən çıxdığı vaxt.

Aksizli malların ixracı sıfır (0) dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında

istehsal olunan içməli spirtin, pivənin, spirtli içkilərin və tütün məmulatlarının aksiz dərəcələri haqqında» 7 mart 2001-ci il tarixli 61 sayılı qərarı ilə aksizli malların dərəcələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- ✦ içməli spirt (o cümlədən tərkibində 80%-dən az);
- ✦ spirt olmayan denaturallaşdırılmamış etil spirti;
- ✦ tərkibində 80%-dən az spirt olan denaturallaşdırılmamış etil spirti 90%;
- ✦ araq-likyor və likyor məmulatları 50%;
- ✦ tündləşdirilmiş içkilər 50%;
- ✦ tündləşdirilmiş içki materialları 50%;
- ✦ konyak 35%;
- ✦ konyak materialları 35%;
- ✦ şampan şərəbı 35%;
- ✦ tünd şərəblər 25%;
- ✦ süfrə şərəbı 25%;
- ✦ şərəb materialları 25%;
- ✦ pivə 15%;
- ✦ bütün növ tütün məmulatları 22%.

Azərbaycan Respublikası Kazirlər Kabinetinin 19 yanvar 2001-ci il 20 sayılı qərarına əsasən xaricdən gətirilən tütün və alkoqollu içkilərə tətbiq olunan yeni aksiz dərəcələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: idxal olunmuş 1 min siqaret üçün (1 dənəyə 0,5 sent) 5 dollar aksiz tətbiq olunur. Alkoqollu məhsulların müxtəlif növlərinə aşağıdakı aksiz dərəcələri tətbiq olunur: araq və konyak-1 litr üçün 3 dollar, müxtəlif çaxır növləri - 1,5 dollar, pivə - 0,7 dollar.

Azərbaycan Respublikasında aksiz tutulan mallara aksiz markaları tətbiq edilir. Aksizli mallara aksiz markalarının tətbiqi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiq edilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında" 8 yanvar 2001-ci il tarixli 10 sayılı qərarı ilə tənzimlənir.

Aksiz tutulan mallara, o cümlədən idxal mallarına aksiz markalarının tətbiqi qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Belə aksizli malları markasız idxal etmək, saxlamaq (şəxsi məqsədlər üçün istisna olmaqla) və ya satmaq qadağandır və həmin mallar dövlət nəfinə alınır. Dövlət nəfinə alınmış aksiz markası olmayan aksizli malların satışı Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Vergi orqanları markalanmalı olan aksizli malları istehsal edən vergi ödəyicilərinin müvafiq binalarında və ya anbarlarında (şəxsi istehlak üçün anbarlar istisna olmaqla) nəzarət postları, ölçü cihazları, plomblar qoyulması və digər tədbirləri göstərməklə aksizli malların uçota alınmayan markalanmadan aksiz

markası ilə markalanmalı olan markalanmamış malların siyahıya alınması və məhsulların saxlamaya qoyulması qaydalarına uyğun olaraq, müəyyən edilmiş prosedura əsasında aksizləri ödəmədən istehsal binasının hüdudlarından kənara çıxarılmasının qarşısının alınmasını təmin etməlidirlər.

Aksiz markası ilə markalanmalı olan markalanmış malların siyahıya alınması, siyahıya alınmış malların vergi ödəyicisində məhsulların saxlanmaya qoyulması Qaydaları Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir.

Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi. Mənfəət vergisi – hər bir dövlətin vergi siyasətinin mühüm elementidir. Mənfəət vergisi birbaşa vergi olmaqla, onun məbləği müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrindən asılıdır. Müəssisələrin mənfəətinin vergiyə cəlb edilməsi ilk dəfə Almaniya və ABŞ-da tətbiq edilməyə başlanmışdır. Mənfəət vergisi büdcə gəlirlərinin formalaşmasının mühüm hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirlərində mənfəət vergisi öz həcminə görə ƏDV-dən sonra ikinci yeri tutur. 2013-cü ildə dövlət büdcəsinə 2279,0 mln. manat mənfəət vergisi daxil olması proqnozlaşdırılır ki, bunun da büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 11,9% və ÜDM-də xüsusi çəkisi 4,1% təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında mənfəət vergisi 1992-ci ildə keçirilmiş vergi islahatı nəticəsində tətbiq edilmişdir. Ona qədər büdcənin gəlir hissəsinin formalaşması fondlara görə haqq, renta ödənişləri, mənfəətin sərbəst qalığı və mənfəətdən ödəmələr formasında həyata keçirilirdi. Respublikamızda mənfəət vergisinin dərəcəsi bir neçə dəfə azaldılmış və Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən hazırda müəssisələrin mənfəətindən vergi 20 faiz dərəcəsi ilə tutulur.

Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Vergi Məcəlləsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezident müəssisələr mənfəət vergisinin ödəyiciləridir.

Vergi Məcəlləsinin 137-ci maddəsinə uyğun olaraq fiziki şəxs olmayan hər hansı xarici şəxs sahibkarlıq fəaliyyətinin obyektini kimi baxılmalı olmadığını sübut etməyincə, ona müəssisə kimi baxılır.

Rezident müəssisə üçün vergitutma obyektini onun mənfəətidir. Vergi ödəyicisinin gəliri (vergidən azad edilən gəlirdən başqa) ilə Vergi Məcəlləsinin 108-ci maddəsində göstərilən gəlirdən çıxılan xərc arasındakı fərq mənfəətdir (maddə 108: “Gəlirdən çıxılmayan xərclərdən başqa gəlirin əldə edilməsi ilə bağlı olan bütün xərclər gəlirdən çıxılır”).

Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəliyi vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident müəssisələri bu fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəətindən, yəni daimi nümayəndəliyi ilə bağlı Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi ümumi gəlirinin əldə edilməsinə çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğindən vergi ödəyir.

Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəliklə bağlı olmayan əmlak təqdim edilməsindən əldə edilən qeyri-rezident müəssisənin təqvim ili ərzində Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi bu növ ümumi gəlirindən həmin dövrdə bu cür gəlirə aid olan xərclər çıxıldıqdan sonra vergi tutulur.

Mənfəət vergisindən aşağıdakı müəssisə və təşkilatlar azaddırlar:

➤ xeyriyyə təşkilatlarının gəliri (sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa);

➤ qeyri-kommersiya təşkilatlarının aldığı əvəzsiz köçürmələr, üzvlük haqları və ianələr;

➤ beynəlxalq, dövlətlərarası və hökumətlərarası təşkilatların gəlirləri (sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa);

➤ dövlət hakimiyyəti orqanlarının, büdcə təşkilatlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının gəlirləri;

➤ Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının və onun qurumlarının və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun (Fondun vəsaitlərinin yerləşdirilməsindən əldə edilən gəlir istisna olmaqla) gəlirləri;

➤ alınmış sığorta ödənişləri;

➤ sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsil alması üçün yaradılmış xüsusi təhsil müəssisələrinin gəliri (sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirdən başqa).

Mənfəət vergisindən aşağıdakı hallarda güzəştlər edilir:

➤ əlillərin ictimai təşkilatlarına məxsus olan, işçilərin ümumi sayının azı 50%-i əlillərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergisinin dərəcəsi 50% azaldılır;

➤ vergi tutulan məbləğ istehsal təyinatlı kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə və ya bu məqsədlər üçün alınmış və istifadə edilmiş bank kreditlərinin ödənilməsinə müəssisənin faktiki çəkdiyi xərclər məbləğində azaldılır.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi. Fiziki şəxslərdən alınan vergilərin iqtisadi mahiyyəti büdcə və digər fondların formalaşdırılması prosesində dövlət ilə fiziki şəxslər arasında yaranmış pul münasibətləri ilə xarakterizə olunur.

Fiziki şəxslərdən alınan vergilərin iqtisadi mahiyyəti onun fiskal və tənzimləyici funksiyalarında əks olunur.

Fiziki şəxslərin ödədikləri vergilər arasında gəlir vergisi xüsusi yer tutur. Bu

vergi növü Azərbaycanda vergi sisteminin praktiki olaraq mövcud olmadığı sovet hakimiyyəti dövründə də olmuşdur.

Müxtəlif ölkələrdə əhalidən alınan vergilərin müxtəlif forma və növləri mövcuddur, lakin onların əsasını da vergi qoyma prinsipləri təşkil edir.

Gəlir vergisi XVII-XIX əsrlərdə kapitalist istehsal üsulu zamanı yaranmışdır.

Gəlir vergisi dövlətin gəlirinin formalaşmasının əsas mənbələrindən biridir. O, əhalinin gəlirlərinin müxtəlif mənbələrini əhatə edir.

1992-ci ilin yanvarın 1-dən Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin gəlir vergisinin prinsipcə yeni sistemi yarandı. Hal-hazırda fəaliyyətdə olan fiziki şəxslərin gəlir vergisi sisteminin əsas prinsipi sosial və digər mənsəyindən asılı olmayaraq vergi ödəyicilərinin bərabərliyi prinsipidir. Bu o deməkdir ki, vergi ödəyiciləri qanun qarşısında bərabərdirlər, müəyyən səviyyəli gəlir əldə edən vergi ödəyiciləri üçün vergi dərəcələri eynidir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisi yüksək deyildir. Əhalinin gəlirləri artdıqca verginin bu növünün də xüsusi çəkisi artır. 2013-cü ildə gəlir vergisinin büdcə gəlirləri strukturunda - 4,1 faiz və ya 783,0 mln. manat, vergi daxilolmalarında 12,0 faiz, ÜDM-də isə 1,4% təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılmışdır.

Rezident vergi ödəyicisinin gəliri onun Azərbaycan Respublikasında və Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında əldə etdiyi gəlirdən ibarətdir.

Qeyri-rezident vergi ödəyicisinin gəliri onun Azərbaycan Respublikası mənbələrindən əldə etdiyi gəlirdən ibarətdir.

Rezidentlərin gəlirləri üzrə vergitutma obyektinə vergi ili üçün rezidentlərin bütün gəliri ilə həmin dövr üçün müəyyənləşdirilmiş gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən ibarət olan vergiyə cəlb edilən gəlirdir.

Ödəmə mənbəyindən vergi tutulduğu halda, vergitutma obyektinə vergiyə cəlb olunan gəlirdir.

Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəlik vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident vergi ödəyicisi daimi nümayəndəliyi ilə əlaqədar olan vergiyə cəlb edilən gəlirləri üzrə gəlir vergisinin ödəyiciləridir.

Vergiyə cəlb olunan gəlir, konkret dövrdə Azərbaycan mənbələrindən daimi nümayəndəliklə bağlı əldə edilən ümumi gəlirlə həmin dövrdə bu gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar çəkilən və gəlirlərdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdır. Azərbaycan Respublikasında verginin minimum dərəcəsi 14%, maksimum dərəcəsi 25%-dir.

Fiziki şəxslərin aylıq gəlirlərindən vergi aşağıdakı dərəcələrlə tutulur:

Vergi tutulan aylıq gəlirin məbləği	Verginin məbləği
2500 manatadək	14%
2500-manatdan çox olduqda	350 manat - 2500 manatdan çox olan məbləğin 25%-i

Fiziki şəxslərin illik gəlirindən aşağıdakı dərəcələrlə vergi tutulur:

Vergi tutulan illik gəlirin məbləği	Verginin məbləği
30000 manatadək	14%
30000 manatdan çox olduqda	4200 manat + 30000 manatdan çox olan məbləğin 25%-i

Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi. Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmlak vergisi haqqında Qanun 1 yanvar 1992-ci ildən tətbiq edilmişdir. Verginin bu növü ümumi zəruri ödəniş olmaqla, hüquqi şəxslərin əmlak vergisinə və fiziki şəxslərin əmlak vergisinə bölünür. Əmlak vergisinə cəlb edilmənin məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

1) büdcə xərclərini maliyyələşdirmək üçün bütün səviyyəli büdcələrin sabit gəlir mənbəyini təmin etmək;

2) müəssisələrdə artıq əmlakın satışına maraq yaratmaq və ya onun istehsal prosesinə cəlb edilməsini təmin etmək.

Əmlak vergisinin respublikanın dövlət büdcəsinin gəlirlərində payı o qədər də yüksək deyildir. Belə ki, 2013-cü ildə o cəmi 0,6 faiz və ya 116,0 mln. manat nəzərdə tutulur. Təsərrüfat subyektlərinin əmlakının real qiymətləndirilməsinə keçid verginin mahiyyətinin və xüsusi çəkisinin artmasına imkan verəcəkdir. Müəssisələrin əmlak vergisi təşkilatların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinə aiddir. Bu verginin ödənilməsinə çəkilən xərclər mənfəət vergisinə vergiqoyma bazasını azaldır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlər və avtonəqliyyat vasitələri üçün ödənilən vergi müəssisələrin əmlak vergisidir.

Vergitutma obyektləri aşağıdakılardır:

- müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin (binalar, tikililər, qurğular, maşınlar, avadanlıqlar) orta illik dəyəri;

- Azərbaycanda özünün daimi nümayəndəliyi vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən qeyri-rezident müəssisələr üçün-yalnız daimi nümayəndəliklə bağlı olan əsas vəsaitlərin orta illik dəyəri.

Vergitutma obyektı olan və müəssisələr tərəfindən hüquqi şəxs yaratmadan birgə fəaliyyət aparmaq üçün birləşdirilən əsas vəsaitlərin dəyəri, bu əsas vəsaitləri birləşdirən birgə fəaliyyət iştirakçıları tərəfindən vergiyə cəlb edilməsi məqsədləri üçün bəyannaməyə daxil olunur.

Birgə fəaliyyət nəticəsində yaradılmış (alınmış) əsas vəsaitlərin dəyəri isə birgə fəaliyyətin iştirakçıları tərəfindən müqavilə üzrə mülkiyyətdə müəyyən olunmuş pay haqqına müvafiq olaraq bəyannaməyə daxil edilir.

Əmlak vergisi müəssisənin əmlakının orta illik qalıq dəyərində əsasən hesablanır.

Müəssisənin əmlak vergisi üçün vergi dövrü təqvim ili sayılır.

Əmlak vergisinin ödəyiciləri cari vergi kimi hər rübün ikinci ayının 15-dən gec olmayaraq əvvəlki ildəki əmlak vergisinin 20%-i həcmində vergi ödəyir.

Büdcəyə hesabat dövrü üçün ödənilməli olan verginin məbləği hesabat dövrü ərzində əvvəllər hesablanmış ödəmələr nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Müəssisə əmlak vergisinin illik bəyannaməsini hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq vergi orqanına verir. İllik bəyannamələr üzrə vergilər həmin bəyannamələrin verilməsi üçün müəyyən edilmiş müddətlərdə ödənilir. Hesablanmış verginin məbləği gəlirdən çıxılmalara aid edilir. Müəssisələrin əmlak vergisi dövlət büdcəsinə ödənilir.

Vergi və ya cari vergi ödəməsi Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş müddətdə ödənilmədikdə, ödəmə müddətindən sonrakı hər bir ötmüş gün üçün vergi ödəyicisindən ödənilməmiş vergi və ya cari vergi məbləğinin 0,05%-i məbləğində faiz tutulur.

Müəssisələr əsas vəsaitlərin orta illik qalıq dəyərinin 1% dərəcəsi ilə əmlak vergisi ödəyirlər

Dövlət hakimiyyəti orqanları, büdcə təşkilatları və yerli özünüidarəetmə orqanları, Mərkəzi Bank və onun qurumları, dövlət fondları və əlillərin ictimai təşkilatları əmlak vergisini ödəməkdən azaddır.

Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi. Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə hər il hesablanan vergidir.

Tətbiq olunmağa başladığı ilk dövrlərdə torpaq vergisinin respublikanın döv-

löt büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşmasında payı cüzi olmuşdur. 2013-cü ildə büdcə daxilolmalarında torpaq vergisinin xüsusi çəkisi 0,2% (31,0 mln. manat) nəzərdə tutulmuşdur.

Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər, habelə rezident və qeyri-rezident müəssisələr torpaq sahələri barədə özlərinin mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədləri aldıqdan sonra fiziki şəxslər və bələdiyyə müəssisələri bələdiyyələrdə, digər müəssisələr isə vergi orqanlarında 1 ay ərzində uçota durmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və istifadəsində torpaq sahələri olan fiziki şəxslər və müəssisələr torpaq vergisinin ödəyiciləridir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən torpaq vergisinin dərəcəsi kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə 1 şərti bal üçün 0,06 manat müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balları müəyyənləşdirilir.

Torpaq vergisi torpaq vergisi ödəyicilərindən müəyyən olunmuş qaydada mülkiyyətinə və ya istifadəsinə verilmiş vergiyə cəlb edilən torpaq sahələrinə, o cümlədən tikinti və qurğuların saxlanması üçün zəruri olan torpaq sahələrinə görə tutulur.

Bu torpaqlara aşağıdakılar daxildir:

- ✓ kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin həyata keçirildiyi torpaqlar;
- ✓ fərdi mənzil tikintisi, bağ evi, qaraj tikintisi və digər tikinti məqsədli torpaqlar;
- ✓ sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, energetika və başqa təyinatlı torpaqlar;
- ✓ sağlamlıq və istirahət təyinatlı torpaqlar;
- ✓ istehsal fəaliyyəti üçün istifadə edilən dövlət, meşə və su fondu torpaqları;
- ✓ Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunun altında yerləşən istehsal fəaliyyətinə cəlb olunan torpaqlar.

Vergi Məcəlləsinə əsasən sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı yaşayış fondlarının həyətyanı sahələrinin və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar üzrə torpaq sahəsinin hər 100 kvadratmetrinə görə aşağıdakı cədvəldə göstərilən dərəcələr tətbiq olunur (cədvəl 9.5.).

Azərbaycan Respublikasında torpaq vergisi üzrə müəyyən olunan dərəcələr

Yaşayış məntəqələri	Sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar (manatla)	Yaşayış torpaqlarının, həyətyanı sahələrin torpaqları və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar (manatla)
Bakı	10	0,6
Gəncə, Sumqayıt şəhərləri və Abşeron rayonu	8	0,5
Digər şəhərlər (rayon tabeliyində olan şəhərlər istisna olmaqla), rayon mərkəzləri	4	0,3
Rayon tabeliyində olan şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə (Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin, habelə Abşeron rayonunun qəsəbə və kəndləri istisna olmaqla)	2	0,1

Torpaq vergisi üzrə müəyyən azaldılmalar və güzəştlər tətbiq edilmişdir. Bu mənada aşağıdakı torpaqlar torpaq vergisinə cəlb edilmir:

- yaşayış məntəqələrinin ümumi istifadədə olan torpaqları;
- dövlət hakimiyyət orqanlarının, büdcə təşkilatlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və onun qurumlarının, habelə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaqlar;
- istehsal fəaliyyətinə cəlb edilməmiş dövlət meşə və su fondu torpaqları, Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına məxsus olan sektorunun altında yerləşən torpaqlar;
- dövlət sərhəd zolaqları və müdafiə təyinatlı torpaqlar.

Həmçinin, Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanlarının, Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanlarının, “Şöhrət” ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif edilmiş şəxslərin, I və II qrup müharibə əlillərinin, həlak olmuş, yaxud sonralar vəfat etmiş döyüşçülərin dul arvadlarının (erlərinin, 1941-1945-ci illərdə arxa cəbhədə fədakar əməyinə görə orden və medallar ilə təltif edilmiş şəxslərin, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada, müharibə veteranı adı almış şəxslə-

rin, Çernobl AES-də qəza, mülki və ya hərbi təyinatlı atom obyektlərində digər radiasiya qəzaları nəticəsində, habelə nüvə qurğularının hər hansı növləri, o cümlədən nüvə silahı və kosmik texnika ilə bağlı olan sınaqlar, təlimlər və başqa işlər nəticəsində şüa xəstəliyinə və şüa yükü ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslərin mülkiyyətində olan torpaqlara görə torpaq vergisinin məbləği 10 manat azaldılır.

Yol vergisi. Azərbaycan Respublikası ərazisində sərnişin və yük daşınması ilə məşğul olan qeyri-rezident müəssisə və fiziki şəxslərdən avtomobil yollarından istifadəyə görə tutulan vergi yol vergisi adlanır. Bu verginin tətbiq edilməsində əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan avtomobil nəqliyyatı vasitələri sahiblərinin Azərbaycanın avtomobil yollarından istifadəyə görə vergiyə cəlb edilməsidir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olan və respublika ərazisindən sərnişin və yük daşınması üçün istifadə edən avtomobil nəqliyyatı vasitələrinin sahibləri olan qeyri-rezident müəssisələr və qeyri-rezident fiziki şəxslər yol vergisinin ödəyiciləridir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri vergitutma obyektidir.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında yol vergisinin payının 0,3 faiz və ya 54,0 mln. manat olacağı gözlənilir.

Avtonəqliyyat vasitələrinin növündən, oturmaqaların sayından, yükötürmə qabiliyyətindən və avtonəqliyyat vasitəsinin yüklə birlikdə ümumi çəkisindən, oxa düşən ağırlıqdan, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qət edilən məsafədən, təhlükəli yüklərin daşınmasından asılı olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələrindən, habelə Azərbaycan Respublikasının ərazisində yaşayan şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələrinin mühərriklərinin həcmindən asılı olaraq avtonəqliyyat vasitələrindən vergi aşağıdakı dərəcələrlə hesablanır:

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan xarici dövlətlərin avtomobil nəqliyyatı vasitələrindən aşağıdakı dərəcələrlə yol vergisi tutulur:

1. Minik avtomobilləri üçün -15 ABŞ dolları;
2. Avtobuslar üçün oturmaq yerlərinin sayından və Azərbaycan Respublikasının ərazisində qaldığı müddətdən asılı olaraq;
3. Yüklü avtomobilləri, qoşqulu və yarımqoşqulu avtonəqliyyat vasitələri üçün oxların sayından və Azərbaycan Respublikasının ərazisində qaldığı müddətdən asılı olaraq.

Ölkə ərazisində qaldığı müddət	Oturacaq yerlərinin sayı 12-dək olduqda	Oturacaq yerlərinin sayı 13-dən 30-dək olduqda	Oturacaq yerlərinin sayı 31 və çox olduqda
1 gün üçün	15 ABŞ dolları	20 ABŞ dolları	25 ABŞ dolları
1 həftəyədək	30 ABŞ dolları	40 ABŞ dolları	50 ABŞ dolları
1 aya qədər	100 ABŞ dolları	140 ABŞ dolları	175 ABŞ dolları
3 aya qədər	300 ABŞ dolları	400 ABŞ dolları	500 ABŞ dolları
1 ilə qədər	1050 ABŞ dolları	1400 ABŞ dolları	1750 ABŞ dolları

Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində avtonəqliyyat vasitələri olan şəxslər (kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında istifadə olunan kənd təsərrüfatı texnikası və büdcə təşkilatlarının avtomobil nəqliyyatı vasitələri istisna olmaqla) illik yol vergisini həmin avtonəqliyyat vasitələrinin mühərrikinin həcminə görə aşağıdakı dərəcələrlə ödəyirlər:

Ölkə ərazisində qaldığı müddət	4 (dörd) oxa qədər olanda	4 (dörd) ox və çox olanda
1 gün üçün	20 ABŞ dolları	30 ABŞ dolları
1 həftəyədək	40 ABŞ dolları	80 ABŞ dolları
1 aya qədər	140 ABŞ dolları	280 ABŞ dolları
3 aya qədər	400 ABŞ dolları	800 ABŞ dolları
1 ilə qədər	1400 ABŞ \$	2800 ABŞ \$

Verginin məbləği ağır çəkili avtonəqliyyat vasitələri ilə yüklərin daşınmasına

Vergitutma obyektinin adı	Yol vergisinin dərəcəsi
Minik avtomobilləri:	
- mühərrikin həcmi 2000 kubsantimetrdək olduqda	Mühərrikin həcmnin hər kubsantimetrinə görə - 0,01 manat
- mühərrikin həcmi 2000 kubsantimetrdən çox olduqda	20 manat + mühərrikin həcmnin 2000 kubsantimetrdən çox hissəsi üçün hər kubsantimetmə görə - 0,02 manat
Avtobuslar və digər avtomobil nəqliyyatı vasitələri	Mühərrikin həcmnin hər kubsantimetrinə görə - 0,02 manat

görə Azərbaycan Respublikasının ərazisində qət edilən yolun hər kilometri üçün aşağıdakı qədər artırılır:

- 37 tondan 41 tonadək olduqda - 0,15 ABŞ dolları;
- 41 tondan 51 tonadək olduqda - 0,30 ABŞ dolları;
- 51 tondan 61 tonadək olduqda - 0,45 ABŞ dolları;
- 61 tondan 71 tonadək olduqda - 0,60 ABŞ dolları;
- 71 tondan 81 tonadək olduqda - 0,75 ABŞ dolları;
- 81 tondan çox olduqda – 1,8 ABŞ dolları.

Təhlükəli yüklərin daşınmasına görə yuxarıda (3-cü bənddə) göstərilən verginin məbləği aşağıdakı qədər artırılır:

- az təhlükəli yüklər üçün -100%
- təhlükəli yüklər üçün-200%
- xüsusi təhlükəli yüklər üçün- 400%.

Xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələrindən vergi həmin avtonəqliyyat vasitələri Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olan zaman tutulur və bir bank günü ərzində dövlət büdcəsinə keçirilir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində təqvim ilinin sonu vəziyyətinə mülkiyyətində və ya istifadəsində avtonəqliyyat vasitələri olan hüquqi şəxslər yol vergisinin illik bəyannaməsini hesabat ilindən sonrakı ilin mart ayının 31-dən gec olmayaraq vergi orqanına təqdim etməli və həmin müddətdə hesablanmış vergini dövlət büdcəsinə ödəməlidirlər.

Azərbaycan Respublikası ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində avtonəqliyyat vasitələri olan fiziki şəxslər illik yol vergisini avtomobillər texniki baxıxdan keçən zaman dövlət büdcəsinə ödəyirlər.

Mədən vergisi. Mədən vergisi Azərbaycan Respublikasının ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycana mənsub şelfindəki faydalı qazıntıların çıxarılmasına görə tutulur.

Respublikamızda mədən vergisi dövlət büdcəsində xüsusi yer tutur və getdikcə onun xüsusi çəkisi artmaqdadır. 1996-cı ildən etibarən faydalı qazıntılar fəal olaraq dövriyyəyə cəlb edilməyə başlanmış və həmin ildə mədən vergisi vergilərdən daxilolmaların 2,5%-ni təşkil etmişdir. 2013-cü ildə dövlət büdcəsində mədən vergisi 121,0 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bu da büdcə gəlirlərinin 0,6%-nə bərabərdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində (Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi də daxil olmaqla) yerin təkindən faydalı qazıntıları çıxaran fiziki şəxslər və müəssisələr mədən vergisinin ödəyiciləridir.

Mədən vergisi Azərbaycan Respublikasının ərazisində (Xəzər dənizi daxil olmaqla) çıxarılan faydalı qazıntıların ayrı-ayrı növlərinin topdansatış qiymətinə

tətbiq edilir.

Vergitutma məqsədləri üçün topdansatış qiyməti dedikdə vergi ödəyicisinin faydalı qazıntılar üçün müəyyən etdiyi əlavə dəyər vergisiz sonuncu faktiki buraxılış qiyməti (bazar qiymətindən aşağı olmayan), bu qiymət səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tənzimləndikdə isə tənzimlənən qiymətlər nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən respublika ərazisində mədən vergisinin dərəcələri faydalı qazıntıların növündən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir (cədvəl 9.6.).

Cədvəl 9.6

Mədən vergisinə cəlb edilən faydalı qazıntıların vergi dərəcələri

Mədən vergisinə cəlb olunan faydalı qazıntıların adı	Mədən vergisinin dərəcələri (%-lə)
Xam neft	26
Təbii qaz	20
Filiz faydalı qazıntıları:	
bütün növ metallar	3
Mədən vergisinə cəlb olunan faydalı qazıntıların adı	Mədən vergisinin dərəcələri (hər kubmetr üçün manatla)
Qeyri-filiz faydalı qazıntıları:	
seolit	0,5
barit	0,5
mişar daşları	0,5
çınqıl xammalı	0,5
yüngül doldurucular (keramzit, aqloporit) istehsalı üçün gillər	0,5
betonit gilləri	0,5
kərpic – kirəmid gilləri	0,5
vulkan külü və pemza	0,5
tikinti və kvars qumları	0,5
sement xammalı (əhəng daşı, mergel, gil, vulkan külü)	0,5
üzlük daşları (mərmər, qobbro, tuflar, travertin, mərmərləşmiş əhəng daşı)	1,0
qiymətli və yarımqiymətli bəzək daşları	4,0
daş duz	4,0
yodlu-bromlu sular	0,02
mineral sular	6,0

Mədən vergisi müəyyən olunmuş vergi dərəcələrini yerin təkindən çıxarılmış ayrı-ayrı növ faydalı qazıntıların topdansatış qiymətinə tətbiq etməklə hesablanır.

Hesablanmış mədən vergisinin məbləği gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilir.

Xam neftin və qazın hasilatı zamanı mədən vergisi hesablanarkən hasil edilmiş neftin və qazın miqdarından texnoloji proseslə əlaqədar olaraq quyuya geri vurulan neftin və qazın miqdarı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən normativlər əsasında çıxılır.

Hesabat ayı üçün mədən vergisinin məbləği faydalı qazıntıların çıxarıldığı aydan sonrakı ayın 20-dək ödənilir.

Mədən vergisinin ödəyiciləri hər ay hesabat ayından sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq vergi orqanına, yerli büdcələrə daxil olan mədən vergisi üzrə isə bələdiyyələrə mədən vergisinin bəyannaməsini təqdim edirlər.

Müəyyən edilən qaydada hesablanmış mədən vergisi məhdudlaşdırılmayan gəlirdən çıxılmalara aid edilir.

Mədən vergisi (yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi istisna olmaqla) dövlət büdcəsinə ödənilir.

Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi yerli büdcəyə ödənilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarına kərpic-keramid gilləri, tikinti qumları, yüksək möhkəmliyə malik çınqıl xammalı aid edilir.

Sadələşdirilmiş vergi. 2001-ci ildən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq sadələşdirilmiş vergi vergilərin ən sadəsidir. Bu verginin ödənilməsində əsas məqsəd ilk növbədə kiçik biznesin və fərdi sahibkarlığın inkişafını təmin etmək üçün vergilərin hesablanması və büdcəyə keçirilməsi prosedurunu sadələşdirməkdən ibarətdir.

Vergi Məcəlləsinin XI fəslinin müddəaları nəzərə alınmaqla ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmamış və ardıcıl 12 aylıq dövr ərzində həcmi 150000 manat və ondan az olan hüquqi şəxslər, həmçinin 90000 manat və ondan az olan hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququna malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasında sadələşdirilmiş verginin büdcə daxilolmalarında payı 2011-ci ildə 95,0 mln. manatdan 2013-cü ildə 117,0 mln. manata çatmışdır.

Aşağıda göstərilən şəxslərin sadələşdirilmiş vergitutma sistemini tətbiq etmək hüququ yoxdur:

- aksizli mallar istehsal edən şəxslər;
- kredit və sığorta təşkilatları, investisiya fondları, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları, lombardlar;
- qeyri- dövlət pensiya fondları;
- əmlakın icarəyə verilməsindən və royaltiden gəlir əldə edənlər;
- mülkiyyətində olan əsas vəsaitlərin ilin əvvəlinə qalıq dəyəri 1 milyon manatdan artıq olanlar.

Hesabat dövrü ərzində vergi ödəyicisi tərəfindən (avtomobil nəqliyyatı vasi-

tələri, o cümlədən taksi ilə sərnəşin və yük daşımalarını həyata keçirən hüquqi şəxslər olan vergi ödəyicilərindən başqa) təqdim edilmiş mallara (işlərə, xidmətlərə) və əmlaka görə əldə edilmiş ümumi hasilatın, habelə satışdankənar gəlirlərin həcmi vergitutma obyektidir.

Avtomobil nəqliyyatı, o cümlədən taksi ilə sərnəşin və yük daşımalarını həyata keçirən hüquqi şəxslər olan vergi ödəyicilərinin vergiyə cəlb edilən dövriyyəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən regionlar üzrə yükləyici qabiliyyətindən və oturmaq yerlərinin sayından asılı olaraq nəqliyyat vasitələrinin ayrı-ayrı növləri üzrə müəyyən olunmuş şərti dövriyyəyə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Sadələşdirilmiş vergini ödəyən hüquqi şəxslər ƏDV-nin, mənfəət vergisinin və əmlak vergisinin, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər bu fəaliyyət üzrə gəlir vergisinin və ƏDV-nin ödəyicisi deyildirlər.

Sadələşdirilmiş vergi (avtomobil nəqliyyatı vasitələri, o cümlədən taksi ilə sərnəşin və yük daşımalarını həyata keçirən hüquqi şəxslər olan vergi ödəyicilərindən başqa) təqdim edilmiş mallara (işlərə, xidmətlərə) bu verginin ödəyicilərinin malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən və xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdiyi vəsaitin məbləğindən (ümumi hasilatın həcmindən) və satışdankənar gəlirlərdən aşağıdakı dərəcə ilə hesablanır:

- Bakı şəhərində - 4%;
- digər şəhər və rayonlarda, Naxçıvan Muxtar Respublikasında - 2%.

Avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnəşin və yük daşımalarını həyata keçirən vergi ödəyiciləri üçün sadələşdirilmiş vergi aşağıdakı kimi müəyyən edilir.

Daşınma növü	Sadələşdirilmiş verginin tətbiq edildiyi ölçü vahidi	Sadələşdirilmiş verginin aylıq məbləği, manatla
Sərnəşin daşınması (taksi istisna olmaqla), oturmaq yerlərinin sayına görə	1 oturmaq yeri üçün	1,8
Taksi ilə sərnəşin daşınması	1 ədəd nəqliyyat vasitəsi üçün	9,0
Yük daşınması	Yükləyici qabiliyyəti üçün (hər tona)	1,0

Bakı şəhəri istisna olmaqla Azərbaycan Respublikasının digər şəhər və rayonlarında, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinə bu regionlar üzrə müəyyən edilmiş vergi dərəcəsi o halda tətbiq edilir ki, vergi ödəyiciləri özünün istehsal sahəsi, daşınmaz əmlakı və işçi qüvvəsi ilə həmin ərazilərdə fəaliyyət göstərmiş olsunlar.

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlarında, Naxçıvan Muxtar Respublikasında vergi uçotuna alınmış, lakin Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri vergini Bakı şəhəri üzrə müəyyən olunmuş vergi dərəcəsi ilə ödəyirlər.

Müxtəlif vergi dərəcələri ilə vergiyə cəlb edilən gəlirlər üzrə uçot ayrı-ayrılıqda aparılmalıdır. Belə uçot aparılmadıqda ən yüksək vergi dərəcəsi tətbiq olunur.

Hesabat dövrü üçün sadələşdirilmiş vergi məbləği Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş vergi dərəcəsinə hesabat dövrünün ümumi hasılatının həcminə tətbiq etməklə hesablanır.

9.2.4. DÖVLƏT BÜDCƏSİNƏ RÜSUM XARAKTERLİ ÖDƏNİŞLƏR

Rüsum dedikdə vergi və yığım kateqoriyalı ödəniş başa düşülür. Rüsum və yığım vergiyə xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirmir.

Rüsum vətəndaş və ya təşkilatlardan hər hansı bir fəaliyyətin həyata keçirilməsi müqabilində tutulan vəsaitlərdir. Onların qoyulması və ödənilməsində başlıca məqsəd rüsumla bağlı fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatın xərclərinin ödənilməsidir. Rüsumlar dövlət orqanlarının öz funksiyalarını həyata keçirmələri ilə əlaqədar və konkret olaraq bir fəaliyyətə görə tutulur, məqsədli xarakter daşıyır. Lakin vergilər rüsumlar kimi konkret bir fəaliyyətə görə tutulmur.

Rüsum və yığımlar da bir-birindən fərqlənir. İqtisadçıların fikrinə görə, yığım rüsumlardan fərqli olaraq xidmətin (işin) dəyərinə müəyyən nisbətdə təyin edilir (misal üçün, tullantıların tənzimlənməsi müqabilində tutulan yığımlar). Rüsumda bu nisbət nəzərə alınmır.

Yığım – vergi ödəyicilərinin maraqları naminə dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlərin həyata keçirilməsinin bir şərti olmaqla hüquqi və fiziki şəxslərdən tutulan məcburi məqsədli haqdır. Azərbaycan Respublikasında rüsumların üç əsas növü mövcuddur: gömrük rüsumu, dövlət rüsumu və birdəfəlik rüsumlar.

Gömrük rüsumları. Azərbaycan Respublikasının gömrük işini malların və nəqliyyat vasitələrinin Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsi qaydaları və şərtləri, gömrük ödənişlərinin alınması, gömrük rəsmiləşdirilməsi, nəzarəti və siyasətinin həyata keçirilməsinin digər vasitələri təşkil

edir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasında vahid gömrük siyasəti həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili və tənzimlənməsi 10 iyun 1997-ci ildə təsdiq edilmiş Gömrük Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları ilə həyata keçirilir. Gömrük rüsumları gömrük işinin hüquqi, iqtisadi və tənzimləyici məsələlərini müəyyən edir. Gömrüyə cəlb etmə məsələlərini Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi həll edir. Azərbaycan Respublikasında gömrük rüsumları sonrakı dəyişiklik və əlavələrlə birlikdə "Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 20 iyun 1995-ci il tarixli Qanununa əsasən tutulur.

Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edir, gömrük rüsumları, vergilər və digər gömrük ödənişləri alırlar.

"Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının gömrük tarifi – Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusudur.

Gömrük rüsumları – mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilərkən və ya ərazidən çıxarılarəkən Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən tutulan haqdır.

Gömrük rüsumları üç əsas funksiya yerinə yetirir:

1. Fiskal funksiya. Dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin etmək (bu həm idxal, həm də ixrac rüsumlarına aiddir);

2. Proteksionist (müdafiə) funksiyası. Yerli istehsalçıları arzuolunmaz xarici rəqabətdən qorumaq (idxal rüsumu üçün xarakterikdir);

3. Balanslaşdırma funksiyası. Daxili qiyməti bu və ya digər səbəb üzündən dünya qiymətlərindən aşağı olan malların arzuolunmaz ixracının qarşısının alınması üçün tətbiq edilir (ixrac rüsumuna aiddir).

Gömrük rüsumlarını müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirmək olar. Rüsumların təsnifləşdirilməsinin bəzi variantlarını göstərək:

• cəlb etmə xarakterinə görə: a) idxal rüsumları; b) ixrac rüsumları; v) tranzit-gömrük rüsumları (mövcud ölkənin ərazisindən tranzit qaydasında malların keçirilməsinə qoyulur);

• tutulma üsuluna görə: advaler (malların gömrük dəyərinə faizlər hesablanır); spesifik (mal vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərə görə hesablanır); kombine edilmiş (hər iki növü birləşdirməklə hesablanır);

• tətbiq edilmə spesifikliyinə görə xüsusi növ rüsumlar tətbiq edilir ki, buraya:

a) antidempinq; b) xüsusi rüsumlar; v) kompensasiya rüsumları aid edilir.

• fəaliyyət müddətinə görə: a) müvəqqəti rüsumlar; b) mövsümi rüsumlar mövcuddur.

Xarici malların yerli bazara daxil olması nəticəsində gömrük orqanları tərəfindən **idxal gömrük rüsumları** alınır. İdxal gömrük rüsumlarının dərəcələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təyin edilir. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün idxal gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən müəyyən olunur.

İxrac gömrük rüsumları məhdud mal qruplarına tətbiq edilir ki, onların da geniş tətbiqi ixracın inkişafına mane ola bilər. Bir qayda olaraq ixrac rüsumları incəsənət əsərlərinin və ya qədim əşyaların ölkədən aparılması zamanı da geniş tətbiq olunur.

İxrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və onların tətbiq olunduğu malların siyahısı, həmçinin xarici-iqtisadi tənzimlənən qeyri-tarif tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur. Azərbaycan Respublikasının əlverişli ticarət rejimi tətbiq etdiyi ölkələrin malları üçün ixrac-gömrük rüsumları dərəcələrinin son həddi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin olunur.

Tranzit gömrük rüsumları gömrük tarifi əsasında ölkədən malların keçirilməsi zamanı tətbiq olunur. Müəyyən hallarda xüsusi gömrük rüsumları da tətbiq olunur.

Xüsusi rüsumlar aşağıdakı hallarda tətbiq edilir:

* mallar Azərbaycan Respublikası ərazisinə bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vura biləcək kəmiyyətdə və zərərlərlə gətirildiyi təqdirdə müdafiə tədbiri kimi;

* digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə toxunan ayrı-(seçkiliksiz) və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi.

Antidempinq rüsumları idxal olunan malların qiyməti Azərbaycan Respublikası gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan malların yerli istehsalçılara ziyan vurduqda, yaxud bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan Respublikasında bu malların istehsalının təşkilinin genişləndirilməsinə maneçilik törətdikdə tətbiq edilir.

Malların ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi mallara **mövsümi rüsumlar** tətbiq oluna bilər. Bu halda gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumları dərəcələri tətbiq olunmur. Mövsümi rüsumların qüvvədə olduğu müddət ildə 6 aydan çox ola bilməz.

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə gömrük rüsumları mütləq mənada durmadan artaraq 2009-cu ildə 227,0 mln. manatdan 2013-cü ildə 285,0 mln. manata çatmışdır.

Bir qayda olaraq gömrük rüsumunun həcmi malın gömrük dəyərindən və tarifindən asılıdır.

Malın gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi (gömrük qiymətləndirilməsi) sistemi gömrük qiymətləndirilməsinin beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş ümumi prinsiplərinə əsaslanan gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan mallara şamil edilir. Həmin malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi qaydası Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunur.

Gömrük dəyəri mallar Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilərkən deklarant tərəfindən gömrük orqanına bəyan edilir.

Deklarant tərəfindən bəyan edilmiş gömrük dəyəri və onun müəyyən edilməsi ilə bağlı məlumatlar dəqiq, kəmiyyəti təyin oluna bilən və sənədlərlə təsdiq edilmiş məlumatlara əsaslanmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malların gömrük dəyəri aşağıdakı üsullarla müəyyən olunur:

- gətirilən malların sövdələşmə qiyməti ilə;
- dəyərin toplanması üsulu ilə;
- dəyərin çıxılması üsulu ilə;
- ehtiyat üsulu ilə.

Gətirilən malların sövdələşmə qiymətinə uyğun olaraq qiymətləndirilməsi gömrük dəyərinin müəyyən edilməsinin əsas üsuludur. Bu üsuldan istifadə edilə bilmədiyi halda növbəti üsullardan hər biri ardıcıl olaraq tətbiq edilə bilər. Bu zaman hər bir sonrakı üsulun tətbiqi gömrük dəyərini əvvəlki üsulla təyin etmək mümkün olmadıqda həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən malın gömrük dəyəri həmin mal Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədlərindən keçirilərkən gətirilən mal üçün faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan sövdələşmə qiymətidir.

Gömrük tarifi gömrük sərhədindən keçirilən mallara tətbiq edilən və xarici-iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur. Gömrük tarifi məhsulun kodunun qısa olaraq adını, gömrük rüsumu və rüsum dərəcələri ilə tətbiqi vahidini özündə əks etdirir.

Müasir mərhələdə gömrük tarifinin inkişafı iki istiqamətdə baş vermişdir. Birincisi, rüsumla cəlb edilən malların sayı artmış, ikincisi isə müxtəlif ölkələrdən daxil olan mallar üzrə bir deyil, bir neçə müxtəlif kəmiyyətli gömrük dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Nəticədə iki tip gömrük tarifi-sadə və mürəkkəb-fərqlən-

dirilir.

Beləliklə, gömrük tarifi mürəkkəb və çəxtərəfli hadisədir, nəinki iqtisadi, habelə siyasi ölçüsü olan bir hadisə. Lakin maliyyə-elmi nöqteyi-nəzərdən gömrük rüsumu dolayı vergilərin bir növüdür ki, mallar gömrük sərhədlərindən keçdiyinə görə xarici ticarət dövriyyəsinə cəlb edilir.

Gömrük rüsumları bütün əsas vergi atributlarına mənsubdurlar:

- gömrük vergisinin ödənilməsi məcburi xarakter daşıyır və dövlət məcburiyyəti təmin edilir;

- gömrük rüsumları xidmət göstərilməsinə görə haqq deyil və əvəzi ödənilmədən alınır.

- gömrük vergisinin ödənilməsindən daxilolmalar konkret dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün müəyyən edilməmişdir.

- gömrük ödənişləri birdəfəlik vergiyə aiddir, ona görə də onun ödənilməsi əmtəələrin idxalı (ixracı) faktından asılıdır.

Bununla yanaşı, gömrük rüsumu – xüsusi (növlü) vergidir. O, obyektiv surətdə əsaslandırılmış daxili, idxal və ixrac qiymət səviyyəsindən asılıdır və bu qiymətlər arasındakı fərqi dövlət gəlirlərinə götürmək alətidir.

Statistik məlumatlar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumlarının fiskal əhəmiyyəti azalır. Belə ki, əgər hələ XIX əsrin axırlarında ABŞ-da büdcəyə bütün daxilolmaların 50%-i idxal rüsumlarının hesabına örtülürdüsə, hal-hazırda bu hissə 1,5%-dən artıq deyildir. Gömrük rüsumlarından daxilolmaların payı əksər sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin büdcələrində də bir neçə faizdən artıq deyildir.

Dövlət rüsumları. “Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 4 dekabr tarixli Qanununa əsasən **dövlət rüsumu** qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada dövlət orqanlarının müəssisə, təşkilat və fiziki şəxslərə göstərdikləri xidmətlərə və hüquqi hərəkətlərə görə - sənədlərin tərtibi, qeydiyyatı, razılığın verilməsi və s. - dövlət büdcəsinə ödənilən haqdır.

Dövlət rüsumunun ödəyiciləri qanunla nəzərdə tutulmuş işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və hüquqların əldə edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və hüquqi şəxslərdir.

Dövlət rüsumu aşağıdakı hallarda tutulur:

- məhkəməyə verilən iddia ərizələrinin və şikayətlərin, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən faktların müəyyən edilməsi barədə ərizələrin və ya məhkəmə qərarları barəsində şikayətlərin verilməsi, məhkəmə tərəfindən sənədlərin surətinin təkrar verilməsi;

- notarial kontorları və dövlət orqanları tərəfindən notarial hərəkətlərin aparılması;

■ vətəndaşlıq aktlarının qeydiyyatı;

■ Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şəxsiyyət vəərəqəsi, habelə Azərbaycan Respublikasında 30 gündən artıq yaşayan əcnəbilərə qeydiyyat vəsiqəsi verilməsi, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul və ya vətəndaşlıqdan çıxma;

■ Azərbaycan Respublikasında və ya Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərində konsul əməliyyatlarının aparılması;

■ sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydə alınması, müvafiq mühacirət sənədlərinin verilməsi və onlarla bağlı digər hüquqi hərəkətlər, habelə icazələrin bəzi növlərinin verilməsi və nəqliyyat vasitələrinin illik texniki baxışdan keçirilməsi;

■ xüsusi razılıq (lisenziya) alınması tələb olunan sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi;

■ hüquqi şəxslərin qeydiyyatı və yenidən qeydiyyatı;

■ qiymətli kağızların qeydiyyata alınması (özəlləşdirmə qaydasında qeydə alınması halları istisna olmaqla) və digər dövlət reyestrinə daxil edilməsi;

■ Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq avtomobil daşımalarını tənzimləyən icazənin verilməsi;

■ əmlaka mülkiyyət hüququna, o cümlədən torpağa mülkiyyət, icarə və istifadə hüququna görə sənədlərin verilməsi və girovun dövlət qeydiyyatı.

Dövlət rüsumları milli valyutada nağd və ya köçürmə yolu ilə tam məbləğdə dövlət büdcəsinə ödənilir. Dövlət rüsumunun dövlət büdcəsinə nağd şəkildə ödənilməsi barədə ödəyiciyə müəyyən edilmiş formada bank qəbzinin əsli, ödəyicinin hesabından köçürüldükdə isə ödənişin icrasını təsdiqləyən bank sənədi verilir.

Araşdırmalar göstərir ki, son illərdə dövlət rüsumlarının həcmi və onların dövlət büdcəsinin ümumi gəlirlərində əhəmiyyəti artmaq üzrədir. Belə ki, 2009-cu ildə onun məbləği 60,0 milyon manata (1,5%), 2011-ci ildə 85,0 milyon manata (0,5%-ə) bərabər olmuş, 2013-cü ildə isə 115,0 milyon manat proqnozlaşdırılır ki, bu da büdcə gəlirlərinin 0,6%-ni təşkil edir.

Düzgün tutulmamış və artıq ödənilmiş dövlət rüsumunun büdcədən qaytarılması “Dövlət rüsumu haqqında” Qanunun 5-ci maddəsinə əsasən həyata keçirilir.

Dövlət rüsumunu tutan idarə və təşkilatların vəzifəli şəxsləri rüsumun düzgün tutulması və dövlət büdcəsinə vaxtında və tam köçürülməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Dövlət büdcəsinin ödənilməsinə nəzarəti isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları həyata keçirir.

Dövlət rüsumlarının dərəcələri və ödənilməsinin xüsusiyyətləri qanunla müəyyən edilir. Dövlət rüsumlarının dərəcələri şərti maliyyə vahidinin məblə-

ğinin misli ilə müəyyən edilir. Burada dövlət rüsumunun tutulması üzrə güzəştlər nəzərdə tutulur.

I. Məhkəmədə ümumi yuridiksiyalı işlərin baxılmasına görə aşağıdakılar dövlət rüsumu ödəməkdən azad olunurlar:

✦ əməyin ödənilməsi və əmək fəaliyyəti ilə bağlı digər tələblər üzrə-iddiaçılar;

✦ aliment alınması barədə iddialar üzrə - iddiaçılar;

✦ müəlliflik mübahisələri üzrə müəlliflər, müəlliflik hüququ, ixtiralar, faydalı modellər, sənaye nümunələri, habelə əqli mülkiyyətin digər növlərinə dair hüquqlardan irəli gələn iddialar üzrə-iddiaçılar və bələdiyyələr;

✦ zərərçəkənə və ya onun ailə üzvlərinə ödənilmiş müavinət və ya pensiya məbləğinin zərər vurandan tutulması barədə iddialar üzrə - sosial sığorta orqanları və əhali mərkəzləri;

✦ sosial müdafiə vasitələrinin tələbi barədə iddialar üzrə -sosial təminat orqanları;

✦ istehlakçılarının hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar verdikləri iddialar üzrə - iddiaçılar;

✦ cinayət nəticəsində dövlətə vurulmuş maddi zərərin ödənilməsi barədə prokuror tərəfindən verilən iddialar üzrə - iddiaçılar;

✦ iddiaçı kimi çıxış edən polis orqanları;

✦ cinayət işləri və aliment işləri ilə əlaqədar olaraq vətəndaşlara, müəssisələrə və təşkilatlara sənədlər (arayışlar) verilməsi üçün – vətəndaş, müəssisə, idarə və təşkilatlar;

✦ məhkəmələrə verilən iddia ərizələri və bütün növ şikayətlər üzrə büdcə təşkilatları, Milli Bank və onun qurumları;

✦ məhkəmə qərarlarından verilən şikayətlər üzrə - işdə iştirak edən şəxslər;

✦ məhkəmədə verilən iddialar üzrə-şəhid ailələri, müharibə veteranları, qaçqınlar və məcburi köçkünlər, habelə Çernobl AES-də qəza nəticəsində şüa xəstəliyinə və şüa yükü ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslər;

✦ sairə.

II. Notariat hərəkətlərinin aparılmasına görə aşağıdakı hallarda dövlət rüsumu ödənilmir:

• doğumu, ölümü, övladlığa götürülməni və atalığı (anlığı) təsdiqləyən sənədləri almaq üçün;

• təminatlı kreditorun olduğu girov müqaviləsi ilə bağlı notariat hərəkətləri aparılarkən dövlət rüsumu tutulmuşdursa, həmin müqavilədən irəli gələn borc öhdəliklərinin təmin edilməsi üçün iflas zamanı təminatlı kreditor ilə əmlak in-

zibatçısı arasında bağlanmış saziş və əlaqədar notariat hərəkətləri üzrə - təminatlı kreditör və əmlak inzibatçısı;

- mənzil və ya ev (evin bir hissəsi) alqı-satqısı və dəyişdirilməsi ilə bağlı notariat hərəkətləri üzrə - birinci qrup işləməyən əlillər, qaçqınlar və məcburi köçkünlər;

- mülki – hüquqi əqdlərin bağlanması zamanı, habelə mənzil (fərdi ev) alınması və ya dəyişdirilməsi əqdləri ilə bağlı notariat hərəkətləri üzrə mövcud qanun ilə müəyyən olunmuş valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, habelə onların arasından olan şəxslər və qəyyumluqda (himayədə) olan uşaqlar;

- pensiya, müavinət, yardım və alimentin alınması üçün verilən etibarnamələr üzrə.

Notariat hərəkətlərinə görə dövlət rüsumu notarius tərəfindən qəbul edilərək iki bank günü ərzində dövlət büdcəsinə köçürülür.

Doğumun, ölümün, övladlığa götürülməsinin və atalığın (anılığın) müəyyən edilməsinin qeydə alınması və bu barədə ilkin şəhadətnamələrin verilməsi üçün dövlət rüsumu tutulmur.

Azərbaycan Respublikasının hüduqlarında istifadə edilməsi üçün şəxsiyyət vəsiqəsinin verilməsinə görə qaçqınlar, məcburi köçkünlər və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan 16 yaşına çatmamış vətəndaşlığı olmayan şəxslər, həmçinin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının qəbul edilməsi barədə vəsadət qaldıran xaricdə yaşayan azərbaycanlılar dövlət rüsumunu ödəməkdən azad olunurlar.

Azərbaycan Respublikasında və ya Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəliklərində aparılan konsul əməliyyatlarından aşağıdakı hallarda dövlət rüsumu alınmır:

- ✓ Diplomatik pasport almaq üçün;

- ✓ Azərbaycan Respublikası ilə xarici dövlətlər arasında mülki, ailə və cinayət işlərində hüquqi yardım haqqında, alimentlər haqqında və övladlığa götürmə məsələləri haqqında müqavilələrə uyğun olaraq bu ölkənin səlahiyyətli orqanlarının və ayrı-ayrı vətəndaşlarının sorğusuna əsasən sənədlərin tələb olunub-olunmamasına görə;

- ✓ dövlət nümayəndə heyətinin tərkibində xarici ölkələrə ezam olunan şəxslərin pasport və digər gediş sənədləri rəsmiləşdirildikdə;

- ✓ Azərbaycan Respublikasının xeyrinə əmlakın bağışlanmasına dair müqavilələrin və vəsiyyətnamələrin təsdiq edilməsinə görə;

- ✓ Azərbaycan Respublikasının gəmi, hava və digər nəqliyyat vasitələrinin heyət üzvlərinin, habelə vətəndaşlarının ölümündən sonra qalmış əmlakının

mühafizəsinə görə.

Azərbaycan Respublikasına gələn aşağıdakı əcnəbilərdən dövlət rüsumları tutulmur:

- ✓ dövlət nümayəndə heyəti üzvləri və rəsmi şəxslərdən ;
- ✓ Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq humanitar təşkilatları təmsil edənlərdən;
- ✓ dövlət xətti ilə təhsil alan və pedaqoji fəaliyyət göstərənlərdən;
- ✓ müdafiə xətti ilə səfər edənlərdən;

Azərbaycan Respublikasına qrup halında gələn əcnəbilərin hər birindən vizanın rəsmiləşdirilməsinə və ya onun etibar müddətinin artırılmasına görə dövlətə öz əmlakını bağışlayan vətəndaşlardan, müəssisələrdən və təşkilatlardan, habelə daşınmaz dövlət əmlakının bələdiyyə mülkiyyətinə keçməsi ilə əlaqədar mülkiyyət şəhadətnaməsinin verilməsi üçün də dövlət rüsumu tutulmur.

9.2.5. YERLİ (BƏLƏDİYYƏ) VERGİLƏR VƏ ÖDƏNİŞLƏR, ONLARIN BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA ROLU

Yerli vergilər və rüsumların vəzifəsi yerli büdcələrin stabil gəlirlər mənbəyini yaratmaqdır. Yerli vergilər və rüsumlar hüquqi və fiziki şəxslərin yerli büdcəyə mütləq qaydada verdikləri ödənişlərdir. Yerli vergilər bir qayda olaraq tam surətdə yerli büdcələrə daxil olur (bəzi istisnalar olmaqla). Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) dedikdə müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazisində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur. Yerli büdcələrə bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın istifadəsindən əldə olunan gəlirlər və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, onların tabeliyində olan büdcə idarələrinin göstərdikləri pullu xidmətlərdən əldə olunan gəlirlər, bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından əldə olunan gəlirlər daxildir. Bu məqsədlə də Azərbaycan Respublikasının "Büdcə sistemi haqqında" Qanununda xüsusi vergi gəlirləri kateqoriyasına aid edilən bir sıra yerli vergilər nəzərdə tutulmuşdur: fiziki şəxslərin torpaq vergisi, fiziki şəxslərin əmlak vergisi, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi. Bundan başqa, yerli büdcələrə reklam haqqı, kurort, mehmanxana, avtomobil dayanacaqları üçün rüsumlar, pul-şey lotereyalarının satışından daxilolmalar, digər rüsumlar və ödənişlər aiddir.

Yerli vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları, vergi ödəyicilərinin və bələdiyyələrin vergi xidməti orqanlarının hüquq və vəzifələri, vergi nəzərətinin forma və metodları, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət,

bələdiyyələrin vergi xidməti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətindən (hərəkətsizliyindən) şikayət edilməsi qaydaları müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Yerli vergi və rüsumları yerli özünüidarəetmə orqanları tətbiq edir.

Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi ilə verilən hüquqlar çərçivəsində yerli özünüidarəetmənin nümayəndəli orqanlarının yerli qanunvericiliyinə dəyişikliklər və əlavələr haqqında hüquqi aktları növbəti maliyyə ilinə yerli büdcələr təsdiq edilənədək qəbul olunur.

Növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun ilə müəyyən edilən normativlər üzrə dövlət büdcəsinin xüsusi gəlirləri muxtar respublikanın büdcəsinə və yerli büdcələrə verilir.

Azərbaycan Respublikasının muxtar qurumunun büdcəsinin xüsusi gəlirləri yerli büdcələrə faiz payı ilə tam və qismən verilə bilər.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq ayrı-ayrı yerli vergilərin xüsusiyyətlərinə və onların büdcə gəlirlərinin formalaşmasında roluna nəzər salaraq.

Fiziki şəxslərdən torpaq vergisi. Bələdiyyə ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahələri olan hər bir şəxs torpaq vergisinin ödəyiciləridir. Bütün fiziki şəxslər torpaq sahələri barədə özlərinin mülkiyyət və istifadə hüquqlarını təsdiq edən sənədlər aldıqdan sonra bir ay ərzində ərazi üzrə müvafiq bələdiyyələrdə uçota durmalıdırlar.

Azərbaycan Respublikası ərazisində mülkiyyətində və ya istifadəsində torpaq sahələri olan şəxslər və müəssisələr torpaq vergisinin ödəyiciləridir.

Bələdiyyələr öz ərazilərində Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən hədlərdə torpaq vergisinin dərəcələrini və vergi güzəştlərini müəyyən edirlər. Hazırda torpaq vergisinin dərəcəsi kənd təsərrüfatı torpaqları üzrə 1 şərti bal üçün 0,06 manat müəyyənləşdirilmişdir.

Fiziki şəxslərdən əmlak vergisi. Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan və bələdiyyə ərazisində yerləşən tikililəri və ya obyektləri, həmçinin yerindən və istifadə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq yerli fiziki şəxslərə məxsus su və hava nəqliyyatı vasitələri fiziki şəxslərin əmlak vergisinə cəlb olunur. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan binaların inventarlaşmış dəyəri 5,0 min manat olduqda vergi tutulmur, 5,0 min manatdan çox olan məbləğdən isə 0,1 faizlə, su nəqliyyatı vasitələrinin 1 kub santimetri üçün 0,02 manat, hava nəqliyyatı vasitələrinin 1 kub santimetri üçün 0,02 manat, mühərriki olmayan su və hava nəqliyyatı vasitələrinin isə bazar qiymətinin 1,0 faizi həcmində vergi hesablanır.

Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi. Belə tikinti material-

larına kərpic-kirəmit gilləri, tikinti qumları, yüksək möhkəmliyə malik çınqıl xammalı aid edilir. Bələdiyyə ərazisində qeyd edilən faydalı qazıntılardan istifadə edən bütün fiziki və hüquqi şəxslər bələdiyyə büdcəsinə vergi ödəməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən mədən vergisinin dərəcələri kərpic-kirəmit gilləri və tikinti qumları, çınqıl xammalı və s. üzrə yerin təkindən çıxarılmış faydalı qazıntıların hər kub metri üçün 0,5 manat, üzvlük daşları üzrə yerin təkindən çıxarılmış həmin faydalı qazıntıların hər kub metri üçün 1,0 manat, daş duz, yodlu-bromlu suların hər kub metri üçün 4,0 manat, mineral suların hər kubmetri üçün 6,0 manat müəyyənləşdirilmişdir.

Bələdiyyə mülkiyyətində olan hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi. Qanunvericiliyə əsasən bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlar mənfəət vergisini yerli büdcəyə ödəyirlər (qalan bütün hüquqi şəxslər mənfəət vergisini dövlət büdcəsinə ödəyirlər). Müəssisələrdən mənfəət vergisinin dərəcəsi hazırda 20,0% təşkil edir.

Bələdiyyə büdcəsinin vergi olmayan gəlirlərinə isə əsasən yerli ödənişlər aiddir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər. O cümlədən:

- bələdiyyə binalarının icarəyə verilməsindən haqq;
- bələdiyyə torpaqlarının icarəyə verilməsindən haqq;
- bələdiyyə əmlakından istifadəyə görə daxilolmalar (o cümlədən: bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş, bələdiyyələr tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahələrində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iaşə və digər xidmətlərə görə ödəniş);

■ bələdiyyə təşkilatlarının xüsusi vəsaitlərinin daxilolması;

■ loteriyalardan daxil olan vəsait;

■ bələdiyyənin verdiyi kreditlər üzrə faizlərin ödənilməsindən daxilolmalar;

■ kreditlərin alınması;

■ fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə yardımları və ianələr;

■ beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları;

2. İnzibati tədiyyələr və rüsumlar (bələdiyyə ərazisində mehmanxana, sanatoriya-kurort və turizm xidmətləri göstərən şəxslərdən alınan ödəniş; bələdiyyə ərazilərində hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olan ixtisaslaşdırılmış avtomobil dayanacaqları və ya bələdiyyələrin qərarına əsasən müəyyən edilmiş yerlərdə bütün növ nəqliyyat vasitələrinin daimi və ya müvəqqəti dayanacaqları üçün ödəniş və s.).

3. Cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar.

4. Vergi olmayan sair daxilolmalar.

Bələdiyyə büdcəsinin əsaslı gəlirləri dedikdə aşağıdakı mənbələrdən daxilolmalar başa düşülür:

1. Bələdiyyələrin əsas vəsaitlərinin (binalar, avtomobil və başqa texnika və s.) özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsait.

2. Bələdiyyələrin maddi ehtiyatlarının satışından daxilolmalar.

3. Bələdiyyə torpaqlarının və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxilolmalar.

4. Qeyri-rəsmi mənbələrdən əsaslı ödənişlər (transfərlər). Məsələn, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada, bələdiyyələr yerli əhəmiyyətli proqramların maliyyələşdirilməsi üçün yerli rəy sorğusunun nəticəsinə əsasən hüquqi və fiziki şəxslərin sərəncamında qalan mənfəət və gəlirlər hesabına ödənilən könüllü birdəfəlik ödənişlər tətbiq edə bilər. Belə ödənişlər yalnız təyinatı üzrə istifadə olunmalıdır.

Mədən vergisi az sayda bələdiyyələr üçün gəlir mənbəyidir. Çünki, araşdırmalar göstərir ki, cəmi 20-25% bələdiyyənin ərazisində yerli tikinti materiallarının hasilatı mövcuddur.

Digər vergi ödənişlərin - məsələn, küçə reklamlarının yerləşdirilməsi və yığımı, sanatoriya-kurort, mehmanxana və turizm xidməti, həmçinin avtomobil dayanacaqları üçün rüsumların alınmasında, ən əsası bu ödənişlərin hesablanması üçün dövryyənin müəyyən olunmasında ciddi problemlər var. Ona görə də sadalanan mənbələr yerli büdcələr üçün ciddi maliyyə mənbələri deyildir.

Yerli büdcələrin maliyyə imkanlarının məhdudluğunun başqa bir mühüm səbəbi yerli vergi və ödənişlərin yığılmasındakı problemlərdir. Son illərdə ölkə üzrə fiziki şəxslərin torpaq vergisindən daxilolmalar üzrə proqnoza 54,0%, əmlak vergisi üzrə proqnoza isə 52,9% əməl olunmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycanda bələdiyyə büdcələrinin təhlili göstərir ki, yerli özünüidarəetmə qurumları olduqca zəif maliyyə potensialına malikdir. Bələdiyyələrin hazırkı maliyyə imkanları ilə onların səlahiyyət yükü arasında kəskin fərq olduğu aydın görünür və yerli özünüidarəetmə qurumlarının qanunvericiliklə onların üzərinə düşən səlahiyyətləri dolğun reallaşdırma bilməməsinin əsas səbəbini də elə burda axtarmaq lazımdır.

Eyni zamanda dövlət büdcəsi tərəfindən verilən dotasiya və subvensiyaların həcmi də nəzərdə tutulduğundan xeyli aşağıdır. Gəlir mənbələrinə kompleks halda yanaşmaq, bütün mənbələrdən bələdiyyələrin büdcəsinə kifayət qədər gəlir daxil olmasına çalışmaq vacibdir.

9.2.6. BÜDCƏNİN QEYRİ-VERGİ GƏLİRLƏRİ

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında qeyri-vergi gəlirləri də iştirak edir. Azərbaycan Respublikasının Vahid büdcə təsnifatına əsasən büdcənin qeyri-vergi gəlirlərinə mülkiyyətdən gəlirlər, mal və xidmətlərin satışından daxilolmalar, cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar və könüllü köçürmələr, məqsədli büdcə fondlarının gəlirləri və Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar aiddir.

Mülkiyyətdən gəlirlər – dövlət mülkiyyəti ilə bağlı olan vergi olmayan gəlirlərdir. Bu növ daxilolmalar 2009-cu ildə dövlət büdcəsi gəlirlərinin 0,07%-ni (8,7 mln. manat) təşkil etmiş, 2011-ci ildə 0,12% (9,0 mln. manat) olmuş, 2013-cü ildə isə 11,0 mln. manat (0,53%) proqnozlaşdırılmışdır. Bu gəlirlər faizlərdən, dividendlərdən, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin mənfəətindən, pul - şey lotereyaları üzrə daxilolmalardan və icarə haqlarından ibarətdir:

► Faizlərdən gəlirlər dövlət tərəfindən verilmiş depozitlərlə, qiymətli kağızlarla (səhmlərlə), büdcə ssudaları ilə və dövlət zəmanəti verilmiş kreditlərlə bağlıdır. Faizlərin ödəyiciləri dövlət maliyyə və qeyri-maliyyə təşkilatları, özəl sektora aid təşkilatlar, xarici hökumətlər və digər mənbələr ola bilər.

► Dividentlərdən gəlirlər dedikdə, dövlətin səhmdar kimi çıxış etdiyi təşkilatlardan dividend formasında əldə etdiyi gəlirlər başa düşülür. Dividentlər dövlət maliyyə və qeyri-maliyyə təşkilatları, özəl sektora aid təşkilatlar, xarici hökumətlər və digər mənbələr tərəfindən ödənilə bilər.

► Dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin mənfəətindən ayrımlara həmin müəssisələrin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada nəzərdə tutulmuş mənfəətindən ayrımlar aid edilir. Milli Bankın mənfəətindən ayrımlar, Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar və sığorta təşkilatlarından ayrımlar da buraya daxildir.

Mal və xidmətlərin satışından daxilolmalara dövlətə məxsus olan maddi və qeyri-maddi aktivlərin satışı və ya onların özəlləşdirilməsindən daxilolmalar, büdcə təşkilatlarının ödənişli xidmətindən daxilolmalar və inzibati tədiyyələr aiddir:

► Dövlət əmlakının satışından daxilolmalara dövlətə məxsus olan bina və tikililərin, avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin, digər əsaslı vəsaitlərin, dövlətə məxsus olan müəssisə və təşkilatların, maddi ehtiyatların, torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışı və ya özəlləşdirilməsindən daxilolmalar, büdcə təşkilatlarında ödənişli xidmətdən daxilolmalar və inzibati tədiyyələr aiddir. Mal və xidmətlər üzrə daxilolmalar 2009-cu ildə 355,0 mln. manat (2,8%), 2011-ci ildə 296,0 mln. manat (2,5%) olmuş, 2013-cü ildə 370,0 mln. manat (1,7%) proqnozlaşdırılır.

➤ İnzibati t diyy l r  v   d niŐl r  dövlət rüsumu, birdəfəlik rüsum və sair  d niŐl r daxildir.

➤ Qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətindən gəlirlər dedikdə, büdcədən maliyyələşən təşkilatların göstərdikləri müxtəlif  d niŐli xidmətlərə görə daxilolmalar baŐa d Ő l r. Dövlət Neft Fondunun v  Məqsədli Büdcə Fondlarının gəlirləri də bu kateqoriyaya aiddir.

Cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalara cinayət və inzibati qaydada hüquq pozuntularına görə, həmçinin torpaq qanunvericiliyinə uyğun olaraq tutulan cərimə və sanksiyalar aid edilir. Yol hərəkəti qaydalarının pozulmasına görə cərimələr, sanksiyalar və sair daxilolmalar da bu qrupa daxildir. Vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə tətbiq olunan cərimə və sanksiyalar təsnifatda həmin növ vergiyə aid kateqoriyada  z əksini tapır.

2013-c  ildə dövlət büdcəsində vergiolmayan gəlirlərin həcmi 12750,0 milyon manat, o cümlədən Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar 11350,0 mln. manat (59,7%) proqnozlaŐdırılmıŐdır ki, bunun da büdcə gəlirlərində xüsusi c kisi 66,6%-  bərabərdir.

Bütün bunlar onu sübut edir ki, vergi olmayan gəlirlərin potensial imkanları hələ t k nm miŐdir.

**10.1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÜDCƏSİ
XƏRCLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

Dövlət büdcəsinin xərcləri dövlətin vəzifə və funksiyalarının maliyyə təminatına yönəldilən pul vəsaitidir. Praktiki olaraq dövlət büdcəsinin xərcləri müvafiq maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanunda nəzərdə tutulmuş pul vəsaitinin ümumdövlət xarakterli məsrəflərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi deməkdir. Büdcə xərcləri ümumdövlət məqsədlərinə milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Dövlət büdcəsinin xərcləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1) istehsal prosesində iqtisadi roluna görə-maddi istehsal sahələrinin və qeyri-istehsal sahələrinin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar məsrəflər;

2) funksional təyinatına görə – idarəetmə aparatının saxlanması, iqtisadiyyatın, sosial-mədəni tədbirlərin, ölkənin müdafiəsinin, hüquq-mühafizə fəaliyyətinin, fundamental tədqiqatların və s. maliyyələşdirilməsi xərcləri.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10.1-ci maddəsinə əsasən dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində iqtisadi məzmunundan asılı olaraq aşağıdakı xərclər fərqləndirilir:

✦ cari xərclər, o cümlədən əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, pensiya və başqa sosial müavinətlər və ödənişlər, malların satın alınması və başqa xidmətlər üzrə xərclər, faiz üzrə ödənişlər, qrantlar, subsidiyalar və cari köçürmələr;

✦ əsaslı xərclər, o cümlədən əsas vəsaitlərin alınması, kapital qoyuluşları və səhmlərin alınması;

✦ kreditlər üzrə borclara, faizlərə, xidmət borcları və layihələrdə pay iştirakı.

Büdcə xərcləri müvafiq büdcə təsnifatına uyğun olaraq təsdiq olunmuş büdcə ayırmaları həddində cari, investisiya və digər xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən qanunvericiliyə əsasən dövlət büdcəsindən yalnız aşağıdakı funksional xərc növləri maliyyələşdirilir:

✦ Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası İcra Hakimiyyəti orqanlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin, Hesablama Palatasının, Mərkəzi Seçki Komissiyasının və başqa kateqoriyalara aid edilməyən ümumdövlət xidmətləri və s. xərclər;

✦ məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanılması xərcləri;

✦ beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqları və xarici dövlətlərə yardım;
✦ əsaslı tədqiqat və ETT-yə yardım xərcləri;
✦ dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət xərcləri;
✦ Naxçıvan MR-in büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən dotasiya;
✦ milli müdafiə və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi xərcləri;
✦ Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ayrılmalar (transfərtlər);

✦ hidrometeorologiya tədbirlərinə xərclər;
✦ seçkilərin və referendumların keçirilməsi xərcləri;
✦ dövlət mülkiyyətində və dövlət hakimiyyəti orqanlarının sərəncamında olan idarələrin saxlanması xərcləri;

✦ dövlət mülkiyyətinin formalaşması xərcləri;
✦ Azərbaycan Respublikası dövlət borclarına xidmət və onun ödənilməsi xərcləri;

✦ dövlətin qiymətli metal, qiymətli daşlar və material ehtiyatlarının tamamlanması xərcləri;

✦ dövlət investisiya proqramı xərcləri;
✦ dövlət hakimiyyəti orqanlarının büdcə xərclərinin artırılması və gəlirlərin azaldılmasına gətirib çıxaran qərarların reallaşdırılmasının təmin edilməsi xərcləri;
✦ Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə maliyyə yardımı;
✦ sair xərclər.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən dövlət büdcəsinin xərcləri Azərbaycan Respublikası subyektlərinin vəsaitləri ilə birlikdə aşağıdakı funksional növ xərclərə istifadə edilir:

■ sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, avtonəqliyyat, çay nəqliyyatı, rabitə, yol təsərrüfatı və metropolitenə dövlət yardımına;

■ hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təmin edilməsinə;

■ yangından mühafizənin təmin edilməsinə;

■ elmi-texniki tərəqqini təmin edən elmi-tədqiqat, təcrübə-konstruksiya və layihə-axtəriş işlərinə;

■ əhəlinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə;

■ ətraf mühitin, təbii resursların mühafizəsi və təkrar istehsalı, hidrometeoroloji fəaliyyətin təmin edilməsinə;

■ fəvqəladə hadisələrin və təbii fəlakətin qarşısının alınması və ləğv edilməsinə;

■ bazar infrastrukturunun inkişafına;

■ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq subyektlərin

seçki komissiyasının fəaliyyətinin təmin edilməsinə;

■ kütləvi informasiyanın fəaliyyətinin təmin edilməsinə;

■ digər büdcələrə maliyyə yardımına;

■ Azərbaycan Respublikasının və onun subyektlərinin birgə tabeliyinə aid olan sair xərclərə.

Azərbaycan Respublikasının 2010-2013-cü il dövlət büdcəsinin xərclərinin tərkibini cədvəl 10.1.-dən görmək olar.

Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin xərcləri durmadan artaraq 2013-cü ildə 19851,9 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu ilə nisbətən 1,7 dəfə, keçən illə müqayisədə isə 11,9 faiz çoxdur.

Dövlət büdcə xərclərinin 9955,5 mln. manatı və ya 50,2 faizi cari xərclərə, 9073,8 mln. manatı və ya 45,7 faizi əsaslı xərclərə, 787,7 mln. manatı və ya 4,0 faizi dövlət borcuna xidmətlə bağlı xərclərə yönəldilmişdir.

2013-cü ildə dövlət büdcəsindən məqsədli dövlət proqramlarının və tədbirlərin maliyyə təminatı üçün 10517,6 mln. manat və yaxud xərclərin 53,0 faizi həcmində vəsait ayrılmışdır.

2013-cü ildə dövlət büdcəsinin xərclərində sosialyönümlü xərclərin xüsusi çəkisi 25,4 faiz olmaqla mütləq ifadə 5037,2 mln. manat vəsait proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da keçən ilə nisbətən 7,1% çoxdur.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, bu büdcədən ümumdövlət xərcləri, o cümlədən müdafiyyə, fundamental elmi-tədqiqat axtarılarına, beynəlxalq fəaliyyətə, fəvqəladə halların və təbii fəlakətlərin qarşısının alınmasına və ləğv edilməsinə, dövlət borclarına xidmət etməyə müəyyən miqdarda vəsait yönəldilir. Dövlət idarəetmə orqanlarının və hüquq-mühafizə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi büdcə xərclərinin xeyli hissəsini təşkil edir.

Dövlət büdcəsinin xərcləri ictimai faydalıdır. İctimai təkrar istehsalın və iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, müdafiə qüdrətinin möhkəmləndirilməsi dövlət büdcəsinin çoxtərəfliliyini şərtləndirir. Lakin büdcə xərclərinin müxtəlifliyi ilə yanaşı, bu xərclər vahid məqsədə-dövlət tələbatını maliyyə resursları ilə təmin etməyə xidmət edir.

Dövlət büdcəsinin xərcləri anlayışı ilə büdcə maliyyələşdirilməsi məfhumu qırılmaz surətdə bağlıdır. Büdcə maliyyələşdirilməsi vəsaitin nazirliklərə, komitələrə, birliklərə, müəssisələrə, təşkilatlara və idarələrə plan üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinə verilməsini nəzərdə tutur.

Büdcə maliyyələşdirilməsinin əsasında qaytarılmamazlıq, büdcə xərclərinin məqsədli xarakterdə olması və smeta qaydasına əsasən həyata keçirilməsi və s. prinsiplər durur. Bu kimi məsələlər sonrakı paraqraflarda daha geniş şərh edilir.

Azərbaycan Respublikasının 2009-2013-cü illərdə dövlət büdcəsinin xərcləri (mln. manat)

Xərclər	2010			2011			2012			2013 (proqnoz)		
	Xərclərin cəmi	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Xərclərin cəmi	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Xərclərin cəmi	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Xərclərin cəmi	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
Xərclərin cəmi o cümlədən:	11765,9	100,0	27,7	15397,5	100,0	30,1	17416,5	100,0	32,3	19850,0	100	35,3
İqtisadiyyata	4889,9	41,6	11,5	6803,2	44,2	13,3	6960,7	40,0	12,9	8217,4	41,4	14,6
Sosial-mədəni tədbirlərə onlardan:	2901,4	24,7	6,8	3447,2	22,4	6,7	4072,9	22,4	7,5	4353,7	21,9	7,7
Təhsilə	1180,8	10,0	2,8	1268,5	8,2	2,5	1453,2	8,3	2,7	1530,5	7,7	2,7
Mədəniyyət və incəsənətə	145,2	1,2	0,3	163,8	1,1	0,3	184,7	1,1	0,3	289,7	1,4	0,5
Səhiyyəyə	429,2	3,6	1,0	493,4	3,2	1,0	609,4	3,5	1,1	669,3	3,4	1,2
Bədən tərbiyəsinə	23,2	0,2	0,05	26,1	0,1	0,04	56,1	0,3	0,1	51,0	0,03	0,09
Sosial müdafiəyə	1108,0	9,4	2,6	1478,3	9,5	2,8	1750,7	10,5	3,2	1792,2	9,0	3,2
Sosial təminatə	15,0	0,1	0,3	17,1	0,2	0,2	18,8	0,1	0,03	21,4	0,02	0,01
Elmə	92,8	0,8	0,2	106,1	0,7	0,2	116,7	0,7	0,2	130,0	0,7	0,2
Müdafiəyə	1185,5	10,2	2,8	1325,1	8,6	2,6	1381,4	7,9	2,6	1528,6	7,7	2,7
Məhkəmə, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarına	668,5	5,7	1,6	710,3	4,6	1,4	923,2	5,3	1,7	1114,8	5,6	2,0
Qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının saxlanılmasına	303,0	2,5	0,7	281,9	1,8	0,5	342,3	2,0	0,6	440,5	2,2	0,7
Sair xərclər	2910,3	24,7	6,8	4048,2	26,3	7,9	3613,3	20,7	6,7	4069,0	20,5	7,2

10.2. BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Büdcə xərcləri büdcədən maliyyələşdirmə vasitəsilə həyata keçirilir və büdcədən maliyyələşdirmə isə müəyyən prinsiplərə əsaslanır.

Büdcədən maliyyələşdirilmənin prinsipləri büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsinin səmərəli təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu **prinsiplərə** aşağıdakılar aiddir:

1) minimum məsrəflərlə maksimum səmərə əldə etmək;

Büdcə vəsaiti yalnız onların istifadəsindən daha çox nəticə əldə edilməsi təmin edildiyi şəraitdə sərf edilməlidir. Bu səmərə bir tərəfdən ölkənin inkişafının, müxtəlif sosial-iqtisadi vəzifələrin həllində və digər tərəfdən isə büdcə vəsaitinin istifadə edilməsi nəticəsində gəlirlərin artması hesabına pul vəsaitinin büdcəyə əks axınında ifadə oluna bilər.

2) büdcə vəsaitindən istifadənin məqsədli xarakteri;

Hüquqi şəxs yalnız təsdiq edilmiş büdcə əsasında, həm də əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədə büdcədən vəsait ala bilər. Bu prinsip ciddi əməl edilməsi büdcə vəsaitinin qeyri-səmərəli istifadə edilməsinin qarşısını alır.

3) büdcə vəsaitinin əvvəl buraxılmış təxsisatın istifadəsini nəzərə almaqla istehsal və digər göstəricilərin yerinə yetirilməsi müqabilində verilməsi;

Büdcə maliyyələşdirilməsinin iqtisadi göstəricilərin yerinə yetirilməsindən asılılığı maliyyə orqanlarına müəssisə, təşkilat və idarələrin fəaliyyətinə təsirli və səmərəli nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir.

4) büdcə vəsaitinin qaytarılmamazlığı;

Vəsaitin verilməsi onun dövlət büdcəsinə qaytarılması şərtini nəzərdə tutmur.

5) büdcə təxsisatının ödənişsiz olması;

Büdcə vəsaitinin ayrılması dövlətə hər hansı faiz şəklində və ya digər növ ödəniş formasında gəlir nəzərdə tutmur.

Büdcədən maliyyələşdirmənin forma və metodları. Büdcə təxsisatı təcrübəsində büdcə maliyyələşdirilməsinin iki metodundan istifadə edilir:

• «netto büdcə» sistemi üzrə maliyyələşdirmə. Pul vəsaitinin təqdim edilməsinin bu üsulu onunla xarakterizə edilir ki, bu zaman büdcə təxsisatı təsdiq edilmiş büdcədə nəzərdə tutulmuş məqsədlərə ayrılır.

• “brutto büdcə” sistemi üzrə maliyyələşdirmə. Bu sistem tamamilə büdcə maliyyələşdirilməsində olan müəssisə və təşkilatlar üçün tətbiq edilir. Bu halda büdcə təxsisatı bütün xərclərə, yəni istər cari və istərsə də büdcə təşkilatının fəaliyyətinin genişləndirilməsilə əlaqədar məqsədlərə ayrılır.

Pul vəsaitinin təqdim edilməsinin göstərilən üsulu aşağıdakı büdcə maliyyələşdirilməsi forması ilə həyata keçirilir:

- büdcə idarələrinin saxlanılmasına təxsisat;
- dövlət və bələdiyyə kontraktları üzrə fiziki və hüquqi şəxslərin yerinə yetirdikləri əmtəələrin, işin və xidmətin ödənilməsinə vəsait;
- əhaliyə transfertlər;
- fiziki və hüquqi şəxslərə subvensiya və subsidiya;
- aşağı büdcələrə və büdcədən kənar dövlət fondlarına dotasiya, subvensiya və subsidiya;
- fəaliyyətdə olan və ya yeni yaradılmış hüquqi şəxslərin nizamnamə kapitalına investisiya.

Büdcə maliyyələşdirilməsinin mühüm elementi büdcədən vəsaitin verilməsi metodlarıdır. Bu metodların köməyi ilə maliyyə orqanları tərəfindən büdcədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər pul vəsaiti ilə təmin edilir, maliyyə resurslarının bölüşdürülməsində mövcud mütənasibliklər tənzimlənir.

Büdcə vəsaiti nazirliklərə, idarə və müəssisələrə istehsalın genişləndirilməsi ilə əlaqədar xərclərə (kapital qoyuluşu), sadə təkrar istehsalın təmin edilməsinə (subsidiya, dotasiya və transfertlər), əməliyyat və s. məqsədlərə verilir.

İqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsinə xərclər nazirlik, idarə və müəssisələr üzrə planlaşdırılır və eyni zamanda məqsədli təyinatı üzrə nəzərdə tutulur.

Büdcə vəsaitinin xeyli hissəsi iqtisadiyyatın üstün sahələrinə ayrılır ki, buna da yanacaq sənayesi, energetika, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. sahələri aid etmək olar.

Büdcə vəsaitinin məqsədli istifadəsi baxımından iqtisadiyyatın inkişafı üçün kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi xərcləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi-istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı yeni əsas fondların yaradılması və fəaliyyətdə olan fondların genişləndirilməsinə pul vəsaitinin verilməsidir. Büdcə resurslarının məhdudluğu ilə əlaqədar olaraq məqsədli proqramlara daxil edilən və ya icra hakimiyyəti orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilən tədbirlər üzrə investisiya qoyuluşuna pul vəsaiti ayrılır.

Xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə xərclərin mühüm istiqaməti hüquqi şəxslərə müxtəlif subsidiyaların, dotasiya və subvensiyaların verilməsidir. Bu vəsaitlər dövlət, bələdiyyə və özəl müəssisələrin müxtəlif cari xərclərini və zərərnlərini örtmək üçün ayrılır. Vəsaitin əsas hissəsi energetikaya, kənd təsərrüfatına, mənzil-kommunal təsərrüfatına, şəhər nəqliyyatına və iqtisadiyyatın digər sahələrinə yönəldilir.

Sosial ehtiyaclara xərclər dövlətin sosial funksiyalarının yerinə yetirilməsi

ilə əlaqədardır. Bu xərclər aşağıdakı əsas qruplara bölünür:

- təhsilə;
- mədəniyyət, incəsənət və kinoya;
- kütləvi informasiya vasitələrinə;
- səhiyyə və bədən tərbiyəsinə;
- sosial siyasətə və s.

Sosial ehtiyaclara xərclər *smeta planlaşdırılması* prinsipi əsasında müəyyən edilir. Bu xərclər konkret tədbirlər və məsrəflərin növləri üzrə maliyyələşdirilir. Xərclərin həcmi qeyri-istehsal sferası idarələrində hazırlanmış smetalar və maliyyə orqanları tərəfindən tərtib edilmiş təxsisatın hesablamaları əsasında aparılmış əməliyyatlar və s. metodlarla müəyyən edilir.

Büdcə təşkilatlarının smetaları üzrə xərclərin hesablanması əsasında onların fəaliyyət göstəricilərinin (şagirdlərin, tədris qruplarının, siniflərin sayı, çarpayıların sayı və s.) həcmi, təşkilatın il ərzində fəaliyyət müddəti və maliyyə normaları təşkil edir.

Büdcə normaları. Büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinin əsas prinsipi-onların təyinatı və vaxtına görə ciddi nizamə salınmasıdır. Büdcə təşkilatının pul vəsaitini *smetada* nəzərdə tutulmayan məqsədlərə istifadə etməyə hüququ yoxdur.

Xərc smetası büdcə təşkilatlarının maliyyə planıdır. Smeta büdcə təşkilatlarının saxlanması üçün büdcədən ayrılan vəsaitin illik məbləğini, rüblük bölgüsünü və məqsədli təyinatını əks etdirir.

Xərc smetasının aşağıdakı növləri vardır:

- fərdi smeta - ayrı-ayrı təşkilatlar və ya tədbirlər üçün tərtib olunur;
- ümumi smeta – eyni tipli təşkilatlar və ya tədbirlər üçün tərtib olunur;
- mərkəzləşdirilmiş smeta-mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün nazirlik və baş idarələr tərəfindən tərtib olunur (avadanlıqların alınması, tikinti-təmir işləri və s.);
- icmal smeta - burada həm fərdi və həm də mərkəzləşdirilmiş tədbirlərin smetaları birləşdirilir, yəni bütövlükdə nazirlik və ya Baş idarələrin icmal smetası tərtib olunur

Yuxarıda göstərilən xərclər müəyyən edilmiş xərc normaları üzrə həyata keçirilir və bu xərc normalarından büdcə təşkilatlarının smetalarının tərtibi zamanı istifadə olunur.

Xərc normaları *mütləq* (hökumət və ya yerli icra orqanları tərəfindən tətbiq olunur) və ya fakultativ (nazirlik, baş idarələr tərəfindən tətbiq olunur) ola bilər.

Büdcə normaları *fərdi* (ayrı-ayrı xərc növləri üzrə), *birləşdirilmiş və ya iriləşdirilmiş* məcmu xərclər və ya təşkilatlar üzrə ola bilər. Müasir şəraitdə sosial

sferada təşkilatların bütün növ xərclərini əhatə edən iriləşdirilmiş xərc norması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə normalardan istifadə edilməsi bu təşkilatların işini son nəticələrə (uşaqların öyrədilməsi, mütəxəssislərin hazırlanması, xəstələrə yardım göstərilməsi) nail olmasına istiqamətləndirməyə imkan verir. Bundan başqa, iriləşdirilmiş normaların tətbiq edilməsi büdcə vəsaiti xərclərinin müxtəlif istiqamətlərə istifadə edilməsi üzrə müstəqilliyi genişləndirir və resursların səmərəli və qənaətlə istifadəsində onların marağını yüksəldir.

Büdcə normaları bir çox amillərin təsiri altında dəyişilir. Normaların artması qiymət və tarif sisteminin dəyişməsi, əmək haqqının artması, yerli büdcələrin maliyyələşdirilməsi üzrə əlavə imkanların yaranması ilə əlaqədardır.

10.3. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN İQTİSADİYYAT SAHƏLƏRİ ÜZRƏ XƏRCLƏRİ

10.3.1. BÜDCƏNİN ƏSASLI XƏRCLƏRİ VƏ ONUN BAŞLICA İSTİQAMƏTLƏRİ

Büdcə xərcləri onların iqtisadi məzmunundan asılı olaraq əsaslı və cari xərclərə ayrılır. Bu qruplaşdırma büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatı ilə müəyyən edilir.

Əsaslı xərclər – geniş təkrar istehsal ilə əlaqədar olaraq büdcə xərclərinin bir hissəsidir ki, onun həyata keçirilməsi ilə Azərbaycan Respublikasının, onun subyektlərinin sərəncamında olan əmlakın yaradılması və inkişafı həyata keçirilir. Belə xərclər innovasiya və investisiya fəaliyyətini təmin edir. Onlara investisiya və əsaslı təmirin həyata keçirilməsi üçün təyin edilmiş xərclər, investisiya məqsədlərinə büdcə krediti kimi verilən vəsaitlər aiddir.

Ümumiyyətlə, əsaslı xərclər aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✦ əsaslı vəsaitlərin alınması xərcləri;
- ✦ əsaslı tikinti xərcləri;
- ✦ əsaslı təmir xərcləri;
- ✦ dövlət ehtiyatlarının yaradılması ilə bağlı xərclər;
- ✦ torpaq və qeyri-maddi aktivlərin alınması xərcləri;
- ✦ əsaslı ödənişlər (transfərlər)

Büdcə təsnifatına əsasən əsaslı xərclərə müəssisə və təşkilatlar tərəfindən əsaslı təmir xərclərinin aparılması ilə bağlı xərclər də daxildir. Buraya eyni zamanda yaşayış və hərbi binaların, sosial-mədəni, kommunal bina və tikililərin, digər mülki bina və tikililərin, yolların və körpülərin, suvarma və digər kanalların təmiri xərcləri daxildir. Bundan əlavə, bu bölməyə təşkilatlar və müəssisələr tərəfindən nəqliyyat vasitələrinin, istehsal, qeyri-istehsal avadanlıqlarının və digər daşınan əsas vəsaitlərin əsaslı təmiri ilə bağlı xərclər daxildir.

Beləliklə, əsaslı xərclər ölkə iqtisadiyyatının bir sıra sahələrinə büdcə vəsaitləri hesabına investisiya fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün kapital resurslarını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri) 2009-cu ildə 4778,0 mln. manat (38,2%), 2010-cu ildə 3549,0 mln. manat (48,5%), 2011-ci ildə 5867,0 mln. manat (36,8%) olduğu halda, 2013-cü ildə 9079,8 mln. manat (50,3%) proqnozlaşdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasında investisiya yönümlü xərclərin xüsusi çəkisinin böyük olmasının əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadiyyatın uzunmüddətli və davamlı inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasından;
- yeni istehsal sahələrinin yaradılması və əlavə iş yerlərinin açılmasına imkan verilməsindən;
- dövlət büdcəsi gəlirlərinin artmasından.

Dövlət reyestrinin ümumi xarakteristikası göstərir ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində aparılan islahatlar ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin say və tərkibinə təsir göstərmiş, islahatlarla əlaqədar olaraq yeni müəssisə və təşkilatlar yaranmış, dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin bir hissəsi xüsusi bölməyə keçmiş, bir hissəsi ləğv olmuş, onların strukturunda dəyişikliklər baş vermişdir. Bir sıra xırda müəssisələr birləşmiş, bir zaman sərbəst olan törəmə müəssisə baş idarənin struktur bölməsinə çevrilmişdir.

Respublikamızın müstəqilliyinin ilk illərində ölkədə ÜDM-in həcmi, əsas kapitala əsaslı vəsait qoyuluşu kəskin azalmışdır. Belə bir şəraitdə iqtisadiyyat sahələrinin aşağı düşməsinin qarşısının alınması, onun bərpası və sabitləşdirilməsi üçün büdcə vəsaitləri tələb olunurdu. Ona görə də son illərdə dövlət büdcəsinin xərclərində iqtisadiyyatın istehsal sahələrinə dövlət dəstəyinə və inkişafına ayrılan xərclər xeyli artmışdır.

Maddi istehsal sferasında olan müəssisələrin maliyyələşdirilməsi xüsusi vəsait (əsasən mənfəət və amortizasiya ayırmaları), cəlb edilmiş vəsait (banklardan və maliyyə bazarından), büdcə vəsaiti və büdcədən kənar fondlar hesabına həyata keçirilir.

Mövcud büdcə təsnifatına uyğun olaraq iqtisadiyyat xərclərinin tərkibinə maddi istehsal sahələrinə, mənzil-kommunal təsərrüfatına, sənaye və tikintiyə çəkilən xərclər daxildir. Son illər bu sahələrə ayrılan büdcə xərclərinin strukturunu aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar (cədvəl 10.2.).

Azərbaycan Respublikasının 2010-2013-cü illərdə dövlət büdcəsindən iqtisadiyyata ayrılan xərclərin dinamikası (mln. manat)

Göstəricilər	2010		2011		2012		2013 (proqnoz)	
	Məbləğ	Xüsusi çəki, %-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki, %-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki, %-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki, %-lə
Dövlət büdcəsinin xərcləri o cümlədən:	11765,9	100,0	15397,5	100,0	17416,5	100,0	19850,0	100,0
iqtisadiyyat xərcləri ondan:	4889,9	41,6	6803,2	44,2	6960,7	40,0	8217,4	41,4
mənzil-kommunal təsərrüfatı	199,7	1,7	317,3	1,9	439,4	2,5	399,1	2,0
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	322,1	3,2	453,0	2,8	472,7	2,7	494,3	2,5
sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar bundan:	4146,9	35,2	5880,7	37,0	5794,1	132,8	6934,2	35,0
dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri)	4132,4	35,1	5864,1	36,8	5774,1	32,6	6915,2	34,9
nəqliyyat və rabitə	52,4	0,4	67,3	0,4	87,9	0,5	111,7	0,6
iqtisadi fəaliyyət	115,9	1,0	118,9	0,7	185,9	1,0	275,8	1,4

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, dövlət büdcəsindən iqtisadiyyata ayrılan xərclər 2010-cu ildə 4889,9 mln. manat, 2011-ci ildə 6803,2 milyon manat olduğu halda, 2013-cü ildə 8217,5 mln. manat proqnozlaşdırılmışdır. Büdcənin ümumi xərclərinin tərkibində iqtisadiyyat xərcləri 2010-cu ildə 41,6 faiz olmuş, 2013-cü ildə isə 41,4 faiz proqnozlaşdırılmışdır. İqtisadiyyat xərclərinin tərkibində ən çox vəsait sənaye, tikinti və faydalı qazıntılara yönəldilmişdir. Belə ki, bu sahəyə ayrılan xərclərin payı 2010-cu ildə 35,2 faiz, 2011-ci ildə 37,0 faiz olmuş, 2013-cü ildə isə 35 faiz nəzərdə tutulmuşdur. Bu müddət ərzində dövlət büdcəsindən iqtisadiyyat yönümlü xərclər azalmağa doğru meyilli olmuş və onun büdcə xərcləri tərkibində xüsusi çəkisi də xeyli azalmışdır.

10.3.2. SƏNAYE, TİKİNTİ VƏ İNVESTİSİYAYA BÜDCƏ XƏRCLƏRİ

Sənaye, energetika və tikinti inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının ən aparıcı və iri sahələrindən biridir. Sənaye istehsalı və energetika istənilən iqtisadiyyatın üreyini təşkil edir. İstehsal prosesində energetikadan istifadə etməklə iqtisadi resursların dəyişdirilməsi nəticəsində məhsul yaradılır. İstehsal olmadan istehsal vasitələri və xidmətin istehlakı mümkün deyildir.

Tarixən sənaye müəssisələrinin, nəqliyyatın, rabitə və bankların milliləşdirilməsi nəticəsində sənaye dövlət müəssisələrində cəmləşdirilmiş və ictimai istehsalın sürətlə inkişafı üçün şərait yaradılmışdır.

Energetika-ölkə iqtisadiyyatının vacib bir sahəsi olmaqla energetika resurslarının emalını, yeniləşdirilməsini və müxtəlif növ enerjinin ötürülməsi və istifadəsini əhatə edir. Energetikanın ən mühüm hissəsi elektroenergetikadır. Ölkənin bütün müəssisələri bu və ya digər dərəcədə elektrik enerjisindən istifadə edir. Elektrik enerjisindən istifadə etməklə maşın, avadanlıqlar, istehsal müəssisələrinin sexlərində texnoloji xətlər hərəkətə gəlir və işləyir.

İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, sənayenin inkişafı da kapital qoyuluşu bazası əsasında əsas fondların təkrar istehsalı (artması) və təkmilləşdirilməsini həyata keçirən əsaslı tikintinin sürət və miqyası ilə müəyyən edilir. Bu mənada əsas fondlar-sənayenin və iqtisadiyyatın digər sahələrinin maddi-texniki bazasının mühüm hissəsidir. Onlar sənayedə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin, məhsul buraxılışının artırılmasının, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mühüm şərtidir.

Əsaslı tikinti aşağıdakı yollarla həyata keçirilir:

- a) yeni sənaye müəssisələrinin və qurğularının yaradılması;
- b) fəaliyyətdə olan müəssisələrin yenidən qurulması, genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi.

Bundan başqa, əsaslı tikintinin köməyi ilə köhnəlmiş əsas fondların renovasiyası (təzələnməsi) həyata keçirilir.

Keçmiş sovetlər dövründə ölkədə böyük sənaye potensialı yaradılmışdır. Ölkə sənayesi yüksək inkişaf etmiş istehsal strukturuna malik idi. O, qabaqcıl elm və texnikaya və ixtisaslaşmış kadrlara əsaslanırdı. Sənaye məhsuldar qüvvələrin yüksəlməsinə və maddi nemətlərin yaradılmasına hərtərəfli kömək göstərirdi. Lakin həmin dövrdə sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti dövlət (ümumxalq) mülkiyyətində idi.

Sovetlər ittifaqı dağıldıqdan sonra ölkəmizdə keçid dövrünün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən özəlləşdirmə (dövlət müəssisələrinin xüsusi mülkiyyətə verilməsi) və müxtəlif növ açıq və qapalı tipli səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması

yolu ilə islahatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq istehsal potensialı kəskin surətdə azaldı, buraxılan məhsulun həcmi bir neçə dəfə aşağı düşdü, çoxsaylı ziyanla işləyən müəssisələr meydana gəldi. Keçid dövründən qalmış problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə Azərbaycan dövləti bir sıra köklü islahatlar həyata keçirir. Bu məqsədlə son illər büdcə vəsaitlərinin xeyli hissəsi iqtisadiyyata və onun tərkib hissəsi olan qeyri-neft sektoruna, o cümlədən dövlətin prioritet sahələrinə kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Büdcə vəsaitləri əsas etibarilə aşağıdakı daha iri və dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilir:

- dünya bazarlarında rəqabətə tab gətirən məhsul istehsal edə bilən sənaye sahələrinin inkişafına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə;
- büdcə vəsaiti hesabına həyata keçirilən və eyni zamanda dövlət təminatı verilən yüksək səmərəli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə;
- yarımçıq qalmış obyektlərin layihə xərclərinin ödənilməsinə;
- aqrar sahədə sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə, onun dəstəklənməsinə;
- istehsal və sosial-məişət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üçün maliyyə imkanlarının yaradılmasına və s.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin həcmindən asılı olaraq son illər sənayenin və tikintinin maliyyələşdirilməsinə büdcə xərclərinin xüsusi çəkisi xeyli artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü ildə dövlət büdcəsindən sənaye, tikinti, energetika və faydalı qazıntılara 6934,2 mln. manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da büdcə xərclərinin 35,0%-nə, ÜDM-də isə 12,3%-ə bərabərdir.

Real investisiyalar müəssisələrin dinamik inkişafını təmin edir və aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə imkan verir:

✓ maliyyə və maddi ehtiyatlar yığımı hesabına sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi;

✓ yeni müəssisələrin yaradılması;

✓ yeni biznes sahələrinin yeniləşməsi nəticəsində diversifikasiya.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyətinin obyektləri aşağıdakılardır:

✓ iqtisadiyyatın bütün sahələrində yeni yaradılan və modernləşdirilən əsas fondlar;

✓ qiymətli kağızlar;

✓ elmi-texniki məhsul və mülkiyyətin digər obyektləri;

✓ əmlak hüququ və intellektual mülkiyyət hüququ.

Azərbaycan Respublikasının dövlət investisiya siyasəti sahəsində iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi müasir dövrdə ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Hazırda kapital qoyuluşu məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Nəticədə məqsədli proqramların həyata keçirilməsi və iqtisadiyyatın mühüm sahələrinə maliyyə vəsaiti ayrılması imkanları da genişlənir.

Cəmiyyətdə baş verən bir sıra meyilləri nəzərə alaraq, müasir dövrdə dövlətin investisiya strategiyası aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- inflyasiyanın qarşısının alınması, müəssisələrin və əhalinin investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- büdcə kəsirinin azaldılması, onun daxili mənbələr hesabına örtülməsi, daxili maliyyə vəsaitlərinə əsaslanıb istehsal investisiya qoyulması;
- investorların və səhmdarların hüquq və maraqlarının maksimum qorunması;
- özəl investisiyalar vasitəsilə ümumi investisiya prosesinin gücləndirilməsi;
- işləyən müəssisələrdə büdcə maliyyələşdirilməsinin məqsədli proqramlarla həyata keçirilməsi;
- investisiya layihələrinin pay əsasında dövlət-kommersiya maliyyələşdirməsi, eyni zamanda layihələrin xarici investisiyaların cəlb edilməsi vasitəsilə həyata keçirilməsi.

Bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar əsas kapitalla birbaşa investisiyaların strukturunda və maliyyələşdirilməsi mənbələrində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir ki, onlardan da aşağıdakıları göstərmək olar:

- əgər keçən əsrin 70-80-ci illərində əsas maliyyələşmə mənbəyi büdcə vəsaiti idisə (50-60%), indiki zamanda o 20-25%-dək enmişdir;
- vəsaitlərin alınması mənbələrində də dəyişikliklər baş vermişdir. Büdcə subyektlərindən ayrılan vəsaitin xüsusi çəkisi artmışdır;
- mərkəzləşdirilmiş büdcədən kənar investisiya fondlarından ayrılan investisiyaların ümumi həcmi artmışdır;
- kommersiya banklarının iqtisadiyyatın real sektoruna kredit qoyuluşunun aktivliyi istənilən səviyyədə deyildir;
- əhalinin vəsaitləri investisiya sahəsinə çox zəif cəlb edilir.

10.3.3. KƏND TƏSƏRRÜFATI, MEŞƏ TƏSƏRRÜFATI VƏ BALIQÇILIQ XƏRCLƏRİ

Kənd təsərrüfatı maddi istehsalın ən əsas sahələrindən biridir. Onun başlıca təyinatı bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulu almaq üçün kənd təsərrüfatı bitkilərini becərmək və kənd təsərrüfatı heyvanları yetişdirmək, bitki məhsulları və maldarlıq xammalının ilkin emalının müxtəlif növlərini həyata keçirməkdir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı xarakterik xüsusiyyətə malikdir ki, bu da özünü kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümi xarakterdə olmasında, təbii resurslardan

istifadə edilməsi xüsusiyyətlərində və təbii iqlim şəraitindən asılı olmasında göstərir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının spesifikliyi və onun cəmiyyətdə həyati əhəmiyyət kəsb etməsi dövlətin məsuliyyətinin artırılmasını, kənd təsərrüfatı sahələrini himayə etməyə və inkişafının maliyyələşdirilməsində onun iştirak payının genişləndirilməsini zəruri edir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatının, meşə təsərrüfatının və balıqçılığın himayəçiliyinə və inkişafına 2013-cü ildə 494,3 milyon manat və ya bütün büdcə xərclərinin 2,5%-i və ÜDM-in 1,0%-nin yönəldilməsi nəzərdə tutulur. Məlumatlardan görüldüyü kimi, büdcə sistemindən kənd təsərrüfatına ayrılmış vəsait kifayət deyildir.

10.3.4. NƏQLİYYAT, YOL TƏSƏRRÜFATI VƏ RABİTƏ XƏRCLƏRİ

Nəqliyyat maddi istehsalın bir sahəsi olub, yük və insanların daşınması, həmçinin nəqliyyat-ekspertiza xidməti həyata keçirir. Bu sahədə yerüstü, yeraltı, su və hava nəqliyyatı bir-birindən fərqləndirilir. Yerüstü nəqliyyat növünə dəmiryolu, avtomobil və boruötürücü, yeraltı nəqliyyata metropoliten, su nəqliyyatına dəniz və çay nəqliyyatı, hava nəqliyyatına isə aviasiya nəqliyyatı aiddir.

Təyinatına görə nəqliyyat – ümumi istifadədə olan, tədavül sferasına xidmət edən (yük daşıma) və əhalini daşıyan nəqliyyata; ümumi istifadədə olmayan (xammalın, materialların, yarımfabrikatların, hazır məhsulların və s. daxili istehsal yerdəyişməsi), habelə şəxsi istifadədə olan nəqliyyata ayrılır. İşin yerinə yetirilməsi xarakterinə görə o, sərnəşin və yük daşıyan nəqliyyata bölünür. Nəqliyyatın məhsulu yük və insanların yerdəyişməsi və daşınmasından ibarətdir. Ümumi istifadədə olan nəqliyyat ölkədə iqtisadi əlaqələrin əsasını təşkil edir. O, iqtisadiyyatın qan-damar sistemidir. Xalq təsərrüfatının bütün sahələrini bütöv halında birləşdirir, insanların daşınmaya olan tələbatını, istehsalın isə xammal, material və məhsullara ehtiyacını ödəyir.

Nəqliyyatın bütün növləri bu və ya digər dərəcədə iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır. Son illərdə trubaötürücü nəqliyyat növü (neftin nəqli, qazın nəqli) xüsusən sürətlə inkişaf edir. Digər növ nəqliyyata nisbətən neftin və qazın magistral trubaötürücləri daha ucuz maya dəyərində malikdir.

Nəqliyyatın inkişafı isə xeyli dərəcədə maliyyələşdirmədən, o cümlədən büdcə maliyyələşdirilməsindən asılıdır.

2013-cü ildə nəqliyyat və rabitəyə dövlət büdcəsindən 111,7 mln. manat ayrılıbmışdır ki, bu da əvvəlki ilin səviyyəsindən 13,3% çoxdur.

Bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin büdcə xərclərində payı 0,6%, ÜDM-də isə 0,02% təşkil edir.

10.3.5. MƏNZİL - KOMMUNAL TƏSƏRRÜFATI XƏRCLƏRİ

Mənzil-kommunal təsərrüfatı iqtisadiyyatın mühüm sahəsi olmaqla, iki alt sahəni-mənzil və kommunal xərclərini əhatə edir.

Mənzil təsərrüfatı özünə yaşayış binalarını, istehsal-təchizat və mənzil fonduna xidmət edən nəqliyyat təsərrüfatlarını daxil edir.

Kommunal təsərrüfatı – şəhər, qəsəbə və kənd əhalisinə xidmət göstərən müəssisələrin məcmusudur. O özünə sanitariya-gigiyena müəssisələrini (su ötürücüləri, kanalizasiya, hamam, çamaşırxana), şəhər nəqliyyatını, enerji müəssisələrini (istilik-elektrik mərkəzləri, elektrik stansiyaları və s.), abadlıq qurğularını (yol, körpü, mehmanxana, kimyəvi təmizləmə, kommunal maşınları, yaşayış məkanlarının ərazilərinin təmizliyi və yığışdırılması, zibil daşınması, qar təmizlənməsi) daxil edir.

Mənzil və kommunal təsərrüfatlarının vahid bir təsərrüfatda birləşdirilməsi şəhər təsərrüfatının səmərəli istifadə edilməsinin, maddi istehsalın və iş qüvvəsinin təkrar istehsalının inkişafı üçün şərait yaradılmasının mühüm amilidir. Bu kimi amillər ölkə iqtisadiyyatının zəruri və mühüm sahəsi olmaqla onların saxlanılması və inkişafı üçün xeyli vəsait ayrılmasını tələb edir.

Mənzil-kommunal təsərrüfatı xidmətə görə əhalidən haqq şəklində alınan maliyyə məbləğindən başqa, büdcədən də maliyyələşdirilir.

Respublikamızda 2013-cü ildə mənzil-kommunal təsərrüfatının dövlət himayəsinə və inkişafına büdcədən 399,1 mln. manat yönəldilmişdir ki, bu da büdcə xərclərində 2,0%-ə və ÜDM-də 0,7%-ə bərabərdir.

Bəzi şəhər və rayon icra hakimiyyəti (bələdiyyə) orqanları mənzil-kommunal təsərrüfatı məsrəflərinin artdığını və onun maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitin çatmadığını göstərirlər. Bunun əsas səbəbi isə bu sahədə inzibati-idarəetmə aparatının sayının və əmək haqqı fondunun artması və alınmış elektrik daşıyıcılarının qiymətinin yüksək olmasıdır. Ona görə də ölkədə həyata keçirilmiş mənzil-kommunal təsərrüfatı islahatı müsbət nəticə vermir. Çünki bu islahat mənzil-istismar idarələrinin xidmətinin qiymətinin yüksəlməsinə, aztəminatlı əhalinin vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olur. Göstərilən səbəbləri nəzərə alaraq mənzil-kommunal təsərrüfatının islahatlaşması əsasən aşağıdakılara yönəldilməlidir:

✦ mənzil-kommunal təsərrüfatının inzibati-idarəetmə aparatının saxlanılması xərclərinin artmasının qarşısı alınmalı;

✦ bu sahədə istehsal prosesinin və hesab işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması bazası əsasında əmək məhsuldarlığı yüksəldilməli;

✦ elektrik enerjisi və yanacaq enerjisi xərclərinin normallaşdırılması və onun dəyərinin ucuzlaşdırılması əsasında mənzil fondunun xidməti xərcləri azaldılmalı;

✦ işin və vəsaitlərin ixtisaslaşdırılmış təmir-tikinti təşkilatlarında təmərkləşməsi yolu ilə mənzil fondunun və şəhər təsərrüfatının cari təmiri xərclərinin səmərəliliyi artırılmalı;

✦ köhnə mənzil fondunun modernləşdirilməsi üzrə daxili ehtiyatlardan tam istifadə edilməli.

10.4. MÜDAFİƏ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK, DÖVLƏTİ İDARƏETMƏ, MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ, HÜQUQ - MÜHAFİZƏ VƏ PROKURORLUQ ORQANLARININ SAXLANILMASI XƏRCLƏRİ

10.4.1. MÜDAFİƏ VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK XƏRCLƏRİ

Müdafiə, hüquq-mühafizə fəaliyyəti və dövlətin təhlükəsizlik təminatı xərclərinin həyata keçirilməsi zərurəti Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyinin, ərazi bütövlüyünün, tarixi, mədəni və mənəvi dəyərlərinin saxlanmasını təmin edən milli təhlükəsizliyinin durmadan möhkəmləndirilməsindən irəli gəlir.

Bu sistemdə əsas yeri ölkənin maliyyə-iqtisadi və maddi imkanlarından irəli gələn dövlətin siyasəti, hərbi doktrinası, Silahlı Qüvvələrin yaradılmasının uzunmüddətli planı bazasında təmin olunan milli müdafiəsi tutur.

Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, onun toxunulmazlığının və mənafeyinin silahlı müdafiəsinə, dövlətə silahlı hücumun qarşısının alınmasına, təcavüz olarsa, onun dəf edilməsinə xidmət edir.

Respublikamızın ərazisinin 20%-nin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi və ölkənin müharibə vəziyyətində olduğu bir vaxtda dövlətin hərbi qüdrətinin artırılması, ordunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi olduqca zəruridir. Ona görə də Azərbaycan Respublikasında müdafiə sahəsində müasir hərbi texnikanı mənimsəyə bilən kadrların hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir. Bu məqsədlə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin həcmi də ilbəil artırılır. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından da görmək olar (cədvəl 10.3.).

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən müdafiə və milli təhlükəsizlik, dövləti idarəetmə, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərcləri

Xərclər	2010		2011		2012		2013 (proqnoz)	
	Məbləğ mln. man.	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. man.	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. man.	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. man.	Xüsusi çəkisi, %-lə
Milli müdafiə xərcləri	1185,5	10,2	1325,1	8,6	1381,4	7,9	1528,6	7,7
Qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması xərcləri	303,0	2,5	281,9	1,8	342,3	2,0	440,5	2,2
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərcləri	668,5	5,7	710,3	4,6	945,1	5,3	1114,8	5,6

Cədvəldən görüldüyü kimi, ölkənin müdafiəsi ilə bağlı büdcə xərclərinin 2010-cu ildə 1185,2 mln. manatdan 2013-cü ildə 1528,6 mln. manata yüksəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da büdcə xərclərinin 7,7%-i və ÜDM-in 2,7%-ni təşkil edir.

Bir qayda olaraq milli müdafiə xərclərinin planlaşdırılması prosesində hərbi islahatlar sahəsində aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulur: Silahlı Qüvvələrin sayının yüksək ixtisaslı kadrlar hesabına komplektləşdirilməsi, onların strukturunun təkmilləşdirilməsi, hərbi qulluqçuların müasir texnika və silahlarla təmin edilməsi, müqavilə əsasında Silahlı Qüvvələrin komplektləşdirilməsinə keçid, hərbi xidmətdən tərxis olunmuş qulluqçuların maddi və sosial təminat sisteminin təkmilləşdirilməsi və s.

Müdafiə xərcləri dövlət büdcəsi xərclərinin tərkib hissəsidir. Buna görə də müdafiə xərclərinin bilavasitə dövlət xərclərinin vahid sistemində daxil edilməsi bu sahədə tələbatın iqtisadi cəhətdən səmərəliliyini müəyyən edir.

Müdafiə xərcləri Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi, eyni zamanda Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edilən, müəyyən beynəlxalq tələblərə cavab verən, dövlətin müdafiəsinin təmin edilməsi ilə bağlı xərclərin qruplaşdırılmasından ibarətdir.

Müdafiə xərclərinin maliyyələşdirilməsi “Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin təminatı dövlət büdcəsindən ayrımlar hesabına həyata keçirilir.

Müdafiə xərcləri Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatına uyğun kodlara görə maliyyələşdirilir və aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

1. Hərbi ehtiyacların ödənilməsi və mülki müdafiə xərcləri. O cümlədən:

- Ordu və Donanmanın saxlanması;
- silah və texnikanın alınması;
- Azərbaycan Respublikasının Könüllü Hərbi Vətənpərvərlik Texniki İdman Cəmiyyətinin saxlanması;
- Mülki müdafiə tədbirləri;
- sair xərclər.

2. Müdafiə sahəsində elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri ilə bağlı xərclər.

3. Digər kateqoriyalara aid edilməyən xərclər.

Müdafiə, Məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərcləri üzrə maddələr Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müvafiq komissiyasında müzakirə edilir, üç oxunuşda Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilir və növbəti il üçün dövlət büdcəsinin xərclərinə daxil edilir.

Hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərcləri Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatına uyğun tərtib edilir və aşağıdakılardan ibarətdir:

- * daxili işlər orqanları;
- * daxili qoşunlar;
- * milli təhlükəsizlik orqanları;
- * sərhəd qoşunları xidməti;
- * prokurorluq orqanları;
- * mühafizə orqanları;
- * hüquq-mühafizə, təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə digər kateqoriyalara aid edilməyən fəaliyyətlə bağlı xərclər.

10.4.2. DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİ VƏ YERLİ ÖZÜNİDARƏETMƏ ORQANLARININ SAXLANILMASI XƏRCLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətinə bölünür. Konstitusiya eyni zamanda yerli özünüidarəetmə orqanlarını da təsbit edir və təminat verir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərin hakimiyyət orqanları arasında bölüşdürülməsi prinsipi əsasında təşkil edilir.

Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir. Milli Məclis 125 deputatdan ibarətdir. Milli Məclisin əsas vəzifəsi qanunların müzakirə edilib qəbul edilməsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti icra səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetini yaradır. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin yuxarı icra orqanıdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə tabedir və onun qarşısında cavabdehdir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti dövlət qanunlarının icrasını, vahid maliyyə-kredit siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edir və iqtisadiyyatın sahələrinə rəhbərliyi həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dövlətin iqtisadi və sosial programlarını təsdiq edir. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin təsdiqinə təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti hər il Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Azərbaycan Respublikasının Hökuməti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində həyata keçirilməsini təmin edir.

Yerlərdə icra hakimiyyətini yerli icra hakimiyyətlərinin başçıları, yerli özünüidarəetməni isə bələdiyyələr həyata keçirir. Bələdiyyələrin səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

Dövlət idarəetmə orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması (maliyyələşdirilməsi) zəruri xərclər tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə əsasən dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanılmasına xərclər hər ilin dövlət büdcəsi haqqında qanununa uyğun olaraq müvafiq büdcələrin tərkibində təsdiqlənir. Son illər respublikamızda dövlət büdcəsindən bu məqsədlərə ayrılan büdcə xərclərini cədvəl 10.4-də daha aydın görmək olar.

Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında idarəetmə orqanlarının saxlanılmasına büdcə xərcləri artmağa meyillidir. Belə ki, 2010-cu ildə ümumi dövlət xidməti xərcləri büdcə xərclərinin tərkibində 8,2%, ÜDM-də 2,3% təşkil etdiyi halda, 2013-cü ildə müvafiq olaraq 8,0% və 2,7% proqnozlaşdırılır. 2013-cü ildə 2010-cu illə müqayisədə ümumdövlət xidməti xərclərinin 971,5 mln. manatdan 1555,3 milyon manata çatması və ya 2,0 dəfə artacağı nəzərdə tutulmuşdur. Bu xərclərin tərkibində Prezident Administrasiyasının və qanunvericilik orqanlarının saxlanmasına çəkilən xərclər daha çox artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü ilə dövlət büdcəsində dövlət idarəetmə xərcləri ümumi xərclərin 7,8%-ni təşkil edəcəkdir ki, bunun da 92,9%-i mərkəzləşdirilmiş, 7,1%-i isə yerli büdcələr hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub.

Qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması xərclərinə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi aparatının, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Naxçıvan MR Ali Məclisi aparatının, yerli bələdiyyə orqanlarının, Azərbaycan Respublikası nazirliklərinin, Dövlət Komitələrinin, baş idarələrin və başqa icra orqanlarının mərkəzi aparatının, Naxçıvan MR Nazirlər Kabineti aparatının, yerli icra hakimiyyəti orqanları aparatının, Azərbaycan Respublikasının xaricdə olan səfirlik, konsulluq və başqa diplomatik nümayəndəliklərinin saxlanması xərcləri aiddir.

Ümumdövlət xidməti xərclərinə həmçinin, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqları, başqa kateqoriyalara aid edilməyən ümumi dövlət xidməti xərcləri də daxildir.

Başqa kateqoriyalara aid edilməyən ümumi dövlət xidməti xərclərinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkisi, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və Azərbaycan Respublikasının yerli (bələdiyyə) orqanlarına seçkilərin keçirilməsi, Ümumxalq səsverməsinin (referendumun) keçirilməsi, xalq məhkəmələrinə seçkilərin keçirilməsi, respublikada əhalinin siyahıya alınması ilə bağlı və s. xərclər daxildir.

İdarəetmə aparatının saxlanması xərclərinin həcmi ştat siyahısı cədvəli və xərc smetası əsasında müəyyən edilir.

İdarəetmə orqanlarının maliyyələşdirilməsi hər il üçün Azərbaycan Respub-

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanılması xərcləri

Göstərici-lərin adı	2010			2011			2012			2013 (proqnoz)		
	Məbləğ, mln. manat	Yekuna görə %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ, mln. manat	Yekuna görə %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ, mln. manat	Yekuna görə %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ, mln. manat	Yekuna görə %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
Ümumdövlət xidməti xərcləri, cəmi: o cümlədən	971,5	8,2	2,3	992,3	6,4	1,9	1286,5	7,2	2,5	1555,3	8,0	2,7
Qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanılması xərcləri	303,0	2,5	0,7	281,9	1,8	0,5	341,4	1,9	0,7	440,5	2,2	0,7
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanılması xərcləri	668,5	5,7	1,6	710,3	4,6	1,4	945,1	5,3	1,8	1114,8	5,8	2,0

likasının “Dövlət büdcəsi haqqında” Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Vahid büdcə təsnifatı və büdcənin icrası prinsipləri əsasında həyata keçirilir.

Smeta üzrə təxsisatların həcmi büdcədə təsdiq olunmuş məbləğdən asılı ola bilməz. Büdcə vəsaiti yalnız məqsədli təyinatı üzrə və təyin edilmiş müddətdə istifadə edilməlidir.

Yerli idarəetmə orqanları üzrə xərclərin hesablanması müvafiq struktur bölmələri həyata keçirir. Zəruri təxsisatların həcmi təsdiq olunmuş tarif, norma və normativlər əsasında hesablanır. Xərclərin müəyyən edilməsi zamanı xərclər qrupuna fərdi və birləşdirilmiş normalar tətbiq oluna bilər. Xərclər iqtisadi və funksional təsnifat kodlarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

İdarəetmə aparatının saxlanması xərclərinin tərkibinə əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, təsərrüfat, ezamiyyət və digər ödənişlər daxildir.

Dövlətin əsas vəzifələrindən biri də beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadəyə yönəldilmiş xarici əlaqələrin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində MDB ölkələri ilə, habelə digər dövlətlərlə, bütövlükdə dünyanın 135 ölkəsi ilə iqtisadi əlaqələri mövcuddur və bu əlaqələr getdikcə daha da genişlənir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi hesabına öz xalqının maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsini təmin edir.

Azərbaycan Avropa İqtisadi Birliyi ilə iqtisadi əlaqələrə böyük önəm verir, ABŞ, Türkiyə, İran, Yaponiya, İslam Konfransı ölkələri və s. ilə iqtisadi münasibətləri daim möhkəmləndirir.

Son illərdə beynəlxalq şərait xeyli kəskinləşmişdir. Bir çox ölkələrdə silahlı terror birləşmələri xeyli fəallaşmışdır. Terrorçuluq insanların əmin-amanlığını pozur. Bu və ya digər şərtlər Azərbaycanın milli müdafiəsinin möhkəmləndirilməsini dikte edir.

Beynəlxalq fəaliyyətə və milli müdafiəyə vəsaitlər Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsindən ayrılır.

Beynəlxalq fəaliyyətlə əlaqədar xərclərə aiddir: beynəlxalq əməkdaşlıq üzrə xərclər, xarici xidmət aparatının saxlanması xərcləri, xaricdə səfirlik, konsulluq və başqa diplomatik nümayəndələrin mühafizəsi xərcləri, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqları, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının iştirakı ilə maliyyələşdirilən layihə çərçivəsində öhdəlik üzrə xərclər; xarici təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə xərclər; MDB çərçivəsində beynəlxalq müqavilələrin reallaşdırılması üzrə xərclər; beynəlxalq mədəni, elmi və informasiya əlaqələri üzrə xərclər; başqa dövlətlərə iqtisadi-humanitar yardımlar; hərbi-texniki sferada beynəlxalq öhdəliklərin reallaşdırılması üzrə xərclər və s.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq fəaliyyətlə bağlı büdcə xərcləri 2010-cu ildə 51,0 mln. manatdan 2013-cü ildə 112,7 mln. manata çatmışdır ki, bu da büdcə xərclərinin 0,56 faizini təşkil edir.

İdarəetmə orqanlarına ayrılan büdcə təxsisatlarının xərclənməsinə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən Dövlət Xəzinədarlığı, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası həyata keçirir.

Nəzarət orqanları nəzərdə tutulmuş məbləğdən artıq yol verilən xərcləri aşkar edir və bu xərclərin azaldılması haqqında müvafiq təkliflər verirlər. Ştat cədvəlinin tərtibi və təsdiqi qaydaları, idarəetmə aparatının saxlanmasına çəkilən bütün xərclərin və əmək haqqı xərclərinin yoxlanmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Yoxlamanın nəticələrinə görə akt tərtib olunur, smeta-ştat intizamının pozulması halları qeyd edilir və onların aradan qaldırılması yolları göstərilir.

Maliyyə orqanları nəzarət funksiyasından əlavə, idarəetmə orqanlarının saxlanmasına çəkilən xərclərin səmərəli və düzgün istifadəsi üçün tədbirlər həyata keçirirlər.

10.4.3. MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ, HÜQUQ - MÜHAFİZƏ VƏ PROKURORLUQ ORQANLARININ SAXLANILMASI XƏRCLƏRİ

Hüquq-mühafizə və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi orqanları vətəndaşların həyatlarını, konstitusiyaya hüquqları və azadlıqlarını, habelə vətəndaşların və dövlət əmlakının qanunazidd təsirlərdən qorunmasına yönəldilmiş dövlət hakimiyyətinin təmsilçiləridirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən Azərbaycanda hüquq-mühafizə fəaliyyətini məhkəmə sistemi, prokurorluq, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi və Gömrük Komitəsi orqanları həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikasında ədalət məhkəməsi hakimiyyətini isə yalnız məhkəmələr həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilir. Məhkəmə hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikasının ümumi məhkəmələri və digər ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrdən ibarətdir.

Məhkəmə hakimiyyəti Konstitusiyaya, mülki və cinayət məhkəmə icradatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələr ilə həyata keçirilir.

Məhkəmələrin ali instansiyaları aşağıdakı vəzifələri həll edir:

* Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyə Məhkəməsi hakimiyyət orqanlarının sərəğusu əsasında Azərbaycan Respublikası qanunlarının, Milli Məclisin qərarlarının, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamlarının, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluęu məsələsini həll edir.

* Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi ümumi-mülki, cinayət və digər işlər üzrə ali məhkəmə orqanıdır. O, qanunla müəyyən edilmiş prosessual qaydalarda ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin işinə nəzarəti həyata keçirir.

* Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi iqtisadi mübahisələrə baxılması üzrə yuxarı məhkəmə orqanıdır. O, qanunla müəyyən edilmiş qaydada müvafiq ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin işinə nəzarəti həyata keçirir.

* Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorların Azərbaycan Respublikası Baş Prokuroruna tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqandır.

Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada qanunların eyni cür və dürüst icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət işləri başlayır və istintaq aparır.

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin razılığı ilə vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir. Azərbaycan Respublikası subyektlərinin prokurorlarını Respublikanın Baş prokurorunun təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir.

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vəzifə çərçivəsində dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə funksiyaları yerinə yetirirlər.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətinin, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının maliyyələşdirilməsi yalnız Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsində məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanılmasına 1114,8 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2010-cu ilin büdcə xərclərindən 1,7 dəfə çoxdur. Bu məqsədlər üçün ayrılmış xərclərin büdcənin xərclərinin tərkibində payı 5,3%-ə, ÜDM-də isə 2,0%-ə bərabərdir.

10.5. SOSIAL SFERAYA BÜDCƏ XƏRCLƏRİ

10.5.1. SOSIAL YÖNÜMLÜ XƏRCLƏRİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq dövlətin iqtisadiyyat sahələrinin idarə edilməsində rolu xeyli azalmış, müəssisələrin, səhmdar cəmiyyətlərin özünüidarəetməsinin əhəmiyyəti güclənmişdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir çox sahələrdə dövlətin rolunun azalmasına baxmayaraq, o, obyektiv olaraq sosial sferaya, elmə və mədəniyyətə xeyli miqdarda vəsait xərcləməyə məcburdur. Çünki, dövlətin sosial siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən, əhəlinin hüquqlarını və təminatlarını həyata keçirməyə imkan verən ən öncül istiqamətlərdən biridir.

Dövlət büdcəsi vasitəsi ilə vəsaitlərin bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində sosial sferanın, elmin və mədəniyyətin dəstəklənməsinə ÜDM-dən ayrılan vəsaitlərin payı istehsal sferasına nisbətən daha sürətlə artır. Bu nəinki Azərbaycanda, habelə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə də belədir.

Elmin, mədəniyyətin, təhsilin, tibb xidmətinin, incəsənətin sürətli inkişafı sosial-mədəni tələbatların ödənilməsinə ehtiyacı olan müasir cəmiyyətin xarakterindən irəli gəlir. Elmi-tədqiqat, təhsil, mədəniyyət və incəsənətin, mənzillə təmin olunmanın sürətlə artmasına olan tələb yalnız bazar yolu ilə ödənilə bilməz. Bundan sonra da dövlət büdcədən vəsait ayırmaq, onun tarazlığını təmin etmək yolu ilə sosial-mədəni tədbirlərin himayəsində öz rolunu artırmalıdır.

Müasir cəmiyyətdə əhəlinin həyat təminatında qeyri-istehsal sahələri böyük rol oynayır. Təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət, sosial təminat və digər sahələrin də daxil olduğu sosial infrastruktur ölkənin təsərrüfat kompleksində mühüm yer tutur. 2011-ci ilin yanvar ayına olan məlumata görə, Azərbaycanda sosial infrastruktur sahələrində çalışanların ümumi işçi sayı əhəlinin 24%-ni təşkil edir.

Hər bir ölkədə sosial infrastrukturunun inkişafı maddi istehsalın inkişaf səviyyəsindən, burada yaradılan milli gəlirin həcmindən, onun istehsal və qeyri-istehsal sahələri arasında bölgüsündən asılıdır.

İnfrastruktur məhsuldar qüvvələrə hərtərəfli təsir edir. İctimai əmək bölgüsü prosesinin gücləndiyi bir şəraitdə maddi istehsal sahələrinin sosial infrastruktursuz fəaliyyəti, demək olar ki, mümkün deyil. Sosial infrastruktur müəssisə və təşkilatların təqdim etdiyi maddi və mənəvi sərvətlər əhəlinin şəxsi tələbatını ödəməklə yanaşı, işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı və istehsalın intensivləşdirilməsinin mühüm amilləridir. İnfrastruktur iqtisadi inkişafın sosial sürətləndiricisidir.

İstehsalın və ictimai əmək bölgüsünün miqyasının genişlənməsi, ETT-nin sürətlənməsi, istehsal münasibətlərinin inkişafı, istehlakın strukturunun dəyişməsi və əhalinin sosial tələbatının artımı ilə müşayiət olunan həyat tərzinin dəyişməsi nəticəsində infrastrukturun mahiyyəti də dəyişir. İnfrastruktur sahələrinə sərf edilən canlı əmək ölkənin milli gəlirinin həcmi artırır.

Sosial infrastrukturun inkişafının zəruriliyi onunla izah edilir ki, zaman keçdikcə yeni tələblər baxımından mövcud infrastruktur əhalinin tələbatını tam ödəmir. Ona görə də sosial infrastruktur sahələrinə sərf edilən maliyyə vəsaitlərinin həcmi artırılması tələb olunur.

Müasir şəraitdə sosial infrastrukturun saxlanması və inkişafına aşağıdakı mənbələrdən maliyyə vəsaiti sərf edilir:

- ✓ büdcə vəsaiti;
- ✓ büdcədən kənar fondların vəsaiti;
- ✓ müəssisələrin və əhalinin vəsaiti.

İctimai istehlak fondları büdcənin, büdcədən kənar fondların və müəssisələrin sosial infrastrukturuna yönəldilən vəsaitdir. Onların əsas təyinatı cəmiyyətin sosial inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlıdır. İctimai istehlak fondlarının vəsaitləri əhaliyə pensiyaların, müavinətlərin verilməsinə, təhsilin, səhiyyənin, sosial təminat xidmətlərinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

İctimai istehlak fondlarının 2/3 hissəsini büdcə təxsisatları təşkil edir. Buna görə də bu fondlar əhaliyə büdcə sistemi vasitəsilə aşağıdakı xərclərlə çatdırılır:

1. Sosial-mədəni tədbirlərə xərclər;
2. Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri.

Sosial-mədəni tədbirlərə və mənzil-kommunal təsərrüfatına büdcə təxsisatları əhalinin sosial-mədəni və mənzil-təsərrüfat xərcləri xidmətləri ilə minimum həcmdə maliyyə təminatının Konstitusiyaya hüquqlarıdır.

Bu hüquqlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında aşağıdakı qaydada öz əksini tapmışdır:

• Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək, heç bir ayrı-seçkilik qoyulmadan öz işinə görə dövlətin müəyyənləşdirdiyi minimum əmək haqqı miqdarından az olmayan haqq almaq hüququ vardır. İşsizlərin dövlətdən sosial müavinət almaq hüququ vardır;

• Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir. Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir;

• Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır. Dövlət pulsuz icbari, ümumi

orta təhsil almaq hüququnu təmin edir. Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq is-tedadlı şəxslərin təhsilinin davam etdirilməsinə dövlət zəmanət verir (maddə 42).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu yerli özünüidarəetməni həyata keçirmək üçün yerli dövlət təminatlarını müəyyənləşdirir.

Yerli sosial müdafiə proqramları bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilən və-təndaşlar kateqoriyasını dövlət sosial təminatından əlavə sosial təminatlarla təmin edir. Həmin təminatlar mütəmadi və birdəfəlik ola bilər.

Yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarının məqsədi dövlətin həyata keçirdiyi sosial inkişaf proqramlarında nəzərdə tutulmayan məsələləri və yerli əhəmiyyətli sosial inkişaf məsələlərini həll etməkdir. Həmin proqramlar təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, yaşayış və qeyri-yasayış binalarının saxlanması və istifadə edilməsi, mənzil tikintisi, su təchizatının və kanalizasiya təsərrüfatının təşkili, informasiya xidmətinin təşkili, KİV fəaliyyəti üçün şərait yaradılması və yerli infrastrukturun digər sahələrini əhatə edir.

Bu vəsaitlərin həcmi, tərkibi və strukturu, onların müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölgüsü cədvəl 10.5-də öz əksini tapır.

Cədvəl 10.5

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən 2013-cü ildə sosial sahəyə çəkilən xərclərin strukturu (milyon manat)

Xərclərin istiqamətləri	Xərclərin cəmi		O cümlədən:			
			Mərkəzləşdirilmiş xərclər		Yerli xərclər	
	Məbləğ	Xüsusi çəki, %-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki, %-lə	Məbləğ	Xüsusi çəki, %-lə
Sosial-mədəni tədbirlər o cümlədən:	4353,7	100,0	2942,7	67,6	1411,0	32,4
Təhsil	1530,5	100,0	646,4	42,2	884,1	57,2
Səhiyyə	669,3	100,0	436,0	65,1	233,5	34,9
Sosial müdafiə və sosial təminat	1813,6	100,0	1811,5	99,9	2,1	
Mədəniyyət və incəsənət	289,7	100,0	215,5	74,4	74,2	25,6
Mənzil-kommunal təsərrüfatı	399,1	100,0	181,5	45,5	217,6	54,5
Cəmi	4752,8	100,0	3124,2	65,7	1628,6	34,3

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən 2010-2013-cü illərdə elmə, sosial-mədəni tədbirlərə və sosial siyasətə ayrılan vəsaitlər

Xərclər	2010			2011			2012			2013 (proqnoz)		
	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
Elmə xərclər	92,8	0,8	0,2	106,2	0,7	0,2	116,7	0,7	0,2	130,0	0,7	0,2
Sosial-mədəni tədbirlərə xərclərin cəmi o cümlədən:	2901,4	24,7	6,8	3441,2	24,4	6,7	4072,4	23,4	7,5	4353,7	21,9	7,7
Təhsil xərcləri	1180,8	10,0	2,8	1268,5	8,2	2,5	1453,2	8,3	2,7	1530,5	7,7	2,7
Səhiyyə xərcləri	429,2	3,6	1,0	493,4	3,2	1,0	609,7	3,5	1,1	669,3	3,4	1,2
Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri	1123,0	9,4	2,6	1478,3	9,5	2,8	1750,7	10,5	3,2	1792,2	9,0	3,2
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya və bədən tərbiyəsi xərcləri	168,4	1,4	0,4	189,9	1,2	0,4	248,3	1,4	0,5	311,4	1,6	0,6

Cədvəldən göründüyü kimi, 2013-cü ildə orta hesabla sosial sahələrə dövlət büdcəsindən çəkiləcək xərclər 4752,8 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, onun da 3124,2 mln. manatı (55,7%) mərkəzləşdirilmiş xərclərin, 1628,6 mln. manatı (34,3%) isə yerli büdcələrin payına düşəcəkdir. Yerli büdcələrin çəkdiyi xərclər içərisində mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri, təhsil, səhiyyə xərcləri üstünlük təşkil edir. Göründüyü kimi, bələdiyyələrin formalaşmış inkişaf etdiyi bir dövrdə yerli büdcələrin sosial sahələrin maliyyələşdirilməsində rolu artmaqdadır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası üzrə son illər bütövlükdə büdcədən sosial sferaya yönəldilən vəsaiti yuxarıdakı cədvəl 10.6-dan aydın görmək olar.

Dövlət büdcəsi xərclərinin strukturunda sosial istiqamətlərə yönəldilən xərclərin məbləği 2010-cu ildə 2901,4 mln. manat olmuş, 2013-cü ildə sosial sferaya və sosial siyasətə dövlət büdcə xərcləri 4353,7 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da ÜDM-in 7,7%-ni təşkil edir. Bu sahəyə büdcə vəsaiti büdcə maliyyələşdirilməsi qaydasında, yəni onun geri qaytarılmaması şərti ilə həyata keçirilir. Lakin son nəticədə bu məsrəflər maddi və mənəvi nemətlərin, ictimai sərvətin artması ilə cəmiyyətə ödənilir.

Sosial sferaya vəsait ayrılması dövlətimizin daim diqqət mərkəzindədir və aparılan iqtisadiyyatın sosialyönümlülüyünə yönəldilmiş iqtisadi siyasətə tam uyğundur. İqtisadiyyatın sosial yönümlü olması bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf etməsini, onun üzvlərinin isə maddi rifah halının yüksəldilməsini nəzərdə tutur.

10.5.2. ELM XƏRCLƏRİ

Elm funksiyası həqiqət haqqında obyektiv biliklərin hazırlanması və nəzəri cəhətdən sistemləşdirilməsindən ibarət olan fəaliyyət sferası olub, həm yeni biliklərin əldə edilməsi üzrə fəaliyyəti, həm də onun nəticələrini, biliklərin məcmusu və səmərəliliyini özünə daxil edir. Elmin bilavasitə məqsədi kəşf edilmiş qanunlar əsasında onun öyrənilməsinin predmetini təşkil edən həqiqətin, proses və hadisələrin təsvirini, izahını və gələcəyini göstərməkdən ibarətdir.

Elm sistemi şərti olaraq təbiət, ictimai və texniki sahələrə bölünür.

Öz inkişaf gedişində elm məhsuldar qüvvələrə çevrilmiş, cəmiyyətin bütün sferalarına təsir göstərmişdir. Elmi-texniki tərəqqinin nəticəsində “Elm-texnika-istehsal” sistemi formalaşmışdır ki, burada da aparıcı rol elmə məxsusdur. Məhz bu səbəbdən də bütün ölkələrin dövlət büdcəsində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində elm xərcləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərində fundamental elmi tədqiqatlara və elmi-texniki tərəqqiyə yardım məbləği öz əksini tapır.

Büdcə təsnifatına əsasən “Elm” bölməsinə fundamental elmi-tədqiqatlarla

və ümumi dövlət xidmətləri ilə məşğul olan dövlət orqanlarında elmi-tədqiqat təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən işlər və onların saxlanması üzrə xərclər daxildir. Bu isə “Fundamental elm” və “Ümumdövlət xidmətləri üzrə tətbiqi tədqiqatlar” hissəsindən ibarətdir. “Fundamental elm” hissəsinə qeyri-dövlət elmi-tədqiqat təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən fundamental tədqiqatlara yardım üzrə xərclər daxildir.

“Ümumdövlət xidmətləri üzrə tətbiqi tədqiqatlar” hissəsində konkret funksiyalara aid edilməyən elmi təşkilatların saxlanması, idarə edilməsi, konkret praktiki məqsədlərə nail olmaq üçün yeni biliklərin əldə edilməsi ilə bağlı xərclər, elmi-tədqiqatlar və praktiki təcrübə nəticəsində əldə olunmuş biliklərin istifadəsi ilə bağlı yeni materialların alınması, qurğuların yaradılması, yeni proseslərin, sistemlərin, xidmətlərin tətbiqi və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı xərclər, qeyri-dövlət elmi-tədqiqat təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən ümumi təyinatlı dövlət xidmətləri ilə əlaqədar tətbiqi və təcrübi tədqiqatlara yardımların verilməsi xərcləri daxildir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında son illərdə elmə çəkilən büdcə xərcləri artmağa meyillidir.

Azərbaycan Respublikasında 2012-ci ildə 143 təşkilat, o cümlədən 92 elmi-tədqiqat təşkilatı və 36 ali məktəb elmi-tədqiqat və işləmələr ilə məşğul olmuşlar. Tədqiqat və işləmələrlə məşğul olanların sayı 18,7 min nəfər təşkil etmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər 2010-cu ildə 92,8 mln. manat olduğu halda 2013-cü ildə 130,0 milyon manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da büdcə xərclərində 0,7%, ÜDM-də isə 0,2% təşkil edir.

10.5.3. TƏHSİL XƏRCLƏRİ

Təhsil elə bir prosesdir ki, onun nəticəsində sistemativ biliklər, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə nail olunur. Təhsil insanları həyata və əməyə hazırlamağın, ixtisas almağın zəruri şərtidir. Təhsil almağın əsas yolu isə təhsil müəssisələrində oxumaqdır ki, bu da təlim-tərbiyə ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır.

Təhsil haqqında elm təhsilə eyni zamanda sərbəst təhsil almağı və ictimai-əmək fəaliyyətində iştirakı da aid edir. Ümumi və ixtisas (peşə) təhsilinin səviyyəsi istehsalın, ictimai münasibətlərin tələbləri ilə, elmin, texnikanın və mədəniyyətin vəziyyəti ilə şərtləşir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında göstərilir ki, (maddə 18) Azərbaycan dövləti təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir.

Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır. Dövlət pulsuz, icbari, ümumi,

orta təhsil almaq hüququnu təmin edir. Təhsil sistemində dövlət tərəfindən nəzarət edilir. Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir. Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir (maddə 42).

Respublikamızda təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının 8 sentyabr 2009-cu il tarixli Qanunu ilə təsbit edilmişdir. Bu qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır (maddə 8):

- humanistlik-millî və ümumi bəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyün prioritet qəbul olunması;

- demokratiklik-təhsil alanların azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, təhsilin dövlət-ictimai əsaslarla təşkilində və idarə edilməsində səlahiyyət və azadlıqların genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin artırılması;

- bərabərlik- bütün vətəndaşların bərabər şərtlər əsasında təhsil almasına imkanlar yaradılması və təhsil hüququnun təmin edilməsi;

- millilik və dünyəvilik - milli və ümumi bəşəri dəyərlərin qorunması və onların dialektik vəhdətinin təmin edilməsi əsasında dünyəvi təhsil sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

- keyfiyyətlik-təhsilin mövcud standartlara, normalara, sosial-iqtisadi tələblərə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğunluğu;

- səmərəlilik-təhsilin və elmi yaradıcılığın daim inkişaf edən, faydalı və son nəticəyə istiqamətlənən müasir metodlarla təşkili;

- fasiləsizlik, vəhdətlik və daimilik;

- vərəsəlik - təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəti nəsle (dövrə) ötürülməsi;

- liberallaşma və inteqrasiya.

Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanununda təhsil dedikdə sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsi başa düşülür (maddə 1.0.43).

Təhsilin əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

- milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacara-

ran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir tərəkürlü və rəqəbət qabiliyyətli mütəxəssis kadrlar hazırlamaq;

- sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilənləri ictimai həyata və sənəyəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq.

Göründüyü kimi, həm Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, həm də “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən respublikamızda təhsilin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və bu istiqamətdə bir çox islahatlar həyata keçirilmişdir.

Bunun nəticələrini cədvəl 10.7-nin məlumatları daha aydın göstərir.

Cədvəl 10.7

Azərbaycan Respublikasında təhsilin səviyyəsi

Göstəricilər	Müəssisələrin sayı	O cümlədən:		Uşaqların sayı, min nəfər	O cümlədən:	
		Dövlət	Qeyri-dövlət		Dövlət	Qeyri-dövlət
1 Məktəbəqədər təhsil müəssisələri	1677	1637	40	111,1	109,6	1,5
2 Uşaqlar üçün internat müəssisələri	45	-	-	9577	-	-
3 Əyani ümumtəhsil müəssisələri	4508	4488	20	1285,0	1278,0	7,0
4 Müəllimlərin sayı	-	-	-	163,0	162,0	1,0
5 Peşə-ixtisas təhsili müəssisələri	108	108	-	30,7	-	-
6 Orta ixtisas təhsili müəssisələri	59	58	1	56,0	54,5	1,5
7 Professor-müəllim heyəti	-	-	-	6260	-	-
8 Ali təhsil müəssisələri	52	37	15	145,6	125,7	19,69
9 Professor-müəllim heyəti	-	-	-	15069	-	-

Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, hazırda Azərbaycan Respublikasında 1677 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 45 internat məktəbi, 4508 ümumtəhsil məktəbləri, 108 peşə-ixtisas təhsili müəssisəsi, 59 orta ixtisas təhsili müəssisəsi və 52 ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən təhsil sahəsinə 2010-cu ildə 1180,8 mln. manat vəsait yönəldilmişdirsə, 2013-cü ildə bu vəsait 1530,5 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur. Bu məsrəflər müvafiq olaraq ÜDM-in 2,8% və 2,7%-ni təşkil edir.

10.5.4. MƏDƏNİYYƏT, İNCƏSƏNƏT, KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİ VƏ BƏDƏN TƏRBİYƏSİ XƏRCLƏRİ

Mədəniyyət cəmiyyətin inkişafının tarixən müəyyən mərhələsidir. İnsanların həyat və fəaliyyətinin təşkili templəri və formalarında, onların yaratdıqları maddi və mənəvi dəyərlərdə ifadə olunan yaradıcılıq qüvvəsi və qabiliyyətidir.

Mədəniyyət özünə incəsənət əsərlərinin dərc edilməsinin nəticələrini, davranış və hüquq normalarını daxil edir.

Mədəniyyət bir formasiyadan digər formasiyaya keçilməsi ilə dəyişilir və bu halda keçmişin mədəniyyətində bütün dəyərlər irs (vərəsə) kimi qəbul edilir. Sosializm dövründə Azərbaycanda məzmunca sosialist, milli formasına görə çoxcəhətli, öz ruhuna və xarakterinə görə beynəlmiləl mədəniyyət bərqərar olmuşdur. Müasir mərhələdə mədəniyyətin funksiyası insanları mənəvi və elmi dəyərlər ilə zənginləşdirməkdən ibarətdir.

“Mədəniyyət” kompleksi bir sahə kimi insanları mənəvi və elmi dəyərlər ilə zənginləşdirmək vəzifəsini həll edən idarə və təşkilatların məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasında ölkə mədəniyyətinin qorunub saxlanılması və inkişafının hüquqi bazası Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” Qanunudur.

Mədəniyyət ilə incəsənət və kinematoqrafiya qırılmaz surətdə əlaqədardır.

İncəsənət bütövlükdə bədii yaradıcılıqdır ki, buraya ədəbiyyat, memarlıq, heykəltəraşlıq, qrafika, dekorativ-tətbiqi incəsənət, musiqi, teatr, kino və təsviri incəsənət, rəssamlıq, naqqaşlıq və sairəni aid etmək olar.

Naqqaşlıq (rəssamlıq) - təsviri incəsənətin bir növüdür. Bu halda əsərlər hər hansı üzlüyün, vurulmuş rənglərin köməyi ilə yaradılır. Naqqaşlıq - həqiqətin (reallığın) rəsmi əksi (ifadəsi) və izahının, tamaşaçının fikir və hissiyyatına təsirin mühüm alətidir. Naqqaşlıq əsərinin ideya niyyəti mövzu və süjetlərdə, kompozisiya, şəkil və rənglərdə konkretləşir.

Son illərin ədəbiyyatlarında incəsənət ictimai şüurun, dünyanı dərk etməyin bir forması kimi, yaradıcılığın, dərk etmənin, qiymətləndirmənin və insan ünsiyyətinin üzvi vəhdəti kimi, qabiliyyətin yüksək dərəcəsi, istənilən fəaliyyət sahəsinin sənətkarı kimi nəzərdən keçirilir.

Kinematoqrafiya - film istehsal edən, onu tamaşaçılara göstərməyi həyata keçirən mədəniyyət və sənaye sahəsidir, incəsənətin kütləvi növlərindən biridir, siyasi və elmi təbliğatın mühüm alətidir. Kinematoqrafiyanın müdafiəsinin

hüquqi bazası “Azərbaycan Respublikasında kinematoqrafiyanın dövlət müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunudur.

Kütləvi informasiya vasitəsi məlumatların mətbuat, radio, televiziya, kino vasitəsilə cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinin təsdiqi və qiymətləndirilməsi, insanların fikir, əxlaq və davranışına mədəniyyət və incəsənətlə təsir etmək məqsədi ilə sistemativ olaraq yayılmasıdır. Mədəniyyət və incəsənət idarələri yalnız bazar vasitəsi ilə təmin edilə bilməz, onlar ictimaiyyət tərəfindən müdafiə olunur.

Bundan başqa, Azərbaycanda əhalinin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi üzrə dövlət proqramı maliyyələşdirilir, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı həvəsləndirilir və mükafatlandırılır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində müvafiq maddələr üzrə vəsaitlər ayrılır və onların məqsədyönlü istifadəsi təmin edilir.

Bunu göstərmək lazımdır ki, 2011-ci ildə 3883 kütləvi kitabxana, 2767 klub-müəssisə, 227 muzey, 28 peşəkar teatr, 10 kinoteatr fəaliyyət göstərmişdir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında mədəniyyətə, incəsənətə və informasiya və bədən tərbiyəsinə büdcə xərcləri 2010-cu ildə 168,1 mln. manat olduğu halda 2013-cü ildə 311,4 mln. manat və ya büdcə xərclərinin 1,6%-i, ÜDM-in isə 0,6%-inin yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

10.5.5. SƏHIYYƏ XƏRCLƏRİ

Səhiyyə - insanların sağlamlığının qorunması, xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsi, ömrünün uzadılması üzrə tədbirlər sistemidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Dövlət müxtəlif mülkiyyət əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya - epidemiologiya sağlamlığına təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır.

Dövlət və bələdiyyə səhiyyə xidməti əhaliyə əsasən müvafiq büdcə vəsaiti və sığorta haqları hesabına göstərilir.

Azərbaycan Respublikasında sağlamlığın mühafizəsi göstəricilərini aşağıdakı məlumatlardan görmək olar (cədvəl 10.8).

2013-cü ilə Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin əsas göstəriciləri

Göstəricilər	Sayı
Bütün ixtisasdan olan həkimlərin sayı, min nəfər	32,3
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	35,5
Orta tibb işçilərinin sayı, min nəfər	57,5
Əhalinin hər on min nəfərinə	62,3
Xəstəxana müəssisələrinin sayı: min ədəd	53,9
Xəstəxana çarpayılarının sayı	43,2
Əhalinin hər on min nəfərinə	46,8
Ambulatoriya – poliklinikaların sayı	1690
Qadın məsləhətxanaları və uşaq poliklinikalarının sayı	453
Hamilə və zahı qadınlar üçün çarpayılardan sayı, min ədəd	4,2
Sanatoriya və istirahət ocaqlarının sayı	75
Onlarda çarpayılardan sayı	4277

Cədvəlin məlumatlarından aydın olur ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında əhalinin sağlamlığının qorunması ilə 32,3 min həkim, 57,5 min tibb işçisi məşğul olur. Ölkəmizdə 539 xəstəxana, 1690 ambulatoriya, 453 qadın məsləhətxanası və uşaq poliklinikası, 75 sanatoriya və istirahət evləri fəaliyyət göstərir, orada olan çarpayılardan sayı isə 4277-dir.

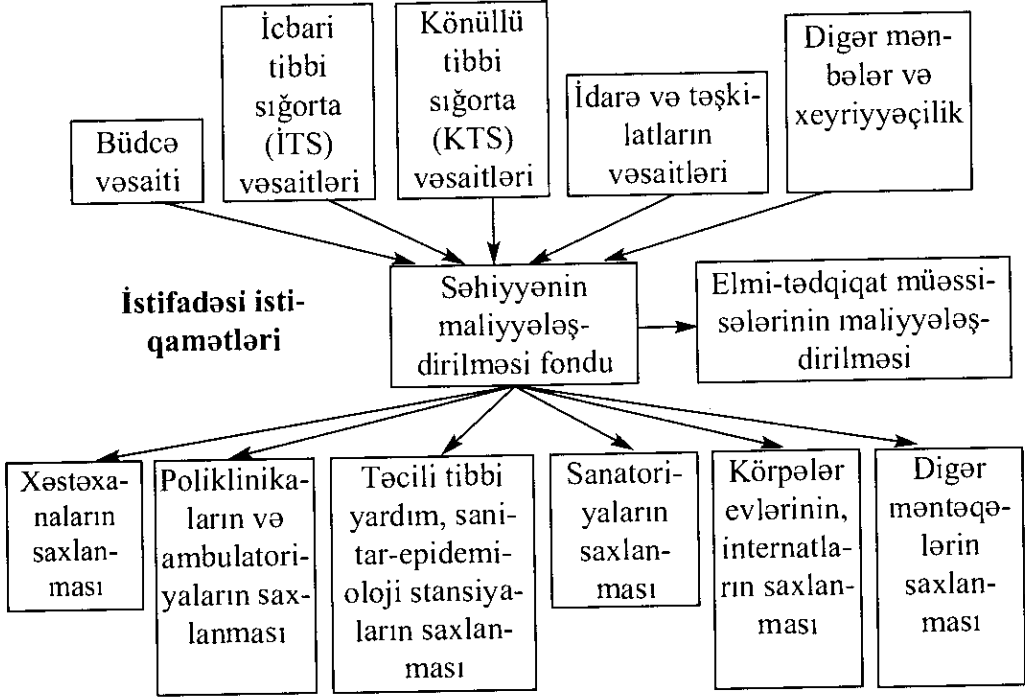
Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların sağlamlığının mühafizəsi üzrə qəbul edilmiş qanunvericiliyə əsasən səhiyyənin maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsi sahəsində mərhələli islahatlar həyata keçirilir. Bu sahədə qəbul edilmiş tibbi sığorta mexanizminin tətbiqinə başlanmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Faktlar göstərir ki, respublikamızda səhiyyə sahəsinə dövlət büdcəsindən xeyli vəsait yönəldilir. Səhiyyə sferasına poliklinikalar və ambulatoriyalar, xəstəxanalar və səhiyyə sahəsində tətbiqi tədqiqatlar aid edilir. Səhiyyə xərcləri dövlət büdcəsi xərclərinin tərkib hissəsi olmaqla müəyyən xüsusi çəkiyə malikdir.

Hal-hazırda səhiyyənin maliyyə təminatının modeli büdcə vəsaitlərini, icbari tibbi sığorta vəsaitlərini, təşkilatların tibbi sığorta fondlarını və digər mənbələri özündə birləşdirir.

Azərbaycan Respublikasında səhiyyə təşkilatlarının saxlanması xərclərini sxem 10.1-də göstərilmiş məlumatlarla xarakterizə etmək olar.

Yaranması mənbələri

Sxem 10.1. Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi mənbələri və istifadəsi istiqamətləri.

Son illər Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən səhiyyə sahəsinə ayrılan xərclərin tərkibi haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq üçün aşağıdakı cədvəl 10.9-a diqqət yetirmək məqsəduyğun olardı.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində səhiyyəyə çəkilən xərclər 2010-cu ildə 429,2 mln. manat təşkil etmiş, 2013-cü ildə isə bu məqsədlərə 669,3 mln. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da büdcə xərclərinin 3,4%-nə, ÜDM-in isə 1,2%-nə bərabərdir.

Cəmiyyətdə səhiyyəyə qoyulmuş xərclərin səmərəliliyi onunla müəyyən edilir ki, iqtisadiyyat sahələrində xəstəliklərin azaldılması və insanların iş qabiliyyətinin uzadılması nəticəsində faktiki işlənmiş vaxt fondu artmış olsun.

Səhiyyənin sosial-iqtisadi nəticələrinin artırılmasının əsas amili yeni səhiyyə müəssisələrinin tikilməsi, mövcud olanların genişləndirilməsi və tibbi xidmətin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir.

Əhalinin sağlamlığının qorunmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

* əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyəti;

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən 2010-2013-cü illərdə səhiyyəyə çəkilən xərclər

Xərclər	2010			2011			2012			2013 (proqnoz)		
	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclə- rində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclə- rində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclə- rində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclə- rində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
Səhiyyə xərcləri	429,2	3,6	1,2	493,4	3,5	1,2	609,4	3,5	1,1	669,3	3,4	1,20
O cümlədən: Poliklinikalar və ambulatoriyalar	75,9	0,64	0,21	88,8	0,6	0,2	87,9	0,5	0,19	98,1	0,49	0,17
Xəstəxanalar	234,7	2,0	0,56	273,2	1,7	0,6	275,3	1,6	0,51	329,8	1,7	0,6
Səhiyyə sahə- sində digər xid- mətlər	4,4	0,04	0,02	4,9	0,03	0,01	5,5	-	0,01	4,9	0,02	0,01
Səhiyyə sahə- sində tətbiqi tədqiqatlar	3,0	0,03	-	3,4	0,02	-	3,7	0,02	0,01	4,2	0,02	0,01
Səhiyyə sahə- sinə aid edilən digər xidmətlər	111,2	0,94	0,27	123,1	1,2	0,4	255,1	1,5	0,50	232,3	1,3	0,41

* əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;

* tibbi - sosial sığortanın hamı üçün mümkünlüyü;

* sağlamlığın itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi.

Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

■ əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi;

■ səhiyyə sisteminin təşkili qaydalarının və fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsi;

■ dövlət səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsi;

■ əhalinin xüsusi qrupları üçün tibbi-sosial yardım göstərilməsinə təminat verilməsi;

■ məcburi sığorta üzrə sığorta məbləğinin və sığorta haqqının ödənilməsi qaydasının müəyyənləşdirilməsi;

■ səhiyyə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi və s.

Azərbaycan Respublikasında dövlət səhiyyə sisteminə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı rəhbərlik edir. Dövlət tabelleçiliyindəki səhiyyə müəssisələrinə müalicə-profilaktika, elmi-tədqiqat, tədris, əczaçılıq, sanitariya-profilaktika müəssisələri, eləcə də səhiyyənin maddi-texniki təchizatı ilə məşğul olan tibbi texnika və dərman vasitələri istehsal edən müəssisələr və sanitariya-epidemiologiya xidməti, məhkəmə-tibbi ekspertizası daxildir.

Dövlət səhiyyə sistemi əsasən dövlət büdcəsi, eləcə də tibbi sığorta vasitələri, müəssisə, idarə və təşkilatların gəlirlərindən könüllü ayırmalar, hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri və istifadəsi qanunvericiliyə zidd olmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Dövlət səhiyyə sisteminin vəsaitləri aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

■ səhiyyənin məqsədlı kompleks proqramının işlənilib hazırlanmasına və yerinə yetirilməsinə;

■ dövlət səhiyyə müəssisələrinin maddi-texniki bazasının inkişafına;

■ müalicə-profilaktika və sanitar-epidemioloji müəssisələrin saxlanmasına;

■ güzəştli tibbi xidmətin göstərilməsinə;

■ tibb və əczaçılıq işçilərinin hazırlanmasına və ixtisaslarının artırılmasına;

■ tibb elminin inkişafına və tətbiqinə;

■ epidemiyaların aradan qaldırılmasına.

Xəstələndikdə, əmək qabiliyyətini itirdikdə və digər hallarda vətəndaşların tibbi sosial yardım almaq hüququ vardır.

Tabelleçiliyindən və mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq müalicə-profi-

laktika müəssisələrinin, o cümlədən elmi-tədqiqat institutları və dövlət ali tibbi təhsil müəssisələrinin əhaliyə göstərdikləri pullu tibbi xidmətin qaydaları və şərtləri Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir.

Tibb müəssisələri əhaliyə göstərilən müvafiq pullu tibbi xidməti Azərbaycan Respublikasının ərazisində icazə verilmiş diaqnostik, profilaktik və müalicə metodları ilə təmin etməyə borcludurlar.

Tibb müəssisələrinin əlavə maliyyələşdirilməsi müəssisə, təşkilat, hüquqi və fiziki şəxslərə pullu xidmətlərin göstərilməsinə görə alınan vəsaitlər hesabına həyata keçirilir.

Tibbi xidmətlərin qiymətləri Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş qayda üzrə tənzim edilir və il ərzində gəlir-xərc smetası yenidən dəqiqləşdirilir.

Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təqdim edilən tibbi xidmətlərin qiymətləri respublika üzrə orta qiymətlərdir. Səhiyyə müəssisə rəhbərlərinə əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq bu qiymətləri 20% artırıb-azaltmaq hüququ verilir. Müstəsna hallarda tibbi xidmətin qiyməti göstərilən hədudlardan fərqlənərsə, razılaşdırılmaq üçün Səhiyyə Nazirliyinə təqdim edilməlidir.

Tibb fəaliyyətinin subyektləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsində, onların hüquq və vəzifələrinin, bu fəaliyyətin təşkilati-hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsində 30 dekabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Özəl tibb fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun böyük əhəmiyyəti vardır.

Özəl tibb fəaliyyətinin subyektləri dövlət və bələdiyyə səhiyyə müəssisələri ilə yanaşı, səhiyyə sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə və əhalinin sağlamlığının qorunmasına təminat verir.

Özəl tibb fəaliyyəti hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitləri, icbari və könüllü tibbi sığorta vəsaitləri, qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Müasir şəraitdə tibbi sığortanın köməyi ilə bazar münasibətlərinin elementlərini və sosial təyinatı özündə birləşdirən səhiyyənin idarə edilməsinin və maliyyələşdirilməsinin optimal modelinin təkmilləşdirilməsinin və inkişafının böyük əhəmiyyəti vardır.

Ümumiyyətlə, tibb müəssisələri bir neçə mənbədən maliyyələşdirilir:

- büdcə vəsaitləri;
- məqsədli dövlət proqramlarının vəsaitləri;
- icbari tibbi sığorta vəsaitləri;
- könüllü tibbi sığortadan pullu xidmətlər;
- digər vəsaitlər.

1999-cu ildə qəbul edilmiş "Tibbi sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu sağlamlığın qorunması sahəsində əhalinin sosial müdafiəsi formasını müəyyən edir, sığorta hadisəsi baş verdikdə əhalinin tibbi və dərman yardımını almasını təmin edir.

Tibbi sığorta icbari və könüllü formada həyata keçirilir.

İcbari tibbi sığorta (İTS) dövlət sosial sığortasının tərkib hissəsi olmaqla, icbari tibbi sığorta proqramına müvafiq həcmdə əhalinin tibbi və dərman yardımını almasını təmin edir.

Könüllü tibbi sığorta (KTS) icbari tibbi sığorta proqramında müəyyənləşdirildiyindən əlavə könüllü tibbi sığorta müqaviləsi əsasında əhalinin tibbi və digər xidmətlər almasını təmin edir.

Beləliklə, tibbi sığorta sosial institut və sığorta bazarı elementini əks etdirir.

10.5.6. SOSIAL MÜDAFİƏ VƏ SOSIAL TƏMİNAT XƏRCLƏRİ

Dünyada sosial müdafiə anlayışı müxtəlif və fərqli şəkildə ifadə olunmuşdur. Hər bir dövlətin bu məsələyə öz münasibəti vardır. Belə ki, ölkələrdə mövcud qanunlar “sosial müdafiənin” konsepsiyasını müəyyənləşdirir və əgər hər hansı ölkədə belə bir konsepsiya yoxdursa, bu zaman sosial müdafiə sahəsində mövcud olan başqa bir qanun bu funksiyaları yerinə yetirir. Bu, xüsusilə də sosial müdafiə sistemi ilə əlaqədar bütün qanunvericiliyin bir yerə toplanmasını qarşıya məqsəd qoyur və bunun üçün eyni qanun toplularından istifadə edən ölkələr üçün xarakterik hal sayılır. Lakin elə ölkələr də mövcuddur ki, onlar sosial müdafiənin qanuni tərəflərinə müraciət etmədən irəliyə adlamaq niyyətində olurlar.

Sosial müdafiə insanların zərər çəkmədən qorunmalarını tam təmin edə bil-mək iqtidarında olan bir məfhumdur. Bütün bunlardan irəli gələrək, söyləmək olar ki, sosial müdafiə eyni zamanda iş yerlərində təhlükəsizliyin təmin olunması, məşğulluğun həvəsləndirilməsi və ya işçilərin yeni iş yerləri ilə təmin olunmaları, eləcə də onlara peşə yönümlü və ixtisaslarının artırılması ilə bağlı müvafiq təlimlər keçirilməsi ilə əlaqədar müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Hal-hazırda sosial müdafiə sistemi tərəfindən istifadə olunan bir çox texniki vasitələr, şübhəsiz ki, sosial yardım və ya sosial sığorta kimi qəbul edilir.

Sosial müdafiə anlayışını iki mənada başa düşmək olar. Geniş mənada bu, fərdin özünün və ailəsinin maddi tələbatını müstəqil şəkildə təmin edə bilməsinə şərait yaradan sosial münasibətlər sisteminin qurulmasıdır. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə sosial müdafiə mexanizmi ailə əlaqələrinin nüfuzu və təbəqəli sistemindən vətəndaşların sosial müdafiəsinin mürəkkəb iqtisadi və hüquqi əsaslarla təmin edildiyi müasir demokratik institutlaradək inkişaf yolu keçmişdir. Belə geniş mənada başa düşülən sosial müdafiə sistemi faktiki olaraq zəmanət və şəxsiyyət hüquqları ilə üst-üstə düşür.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşları sosial təminat hüquqlarından başqa digər vacib hüquqlara – əmək, istirahət, sağlamlığın qorunması, təhsil kimi hüquqlara da malikdirlər ki, bu da 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş Əsas Qanunda - yəni Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır.

Dövlətin perspektiv dövrlər üçün sosial müdafiə siyasətinin məqsədi kütləvi

yoxsulluq, işsizlik və digər neqativ sosial məqamlar ilə mübarizə aparmaq, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısının alınması üçün əhalinin real gəlirlərinin durmadan yüksəldilməsi imkanlarını genişləndirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasında mühüm sosial vəzifələrdən biri əhalinin sosial sığortası və sosial təminatının inkişaf etdirilməsi və daha da yaxşılaşdırılmasıdır. Sosial sığorta və sosial təminatın əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında aşağıdakı kimi təsbit edilmişdir (maddə 38):

- hər kəsin sosial təminat hüququ vardır;
- yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur;
- hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə görə və qanunda nəzərə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir;
- təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir;
- dövlət xeyriyyəçilik fəaliyyətinin, könüllü sosial sığortanın və sosial təminatın başqa növlərinin inkişafı üçün imkanlar yaradır.

Sosial təminat – vətəndaşların maddi təminatı və onlara xidmət göstərilməsi üçün milli gəlirin müəyyən hissəsi hesabına ictimai istehlak fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesində yaranan bölgü münasibətləri sistemidir.

Müstəqillik və bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünə qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta və sosial təminatın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilməyə başlanmışdır. Belə ki, 23 sentyabr 1992-ci ildə “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Qanun, 18 fevral 1997-ci ildə “Sosial sığorta haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanunlar və digər qanunvericilik aktları ilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, habelə, digər dövlətlərin Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sosial sığorta və sosial təminatı məsələləri tənzimlənir.

“Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda göstəriləyi kimi, **sosial sığorta** - itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərin və ya əlavə xərclərin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır. Sosial sığorta məcburi və könüllü formalarda həyata keçirilir.

Məcburi dövlət sosial sığortası işəgötürənlər tərəfindən bütün fərdi əmək müqaviləsi üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirilir. “Sosial sığorta haqqında” Qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda digər şəxslər də məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunurlar.

Könüllü (əlavə) sosial sığorta hüququ olanlar Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, vətəndaş olmayan şəxslər, əcnəbilər, bütün idarə, müəssisə və təş-

kilatlardır.

Sosial siyasət - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən və əhalinin hüquq və təminatlarını həyata keçirməyə imkan verən dövlətin ən öncül institutlarından biridir.

Bu cür hüquq və təminatların həyata keçirilməsi əhaliyə sosial müdafiə xidmətlərinin göstərilməsini nəzərdə tutur.

Sosial müdafiə dedikdə, xüsusilə çətin vəziyyətdə olan və kənardan kömək olmadan yaşamaq iqtidarında olmayan əhali qrupunun heç olmazsa, minimum tələbatını təmin etməyə yönəldilmiş dövlət siyasəti başa düşülür. Sosial müdafiənin bu forması cəmiyyətin iqtisadi və siyasi inkişafı ilə əlaqədar meydana çıxmış və inkişaf edərək hər bir dövlətin imkan və maraqlarından asılı olan sosial müdafiə mexanizmi yaradılmışdır.

BMT-nin hesablamalarına görə, 150 ildən sonra dünyada hər iki nəfərdən biri qoca olacaqdır. Azərbaycanda son məlumatlara görə əhalinin ümumi sayında qocaların xüsusi çəkisi 9% təşkil edir. Əmək qabiliyyəti olmayan yaş qruplarının ümumi əhali sayında xüsusi çəkisi isə 42%-dir.

Azərbaycanın sosial müdafiə sistemi MDB ölkələrinin sistemlərinə oxşar olsa da, ölkənin sosial durumu bir qədər fərqlidir. Belə ki, Ermənistanın Azərbaycanın torpaqlarını işğal etməsi ilə əlaqədar dövlətin himayəsində milyonlarla qaçqın, köçkün, Qarabağ müharibəsi əlili və çoxuşaqlı ailələr var. Azərbaycan Respublikasında 2013-cü ildə 1272,1 min vətəndaşa pensiya, 1,6 milyon nəfərdən çox aztəminatlı ailəyə müxtəlif müavinətlər verilmişdir. Bu, respublika əhalisinin təxminən 30,2%-ə qədərini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə vəziyyətinin indiki durumunda dövlət əhalinin müəyyən kateqoriyalarının sosial xidmətlərinin minimum səviyyəsini təmin etmək iqtidarındadır və bu işi uğurla həyata keçirir. Sosial xidmətlərin bu növlərinə aiddir:

- ✦ uşaqlı ailələrə dövlət müavinətləri;
- ✦ yaşa, əlilliyə, ailə başçısını itirdiyinə görə pensiyalar;
- ✦ işsizliyə görə müavinətlər;
- ✦ Çernobil AES-də baş vermiş qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılması iştirakçılarında müavinətlərin ödənilməsi;
- ✦ sair müavinətlər və kompensasiyalar.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən sosial siyasət, sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri 2008-ci ildə büdcə xərclərinin 7,2%-ni, 2009-cu ildə 10,0%-ni təşkil etmiş, 2011-ci ildə 9,7% olmuş və 2013-cü ildə 9,1% nəzərdə tutulmuşdur. ÜDM-də bu xərclərin xüsusi çəkisi 2008-ci ildə 1,95%-dən 2009-cu ildə 3,0%-ə, 2011-ci ildə 2,8%-ə, 2013-cü ildə isə 3,2%-ə çatmışdır. Bunu cədvəl 10.10-da görmək olar.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri

Xərclər	2010			2011			2012			2013 (proqnoz)		
	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Büdcə xərclərində xüsusi çəkisi, %-lə	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri	1123,0	9,5	2,7	1495,4	9,7	2,9	1769,5	10,6	3,30	1813,6	9,1	3,23
O cümlədən: Sosial müdafiə xərcləri	1108,0	9,4	2,7	1478,3	9,0	2,87	1750,7	10,5	3,26	1792,2	9,0	3,22
Sosial müdafiə fonduna dövlət büdcəsindən ayrımlar (transferlər)	566,7	4,8	1,4	691,0	4,5	1,4	1044,3	6,1	2,00	1077,0	5,4	1,92
Sosial təminat xərcləri	14,9	0,13	0,04	17,1	0,1	0,03	20,3	0,2	0,04	21,4	0,1	0,01

Cədvəldən göründüyü kimi, 2013-cü ildə dövlət büdcəsində əhalinin sosial müdafiəsi xərcləri 1792,2 mln. manat, sosial təminat xərcləri isə 21,4 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur.

Sosial müdafiənin əsas istiqamətləri - iqtisadi artım, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə əhalinin yeni iş yerləri ilə təmin olunması, yaxud məşğulluğun daimiliyi dayanıqlı struktur siyasəti və bazar rəqabətinə dözümlü fəaliyyət növünün təşkili yolu ilə baş verir. Bu məqsədlə istehsal və qeyri-istehsal sahələrində təkcə yerli tələbata yox, həm də xarici ölkələrə ixrac olunan əmtəə və xidmət sahələrinin inkişafı xarakterikdir.

Əhalinin həyat səviyyəsini göstərən elementlərdən biri də sosial müdafiənin təşkil olunmasıdır. Sosial müdafiə sistemində isə pensiya təminatı xüsusi yer tutur.

Sosial təminatla bağlı keçmiş SSRİ-də araşdırmalar aparən rus alimi V.Andreyev pensiya təminatını sosial təminatın əsas növü kimi izah edərək göstərir ki, pensiya təminatı çox geniş kütləvi təminat növüdür, pensiyaçıların gəlir mənbəyidir. Onu bütün digər ödənişlərdən üç cəhətə görə fərqləndirmək mümkündür:

➤ qocalığa və əmək qabiliyyətini itirməyə görə şəxs işləmək vəzifəsindən azad olunur və ya işdən azad olunduqda da pensiyanı almaqla işi davam etdirir və ya səhhətinə görə işi icra edə bilmir, yaxud ailə başçısı öldüyünə görə ailənin saxlanması üçün aliment xarakterli pul ödəmələri verilir;

➤ ödənişlər keçmiş xidmətə və ya digər fəaliyyətə görə aparılır;

➤ ödəmələr dövlət büdcəsinin və ya dövlətin bilavasitə köməkliyi ilə yaradılmış fondların hesabına həyata keçirilir.

Pensiya latın sözü olub hərfi mənası “ödəmə” deməkdir. Lakin bildiyimiz kimi, bütün ödəmələr pensiya ola bilməz. Yalnız müəyyən hüquqi formada həyata keçirilən ödəmələr pensiya hesab oluna bilər.

Respublikamızda pensiya təminatı “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1993-cü il yanvar ayının 1-dən qüvvədə olan (sonrakı dəyişikliklərlə birlikdə) Qanunu ilə nizama salınır.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına qanunla müəyyən edilmiş müvafiq yaş həddinə çatdıqda, əmək qabiliyyətini tam və ya qismən itirdikdə, həmçinin ailə başçısını itirdikdə maddi təminata zəmanət verərək, vahid dövlət pensiya sistemində müvafiq olaraq pensiya təyin edilir. Qanunla ictimai-faydalı əməklə məşğul olan müxtəlif kateqoriyalı işçilər pensiya təminatının bərabər norma və şərtləri ilə təmin olunurlar. Qüvvədə olan qanunla vətəndaşlara aşağıdakı növ pensiyalar təyin edilir:

1) əmək pensiyaları - yaşa görə (qocalığa görə), əlilliyə görə, ailə başçısını itirdiyinə görə, xidmət illərinə görə;

2) sosial pensiyalar.

Yaşa görə pensiyalar. Sosial təminatın bir növü kimi yaşa görə əmək pensiyaları digər ödəmələrdən fərqlənən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu növ pensiyalar ömürlük təyin edilir. Yaşa görə əmək pensiyasına hüquq qazanmaq üçün vətəndaş qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əmək (sığorta) stajına malik olmalıdır. Qanunla müəyyən olunmuş yaş həddinə çatmış şəxslərin yaşa görə pensiya hüququ vardır.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən 2016-cı ilə Azərbaycan Respublikasında kişilər 65 yaşına, qadınlar 60 yaşına çatdıqda və müvafiq olaraq 25 və 20 il ümumi iş stajına malik olduqda yaşa görə pensiya hüququ qazanacaqlar.

Əlilliyə görə pensiyalar. Əlilliyə görə pensiyalar, orqanizmin funksiyalarının pozulması ilə əlaqədar səhhətin pisləşməsi zamanı əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirildiyi aşağıdakı hallarda təyin edilir:

a) əmək zədəsi və ya peşə xəstəliyi;

b) ümumi xəstəlik (o cümlədən işlə əlaqədar olmayan zədə);

c) müddətli hərbi və ya alternativ xidmət vəzifələrini yerinə yetirərkən yaralanma, kontuziya, zədələnmə və ya cəbhədə olmaqla əlaqədar xəstələnmə, həmçinin müddətli hərbi xidmət və alternativ xidmət zamanı xəstələnmə.

Sosial pensiyalar. Əmək pensiyası almaq hüququ və əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların qanunla müəyyən şərtlər əsasında sosial pensiya almaq hüququ vardır.

Sosial pensiyalar aşağıdakı əmək qabiliyyəti olmayan, işləməyən vətəndaşlara onların əmək pensiyası almaq hüququ olmadıqda təyin edilir və ödənilir:

✦ ümumi xəstəlik nəticəsində I, II, III qrup əlillərə;

✦ 65 yaşına çatmış kişilərə, 60 yaşına çatmış qadınlara;

✦ 55 yaşına çatmış, 3 və daha çox uşaq doğub 8 yaşınadək tərbiyə etmiş analara;

✦ uşaqlıqdan əlil olanların 55 yaşına çatmış ata – analarına, onlar həmin uşaqları 8 yaşınadək tərbiyə etmişlərsə;

✦ ailə başçısını itirmiş uşaqlara (40-cı maddənin bəndi);

✦ vəfat etmiş ailə başçısının 8 yaşına çatmamış uşaqlarına;

✦ qardaşlarına, bacılarına, nəvələrinə qulluq edən və işləməyən valideynlərdən birinə və ya ərə (arvada), yaxud babaya, nəvəyə, qardaşa, bacıya yaşından və əmək qabiliyyətindən asılı olmayaraq.

Sosial pensiya əmək pensiyası almaq hüququ olmayan I, II, III qrup uşaqlıqdan əlillərə və eləcə də 16 yaşına çatmış əlil uşaqlara da təyin olunur. Ümumiyyətlə, respublikamızda pensiya və müavinətlər üzrə ətraflı məlumatı aşağıdakı cədvəldən görmək olar (cədvəl 10.11).

Azərbaycan Respublikasında pensiya və müavinətləri əks etdirən göstəricilər

Göstəricilər	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Pensiyaçıların sayı (min nəfər)	1248,7	1275,1	1308,4	1292,2	1277,6	1272,0
O cümlədən: yaşa görə	821,0	835,8	858,7	831,1	812,8	800,5
Əlilliyə görə	291,1	301,7	311,8	324,7	331,0	338,2
Ailə başçısını itirdiyinə görə	136,6	137,6	137,9	136,3	133,2	133,4
Təyin olunmuş aylıq pensiyaların orta məbləği (manat)	62,9	95,8	100,4	112,9	145,1	152,0
Sosial müavinətlər (min nəfər)	275,4	287,4	291,3	297,2	308,8	317,1
Bir nəfərə düşən orta aylıq müavinət (manat)	23,4	34,3	34,5	45,0	44,3	44,4
Ünvanlı dövlət sosial yardımı alan ailələr (min nəfər)	364,1	749,9	657,3	532,5	542,0	589,9
Bir nəfərə düşən orta aylıq ünvanlı yardım (manatla)	17,4	22,0	25,0	24,1	23,7	25,8

Cədvəldən göründüyü kimi, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasında ümumi pensiyaçıların sayı 1272,3 min nəfər təşkil edib ki, onun da 800,5 min nəfəri yaşa görə, 338,2 min nəfəri əlilliyə, 133,4 min nəfəri ailə başçısını itirdiyinə, 589,9 min nəfəri isə ünvanlı dövlət yardımlı ailələrdir.

Ölkəmizdə son illərdə pensiya və sosial sığorta sistemi sahəsində ciddi islahatlar aparılmış, ünvanlı sosial yardım sistemi yaradılmış, daimi məskunlaşmış qaçqınların, həmçinin daha ağır şəraitdə yaşayan məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün maliyyə təminatı xeyli artırılmışdır. Belə ki, 2006-cı ildən aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi məqsədilə "Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında" Qanun qüvvəyə minmişdir. Bu qanuna görə, ünvanlı dövlət sosial yardımı - aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul yardımlarıdır. Sosial yardımın məbləği ailənin orta gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanır.

Azərbaycan Respublikasında 2006-cı ilin yanvar ayının 1-dən sosial müavinətlərin təyin olunması və verilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edən və bu sahədə yaranan digər münasibətləri tənzimləyən "Sosial müavinətlər haqqında", həmçinin Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların əmək pensiyası hüquqlarının yaranmasının əsaslarını, bu hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyası təminatı sistemini müəyyən edən "Əmək pensiyaları haqqında" qanunlar qüvvəyə minmişdir. Bu qanunların qüvvəyə minməsi ilə ölkədə sosial

yardım ilə sosial sığorta sistemi bir-birindən ayrılmışdır. Əmək pensiyası baza, sığorta və yığım hissəsindən ibarətdir. Əmək pensiyasının baza hissəsi və Qanunda müəyyən olunan baza hissəsinə əlavələr məcburi dövlət sosial sığortası vəsaitləri, dövlət büdcəsinin transfertləri və qanunvericiliyə uyğun digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir. Qanun qüvvəyə mindikdən sonra 2010-cu ildən pensiyaların baza hissəsi 85 manatdan 2013-cü ilin sentyabrın 1-dən 100 manatadək qaldırılmışdır. Lakin indiyədək Dövlət Sosial Müdafiə Fondu vasitəsilə maliyyələşdirilən bu ödənişlər üzrə fondun tam maliyyə imkanı yetərli olmur. Ona görə də Dövlət Sosial Müdafiə Fondu bu ödənişin bir hissəsini büdcə vəsaiti hesabına verməyə məcburdur. Başqa sözlə, Fond dövlət büdcəsindən transfert almalı olur. Bunu göstərmək kifayətdir ki, dövlət büdcəsindən Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna transfertlər durmadan artaraq 2010-cu ildə 566,7 mln. manat təşkil etmiş, 2013-cü ildə isə 1077,0 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur.

10.6. BÜDCƏ PROFİSİTİ VƏ BÜDCƏ KƏSİRİ

Büdcənin tərtibi, təsdiqi və icrası prosesində dövlət gəlirləri və xərclərinin tarazlaşdırılması təmin edilməlidir. Bu mənada dövlət büdcəsi gəlirləri ilə xərcləri arasında tarazlığın pozulmasından asılı olaraq büdcə defisiti (kəsiri) və büdcə profisiti (artıqlığı) yaranır.

Büdcə tarazlaşdırılmış və yaxud tarazlaşdırılmamış ola bilər. Büdcənin tarazlaşdırıldığı hallarında onun gəlirləri xərclərinə bərabər olur. Büdcə tarazlaşdırılmadığı hallarda iki variant mümkün ola bilər:

- 1) büdcənin gəlirlərinin onun xərclərindən artıqlığı və ya profisit;
- 2) büdcənin xərclərinin onun gəlirlərindən artıqlığı və ya defisit (kəsirli)

Profisit. Büdcənin ilkin (birinci) və sonrakı (ikinci) profisiti fərqləndirilir. Büdcənin ilkin profisiti dedikdə dövlət borclarına xidmət xərcləri nəzərə alınmadan gəlirlərin büdcə xərclərindən artıqlığı başa düşülür. Büdcənin ikinci profisiti dövlət borcuna xidmət xərcləri nəzərə alınmaqla büdcə gəlirlərinin büdcə xərclərindən artıqlığı başa düşülür. Büdcə profisiti - büdcənin gəlirlərinin onun xərclərindən, büdcə kəsiri isə büdcənin xərclərinin onun gəlirlərindən artıqlığı deməkdir.

Büdcə kəsiri və büdcə profisiti yaradılmış dəyərin büdcə vasitəsilə yenidən bölgüsü prosesində məcmu pul münasibətlərini ifadə edən mürəkkəb maliyyə kateqoriyasıdır.

Büdcənin gəlir və xərcləri arasında tarazlığa nail olmaq məqsədi ilə büdcə kəsiri və ya profisiti idarəetmə obyektinə olur. Büdcə kəsirinin idarəedilməsi dedikdə onun mümkün həddinin və maliyyələşdirilməsinin optimal mənbəyinin müəyyən edilməsi başa düşülür.

Büdcənin icrası onun xərclərinin gəlirlər hesabına tam ödənilməsini nəzərdə tutur. Büdcə qanunvericiliyinə əsasən bütün səviyyəli büdcələr əvvəlcə profitsiz tərtib və təsdiq edilməlidir. Əgər büdcənin tərtibi və təsdiqi prosesində gəlirlərin xərclərdən artıqlığı aşkar edilərsə, büdcə təsdiq olunanaqəd profisitə aşağıdakı ardıcılıqla ixtisar edilməsi həyata keçirilməlidir:

1) dövlət və bələdiyyə mülkiyyətinin, dövlət ehtiyatlarının satışından gəlirlərin cəlb edilməsi ixtisar edilməli;

2) dövlət ehtiyatlarının satışından gəlirlərin cəlb edilməsi azaldılmalı;

3) büdcə vəsaitlərinin borc öhdəliklərinin əlavə ödənilməsi imkanlarına yenidən baxılmalı;

4) büdcənin xərcləri, o cümlədən gəlirlərin bir hissəsinin digər səviyyəli büdcələrə verilməsi hesabına azaldılmalı.

Əgər bu tədbirləri hansısa səbəb üzündən həyata keçirmək məqsədəuyğun deyilsə, vergi qanunvericiliyində dəyişiklik və əlavələr etməklə büdcənin vergi gəlirlərini azaltmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasında bu sahədəki mənzərəni 1995-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin əsas göstəricilərinə həsr edilmiş cədvəl 10.12-dən aydın görmək olar.

Daha mürəkkəb vəziyyət və iqtisadi təcrübədə daha tez-tez rast gəlinən problem - büdcənin defisitliyidir.

Defisit. Büdcənin kassa kəsiri planlaşdırılır. Büdcənin planlaşdırılmış kəsiri növbəti büdcə ilinə dövlət büdcəsi ilə eyni vaxtda təsdiq edilir. Büdcənin kassa kəsiri isə büdcənin icrası prosesində yaranır.

Büdcə kəsirini müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən daxili və xarici borcalmalar hesabına maliyyələşdirmək olar.

Büdcə kəsiri – fəvqəladə dərəcəyə və ya müstəsna hadisəyə aid olmayan adi hadisədir. Praktiki olaraq hər bir müasir dövlətdə büdcə kəsirli olur. Əhəmiyyətli büdcənin kəsirli olması deyil, onun keyfiyyətində, yəni kəsirin həcmi və yaranma səbəblərindədir.

Artıq deyildiyi kimi, büdcənin planlaşdırılmış kəsirinə müəyyən məhdudiyətlər qoyulur, lakin büdcənin kassa icrası gedişində faktiki göstəricilər planlaşdırılmış göstəricilərdən kənarlaşa bilər.

Büdcənin kəsirinin səbəbləri iqtisadiyyata həm mənfi, həm də müsbət təsir göstərə bilər. Belə ki, büdcənin kəsiri böhran hadisəsi ilə və yaxud fəvqəladə halların başlanması ilə (müharibə, fəlakət, bədbəxt hadisə, epidemiya və s.) yaranma bilər. Lakin büdcə xərclərinin gəlirlərdən artıqlığı dövlət investisiyasının həyata keçirilməsi ilə də əlaqədar ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsinin əsas göstəriciləri

İllər	Büdcə gəlirləri mln. man.	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Büdcə xərcləri mln. man.	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə	Büdcə kəsiri (-), pro- fisiiti (+)	ÜDM-də xüsusi çəkisi, %-lə
1995	415,6	19,5	428,4	20,1	-12,8	-0,6
1996	498,0	18,2	481,9	17,6	16,1	0,6
1997	513,0	16,2	588,7	18,6	-75,7	-2,4
1998	465,5	13,5	528,3	15,4	-62,8	-1,8
1999	549,7	14,6	641,5	17,0	-91,8	-2,4
2000	714,6	15,1	764,0	16,2	-49,3	-1,0
2001	784,8	14,7	807,5	15,2	-22,8	-0,4
2002	910,2	15,0	931,8	15,4	-21,5	-0,4
2003	1220,9	17,1	1234,5	17,3	-13,6	-0,2
2004	1509,5	17,7	1502,1	17,6	7,3	0,1
2005	2055,2	16,4	2140,7	17,6	-85,5	-0,7
2006	3868,8	20,6	3790,1	20,2	78,6	0,4
2007	6006,6	21,2	6086,2	21,5	-79,6	-0,3
2008	10762,7	26,8	10774,2	26,8	11,5	-0,2
2009	10325,9	29,9	10503,9	29,5	-178,0	-0,5
2010	11403,0	27,4	11765,9	28,3	-362,9	-0,9
2011	15700,0	30,7	15397,5	30,1	303,2	0,6
2012	17281,5	32,0	17416,5	32,3	-135,0	-0,3
2013	19159,0	34,1	19850,0	35,3	-691,0	-1,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının hesabatı və Azərbaycan Respublikası statistik göstəriciləri, 2006-2013.

Cədvəl 10.12-dən görüldüyü kimi, 1995-2013-cü illər ərzində Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi yalnız 1996, 2004, 2006 və 2011-ci illərdə profitli olmuşdur.

Dinamik inkişaf etmiş iqtisadiyyat şəraitində, beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminin möhkəm mövqeyi zamanı icazə verilmiş həddə büdcə kəsiri qorxulu deyildir. Ona görə də büdcə kəsirinin hətta "qorxulu olmayan" həddinin və iqtisadiyyat üçün dövlət borcunun ağır yükə çevrilməsinə imkan verilməməlidir.

Növbəti maliyyə ilinə büdcə kəsirlə qəbul edildiyi halda "Büdcə haqqında" Qanunla büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi (örtülməsi) mənbələri təsdiq edilməlidir. Bütün vergi və qeyri-vergi gəlirlərinin xeyli artmasına baxmayaraq

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi 1995-2013-cü illərdə əsasən kəsirlə icra edilmişdir. Büdcə kəsirinin aradan qaldırılması perspektivi vardırsa və o, ÜDM-in 3%-dən artıq deyilsə, onda ona müvəqqəti hal kimi baxılır. Əgər büdcə kəsiri büdcə gəlirlərinin 10%-dək təşkil edirsə, bu yol verilən kəsir hesab edilir. Lakin o, gəlirlərin 20%-dən çoxdursa, onda bu kritik hal kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin kəsiri 1994-cü ildə ən yüksək həddə çatmış və ÜDM-ə nisbətən 10,3% təşkil etmişdir. Bunun əsas səbəbləri: həmin dövrdə istehsalın aşağı səviyyədə olması, büdcə xərcləri strukturunun qeyri-səmərəliliyi, büdcə mexanizminin effektivliyini, təsərrüfat əlaqələrinin pozulması və s. olmuşdur. 2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi 0,7%, Naxçıvan MR-in büdcəsi 82,5%, yerli büdcələr isə 62,1% kəsirli olmuşdur (Bakı şəhərinin büdcəsi istisna olmaqla).

Büdcə kəsirinin səbəbləri çoxdur. Lakin dövlətin sosial-iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinə yönəltdiyi xərclərin, hərbi xərclərin artması qaçılmaz oldu-ğuna görə bu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Büdcə xərclərinin artması vergi daxilolmalarının artması ilə əvəzlənmişdir. Buna görə də büdcə kəsiri qalır və artmaqda davam edir.

Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununda büdcə kəsirinin əmələ gəlməsinə əks təsir göstərən şərtlər açıqlanır və onun həddi müəyyən edilir. Belə ki, yerli büdcələrin cari xərcləri müvafiq büdcənin gəlirlərinin həcmindən çox olmamalıdır. Dövlət büdcəsinin kəsirinin həcmi büdcə investisiyasının və Azərbaycan Respublikasının dövlət borcuna xidmət xərclərinin həcmi keçməməlidir.

Yerli büdcənin kəsirinin həcmi digər səviyyəli büdcələrdən yardımını nəzərə almadan onun gəlirlərinin həcmindən 3%-dən artıq olmamalıdır.

Dövlət büdcəsinin kəsiri ölkənin makroiqtisadi inkişaf durumunu, o cümlədən dövlət maliyyə sistemini və dövlət büdcəsinin vəziyyətini xarakterizə edən başlıca göstəricilərdən biridir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə dövlət büdcəsinin kəsirinin məbləği növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunla müəyyən edilir.

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən daxilolmalar yalnız investisiya xərclərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər və bələdiyyə borclarına xidmət edilməsi və ödənilməsi xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilə bilməz.

Dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələri qanunvericilik orqanı tərəfindən cəlb edilmiş vəsaitlərin əsas növləri üzrə büdcə haqqında qanunda təsdiq edilir. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi dövlət krediti və digər

mənbələr hesabına həyata keçirilir. "Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda büdcə kəsiri 691,0 mln. manat və ya ümumi daxili məhsulun 1,2 faizi həcmində nəzərdə tutulur ki, bu da keçən illə müqayisədə 0,9 faiz çoxdur. Ümumiyyətlə, büdcə kəsirinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin yuxarı səviyyədə olması ciddi fəsadlar yaradır.

Kəsirin maliyyələşdirilməsi ənənəvi olaraq xarici və daxili borclanma, habelə özəlləşmədən və büdcə təşkilatlarının xidmətlərindən daxilolmalar hesabına nəzərdə tutulur. Dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi pul emissiyasından istifadə edilməsi 2006-cı ildən etibarən qadağan edilmişdir.

Hər bir büdcə səviyyəsində qanunvericiliklə büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin öz mənbələri müəyyən edilir. Dünya təcrübəsində dövlət büdcəsinin kəsiri müxtəlif mənbələr, o cümlədən daxili və xarici mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin daxili mənbələrinə aiddir:

- ✓ kredit təşkilatlarından milli valyutada alınmış kreditlər;
- ✓ daxili bazarda milli valyutada yerləşdirilmiş dövlət istiqrazları;
- ✓ büdcə sisteminin digər büdcə səviyyələrindən alınmış büdcə ssudaları;
- ✓ dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsaitlər.

Daxili bazar büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin daha əlverişli mənbəyidir, ona görə ki, dövlət qiymətli kağızlarının gəlirlərinin aşağı səviyyədə saxlanması onun öz vaxtında ödənilməsinə imkan verir. Bundan başqa, əvvəllərdə buraxılmış istiqrazların ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitləri yeni yerləşdirilmiş istiqrazların köməyi ilə cəlb etmək olar.

Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin xarici mənbələrinə aiddir:

- * xarici dövlətlərin, bankların, firmaların, habelə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların xarici valyutada təqdim etdikləri kreditlər;
- * xarici bazarda dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi vasitəsi ilə həyata keçirilən xarici valyutada dövlət istiqrazları.

Büdcə kəsirinin xarici mənbələrdən maliyyələşdirilməsi kifayət qədər münasibdir, lakin sonralar o iqtisadiyyat üçün ağır yükə çevrilə bilər. Cəlb edilmiş kreditlər üzrə ödənişlərin qrafiki bir qayda olaraq olduqca sərtir, vaxtı keçmiş ödənişlərə əlavə faiz hesablanır.

Əgər büdcə kəsirlə təsdiq ediljrsə, onda eyni zamanda onun daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələri də təsdiq edilməlidir.

Dövlət eyni zamanda büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin digər üsullarına da, o cümlədən əlavə pul emissiyalarına və ya büdcə sferası qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirməməyə səy göstərə bilər.

Pul emissiyası hökumət üçün büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin ən

münasib üsuludur. Lakin onun istifadəsi inflyasiyanın sürətinin artmasına səbəb olur, ona görə ki, büdcə kəsirini ödəmək üçün buraxılan banknotlar əmtəə kütləsi ilə təmin edilmir.

Dövlətin büdcə sferası qarşısında öz öhdəliyini yerinə yetirməməsi büdcə işçilərinə əmək haqqının ödənilməməsi, pensiya və müavinətlərin verilməməsi və müəssisələr tərəfindən yerinə yetirilmiş dövlət sifarişlərinin ödənilməməsi deməkdir. Büdcə xərclərinin ixtisar edilməsi büdcə kəsirinin həcmi azaldar və ona görə də onun maliyyələşdirilməsinin qeyri-rəsmi mənbəyi kimi baxıla bilər.

Respublika icra orqanları, Naxçıvan MR və yerli hakimiyyət orqanları büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin müxtəlif mənbələrini cəlb edə bilər. Məsələn, respublikaya xarici bazarlardan borc almağa icazə verilir, lakin Naxçıvan MR-ə və yerli hakimiyyət orqanlarına isə icazə verilmir. Digər büdcələrdən maliyyə vəsaitlərinin borc alınması bir qayda olaraq yuxarı büdcədən aşağı büdcəyə həyata keçirilir.

Yerli büdcələrin kəsirinin maliyyələşdirilməsinin daxili mənbəyi aşağıdakı formalarda ola bilər: a) bələdiyyə qurumları tərəfindən buraxılan istiqrazlar; b) kredit təşkilatlarından alınmış kreditlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı Qərb ölkələrinin büdcələri də xroniki kəsirlidir. Lakin nisbətən sabit iqtisadi vəziyyətdə büdcə kəsirinə faciəli mənfəətli maliyyə göstəricisi kimi baxılmır. Məşhur ingilis iqtisadçısı D.M.Keyns iqtisadi artımı canlandırmaq və tam məşğulluğu təmin etmək məqsədilə kəsirli maliyyələşdirmə siyasəti yeritməyi təklif edirdi. Söz yoxdur ki, bunda da səmərəli başlanğıc vardır. Bununla yanaşı, 1990-cı illərdən başlayaraq inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə kəsiri durmadan azalır. Belə ki, ABŞ-da 1983-1991-ci illərdə federal büdcə kəsiri orta hesabla 270 mlrd. dollar təşkil edirdi. 1992-ci ildən başlayaraq o hər il azalır. Federal büdcənin kəsirinin ÜDM-ə nisbətən payı 1992-ci ildə 4,9%-dən 2002-ci ildə 2%-ə enmişdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsi sahəsində siyasətin əsas vəzifəsi xarici borclanmanın həcmi ardıcıl olaraq ixtisar etməklə, onun qeyri-inflyasiya mənbələri hesabına örtülməsi xəttini davam etdirməkdir.

Büdcə kəsirinin azaldılması və yaxud aradan qaldırılmasına yönəldilən siyasət həyata keçirilərkən aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir:

- büdcə kəsirinə yalnız mənfəətli hadisə kimi baxmaq düzgün deyildir, ona görə ki, sosial-iqtisadi inkişafın ayrı-ayrı mərhələsində o, özünü tam doğrulda bilər;
- büdcə kəsirinin mümkün kəmiyyəti ÜDM-in həcmi 2-3%-ni təşkil etməli;

- büdcə kəsirinin büdcə xərcləri hesabına ixtisarı ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün daha mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər;
- büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi istər xarici və istərsə də daxili bazarlardan borcaldan istifadə edilməlidir;
- emissiyaya büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin inflyasiya mənbəyi kimi baxılmalıdır;
- büdcənin xronoloji kəsirinin aradan qaldırılması üçün bütövlükdə iqtisadiyyatı sağlamlaşdırmaq lazımdır.

Yuxarıda sadalanan prinsiplər büdcə kəsirinin azaldılması və maliyyələşdirilməsi üzrə tədbirlər hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır. Büdcəni qısa müddət ərzində istənilən vasitələrlə balanslaşdırmaq tamamilə özünü doğrultmur. Bir qayda olaraq bu halda büdcə gəlirləri ilə xərclərinin tarazlığına nail olmağın yeganə vasitəsi büdcə xərclərinin ixtisarı ola bilər.

Büdcə kəsirinin ixtisarı üzrə daha səmərəli tədbirlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) investisiyanın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə dövlət vəsaitinin investisiyalaşdırılması istiqamətini dəyişdirmək;
- 2) ictimai istehsalı stimullaşdırmaq məqsədilə maliyyə güzəştlərindən və sanksiyalarından daha geniş istifadə etmək.

Əhalinin, müəssisələrin, təşkilatların və digər investorların vəsaitlərini cəlb etmək hesabına qeyri-bank sektorunda büdcə borclanmasının payının artırılması və əhali üçün dövlət qiymətli kağızlar dairəsinin genişləndirilməsi zəruridir.

10.7. DÖVLƏTİN BÜDCƏ SİYASƏTİ VƏ ONUN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Dövlət iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasətini həyata keçirməklə yanaşı, qarşıda duran bir sıra problemlərin həllini tapmağa çalışır. Bu problemləri həll etmək üçün dövlət bir sıra iqtisadi və inzibati qanunlar qəbul etməklə iqtisadi inkişafa zəmin yaradır. Bu qanunların əksəriyyəti öz əksini dövlətin əsas maliyyə planı olan dövlət büdcəsində tapır. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkəmizdə indiyə qədər 200-dən çox iqtisadi qanunvericilik aktları qəbul etməklə, dövlət həm iqtisadiyyata müdaxilə etmiş, həm də öz iqtisadi siyasətini formalaşdırmışdır.

Dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazımi miqdarda maliyyə vəsaitini səfərbərliyə almalı və istifadə etməlidir ki, bu da əsasən büdcə vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcə mexanizmi vasitəsilə maliyyə vəsaitinin toplanması və istifadəsi zamanı dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında müəyyən maliyyə münasibətləri əmələ gəlir. Həmin maliyyə münasibətləri dövlətin maliyyə-büdcə siyasəti vasitəsilə tənzimlənir.

Büdcə siyasəti-hər bir konkret tarixi dövrdə cəmiyyətin idarə edilməsi, iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və məqsədüyükun istifadəsi ilə əlaqədar olaraq həyata keçirdiyi tədbirlər sisteminədən ibarətdir.

Dövlətin büdcə siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə, ayrı-ayrı hakimiyyət orqanlarının büdcə prosesi sahəsində funksiyalarını və səlahiyyətlərini ifadə edən digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Büdcə siyasətini yalnız büdcə prosesinə aid etmək olmaz. Büdcə siyasəti hər bir dövlət hakimiyyət orqanının büdcə prosesindəki funksiyalarını dəqiq müəyyən edir.

Bununla yanaşı, büdcə siyasəti ÜDM-in büdcə vasitəsilə istifadə edilən hissəsinin müəyyən edilməsini, büdcə vəsaitinin istifadə edilməsi zamanı mərkəzi, yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları arasındakı münasibətləri, büdcə xərclərinin quruluşunu və onun müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsini, dövlət borclarının və büdcə kəsirinin idarə edilməsi kimi məsələləri və s. əhatə edir.

Dövlətin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi büdcə siyasətinin işlənilməsi və həzırlanmasında dövlət hakimiyyətinin qanunverici və icraedici həlqələri iştirak edir. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının inkişaf xüsusiyyətləri şəraitində cari dövr və perspektiv üçün ölkənin iqtisadi siyasətinin, o cümlədən maliyyə-büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti aparıcı rol oynayır.

Ölkənin iqtisadi inkişafının və sosial sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Buna əsasən Respublika hökuməti dövlətin maliyyə-büdcə siyasətini həyata keçirmək üçün müvafiq qanun layihələri hazırlayır, müzakirə və qəbul edilməsi üçün Milli Məclisə təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Büdcə göndərişində növbəti maliyyə ilinə Azərbaycan Respublikasının büdcə siyasəti müəyyən edilir. Yerli səviyyədə büdcə siyasəti müvafiq orqanların qərarları ilə müəyyən edilir. Bu siyasət maliyyə və vergi orqanlarının (Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi), pul-kredit siyasətini tənzimləyən orqanın (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı), nəzarət-hesablama orqanının (Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası) fəaliyyətində həyata keçirilir.

Büdcə siyasətini həyata keçirən dövlət orqanları sistemində maliyyə orqanları, pul-kredit fəaliyyətini tənzimləyən orqanlar və dövlət (bələdiyyə) maliyyə nə-

zarəti orqanları daxildir. Hər bir orqanın öz funksiya və səlahiyyətləri vardır.

Büdcə siyasəti büdcənin tarazlığının tənzimlənməsi ilə yanaşı dövlətin iqtisadi məqsədlərə çatması üçün yürütdüyü maliyyə siyasətinin tərkib hissəsidir.

Dövlət xüsusilə makroiqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün büdcə siyasətindən istifadə edərək, iqtisadi artıma və iqtisadi inkişafa zəmin yaradan hallara, yəni iqtisadi sabitliyə və ya tarazlığa nail olmalıdır. Büdcə siyasəti haqqında iqtisadi nəzəriyyələr XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlamışdır. Büdcə siyasəti ilə bağlı nəzəriyyələr iqtisadi tarazlıq, iqtisadi sabitlik və inkişaf, həm də iqtisadi artım arasındakı məqsəd-vasitə əlaqələri ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Dünya iqtisadiyyatında tətbiq edilmiş ənənəvi büdcə siyasətində dövlətin büdcə tarazlığının qorunması əsas məqsəd hesab edilir. Büdcə siyasəti haqqında ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədə və Keynscü nəzəriyyədə büdcə tarazlığının və ya qeyri-tarazlığının olmasının zəruriliyi haqda fərziyyələr və irəli sürülən şərtlər tamamilə müxtəlifdir.

Ənənəvi büdcə (defisit) siyasəti nəzəriyyəsinə görə, büdcə kəsiri və yaxud büdcə artıqlığı (profisit) iqtisadiyyatdakı real tarazlığı və ya iqtisadi tarazlığı dəyişdirmir. Bu nəzəriyyədə büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi formaları da verilmişdir.

İqtisadi nəzəriyyəyə əsasən büdcə kəsirinin örtülməsi üçün pul emissiyasından istifadə edərək, iqtisadi tarazlığa nail olmaq olar. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində büdcə siyasəti iqtisadi tarazlıqdan çox, tənəzzüllə nəticələnə bilər. Belə ki, pul kütləsini artırmaq, yalnız və yalnız qiymətlərin ümumi həcmnin və normasının artması ilə nəticələnməkdir. Bu işə inflyasiya adlanan iqtisadi böhran deməkdir.

İqtisadi tarazlığın təmin edilməsində istifadə oluna biləcək büdcə siyasəti tədbirlərini bir neçə qrupa bölmək olar:

- 1) dövlət büdcəsi gəlirləri ilə xərclərinin bir-birinə uyğun olması;
- 2) dövlət xərclərinin vergilərlə təmin olunmaması və ya pul emissiyasından istifadə edilməsi, borclanma;
- 3) toplanan vergilərin xərclərdən çox olması və büdcə artıqlığı. Belə halda artıq vəsait dövlətin qızıl və valyuta ehtiyatlarının yaradılmasına yönəldilir.

Ənənəvi büdcə siyasətində dövlətin mövcud tarazlığı qoruyub saxlaması çox vacibdir. Əlbəttə, büdcə siyasəti işlənilib hazırlanarkən ənənəvi büdcə siyasətinin tarazlıq cəhətindən istifadə edilməsi məqsəduyğundur, amma ənənəvi büdcə siyasətindən istifadə edərək büdcənin formalaşdırılması müasir dövrdə yüksək nəticə verə bilməz. Büdcə siyasəti nəzəriyyələri tərkibində Keynscü büdcə siyasətini, özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur.

Ənənəvi iqtisadi nəzəriyyənin (iqtisadiyyatın öz-özlüyündə tarazlığa gəlmə-

sinin) mümkünsüzlüyü hələ 1929-cu ildə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin tim-salında öz sübutunu tapmışdır. Keynes bu sübutlardan dərhal sonra açıqladığı büdcə siyasəti nəzəriyyəsində əmək haqqı və qiymətlər elastik olsa da, iqtisadi mənbələrdən tam istifadə edə bilmək üçün maliyyə siyasəti tədbirlərinə, yəni dövlət büdcəsi xərclərinin artırılmasına, vergilərin azaldılmasına və s. ehtiyac olduğunu müəyyən etmişdir. Keynes, həmçinin, işsizliyin birbaşa büdcə siyasətinə böyük təsir göstərdiyini vurğulamışdır. Keynes göstərmişdir ki, məcmu tələb və təklif azlığını aradan qaldıran maliyyə siyasəti həyata keçirilməzsə, sürətlə artan işsizliyin aradan qaldırılması mümkün olmaz.

Keynsçi büdcə siyasəti iqtisadi təhlilə əsaslanır. Bu iqtisadi təhlilə görə iqtisadiyyatın istehsal və pul bölmələrinin bir-birindən asılı olmadığını söyləmək mümkün deyildir. Keynsə görə, fərdlər yalnız öz yaşamaları üçün pul qazanmırlar, onlar digər məqsədləri üçün də pul qazanmağa çalışdıqlarından faiz dərəcəsi (vergi faizi, kredit faizi və s.) vasitəsilə iqtisadiyyatın pul və istehsal bölmələri bir-birilə sıx əlaqəlidir.

Keyns öz fərziyyələrində ənənəvi iqtisadi nəzəriyyədən çıxış edənlərin bəzi fərziyyələrinin əksinə və doğru olmadığını qeyd etmişdir. Onun fərziyyələrində əmək haqqının və faiz dərəcəsinin elastik olmadığı, iqtisadiyyat özbaşına buraxılırsa yalnız aşağı səviyyəli bir tarazlığa nail olunacağı, mənbələrin tam istifadəsinə nail olmaq üçün pul təklifini tənzimləyən pul-kredit siyasətilə yanaşı büdcə gəlirlərini artırmağa yönəlmiş maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin vacibliyi irəli sürülmüşdür.

Bəzi iqtisadçıların fikirlərinə görə, Keynsin büdcə siyasətinin zəif inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildir.

İqtisadçılar Keynsçi təhlilə əsaslanaraq məcmu tələbdəki artımın istehsalı və bilavasitə məşğulluğu artıracağı və vəsait mənbələrinin tam istifadə olunmasını təmin edəcəyi fikirlərini söyləmişlər. Çünki bu fikirlərin əsasında təklif şərtlərinin elastikliyi dayanır. İstehsal normasındakı azalma və bunun nəticəsində meydana çıxan işsizliyin səbəbi faydalı tələbin aşağı olmasıdır. Büdcə siyasəti büdcə kəsiri vasitəsilə məcmu tələbdəki bu azlığı qaydaya salır və iqtisadiyyatı tam məşğulluğa cəlb edir. Halbuki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin səbəbi məcmu tələbin aşağı səviyyədə olması deyil, iqtisadiyyatda mövcud investisiya bazarının hərəkətə gətirə biləcəyi əməyin həcmindəki artıqlığıdır. Yəni, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə investisiya qoyuluşu və yaxud investisiya imkanları az, iş qüvvəsi isə həddən artıq çoxdur. Belə şəraitdə kəsinin maliyyələşdirilməsi ancaq məcmu tələbin artırılmasına yol açır.

Müasir inkişaf səviyyəsi Keyns nəzəriyyəsinin bəzi müddəalarının real olmadığını sübuta yetirsə də, Keynsin büdcə siyasəti nəzəriyyəsi büdcə siyasətinin

təkmilləşdirilməsi istiqamətində böyük rol oynaya bilər.

Keynsçi büdcə siyasətindən başqa XX əsrdə büdcənin formalaşmasında öz yerlə fərqlənən “Fiskal siyasət” - dövlət büdcəsini tənzimləmək, hökumət xərclərini azaltmaq, vergi qoymanı inkişaf etdirmək, istehsal və məşğulluğun həcmi yüksəltmək və inflyasiyanı aşağı salmaq üçün əsas amil hesab olunur.

Fiskal siyasət dövlətin büdcə və vergi siyasəti olmaqla, büdcənin formalaşdırılması siyasətini ifadə edir və eyni zamanda maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi sayılır.

Ümumiyyətlə, fiskal siyasət latınca “fisk” sözündən götürülmüşdür, tərcüməsi zənbil deməkdir. Qədim Romada ilk əvvəllər pulların saxlandığı kassa, sonralar imperatorların şəxsi xəzinəsi və nəhayət gəlir, vergi və digər rüsumların cəmləşdiyi mərkəz “fisk” adlandırılmışdır. Fiskal siyasətin əsas istiqaməti dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün, ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinin müəyyən hissəsinin dövlət büdcəsinə cəlb edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlətin həyata keçirdiyi büdcə siyasəti iqtisadiyyatda sabitliyi təmin etməklə, istehsalın stimullaşdırılması və iqtisadi, inzibati infrastrukturun təkmilləşdirilməsi üçün əsas iqtisadi siyasət rolunu oynayır. Keçid dövründə büdcə siyasəti büdcə gəlirlərinin artırılması və büdcə xərclərinin o, cümlədən idarəetmə xərclərinin azaldılmasına yönəldilir. Eyni zamanda büdcə strukturlarında aparılan ixtisarlara büdcə siyasətinin və iqtisadi siyasətin tərkib hissəsini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında dövlətin əsas iqtisadi siyasət strategiyasını ölkə prezidenti müəyyənləşdirir. Prezidentin təsdiq etdiyi fərmanlar ölkədə iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı yönümlü inkişafına şərait yaradır. İslahatlaşdırma və liberallaşdırma bazasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın yaradılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına meydan açılması, ölkənin dünya iqtisadi inteqrasiyasına qoşulması, idarəetmə sistemində ixtisarlara aparılaraq təkmilləşdirilməsi, iqtisadi artım və xalqın rifahının yüksəldilməsi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərini təşkil etməklə, dövlət büdcəsinin təkmilləşdirilməsinə təkan verir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi və büdcə kəsinin aradan qaldırılması üçün təkmil büdcə siyasətinin aparılmasına böyük ehtiyac vardır. Təkmil büdcə siyasətində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaqla yanaşı, milli və regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Yerli büdcələrin inkişafı, dövlət büdcəsindən verilən subsidiyaların azaldılması, idarəetmə aparatının ixtisar edilməsi və uyğun olaraq bu sahəyə yönəldilən xərclərin azaldılması “təkmil büdcə siyasətinin” əsas istiqamətləridir. Təkmil büdcə siyasətinin həyata keçirilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində büdcənin formalaşmasının yeni aspektdə inkişafına zəmin yaradır.

Fikrimizcə, təkmil büdcə siyasətinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- dövlət büdcəsi gəlirlərinin ümumi daxili məhsula nisbətinin artırılması;
- büdcə idarələrində və idarəetmə orqanlarında ixtisarlar aparılması, bəzilərinin ləğv edilərək birləşdirilməsi, qalanlarının isə əmək haqqının tələbata uyğun ödənilməsi;
- yerli büdcələrin inkişaf etdirilməsi üçün yerlərdə (paytaxtdan uzaq rayon və şəhərlərdə) istehsal sahələrinin yaradılması;
- yerli sahibkarlığın inkişafı və məşğulluğun səviyyəsini yüksəltmək naminə vergi dərəcələrinin aşağı salınması;
- daxili bazarın qorunmasını təmin edən gömrük siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- özəlləşdirməni və xüsusiləşdirməni sürətləndirməklə yanaşı, mülkiyyətçilərlə bağlı güzəştlərin ləğv edilməsi;
- sərbəst iqtisadiyyatın, azad istehsal və ticarətin, yüksək səviyyəli rəqabətin formalaşdırılması üçün müvafiq fərman və sərəncamların verilməsinin labüdlüyü;
- pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi, baş verə biləcək mövcud inflyasiyanın qarşısının alınması üçün süni yollardan çox təbii üsullardan istifadə olunmasına üstünlük verilməsi.

Bu və ya digər istiqamətlər üzrə aparılan büdcə siyasəti dövlət büdcəsinin təkmilləşməsinə və inkişaf etməsinə müəyyən şərait yarada bilər.

10.8. NAXÇIVAN MR-İN BÜDCƏSİ VƏ YERLİ (BƏLƏDİYYƏ) BÜDCƏLƏR

10.8.1. NAXÇIVAN MR-İN BÜDCƏSİ, ONUN GƏLİR VƏ XƏRCLƏRİ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi dedikdə maliyyə ilinə Muxtar Respublikanın xərc öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsi başa düşülür.

Naxçıvan MR-in büdcəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Naxçıvan MR-in Konstitusiyası ilə, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

Naxçıvan MR-in büdcəsi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş dövlət vergiləri, digər ödənişlər, həmin vergi və ödənişlərə görə hesablanmış faiz və sanksiyalar, habelə digər daxilolmalar hesabına formalaşır.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən Muxtar Respublika

vergilərinə aşağıdakılar aiddir:

- fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi;
- əlavə dəyər vergisi;
- aksizlər;
- yol vergisi;
- hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
- hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- mədən vergisi;
- sadələşdirilmiş vergi.

Naxçıvan MR-in büdcəsinin vəsaiti Muxtar Respublikanın sosial - iqtisadi inkişafı, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istifadə edilir.

Naxçıvan MR-in büdcəsinin layihəsi "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Naxçıvan MR-in qanunvericiliyinə uyğun olaraq tərtib olunur.

Növbəti il üzrə Naxçıvan MR-in büdcəsi cari ilin dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq Naxçıvan MR Ali Məclisi tərəfindən təsdiq edilir və Naxçıvan MR-in mətbuatında dərc olunur.

Naxçıvan MR-in büdcəsinin kassa icrası dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

Naxçıvan MR-in büdcəsinin icrasına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası və Naxçıvan MR-in Ali Məclisi həyata keçirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2006-cı ilədək Naxçıvan MR-in büdcəsinin gəlir və xərcləri Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin tərkibinə daxil olurdu. 2006-cı ildən başlayaraq Naxçıvan MR-in büdcəsi Azərbaycan Respublikasının icmal büdcəsinin bir həlqəsi kimi göstərilir.

2013-cü ildə Naxçıvan MR-in büdcəsinin gəlir və xərcləri bərabər olaraq 332,7 mln. manat məbləğində proqnozlaşdırılmışdır. Cari büdcə ilində dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR büdcəsinə ayrılan dotasiya 277,7 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da keçən ilə nisbətən 8,7% çoxdur. Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin və icmal büdcənin tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR büdcəsinin xərclərinin 16,5%-i Nax. MR-in öz gəlirləri, 83,5 faizi dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiya hesabına formalaşır. Göründüyü kimi, yerli gəlirlər Naxçıvan MR-in büdcə gəlirlərinin cüzi hissəsini təşkil edir. Büdcə gəlirlərində ən böyük xüsusi çəkiyə ƏDV malikdir. Büdcə xərcləri tərkibində isə təhsilə, sənayə və tikintiyə ayrılan xərclər daha çox üstünlük təşkil edir.

10.8.2. YERLİ BÜDCƏLƏR VƏ REGIONLARIN SOSIAL - İQTİSADI İNKİŞAFINDA ONLARIN ROLU

Bələdiyyə – qanunla müəyyən edilmiş ərazi hüduqları daxilində yerli özünüidarəetmə orqanıdır.

Yerli büdcə maliyyə ilinə müvafiq bələdiyyə qurumlarının (rayon, şəhər, qəsəbə və kənd) xərc öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və istifadəsinin formasıdır.

Yerli büdcə bələdiyyə maliyyəsinin əsasını təşkil edir. Bələdiyyə qurumlarının büdcəsi (yerli büdcə) yerli özünüidarəetmə orqanlarının üzərinə düşən vəzifə və funksiyaların həyata keçirilməsi üçün pul vəsaitlərinin əmələ gəlməsi və istifadəsi formasıdır. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasında 66 rayon, 78 şəhər, 14 şəhər rayonları, 262 qəsəbə, 1721 kənd büdcəsi (bələdiyyə) fəaliyyət göstərirdi.

Bələdiyyə qurumlarının büdcəsi (yerli büdcə) Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında bu büdcələrin rolu “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (1999-cu il) əsasən yerli hakimiyyət orqanlarının hüquqlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq artır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında yerli büdcələrin rolu aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

Birincisi, maliyyə resurslarının bələdiyyə qurumlarında cəmlənməsi yerli hakimiyyət orqanlarına Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq öz səlahiyyətlərini reallaşdırmaq üçün maliyyə bazasına malik olmaq imkanı verir. Konstitusiyada göstərilir ki, bələdiyyələrin mülkiyyətə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam vermək, yerli sosial-iqtisadi inkişaf və ekoloji proqramları qəbul və icra etmək səlahiyyətləri vardır (maddə 144). Burada daha sonra qeyd edilir ki, yerli özünüidarəetmə orqanları yerli vergi və ödənişləri müstəqil müəyyən edir, yerli büdcəni və onun icrası haqqında hesabatı təsdiq edir, habelə digər yerli əhəmiyyətli məsələləri həll edir. Bu zaman maliyyə bazasının yaradılması yerli büdcənin başlıca vəzifəsidir.

İkincisi, bələdiyyə qurumlarının büdcələrinin formalaşması, onlarda pul vəsaitlərinin cəmlənməsi bələdiyyələrə ərazinin sosial-iqtisadi inkişafına vəsaitlərin xərclənməsində tam şəkildə maliyyə-təsərrüfat müstəqilliyini təzahür etdirməyə imkan verir. Yerli büdcələr bələdiyyə hakimiyyət orqanlarına təhsil, səhiyyə xidməti, mənzil fondunu və yol təsərrüfatını plana uyğun inkişaf etdirməyə imkan verir.

Üçüncüsü, yerli büdcənin köməyi ilə ərazilərin iqtisadi və sosial inkişaf sə-

viyyəsinin bərabərləşdirilməsi həyata keçirilir. Bu məqsədlə zəruri hallarda büdcələrarası münasibətlərdən istifadə etməklə kəndlərin və şəhərlərin abadlaşdırılması, yol şəbəkəsinin inkişafı, mədəni-maarif abidələrinin bərpası üzrə regionların iqtisadi və sosial inkişaf proqramı formalaşdırılır və həyata keçirilir.

Dördüncüsü, sərəncamında maliyyə resursları olmaqla bələdiyyə hakimiyyət orqanlarının qeyri-istehsal sahəsi (məktəb, xəstəxana və s.) müəssisələrində bələdiyyə xidməti göstərməyə maliyyə məsrəfləri normativlərini artırmaq və azaltmaq səlahiyyətləri vardır.

Beşincisi, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları yerli büdcələrdə maliyyə resursları təmərküzləşdirməklə onları mərkəzləşdirilmiş qaydada regionların və üstün sahələrin inkişafının strateji məsələlərinin həllinə yönəldə bilər.

Altıncısı, bələdiyyələrin maliyyə orqanları yerli büdcələr vasitəsi ilə əsaslı və cari məsrəflərin maliyyələşdirilməsində optimal proporsiyaların əmələ gəlməsinə, maddi və əmək resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə, yeni yerli istehsal və digər sahələrin yaradılmasının stimullaşdırılmasına təsir göstərə bilər.

Yerli büdcələrin regionların sosial-iqtisadi inkişafında rolundan danışarkən inflyasiya, maliyyə sisteminin pozulması yerli büdcəyə öz rolunun tam yerinə yetirilməsinə imkan vermir. Bu kimi neqativ hal-amillərə büdcə kəsirini aid etmək olar.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında yerli büdcənin rolu müəyyən şərt daxilində daha da arta bilər. Bu kimi şərt yerli özünüidarəetməni həyata keçirən orqana gəlirlərin formalaşması və onların istifadəsi üzrə geniş səlahiyyətlər verilməsindən ibarətdir. Yerli büdcə – bələdiyyə qurumlarının büdcəsidir, onun tərtibi, təsdiqi və icrasını yerli özünüidarəetmə orqanları həyata keçirir.

Yerli büdcələrin gəlirləri – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamına əvəzsiz olaraq daxil olan pul vəsaitidir. Yerli büdcənin vəsaitləri bələdiyyə mülkiyyətinin obyektidir. Bu, büdcə vəsaitinin mülkiyyətçisini müəyyən edir. Deməli, büdcə vəsaitinin mülkiyyətçisi yerli hakimiyyət orqanı deyil, inzibati ərazi qurumudur. Hakimiyyət və idarəetmə orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində bu mülkiyyətə sərəncamı həyata keçirirlər.

“Bələdiyyələrin statusu haqqında“ Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən (maddə 33) bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə yerli vergilər və ödənişlər hesabına formalaşan yerli büdcələrin vəsaitlərindən əlavə büdcədən kənar fondlar və yerli özünüidarəetmə orqanlarına mənsub dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları, bələdiyyə mülkiyyətində olan sair pul vəsaiti də daxildir.

“Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının

Qanunu bələdiyyələrin maliyyəsinin formalaşması və istifadəsi prinsipləri, yerli büdcə prosesinin əsasları və bu sahədə bələdiyyələrin səlahiyyətləri və onların müvafiq icra orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərini ifadə edir.

Yerli (bələdiyyə) maliyyənin formalaşması qaydaları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, “Büdcə sistemi haqqında”, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında”, “Bələdiyyələrin statusu haqqında”, “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər normativ-hüquqi aktlarla müəyyən edilir.

Yerli büdcələrin formalaşması və istifadəsi müstəqillik, dövlət maliyyə yardımı, maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsinin aşkarlığı prinsiplərinə əsaslanır.

Yerli büdcələrin formalaşdırılması, tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrasına nəzarət “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında həyata keçirilir.

Yerli büdcələrin iqtisadi mahiyyəti onun təyinatında öz əksini tapır və aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- yerli (bələdiyyə) orqanların fəaliyyətinin maliyyə təminatı olan pul fondlarının yaradılması;
- pul fondlarının təsərrüfatın müxtəlif sahələri arasında bölgüsü və istifadə olunması;
- yerli orqanların tabeçiliyində olan müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət.

Yerli büdcənin tərtibi və icrası prosesində büdcə sisteminin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş ümumi prinsiplərindən və Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan büdcə təsnifatından istifadə olunur. Yerli büdcələrin yerinə yetirilməsinə xidmət göstərmək və işi səmərəli təşkil etmək üçün bələdiyyələr dövlət xəzinədarlığının ərazi (rayon) orqanları ilə müqavilələr bağlayaraq, yaxud da yerli büdcənin vəsaitləri hesabına bələdiyyə xəzinədarlığı yarada bilərlər.

Yerli büdcənin müstəqilliyi öz daxili mənbələrinin olması və bələdiyyənin yerli büdcə vəsaitinə sərəncam vermək barədə müstəsna hüququ ilə təmin edilir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrin büdcə fəaliyyətinə müdaxiləsinə, Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, yol verilmir. Bələdiyyə (yerli) büdcənin maliyyə ilinin sonuna əmələ gəlmiş sərbəst qalıqlarına müstəqil sərəncam verir.

Qanunvericilik yerli büdcələrin möhkəmlənməsi üçün dövlətin üzərinə aşağıdakı əlavə məsuliyyətləri qoyur.

- 1) investisiya və pul-kredit siyasəti əsasında istehsal sferasının inkişafına şə-

rait yaratmaq;

2) yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını yerli büdcə gəlirləri hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda yerli büdcə kəsirini ödəmək üçün dövlət büdcəsinin imkanlarını nəzərə alaraq əlavə gəlir mənbələrini müəyyən etmək və ya dövlət büdcəsindən dotasiya və subvensiya ayırmaq;

3) yerli büdcələrin gəlirlərinin azalması və xərclərinin artması baş verdikdə uyğun azalma və ya artma məbləğlərinin müvafiq qərar qəbul edən orqan tərəfindən kompensasiya edilməsi.

10.8.3. YERLİ (BƏLƏDİYYƏ) BÜDCƏLƏRİN GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bir qayda olaraq yerli büdcələrin gəlirləri aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır.

- ✓ yerli vergi və rüsumlar;
- ✓ tənzimləyici gəlir və ödənişlərdən ayırmalar;
- ✓ qeyri-vergi gəlirləri.

Yerli vergi və rüsumlar qanunvericiliyə uyğun olaraq yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətli orqanları tərəfindən müəyyən edilmiş vergi və rüsumlardır.

Tənzimləyici gəlirlər dövlət vergiləri və digər ödənişlərdir ki, bunlar üzrə qanunla yerli büdcələrə növbəti maliyyə ilinə normativ ayırmalar (faizlə) müəyyən edilir:

Yerli büdcələrin xeyrinə ayırmalar aşağıdakılar üzrə həyata keçirilir:

- ✓ dövlət vergilərindən ayırmalar;
- ✓ məqsədli büdcə fondlarından vəsaitlər;
- ✓ yuxarı büdcələrdən dotasiya, subsidiya və subvensiya;
- ✓ qarşılıqlı hesablaşma qaydasında yuxarı büdcələrdən daxilolmalar;
- ✓ rüsum, yığım, ödənişlər və haqlar;

Yerli vergi və ödənişlər, tənzimləyici gəlirlər, habelə vergi olmayan ödənişlər birlikdə yerli büdcələrin xüsusi gəlirlərini təşkil edir. Başqa sözlə, yerli büdcələrin xüsusi gəlirləri daimi əsaslarla qanunvericiliklə yerli büdcələrə tam və ya qismən həvalə edilmiş yerli vergilər və vergi olmayan ödənişlərdir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən yerli (bələdiyyə) vergilərə aşağıdakı dörd vergi aid edilmişdir:

- 1) fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
- 2) fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
- 3) yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
- 4) bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.

Yerli ödənişlərə isə aşağıdakılar aiddir:

- bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə (divar) reklamın yerləşdirilməsi və yığımlı üçün ödəniş;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyə mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsi, kirayə və istifadəyə verilməsindən daxil olan ödəniş;

- bələdiyyə tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahələrində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iaşə və digər xidmətlərə görə ödəniş;

- bələdiyyə ərazisində mehmanxana, stasionar - kurort və turizm xidmətləri göstərən şəxslərdən alınan ödəniş. Bu ödəniş hər bir şəxs üçün sutkada şərti maliyyə vahidinin 1 misindən çox olmamaqla müəyyən edilir;

- bələdiyyə ərazilərində hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olan ixtisaslaşdırılmış avtomobil dayanacaqları və ya bələdiyyələrin qərarına əsasən müəyyən edilmiş yerlərdə bütün növ nəqliyyat vasitələrinin daimi və ya müvəqqəti dayanacaqları üçün ödəniş. Bu ödəniş hər bir nəqliyyat vasitəsi üçün sutkada şərti maliyyə vahidinin 0,1 misindən çox olmamaqla müəyyən edilir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi həm bələdiyyələrin, həm də dövlət büdcəsinin təşkilində əsas və sabit mənbədir. Onun dərəcələri vergi qanunvericiliyində təsbit olunmuş hədlər daxilində müəyyən edilir.

Yerli (bələdiyyə) büdcələrin qeyri-vergi gəlirləri aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:

- bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın istifadəsindən (icarəyə vermək);

- yerli özünüidarəetmə orqanları və büdcə idarələri (yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamında olan) tərəfindən göstərilən pullu xidmətdən daxilolmalardan;

- bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından daxilolmalardan;

- digər vergi olmayan gəlirlərdən (cərimələr, müsadirə məbləği, kompensasiya və s.) daxilolmalardan;

- yerli büdcələrin qeyri-vergi gəlirləri habelə unitar bələdiyyə müəssisələrinin vergi ödənildikdən sonra qalan mənfəətinin bir hissəsi hesabına yerli özünüidarəetmə orqanı tərəfindən hüquqi aktla müəyyən edilmiş həcmdə formalaşa bilər.

Bələdiyyə qurumlarının hakimiyyət orqanları xüsusi gəlir mənbələrində maraqlıdır. Onların xüsusi gəlirləri təsərrüfat təşəbbüskarlığını geniş təzahür etdirməyə kifayət etmədiyi hallarda əlavə vəsaitlərin cəlb edilməsinə nail olmağa çalışırlar. Yerli büdcə xərcləri artdıqda onun vəsaitləri əsasən dövlət büdcəsi hesabına təmin edilir. Bu isə hər şeydən əvvəl tənzimlənən vergi gəlirləri hesabına həyata keçirilir.

“Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda yerli büdcənin minimum təmin olunması zəruriliyi nəzərdə tutulur. Qanunda göstərilir ki, (maddə 41.2.) əgər yerli büdcənin minimum mədaxil hissəsi göstərilən (yəni bələdiyyələrə təhkim edilən) gəlir mənbələri hesabına təmin edilə bilmirsə, onda dövlət orqanları dövlət büdcəsinin digər gəlir mənbələrini bələdiyyərə verə bilər və bu zaman yerli büdcələrin əvvəlki ildən növbəti ilə keçən sərbəst qalıqları hesaba alınmır.

2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə gəlirlər 6400,0 mln. manat, o cümlədən yerli gəlirlər 696,6 mln. manat, “Avtomobil Yolları” məqsədli büdcə fondu məbləği 70,5 mln. manat, büdcə xərcləri isə 1512,2 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur.

Həmin şəhər və rayonların yerli xərclərindən maliyyələşən təşkilatların büdcədənkənar xərcləri 2400,0 min manat proqnozlaşdırılmışdır.

Yerli gəlirləri və xərcləri tənzimləmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılan vəsait 815,5 mln. manat təşkil edir. Deməli, yerli büdcə xərclərinin 53,9%-i mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrımlar, 46,1%-i isə yerli gəlirlər hesabına təmin edilir.

2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının yerli (bələdiyyə) büdcə gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin yalnız 1,2 faiz təşkil edəcəyi gözlənilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Türkiyədə bu göstərici 4,4 faizə bərabərdir. Azərbaycan Respublikasının yerli büdcə gəlir və xərclərinin dövlət büdcəsi gəlirlərinə və xərclərinə nisbəti də hələ ki, aşağı səviyyədədir. Belə ki, cari büdcə ilində ümumi büdcə gəlirlərində yerli (bələdiyyə) büdcənin gəlirlərinin nisbəti 2,8 faiz, ümumi xərclərdə isə yerli xərclərin nisbəti 8,2 faizə bərabərdir. Lakin Rusiyada bu rəqəm 27 faiz, Fransada 19 faiz, Çexiyada isə 21 faizdir.

Azərbaycan Respublikası yerli (bələdiyyə) büdcələrinin gəlir və xərcləri üzrə proqnozların yerinə yetirilməsində son dövrlərdə dönüş başlamışdır. Belə ki, 2009-cu ildə yerli özünüidarə orqanlarının (bələdiyyələrin) büdcə gəlirləri 41,9 faiz, xərcləri isə 41,4 faiz yerinə yetirilmişdir.

10.8.4. YERLİ (BƏLƏDİYYƏ) BÜDCƏLƏRİN XƏRCLƏRİ VƏ ONLARIN STRUKTURU

Yerli büdcələrin xərcləri-yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının maliyyə təminatına yönəldilən pul vəsaitidir.

Yerli büdcələrin xərc hissəsinə yerli əhəmiyyətli məsələlərin, inzibati rayon və şəhərlərin iqtisadiyyatının və sosial sferasının idarə edilməsi və inkişafı ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsi xərcləri daxildir.

Yerli büdcələrin xərc hissəsi yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyələş-

dirdiyi kifayət qədər geniş növ xərc siyahısını əhatə edir ki, bunlar da əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- * yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması;
- * bələdiyyə mülkiyyətinin formalaşması və onun idarə edilməsi;
- * təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, bədən tərbiyəsi, sosial müdafiə, sosial inkişaf, idman, kütləvi informasiya vasitələri, bələdiyyə mülkiyyətində olan və ya yerli özünüidarəetmə orqanlarının tabeçiliyində olan digər idarələrin təşkili, saxlanması və inkişafı;
- * ictimai asayişin qorunmasının bələdiyyə orqanlarının saxlanması;
- * bələdiyyə mənzil-kommunal təsərrüfatının (yaşayış evləri, küçə, həyət və bağların) təşkili, saxlanması və inkişafı;
- * bələdiyyə yol tikintisi və yerli əhəmiyyətli yolların saxlanması;
- * bələdiyyə qurumlarının və ərazilərinin abadlaşdırılması və yaşıllaşdırılması;
- * məişət tullantılarının istifadəsi və emalının təşkili;
- * bələdiyyə orqanlarının tabeliyində olan qəbiristanlıqların saxlanması;
- * əhaliyə və bələdiyyə mülkiyyətində olan idarələrə nəqliyyat xidmətinin təşkili;
- * yanğına qarşı təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- * bələdiyyə qurumlarının ərazisində ətraf mühitin qorunması;
- * yerli özünüidarəetmənin qəbul etdiyi proqramların reallaşdırılması;
- * bələdiyyə borclarına xidmət və onun ödənilməsi;
- * əhalinin məqsədli dotasiyalaşdırılması;
- * bələdiyyə arxivlərinin saxlanması;
- * bələdiyyə seçkilərinin və referendumlarının keçirilməsi;
- * yerli əhəmiyyətli məsələlərə aid edilən sair xərclər.

Bələdiyyə qurumlarının hakimiyyət orqanları yerli büdcələrdən xalq təhsili idarələrinin (məktəb, məktəbəqədər müəssisələr), səhiyyənin (poliklinika, xəstəxana), mədəniyyət idarələri (klubların, muzeylərin, teatrların, kinoqurğuların və s.) və qeyri-istehsal sahəsinin bir çox digər idarələrinin maliyyələşdirilməsini həyata keçirirlər.

Bir sıra rayon və şəhərlərdə qeyri-istehsal sahələrinə məsrəflər büdcə xərclərinin yarından çoxunu təşkil edir. Yerli büdcələrdən mənzil-kommunal təsərrüfatının, əhali məskənlərinin və s. maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bir sıra rayonlarda yerli büdcə hesabına bələdiyyə sənayesinin və kənd təsərrüfatının inkişafına maliyyə dəstəyi göstərilir.

“Bələdiyyələrin statusu haqqında” və “Bələdiyyə maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsində yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqları xeyli

genişləndirilmişdir. Qanunla yerli hakimiyyət orqanlarının onların ərazisində yerləşən müəssisələr ilə qarşılıqlı əlaqəsi reqlamentləşdirilir. Qarşılıqlı əlaqə müqavilə əsasında qurulur. Bu zaman bütün müəssisələr yerli büdcələrin formalaşmasında, o cümlədən təbiəti mühafizə tədbirlərinin, su təchizatı, kanalizasiya, zibil emalı və məişət tullantılarının məhv edilməsi sisteminin inkişafı üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsində iştirak etməlidirlər. Sənaye müəssisələri isə onların ərazilərinə yanaşı olan ərazi yollarının saxlanılmasını və sahələrin yaşıllaşdırılmasını maliyyələşdirməlidirlər.

Son illərdə yerli təcrübədə müəssisələrin yerli özünüidarəetmə orqanları ilə birlikdə infrastruktur obyektlərin yaradılmasında pay iştirakı metodundan istifadə edilir.

Nəhayət, yerli özünüidarəetmə orqanlarının qarşısında ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı məsələlərinin və ətraf mühitin qorunmasının həll edilməsində vətəndaşların səy və müstəqilliyini inkişaf etdirmək vəzifəsi qoyulur. Buradan da büdcə xərclərinin planlaşdırılmasının aşkarlığını təmin etmək, xərclərin maliyyələşdirilməsi üzrə büdcə məsələlərinin müzakirəsinə əhalini cəlb etmək yolu ilə bir sıra problemlər aradan qaldırılır.

Xərclərin öz gəlirləri hesabına təmin olunmayan hissəsi (kəsir) dövlət büdcəsindən alınan dotasiya və subvensiya vasitəsilə örtülə bilər və respublikamızda da bu təcrübədən istifadə edilir. Lakin bu zaman bələdiyyə Şuraları yuxarı dövlət təşkilatlarına subvensiyaların məqsədəuyğunluğunu sübut etməli və həmin vəsaitin alınmasına cəhd göstərməlidirlər.

Dövlət büdcəsindən dotasiya, subvensiya və ssuda alan yerli büdcənin xərclərinin hesablanması tətbiq olunan normativlər dövlət büdcəsi xərclərinin hesablanması üçün tətbiq olunan xərc normativlərindən yüksək ola bilməz. Dotasiyanın yuxarı həddinin hesablanması bələdiyyənin ərazisində yaşayan əhalinin sayı, ölkənin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında onun xüsusi çəkisi və digər amillər nəzərə alınır.

Əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən ayrılan məqsədli vəsait, o cümlədən subvensiya hesabına xərclərin maliyyələşdirilməsi yerli büdcələrin məxaric hissəsində ayrıca sətirlə göstərilir.

Dövlət büdcəsindən dotasiya nəzərdə tutulan yerli büdcə layihəsi tərtib edilərkən lazımı sənədlər və məlumatlar may ayının 1-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim olunur. 2013-cü büdcə ilində yerli büdcələrə ayrılmış dotasiya 5,2 mln. manat təşkil edir.

Bələdiyyələr ölkə qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada büdcədən-kənar fondlar da yarada bilərlər. Belə fondlar məqsədindən asılı olaraq müddətli

və müddətsiz ola bilərlər. Müddətli büdcədənkenar fondlar adətən konkret proqramın həlli məqsədilə yaradılır və həmin məsələnin həlli başa çatdıqdan sonra onların fəaliyyəti dayandırılır. Müddətsiz büdcədənkenar fondlar isə çox hallarda yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf məsələlərinin müəyyən istiqamətləri üçün nəzərdə tutulur. Bələdiyyələrin büdcədənkenar fondlarının müəyyənləşdirilməsi məsələləri ölkə qanunvericiliyinə uyğun olaraq həll edilir.

10.9. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İCMAL BÜDCƏSİ

İqtisadi ədəbiyyatlarda bir qayda olaraq icmal büdcə dedikdə hökumətin bütün gəlir və xərclərini özündə əks etdirən maliyyə sənədi qəbul edilir. Lakin müxtəlif ölkələrdə icmal büdcənin struktur elementləri fərqli olur. Belə ki, bəzi ölkələrin təcrübəsində icmal büdcəyə dövlət (federal) büdcəsi, büdcədənkenar fondlar və hətta yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin büdcələri də aid edilir. Bu halda ölkələrin dövlət quruluşu əsas meyar hesab edilir. Bir sıra dövlətlər üçün bələdiyyələr dövlət qurumu hesab edildiyi halda (Rusiya Federasiyası və s.) digər qrup dövlətlər üçün yerli özünüidarəetmə orqanları heç də dövlət institutu (Azərbaycan Respublikası) hesab edilmir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə (maddə 1.1.7.) icmal büdcə-dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin və büdcədənkenar dövlət fondlarının gəlir və xərclərini funksional və iqtisadi təsnifata uyğun bölmələr səviyyəsində əks etdirən maliyyə sənədidir. Deməli, Azərbaycan qanunvericiliyinə görə bələdiyyələr bu halda dövlət institutu və icmal büdcənin həlqəsi hesab edilmir.

Büdcədənkenar dövlət fondları qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət tərəfindən hüquqi şəxs qismində təsis edilmiş və dövlət büdcəsindən kənar müstəqil büdcəyə malik olan məqsədli dövlət maliyyə fondudur. Hazırda Azərbaycan Respublikasında büdcədənkenar dövlət fondu kimi Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Dövlət Neft Fondu və İcbari Tibbi Sığorta Fondu (təşkil ərəfəsindədir) fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının icmal büdcəsi hesablanarkən həm gəlirlərdən, həm də xərclərdən aşağıdakılar çıxılır:

- Dövlət büdcəsindən Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna köçürülən transfertlər;
- Büdcə təşkilatlarından Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ödənilən məcburi sosial sığorta ayırmaları;
- Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə ayrılan transfertlər;
- Dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə dotasiya.

Azərbaycan Respublikasının icmal büdcəsinin göstəricilərini aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar (cədvəl 10.13).

**Azərbaycan Respublikasının 2010-2013-cü ilə icmal büdcəsinin
strukturu (mln. manat)**

	2010	2011	2012	2013 (proqnoz)
İcmal büdcənin gəlirləri	14343,1	15558,1	21846,6	20723,7
O cümlədən:				
Dövlət büdcəsinin gəlirləri *	7563,0	15700,7	17038,0	19154,0
Naxçıvan MR-in büdcəsinin gəlirləri **	235,0	293,2	305,0	332,7
Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun gəlirləri ***	1552,1	1970,5	2454,3	2632,7
Dövlət Neft Fondunun gəlirləri	5963,1	9132,9	9915,8	11818,8
Xarici kreditlər	730,0	730,7	1472,6	1300,0
İcmal büdcənin xərcləri	8898,9	15129,0	20908,8	24460,0
O cümlədən:				
Dövlət büdcəsinin xərcləri	7657,0	15397,5	17642,0	19810,0
Naxçıvan MR-in büdcəsinin xərcləri	234,9	293,2	305,0	332,7
Dövlət Sosial Müdafiə	1552,1	1970,5	2454,3	2632,4
Dövlət neft fondunun xərcləri	5423,4	6886,2	10677,5	13359,3
Xarici kreditlər hesabına maliyyələşən layihələr üzrə xərclər	730,0	730,7	147,6	1300,0
İcmal büdcənin kəsiri (artıqlığı)	-544,1	+428,2	+937,6	-3736,4
O cümlədən:				
Dövlət büdcəsinin kəsiri	-362,9	+303,2	-634,0	-656,0
Dövlət Neft Fondunun gəlirləri nəzərə alınmadan icmal büdcənin kəsiri (artıqlığı):	-7492,9	8705,3	3122,6	15590,3

Qeyd: 2013-cü ilin icmal büdcəsinin gəlir və xərclərindən aşağıdakı qeyd olunan məbləğlər çıxarılır:

* Gəlirlərin 1135,0 mln. manatını Dövlət Neft Fondundan ediləcək transfert təşkil edir.

** Gəlirlərin 277,7 mln. manatını dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə verilən dotasiya təşkil edir.

*** Gəlirlərin 1077,0 mln. manatını dövlət büdcəsindən DSMF-yə verilən transfert, 510,0 mln. manatını dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ayırmaları təşkil edir.

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2010-2013-cü illərdə icmal büdcənin gəlirləri 1,5 dəfə artaraq 14343,1 mln. manatdan 20723,8 mln. manata, xərcləri isə 2,9

dəfə artaraq 8899,0 mln. manatdan 24460,0 mln. manatadək yüksəlmişdir. 2007-ci ildə icmal büdcə gəlirlərinin ölkənin ÜDM-ində xüsusi çəkisi 39,7 faiz təşkil etdiyi halda, 2010-cu ildə bu rəqəm 30,7 faizə bərabər olmuşdur. Xərclər üzrə isə müvafiq olaraq 25,3 faiz və 24,7 faiz təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il icmal büdcəsinin gəlirləri 20723,7 mln. manat, xərcləri isə 24460,0 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da keçən ilə nisbətən müvafiq olaraq 5,1 və 17,0 faiz çoxdur.

İcmal büdcəyə daxil olan Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinin gəlir və xərcləri bərabər olaraq 332,7 milyon manat proqnozlaşdırılmışdır ki, bu da 2012-ci ilə müqayisədə 27,4 faiz çoxdur. Xərclərin 16,5 faizi Naxçıvan Muxtar Respublikasının öz gəlirləri, 83,5 faizi dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiya hesabına formalaşacaqdır ki, bu da 2012-ci ilə nisbətən 1,0 faiz azdır.

İcmal büdcənin tərkib hissəsi olan Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin xərcləri 2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə 7,3 faiz artımla proqnozlaşdırılaraq 2632,7 milyon manat təşkil edəcəkdir.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun xərclərinin 1077,0 milyon manatı dövlət büdcəsindən verilən transfert hesabına örtüləcəkdir ki, bu da keçən illə müqayisədə 3,1% çoxdur. Dövlət büdcəsindən ayrılan transfertin Fondun xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi keçən illə müqayisədə 3,1 faiz artaraq 40,9 faiz təşkil edəcəkdir.

Dövlət Neft Fondunun büdcəsinin xərcləri 11818,8 milyon manat nəzərdə tutulur ki, bu da keçən ilə nisbətən 13,9 faiz azdır.

Dövlət büdcəsinə ayrılan 11350,0 milyon manat transfertlə yanaşı, 2013-cü ildə Dövlət Neft Fondunun vəsaitindən digər dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin maliyyələşməsinə 403,0 milyon manat vəsait yönəldiləcəkdir.

2013-cü ilə Azərbaycan Respublikasının icmal büdcəsi 3736,4 mln. manat, Dövlət Neft Fondunun gəlirləri nəzərə alınmadan isə 15590,3 milyon manat və ya nəzərdə tutulan ümumi daxili məhsulun 27,7 faizi həcmində kəsirlə proqnozlaşdırılmışdır.

10.10. BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN MƏZMUNU VƏ TƏŞKİLİ ƏSASLARI

10.10.1. BÜDCƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ METODLARI VƏ TARAZLIQ ƏLAMƏTLƏRİ

Büdcə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi xeyli dərəcədə büdcələrarası münasibətlərlə müəyyən edilir. Dövlətin əhali və təşkilatlar ilə büdcə vəsaitlərinin formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi üzrə yaranan iqtisadi

(pul) münasibətləri büdcə münasibətləri adlanır. Başqa sözlə, büdcələrarası münasibətlər maliyyə resurslarının büdcələr arasında yenidən bölgüsü prosesində əmələ gələn iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Büdcə münasibətləri vasitəsi ilə ayrı-ayrı büdcələr yenidən bölüşdürülən milli gəlirin müəyyən hissəsini öz sərəncamına alır ki, bu da funksiyaların hakimiyyət ilə idarəetmə səviyyələri arasında bölgüsündən asılı olaraq ciddi müəyyən edilmiş məqsədlərə yönəldilir. Bu zaman büdcə fondlarında toplanmış maliyyə resurslarının həcmi bir sıra amillərdən asılıdır ki, onlar da əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən;
- müəssisələrdə (təşkilatlarda) mövcud təsərrüfatçılıq metodlarından;
- cəmiyyət qarşısında duran sosial-iqtisadi vəzifələrdən;
- iqtisadiyyatda nəzərdə tutulan struktur yenidənqurmanın miqyasından və s.

Büdcə münasibətləri obyektivdir, onlar maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsidir və təsərrüfatçılığın bütün səviyyəsini (respublika, region və yerli) əhatə edir.

Ayrı-ayrı büdcələrin maliyyə resursları ilə yalnız təhkim edilmiş gəlirlər hesabına təmin edilməsi çox hallarda kifayətedici olmur ki, bu da dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsini çətinləşdirir. Bu kimi problemlərin həll edilməsi məqsədilə ayrı-ayrı büdcələrin maliyyə resurslarının kifayətedici olmaması büdcə sisteminin gəlirlərinin bir hissəsinin büdcələr arasında yenidən bölüşdürülməsi hesabına tamamlanmış olur.

Deməli, büdcələrarası münasibətlər maliyyə resurslarının büdcələr arasında yenidən bölgüsü prosesində əmələ gələn iqtisadi (pul) münasibətləri ifadə edir. Büdcə münasibətlərinin köməyi ilə büdcə federalizminin iqtisadi məqsədinə nail olunur ki, bu mənada da onda büdcə federalizmi sözün geniş mənasında büdcə münasibətləri sistemi və ya prinsipi kimi başa düşülə bilər.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan bütün səviyyəli büdcələr büdcələrarası münasibətlər çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədədirlər.

Büdcələrarası münasibətlər - müvafiq büdcələrin formalaşması və icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin Naxçıvan MR-in büdcəsi və yerli (bələdiyyə) büdcələrlə qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir.

Hər bir dövlətdə inzibati-ərazi bölgüsünə görə büdcələrarası münasibətlər formalaşır, lakin dövlət quruluşundan asılı olaraq büdcələrarası münasibətlərin prinsipləri fərqlənir. Ümumiyyətlə, dünyada elə bir dövlət tapmaq mümkün deyil ki, büdcələrarası münasibətlərin formalaşmasında hər hansı bir çətinlik çəkməsin. Büdcə sisteminin həlqələri arasında yaranan münasibətlər sistemi son nəticədə büdcə federalizmi konsepsiyasından istifadəni şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları ilə Azərbaycan Respublikasının

subyektləri və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında maliyyə dəstəyi üzrə büdcə münasibətləri müəyyən prinsiplərə əsasən qurulur. Büdcələrarası münasibətlərin əsasında aşağıdakı prinsiplər durur:

- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinin müstəqilliyi;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin büdcə münasibətlərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılması;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə hüququnun, Naxçıvan MR-in büdcə hüququnun və yerli (bələdiyyə) büdcə hüquqlarının eyniliyi;
- Naxçıvan MR-in büdcəsinin və bələdiyyə (yerli) büdcələrinin Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı münasibətlərinin eyniliyi;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi səviyyələrində gəlir mənbələrinin qanunvericiliklə bölüşdürülməsi;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi səviyyəsində tənzimləyici gəlirlərin bölgüsü;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi səviyyəsində xərclərin bölgüsü;
- minimum büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin vahidliyi;
- dövlət büdcəsi xərclərinin ayrı-ayrı növlərinin ərazi büdcələrinə (yerli büdcələrə) verilməsi;
- dövlət səlahiyyətlərinin təmin edilməsi üçün vəsaitlərin bir büdcə səviyyəsindən digər büdcə səviyyəsinə verilməsi. Bu isə müvafiq büdcədə əvəzsiz köçürmə forması kimi nəzərə alınır.

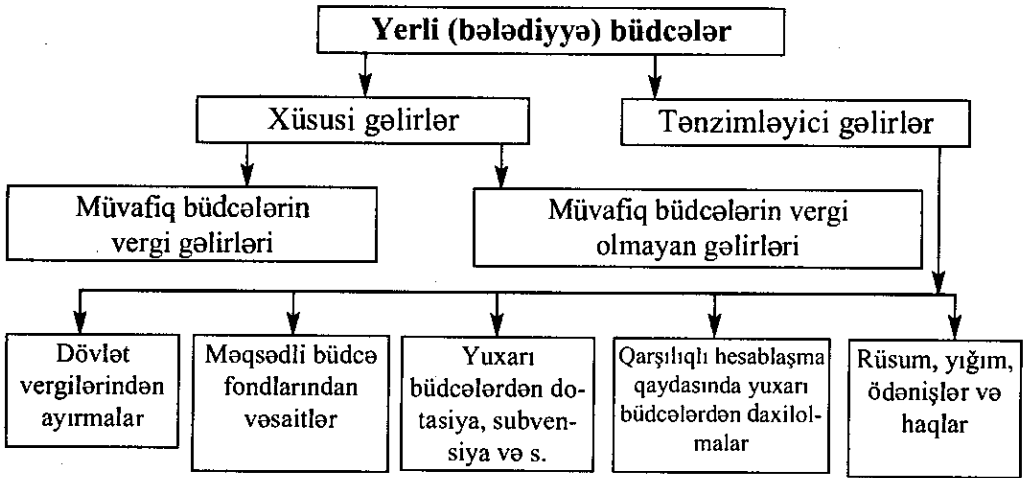
Bu prinsiplərə uyğun olaraq dövlət büdcəsində xərclərin bəzi hissəsinin yerli büdcələrə verilməsi mümkündür.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin Naxçıvan MR-in büdcəsi və yerli büdcələrlə qarşılıqlı əlaqəsi gəlir mənbələrinin bölüşdürülməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Öz gəlir mənbələri çatışmadıqda ayrı-ayrı bölgələrin təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək üçün dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR-in büdcəsinə və digər büdcələrə dotasiya, subvensiya, subsidiya verilməsi nəzərdə tutulur və onlara büdcə ssudaları ayrılır.

“Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 6-cı maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını yerli büdcə gəlirləri hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda yerli büdcə kəsirini ödəmək üçün dövlət büdcəsinin imkanlarını nəzərə alaraq əlavə gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi və ya dövlət büdcəsindən

dotasiya və subvensiya ayrılması mümkündür.

Hər bir büdcənin xərclərinin təmin olunması üçün müvafiq gəlirləri olmalıdır. Büdcələrin gəlirləri xüsusi və tənzimləyici gəlirlərdən ibarətdir. Bunu aydın təsvir etmək üçün sxem 10.2-yə nəzər salaq.

Sxem 10.2. Yerli büdcələrin xüsusi və tənzimləyici gəlirlərinin ümumi sxemi.

Hakimiyyət orqanlarının maliyyə resursları ilə təminatının müxtəlif səviyyəsi, ərazilərin maliyyə imkanlarının müxtəlifliyi büdcələr arasında yenidən bölgü prosesinin zəruriliyini müəyyən edir. Vəsaitlərin büdcələrarası yenidən bölgüsü hər il büdcə sisteminin bir büdcəsindən digər büdcəyə büdcə təminatlığını tarazlaşdırmaq, dövlət səlahiyyətlərinin maliyyə təminatı və müvəqqəti kassa kəsirini örtmək üçün verilməsini ifadə edir. Unitar dövlətlər müxtəlif səviyyəli dövlət hakimiyyət orqanları ilə yerli özünüidarəetmə orqanları arasında yaranan və iqtisadi və sosial sferanın vəziyyətinə təsir edən daha əhəmiyyətli münasibətlərdir. Vəsaitlərin yenidən bölgüsü müəyyən hakimiyyət orqanına, yaxud yerli özünüidarəetmə orqanına təhkim edilmiş gəlirlər ilə onlara həvalə edilmiş səlahiyyətlərin həcmi arasında uyğunluğa nail olmaq prosesini başa çatdırır. Büdcələrarası münasibətlərin bu funksional elementinin istifadəsi regionların və bələdiyyə qurumlarının sosial-iqtisadi inkişafındakı mövcud fərqləri yumşaltmaq, yuxarı hakimiyyət orqanları tərəfindən aşağı büdcələrin gəlirlərinin azaldılması və ya xərclərin artırılması ilə nəticələnən qəbul edilmiş qərarların kompensasiyası maliyyə ili ərzində müvafiq büdcələrin gəlir və xərclərini tarazlaşdırmaq zərurətindən irəli gəlir.

Buna əsasən, vəsaitlərin yenidən bölgüsü forması büdcələrarası transfertlər və büdcə kreditləri olur. Büdcələrarası transfertlər Azərbaycan Respublikasının

bir büdcəsindən digər büdcəsinə verilən vəsaitdir. Büdcələrarası transfertlər dotasiya, subvensiya, subsidiya və qrant formasında verilir. Büdcə kreditləri isə müvəqqəti kassa kəsirini örtmək üçün verilir.

Büdcələrə dotasiya, subsidiya və subvensiya formasında verilən büdcələrarası transfertlər, əvəzsiz daxilolmalardır. Bu halda subvensiyamı çıxmaq şərti ilə əvəzsiz daxilolmalar şəklində alınmış büdcə gəlirləri onun xüsusi gəlirləri hesab edilir.

Büdcənin xüsusi gəlirlərinə aşağıdakı qeyri-vergi gəlirləri aiddir:

- dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından və ya əvəz edilməsindən gəlirlər;

- Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanları, həmçinin müvafiq orqanların tabeçiliyində olan büdcə təşkilatlarının göstərdikləri pullu xidmətlərdən gəlirlər, mülki-hüquqi, inzibati və cinayət məsuliyyəti, o cümlədən cərimələr, müsadirələr, kompensasiyalar tətbiq edilməsi nəticəsində alınan vəsaitlər, həmçinin Azərbaycan Respublikasının bütün səviyyələrdə olan dövlət hakimiyyəti orqanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsindən alınan vəsaitlər və icbari qaydada götürülən məbləğlər;

- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcələrindən maliyyə yardımı və büdcə ssudası kimi alınan gəlirlər;

- digər qeyri-vergi gəlirləri, həmçinin əvəzsiz köçürmələr.

Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından alınan vəsaitlər tam həcmdə müvafiq büdcəyə köçürülür.

Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinə dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesində alınan vəsaitlərin köçürülməsi qaydası, müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında onların bölünməsi normativləri, həmçinin özəlləşdirmənin təşkilinə məsrəflərin köçürülməsi Azərbaycan Respublikasının özəlləşdirmə haqqında qanunu ilə müəyyən edilir.

Fiziki və hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlərin hökumətləri tərəfindən əvəzsiz köçürülən vəsaitlər büdcənin gəlirlərinə hesaba götürülür.

Büdcə gəlirlərinə həmçinin qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə əvəzsiz köçürmələr də daxil olur. Qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə Azərbaycan Respublikası vergi və büdcə qanunvericiliklərində dəyişikliklər aparılması ilə əlaqədar büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələri arasında vəsaitlərin ötürülməsi, nəzərdə tutulmayan xərclərin maliyyələşməsi üçün səlahiyyətlərin və ya gəlirlərin verilməsi üzrə əməliyyatlar başa düşülür.

Xüsusi gəlirlər yerli büdcələrin gəlirlərinin bir hissəsini təşkil edirlər. Yerli icra orqanlarının (bələdiyyələrin) üzərinə düşən funksiyaların yerinə yetirilməsi, bölgənin sosial-iqtisadi inkişafını, yerli büdcələrin tarazlaşdırılmasını həyata ke-

çirmək üçün onlara dövlət büdcəsi (həmçinin Naxçıvan MR-in büdcəsi) tərəfindən büdcə tənzimlənməsi qaydasında tənzimləyici gəlirlər verilir.

Büdcələrin tənzimləyici gəlirləri - büdcə sisteminin yuxarı həlqəsindən aşağı büdcələrə növbəti maliyyə ili üçün və ya uzun müddətə normativlər əsasında xərclərini örtmək üçün verilən maliyyə vəsaitidir.

Maliyyə ili ərzində qanunverici orqanlar və icra hakimiyyəti, habelə yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətli orqanları digər səviyyəli büdcələrin xərclərini artıran qərarlar qəbul edilməsindən imtina edir. Burada fəvqəladə hallar və bədbəxt hadisələrlə bağlı hallar istisna təşkil edir.

Ərazi büdcələrinə maliyyə yardımının hesablanması üçün maliyyə məsrəflərinin və minimum büdcə təminatının normativi əsas təşkil edir. Bu normativlər isə sosial-iqtisadi, coğrafi, iqlim və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla vahid metodika əsasında müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə maliyyə dəstəyi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən formada verilir.

10.10.2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI SUBYEKTLƏRİNƏ DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏN MALİYYƏ DƏSTƏYİNİN FORMALARI

Maliyyə dəstəyi və yaxud maliyyə yardımı ərazi büdcələrinin balanslaşdırılması ilə (bu büdcənin xərcləri gəlirlərindən çox olduqda, yəni defisitli olduqda) əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR-in büdcəsinə və yerli büdcələrə maliyyə yardımı etmək məqsədini güdür.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü ildə dövlət büdcəsi vasitəsilə ÜDM-in 34,2% -i yenidən bölüşdürülmüşdür (gəlirlər üzrə).

Naxçıvan MR-in büdcəsinin, ayır-ayrı yerli büdcələrin vergi daxilolmaları bütün xərclərini təmin etmədiyinə görə dövlət büdcəsi aşağı büdcə səviyyəsinə maliyyə yardımı etməli olur. Lakin büdcələr bu cür maliyyə yardımından nə qədər çox asılı olarsa, büdcələrarası münasibətlərdə də bir o qədər böyük problemlər yaranır.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 26-cı maddəsində göstərilir: “Dövlət büdcəsi ilə Naxçıvan MR-in büdcəsi və yerli büdcələr arasında qarşılıqlı əlaqə gəlir mənbələrinin, gəlirlərin dotasiya, subvensiya və büdcə ssudaları şəklində bölüşdürülməsi vasitəsilə həyata keçirilir”. Qanunun 32-ci maddəsində bələdiyyələrlə dövlət hakimiyyəti orqanları arasında büdcə münasibətləri qeyd edilir ki, dövlətin yerli büdcələrə maliyyə dəstəyi aşağıdakı yollarla həyata keçirilir:

- investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq və səmərəli iqtisadi siyasət həyata ke-

çirməklə istehsal və xidmət sahələrinin inkişafına şərait yaratmaq;

- yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını yerli büdcələrin vəsaiti hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda, dövlət büdcəsindən onlara dotasiya, subsidiya və subvensiya ayırmaq;

- qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları bələdiyyələrə əlavə səlahiyyətlər həvalə etdikdə bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün onları zəruri maliyyə vəsaiti ilə təmin edirlər.

İcra hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri qərarlar nəticəsində yerli büdcələrin gəlirlərinin azalması və ya xərclərinin artması baş verdikdə, uyğun azalma və ya artma məbləğləri bu qərarları qəbul edən orqanlar tərəfindən kompensasiya edilir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununun müvafiq maddələrinə uyğun olaraq Naxçıvan MR-in büdcəsinə və yerli büdcələrə maliyyə dəstəyi aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

- Naxçıvan MR-in büdcəsi və yerli büdcələrin minimum büdcə təminatlılığının səviyyəsinin tarazlaşdırılmasına dotasiya verilməsi;

- subsidiya verilməsi;

- ayrı-ayrı məqsədli büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsinə subvensiya verilməsi;

- büdcə ssudası verilməsi;

- qaytarılmaz və əvəzsiz olaraq verilən digər vəsaitlər verilməsi.

Ərazi büdcələrinin tarazlaşdırılması üçün dotasiya, subvensiya və subsidiyalardan geniş istifadə olunur. Bu zaman hər hansı formada maliyyə yardımı bu vəsaiti alan büdcənin gəlirlərində uçota alınmalıdır.

Yuxarıda göstərilən hər bir maliyyə yardımının məzmununu nəzərdən keçirək.

Dotasiya – Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununa görə dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR-in büdcəsinə və yerli büdcələrə, onların gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

Subvensiya - məqsədli maliyyələşdirmənin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR-in büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən, lakin həmin məqsəd üçün və ya müəyyən edilmiş müddətdə istifadə edilmədikdə geri qaytarılan maliyyə vəsaitidir. Deməli, subvensiya konkret tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün verilir. Respublikamızın reallığında subvensiya bələdiyyə proqramlarının, layihələrinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsini əhatə edir.

Subsidiya - dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR-in büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir. Subsidiya ilə dotasiya oxşar məna kəsb edir.

Büdcə ssudası - dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR-in büdcəsinə, yerli büdcə-

lərə və hüquqi şəxslərə, yerli büdcələrdən bələdiyyə təşkilatlarına qaytarılmaq şərti ilə il ərzində müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitidir.

Qrant - daxili və xarici mənbələr hesabına (o cümlədən, mərkəzi hökumət tərəfindən büdcə sisteminin digər həlqələrinə) əvəzsiz verilən məqsədli maliyyə yardımınıdır. Fiskal federalizm konsepsiyasında qrant anlayışı **transfert** məfhumunun sinonimi kimi işlədilir. Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda subsidiya və dotasiya da qrant və ya transfertlər kimi təqdim edilir. Buna görə də qrant dedikdə həm transfert, həm də subsidiya nəzərdə tutulur.

Qrantların aşağıdakı formaları mövcuddur:

✦ mərkəzi hökumətin büdcəsindən (federal və ya respublika) regional büdcəyə verilən ödənişlər;

✦ regional (və ya əyalət) büdcədən bələdiyyə büdcəsinə köçürülən ödənişlər;

✦ bir regional büdcədən digərinə üfüqi tarazlığın təmin edilməsi məqsədilə köçürülən ödənişlər;

✦ mərkəzi hökumətin büdcəsindən bələdiyyə büdcəsinə (onların gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədi ilə) köçürülən ödənişlər;

✦ beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən (çox hallarda) mərkəzi hökumətin büdcəsinə köçürülən ödənişlər.

Bəzi beynəlxalq qurumlar (Dünya Bankı və s.) və həmçinin Qərb alimləri hökumətdaxili transfertləri əsasən iki qrupa ayırırlar: məqsədli və məqsədsiz transfertlər. Məqsədli transfertlər (qrantlar) konkret məqsədə xidmət edir. Məqsədsiz transfertlər (qrantlar) adətən transfert alan tərəfin həyata keçirdiyi vəzifə və funksiyaların yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Spesifik transfertlər mərkəzi hökumət tərəfindən konkret proqramların və ya tədbirlərin maliyyələşdirilməsi məqsədlərinə yönəldilir.

Qrantların daha bir forması kimi kapital qoyuluşu üçün nəzərdə tutulan transfertləri göstərmək olar. Bu qrantlar yalnız yerli və ya regional səviyyədə kapital qoyuluşu üçün nəzərdə tutulur.

Bələdiyyə büdcəsinin gəlirlərində transfertlərin xüsusi çəkisi Argentinada, Fransada və Kolumbiyada 50 faiz, Braziliyada 70 faiz, Böyük Britaniyada 22 faiz, Qazaxıstanda 25 faiz təşkil etmişdir. Məqsədli qrantların xüsusi çəkisi Kanada bələdiyyə büdcəsində 17 faiz, Yaponiyada 15 faiz, Yeni Zelandiyada və CAR-da 11 faiz və Niderlandda 37 faiz təşkil edir. Tanzaniya və Uqandada yerli büdcə gəlirlərinin 80 faizi, Keniyada isə 25 faizi transfertlər hesabına formalaşır.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü ilə yerli büdcələrinin gəlirlərinin 53,9 faizi mərkəzi xərclərdən ayırmalar hesabına formalaşmışdır.

Büdcə tarazlığının təmin edilməsində vergilərdən bir alət kimi istifadə edilməsi dedikdə vergi və tədiyyələrin faiz ifadəsində məbləğinin (və ya bir hissə-

sinin) büdcə sisteminin bir həlqəsindən digərinə verilməsi və ya hər hansı bir vergi növünün hər hansı büdcə həlqəsinin gəlir mənbəyinə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Bu təcrübə bir çox ölkələrdə (misal üçün AFR-də) tətbiq olunur. Büdcə sisteminin həlqələri arasında bölüşdürülən və əsas tarazlıq aləti kimi qəbul edilən tədiyyə növü qismində bir çox hallarda fiziki şəxslərin gəlir vergisi çıxışıdır. Müxtəlif dövrdə və ölkələrdə yerli vergilərin strukturunda bu verginin payı İsveçdə 99.6 faiz, Finlandiyada 87%, Danimarkada 93%, Norveçdə 82%, İsveçdə 77%, İsləndiyada isə 73.4% təşkil etmişdir.

Dövlət büdcəsindən aşağı büdcəyə vəsait verilməsi üsullarından biri yuxarı büdcəyə təhkim edilmiş vergilərdən faizlə ayırmalardan ibarətdir. Bu məqsədlə dövlət vergilərinin siyahısı və dərəcələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir, Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin müxtəlif büdcə səviyyələri arasında büdcə tənzimlənməsi qaydasında onların bölgüsü, növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanunda 3 ildən az olmayan müddətə təsdiq edilir.

Bu cür maliyyə yardımı forması onilliklərdə ki, fəaliyyət göstərir. Yardımın bu forması müəyyən üstünlüyə malikdir ki, bu da ayrı-ayrı büdcələr üçün büdcə gəlirlərinin vahidliyi, onların vaxtında və tam toplanmasında bütün hakimiyyət orqanlarının maraqlı olmasından ibarətdir.

Əgər aşağı büdcələrin büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergilərdən ayırmalar kifayətdə deyilsə və vergilərdən ayırmalar hesabına büdcənin balanslaşdırılması mümkün olmadıqda, bu zaman maliyyə yardımının digər formaları (dotasiya, subsidiya, büdcə ssudası) tətbiq edilir.

Son illər Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsindən aşağı büdcələrə göstərilən maliyyə dəstəyini 10.14-dəki cədvəldən görmək olar.

Aşağı büdcələrə verilmiş müxtəlif növ maliyyə vəsaitləri 2010-cu ildə 249,8 mln. manatdan 2013-cü ildə 305,7 mln. manata çatmış və ya 12% artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda yerli büdcələrə maliyyə yardımı kimi verilən dotasiya, subvensiya və subsidiya üsulları kifayət qədər təkmilləşdirilməyib. Belə ki, büdcələrin bu mənbələri əslində həvəsləndirmə xarakterinə malik olmalıdır. Lakin onlar yerlərdə himayədarlıq əhval-ruhiyyəsi yaradır ki, bu da əslində yerli (bələdiyyə) icra və özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyət və vəzifələrinin məhdudluğundan xəbər verir. Vəsaitlərin bu formada verilməsi təcrübəsi yerli icra və özünüidarəetmə orqanlarında təsərrüfat təcrübəsinin inkişafına imkan vermir, bölgədə baş verən iqtisadi və sosial proseslərə təsiretmə imkanlarını, büdcələrin gəlir hissəsinin yerinə yetirilmə imkanlarını azaldır,

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən aşağı büdcələrə verilən müxtəlif növ maliyyə vəsaitləri (milyon manat)

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013 (proqnoz)
1. Büdcələrarası transfertlər o cümlədən:	235,0	256,2	263,1	282,9
a). Naxçıvan MR-nın büdcəsinə verilən dotasiya	231,5	252,7	258,1	277,7
b). Yerli büdcələrə (bələdiyyələrə) verilən dotasiya	3,5	3,5	5,0	5,2
2. Dövlət büdcəsindən verilən büdcə ssudaları	6,6	6,8	7,0	7,2
3. Yerli xərclərdə nəzərdə tutul- mayan zəruri sosial-iqtisadi və digər təyinatlı tədbirlərin maliyyə- yələşdirilməsi ilə bağlı xərclər	8,2	8,2	11,0	15,6
Cəmi	249,8	271,2	281,1	305,7

maliyyə nəzarətini zəiflədir və son nəticədə maliyyə vəsaitlərindən büdcə ilində qeyri-səmərəli istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün yerli (bələdiyyə) büdcələrin, yerli vergi, gəlir və sair daxilolmaların hesabına möhkəmləndirilməsi sahəsində konkret tədbirlər həyata keçirilməsi zəruridir və bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi bir sıra problemlərin həllinə şərait yaratmış olardı.

Respublikamız müstəqillik əldə etdiyi dövrdə büdcələrarası münasibətlərdə gəlirlərin bölgüsü üsulları formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Əsrin əvvəllərində Azərbaycanın büdcə sistemində gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü üfqi şəkildə həyata keçirilirdi. Bu onunla xarakterizə olunurdu ki, dövlət büdcəsi və ya yerli büdcələr, demək olar ki, eyni müstəvi üzərində idi və onların hər birinin gəlirləri, o cümlədən onun mənbələri olan vergilər və rüsumlar mövcud idi. Ona görə də yerli büdcələrə maliyyə yardımı göstərmək çətin idi, çünki bu büdcələrin hər biri ayrılıqda fəaliyyət göstərirdi, onlara yardım üçün bir hüquqi əsas yox idi. Bu şəraitdə yerli büdcələrin formalaşması modeli aşağıdakı kimi idi:

$$G=G^x$$

burada, G - gəlirlərin həcmi;

G^x - xüsusi gəlirlərin həcmi.

Bu zaman büdcə gəlirlərinin həcmi xərclərin ölçüsünü müəyyən edirdi.

Gəlirlərin bölgüsünün belə sistemi bir çox ölkələrdə XX əsrin ortalarında mövcud idi. Bu sistemin səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, o, büdcələrin maliyyə asılılığını aşağı salırdı, yəni büdcələr öz xüsusi vergiləri hesabına formalaşdırdı. İctimai tələblərə (təhsil, səhiyyə, yaşayış yerlərinin abadlaşdırılması) büdcə xərclərinin artması zərurəti ilə əlaqədar olaraq yerli büdcələrin gəlirləri bu xərcləri ödəmək qabiliyyətində deyildi. Ərazilərə dövlət tərəfindən maliyyə yardımı üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş mexanizm tam formalaşmamışdı. Bütün bunlar yerli büdcələrə, yerli təsərrüfata və bütövlükdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına mənfi təsir edirdi.

Belə olduğu halda yerli büdcələrin (rayon, şəhər) öz gəlirləri ilə yanaşı, onlara tənzimləyici gəlirlər də daxil olmağa başladı. Yerli büdcələrin vəsaitlərinin artması ilə əlaqədar onların üzərinə əhalinin həyat tələbatı olan təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, yerli və ərzaq sənayesi və başqa sahələrin maliyyələşdirilməsi vəzifələri qoyuldu. Bu da öz növbəsində yerli büdcələrin formalaşdırılması prinsipini dəyişdi və yerli büdcələrin həcmnin yerli təsərrüfata çəkiləcək xərclərin həcmi ilə müəyyən olunması zərurətini ortaya qoydu. Bu xərclərin təmin edilməsi üçün isə yuxarı büdcədən lazım olan tənzimləyici gəlirlər ayrıldı. Beləliklə, yerli büdcələr aşağıdakı model üzrə formalaşmağa başladı.

$$X=G^*+G^t$$

burada, X - yerli xərclərin həcmi;

G^* - yerli büdcələrin xüsusi gəlirlərinin həcmi;

G^t - yuxarı büdcə həlqəsindən ayrılan tənzimləyici gəlirlərin həcmi göstərir.

Bu modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, birincisi, bütün büdcələrin mənbələrinin vahidliyi əldə edilmiş; ikincisi, bölgələrə maliyyə yardımının mexanizmi yaradılmış; üçüncüsü, ölkə hakimiyyəti respublika ərazisinin iqtisadi və sosial inkişafını tənzimləmək üçün real vasitələr əldə etmişdir.

Lakin, bununla belə büdcələr arasında vəsaitlərin bölgüsünün bu cür qaydasının bir sıra çatışmazlıqları da var ki, bunlar da əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1) yerli büdcələrin xüsusi gəlirlərinin səviyyəsi aşağı düşür; 2) belə bir sistem ayrı-ayrı bölgələri dövlət büdcəsindən daha çox vəsait almağa sövq edir; 3) vəsaitlərin dövlət büdcəsində mərkəzləşdirilməsinə, bölgələrin maliyyə vəsaitlərinə olan tələblərinin məhdudlaşdırılmasına, sosial sahədə yaranmış problemlərin həllində mərkəzlə bölgə arasındakı ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Hal-hazırda yerli (bələdiyyə) büdcələrin maliyyə çatışmazlığını nəzərə alaraq

onların fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsindən maliyyə vəsaiti ayrılır. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyət dairəsi geniş olmadığından bir çox vergi və vergi olmayan gəlirlər dövlət büdcəsinə ödənilir. Buna görə də təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri dövlət büdcəsinin yerli xərclərindən ayrılır.

10.10.3. DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏN REGIONLARA SUBVENSİYALAR

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə əsasən dövlət büdcəsindən Naxçıvan MR-in büdcəsinə və yerli büdcələrə iki formada subvensiya ayrılır:

1) *Cari subvensiya*. Buraya cari xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən subvensiyalar aiddir.

2) *Məqsədli investisiya subvensiyası*. Bu növ subvensiyaya isə investisiya və innovasiya fəaliyyətinə yönəldilən subsidiyalar aid edilir.

Bu halda cari və investisiya subvensiyasının verilməsinin xüsusi şərti və qaydası müəyyən edilmişdir.

Cari subvensiya regionların maliyyələşdirilməsinin bərabərləşdirilməsi, yuxarı büdcə səviyyəsinin vəsaiti hesabına aşağı büdcələrin kəsirini örtmək üçün verilir.

Bu zaman ümumdövlət sosial xərclərinin maliyyələşdirilməsinə üstünlük verilir ki, buraya da sosial-mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, büdcə təşkilatlarının saxlanılması və əhalinin sosial müdafiəsinə cari xərclər aiddir.

Məqsədli investisiya subvensiyası - dövlət büdcəsi vəsaiti və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcəsi hesabına kapital qoyuluşunun sosial infrastrukturun inkişafının, ətraf mühitin qorunmasının və ərazinin kompleks inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulur.

Dövlət büdcəsindən alınmış cari və məqsədli investisiya subvensiyası Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin büdcələrinə (Naxçıvan MR-in, rayon və şəhərlərin) daxil edilir.

Dövlət büdcəsindən subvensiya fondunun həcmində məqsədli investisiya və cari subvensiyaya bölünməsi Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin sığmasına əsasən həyata keçirilir.

Subvensiyanın investisiyaya istifadə edilməsi onların köməkliyi ilə tikililərin mülkiyyət formalarının dəyişməsinə səbəb olmur.

Təbii fəlakət, qəza, epidemiya, selbasmə və digər fəvqəladə hadisələrin nəticələrini aradan qaldırmaqla bağlı nəzərdə tutulmayan xərclərin ödənilməsinə subvensiya Azərbaycan Respublikası Hökumətinin və Azərbaycan Respublikası

subyektlərinin ehtiyat fondu hesabına həyata keçirilir. Bu zaman maliyyə yardımı edən orqan onun istifadə edilməsinə nəzarət hüququna malikdir.

Vaxtında istifadə edilməyən və ya öz təyinatına uyğun istifadə edilməyən subvensiya geri qaytarılmalıdır. Subvensiyanı geri qaytarmaq haqqında qərarı subvensiyanı verən qəbul edir.

Subvensiyanın mübahisəsiz qaydada subvensiya alanın hesabına köçürülməsi haqqında qərar qəbul edildikdən sonra 3 ay müddətində həyata keçirilir.

Hələ 1990-cı illərin əvvəllərində Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının tövsiyəsi ilə bir sıra ölkələrdə (məsələn Rusiyada) büdcə münasibətləri mexanizmində aşağı büdcələrə maliyyə yardımı göstərməyin yeni forması-transfertlər tətbiq edilir. Transfertlər də büdcənin tənzimləyici gəlirlərinə aiddir.

Azərbaycanda da bu formadan geniş istifadə olunur. Transfertlər dövlət büdcəsindən bölgələrin maliyyə problemini aradan qaldırmaq üçün xüsusi fondlara ayrılan vəsaitlərdir. Belə ki, "Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsi haqqında" Qanunda Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə maliyyə yardımı kimi büdcələrarası transfertlərin məbləği 282,9 mln. manat qəbul edilmişdir. Bu da dövlət büdcəsi gəlirlərinin 1,4%-ni təşkil edir. O cümlədən:

a) Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə verilən dotasiya -277,7 mln. manat;

b) yerli (bələdiyyə) büdcələrə verilən dotasiya -5,2 mln. manat təşkil edir.

Büdcələrə maliyyə yardımı verilməsi qanunvericiliklə tənzim edilir və bir sıra şərtlərə əməl edilməsini tələb edir.

Dövlət büdcəsindən Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə minimum büdcə səviyyəsinin bərabərləşməsinə maliyyə yardımı Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcəsinin Dövlət xəzinədarlığı vasitəsi ilə icrası haqqında müqavilə imzalamaq şərti ilə verilir.

10.10.4. BÜDCƏ KREDİTİ (SSUDASI), ONUN FORMALARI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında büdcə kreditinin əsasları "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə, tərəflərin kredit müqaviləsindən irəli gələn hüquqi münasibətləri isə mülki qanunvericiliklə nizama salınır. Büdcə krediti (ssudası) büdcələr tərəfindən büdcə sisteminin digər büdcələrinə, hüquqi şəxslərə (dövlət və bələdiyyə idarələrindən başqa), xarici dövlətlərə, xarici hüquqi şəxslərə qaytarılmaq və haqqı ödənilmək əsaslarla verilən pul vəsaitidir. Bu barədə "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd edilir: "Büdcə ssudaları dövlət büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxs-

lərə, yerli büdcələrdən bələdiyyə təşkilatlarına qaytarılmaq şərti ilə il ərzində müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitidir” (maddə 1.1.13).

Büdcə krediti istiqamətlərinə və borcalana görə iki böyük qrupa bölünür:

1) daxili büdcə krediti (ssudası), o cümlədən:

- büdcələrarası kreditlər (ssudalar) bir büdcədən digər büdcəyə verilir;
- büdcə krediti (hüquqi şəxslərə verilir, o cümlədən investisiya vergi krediti).

2) xarici dövlət krediti (xarici dövlətin borc tələbi), o cümlədən:

- xarici dövlətlərə büdcə krediti;
- xarici hüquqi şəxslərə büdcə krediti.

Öz növbəsində daxili büdcə krediti borc vəsaiti mənbəyinə görə aşağıdakılara bölünür:

■ dövlət büdcəsindən Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə və yerli büdcələrə kreditlər (ssudalar);

■ Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin büdcəsindən yerli büdcələrə kreditlər (ssudalar);

■ rayon və şəhər büdcələrindən şəhər, qəsəbə və kənd büdcələrinə kreditlər;

■ Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə, bələdiyyə qurumlarına və hüquqi şəxslərə məqsədli xarici kreditlər hesabına büdcə kreditləri.

Maliyyə-büdcə təcrübəsində digər metodlarla yanaşı büdcə ssudası (kredit) kimi maliyyə yardımından da istifadə edilir. Büdcə ssudası (kredit) dedikdə maliyyə ili çərçivəsində altı aydan artıq olmayan müddətə qaytarılmaq və ya qaytarılmamaq şərti ilə başqa büdcəyə verilən büdcə vəsaiti başa düşülür.

2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən aşağı büdcələrə verilən ssudalar, 7,2 mln. manat proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin məsrəflərin və ya gəlirlərin mövsümi xarakteri ilə şərtlənən kassa fərqinin (kəsininin) maliyyələşdirilməsinə məqsədli büdcə ssudalarını cəlb etmək hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin büdcələrindən də yerli büdcələrin icrası prosesində əmələ gələn müvəqqəti kassa kəsininin örtülməsinə büdcə ssudaları verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinin dövlət hakimiyyəti orqanları yerli büdcələrə maliyyə yardımı edərəkən aşağıdakı hüquqlara malikdir:

1. Azərbaycan Respublikası subyektlərinin səlahiyyətli orqanları Azərbaycan Respublikasının subyektlərindən maliyyə yardımını alan yerli büdcələrdə təftiş aparmaq;

2. Bələdiyyə qurumları büdcələrində təftiş icra hakimiyyəti orqanlarının maliyyə nəzarəti orqanları və ya Azərbaycan Respublikası subyektlərinin nəzarət orqanları apara bilər. Azərbaycan Respublikası subyektlərinin nəzarət orqanla-

rının xülasəsini (rəyi) Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcə layihələrinə qanunvericilik orqanları tərəfindən baxılarkən elan etmək;

3. Azərbaycan Respublikası subyektlərinin dövlət hakimiyyət orqanlarının Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcələrindən daxil olan vəsaitlərinin xərclənməsinə və Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanununda dövlət məqsədli proqramlarda nəzərdə tutulmuş məqsədli xərclərin maliyyələşdirilməsinə nəzarət etmək.

Daxili büdcə krediti (ssudası). Azərbaycan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikası subyektlərinə, bələdiyyə qurumlarına və ya hüquqi şəxslərə kredit (ssuda), “Büdcə sistemi haqqında” və növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında müvafiq qanunlarla (qərarla) nəzərdə tutulmuş şərtlər və büdcə təxsisatı çərçivəsində bağlanmış müqavilə əsasında verilir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının subyektləri, bələdiyyə qurumları və hüquqi şəxs üçün əsas şərtlərdən biri onların müvafiq büdcə qarşısında pul öhdəliyi üzrə vaxtı keçmiş borcunun olmaması, hüquqi şəxs üçün isə həm də büdcə sistemində məcburi tədiyyələr üzrə borcunun olmamasıdır.

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə, bələdiyyə qurumlarına və hüquqi şəxslərə büdcə krediti məqsədli xarici kreditlər (borclanma) hesabına da verilə bilər. Xarici məqsədli kredit hesabına büdcə kreditinin əsasları, verilmə qaydası, istifadəsi və geri qaytarılması müvafiq müqavilənin şərtləri ilə müəyyən edilir.

Büdcə krediti haqqı ödənilmək (əgər “Büdcə sistemi haqqında” Qanunla və ya büdcə haqqında qanunla başqa şərt nəzərdə tutulmayıbsa) və qaytarılmaq şərti ilə verilir. Borcalan büdcə kreditini geri qaytarmağa və kredit verilməsi şərtləri və ya kredit müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş qayda və vaxtda kreditdən istifadəyə görə faiz ödəməlidir. Büdcə kreditinin verilməsinin məqsədi, şərti və qaydası, bu məqsəd üçün büdcə təxsisatı, kredit alan üzrə məhdudiyətlər növbəti ilə və plan dövrə büdcə təsdiq edilən zaman müəyyən edilir.

Büdcə krediti yalnız borcalan tərəfindən kreditin qaytarılması üzrə öz öhdəliyinin yerinə yetirilməsinə təminat verilməsi şərti ilə təqdim edilir. Hüquqi şəxslərə və bələdiyyə qurumlarına verilmiş kreditlərin təminat üsulu yalnız bank zəmanəti, dövlət və bələdiyyə təminatı, yüksək likvidli girov (verilmiş kreditin 100%-indən az olmayan həcmdə) ola bilər. Bu halda təminatçıların, zəmanətçilərin və etimadçıların büdcə sistemində məcburi ödənişlər və büdcə qarşısında pul öhdəliyi üzrə vaxtı keçmiş borcları olmamalıdır. Büdcə kreditinin qaytarılması üzrə öhdəliyin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi qabiliyyətsizliyi zamanı borcalan kreditdən imtina edir, lakin xüsusi hallarda bələdiyyə qurumlarına büdcə krediti təminat olmadan da verilə bilər. Hüquqi şəxslərə büdcə kreditinin verilməsinin bir şərti də səlahiyyətli orqan tərəfindən onların maliyyə vəziyyəti

yətinə, təminatçı və zəmanətçilərinə qabaqcadan nəzarət edilməsidir. Bundan əlavə, səlahiyyətli orqan (və ya onun səlahiyyətli şəxsi) hüquqi şəxsin - borcalanın maliyyə vəziyyətinə daim nəzarət etməli, kredit öhdəliyinin tam yerinə yetirilməsində onun əsas vəsaitinin və öhdəlik təminatının uçotunu aparmalıdır. Paralel olaraq ictimai hakimiyyət orqanları kreditin məqsədyönlü istifadəsinin yoxlanılmasını həyata keçirməlidir. Borcalanda kreditin qaytarılması təminatının şübhəliliyi aşkar edildikdə, onun təminatının və zəmanətinin maliyyə vəziyyətinin xeyli dərəcədə pisləşdiyi halda borcalanın öhdəliyinin yerinə yetirilməsi təminatı tam və ya qismən dəyişdirilməlidir. Əgər borcalan bunu etməyə qadir deyilsə və borc alınmış vəsait öz təyinatına istifadə edilmirsə, büdcə krediti vaxtından əvvəl geri qaytarılmalıdır.

Borcalan, təminatçı və zəmanətçi krediti qaytarmaq və faizi ödəmək üzrə öz öhdəliyini yerinə yetirmədikdə səlahiyyətli orqan (şəxs) onlardan vaxtı keçmiş borcları məcburi surətdə, o cümlədən girov predmeti hesabına tutmalıdır.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsindən Azərbaycan Respublikası subyektlərinə və yerli büdcələrə büdcə krediti il ərzində müəyyən müddətə (məqsədli xarici kreditlər və borcların restrukturizasiyası hallarından başqa) verilir. Kreditlər Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi haqqında qanun və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin qərarları ilə təsdiq edilmiş büdcə təxsisatı çərçivəsində verilir. Bu qanun və qərarlar ilə həmin kreditlərin əsasları, verilməsi şərtləri, istifadəsi və qaytarılması müəyyən edilir və Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin icra orqanlarının müvafiq normativ aktları ilə konkretləşdirilir. Əgər verilmiş büdcə krediti müəyyən edilmiş vaxtda qaytarılmayıbsa, qaytarılmayan ssuda məbləğinin qalığı faiz, cərimə və dəbbə pulu da daxil olmaqla büdcələrarası transfertlər hesabına yuxarı büdcədən (dotasiya və subsidiya) və Azərbaycan Respublikasının subyektləri və yerli büdcələrə daxil olaraq dövlət və regional vergilərdən ayrımlar hesabına tutula bilər.

Şəhər və rayonların büdcələrindən bələdiyyə qurumlarının büdcələrinə büdcə ssudaları göstərilən qaydada verilir.

Verilmiş büdcə kreditinin qaytarılmasından vəsait ondan istifadəyə görə haqq da daxil olmaqla müvafiq büdcələrə daxil edilir. Qaytarılma müddəti pozulduqda və büdcələrarası kreditlər öz məqsədinə istifadə edilmədikdə, habelə kredit öhdəliyi üzrə müddətin icrası pozulduqda müvafiq büdcəyə köçürüləcək (tutulacaq) vəsait, birincisi, Azərbaycan Respublikasının subyektinin büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olacaq gəlirlər hesabına tutulur, ikincisi, bu büdcələrə köçürülməsi üçün ayrılmış büdcələrarası transfertlərin (subvensiya istisna olmaqla) vəsaiti hesabına tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şəxslərə daxili büdcə krediti tərkibində verilməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş investisiya Vergi krediti xüsusi forma təşkil edir. Bu kredit verginin ödənilməsi müddətinin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur ki, bu halda hüquqi şəxs müqaviləyə əsasən müəyyən müddət ərzində (bir ildən-beş ilədək) və müəyyən həddə (verginin ümumi məbləğinin 50%-dən yuxarı olmaqla) mənfəət vergisi üzrə öz ödənişini azaltmaq imkanı əldə edir.

Investisiya vergi krediti təşkilatlara aşağıdakı əsaslardan heç olmasa biri mövcud olduqda verilir: təcrübi - quraşdırma və elmi-tədqiqat işlərinin ya da öz istehsalının texnika ilə yenidən silahlanması (alınmış avadanlıqların dəyərinin 30%-indən çox olmamaqla); tətbiqi və ya innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi; regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə xüsusi əhəmiyyətli sifarişin yerinə yetirilməsi və s. Bu kredit üzrə faiz Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin 1/2-dən-3/4-ü həddində müəyyən edilir.

Xarici büdcə kreditləri. Bu kredit Azərbaycan Respublikasının xarici borc tələbi formasında, yəni xarici dövlətlərin və xarici hüquqi şəxslərin kreditor kimi Azərbaycan Respublikası qarşısında qoyduğu maliyyə öhdəliyi şəklində çıxış edir. Xarici büdcə kreditlərinin (xarici borc tələbi) aşağıdakı formaları fərqləndirilir:

- * dövlət maliyyə krediti;
- * dövlət ixrac krediti;
- * xarici dövlətlərin xarici dövlət ixrac kreditinin qaytarılması üzrə dövlət zəmanəti.

Dövlət maliyyə krediti - büdcə kreditinin bir formasını ifadə edir ki, bu halda xarici borcalana Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə xarici dövlətlərin hökuməti arasında bağlanmış müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş həcmdə və şərtlərlə verilən pul vəsaitidir.

Dövlət ixrac krediti - büdcə krediti forması olub, büdcə vəsaiti hesabında xarici borcalanın - ixracçının xeyrinə ixrac edilən əmtəə və xidmətlərin Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə nəzərdə tutulmuş həcmdə və şərtlərlə ödənilməsi həyata keçirilir. İstənilən halda ixrac kreditinin ödənilməsi və xidməti üzrə tədiyyələr Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə daxil olur.

Azərbaycan Respublikasının xarici büdcə krediti (borc tələbi) xarici dövlətlərin və xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası qarşısında xarici borclarını əmələ gətirir.

Xarici büdcə kreditinin təqdim edilməsi dövlət maliyyə və ixrac kreditinin verilməsi proqramına əsasən həyata keçirilir. Göstərilən proqram növbəti ma-

liyyə ilinə və plan dövrünə dövlət maliyyə və ixrac kreditinin siyahısını ifadə edir. Bu kimi büdcə kreditinin hər biri üzrə proqramda aşağıdakılar göstərilir: xarici dövlətin və xarici hüquqi şəxsin, yeni dövlət kreditini alanın adı; əgər müqavilə şərtlərində zəmanətin mövcudluğu nəzərdə tutulursa - dövlət kreditinin qaytarılmasına təminat verən zəmanətçinin adı; bütün istifadə müddətinə dövlət kreditinin ümumi məbləği; kredit üzrə faiz dərəcəsi; dövlət kreditinin ödənilməsi müddəti; dövlət ixrac krediti üçün yönəldilən əmtəə və xidmətlərin ödənilməsinə yönəldilən büdcə vəsaitinin həcmnin proqnozu; dövlət maliyyə krediti üçün təqdim edilən pul vəsaitinin həcmnin proqnozu və s. Dövlət maliyyə və ixrac kreditinin təqdim edilməsi proqramı Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin növbəti ilə və plan dövrünə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinə baxılarkən təsdiq edilir.

FƏSİL 11 AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BÜDCƏ PROSESİ

11.1. BÜDCƏ PROSESİNİN MAHIYYƏTİ VƏ ONUN TƏŞKİLİ ƏSASLARI

Büdcə prosesi büdcələrin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, icrası, habelə büdcələrin icrasına dair hesabatın tərtibi və təsdiqi ilə əlaqədar dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və büdcə prosesi iştirakçılarının büdcə hüququ normaları ilə nizama salınan fəaliyyətidir.

Büdcə prosesinin mahiyyətini açmaq üçün bu məsələyə müxtəlif tərəfdən yanaşmaq lazımdır. Belə ki, maliyyə kateqoriyası kimi büdcə prosesi-cəmiyyətin və onun üzvlərinin iqtisadi maraqlarını təmin etmək məqsədilə milli gəlirin yenedən bölgüsü və milli sərvətin bir hissəsinin bölgüsünü həyata keçirərək hökumət tərəfindən reqlamentləşdirilmiş dövlət institutları, yerli özünüidarəetmə orqanları, fiziki və hüquqi şəxslər arasında yaranan pul münasibətlərini ifadə edir.

Büdcə prosesinin təşkilinin əsasında müəyyən prinsiplər durur ki, onlara əməl edilməsi büdcənin düzgün və qanunla müəyyən edilmiş müddətdə tərtib, müzakirə, təsdiq və icrasına imkan verir. Bu mənada büdcə prosesinin təşkilinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- büdcənin bütün gəlir və xərclərinin əhatə edilməsinin vahidliyi və tamlığı prinsipi. Bu ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin qanunvericiliyə uyğun olaraq bütün gəlir və xərcləri dövlət büdcəsində, Naxçıvan MR-in büdcəsində və yerli büdcələrdə birləşdirilməlidir;
- planlaşdırılan büdcə gəlirlərinin reallığı prinsipi. Bu prinsipə isə həm bütün gəlir mənbələrinin həcminin əsaslandırılması, həm də büdcə xərclərinin sosial-iqtisadi əsaslandırılması ilə nail olunur;
- büdcə layihələrinin tərtibi və təsdiqinin aşkarlığı prinsipi. Bu isə özünü hər şeydən əvvəl onda ifadə edir ki, büdcə prosesinin bütün mərhələlərində büdcə göstəriciləri hərtərəfli müzakirə edilir. Büdcə layihə halında, habelə təsdiq olunmuş şəkildə mütləq aşkarlanır. Büdcə layihəsi mətbuatda dərc olunur, müzakirə edilir. Büdcə layihəsi parlamentdə müzakirə olunduqda da aşkarlıq təmin olunur;
- büdcə təsnifatına uyğun olaraq büdcə göstəricilərinin qruplaşdırılması. Bu özünü onda ifadə etdirir ki, büdcə prosesinin təşkili zamanı büdcə sisteminin bütün səviyyələrində vahid büdcə təsnifatı əsas tutulmalıdır. Məsələn, gəlirlər mənbəyinə görə, xərclər isə büdcə prosesinin funksional, iqtisadi, büdcə prose-

sinin təkrarlığı, təşkilati prinsipləri əsasında qruplaşdırılır;

• büdcələrin dövriliyi prinsipi. Bu prinsip hər təqvim-maliyyə ilinə büdcənin tərtibi deməkdir;

• növbəti maliyyə ilinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinə göndərişdə şərh edilmiş sosial-iqtisadi siyasətin büdcədə əks edilməsi prinsipi;

• büdcə prosesi iştirakçılarının səlahiyyətlərinin bölgüsü prinsipi. Bu prinsipə əsasən büdcə prosesində büdcə prosesi iştirakçıları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hədlərdə öz vəzifələrini yerinə yetirirlər.

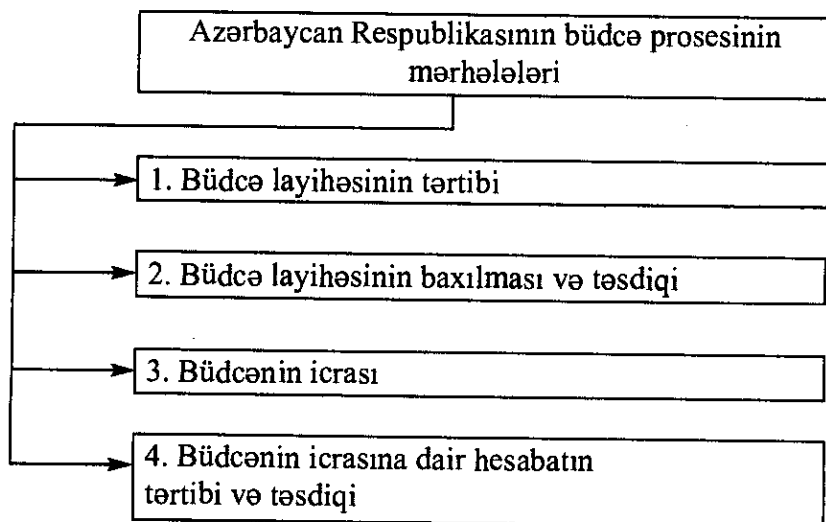
Azərbaycan Respublikasında büdcə prosesi «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən qurulur.

Büdcə prosesi dövlətin olduqca gərgin və məsuliyyətli fəaliyyəti olduğundan, müəyyən mərhələlərlə həyata keçirilir. Lakin hər bir mərhələdə işin ciddi sürətdə ardıcıl və əlaqəli şəkildə qurulması tələb olunur. Müəyyən bir mərhələdə qanuna əsasən həll olunmalı olan məsələlər növbəti mərhələyə keçirilə bilməz.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında büdcə prosesi büdcə fəaliyyətinin aşağıdakı mərhələlərindən ibarətdir:

- büdcə layihəsinin tərtib edilməsi;
- büdcə layihəsinin müzakirəsi və büdcənin təsdiq edilməsi;
- büdcənin icra olunması;
- büdcənin icrasına dair hesabatın tərtib və təsdiq edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının büdcə prosesinin mərhələləri aşağıdakı sxemdə verilmişdir (sxem 11.1).

Sxem 11.1. Azərbaycan Respublikasında büdcə prosesinin mərhələləri.

Büdcə prosesi gedişində nəinki bu sadalanan prinsiplər, habelə büdcə quruluşunun vahidlik, tamlıq, reallıq, müstəqillik kimi prinsipləri də təmin olunmalıdır.

Büdcə prosesini müəyyən edən normaların iki anlayışı bir-birindən fərqləndirilir: “büdcə ili” və “büdcə dövrü”.

Büdcə ili Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununa əsasən (maddə 1.) 12 aydır və bir təqvim ilinə uyğun olaraq yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək olan dövrü əhatə edir. Büdcə ili həm də büdcənin icrası ilidir.

Büdcə dövrü isə büdcə prosesinin bütün mərhələlərinin əhatə olunduğu dövrüdür. Büdcə dövrü büdcə prosesinin bütöv bir dövrüdür və üç ilə qədər müddəti əhatə edir.

Büdcə dövrünə aşağıdakı mərhələlər daxildir:

■ büdcənin tərtib edilməsi, müzakirəsi və təsdiqi mərhələsi. Bu, fevral ayının 1-dən dekabrın 20-dək olan dövrü əhatə edir;

■ büdcənin icrası mərhələsi bir ildir, yəni yanvarın 1-dən dekabrın 31-dək olan müddəti əhatə edir;

■ büdcənin icrasına dair hesabatın hazırlanması, müzakirəsi və təsdiqi mərhələsi. Bu mərhələ fevral ayının 1-dən başlayaraq dekabrın 20-dək (yeni büdcə təsdiq edilənədək) olan müddəti əhatə edir.

Beləliklə, “büdcə dövrü” anlayışı “büdcə ili” anlayışından daha genişdir. Büdcə ili özlüyündə büdcə dövrünə daxil olan mərhələlərdən biridir.

Büdcə prosesi mərhələlərinin hər birinin mahiyyəti, həyata keçirilmə qaydaları, məqsəd və vəzifələri müxtəlifdir. Burada hər bir mərhələ dövlətin ictimai həyatında mühüm hadisə kimi qiymətləndirilir.

Dövlət büdcəsi kimi bələdiyyə büdcələri də müvafiq surətdə həmin mərhələlərdən keçərək formalaşır.

11.2. BÜDCƏ PROSESİ İŞTİRAKÇILARI VƏ ONLARIN SƏLAHIYYƏTLƏRİ

Büdcə prosesi iştirakçılarının səlahiyyətlərinə malik olan orqanlar sistemində maliyyə orqanları, pul-kredit sistemini tənzimləyən orqanlar, dövlət (bələdiyyə) maliyyə nəzarəti orqanları aiddir. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, “Büdcənin tərtibi prosesində iştirak edən təşkilatlar-mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları və onların struktur bölmələri, büdcə gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar, dövlət büdcəsindən maliyyələşən və (və ya) maliyyə yardımını alan təşkilatlar, büdcədən kənar dövlət fondları və vergi ödəyiciləri, zərurət yarandıqda bələdiyyələrdir” (maddə 1). Hər bir orqanın bu və ya digər formada müəyyən vəzifəsi vardır və onlara təhkim

edilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən dövlət səviyyəsində büdcə səlahiyyətlərinə malik olan büdcə prosesinin iştirakçıları aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti;
- Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi;
- Azərbaycan Respublikasının Hökuməti;
- dövlət büdcəsinin tərtibi və təsdiqinə məsul olan -Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi;
- dövlət büdcəsinin xəzinə icrasını həyata keçirən orqan (Dövlət Xəzinədarlığı);
- büdcənin gəlirlərinin toplanmasını həyata keçirən orqanlar;
- Azərbaycanın Mərkəzi Bankı;
- Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası;
- büdcədən kənar dövlət fondları;
- büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçıları və sərəncamçıları;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə büdcə, vergi və başqa səlahiyyətlər həvalə edilmiş digər orqanlar;
- pul-kredit sistemini tənzimləyən orqanlar;
- dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanları.

Büdcə prosesinin iştirakçıları habelə büdcə idarələri, büdcə vəsaitlərini alan dövlət və bələdiyyə müəssisələridir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və yerli özünüidarəetmə orqanları büdcə haqqında qanunu, onun icrası haqqında hesabatı müzakirə və təsdiq edir, büdcənin icrasına sonrakı nəzarəti həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları büdcə layihəsini tərtib edir və onları qanunverici orqanın təsdiqinə verir.

Azərbaycanın Mərkəzi Bankının büdcə səlahiyyətləri ondan ibarətdir ki, Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə birlikdə pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini hazırlayır və Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı büdcə hesablarına xidmət göstərir, dövlət qiymətli kağızları üzrə baş agent funksiyasını həyata keçirir.

Kredit təşkilatları müvafiq ərazidə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının idarəsinin olmadığı və ya onlar tərəfindən bu funksiyaları yerinə yetirmək imkanı olmadıqda büdcə hesablarına xidmət üzrə funksiyasını yerinə yetirir.

Dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanları büdcə layihələrinin, məqsədli proqramların ekspertizasını aparır və büdcənin icrasına nəzarəti həyata keçirir.

Qanunvericilik orqanlarının öz ehtiyat fondlarını yaratmaq hüququ yoxdur, habelə büdcənin icrası üzrə ayrı-ayrı funksiyaları yerinə yetirə bilməz (qanunvericilik və icraedici orqanların vəzifələrini birləşdirən yerli özünüidarəetmə orqanından başqa).

Büdcə prosesinin iştirakçısı kimi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi aşağıdakı büdcə səlahiyyətlərinə malikdir:

* dövlət büdcəsinin layihəsini tərtib edir, onu Azərbaycan Respublikasının Hökumətinə təqdim edir və büdcədənkənar dövlət fondlarının layihələrinin hazırlanmasında iştirak edir;

* dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi və icrası sahəsində metodiki rəhbərliyi həyata keçirir;

* dövlət büdcəsinin icmal büdcə siyahısını tərtib edir;

* Azərbaycan Respublikasının icmal büdcəsinin proqnozunu tərtib edir;

* Azərbaycan Respublikası Hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan Respublikasının daxili dövlət borcları proqramını, dövlət istiqrazlarının buraxılışı və yerləşdirilməsi şərtlərini müəyyən edir, dövlət qiymətli kağızlarının emitenti kimi çıxış edir, Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyələrin dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasının qeydiyyatını aparır;

* növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanunda təsdiq edilmiş limit dairəsində və Azərbaycan Respublikası Hökumətinin müəyyən etdiyi qaydada büdcə ssudası və büdcə krediti verilməsini təmin edir;

* büdcə vəsaitlərini, o cümlədən büdcə ssudası, büdcə krediti və dövlət zəmanəti alanların maliyyə vəziyyətinin yoxlanılmasını həyata keçirir;

* büdcə investisiyası alanların-göstərilən vəsaitin alınması şərtlərinə əməl edilməsi və həmin vəsaitin səmərəli istifadəsinin yoxlanılmasını həyata keçirir;

* Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici borclarının dövlət reyestrini aparır;

* Azərbaycan Respublikası Hökumətinin müəyyən etdiyi qaydada Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun idarə edilməsini həyata keçirir;

* dövlət büdcəsinin icrasının həyata keçirilməsini təşkil edir;

* "Büdcə sistemi haqqında" Qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada dövlət büdcəsini icra edir;

* dövlət büdcəsinin icrasına qabaqcadan və cari nəzarəti həyata keçirir;

* dövlət büdcəsinin vəsaiti ilə əməliyyatları həyata keçirir;

* dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatı tərtib edir və Azərbaycan Respublikasının Hökumətinə təqdim edir.

11.3. PERSPEKTİV MALİYYƏ PLANLAŞDIRILMASI

Maliyyə vəsaitlərinin yaradılması, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istifadəsi prosesinin idarə edilməsi maliyyə planlaşdırılmasının köməyi ilə həyata keçirilir. Maliyyə planlaşdırılması iqtisadiyyatı, təsərrüfatlararası nisbəti balanslaşdırır, əmək, maddi və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadənin yollarını müəyyən edir.

Dövlət və yerli səviyyələrdə maliyyə planlaşdırılması dəyər istifadəsində maddi və əmək balansları ilə əlaqələndirilən maliyyə planları sistemi ilə təmin olunur. Hər bir maliyyə planı idarəetmənin konkret sahəsində maliyyənin təşkili və idarə edilməsi məsələlərini həll edir.

Maliyyə planları sistemində daxildir:

- perspektiv maliyyə planı;
- idarəetmənin dövlət və yerli səviyyələrində tərtib olunan toplu maliyyə balansı.

Perspektiv maliyyə planı. Bu plan ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının orta proqnozuna əsasən tərtib edilir.

Perspektiv maliyyə planı – büdcə gəlirlərinin səfərbər edilməsi üzrə fəaliyyətin istiqamətlərini, dövlət və bələdiyyə borclarının (kreditinin) cəlb edilməsi və büdcənin əsas xərclərinin maliyyələşdirilməsini xarakterizə edən sənəddir.

Perspektiv maliyyə planı qanunvericiliklə təsdiq edilmir. Perspektiv maliyyə planı aşağıdakı məqsədlə tərtib edilir:

- iqtisadi və sosial sahələrin inkişafının ortamüddətli meyilləri haqqında qanunvericilik orqanlarını məlumatlandırmaq;
- planlaşdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maliyyə vəsaitləri həcmnin proqnozlaşdırılması;
- islahatların, proqramların və qanunların maliyyə nəticələrinin proqramlaşdırılması;
- maliyyə siyasəti sahəsində müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi imkanlarının müəyyən edilməsi;
- uzunmüddətli neqativ meyillərin qarşısının alınması və vaxtında müvafiq tədbirlərin görülməsi.

Perspektiv maliyyə planı üç ilə hazırlanır, onlardan:

- birinci il-büdcə tərtib edilən il;
- sonrakı iki il-plan dövrüdür. Bu zaman elan edilən iqtisadi siyasətin real nəticələri izlənir.

Perspektiv maliyyə planının formalaşması üçün əsas cari ilin büdcəsi sayılır.

Perspektiv maliyyə planı Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan MR-in, bə-

ladiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafının orta proqnoz göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsinin uçotu ilə dürüsləşdirilir, bu zaman plan dövrü bir il irəli çəkilir.

Perspektiv maliyyə planı büdcə təsnifatının əsas göstəriciləri üzrə tərtib edilir.

Büdcə proqnozlaşdırılması. Büdcə proqnozlaşdırılması “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun “Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi və büdcə təqvimi” maddəsinə (maddə 11) əsasən həyata keçirilir. Büdcə proqnozlaşdırılması respublikanın iqtisadi-sosial inkişaf proqramı və toplu maliyyə planlaşdırılması ilə sıx əlaqədədir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün onun idarəetmə üsullarının daim təkmilləşdirilməsi gərəkdir. Bununla əlaqədar olaraq perspektiv planlaşdırmanın rolu artır, deməli, elmi proqnozlaşdırmanın zərurəti meydana gəlir. Bu zaman natural göstəricilərin parametrlərinin proqnozlaşdırılması maliyyə ehtiyatlarının proqnozu ilə müşayiət olunmalıdır. Belə ki, bu ehtiyatların artım perspektivinin uçotu olmadan təsərrüfatın inkişafının keyfiyyət baxımından proqnozlaşdırılması mümkün deyil.

Uzunmüddətli icmal maliyyə planlaşdırılmasından fərqli olaraq büdcə proqnozlaşdırılması ünvanlı olur və büdcə ili üçün, yəni bir ildən çox olmayan dövr üçün hesablanır. İcmal maliyyə balansı göstəricilərinin əsas hissəsini büdcə göstəriciləri təşkil etdiyi üçün perspektiv icmal maliyyə balansının tərtibi zamanı əsas büdcə göstəricilərinin proqnoz hesablamaları aparılmalıdır.

Büdcənin inkişaf proqnozu dedikdə, onun gəlir və xərc hissələrinin inkişaf yollarının ehtimal qiymətləri kompleks nəzərdə tutulur.

Büdcə proqnozlarının məqsədi mövcud konkret sosial-iqtisadi şəraitdə və perspektiv qiymətləndirmə əsasında büdcənin inkişafının optimal yollarını işləmək, əsaslandırmaq və onun möhkəmləndirilməsi üçün təkliflər verməkdən ibarətdir. Belə proqnozlaşdırmanın nəticələrinin uçotu, dövlətin maliyyə siyasətində daha səmərəli tədbirlərin qəbul edilməsinin mühüm şərtidir.

Büdcə göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının hesablanmasında illik büdcə göstəricilərinin hesablanması ilə yanaşı, metodoloji yanaşmanın da böyük əhəmiyyəti vardır. Büdcələrin illik və rüblük göstəriciləri iqtisadi və maliyyə parametrlərinin birbaşa hesablamaları bazasında müəyyən edilir.

Qanunvericiliyə əsasən dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılması qaydası müəyyən edilmişdir. Burada vergilərin proqnozlaşdırılması zamanı ilk növbədə məlumat bazası əldə edilir. Bu məlumat bazası Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyindən, Statistika Komitəsindən, Vergilər Nazirliyindən, Gömrük Komitəsindən və ayrı-ayrı təşkilatlardan əldə edilir. Bu bazaya əsaslanaraq hər bir tədiyyə növü üzrə potensial vergi məbləği və əvvəlki illərin yığım əmsalı da tətbiq edilməklə proqnoz müəyyən edilir.

11.4. DÖVLƏT BÜDCƏSİ LAYİHƏSİNİN TƏRTİBİ

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ci maddəsinə əsasən dövlət büdcəsinin layihəsi Azərbaycan Respublikasının Hökuməti tərəfindən tərtib edilir. Onun tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanılır və büdcə layihəsinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edildiyi günədək olan dövrü əhatə edir.

Dövlət büdcəsinin layihəsinin tərtibi-ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanmasıdır.

Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesinə yanvar ayının üçüncü on günlüyü ərzində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin mətbuatda dərc olunan qərarı ilə başlanılır. Bu qərara uyğun olaraq fevral ayının sonunadək müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən tərtib edilmiş ölkənin ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozları dəqiqləşdirilir və Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilir.

Dəqiqləşdirilmiş ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarına müvafiq olaraq, cari ilin mart ayının 31-dək Maliyyə Nazirliyi tərəfindən növbəti il və sonrakı üç il üçün dövlət və icmal büdcələrin ilkin ortamüddətli proqnozu (gəlirlər, xərclər, kəsir və maliyyələşmə) və İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən dövlət investisiya proqramının ilkin layihəsi tərtib edilir.

Cari ilin aprel ayının 15-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən növbəti büdcə ili üçün dövlət büdcəsinin ilkin layihəsi, büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, büdcə təsnifatının bölmələri səviyyəsində gəlir və xərclərin yuxarı həddi, dövlət borcları, prioritet xərclər, növbəti il və sonrakı üç il üçün icmal büdcə proqnozu, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası prosesi üçün zəruri olan qanunvericilik aktlarının layihələri və İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən dövlət investisiya proqramının ilkin layihəsi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim olunur. Nazirlər Kabineti isə müvafiq nazirlik, komitə və icra hakimiyyəti orqanları ilə birlikdə onları müzakirə edir.

Cari ilin may ayının 1-dək Maliyyə Nazirliyi növbəti il üçün dövlət büdcəsinin layihəsi və sonrakı üç il üçün icmal büdcə göstəricilərinin tərtibinə dair təlimat məktubu hazırlayır və büdcənin tərtibində iştirak edən təşkilatlara göndərir. Bu təlimatda aidiyyəti məlumatlarla yanaşı təşkilatlar və hər bölmə üzrə xərclərin yuxarı həddinə, cari xərclərə dair təsdiq olunmuş normalarla yanaşı, müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edilməsi üçün yardımçı sənədlər daxil olmaqla gəlirlərin və xərclərin təhlilinə (qiymətləndirilməsinə) dair məlumatlar

verilir.

Büdcə təşkilatlarının xərcləri müəyyən edilərkən onların büdcədənkənar vəsaitləri nəzərə alınır.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar təlimata uyğun olaraq hazırlanmış büdcə layihəsini cari ilin iyul ayının 1-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edirlər.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanların regional və yerli bölmələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının razılaşdığı formalarda və cari il mayın 1-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təlimat məktubuna uyğun olaraq növbəti büdcə ili və sonrakı üç il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri üzrə proqnoz layihələrini cari il iyunun 1-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yerli bölmələrinə təqdim edirlər.

Təqdim olunmuş büdcə layihələrində aşağıdakılar əks etdirilir:

■ funksional və iqtisadi təsnifatların paraqrafları üzrə keçən ildə faktiki və cari ilin sonuna gözlənilən büdcə xərclərinin məbləği, Naxçıvan Muxtar Respublikası, ölkənin şəhər və rayonları üzrə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş və cari ildə gözlənilən büdcə gəlirlərinin məbləği, hesablanmış büdcə gəlirlərinin keçən ildə faktiki və cari ildə gözlənilən məbləği, büdcə gəlirlərinin keçən ildə faktiki və cari ilin sonuna gözlənilən qalığı;

■ funksional və iqtisadi təsnifatın paraqrafları və Naxçıvan Muxtar Respublikası, respublikanın şəhər və rayonları üzrə keçən ildə əldə edilmiş büdcədənkənar gəlirlərin və xərclərin məbləği, gəlirlərin və xərclərin keçən ilin sonuna qalığı, cari ildə və növbəti büdcə ilində büdcədənkənar gəlirlərin və xərclərin məbləğləri;

■ funksional və iqtisadi təsnifatın paraqrafları və Naxçıvan Muxtar Respublikası, respublikanın şəhər və rayonları üzrə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş vergi ödəyicilərinin qrupları üzrə növbəti il üçün təklif olunan büdcə gəlirlərinin və xərclərinin həcmi, ödənilməli olan verginin və ödənişlərin məbləği, büdcə-vergi siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin qiymətləndirilməsinə dair göstəricilər;

■ iqtisadi və funksional təsnifatın, Naxçıvan Muxtar Respublikası, respublikanın şəhər və rayonları üzrə, habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş vergi ödəyicilərinin qrupları üzrə sonrakı üç il üçün gəlirlərin və xərclərin qiymətləndirilməsi;

■ maliyyələşdirmə mənbəyi göstərilməklə növbəti il və sonrakı üç il üçün iqtisadi və funksional təsnifatın paraqrafları üzrə investisiya layihələri üzrə xərclərin həcmi.

Avqust ayının 1-dək İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən cari ilin altı ayının faktiki nəticələri nəzərə alınmaqla növbəti il və sonrakı üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf proqnozları və dövlət investisiya proqramı dəqiqləşdirilərək Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilir. Bundan sonra Maliyyə Nazirliyi dəqiqləşdirilmiş iqtisadi və sosial inkişaf proqnozlarına və hazırlanmış proqramlara əsasən dövlət büdcəsinin layihəsinə gəlirləri və xərcləri yenidən hesablayır, lazım gəldikdə müvafiq dəyişikliklər və əlavələr edilir.

Dövlət büdcəsi layihəsinin dəqiqləşdirilmiş göstəricilərini əsas götürməklə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı iyul-avqust aylarında dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlarla və büdcə təşkilatları ilə, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının icra hakimiyyəti orqanları ilə, zərurət olduqda bələdiyyələrlə və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərlə alınmış büdcə layihələri üzrə müzakirələr aparır. Müzakirələrin nəticələri protokollarla rəsmiləşdirilir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən dövlət büdcəsinin tərtibi üçün lazım olan əsaslandırıcı materiallar və hesablamalar mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, habelə onların struktur bölmələrindən, dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən büdcə təşkilatlarından, zərurət yarandıqda mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq digər hüquqi şəxslərdən, bələdiyyələrdən və büdcədən kənar dövlət fondlarından tələb oluna bilər. Büdcədən maliyyələşən nazirlik, komitə, şirkət, baş idarə və digər büdcə təşkilatları xidmət etdikləri sahələr və xərc bölmələri üzrə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar hazırlamaqla Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi ilə razılaşdırılıb sentyabr ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim edilir.

Dövlət büdcəsindən maliyyə yardımları almaq istəyən bələdiyyələr cari ilin may ayının 1-dək aşağıdakı sənədləri və məlumatları Maliyyə Nazirliyinə təqdim edirlər:

- cari ilin gözlənilən və ötən ilin büdcəsinin faktiki nəticələri barədə arayış;
- növbəti büdcə ili üzrə yerli büdcələrin nəzərdə tutulan gəlirləri və xərcləri, dövlət büdcəsindən ayrılacaq dotasiyanın və digər maliyyə yardımlarının həcmi əsaslandırılması;
- ötən ildə yerli büdcənin icra vəziyyəti barədə auditor rəyi;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanının sorğusuna görə digər materiallar.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəriciləri cari ilin sentyabr ayının 15-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim edilir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi sonrakı üç il üçün icmal büdcəsinin göstəriciləri və büdcə sistemi haqqında qanunla müəyyən edilən digər sənədlərlə birlikdə sentyabr ayının 25-dək Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edilir.

Növbəti il üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrinin və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin tərtibi prosesində iştirak edən təşkilatlar tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilən sənədlərin vaxtında müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edilməməsi büdcənin tərtibi prosesinin pozulmasına səbəb olarsa, həmin təşkilatların vəzifəli şəxsləri qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət büdcəsinin layihəsi ilə birlikdə növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənədlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilir:

* növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi və qanun layihəsinə dair izahat;

* Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili və sonrakı üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;

* büdcə-vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;

* dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;

* büdcə gəlirləri təsnifatının, funksional, iqtisadi və inzibati təsnifatların paraqrafları səviyyəsində gəlirlərin və xərclərin layihəsi;

* növbəti il üzrə icmal büdcənin funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində layihəsi;

* növbəti il üzrə dövlət büdcəsi və icmal büdcənin, habelə sonrakı üç il üzrə icmal büdcənin layihələrinə uyğun olaraq mühüm investisiya layihələrini özündə ehs etdirən dövlət investisiya proqramının layihəsi;

* Azərbaycan Respublikasının ərazisi üzrə toplu maliyyə balansı;

* qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunması nəzərdə tutulduğu hallarda növbəti büdcə ili üzrə büdcədənkenar dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri;

* növbəti büdcə ili üzrə gəlirlərin və xərclərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri ilə (gəlirlərin təsnifatı üzrə, xərclərin funksional, iqtisadi və inzibati təsnifatının paraqrafları səviyyəsində) müqayisəsi;

* cari ilin icmal büdcəsinin gözlənilən icrasına dair məlumat;

* büdcədənkenar əməliyyatlara dair icmal hesabat;

* dövlət büdcəsi kəsirinin keçən büdcə ilində, faktiki və cari büdcə ilində

gözlənilən maliyyələşdirmə mənbələri barədə hesabat;

* müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi ona əlavə edilmiş digər sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müzakirəsinə və təsdiqinə təqdim edilir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi yuxarıda göstərilən sənədlərlə birlikdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə daxil olduğu tarixdən 10 gün ərzində mətbuatda dərc edilir.

11.5. BÜDCƏ LAYİHƏSİNİN MÜZAKİRƏSİ VƏ TƏSDİQİ

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsi və təsdiqi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Dövlət büdcəsinin layihəsi Milli Məclisin İqtisadi Siyasət Komitəsində müzakirə edilir. Nizamnaməyə müvafiq olaraq dövlət büdcəsi haqqında qanun üç oxunuşda qəbul edilir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin iclasında növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin müzakirəsində icra hakimiyyəti orqanları da iştirak edir.

Büdcə layihəsinin müzakirəsi zamanı Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin sədri qarşıdakı il üçün pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətləri barədə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə məlumat verir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində cari ilin dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq qanunla təsdiq edilir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində təsdiq edilmiş dövlət büdcəsi haqqında qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanır və bundan sonra qüvvəyə minir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi müəyyən olunmuş müddət ərzində təsdiq olunmadıqda, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Azərbaycan Respublikası Prezidenti) dövlət büdcəsi təsdiq olunanadək hər ay üzrə ötən ilin xərclərinin on ikidə biri qədərində (müdafiə olunmuş xərc maddələri üzrə tam) maliyyələşmənin aparılmasının müvəqqəti qaydalarını müəyyənləşdirir. Eyni qayda büdcədən kənar dövlət fondlarının idarəetmə və əməliyyat xərclərinə də şamil edilir.

Cari ilin dövlət büdcəsi haqqında Qanuna əlavə və dəyişikliklər edilməsi ilə

bağlı qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 2-ci bəndi nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli Məclis qarşısında məsələ qaldıra bilər.

Bu əlavə dəyişikliklər dövlət büdcəsinə yenidən baxılması zərurətini yaratdığı təqdirdə “Büdcə sistemi haqqında” Qanunun müvafiq maddələrinin müddəaları tətbiq olunur.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanunla aşağıdakı əsas göstəricilər təsdiq olunur:

- ✦ gəlirlərin və xərclərin ümumi məbləği;
- ✦ vergilərin dərəcələri;
- ✦ mədaxil mənbələri üzrə gəlirlərin məbləği;
- ✦ mənbələr üzrə qrantlar və transfertlər;
- ✦ ayrı-ayrı gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü və ayırma normaları;
- ✦ funksional və iqtisadi təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində xərclərin məbləği;

✦ Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən qrantların, dotasiyaların, subsidiyaların və subvensiyaların məbləği;

✦ büdcə ssudalarının ümumi məbləği və istiqamətləri;

✦ daxili və xarici dövlət borclarının faizləri və əsas məbləğləri üzrə ödənişlər;

✦ dövlətin üçüncü tərəf qarçısında öhdəliyinin yuxarı həddi;

✦ sair beynəlxalq öhdəliklərin məbləği;

✦ ehtiyat fondlarının məbləği;

✦ daxili və xarici dövlət borcunun, dövlət zəmanətinin, o cümlədən büdcə ili ərzində cəlb edilən və əvvəlki illərdə alınmış və növbəti büdcə ilinin sonunadək qaytarılması nəzərdə tutulan daxili və xarici dövlət borcunun yuxarı hədləri (limitləri);

✦ xərclərin maliyyələşdirilmə ardıcılığı;

✦ dövlət büdcəsinin müdafiə olunan xərc maddələri;

✦ dövlət büdcəsi kəsirinin yuxarı həddinin məbləği;

✦ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun gəlirləri nəzərə alınmadan icmal büdcə kəsirinin yuxarı həddinin məbləği;

✦ icmal büdcənin xərclərinin yuxarı həddinin məbləği;

✦ təsdiq olunması zəruri hesab edilən digər göstəricilər.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən büdcə təşkilatlarına və onlar tərəfindən tədbirlərin keçirilməsinə ayrılan vəsaitin məbləği qanunla təsdiq olunmuş xərc maddələri çərçivəsində inzibati təsnifata uyğun olaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi təsdiq edildikdən və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada imzalandıqdan sonra mətbuatda dərc olunur.

Maliyyə Nazirliyi növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin təsdiq olunmuş göstəriciləri əsasında onun büdcə təsnifatına uyğun olaraq mənbələr üzrə gəlirlərinin və xərclərinin rüblük, zəruri hallarda aylıq bölgüsünü müəyyən edir.

Təsdiq olunmuş dövlət büdcəsinin göstəriciləri, gəlir və xərclərin bölgüsü müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən bir ay müddətində büdcə təşkilatlarına çatdırılır.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən cari il dekabrın 25-dək dövlət investisiya proqramına daxil edilmiş və maliyyələşməsi dövlət büdcəsinin əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərindən həyata keçirilən layihələrin icra vəziyyətinə baxılır və bunun əsasında icrası növbəti ilə keçəcək layihələr də nəzərə alınmaqla, növbəti ilin dövlət büdcəsində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin bölgüsü həmin il yanvarın sonunadək müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin təşkilatlar üzrə bölgüsündə nəzərdə tutulmuş ayrımələrin müəyyən olunmuş müddətdə büdcə təşkilatlarına çatdırılmasına görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

11.6. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN İCRASININ TƏŞKİLİ

Dövlət büdcəsi müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, onların tabeliyindəki təşkilatlar tərəfindən dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə icra edilir.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların vəzifəli şəxsləri tabeliyində olan müəssisələrin həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatlarına, xərc normalarına və müvafiq maliyyə qaydalarına riayət etməmələrinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bu qaydalara riayət etməyən, o cümlədən vəsaitin hərəkətinə və istifadəsinə dair məlumatı təqdim etməyən, həmin vəsaitin təyinatını dəyişən büdcə təşkilatlarına qarşı qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş tədbirlər həyata keçirilə bilər.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar, habelə onların regional və yerli bölmələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə razılaşıdırılmış formalara uyğun olaraq aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla gəlirlərin təsnifatı üzrə hesabatları aidiyyəti üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və ya onun yerli bölmələrinə təqdim edirlər.

Büdcə təşkilatları və dövlət büdcəsindən maliyyə yardımları alan təşkilatlar həmin vəsaitlərdən istifadə barədə müəyyən olunmuş qaydada aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla funksional, iqtisadi və inzibati təsnifat üzrə hesa-

batları müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edirlər. Zərurət yarandıqda, təsdiq olunmuş büdcə ayrılmaları həddində funksional təsnifatın bölmələri daxilində, iqtisadi təsnifatın bölmə, köməkçi bölmə, paraqraflar, maddə və yarım-maddələri arasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən dəyişikliklər edilə bilər.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində gəlirlər və büdcə kəsininin maliyyələşdirilməsi üzrə nəzərdə tutulmuş vəsaitlər təsdiq edilmiş məbləğdən az daxil olduqda, funksional və iqtisadi təsnifat üzrə xərclər (müdafiə olunan xərc maddələri istisna olmaqla) mütənasib şəkildə, inzibati təsnifat üzrə xərclər isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada azaldıla bilər.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində dövlət büdcəsinin yerli gəlir və xərclərinin tənzimlənməsi üçün cari ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan vəsaitin məbləği müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən 20 faizədək artırıla və yaxud gəlirlərin proqnozuna nisbətən əlavə daxil olan vəsait azaldıla bilər.

Dövlət büdcəsinin kassa icrası dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət büdcəsinin kassa icrası büdcə gəlirlərinin daxil olmasını və xərclərinin büdcə təsnifatına uyğun olaraq xəzinədarlıq vasitəsilə ünvanlı istifadəsini təmin edən icra mexanizmidir. Dövlət xəzinədarlığı dövlət maliyyəsindən istifadə sahəsində şəffaflığı təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsindən maliyyələşən bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar üzrə maliyyə əməliyyatlarının müvafiq uçot qaydalarına uyğun uçotunu aparır.

Dövlət büdcəsinə bütün daxilolmalar və ödəmələr, büdcədən kənar haqlar (ödənişlər), büdcədən kənar dövlət fondları (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun gəlirləri, əməliyyat xərcləri, beynəlxalq banklarda və digər maliyyə institutlarında vəsaitin yerləşdirilməsi ilə bağlı xərclər istisna olmaqla) dövlət büdcəsinin kəsininin bağlanması üçün dövlət zəmanəti ilə alınmış borclar üzrə əməliyyatlar və digər dövlət maliyyə əməliyyatları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə edilir.

Büdcə ili ərzində vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığı (sərbəst qalıq) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən idarə oluna və ya idarəetməyə verilə bilər. Sərbəst qalığın idarəetməyə verilməsi qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin xarici valyutada daxil olan hissəsinin xarici valyuta ilə ödəniləcək dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən xərclərinin konvertasiya edilmədən xarici valyutada birbaşa icrası müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir.

Xarici valyutada dövlət büdcəsinə daxilolmalar hər hesabat ayının sonunda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi manatın xarici

valyutalara nisbətde rəsmi məzənnəsi ilə yenidən qiymətləndirilir.

Manatın xarici valyutalara nisbətde məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində yaranan qazanc və ya itki yenidən qiymətləndirmənin nəticəsi kimi dövlət büdcəsinin müvafiq hesabat dövrünün sonuna fakt üzrə onun gəlirlərində və ya xərclərində əks etdirilir, həmçinin dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabının qalığında nəzərə alınır.

Yenidən qiymətləndirmə nəticəsində yaranan qazanc və ya itki dövlət büdcəsinin kassa icrasına aid olunmur və "Büdcə sistemi haqqında" Qanunun maddələrinə uyğun olaraq təsdiq olunmuş göstəricilərdən kənarlaşma kimi qəbul edilmir.

Büdcə təşkilatlarının satın aldığı mallara, qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə dövlət xəzinədarlığı tərəfindən qabaqcadan dövlət (büdcə) öhdəlikləri götürülür və bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditor borcları xəzinədarlıq tərəfindən ödənilir.

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində qəbul edilmiş öhdəliklər üzrə əməliyyatlar nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla, büdcə ili qurtardıqdan sonra həyata keçirilə bilməz. Belə öhdəliklər üzrə ödəmələr növbəti büdcə ilindəki ayırmalar hesabına təmin olunur.

İlin sonuna bütün xəzinə hesablarının qalıqları dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabına (məqsədli təyinatlı maliyyələşmələr istisna olmaqla) köçürülür. Bu vəsaitin növbəti ilin dövlət büdcəsi xərclərinin onikidə birinədək hissəsi həmin ilin aidiyyəti büdcə xərclərinin ödənilməsinə və dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla dövlət büdcəsinin icrası prosesində iqtisadi təsnifatın müvafiq bölmə, köməkçi bölmə, paraqraf, maddə və yarım maddələrində nəzərdə tutulmuş birdəfəlik təyinatlı vəsaitlər üzrə yaranmış qənaət dövlət büdcəsinin ehtiyat fonduna yönəldilərək, digər tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə sərf edilə bilər.

Dövlət xəzinədarlığının öhdəsində olan nağd pul vəsaiti onun vahid hesabında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş müvəkkil banklarda saxlanılır.

Vahid xəzinə hesabının idarə edilməsinin və bu hesabdən vəsaitin silinməsinə sərəncam verilməsinin müstəsna səlahiyyəti dövlət xəzinədarlığına məxsusdur. Dövlət xəzinədarlığının razılığı olmadan bu hesabdən hər hansı formada vəsaitin köçürülməsi və ya götürülməsi qadağandır.

Büdcə təşkilatları əldə etdikləri büdcə və büdcədən kənar gəlirləri qanunla bu gəlirlərin vergilərə cəlb edilməsi halda, həmin vergiləri ödədikdən sonra tam həcmdə və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, 2 bank

günü ərzində vahid xəzinə hesabına köçürməlidirlər.

Dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatın layihəsi və icmal hesabat müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən hazırlanır.

Büdcə təşkilatları tərəfindən malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Dövlət büdcəsindən və Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar dövlət xəzinədarlığının yazılı icazəsi olmadan bank hesabı açma və ya belə hesabdən istifadə edə bilməzlər. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada dövlət xəzinədarlığı əvvəllər verdiyi icazəni geri çağırma bilər.

Dövlət büdcəsinin hesabatı-qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş dövr ərzində büdcə təşkilatlarının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına dövlət büdcəsinin icrası haqqında təqdim etdiyi hesabatdır.

Dövlət büdcəsinin icrası barədə aylıq hesabat növbəti ayın 25-dək tərtib olunur və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edilir. Hesabatda dövlət büdcəsinin icrası funksional və iqtisadi təsnifat əsasında ilin əvvəlindən artan yekunla əks etdirilir.

Dövlət büdcəsinin icrası barədə rüblük hesabat növbəti rübün birinci ayının sonunadək Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edilir. Hesabat mətbuatda dərc edilir. Rüblük hesabatda başqa göstəricilərlə yanaşı, gəlir və xərclərin icrasının müqayisəli təhlili verilir. Xərclərin maliyyələşdirilməsində faktiki göstəricilərlə təsdiq olunmuş rəqəmlər arasında fərq yarandıqda, hesabatda bu fərqlə bağlı izahat və dövlət əhəmiyyətli layihələrə dair məlumatlar da əks olunur.

Dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabat və müvafiq qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanaraq növbəti ilin aprel ayının 25-nə kimi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə təqdim edilir. Hesabat özündə digər məlumatlarla yanaşı bütün dövlət borcları, il ərzində götürülən borclar və vergilər, dövlət təminatları, buraxılmış dövlət istiqrazları və ehtiyat fondundan il ərzində istifadə haqqında məlumatları əks etdirir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti qeyd olunan sənədləri may ayının 5-nə kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir.

Dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabat və müvafiq qanun layihəsi təsdiq olunmaq üçün növbəti ilin may ayının 15-dən gec olmayaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim olunur. Hesabat özündə digər məlumatlarla yanaşı bütün dövlət borcları, il ərzində götürülən dövlət borcları, o cümlədən buraxılmış dövlət qiymətli kağızları və verilən dövlət zəmanətləri və dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun,

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondunun vəsaitlərindən il ərzində istifadə haqqında məlumatları da əks etdirir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrası barədə hesabat dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və dövlət xəzinədarlığı tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi formalarda aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla gəlirlərin təsnifatı üzrə təqdim edilmiş hesabatlar əsasında hazırlanır.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası öz nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin icrası barədə hesabatlara və müvafiq qanun layihələrinə dair rəy verir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təqdim olunmuş sənədləri müzakirə edir və müvafiq hesabat ili üzrə dövlət büdcəsinin icrası barədə qanunu aşağıdakı əsas göstəricilər daxil olmaqla təsdiq edir:

- müvafiq olaraq gəlir və xərclərin icrası üzrə ümumi məbləğ;
- gəlirlərin mədaxil mənbələri üzrə icrasının məbləği;
- manatın xarici valyutalara nisbətdə məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində yaranan qazanc və ya itki;
- funksional təsnifata uyğun olaraq paraqraflar səviyyəsində xərclərin icrasının məbləği;
- dövlət büdcəsinin kəsirinin (defisit) və ya büdcə artıqlığının (profisit) yuxarı həddinin məbləği;
- cari il yanvarın 1-nə dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabında qalığı.

İcmal büdcənin icrası barədə rüblük və illik hesabatlar (büdcənin gəlirləri, xərcləri, dövlət borcunun məbləği, kreditlər və s. məlumatlar da daxil olmaqla) mətbuatda dərc edilir.

Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və onun Hesablama Palatası həyata keçirir.

Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti öz səlahiyyətləri daxilində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı da həyata keçirir.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən büdcə təşkilatlarının rəhbərləri onlara tabe təşkilatlarda gəlir və xərclərin müəyyən edilmiş qaydada uçotunun aparılması və vəsaitin təyinatı üzrə istifadəsinə görə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində maliyyə qaydaları pozulduqda müvafiq icra hakimiyyəti orqanı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada tədbirlər həyata keçirir.

11.7. NAXÇIVAN MR-İN BÜDCƏSİNİN VƏ YERLİ (BƏLƏDİYYƏ) BÜDCƏLƏRİNİN TƏRTİBİ, TƏSDİQİ VƏ İCRASI

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyaları ilə, “Büdcə sistemi haqqında” Qanunla və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş dövlət vergiləri, digər ödənişlər, həmin vergi və ödənişlərə görə hesablanmış faiz və sanksiyalar, habelə digər daxilolmalar hesabına formalaşır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin vəsaiti Muxtar Respublikanın sosial və iqtisadi inkişafı, əhəlinin rifahının yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istifadə edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin layihəsi “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmiş dövlət büdcəsinin təqviminə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq tərtib olunur.

Növbəti il üzrə Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi cari ilin dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi tərəfindən təsdiq edilir və Naxçıvan Muxtar Respublikasının mətbuatında dərc olunur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin icrası “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa və Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin kassa icrası dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin icrasına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi həyata keçirir.

Yerli (bələdiyyə) büdcə bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, bələdiyyələrin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir.

Yerli büdcənin tərtibi və icrası büdcə sisteminin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş ümumi prinsipləri əsasında və Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan Vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Yerli (bələdiyyə) büdcənin layihəsi bələdiyyə ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrin və digər hüquqi şəxslərin, habelə fiziki şəxslərin təsərrüfat fəa-

liyyətinin qiymətləndirilməsi, sosial-iqtisadi proqnozlar və məqsədli proqramlar əsasında formalaşır.

Dövlət büdcəsindən dotasiya almaq nəzərdə tutulduqda yerli büdcənin layihəsi "Büdcə sistemi haqqında" Qanunun 11.14-cü maddəsi ilə müəyyən edilən sənədlər və məlumatla birgə may ayının 1-dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim olunur.

Yerli büdcə layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanır və büdcə layihəsinin bələdiyyə iclasına təqdim edildiyi günədək davam edir. Yerli büdcə layihəsinin tərtibinə və bələdiyyə iclasına təqdim edilməsinə bələdiyyə sədri cavabdehdir və bu məqsədlə bələdiyyənin daimi və başqa komissiyalarını, bələdiyyə qulluqçularını və mütəxəssisləri cəlb edir.

Növbəti büdcə ili üçün yerli büdcə haqqında qərar layihəsi müvafiq sənədlərlə birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq bələdiyyə iclasına təqdim edildiyi tarixdən 10 gün ərzində yerli əhalinin onunla tanış olması məqsədi ilə dərc edilir.

Növbəti büdcə ili üzrə yerli büdcənin layihəsi bələdiyyənin qərarı ilə cari ilin dekabr ayının 25-dən gec olmayaraq təsdiq edilir.

Yerli büdcənin kassa icrası bələdiyyənin müraciəti əsasında dövlət xəzinədarlığı vasitəsi ilə və ya qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər üsullarla həyata keçirilə bilər.

Bələdiyyələrin gəlir və xərc əməliyyatları onların müraciətləri əsasında dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirildikdə uçot-hesabatın təşkili üzrə texniki xidməti dövlət xəzinədarlığı təmin edir. Bələdiyyələrin maliyyə əməliyyatları dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilmədiyi hallarda, bələdiyyələr üzrə ödəmə və uçot-hesabat işlərinin aparılması qaydaları qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Bələdiyyələr büdcə ilindən sonrakı ilin birinci iş günü gəlir və xərclər üzrə əməliyyatların dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilməsindən imtina edə bilərlər.

Yerli büdcələrin icrası prosesində bələdiyyələr büdcənin dəqiqləşdirilməsi barədə qərar verə və dövlət büdcəsindən alınmış məqsədli vəsait istisna olmaqla, mədaxil və məxaric maddələrində büdcə təsnifatı üzrə təsdiq edilmiş təxsisat həddində dəyişikliklər apara bilərlər.

Yerli büdcələrin icrası zamanı qəbul edilmiş öhdəliklər üzrə əməliyyatlar büdcə ili qurtarıqda başa çatır və istifadə olunmayan vəsait bələdiyyələrin sərəncamında qalır.

Bələdiyyələr maliyyə əməliyyatları apararkən bütün maliyyə qaydalarına riayət edilməsinə və maliyyə vəsaitindən təyinatı üzrə istifadə olunmasına görə

məsuliyyət daşıyırlar.

Yerli büdcənin icrası haqqında illik hesabat bələdiyyələrin nizamnaməsində müəyyən edilmiş qaydada təsdiq edilir və bu barədə bələdiyyənin ərazisində yaşayan əhaliyə məlumat verilir.

Yerli büdcələrin icrası prosesində mədaxil mənbələri üzrə daxil olan vəsait azalarsa və bu, büdcə kəşirinin son həddinin aşmasına səbəb olarsa, müdafiə olunan xərc maddələri istisna olmaqla, digər xərclərə sekvestr tətbiq edilir.

Yerli büdcənin icrasına, o cümlədən sərf edilən vəsaitin təsdiq edilmiş büdcə göstəricilərinə uyğunluğuna nəzarət bələdiyyə tərəfindən həyata keçirilir və bu məqsədlə müstəqil auditorlar cəlb edilir.

Qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının bələdiyyələrə verdikləri səlahiyyətlərin yerinə yetirilməsi üçün ayırdıqları maliyyə vəsaitinin istifadəsinə nəzarəti həmin orqanlar həyata keçirirlər.

FƏSİL 12

BÜDCƏDƏNKƏNAR XÜSUSİ FONDLAR.

EHTİYAT VƏ MƏQSƏDLİ BÜDCƏ FONDLARI

12.1. BÜDCƏDƏNKƏNAR FONDLARIN SOSIAL - İQTİSADI MƏZMUNU

Müasir sivilizasiyanın inkişafı gedişində cəmiyyət insanların sosial müdafiəsinin zəruriliyi nəticəsinə gəlmişdir. Bu məqsəd üçün büdcə mənbələri, müəssisələrdə ictimai istehlak fondları yaradılır.

İctimai istehlak fondları təhsil və səhiyyə müəssisələrinin, əmək qabiliyyəti olmayan və yaşlı vətəndaşların saxlanılmasının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir və ayrı-ayrı qrup əhaliyə (tək analara və çoxuşaqlı ailələrə, ailə başçısını itirənlərə, işsizlərə və s.) maddi yardım üçün istifadə edilir.

Vətəndaşların sosial müdafiəsinə ayrılan vəsaitin həcmi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, maddi istehsal sahəsinin vəziyyətindən bilavasitə asılıdır. Əhalinin sosial müdafiəsi üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsi fondunun formalaşmasının mənbəyi əmək qabiliyyətli vətəndaşların yaratdıqları və sonralar büdcə və büdcədənkənar fondlar vasitəsi ilə yenidən bölgüdən keçən milli gəlirdir.

Büdcə və büdcədənkənar dövlət fondlarına toplanan pul vəsaitləri dövlət tərkibindən sosial müdafiənin həyata keçirilməsinə yönəldilir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq sosial təminatə və sosial sığortaya ayrılan vəsait dövlət büdcəsindən çıxarılmış və onun əsasında büdcədənkənar fond yaradılmışdır. Bu kimi fəaliyyət mərkəzi hakimiyyət orqanlarının aşağıdakılara sөy göstərməsindən ibarətdir:

1) qanunvericilik orqanlarının dövlət vəsaitinin əhalinin sosial müdafiəsinə istifadəsi üzərində nəzarəti gücləndirmək;

2) büdcədənkənar fondların büdcələrinin icrasını dövlət icra hakimiyyətinin sahəsindən çıxararaq xüsusi yaradılmış fondun idarəetmə orqanına vermək;

3) məqsədli büdcədənkənar fondların formalaşması və istifadəsinin dəqiq mexanizmini yaratmaq, bu fondların formalaşması mənbələrinin kəmiyyəti ilə onların istifadə etdikləri vəsaitin məbləğini müqayisə etmək;

4) dövlət büdcəsinin yükünü azaltmaqdır ki, bu məqsəd üçün böyük vəsait sərf edilir.

Büdcədənkənar fondlar pul münasibətlərinin bölgü və yenidən bölgüsünün məcmusudur ki, onun nəticəsində büdcəyə daxil olmayan və bir qayda olaraq məqsədli təyinatə malik olan maliyyə resursları-fondları formalaşır.

Büdcədənkənar fondlar bölüşdürücü və nəzarət funksiyasını yerinə yetirirlər.

Bölüşdürücü funksiya milli gəlirin bir hissəsinin əhalinin bəzi sosial qruplarının xeyrinə büdcədənənar fondlar vasitəsi ilə yenidən bölgüsünü ifadə edir.

Nəzarət funksiyası - istehsal və yaxud sosial proseslərdə yaranmış kənarlaşma haqqında cəmiyyəti məlumatlandırmaqda təzahür edir.

Büdcədənənar fondlar büdcə kimi sosial proseslərin dövlət tənzimlənməsinə yardım edir. Milli gəlirin əhalinin sosial təbəqələri arasında daha düzgün bölüşdürülməsinə təsir edir.

Formalaşma mənbəyindən, təyinatı və istifadəsi miqyasından asılı olaraq büdcədənənar fondlar mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlara ayrılır.

Mərkəzləşdirilmiş büdcədənənar dövlət fondları ümumdövlət əhəmiyyətinə malikdir və ümumdövlət vəzifələrinin həll edilməsi üçün istifadə edilir.

Azərbaycan Respublikasında mərkəzləşdirilmiş (dövlət) büdcədənənar fondlarına aiddir:

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu;
- İcbari Tibbi Sığorta Fondu;
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu.

Əksəriyyət mərkəzləşdirilmiş büdcədənənar fondların vəsaitləri Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Konstitusiyaya hüquqlarının qorunmasının maliyyə təminatı rolunu oynayır.

Qeyri-mərkəzləşdirilmiş büdcədənənar fondlara aşağıdakılar aiddir:

- regional və bələdiyyə hakimiyyət orqanlarının qərarları üzrə regional və yerli məsələlərin həlli üçün yaradılan büdcədənənar fondlar;
- sahə məsələlərinin həlli üçün (elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləmələri fondu) yaradılan büdcədənənar fondlar.

Büdcədənənar fondların mənbələri.

Büdcədənənar fondların formalaşmasının mənbələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və yerli hakimiyyət orqanlarının qərarları ilə müəyyən edilmiş məcburi ödənişlər (sığorta haqları);
- hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü haqları;
- azad pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsindən əldə edilmiş gəlirlər.

“Sosial Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli Qanununa uyğun olaraq büdcədənənar dövlət fondunun mənbəyi vahid sosial vergi ilə yanaşı sığorta haqlarıdır ki, bu da ayrıca olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna və İcbari Tibbi Sığorta Fonduna keçirilir.

Sığorta haqlarının ödəyiciləri təşkilatlar, fərdi sahibkarlar və fiziki şəxslərdir. Sığorta haqlarının ödəyicilərinə həm də fərdi qaydada sahibkarlıq və əmək fəa-

liyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər (vəkillər, prokurorluq və vergi orqanları işçiləri, notariuslar) aiddir.

Büdcədənkənar dövlət sosial-müdafə fondlarının vəsaitlərinin ən sanballı mənbəyi sığorta haqlarıdır.

Dövlət və ərazi büdcədənkənar fondları (regional və yerli) müvafiq olaraq dövlət, regional və bələdiyyə mülkiyyətindədir.

Büdcədənkənar fondların büdcə layihələrini bu fondların orqanları tərtib edir və icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən növbəti büdcə ili üçün büdcə layihəsi ilə eyni vaxtda təqdim edilən sənədlər və materiallar ilə birlikdə qanunvericilik orqanına təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikasının büdcədənkənar dövlət fondları Milli Məclis tərəfindən qanun formasında növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə eyni vaxtda müzakirə və təsdiq edilir.

Büdcədənkənar dövlət fondlarının icrası haqqında hesabatlar fondların idarəetmə orqanları tərəfindən tərtib edilir və Milli Məclisdə qanun formasında müzakirə və təsdiq edilmək üçün Azərbaycan Respublikasının Hökuməti tərəfindən təqdim edilir.

Büdcədənkənar dövlət fondlarının büdcəsi üzərində nəzarəti Azərbaycan Respublikasının büdcə səviyyələri icrasına nəzarəti təmin edən orqanlar həyata keçirirlər.

Büdcədənkənar fondlarda dövlət resurslarının xeyli hissəsi toplanır. Hal-hazırda büdcədənkənar dövlət fondlarına daxil olan vəsaitlərin dövlət maliyyə resurslarında payı təxminən 13% təşkil edir.

12.2. BÜDCƏDƏNKƏNAR DÖVLƏT FONDLARININ XARAKTERİSTİKASI

Büdcədənkənar dövlət fondları büdcə qanunvericiliyinə uyğun olaraq dövlət tərəfindən hüquqi şəxs qismində təsis edilmiş və dövlət büdcəsindən kənar müstəqil büdcəyə malik olan məqsədli dövlət maliyyə fondlarıdır. Büdcədənkənar fondlar dövlət maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir. Onların yaradılmasında əsas məqsəd vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının reallaşdırılması və sosial-iqtisadi xarakterli bəzi tələbatların ödənilməsindən ibarətdir.

Büdcədənkənar dövlət fondlarının yaradılmasının zəruriliyi hər şeydən əvvəl dövlət üçün maliyyə resurslarının daha səmərəli istifadə edilməsi, habelə sosial siyasətin uğurla həll edilməsindən irəli gəlir.

Cəmiyyətin məqsədi - ehtiyacı olan vətəndaşlara yardım etməkdən ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq məqsədli maliyyə resurslarına, onların dövlət və əra-

zilər səviyyəsində təmərküzləşməsinin məqsədyönlülüynə real tələbat yararır. Bu məqsədlə büdcədənənar fondlar dövlət və yerli səviyyələrdə yaradılır.

Müasir mərhələdə büdcədənənar fondların əhəmiyyəti durmadan artır. Ona görə də “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda büdcədənənar fondların ümumi prinsipləri, hüquqi statusu və təyinatı öz əksini tapmışdır ki, onun da əsas mahiyyəti bu fondların dövlət hakimiyyət orqanlarının müvafiq aktlarına əsasən yaradılmasıdır.

Büdcədənənar fondlar pul vəsaitlərinin xüsusi formasıdır. Büdcədənənar dövlət fondları büdcə sisteminə daxil olmur, çünki təbii resurslardan (neft, qaz, və s.) əldə edilən gəlirlərin hər hansı bir büdcədənənar dövlət fondunda yığılması və ya sosial, investisiya və s. yönümlü bu fondun yaradılması artıq maliyyə vəsaitlərinin büdcə sistemindən kənarəda toplanmasını şərtləndirir.

Büdcədənənar dövlət fondları dövlət və yerli icra hakimiyyətləri orqanları tərəfindən idarə edilir və məqsədli təyinatə malikdir.

Büdcədənənar dövlət fondlarının vəsaitləri dövlət mülkiyyətindədir. Büdcədənənar dövlət fondlarının vəsaitləri Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin bütün büdcə səviyyələrinin tərkibinə daxil olmuş qanunla nəzərdə tutulmuş məqsədlərə götürülə bilməz. Büdcədənənar fondların bir neçə müəyyənliyini vermək olar.

İqtisadi kateqoriya kimi büdcədənənar fondlar dedikdə maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi çərçivəsindən kənarəda çıxarılmış, ayrı-ayrı dövlət vəzifələrinin həll edilməsi üçün müəyyən edilmiş pul vəsaiti fondlarının bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi ilə əlaqədar (iqtisadi) münasibətlər başa düşülür.

Mahiyyətinə görə büdcədənənar fondlar dövlətin milli gəlirinin müəyyən hissəsinin sosial-iqtisadi məqsədlər üçün yenidən bölgüsü və istifadəsi formalarından, metodlarından biridir.

Maddi məzmunə görə büdcədənənar fondlar dedikdə dövlət hakimiyyət orqanlarının sərəncamında və idarəçiliyində olan, ciddi məqsədli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş maliyyə resurslarının məcmusu başa düşülür.

Büdcədənənar fondların yaradılması qaydası müəyyən maliyyə hüquqları ilə tənzimlənilir. Büdcədənənar fondlar aşağıdakı əhəmiyyətli vəzifələrin həll edilməsi üçün yaradılır:

- iqtisadiyyatın üstün sahələrinin əlavə vəsaitlərlə təmin edilməsi;
- əhalinin sosial xidmətlərinin genişləndirilməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, büdcədənənar fondlar dövlət büdcəsindən xeyli əvvəl meydana gəlmişdir. Belə ki, dövlətin funksiyalarının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq daha yeni-yeni xərclərin maliyyələşdirilməsi mənbəyinə ehtiyac duyulurdu. Bunun üçün vəsaitlər xüsusi fondlarda cəmləşdirilirdi. Fondların və-

saitləri ciddi məqsədli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş tədbirləri həyata keçirdikdən sonra öz fəaliyyətini dayandırır. Beləliklə, fondların sayı daimi deyildi. Belə ki, bir fond meydana gəlir, digərləri isə ləğv edilir, lakin bütövlükdə dövlətin yeni-yeni funksiyaları meydana gəldikcə onların maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş fondların həm sayı, həm də həcmnin artması müşahidə edilirdi.

Sonralar fondların sayının çoxluğu onların idarə edilməsinə çətinlik yaradır. Maliyyə sisteminin inkişafının müəyyən mərhələsində müxtəlif fondların birləşməsi nəticəsində dövlət büdcəsi yaranmış və bu da bir fondda vəsait çatışmadıqda digər fondun vəsaiti hesabına ödənilməsinə imkan vermişdi. Dövlət büdcəsini ölkə parlamentinin təsdiqi təcrübəsinin başlanması ilə büdcə qanun şəklini alır. Büdcə vəsaitindən bu fondların əsas fərqi onların məqsədli təyinatı üzrə istifadə edilməsindən ibarətdir.

Müasir dövrdə hər bir dövlətdə, hər bir hakimiyyət səviyyəsində büdcələr tərtib və icra edilir. Lakin indiyədək dövlətlər büdcədən kənar fondların yaradılmasından imtina etməmişlər. Hazırda büdcədən kənar fondların formalaşmasına yanaşmada iqtisadçılar arasında müəyyən fikir ayrılığı mövcuddur. Ayrı-ayrı dövlət vəzifələrinin yerinə yetirilməsinin maliyyələşdirilməsinin ciddi məqsədli təyinatla malik olan büdcədən kənar fond şəklində vəsaitlərin büdcə çərçivəsindən kənara çıxarılması həm müsbət, həm də mənfi tərəflərə malikdir. Bir qrup iqtisadçıların fikrinə görə:

■ büdcədən kənar fondların formalaşması ilə həm ayrı-ayrı sosial və həm də iqtisadiyyat sahələrinin prioritet istiqamətlərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlətdə əlavə pul vəsaiti əmələ gəlir;

■ büdcədən kənar fondların vəsaitləri icmal büdcənin kəsirinin örtülməsi üçün daha əlverişli mənbə hesab edilir.

■ büdcədən kənar fondların müvafiq büdcələrinin muxtariyyətliliyi nəzəri cəhətdən onların vəsaitlərinin daha səmərəli istifadəsi üzərində nəzarəti təmin etməyə imkan verir.

Digər qrup iqtisadçıların fikrincə, hər hansı dövlət xərclərinin büdcə çərçivəsindən kənara çıxarılmasının özü onun icrasının şəffaflığını şübhə altına alır və sui-istifadə üçün şərait yaradır.

Büdcədən kənar fondlar üçün pul vəsaitlərinin yaradılması və istifadəsinin xüsusi sistemi fəaliyyət göstərir.

Bütövlükdə büdcədən kənar fondların gəlirlərinin formalaşmasının mənbəyini milli gəlir təşkil edir ki, onun da yenidən bölgüsü prosesində fondlar yaradılır.

Milli gəlirin toplanması və yenidən bölgüsünün əsas metodlarına aşağıdakılar aiddir:

- xüsusi vergi və yığımlar;
- müvafiq səviyyəli büdcələrin əvəzsiz subsidiyaları və yaxud büdcələrin vergi gəlirlərindən müəyyən ayırmalar şəklində vəsaitlər;
- borc vəsaitləri.

Azərbaycan Respublikasında büdcədənkənar fondların gəlirləri isə aşağıdakı mənbələr hesabına yaradılır:

- qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş məcburi ödənişlər (sosial sığorta haqları, transfertlər, müəssisə və təşkilatların əmək haqqı fondlarından, balans mənfəətindən məcburi ayırmalar, kommersiya və sahibkarlıq fəaliyyətindən daxilolmalar);

- fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü haqları;
- qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər gəlirlər.

Büdcədənkənar fondların vəsaitlərinin istifadəsinin (xərclərin) əsas istiqamətlərindən biri mühüm sosial vəzifələrin maliyyələşdirilməsindən ibarətdir, o cümlədən:

- əhalinin sosial müdafiəsinə (büdcədənkənar fondlarda cəmləşdirilmiş vəsaitlər pensiya, müavinət, yardım, təqaüd və s. ödənilməsi üçün vəsaitlərin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin toplanmasına imkan verir);

- əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə;
- işsiz əhalinin sosial istiqamətləndirilməsinə;
- əhaliyə sosial xidmət göstərilməsinə.

Büdcədənkənar dövlət fondlarının layihəsi bu fondları idarə edən orqanlar tərəfindən tərtib edilərək icra hakimiyyəti orqanlarının (Azərbaycan Respublikası Hökumətinin) müzakirəsinə verilir və sonra təsdiq edilmək üçün Milli Məclisə təqdim edilir. Büdcədənkənar dövlət fondları qanun formasında növbəti maliyyə ilinə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanunla eyni vaxtda təsdiq edilir.

Büdcədənkənar dövlət fondlarının xərcləri Azərbaycan Respublikasının Dövlət Xəzinədarlıq sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası büdcədənkənar dövlət fondlarının büdcəsinin icrası haqqında hesabat fondun idarəetmə orqanı tərəfindən tərtib edilir.

Büdcədənkənar fondların büdcələri müvafiq səviyyəli büdcələrin icrasını təmin edən orqanlar tərəfindən icra edilir. Büdcədənkənar fondların büdcələrinin icrasına nəzarət müvafiq səviyyəli büdcələrin icrasına nəzarəti həyata keçirən orqanlara həvalə edilmişdir.

Məqsədli təyinatına görə büdcədənkənar fondları sosial və iqtisadi fondlara bölmək olar. Bundan başqa, büdcədənkənar fondların sahə və sahələrarası növləri də fərqləndirilir.

Sosial fondlar əhaliyə sosial yardımın həyata keçirilməsi məqsədi ilə yaradılan pul vəsaiti fondudur və aşağıdakı ehtiyaclara yönəldilir:

- yaşa görə sosial təminat;
- xəstəliyə, əlilliyə, ailə başçısını itirdiyinə, doğuma və uşaqların tərbiyəsinə, sosial təminat haqqında qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat;
- işsizliyə görə sosial təminat;
- sağlamlığı qorumaq və pulsuz tibbi yardım alınması və s.

Bir çox ölkələrdə müəyyən qrup əhalinin büdcədən kənar sosial fondlarının geniş şəbəkəsi yaradılmışdır.

İqtisadi fondlar - təsərrüfat prosesinin tənzimlənməsi məqsədilə yarılır. Bu fondlara investisiya fondları və modernləşdirmə fondları aiddir. İqtisadi fondlar vasitəsilə dövlət və özəl şirkətlərin subsidiyalar və imtiyazlı kreditlər formasında maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Son dövrlər sosial və iqtisadi fondların ardınca yeni xərclərin əmələ gəlməsini şərtləndirən fondlar da meydana gəlmişdir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda büdcədən kənar dövlət fondlarının tərkibi müəyyən edilmişdir. Burada göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının büdcədən kənar dövlət fondları əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu;
- İcbari Tibbi Sığorta Fondu;
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu.

Burada birinci iki fond büdcədən kənar dövlət **sosial fondu**, üçüncü fond isə büdcədən kənar dövlət **iqtisadi fondu** hesab edilir.

Bu tipli iki fond ona görə büdcədən kənar dövlət sosial fondları adlanır ki, onlar Azərbaycan Respublikasının sosial proqramlarının səmərəli həyata keçirilməsi üçün yaradılmışdır. Onlar dövlət və yerli büdcədən kənar vəsaitlərin müstəqil maliyyə-hüquqi bazasını təşkil edir. Dövlət maliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi büdcədən kənar dövlət fondlarının müstəqilliyi ondan ibarətdir ki, onların büdcələrinin təsdiqi hakimiyyət (qanunvericilik) orqanları vasitəsi ilə, fondların büdcələrinin icrası isə icra hakimiyyəti orqanı ilə fondun idarə edilməsi orqanı tərəfindən birlikdə büdcənin təsdiqi haqqında qanunla və büdcə tənzimlənməsi mexanizmi əsasında sərbəst (müstəqil) həyata keçirilir.

Büdcədən kənar dövlət sosial fondları məqsədlə təyinatla malikdir, onların rəsmiləşdirilməsi, vəsaitin verilməsi, maliyyələşdirmə həcminin müəyyən edilməsi, yəni onların büdcələrinin icrası maliyyə orqanlarının nəzarəti altında həyata keçirilir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, onun Əsasnaməsinə uyğun olaraq büdcədən kənar dövlət fondlarının istifadəsi

və məqsədli xərclənməsi üzərində maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

Büdcədənkənar dövlət fondlarının bütün xərcləri (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun əməliyyat xərcləri, beynəlxalq banklarda və digər maliyyə institutlarında vəsaitin yerləşdirilməsi ilə bağlı xərclər istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının icmal büdcəsinin xərclərinə daxil edilir. Onların əsaslı xərcləri yalnız Dövlət İnvestisiya Proqramına daxil olan layihələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Yerli büdcəyə daxil edilən layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün büdcədənkənar dövlət fondlarından ayrılan vəsait müvafiq yerli büdcə vasitəsilə istifadə olunur.

Büdcədənkənar dövlət fondları ölkədaxili kommersion fəaliyyətinə sərma-yələr qoymur, kreditlər və borc zəmanətləri vermirlər. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu səhmlərin alınmasını yalnız beynəlxalq bazarlarda yüksək reytingli peşəkar menecerlər vasitəsilə həyata keçirir.

12.3. BƏLƏDİYYƏLƏRİN BÜDCƏDƏNKƏNAR FONDLARI VƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Yerli özünüidarənin maliyyə əsaslarından biri də qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və müvafiq şərtlərlə yaradılan məqsədli büdcədənkənar fondlardır. Bələdiyyələrin büdcədənkənar fondları yerli maliyyənin tərkib hissələrindən biridir. Bu fondlar yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün zəruri pul vəsaitlərini əldə etmək məqsədilə yaradılır.

Azərbaycan Respublikasının “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Qanununun 45-ci maddəsinə görə, bələdiyyələr müstəqil büdcədənkənar fondlar yarada bilərlər.

Dövlət büdcədənkənar fondlarının mahiyyəti barədə öncə qeyd edilənləri nəzərə alsaq, bələdiyyələrə büdcədənkənar fond yaratmaq hüququ verilməsinin məqsədi öz-özlüyündə aydın olur. Bəlli olur ki, bu hüquq lokal miqyasda ictimai tələbatların daha dolğun ödənilməsi üçündür. Yerli sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin səmərəli həll edilməsi üçün bələdiyyələrə belə fondlar formalaşdırmaq imkanı yaradılır.

Ümumiyyətlə, bələdiyyə büdcədənkənar fondları yerli əhəmiyyətli ictimai tələbatları daha dolğun təmin etmək üçün yaradılan və istifadə edilən pul fondlarıdır.

Bu izahdan aydın olur ki, bələdiyyə büdcədənkənar fondları mahiyyətcə dövlət büdcədənkənar fondlarından fərqlənmirlər. Məsələn, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu bütövlükdə ölkə əhalisinin zəruri sosial müdafiəsini təmin edir. Bələdiyyə

Sosial Müdafiə Fondu isə bələdiyyə ərazisindəki əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün yaradılır. Ancaq dövlət və bələdiyyə büdcədənəkar fondları spesifik xüsusiyyətlərinə görə bir qədər fərqlənirlər. Spesifik xüsusiyyət isə dövlət büdcədənəkar fondlarının dəqiq gəlir mənbələrinə malik olması və onların vəsaitlərinin dəqiq məqsədlər üçün xərclənməsidir. Bəllidir ki, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu əsasən əmək haqqı fondundan faizlə hesablanan məcburi ödənişlər hesabına formalaşır və bu fondun vəsaitləri pensiya, müavinət və s. ödənilməsi üçün istifadə edilir. Bələdiyyə büdcədənəkar fondlarının vəsaitləri də məhdud və dəqiq müəyyənlanmış məqsədlər üçün istifadə edilir. Məsələn, hər hansı bələdiyyə Ekoloji Fond yaradarsa, vəsaitlər yalnız bələdiyyə ərazisindəki ekoloji problemləri həll etmək üçün sərf olunacaq. Lakin dövlət büdcədənəkar fondlarından fərqli olaraq, bələdiyyə büdcədənəkar fondlarının dəqiq müəyyənləşdirilmiş gəlir mənbələri yoxdur.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən məlumdur ki, yerli büdcədənəkar fondlar fiziki və hüquqi şəxslərin könüllü ianələri, müxtəlif cərimələr, birdəfəlik ödənişlər, hərraclardan gələn gəlirlər və s. hesabına formalaşır.

Aydındır ki, belə gəlir mənbələrini təhkim edilmiş mənbələr hesab etmək olmaz. Yəni, könüllü ianələr məcburi ödəniş deyil, cərimələr yalnız müəyyən hallarda tətbiq edilə bilər və s.

Bələdiyyə büdcədənəkar fondlarının təsnifatı da dövlət büdcədənəkar fondlarından fərqlidir. Belə ki, bələdiyyə büdcədənəkar fondları müddətinə görə daimi olmur.

Məqsədinə görə, bələdiyyə büdcədənəkar fondları müxtəlif amillərin nəticəsində çoxnövli ola bilər. Məsələn, 1991-1999-cu illərdə Rusiya təcrübəsinə əsaslanan M.V.Romanovski bələdiyyələrin büdcədənəkar fondlarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirir:

- ✓ şəhərin sanitar-epidemioloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması fondu;
- ✓ şəhərin büdcədənəkar fondu;
- ✓ şəhərin enerji təchizatı fondu;
- ✓ şəhər məhkəmə orqanlarının müdafiəsi fondu;
- ✓ şəhər əhalisinin sosial müdafiəsi fondu.

Aydındır ki, bələdiyyə büdcədənəkar fondları həm də bələdiyyələrin qanunvericilik üzrə müəyyənlanmış səlahiyyətləri çərçivəsində yaradıla bilər və bu baxımdan Azərbaycanda bələdiyyə büdcədənəkar fondları məqsədinə görə üç qrupa: iqtisadi inkişaf, sosial müdafiə və ekoloji fondlara bölünə bilər. Çünki ölkə qanunvericiliyinə görə bələdiyyələr yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarını, yerli iqtisadi inkişaf proqramlarını və yerli ekoloji proqramları həyata keçirə bilər.

Bu üç istiqamət daxilində ən müxtəlif bələdiyyə büdcədənənar fondlarının-məsələn, Təhsilə Yardım Fondu, Sosial Yardım Fondu, Kiçik Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Mənzil Tikintisinə Yardım Fondu, Kommunal Təsərrüfatın İnkişafına Yardım Fondu, Ərazinin Yaşıllaşdırılması Fondunun və s. yaradılması mümkündür.

Bələdiyyə büdcələrinə aid olan gəlir və ödənişlər bu fondlara daxil edilə bilməz. Gəlir mənbələri müxtəlif cərimələr, inzibati ödəmələr, humanitar və könüllü qaydada köçürülən məbləğlər və s. ola bilər. Bələdiyyə orqanlarının büdcədənənar vəsaitləri yalnız heç bir büdcədən maliyyələşməyən məqsədli proqramlar əsasında sərf edilə bilər. Bura müxtəlif kateqoriya əhalinin sosial müdafiəsi məqsədləri, inzibati-ərazi daxilində sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədləri və s. daxildir. Hər bir plan ili üçün yaradılması nəzərdə tutulan büdcədənənar fondların xərclər smetası, yəni formalaşması mənbələri və xərc təyinatları bələdiyyə iclasında təsdiq edilməlidir.

Təcrübəyə əsasən bələdiyyələrin büdcədənənar fondları aşağıdakı mənbələr hesabına yaradılır:

- vətəndaşların, idarə, müəssisə və təşkilatların könüllü ianələri;

- ətraf mühitin çirkləndirilməsi, təbii ehtiyatlardan qeyri-səmərəli istifadə və təbiəti mühafizə qanunvericiliyinin digər pozuntularına görə, sanitariya norma və qaydaların pozulmasına görə edilən cərimələr, eləcə də vurulmuş ziyanın ödənilməsi ilə bağlı ödənişlər. Bu cərimə və ödəmələrin məbləği mühafizə tədbirlərinin keçirilməsinə istifadə olunur;

- tarixi - mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və korlanmasından tutulan cərimələr. Vurulan ziyanın kompensasiyası üçün ödəmələr üzrə əldə olunmuş vəsait tarixi- mədəniyyət abidələrinin qorunması və bərpası üçün istifadə olunur.

Bələdiyyələrin büdcədənənar fondlarının vəsaitləri bankda xüsusi hesabda cəmlənir və bələdiyyənin nümayəndəli orqanının qərarı ilə xərclənir.

12.4. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT SOSIAL MÜDAFİƏ FONDUNUN FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Büdcədənənar fondlar - büdcədənənar dövlət gəlirlərinin, xərclərinin toplandığı və xərcləndiyi fondlar və ya xüsusi hesablardır. Belə fondlar orta hesabla inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin mərkəzləşmiş hökumət xərclərinin 40%-ni təmin edir. Büdcədənənar fondlar fiskal siyasətə, dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinə və makroiqtisadi sabitliyə təsir etmək imkanına malikdir.

Bu halda sosial müdafiə fondlarına büdcədənənar fondların bir növü kimi

baxılır və onlar ümumi xərclərin 30%-dən çoxunu əhatə edir. Büdcədənkənar fondların öz məqsədinə görə digər növləri aşağıdakılardır: xüsusi fondlar, inkişaf fondları, ehtiyat fondları, yığım fondları, sabitləşdirmə fondları, humanitar fondlar, bərpa fondları, məxfi fondlar, ticarət fondları və s.

Büdcədənkənar fondlar dövlət büdcəsi ilə yanaşı, vəsaiti icra orqanları tərəfindən tənzimlənən və müəssisə, təşkilat və ev təsərrüfatlarından daxil olan vəsaitin əvəzi ödənilmək və yenidən qruplaşdırılmaq üçün əlavə ehtiyat mənbəyi sayılan ölkə miqyasında maliyyə ehtiyatlarının təşkili formalarıdır. Bu mənada sosial müdafiə fondu büdcədənkənar fondların əsaslarından biridir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun formalaşması tarixi ölkəmizdə iqtisadi münasibətlərin, eləcə də sosial sığorta və pensiya təminatı üzrə köklü dəyişikliklərin dinamikası ilə birbaşa əlaqəlidir. Məlum olduğu kimi, SSRİ dövründə Azərbaycanda sosial sığorta və pensiya məsələləri müstəqil respublika qanunvericiliyi çərçivəsində deyil, ümumittifaq qanunvericiliyi çərçivəsində inkişaf etmişdir. Sovet pensiya təminatı sistemi "haqqı ödənilmədən sığorta" prinsipi ilə qurulmuşdu. Zəruri maliyyə vəsaitləri yalnız dövlət büdcəsi və ya müəssisələrin ödənişlərindən götürülürdü.

Bu tipli pensiya təminatının maliyyə modeli, habelə pensiyaçıların sayının müntəzəm olaraq artması mövcud pensiya sisteminin sabit fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Ona görə də 1980-ci illərdə ölkədə təsərrüfat formalarının dəyişməsi, əksər müəssisələrin təsərrüfat hesabı və özünümaliyyələşməyə keçməsi onlarda çalışan işçilərin gələcək təminatını çətinləşdirirdi.

Mövcud problemlərin həll edilməsi məqsədilə 1990-cı ildə SSRİ Sosial Sığorta Fondu yaradıldı və tabeçiliyindən asılı olmayaraq, bütün müəssisə, idarə, təşkilat, kooperativ, sovxoz, kolxoz və digər təşkilatların onun hesabına ayırmalar etməsi qərara alındı. Bundan sonra "Azərbaycan SSR-də sosial sığorta üzrə idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və maliyyələşdirmə qaydası haqqında" Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və Həmkarlar İttifaqlarının Azərbaycan Respublika Şurasının qərarı ilə (08. 05.1991) Həmkarlar İttifaqlarının Azərbaycan Respublikası Şurasının nəzdində Azərbaycan SSR Sosial Sığorta Fondu yaradıldı.

"SSRİ Pensiya Fondunun yaradılması haqqında" SSRİ Nazirlər Sovetinin Qərarı ilə (15.08.1990) pensiya təminatını maliyyələşdirəcək SSRİ Pensiya Fondu təşkil olundu və SSRİ Pensiya Fondunun Azərbaycan şöbəsi yaradıldı. SSRİ Pensiya Fondu tərəfindən rəsmiləşdirilən "SSRİ Pensiya Fonduna sığorta haqlarının ödənilməsi və uçotu, SSRİ Pensiya Fondunun vəsaitlərinin xərclənməsi qaydası haqqında" qərarla Pensiya Fonduna SSRİ Sosial Sığorta Fondu ilə birlikdə sığorta haqlarının toplanmasının təmin edilməsi həvalə olundu.

18 oktyabr 1991-ci il tarixdə Azərbaycan xalqının öz dövlət müstəqilliyini

bərpa etməsi haqqında Konstitusiyaya aktı elan edildikdən sonra isə respublikanın dövlət təsisatlarının yenidən təşkilinə başlandı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə (16.12.1991) SSRİ Pensiya Fondunun Azərbaycan şöbəsi Azərbaycan Respublikasının Pensiya Fonduna çevrildi.

Həmin dövrdən, yəni Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bir sıra sosial yönümlü büdcədən kənar dövlət fondları yaradıldı.

Belə ki, "Sosial Sığortaya və Məşğulluq Fonduna normativ ayırmalar haqqında" Azərbaycan Respublikasının 31 dekabr 1991-ci il tarixli Qanununun bəzi maddələrinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə 1 iyun 1992-ci il tarixdən sosial sığorta üzrə ayırmaların əməyin ödənişi fondunun 40%-ni təşkil etdiyi müəyyən olundu. Qeyd olunan məbləğin 85%-nin Respublika Pensiya Fonduna, 15%-inin isə Sosial Sığorta Fonduna daxil olması nəzərdə tutuldu. Sosial sığorta və pensiya təminatının maliyyələşdirilməsi sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 sentyabr 1992-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yaradılması haqqında" Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Pensiya Fondu və Azərbaycan Respublikasının Sosial Sığorta Fondu bazasında Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu (DSMF) yaradıldı. Müstəqil maliyyə-bank sisteminə malik olan DSMF-yə Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət pensiya təminatının, müavinət və ödəniş xərclərinin maliyyələşdirilməsi başlıca vəzifə kimi həvalə olundu.

"Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının 18 fevral 1997-ci il tarixli Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun fəaliyyəti məcburi dövlət sosial sığortası sahəsində dövlət idarəetməsini həyata keçirən orqan kimi daha da təkmilləşdi. 1999-cu il 27 oktyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə DSMF-nin 2000-ci il büdcəsi ilk dəfə olaraq ayrıca təsdiq edildi.

"Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 16 noyabr tarixli Qanununa, "Əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında" qanunlarına edilən dəyişiklik və əlavələrə uyğun olaraq əlillərin sosial müdafiəsi və məşğulluq fondları ləğv edilir və 2002-ci ildən başlayaraq məşğulluq və əlillərin sosial müdafiəsi tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi DSMF-nin büdcəsində nəzərə alınmaqla, məcburi dövlət sosial sığortası vəsaiti hesabına həyata keçirilməyə başlamışdır. Ölkədə sosial sığorta və pensiya təminatı məsələlərinin Avropa standartlarına uyğun qaydada tam formalaşmasını nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 iyul 2001-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında Pensiya İslahatı

Konsepsiyası“nın icrası məqsədilə 2001-2005-ci illərdə həyata keçirilən tədbirlər Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun fəaliyyətinin keyfiyyətə yenidən qurulmasını şərtləndirmişdir.

2001-ci il noyabrın 27-dən “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar Fond dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçotu həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərməkdədir.

Konsepsiyanın müddələrinin yerinə yetirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında dövlət pensiya sisteminin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 04 avqust 2003-cü il tarixli 908 sayılı Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin pensiyaların və pensiyalara əlavə olunan müavinətlərin təyin olunması, maliyyələşdirilməsi və ödənişinə nəzarət üzrə funksiyaları məcburi dövlət sosial sığortası və fərdi uçot sahəsində idarəetməni həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna verilmiş və bununla da İslahat Konsepsiyasında nəzərdə tutulan yeni sığorta-pensiya orqanının fəaliyyəti təşkil olunmuşdur. Ölkədə vahid sığorta-pensiya sisteminin qurulması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmış 22 dekabr 2006-cı il tarixli 498 və 499 sayılı Fərmanlara əsasən hərbi qulluqçuların və xüsusi rütbəli şəxslərin Dövlət Sosial Müdafiə Fondu vasitəsilə məcburi dövlət sosial sığortası ilə əhatə olunmasına və əmək pensiyaları ilə təminatına keçilmişdir. Bu əsasda Fondun Əsasnaməsinə bir sıra dəyişikliklər edilmiş, o cümlədən dövlətin əmək pensiyaları sahəsində siyasətinin istiqamətlərinə dair təkliflər hazırlanması və bu siyasətin həyata keçirilməsi əsas vəzifələrə aid edilmişdir.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun vəzifələri, funksiyaları, idarəetmə strukturu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 31 avqust tarixli 781 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında” Əsasnamə ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu Azərbaycan Respublikasında məcburi dövlət sosial sığortası, pensiyalar və pensiyalara əlavə olunan müavinətlər sahəsində idarəetməni həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu müstəqil maliyyə-kredit idarəsidir. Fond öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanun və qərarlarını, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında əsasnaməni rəhbər tutur. Bu fondun pul vəsaiti dövlət mülkiyyətidir, digər fondların büdcə tərkibinə daxil deyildir və götürülə bilməz.

Fondun Naxçıvan Muxtar Respublikasında müvafiq idarəsi, Azərbaycan Respublikasının rayon və şəhərlərində isə şöbələri fəaliyyət göstərir.

Fond öz fəaliyyətini digər mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, habelə ictimai təşkilatlarla əlaqəli şəkildə həyata keçirir.

Fondun və onun yerli orqanlarının məcburi dövlət sosial sığorta vəsaiti fondun vahid sistemində cəmləşdirilir.

Fond və onun yerli orqanları müstəqil balansla, dövlət xəzinədarlığında hesablara malik olan hüquqi şəxsdir.

Fondun əsas **vəzifələri** aşağıdakılardır:

- fondun büdcə layihəsini və təsdiq olunmuş büdcənin icrasını təmin etmək;
- təşkilati-hüquqi formasından və mülkiyyət növündən asılı olmayaraq bütün hüquqi qanunvericiliklə müəyyən edilmiş miqdarda məcburi sosial sığorta haqlarının toplanmasını təşkil etmək;
- öz səlahiyyətləri daxilində məcburi dövlət sosial sığortası, pensiyalar, müavinətlər sahəsində qanunvericilik aktlarının tələblərinin yerinə yetirilməsinə və vəsaitlərin təyinatı istifadəsinə təminatı həyata keçirmək;
- məcburi dövlət sosial sığorta vəsaiti və dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ölkədə bütün pensiyaların və müavinətlərin maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondu ona həvalə edilmiş vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı **funksiyaları** həyata keçirir:

- fondun növbəti il üzrə təsdiq olunmuş büdcəsinin gəlir və xərclərinə uyğun olaraq yerli orqanların gəlir və xərclər proqnozunu təsdiq edir;
- məcburi dövlət sosial sığorta vəsaitini idarə edir, pensiyalar və müavinətlərin təyin edilməsi, maliyyələşdirilməsi və ödənilməsinə nəzarəti həyata keçirir;
- qanunvericilik çərçivəsində sığorta edənlərdə məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının düzgün hesablanmasına, xərclənməsinə və ödənilməsinə nəzarət edir.

Fond öz vəzifə və funksiyalarını həyata keçirmək üçün aşağıdakı geniş hüquqlara malikdir.

İndi isə 2010-2013-cü illər üçün Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin gəlir və xərclərini nəzərdən keçirək (cədvəl 12.1).

**Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun
2010-2013-cü illərdə büdcə gəlirləri və xərcləri (mln. manat)**

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013 proqnoz
Daxilolmalar-cəmi	1757,2	1970,5	2454,3	2632,7
o cümlədən: məcburi dövlət və digər sığorta haqları ödənişləri, cəmi dövlət büdcəsindən daxilolmalar (transfərtlər)	1221,0 533,7	1270,0 691,0	1407,5 1044,0	1555,7 1077,0
Vəsaitlərin xərclənməsi-cəmi	1757,2	1970,5	2454,3	2632,7
o cümlədən: pensiya və müavinətlərin maliyyələşdirilməsinə	1688,3	1873,6	2393,7	2570,3

Cədvəldən görüldüyü kimi, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsinin gəlirləri 2637,7 mln. manat həcmində təsdiq edilmişdir.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun vəsaitləri aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

- * məcburi və könüllü (əlavə) sosial sığorta üzrə daxil olan sığorta haqları;
- * dövlət büdcəsindən ayırmalar (transfərtlər);
- * maliyyə sanksiyalarının və cərimələrin tətbiqi nəticəsində daxil olan məbləğlər;
- * sanatoriya-kurort göndərişlərinin satışından əldə edilmiş vəsait;
- * bank kreditləri;
- * qanunvericiliyə uyğun əldə edilmiş digər gəlirlər.

Fondun əsas gəlir mənbəyi məcburi dövlət sosial sığorta haqlarından ibarətdir. 2013-cü ildə DSMF-nin gəlirlərinin 1555,7 mln. manatı və ya 59,1%-i sosial sığorta haqlarının hesabına formalaşacaq. Sığorta haqları öz növbəsində: büdcədən maliyyələşən təşkilatlar üzrə 539,2 mln. manat (20,5%) və digər sığorta edənlər üzrə daxilolmalar hesabına 860,0 mln. manat (32,7%) təşkil edəcəkdir. DSMF-nin gəlirlərində öncül yerlərdən birini 1077,0 mln. manat məbləğində (40,9%) Dövlət büdcəsindən ayrılan transfərtlər tutur. Fondun 2632,7 mln. manat xərc hissəsinin 97,6%-i (2570,3 mln. man.) pensiya və müavinətlərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün dövlət idarə, müəssisə, təşkilatlar, kooperativ, firma, birgə müəssisə və s.-dən, dini təşkilatlardan, xaricdə olan diplomatik və s. nümayəndəliklərdən, Azərbaycana məxsus xaricdə olan müəssisə və ya filiallardan, səhmdar cəmiyyətlərindən, sığorta təşkilatlarından, ictimai birliklərdən, siyasi partiyalardan və s.-dən əməyin ödəniş fonduna hesablanan dərəcələrlə sosial sığorta haqları tutulur. Əmək gəlirlərinə bütün növ əmək haqqı, əmək haqqına əlavələr, mükafatlar, məzuniyyət haqqı, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən mənfəət və s. aiddir.

Məcburi dövlət sosial sığortasında sığorta haqqı əmək ödənişinə nisbətən faizlə müəyyən edilir və sığorta edilənin vəsaitləri hesabına ödənilir. "Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 14-cü maddəsinə əsasən seçkili orqanlar və bütün işgötürənlər üçün hesablanmış əməyin ödəniş fondunun 22%-i miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilir. Hər ay üçün hesablanmış sosial sığorta haqqı sonrakı ayın 15-dən gec olmayaraq tam məbləğdə nağd və nağdsız hesablaşma qaydasında sığortaçıya ödənilir. Mülkiyyətində olan kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadə edən şəxslər torpağın hər hektarına görə sosial sığorta haqları ödəyirlər və dərəcələr hər hektara görə torpağın münbitliyi səviyyəsindən asılı olaraq, ölkə üzrə müəyyən olunmuş minimum aylıq əmək haqqının 1-6%-ni təşkil edir.

Ev təsərrüfatında muzdlu işçilərin (ev qulluqçusu, dayə, şəxsi katibə, sürücü və s.) əməyindən istifadə edənlər hesablanmış əmək haqqının 20%-i miqdarında sosial sığorta haqları ödəməlidirlər. Vəkillər kollegiyasının üzvləri, xüsusi notariuslar, sərbəst auditorlar və mühasiblər üçün gəlirlərin 20%-i miqdarında sosial sığorta haqqı ödənilir. Müəlliflik qonorarı ödəyən hüquqi və fiziki şəxslər üçün hesablanmış qonorar məbləğinin 15%-i miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödənilir.

Mülki hüquqi xarakterli müqavilələrlə işləyənlər (sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər istisna olmaqla) ödəmə mənbəyindən tutulmaqla ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum aylıq əmək haqqının 80%-i miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta ödənişinə cəlb edilirlər.

Xarici ölkələrdə haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə və ya fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və həmin ölkələrdə məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəməyən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ölkə üzrə müəyyən edilmiş minimum aylıq əmək haqqının 80%-i səviyyəsində sosial sığorta ödənişinə cəlb edilirlər.

Ticarət, nəqliyyat və tikinti sahələrində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər ölkə üzrə müəyyən olunmuş minimum aylıq əmək haqqının 70%-i, digər sahələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər üçün isə 40%-i səviyyə

yəsində sosial sığorta ödənişləri nəzərdə tutulur. Bakı şəhərində sahibkarlar minimum aylıq əmək haqqının 100%-i, Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində 90%-i, respublika tabeli digər şəhərlərdə 80%-i, rayon mərkəzlərində, digər şəhərlərdə və qəsəbələrdə 60%-i, kənd yerlərində 50%-i miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödəyirlər.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı, Prezidentin fərman və sərəncamları ilə vəzifəyə təyin olunan şəxslər, dövlət qulluqçuları, seçkili ödənişli vəzifələrdə işləyənlər, prokurorlar, prokurorun müavinləri və köməkçiləri, prokurorluğun müstəntiqləri, əmək müqaviləsi (kontrakt) ilə işləyənlər və kontraktla hərbi qulluğa qəbul edilmiş hərbi qulluqçular hesablanmış əmək haqqının 3%-i miqdarında məcburi dövlət sosial sığorta haqqı ödəyirlər.

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun orqanları hesabat dövründə hesablanmış məcburi dövlət sosial sığorta haqqını nəzərə almaqla sığorta edənlərlə (təşkilat, idarə, müəssisə və s.) hesablaşma aparırlar. Bütün hesablaşmalar nağd və nağdsız hesablaşma qaydasında həyata keçirilir. Sığorta edənlər məcburi dövlət sosial sığorta haqqı hesabına sosial sığorta ödəmələri üzrə xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləği Dövlət Sosial Müdafiə Fondu orqanlarının hesabına köçürürlər.

Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna daxilolmalar kifayət etmədikdə, Azərbaycan bankları pensiya müavinətlərinin vaxtında maliyyələşdirilməsi üçün ilin axırına qaytarılmaq şərti ilə kredit verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna müəssisə və təşkilatlardan, fiziki şəxslərdən daxil olan sığorta haqqından başqa büdcə vəsaiti də köçürülür.

2013-cü ildə dövlət büdcəsindən DSMF-yə ayrımlar (transfert) 1077,0 mln. manat (33,0%) təşkil edir. DSMF-nin vəzifəsi büdcənin gəlir hissəsini əsasən sosial sığorta ödənişləri hesabına təmin etməkdir. Bunun üçün isə fond nəinki hüquqi şəxslərlə, habelə fərdi sığorta edənlərlə də iş aparmalıdır. Bir sıra hallarda hüquqi şəxslər sosial ödənişlərdən yayınır və əmək haqqını qeyri-rəsmi qaydada ödəyirlər ki, bu da qanunvericiliyin tələblərinin pozulması deməkdir.

Sosial ödənişlər digər vergilərlə birlikdə ödəyici müəssisənin vergi yükünü artırır. Ona görə də bir çox müəssisələr sosial ödənişlərdən yayınmaq üçün rəsmi sənədlərdə aşağı əmək haqqı göstərir və müvafiq olaraq az məbləğ köçürürlər.

Məcburi dövlət sosial sığorta haqqının vaxtında və tam daxil olmasına, habelə sosial sığorta vəsaitlərinin düzgün xərclənməsinə nəzarət Dövlət Sosial Müdafiə Fondu orqanlarına həvalə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun büdcəsi və onun icrası qanunla təsbit edilir.

12.5. AZƏRBAYCAN RESRUBLİKASININ DÖVLƏT NEFT FONDU, ONUN FORMALAŞMASI VƏ İSTİFADƏSİ

Dövlət Neft Fondu hüquqi şəxs statusuna malik büdcədənkenar dövlət fondudur. Fond neftin və qazın kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair sazişlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı əldə edilən gəlirlərin toplanması və səmərəli idarə edilməsinə xidmət edir. Spesifik büdcədənkenar fond olan Dövlət Neft Fondu (ARDNF) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 29 dekabr tarixli 240 sayılı Fərmanına uyğun olaraq yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2000-ci il tarixli, 434 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Ölkə Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 sayılı Fərmanı ilə ARDNF-nin valyuta vəsaitinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında Qaydalar təsdiq edildikdən sonra Neft Fondu əməli fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılmasının başlıca məqsədini neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin edilməsi təşkil edir. Neft Fondunun qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Neft Fondunun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir. Bundan başqa, Neft Fondunun qarşısında ölkə iqtisadiyyatını artan xarici valyuta daxilolmalarının mümkün mənfi təsirlərindən qorumaq, makroiqtisadi tarazlığı təmin etmək kimi mühüm vəzifələr durur.

Neft Fondu Azərbaycan Respublikası Prezidenti qarşısında hesabat verir və məsuliyyət daşıyır. Fond eləcə də özünün nəzarətədiçi orqanı olan Müşahidə Şurasına və Milli Məclis tərəfindən yaradılmış Hesablama Palatasına hesabat verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Neft Fondunun fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir, İcraçı Direktorunu təyin və işdən azad edir.

Neft Fonduna İcraçı Direktor rəhbərlik edir. Neft Fondunun fəaliyyətinə ümumi nəzarət müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatların nümayəndələrindən, habelə digər şəxslərdən ibarət Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir. Müşahidə Şurasının başlıca vəzifəsi Neft Fondunun İcraçı Direktoru tərəfindən hazırlanan illik büdcə layihəsinə və büdcənin icrası barədə hesabatlara, habelə illik hesabatlara və maliyyə fəaliyyətinin auditinin nəticələrinə rəy verməkdir.

ARDNF İcraçı Direktoru operativ idarəetməni həyata keçirir, illik investisiya strategiyasını hazırlayır, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi ilə birgə Neft Fondunun xərclər programını formalaşdırır, Prezidentə hesabatları təqdim edir.

Neft Fondunun büdcəsinin icrası Müşahidə Şurası tərəfindən verilmiş rəy əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamları ilə təsdiq edilmiş Neft Fondunun büdcəsinə, o cümlədən vəsaitin istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri və illik xərclər smetasına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Neft Fondunun valyuta vəsaitlərinin idarə olunması ilə bağlı fəaliyyəti ölkə Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli 511 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun valyuta vəsaitinin saxlanması, yerləşdirilməsi və idarə edilməsi haqqında" qaydalara uyğun olaraq tən- zimlənilir.

Azərbaycan Respublikasının "Büdcə sistemi haqqında" Qanununa uyğun olaraq Neft Fondunun gəlir və xərcləri icmal dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi olaraq hər il ölkə parlamenti tərəfindən dövlət büdcəsi layihəsi ilə birlikdə müzakirə edilərək təsdiq olunur. Dövlət büdcəsi layihəsinin təsdiqi prosesində icmal büdcənin kəsirinin, habelə icmal büdcənin xərclərinin yuxarı həddinə baxılır və bütün bu göstəricilər dövlət büdcəsi layihəsi ilə bərabər təsdiq edilir. Neft Fon- dunun xərcləri isə yalnız fondun təsdiq olunmuş büdcəsi çərçivəsində həyata keçirilə bilər.

Digər tərəfdən, "Büdcə sistemi haqqında" Qanuna uyğun olaraq Neft Fondu Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən audit oluna bilər.

Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə edilməsi Azərbaycan Respublikası Prezi- dentinin Fərmanı ilə təsdiq olunmuş investisiya qaydaları əsasında həyata keçi- rilir. Fondun vəsaiti nüfuzlu və beynəlxalq miqyasda tanınmış maliyyə qurumlarının hesablarında saxlanılır və investisiya dərəcəsi yüksək kredit rey- tinginə malik olan korporativ borc kağızlarına yerləşdirilir, nüfuzlu xarici me- necerlərin idarəetməsinə verilir.

Hal-hazırda fondun vəsaitləri istiqrazlarda, o cümlədən, inkişaf etmiş xarici ölkələrin dövlət istiqrazlarında, xarici dövlət agentlikləri tərəfindən borc kağız- larında, maliyyə institutları və banklar tərəfindən buraxılmış borc kağızlarında, depozitlərdə və pul - bank alətlərində, struktur qiymətli kağızlarında (xarici ölkələrin ipoteka qiymətli kağızları daxil olmaqla) yerləşdirilmişdir. Vəsaitlərin bir hissəsi 2 xarici menecerə – Almaniyanın "Döyçe Asset Management" və İs- veçrənin "Kredi Suiss" qrupuna daxil olan Klariden bankına məhdud şərtlər al- tında idarə edilməyə verilmişdir.

Dövlət Neft Fondu ABŞ-ın State Street depozitar xidmətlərindən istifadə edir. 2001-2005-ci illər üzrə Neft Fondunun vəsaitlərinin idarə edilməsi üzrə orta illik

nominal gəlirlilik təqribən 3,1%, orta illik real gəlirlilik isə (inflasiya çıxıldıqdan sonra) 1,3% təşkil etmişdir.

Uzunmüddətli gəlirlilik əsasən vəsaitlərin hansı proporsiyalarda maliyyə bazarları alətləri arasında bölünməsindən (yerləşdirilməsindən) asılıdır. Neft Fondunun vəsaitlərinin daha konservativ yerləşdirilməsi nəticəsində gəlirlilik təbii olaraq azalır. Eyni zamanda, vəsaitlərin bu şəkildə yerləşdirilməsi itki risklərini aşağı salır.

Müqayisə üçün xatırladaq ki, 2001-2004-cü illərdə Norveç Neft Fondunun illik gəlirliliyi 3,32%, Alyaska Neft Fondunun illik gəlirliliyi 4,67% təşkil etmişdir. Bu iki fondun vəsaitlərinin yerləşdirilməsi daha aqressiv investisiya siyasətinə əsaslanır və onların portfellerindəki səhmlərin payı müvafiq olaraq 40 və 55% təşkil edir (Neft Fondu səhmlərə vəsaitlərini yerləşdirmir).

Gəlirliliyin aşağı olması dünya bazarlarında 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra faiz dərəcələrinin Mərkəzi Banklar tərəfindən çox aşağı səviyyədə saxlanması ilə izah oluna bilər. Məsələn, ABŞ Mərkəzi Bankının faiz dərəcəsi son 50 ildə rekord aşağı səviyyəyə (1%) düşmüşdür və bu səviyyədə bir il müddətində qalmışdır.

Neft Fondunun gəlirlərinin formalaşması mənbələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər;

- neft-qaz sazişlərinin imzalanması və hər ay icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar (mükafatlar);

- karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün ödənilən akrhesabı ödənişlər;

- neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən gəlirlər;

- neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər;

- neft-qaz sazişləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər;

- Neft Fondunun aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər.

Dövlət Neft Fonduna daxilolmaları və xərc istiqamətlərini aşağıdakı 12.2 cədvəlindən daha aydın görmək olar.

*Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun 2010-2013-cü illərdə
bütçə gəlirləri və xərcləri (mln.manat)*

Göstəricilər	2010	2011	2012	2013 proqnoz
Daxilolmaların cəmi	5963,1	9132,9	9915,8	11818,8
o cümlədən: Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidro- genlərin satışından əldə edilən xalis gəlir	5564,5	8349,6	9813,5	11171,1
Xərclərin istiqamətləri, cəmi	5428,4	6886,2	10677,9	13599,3
o cümlədən: Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə transfert. Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	4925.0 33.4	6480.0 57.5	9905.0 78.1	11350.0 86.3

Cədvəl 12.2-nin məlumatlarından görüldüyü kimi, Dövlət Neft Fondunun 2013-cü il bütçə gəlirləri 11818,8 mln. manat müəyyən edilmişdir. Yuxarıda göstərilən mənbələr arasında daha çox xüsusi çəkiyə malik olan xam neftin satışından daxilolmalar maddəsidir. Belə ki, Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinin 11171,1 mln. manatını və ya 94,5%-ini Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər təşkil edəcəkdir.

Neft və qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər 2013-cü ildə 1833,1 mln. manat (15,5%) nəzərdə tutulur.

Neft Fondunun bütçə gəlirlərinin digər əhəmiyyətli maddəsi fondun valyuta ehtiyatlarının yerləşdirilməsindən və idarə edilməsindən əldə edilən gəlirlərdir. Bu vəsaitlərin səmərəli yerləşdirilməsi və idarə olunması bilavasitə maliyyə və valyuta bazarında baş verən proseslərdən asılıdır. 2013-cü ildə gəlirlərin yalnız 287,4 mln. manatı (2,4%) həmin maddənin payına düşür. Neft və qazın Azərbaycan Respublikası ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər 11,9 mln. manat təşkil etməlidir.

Faktlar göstərir ki, 2001-2008-ci illərdə bu vəsaitlərin orta illik gəlirlilik səviyyəsi 4,2%, 2008-ci ildə 8,28%, 2009-cu ildə isə 3,79% təşkil etmişdir. Vəsaitlər 2001-2004-cü illərdə yalnız bir valyutada – ABŞ dollarında saxlanılmışdır. 2005-ci ildən başlayaraq vəsaitlər diversifikasiya edilərək ABŞ dolları ilə yanaşı

avro və funt sterlinqdə də saxlanılmağa başlandı.

Dövlət Neft Fondunun investisiya portfeli 2010-cu ilin oktyabr ayının 1-nə 21,7 mlrd. dollar təşkil etmişdir. İntestisiya portfelində vəsaitlərin 55,6 faizi (12,5 mlrd.) dollar, 39,8 faizi (6,3 mlrd.) avro, 4,2 faizi (632,9 mln.) funt sterlinqlə saxlanılır. Azərbaycan manatı investisiya portfelinin 0,18 faizini (39,7 mln.) təşkil edir.

Onu da qeyd edək ki, Neft Fondunun gəlirləri artdıqca onun aktivləri də artmağa başlamışdır. Nəticədə bu məbləğ 2005-ci ildə 1394,0 mln. dollardan 2012-ci ildə 14900,0 mln. dollara çatmış və ya 10,7 dəfə artmışdır. Fondun valyuta vəsaitləri üzrə hesablaşma yalnız Mərkəzi Bankda açılır.

Neft Fondunda toplanmış neft gəlirlərindən əldə edilən vəsaitlərin səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə “Neft və qaz gəlirlərinin istifadə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyası” təsdiq edilmişdir. Bu strategiyada vəsaitlərin aktiv şəkildə, o cümlədən iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın, infrastruktur sahələrin inkişafında, yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsində, “insan kapitalının” inkişafında, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi və digər bu kimi istiqamətlərdə istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Dövlət Neft Fondunun xərclərinin dinamikasını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, xərclərin həcmi son illərdə kəskin artmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun xərcləri 2013-cü ildə 13599,3 mln. manat (fondun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər də daxil olmaqla) təşkil edir ki, bu da 2011-ci illə müqayisədə 2,4 dəfə çoxdur. Bu ilk növbədə fondan dövlət büdcəsinə ödənilən transfertlərin həcmnin durmadan artması ilə bağlıdır. İş ondadır ki, 2003-cü maliyyə ilindən başlayaraq DNF-dən dövlət büdcəsinə transfertlər yönəldilməyə başlamışdır. Bu transfertlərin həcmi 2003-cü ildə 100,0 mln. manata, 2005-ci ildə 150,0 mln. manata, 2007-ci ildə 585,0 mln. manata, 2009-cu ildə 4915,0 mln. manata 2011-ci ildə 6480,0 mln. manata bərabər olmuşdur. Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfert edilən vəsaitlərin həcminin ildən-ilə artması 2004-cü ildə qəbul edilmiş “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya”da müəyyən edilən hədəflərin reallaşdırılması məqsədi daşıyır. Strategiyaya əsasən uzunmüddətli dövr üçün neft və qaz gəlirləri hesabına xərclərin proqnozlaşdırılması zamanı dəyişməz real xərclər prinsipi əsas götürülür və strategiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində nəzərdə tutulan xərclər üçün illik limit müəyyən edilir. Bu prinsipin mahiyyəti neftdən daxilolmaların uzunmüddətli dövrdə fiskal dayanıqlığının təmin edilməsi, həmçinin həmin vəsaitlərin davamlı olaraq istifadəsi və ölkə iqtisadiyyatının problemlə-

rinin həllinə yönəldilməsindədir. 2013-cü ildə Neft Fondundan 11350,0 mln. manat (83,4%) dövlət büdcəsinə transfert edilməsi nəzərdə tutulur. Bundan başqa, qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin məskunlaşdırılması və sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına-300,0 mln. manat, Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 107,4 mln. manat, Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsinə-138,3 mln. manat, 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsinə 34,1 mln. manat, Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclərə 36,3 mln. manat nəzərdə tutulur.

“Büdcə sistemi haqqında” Qanuna uyğun olaraq Neft Fondu yalnız nəzərdə tutulan xərcləri həyata keçirə bilər.

Neft Fondunun hesabat sistemində şəffaflığın təmin edilməsi ilk növbədə Neft Fondunun maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabatının müstəqil auditor tərəfindən yoxlanılması vasitəsilə həyata keçirilir. Neft Fondunun fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində onun auditi beynəlxalq nüfuzlu “Ernst Young” audit şirkəti tərəfindən aparılmışdır. Neft Fondunun fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi yanında Hesablama Palatası tərəfindən yoxlanıla bilər.

12.6. İCBARİ TİBBİ SİĞORTA FONDU

Tibb-insanların sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi, xəstəliyin qarşısının alınmasına və müalicəsinə yönəldilən elm sahəsi və müalicə praktikasıdır. Tibb məfhumu səhiyyə anlayışı ilə bağlıdır.

Səhiyyə - insanların sağlamlığı, xəstəliyin qarşısının alınması və müalicəsi, habelə ömrün uzadılması üzrə dövlət və ictimai tədbirlər sistemidir. Səhiyyə dövlət tərəfindən reqlamentləşdirilən, xüsusən epidemiyaya qarşı tədbirləri ifadə edir.

Müasir şəraitdə tibbi sığortanın tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tibbi sığorta müxtəlif səbəblər üzündən əhalinin sağlamlığının itirilməsi hallarında onların sosial müdafiəsinin bir formasıdır.

Tibbi sığorta-sığorta hadisəsi baş verdikdə (xəstələndikdə) toplanmış vəsait hesabına əhalinin tibbi yardım almasına təminat verir. “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu 28 oktyabr 1999-cu ildə qəbul edilmişdir (sonralar müəyyən əlavələr və düzəlişlər edilmişdir).

Sığorta olunanlardan yığılmış vəsait (sığorta haqları) hesabına zəmanətli tibbi yardımın və profilaktik tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, sığorta hadisəsinin baş verdiyi halda ödənilməsi tibbi sığortanın əsas məqsədidir.

Tibbi sığorta icbari və könüllü formada həyata keçirilir.

İcbari tibbi sığorta. Bu sığorta forması dövlət sosial sığortasının tərkib hissəsi olmaqla, icbari tibbi sığorta proqramına müvafiq həcmdə əhalinin tibbi və dər-

man yardımını almasını təmin edir.

İcbari tibbi sığorta Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları üçün ümumdür.

İcbari tibbi sığortanın iqtisadi-təşkilati və hüquqi əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil edir:

- icbari və çoxəhatəli xarakteri;
- dövlət zəmanətli tibbi yardımın pulsuz alınması;
- sosial ədalət və ictimai həmrəylik.

İcbari tibbi sığorta məqsədli fondun yaradılması hesabına müəyyən edilmiş baza həcmində əhalinin tibbi yardım almasına zəmanət verir, əhalinin tibbi sığortasının təşkilati, hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir, tibbi sığortanın subyektləri arasındakı münasibətləri tənzimləyir.

Tibbi sığorta vətəndaşların sağlamlığının qorunmasında həm sığorta olunanların, həm də dövlətin, müəssisələrin, idarələrin maraq və məsuliyyətlərinin gücləndirilməsinə yönəldilmişdir.

Könüllü tibbi sığorta isə icbari tibbi sığorta proqramında müəyyənləşdirilən əlavə könüllü tibbi sığorta müqaviləsi əsasında əhalinin tibbi və digər xidmətlər almasını təmin edir.

Tibbi sığortanın subyektləri sığorta olunanlar, sığorta edənlər, tibbi sığorta təşkilatları, tibb müəssisələri və qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada özəl tibbi xidmətlə məşğul olan şəxslərdir.

Tibbi sığorta onun subyektləri arasında bağlanmış müqavilələr formasında həyata keçirilir.

Tibbi sığorta vətəndaşların ümumi sığortasının bir növü olduğuna görə tibbi sığorta müqaviləsi adi sığorta müqaviləsinə oxşar formada tərtib olunur.

Tibbi sığorta müqaviləsi-qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada sığorta edilənlə tibbi sığorta təşkilatları arasında bağlanan və sığorta olunana tibbi sığorta proqramına uyğun olaraq göstərilən tibbi yardımın maliyyələşdirilməsini və təşkilini müəyyən edən, sığorta olunanın digər mənafeələrini müdafiə edən yazılı sənəddir.

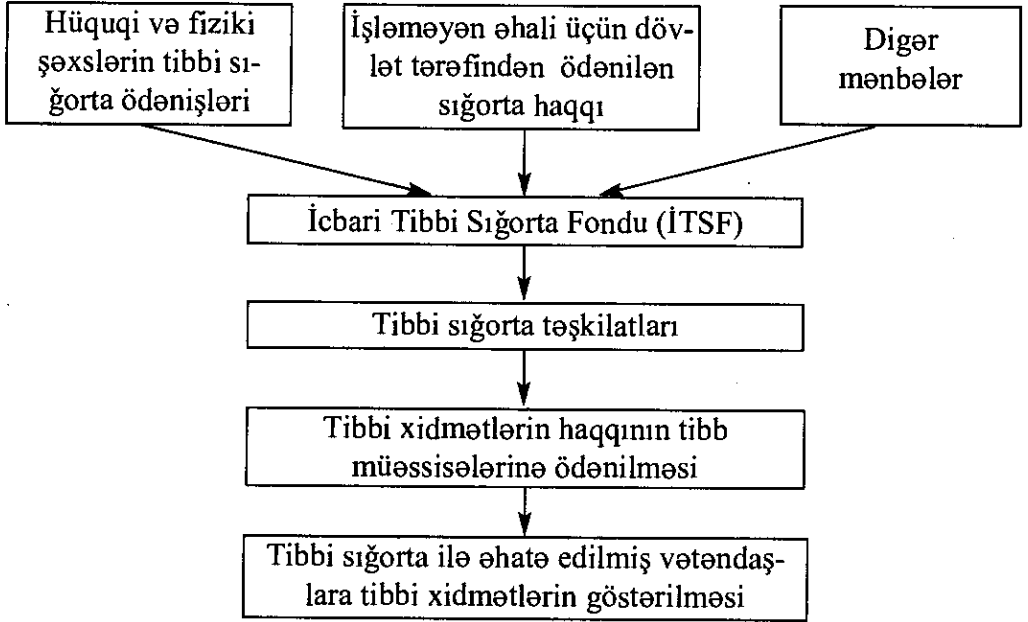
“Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq icbari tibbi sığorta sistemi dövlət büdcəsinin vəsaiti, sığorta edənin ödəmələri, icbari tibbi sığorta haqlarının ödənilməsi qaydalarının pozulması hallarında tətbiq olunan cərimə və dəbbə pulu, qanunvericilikdə qadağan olunmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Tibbi sığortanın obyektə sığorta hadisəsi baş verdikdə tibbi yardım göstərilməklə əlaqədar olan məsrəflərin sığorta riskidir.

Əhaliyə bu sığorta növü üzrə nəzərdə tutulmuş tibbi xidmətin həyata keçirilməsinin əsas şərti icbari tibbi sığorta fondunun təşkilindən ibarətdir (məsələn, Rusiyada İcbari Tibbi Sığorta Fondu, Ərazi Tibbi Sığorta Fondu). Lakin son döv-

rədək "Tibbi Sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu öz praktiki tətbiqini tapmadığına görə respublikamızda belə bir fond fəaliyyət göstərmir.

Tibbi sığorta haqqında ətraflı məlumatı sxem 12.1-də daha aydın görmək olar.

Sxem 12.1. İcbari Tibbi Sığorta Fondunun sxemi.

Fikrimizcə, Azərbaycanda tibbi sığortanın indiki durumu ilə əlaqədar bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Bu məqsədlə səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sistemində islahatların əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsinin yeni iqtisadi əsaslarla qurulması və əhəlinin tibbi xidmətlərdən istifadə imkanlarının artırılması;
- səhiyyə sahəsinə ayrılan dövlət vəsaitlərinin daha da səmərəli istifadə edilməsi ilə tibbi xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- əhəlinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması və orta ömür müddətinin artırılması.

Məqsədlərə nail olmaq üçün islahatların aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş vətəndaşların sağlamlığın qorunması hüququnun yerinə yetirilməsi;
- bütün vətəndaşların baza (əsas xidmətlər) zərfinə daxil olan xidmətlər səviyyəsində pulsuz tibbi xidmətlə təmin edilməsi;

■ mülkiyyət formasından asılı olmayaraq tibbi xidmət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərə lazımi şəraitin yaradılması.

Dövlət səhiyyə xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması və böyük sərmayə qoyuluşları dövlət səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına nail olmaq üçün əsas tələblərdən biridir. Səhiyyəyə ayrılan dövlət vəsaitlərindən istifadə olunmanın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq üçün bu sahədə əsaslı islahatların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səhiyyənin maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və icbari tibbi sığortanın tətbiq olunması səhiyyə islahatlarının əsas istiqamətlərindəndir. İcbari tibbi sığortanın tətbiq olunması və bu sahədə yeni idarəetmə üsullarının yaradılması Azərbaycan Respublikasında səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sistemində hazırkı problemlərin aradan qaldırılmasının ən real yollarından biridir. İcbari tibbi sığorta səhiyyə sistemi üçün əlavə gəlir mənbəyinin yaradılmasına imkan verəcək, səhiyyə resurslarını özündə cəmləşdirməklə xərclərin daha səmərəli istifadəsi ilə nəticələnəcək və vətəndaşların daha keyfiyyətli tibbi xidmətlərdən istifadə etməsi imkanlarını artıracaq, tibbi xidmətlər sahəsində keyfiyyətə yeni münasibətləri formalaşdıracaqdır. Belə ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, tibb müəssisələrinin vətəndaşlara təqdim etdiyi baza zərfinə daxil olan tibbi xidmətlər icbari tibbi sığorta vasitəsilə ödəniləcəkdir.

İcbari tibbi sığorta vəsaitlərinin formalaşdırılması mənbəyini Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin vəsaitləri, icbari tibbi sığorta haqları və qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər daxilolmalar təşkil edəcəkdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 27 dekabr tarixli 2592 sayılı Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən səhiyyə xidmətlərinin alıcısına çevrilməsi, yəni səhiyyə xidmətlərinin, tibbi profilaktika və reabilitasiyanın maliyyələşdirilməsi üçün bütün ayırımların bu qurumda cəmləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Agentliyin tibbi profilaktika və reabilitasiya müəssisələri ilə münasibətləri müqavilələr əsasında qurulacaqdır.

Ümumilikdə, icbari tibbi sığortanın tətbiq olunması aşağıdakılara yardım edəcəkdir:

- ✦ səhiyyənin maliyyələşdirilməsinin yeni mənbəyinin yaradılmasına və səhiyyə sistemi üçün yeni ehtiyatların səfərbər edilməsinə;
- ✦ səhiyyə siyasətinin daha yaxşı planlaşdırılmasına, səhiyyə fondlarından daha səmərəli istifadə etmək üçün onların vahid təşkilatda cəmləşdirilməsinə;
- ✦ səhiyyə sistemində tənzimləmə, xidmətlərin göstərilməsi və satın alınması funksiyalarının ayrılmasına;

✦ sistemin şəffaflığının təmin olunmasına.

Səhiyyəyə yönəldilən dövlət vəsaitləri o halda yaxşı bölüşdürülmüş hesab olunur ki, bu xərclər bilavasitə əhalinin tibbi ehtiyacları ilə əlaqələndirilsin. Aparılacaq islahat xəstələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərini-demoqrafik, epidemioloji, sosial-iqtisadi və digər müvafiq amilləri nəzərə almaqla, səhiyyə xərclərinin adambaşına bölüşdürülməsi prinsipini tətbiq etməyi nəzərdə tutur. Daha sonra ucqar ərazilərdə yaşayan əhaliyə göstərilən xidmətlərin dəyəri nəzərə alınaraq, ehtiyatlar əhalinin sayına müvafiq bölüşdürüləcəkdir.

Səhiyyənin maliyyələşdirilməsinin yeni mexanizminin pilot rayonların tibb müəssisələrində tətbiqi nəzərdə tutulur. Baza zərfinin dəqiqləşdirilmiş strukturu tibbi xidmətlərin dəyərinin qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatların və baza zərfinin pilot rayonlarda sınaqdan keçirilməsinin nəticələri əsasında müəyyən olunacaqdır.

Mövcud səhiyyə müəssisələri şəbəkəsinin səmərələşdirilməsi və infrastrukturun fəaliyyətinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması ilə paralel olaraq, səhiyyə sektoruna investisiyaların yönəldilməsini nəzərdə tutan proqramın işlənilib hazırlanması da zəruridir. Bu konsepsiya səhiyyə infrastrukturunun səmərələşdirilməsi planlarını əhatə edəcək və bütün ölkə üzrə tibb müəssisələrinin modernləşdirilməsinə ayrılacaq dövlət investisiyaları üçün hədəflərin müəyyənləşdirilməsini təmin edəcəkdir.

Könüllü tibbi sığorta. İcbari tibbi sığorta ilə yanaşı, tibbi sığorta könüllü formada da həyata keçirilə bilər. Könüllü tibbi sığorta olunan icbari tibbi sığorta proqramında müəyyənləşdirilmiş tibbi yardımlarla yanaşı, könüllü tibbi sığorta müqaviləsi əsasında əlavə tibbi yardım almaq hüququnu da əldə etmiş olur. Könüllü tibbi sığortada sığorta edənlər - fiziki şəxslər və onların mənfəyini ifadə edən hüquqi şəxslər iştirak edə bilərlər. Bu növ sığortada sığorta haqlarının məbləği könüllü tibbi sığorta proqramına uyğun olaraq tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir və tibbi xidmətlər üçün tariflər sığorta təşkilatı ilə bu xidmətləri göstərən tibb müəssisəsi (və ya özəl tibbi praktika ilə məşğul olan şəxs) arasında razılaşdırmaya əsasən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə 2008-ci ildən Azərbaycanda icbari tibbi sığorta tətbiq edilməyə başlanıb.

Əksər Avropa ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da tibbi sığortanın məcburi olması müsbət haldır. Bu həm əhalinin səhiyyə xidmətlərindən istifadəsini asanlaşdırır, həm də həmin sistemdə qeyri-rəsmi ödənişlərin qarşısını ala bilər. Bununla belə, hələlik icbari sığortanın tətbiqi mexanizmləri tam müəyyən edilmədiyindən bu sistemə keçid uğurlu alınmaya bilər. Çünki, "Tibbi sığorta

haqqında” Qanunla iş götürənlərin əmək haqqı fondunun 4 faizinin tibbi sığortaya yönəldilməsi nəzərdə tutulsa da, bu sistem hələ də işləmir. Bundan başqa, sığorta şirkətlərinin bir qismi hələ də işləyəcəyi tibb müəssisələrini müəyyən-ləşdirməyib. Məsələ ondadır ki, ödənişlərin az bir hissəsi həyat sığortasıdır. Bu isə yalnız əhalinin həyat sığortasına marağının azalmasından deyil, həmçinin sığorta şirkətlərinin tibb müəssisələri ilə işləyə bilməməsindənəndir. Bəzi hallarda isə tibb müəssisələrinin sığorta şirkətlərindən tələb etdiyi məbləğ böyük oldu-ğundan həmin şirkətlər həyat sığortası müqavilələrinin bağlanmasında maraqlı deyillər. İşləməyən əhalinin icbari tibbi sığortası ilə bağlı məsələlər də hələ tam dəqiqləşdirilməyib. Bu sığorta növü icbari olduğundan ondan bütün vətəndaşlar istifadə etməlidir. İşsizlərin isə sığorta ödənişlərini həyata keçirmək imkanları, demək olar ki, yoxdur. Bu zaman dövlətin maliyyə yardımına ehtiyac duyulur. Bunu da göstərək ki, Azərbaycanda hər min nəfərə 4,2 xəstəxana çarpayısı düşür. Bu göstərici Almaniyada 3,8, Türkiyədə isə 2,3-dür. Ölkəmizdə çarpayı-ların sayının çox olmasına baxmayaraq ondan istifadə göstəricisi başqa dövlət-lərlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Çarpayıların cəmi 26,1 faizi istifadə edilir. Bu göstərici Almaniyada 89,5, Rusiyada 86,0, Türkiyədə 61,9 faizdir. Avropa Birliyi ölkələri üzrə həmin göstərici 76,9, MDB üzrə isə 85,9 faizdir. Çarpayıların sa-yının çox olmasına baxmayaraq az bir hissəsinin istifadə edilməsi bilavasitə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin çarpayı sayına əsasən hesablanmasıdır: çox çarpayı çox pul deməkdir. Buna görə də, icbari tibbi sığortanın tətbiqi ilə yanaşı səhiyyənin maliyyələşdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. Əks halda sığorta səhiyyə sisteminə ciddi heç nə dəyişməyəcək.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsində icbari tibbi sığorta proqramının tətbiqinə 10,0 milyon manat vəsait nəzərdə tutulub. 2009-cu ildə bu məqsədlə 50,0 milyon manat və 2011-ci ildə 30 mln. manat ayrılmışdı. Lakin bu vəsait də xərclənməmişdir. Çünki Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi hələ formalaşdırılmayıb. Burada problemlə məsələ icbari tibbi sığorta proqramı ilə bağlı bəzi qrup maraqlarının önə çıxmasıdır. Fikrimizcə, qeyd edilən problemlərin həll edilərək respublikamızda mükəmməl tibbi sığorta sisteminin qurulması dövlətimizin sosial siyasətinin təmin edilməsi və əhalinin keyfiyyətli tibbi xidmətlə təminatında mühüm rol oynayacaq.

12.7. EHTİYAT VƏ MƏQSƏDLİ BÜDCƏ FONDLARI

Ümumiyyətlə, fondlar - eyni mənbə əlamətinə, təyinatına və ya istifadə üsu-luna görə cəmlənən vəsaitlərin məcmusudur. Fond anlayışının tətbiqi olduqca rəngarəngdir. Bütövlükdə götürsək, ümumi daxili məhsulun bölgüsü prosesində

müxtəlif fondlar yaranır.

Müasir dövrdə Azərbaycanda dövlət maliyyə ehtiyatları (ehtiyat fondları) aşağıdakı elementləri özünə daxil edir:

1. Ehtiyat fondu;

2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının qızıl-valyuta ehtiyatları və ya Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq (qızıl - valyuta) ehtiyatları.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Nazirlər Kabinetinin Ehtiyat Fondlarının xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Ehtiyat fondları - "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə dövlət büdcəsinin tərkibi kimi müəyyən edilir ki, onun da ayrıca uçotu aparılır və idarə edilir. Qanunun 6-cı maddəsində göstərilir ki, dövlət büdcəsində, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsində və yerli büdcələrdə nəzərdə tutulmayan xərclər, habelə dövlət və yerli əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinin və yerli büdcələrin məbləği müəyyən edilən ehtiyat fondları yaradıla bilər. Ehtiyat fondlarının kifayət qədər hüquqi cəhətdən tam müəyyən edilməsinə baxmayaraq, dövlət büdcəsinin vəsaitinin bir hissəsi kimi onun iqtisadi xarakteristikası xeyli mübahisəlidir.

Dövlət büdcəsində Ehtiyat fondunun həcmi qanunla normalaşdırılır. Növbəti maliyyə ilinə və plan dövrünə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanunda onun mütləq məbləği müəyyən edilir. Belə ki, dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaitinin həcmi dövlət büdcəsi gəlirlərinin 5 faizindən artıq olmamaqla, əvvəlki ildə bu fondun xərcinin faktiki icrası nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondu 343,0 mln. manat həcmində planlaşdırılmışdır (dövlət büdcəsinin gəlirlərinə nisbətə 1,8 faiz təşkil edir).

Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaitindən istifadə qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinin Ehtiyat Fondundan istifadə qaydaları Naxçıvan MR-in müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, yerli büdcələrin ehtiyat fondlarının vəsaitlərindən istifadə qaydaları isə bələdiyyələr tərəfindən müəyyən edilir.

Yuxarıda nəzərdə tutulmuş ehtiyat fondlarından maliyyələşən müvafiq sosial-iqtisadi layihələrin icrası cari büdcə ilindən artıq vaxt tələb etdiyi təqdirdə, həmin layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılmış vəsaitlərin istifadəsi növbəti büdcə ilində də davam etdirilə bilər.

Ehtiyat Fondunun vəsaitlərinin istifadə müddəti, bəzi hallar istisna olmaqla, müvafiq büdcə ilinin sonunda başa çatır.

Ehtiyat Fondunun vəsaitlərinin idarə edilməsi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikası Hökumətinin müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir. Bu vəsaitin idarə edilməsi üzrə bəzi səlahiyyətləri Maliyyə Nazirliyi ilə bağladığı müqaviləyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı həyata keçirə bilər.

Ehtiyat Fondunun vəsaiti dövlət büdcəsi vəsaitinin uçotu üzrə Dövlət xəzinədarlığı üçün Mərkəzi Bankda açılmış hesabda ayrıca hesabda aparılan Ehtiyat Fondunun formalaşması və istifadəsi ilə bağlı vəsaitin hesablanması və köçürülməsi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılır.

Ehtiyat Fondunun vəsaitləri ilə əməliyyatlar dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesabatda öz əksini tapır. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti Milli Məclisə Ehtiyat Fondunun vəsaitinin daxil olması və istifadəsi haqqında rüblük və illik hesabatlar və bu fondun vəsaitinin idarə edilməsi haqqında hesabat təqdim edir.

Humanitar sahənin inkişafına kömək göstərmək, əhalinin yoxsul təbəqələrinin sosial müdafiəsi vəzifələrini yerinə yetirmək, respublikanın sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafında, onun suverenliyinin və beynəlxalq əlaqələrinin təşkilində və möhkəmləndirilməsində xidmətinə, vətənin müdafiəsi zamanı mərdlik və şücaət göstərdiyinə görə vətəndaşları mükafatlandırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci il 12 iyul tarixli 49 nömrəli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondu təsis edilmişdir.

2005-ci ilin aprelin 5-də ölkə Parlamenti Azərbaycan Respublikasının "Büdcə sistemi haqqında" Qanununa dəyişikliklər və əlavələr haqqında qanun qəbul etmişdir. Bu qanuna əsasən dövlət büdcəsinin tərkibində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Ehtiyat Fondu yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondu aşağıdakılara kömək məqsədi ilə yaradılmışdır:

■ xalq təsərrüfatının bazar iqtisadiyyatına keçdiyi şəraitdə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına;

■ Azərbaycan Respublikasında elmin, mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin inkişafına, sosial və humanitar obyektlərin tikilməsinə, rekonstruksiya edilməsinə, onların bərpası işlərinin görülməsinə;

■ respublika əhalisinin, yoxsulların, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların, yetimlərin və başqa kateqoriyaların sosial müdafiəsinə;

■ başqa dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətlərinin inkişafına;

■ Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin qorunması tədbirlərinə;

■ Azərbaycan Respublikasının, onun xalqının tarixi sahəsində tədqiqatlar aparılmasına.

Prezidentin Ehtiyat Fondu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin mükafatını təsis edə bilər. Mükafatlar istər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, istərsə də başqa dövlətlərin vətəndaşlarına verilə bilər.

Prezidentin Ehtiyat Fondu öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyini və Prezidentin Ehtiyat Fondunun Nizamnaməsini rəhbər tutur.

Prezident Ehtiyat Fondu hüquqi şəxsdir, özünün hesablaşma, cari, habelə valyuta hesabları və s. vardır.

Prezident Ehtiyat Fondunun vəsaiti aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

- hüquqi şəxslərin könüllülük şəraitində verdikləri ianələr;
- vətəndaşların könüllü surətdə verdikləri ianələr;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qadağan edilməmiş digər mənbələr.

Prezidentin Ehtiyat Fondunun vəsaiti yuxarıda sadalanmış işlərin görülməsinin maliyyələşdirilməsinə, mükafatların verilməsinə və ölkə Prezidentinin öz fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə lazım olan digər məqsədlər üçün istifadə edilir.

Prezidentin Ehtiyat Fondunun fəaliyyətinə vəsait olmadıqda və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər hallarda xitam verilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondunun vəsaitinin həcmi dövlət büdcəsi gəlirlərinin 2 faizindən çox olmamaqla müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsində Prezidentin Ehtiyat Fondunun xərcləri 347,0 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur. Bu Fondun vəsaiti ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərə yönəldilir. Fondun vəsaiti ölkədə seçkilərin və referendumların keçirilməsinə, habelə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fəaliyyətinin təbliği məqsədilə xərclənə bilər.

Prezidentin Ehtiyat Fondunun vəsaiti müvafiq icra hakimiyyəti orqanının sərəncamları ilə müəyyən edilmiş xərclərin maliyyələşdirilməsinə istifadə olunur. Fondun icrasına nəzarət və onun auditi ali audit orqanı – Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilir.

Prezidentin Ehtiyat Fondu öz fəaliyyətinin nəticələrinin əməliyyat və mühasibat uçotunu müstəqil aparır, maliyyə fəaliyyətini Prezident tərəfindən təyin edilən və ictimai əsaslarla işləyən komissiya yoxlayır, vəsaitin xərclənməsi haqqında hesabat kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunur.

Məqsədli büdcə fondları. Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” 2 iyun 2002-ci il tarixli Qanunu ilə məqsədli və ehtiyat büdcə fondları yaradılır. Burada göstərilir ki, belə fondlar dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinin və yerli büdcələrin tərkib hissəsi kimi yaradıla bilər.

Bu fondlar müstəqil maliyyə mənbələrinə malik ola bilərlər.

Məqsədli büdcə fondları üzrə daxilolmalar və xərclər büdcələrin gəlir və xərc hissəsində ayrıca göstərilməklə, burada olan müvafiq maliyyə əməliyyatları xəzinədarlıq vasitəsilə həyata keçirilir.

Məqsədli büdcə fondlarının vəsaiti təyinatı üzrə istifadə olunmalıdır və onların başqa məqsədlər üçün xərclənməsinə yol verilmir.

Müstəqil mədaxil mənbələrinə malik olan məqsədli büdcə fondlarının hesablarında ilin sonuna qalan istifadə olunmamış vəsait növləri büdcə ilində onların gəlirlərinə daxil edilir.

Məqsədli büdcə fondları müstəqil mədaxil mənbələrinə malik olmayaraq Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən, Naxçıvan MR-in büdcəsindən və yerli büdcələrdən ayrılmalar hesabına formalaşdıqda, bu fondlar həmin büdcələrin xərc hissəsində əks etdirilir və onların hesablarında ilin sonuna qalan istifadə olunmamış vəsait müvafiq büdcələrə qaytarılır.

Məqsədli büdcə fondlarına Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat Nazirliyinin "Avtomobil Yolları" Məqsədli Büdcə Fondu və Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin "Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu" aiddir.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsində "Avtomobil Yolları" Məqsədli Büdcə Fondunun gəlir və xərcləri 194,0 mln. manat, Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondunun gəlir və xərcləri isə 8,9 mln manat müəyyən edilmişdir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu. Sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyini həyata keçirən maliyyə qurumlarından biri də Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondudur. Fondun vəsaitləri hesabına verilən güzəştli kreditlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarında, dövlət proqramlarında müəyyən edilmiş, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərinə uyğun olaraq qeyri-neft sektorunun və regionların tarazlı inkişafı, sahibkarlığın dəstəklənməsi, yoxsulluğun azaldılması, məşğulluğun təmin edilməsi ilə bilavasitə əlaqəli olan sahələrdə dinamik iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəldilir.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və vəsaitinin daha da səmərəli yerləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 oktyabr 2009-cu il tarixli 162 nömrəli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında" Əsasnamə və "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi Qaydaları" təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin nəzdində fəaliyyət göstərir.

Fond dövlət təsisatıdır, hüquqi şəxsdir. Sərəncamında dövlət əmlakı vardır, müstəqil balansla, bank təşkilatlarında hesablaşma və digər hesablara malikdir.

Fondun məqsədi Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı və əhəlinin işgüzarlıq fəaliyyətinin artırılması sahəsində tədbirlərdə iştirak etmək, onlara maliyyə dəstəyi verməkdən ibarətdir.

Fondun əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına maliyyə təminatı yaratmaq üçün tədbirlər görmək;
- sahibkarlığın, xüsusilə kiçik sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədilə maliyyə resurslarının cəlb olunması və səmərəli istifadəsi əsasında dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək etmək;
- sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş proqramları maliyyələşdirmək;
- iqtisadiyyatın öncül inkişaf istiqamətləri ilə bağlı investisiya layihələrinin və proqramlarının həyata keçirilməsinə maliyyə köməyi göstərmək;
- sahibkarlığın, sağlam rəqabətin və əmtəə bazarının inkişafını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını təmin edən sahə və regional proqramların, investisiya layihələrinin işlənilməsində və həyata keçirilməsində iştirak etmək;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq digər vəzifələri həyata keçirmək.

Fondun vəsaiti aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin təxsisatları;
- dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsait;
- fondun fəaliyyətindən əldə olunan daxilolmalar;
- fondun əldə etdiyi qiymətli kağızlardan daxil olan dividendlər;
- yerli və xarici hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən könüllü verilən ianələr;
- xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən verilən yardımlar, qrantlar və kreditlər;
- qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələr.

Fondun vəsaitinin istifadəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilən qaydalara uyğun olaraq həyata keçirilir.

Fondun idarə edilməsi ilə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi məşğul olur.

Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadəsi istiqamətləri Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Müşahidə Şurasının 8 may 2009-cu il tarixli qərarı ilə müəyyən edilmiş, həmin vəsaitlər Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sahələri və iqtisadi rayonlar üzrə öncül istiqamətlərin inkişafına yönəldilir.

Dövlət büdcəsindən sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün yönəldilən vəsait məhz bu fond vasitəsi ilə müvəkkil banklara ötürülür və banklar da öz növbə-

sində həmin vəsaitləri əhaliyə kreditlər şəklində verirlər. Fondun vəsaitləri sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı məqsədli proqramlar çərçivəsində özəl sektorun dəstəklənməsinə, idxalı əvəz edən məhsulların istehsalına, ixrac qabiliyyətli məhsulların istehsalına, innovasiya yönümlü layihələrə, qədim xalq sənətinin inkişafına, xammal və döviyyə vəsaitlərinin alınmasına, turizm infrastrukturunun inkişafına, kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına və s. yönəldilir. Bütövlükdə, 2002-2010-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna 408,3 mln. manat vəsait ayrılmışdır ki, onun da 400,7 mln. manatı istifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsindən sahibkarlığa dəstək üçün 201,6 mln. manat ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

Fond güzəştli kreditlərin sahibkarlıq subyektlərinə çatdırılması üçün 36 müvəkkil kredit təşkilatı ilə əməkdaşlıq edir. Müvəkkil kredit təşkilatları və onların regionlarda fəaliyyət göstərən filial şəbəkələri vasitəsilə sahibkarlıq subyektlərinə güzəştli kreditlər verilməsi uğurla davam etdirilir.

FƏSİL 13. DÖVLƏT (BƏLƏDİYYƏ) KREDİTİ VƏ DÖVLƏT BORCLARININ İDARƏ OLUNMASI

13.1. DÖVLƏT (BƏLƏDİYYƏ) KREDİTİNİN MAHİYYƏTİ

Cəmiyyətin müxtəlif tələbatlarını fasiləsiz olaraq maliyyələşdirmək məqsədi ilə dövlət müəssisələrin və əhalinin müvəqqəti pul vəsaitlərini öz xərclərini ödəməyə cəlb edə bilər. Onların əldə edilməsinin başlıca üsulu isə dövlət kreditidir.

Dövlət krediti mərkəzləşdirilmiş (ictimai) maliyyənin mühüm həlqəsidir. İqtisadi kateqoriya kimi dövlət krediti dedikdə dövlətin kreditor, borcalan və zəmanətçi kimi fəaliyyəti ilə əlaqədar olan iqtisadi (pul) münasibətlərinin məcmusu başa düşülür.

Kreditor kimi əməliyyatla, yəni dövlətin büdcədən hüquqi və fiziki şəxslərə vəsaitlərin verilməsinə tək-tək rast gəlinir. Dövlət tərəfindən borcalanların borclarının və ya digər öhdəliklərinin ödənilməsi, məsuliyyətin öz üzərinə götürülməsi deməkdir.

Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin həcmində həmin anda təsir edən münasibətlərin birinci iki növündən (borcalan və kreditor) fərqli olaraq zəmanət verilməsi heç də mütləq onun dəyişilməsinə gətirib çıxartmır. Lakin, adətən kifayət qədər etibarlı borcalanların dövlət zəmanətinə ehtiyacı olmur. Onlar kredit bazarından vəsaitləri müstəqil cəlb etmək vəziyyətində olurlar. Bununla əlaqədar olaraq dövlət zəmanəti adətən kifayət qədər qeyri-etibarlı borc alanlara şamil edilir ki, bu da budcə xərclərinin artmasına gətirib çıxarır. Dövlət zəmanətinin bu xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla, onlar büdcənin xərc hissəsində nəzərdə tutulmuş vəsaitlər həddində verilir.

Dövlət kreditinin obyektiv zəruriliyi dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirdiyi prosesdə maliyyə tələbatı ilə onun imkanları arasında daima mövcud olan uyğunsuzluqla şərtlənir, yəni tələbat həmişə maliyyə imkanlarını üstələmiş olur.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsi, sosial siyasət, ölkənin müdafiəsi və idarəetmə funksiyasını yerinə yetirmək, habelə beynəlxalq fəaliyyət dövlətin büdcə xərclərinin daim artmasını tələb edir. Lakin dövlət büdcəsinin gəlirləri fəaliyyətdə olan qanunvericiliklə müəyyən edilən vergiqoymanın səviyyəsi ilə məhdudlaşır. Bu səbəbdən də dövlət daxili və xarici bazardan borclanmaya üz tutur ki, bu da əlavə pul və ya dövlət xərclərini ixtisar etməkdən daha sərfəlidir. Pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması imkanları fiziki və hüquqi şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərin formalaşması və istifadə edilməsi xüsusiyyətindən irəli gəlir. Əhalidə

həmişə gəlirlərin qeyri-bərabər əldə edilməsi, xüsusən istehsalın mövsümi sahələrində, mükafat, məzuniyyət ödənilməsi və s. ilə əlaqədar olaraq daima sərbəst pul vəsaitləri əmələ gəlir.

Bəllidir ki, əhali uzun müddətə istifadə edilən əmtəələri almaq üçün cari tələbatlardan artıq pul vəsaitlərini toplayır. Təxirə salınmış tələb sonralar fiziki və hüquqi şəxslərdən məcmu tələbi və pul kütləsini artırmaları dövlət strukturlarına axır. Deməli, dövlət kreditinin mövcudluğu hüquqi və fiziki şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərin formalaşması və istifadəsi arasındakı fərqdən irəli gəlir.

Dövlət kreditinin təyinatı hər şeydən əvvəl dövlətin əlində əlavə maliyyə resurslarının toplanmasından ibarətdir ki, onlar da aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:

- büdcə kəsirli olduğu hallarda, onun maliyyələşdirilməsinə;
- büdcə profisitli olduğu hallarda, sosial-iqtisadi inkişaf proqramının maliyyələşdirilməsinə.

Dövlət krediti iqtisadi kateqoriya kimi iki növ iqtisadi kateqoriyanın-maliyyə və kredit kateqoriyalarının-qovşağında durur, onların xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir və həm funksional kredit, həm də funksional maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir.

Maliyyə sisteminin bir həlqəsi kimi dövlət krediti dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının, yəni büdcə və büdcədən-kənar fondların formalaşması və istifadəsinə xidmət edir.

Kreditin bir növü kimi dövlət kreditinə onun əsas cəhətləri olan müddətlilik, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq xasdır. Bununla yanaşı, dövlət krediti kreditin digər növlərindən - məsələn, bank kreditindən fərqlənir.

Bank krediti - kredit münasibətlərinin tərəflərinin birinin bank olduğu hallarda hesab edilir. Kredit münasibətlərinin iştirakçılarının biri dövlətdir. Bank krediti müxtəlif maddi və maliyyə aktivləri ilə təmin edilə bilər. Təminat qismində üçüncü şəxsin zəmanəti və təminatı çıxış edə bilər. Dövlət krediti ölkənin bütün tədiyyə qabiliyyətliliyi ilə təmin olunmuşdur.

Dövlət kreditinin ödənilməsinin mənbəyi kimi isə büdcə vəsaiti çıxış edir. Kredit münasibətlərini təkcə pul ilə yox, maliyyə münasibətləri ilə də qarışdırmaq olmaz. Hər şeydən əvvəl, maliyyə bölgü münasibətlərini, kredit isə təkrar bölgü münasibətlərini həyata keçirir. Bundan başqa, bütün maliyyə kateqoriyaları (vergilər, rüsumlar və s.) birtərəfli istiqamətdə, kredit isə qarşılıqlı formada hərəkət edir.

Dövlət krediti dövlət maliyyə sisteminin elementidir. Məhz dövlətin kredit münasibətlərində olması digər elementlərin yəni, dövlət büdcəsinin və büdcədən-kənar fondların kəmiyyətinin dəyişilməsinə gətirib çıxarır. Bu halda dövlətin

kreditor və borcalan qismində fəaliyyəti mütləq mərkəzləşdirilmiş fondun kəmiyyətinin dəyişməsinə səbəb olur. Dövlətin zəmanətçi kimi fəaliyyəti mərkəzləşdirilmiş fondun kəmiyyətinin dəyişməsinə o halda səbəb olur ki, zəmanət verilən borcalan öz öhdəliyini kreditor qarşısında yerinə yetirməmiş olsun.

Əgər dövlət borcalan qismində çıxış edirsə, onun cəlb etdiyi kredit resursları maliyyə resurslarına çevrilərək dövlət büdcəsinə daxil olur.

Dövlət kreditor kimi çıxış etdikdə, maliyyə resursları kredit resurslarına çevrilərək borcalana daxil olur.

Beləliklə, dövlətin iştirak etdiyi kredit münasibətləri bu və ya digər şəkildə maliyyə resurslarının hərəkəti ilə əlaqədardır ki, bu da imkan verir ki, onlar maliyyə münasibətlərinə, dövlət krediti isə maliyyə iqtisadi kateqoriyasına aid edilsin.

Maliyyə resurslarının hərəkəti ilə əlaqədar olan dövlət krediti maliyyə münasibətlərinin bir hissəsini ifadə edir.

Dövlət kredit münasibətləri sferasına ilkin bölgü mərhələsində formalaşmış gəlir və pul fondlarının bir hissəsi daxil olur.

Ona görə də dövlət krediti ümumdaxili məhsulun dəyərini və milli sərvətin bir hissəsinin təkrar bölgüsü münasibətlərini ifadə edir.

Digər borcalan kimi dövlət də vəsaiti müəyyən müddətə, yəni 1 ilədək, 1 ildən 5 ilədək, 5 ildən 30 ilədək cəlb edə bilər. Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanununda göstəriləndi kimi, büdcə gəlirlərinin həcmindən, ayırmaların səviyyəsindən asılı olmayaraq dövlət borcu üzrə xidmətlər (əsas borc, faiz) kredit müqaviləsinə, yaxud dövlət qiymətli kağızlarının şərtlərinə əsasən vaxtında ödənilməlidir.

Beləliklə, dövlət krediti:

- dövlətin maliyyə resurslarının artırılması vasitəsidir;
- sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amili kimi çıxış edir.

Dövlət krediti əhalinin və hüquqi şəxslərin müvəqqəti pul vəsaitlərini cəlb etməklə:

- əmanətlərin düzgün təşkilinə köməklik edir;
- əhali və müəssisələrin gəlir və xərclərinin balanslaşdırılmasına nail olmağa şərait yaradır;
- ölkədə pul tədaviyünün normallaşdırılmasına bir alət kimi xidmət edir.

13.2. DÖVLƏT KREDİTİNİN FUNKSİYALARI

İqtisadi kateqoriya kimi dövlət kreditinin mahiyyəti onun fiskal (bölüşdürücü), tənzimləyici və nəzarətəddici funksiyalarında təzahür edir.

Dövlət kreditinin bölüşdürücü funksiyası. Dövlət maliyyə sisteminin bir

həlqəsi kimi dövlət krediti mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının (dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondların) formalaşmasına xidmət edir. Onun fiskal (bölüşdürücü) funksiyası bunda təzahür edir. Başqa sözlə, dövlət kreditinin fiskal (bölüşdürücü) funksiyası vasitəsilə müddətlik, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq əsasında dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması və istifadəsi həyata keçirilir. Dövlət borcalan qismində çıxış edərək öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün əlavə vəsait cəlb edir. Bu, dövlət kredit münasibətlərinin bir tərəfidir. Onun digər tərəfi isə əlavə səfərbərliyə alınmış vəsaitin qaytarılması və haqqının ödənilməsi büdcə hesabına təmin edilir. Hər bir qiymətli kağız sahibinin büdcəyə ödəyi verginin həcmi ilə onların dövlət kredit əməliyyatlarından əldə etdiyi gəlirlərin kəmiyyəti kimi vergi ödəyicilərinin dairəsi dövlət istiqrazlarını saxlayanların dairəsi ilə uyğun gəlir. Bu onu göstərir ki, dövlət kredit münasibətlərinin ikinci tərəfi də yenidən bölgü xarakteri daşıyır.

Müasir şəraitdə dövlət istiqrazlarından daxilolmalar vergilərdən sonra büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsinin ikinci metodu kimi çıxış edir.

Kapital xarakterli xərclərin borc alınmış vəsait hesabına maliyyələşdirilməsi müəyyən çərçivədə müsbət əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət kreditinin bölgü funksiyasının köməyi ilə vergi yükü vaxta görə daha bərabər bölünmüş olur.

Vergilər dövlət borclarına xidmətin və onun əsas məbləğinin ödənilməsi xərclərinin maliyyələşdirilməsinin əsas, lakin vahid mənbəyi deyildir. Bu xərclərin maliyyələşdirilməsinin mənbəyi vəsaitin istifadə edilməsi istiqamətindən asılıdır. Səfərbər edilmiş kapitalın məhsuldar qoyuluşu hallarında tikilmiş obyekt fəaliyyətə başladıqdan sonra mənfəət gətirməyə başlayır və onun hesabına da borc ödənilir.

Dövlət istiqrazlarının köməyi ilə səfərbər edilmiş kapitalın qeyri-məhsuldar istifadəsi zamanı, məsələn, onların hesabına hərbi və ya sosial xərclər maliyyələşdirildikdə onun ödənilməsinin vahid mənbəyi vergilər, ya da yeni istiqrazlar olur. Artıq buraxılmış istiqrazlar üzrə borcun ödənilməsi üçün yeni dövlət istiqrazlarının yerləşdirilməsinə dövlət borcunun yenidən maliyyələşdirilməsi deyilir.

İnvestor üçün dövlət istiqrazının gəlirliliyi nə qədər yüksəkdirsə, dövlət vergilərin bir o qədər hissəsini onun ödənilməsinə yönəltməyə məcburdur. Borcun məbləği nə qədər çoxdursa, qalan şərtlər eyni olmaqla onun xidmətinə yönəldilən vəsaitin payı da bir o qədər yüksək olur.

Dövlət kreditinin tənzimləyici funksiyası. Dövlət kreditinin tənzimləyici funksiyası onda təzahür edir ki, dövlət kredit münasibətlərinə girərək istər-istəməz pul tədavülünün durumuna, pul və kapital bazarında faiz dərəcəsinin səviyyəsinə, istehsala və məşğulluğa təsir göstərir.

Dövlət kreditindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi aləti kimi istifadə edərək dövlət bu və ya digər maliyyə siyasətini həyata keçirir. Bununla əlaqədar olaraq dövlət kreditinin idarə olunmasının böyük əhəmiyyəti vardır.

Dövlət istiqrazları müxtəlif qrup investorlar arasında yerləşdirərək pul tədavülünü tənzimləyir. O, fiziki şəxslərin vəsaitlərini səfərbər edərək tədiyyə qabiliyyətli tələbi azaldır. Əgər kredit hesabına istehsal məsrəfləri, məsələn, investisiya maliyyələşdirilsə, tədavülə nağd pul kütləsinin mütləq azalması baş vermiş olacaqdır. Əməyin ödənilməsi məsrəfləri maliyyələşdirildiyi hallarda (məsələn, müəllimlərin və həkimlərin) tədavüldə nağd pulun kütləsinin miqdarı dəyişməz qalır, lakin tədiyyə qabiliyyətli tələbin strukturunun dəyişməsi mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən aparılan dövlət qiymətli kağızlarının alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar və ya onların girov qoyulması əsasında kredit verilməsi ölkədə kommertiya banklarının likvidliyinin tənzimlənməsinin mühüm alətidir.

Dövlət maliyyə bazarında borcalan qismində çıxış edərək bilavasitə tələbi artırır və bununla da kreditin qiymətinin artmasına səbəb olur. Dövlətin tələbi nə qədər yüksək olarsa, qalan şərtlər eyni olmaqla borc faizinin səviyyəsi bir o qədər yüksək olur, həm də sahibkar üçün kredit də baha olur. Borc vəsaitinin baha olması sahibkarları istehsala investisiya qoyuluşunu azaltmağa məcbur edir, eyni zamanda bu, dövlət qiymətli kağızlarının alınması formasında yığıcı həvəsləndirir. Əgər ölkədə kifayət qədər sərbəst kapital mövcuddursa, istehsala mənfəəti təsir çox da böyük olmur.

Dövlət istehsala və məşğulluğa xarici vəsaitin borclanması hesabına ölkə istehsalı əmtəələrinə tələb irəli sürərək təsir göstərir. Bu halda dövlət kreditor və zəmanətçi (qarant) qismində çıxış edir. Xüsusən o kiçik biznesin, tənəzzül keçirən ayrı-ayrı rayonlarda ixracın və istehsalın müdafiəsində ifadə oluna bilər. Bunu isə müvafiq proqrama uyğun olaraq dövlət tərəfindən bank kreditinə zəmanət verməklə, xırda müəssisələr müflisləşdikdə kredit üzrə bankın borcunu ödəmək yolu ilə həyata keçirmək olar.

1990-cı illərin ortalarından başlayaraq dövlətin daxili bazarda kreditor kimi fəallığı artmışdır.

Maliyyə bazarında dövlətin həddən artıq fəallığı pul yığımlarının xeyli hissəsini istehsaldan yayındırır, iqtisadi inkişafın sürətini xeyli ləngidir, dövlət borcunun artmasına gətirib çıxarır.

Hüquqi şəxslərə ssuda istehsaldan struktur dəyişikliyi aparılmasına, məqsədli kredit üzrə hesablaşmaya, xüsusən avadanlıq alınmasına, ən yeni texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqi və alınmasına verilir.

Öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının zəmanətçi kimi fəaliyyəti son illərdə xeyli genişlənməmişdir. Ənənəvi olaraq dövlət müxtəlif cəmiyyət və qrupların borc öhdəçiliyi üzrə zəmanətçi kimi çıxış edir. Maliyyə-sənaye qruplarının yaradılmasını və fəaliyyətini stimullaşdırır, istehsalçılar tərəfindən istehsal edilən əmtəə və xidmətin ixracına maliyyə yardımı göstərir. Artıq dövlət banklarda əhalinin əmanətlərinə zəmanət verir, əhalinin keçmiş borcları qaytarılmış, əmanətlər sığortalanmışdır.

Nəzarət funksiyası. Dövlət kreditinin nəzarət funksiyası maliyyənin nəzarət funksiyası ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Lakin o, həmin kateqoriyanın xüsusiyyətinin doğurduğu spesifik cəhətlərə malikdir. Birincisi, o, dövlətin fəaliyyəti və mərkəzləşdirilmiş dövlət fondunun vəziyyəti ilə olduqca sıx əlaqədədir. İkincisi, dəyərin iki tərəfə hərəkətini əhatə edir, çünki resursların cəlb edilməsinin qaytarılmasını və haqqının ödənilməsinə nəzərdə tutur. Üçüncüsü, nəinki maliyyə strukturları, habelə kredit institutları tərəfindən həyata keçirilir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında dövlət kreditinin rolu onun həm dövlət, müəssisə və təşkilatlar, həm də əhali üçün başlıca əhəmiyyəti ilə ifadə olunur. Dövlət krediti münasibətlərinin qanunauyğun şəkildə fəaliyyəti iştirakçı subyektlərin marağını artırır və onun səmərəliliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Müasir iqtisadi inkişafda dövlət kreditinin rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

- * dövlət krediti büdcənin gəlir və xərclərindəki qeyri-tarazlığı aradan qaldırmaqla büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsinin ahəngdarlığını təmin edir;
- * büdcə kəsirinin örtülməsinin əsas maliyyə mənbəyi kimi dövlətin qarşılaşdığı vəsait qıtlığını aradan qaldırır;
- * dövlətin vaxtı çatmış borc öhdəliklərinin icrası üçün maliyyə mənbəyi rolunu oynayır;
- * milli iqtisadiyyatın inkişafı maraq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrin uyğun kreditlərlə təmin edilməsinə həyata keçirir;
- * nisbətən aşağı kredit qabiliyyətli müəssisələrin vəsait qıtlığını aradan qaldırmaqla istehsalın inkişafına və ahəngdarlığına şərait yaradır;
- * ölkədə nağd və nağdsız pul dövriyyəsinə təsir etməklə pul-kredit siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə dəstək verir.

Dövlətin borcalan, kreditor və ya zəmanətçi kimi fəallığına aşağıdakılar təsir göstərir:

- * iqtisadiyyatın mövcud durumu;
- * dövlətin həll etdiyi vəzifələrin həcmi;
- * dövlətin həyata keçirdiyi kredit siyasəti;
- * milli və dünya maliyyə bazarının vəziyyəti;
- * ölkədə inflyasiyanın səviyyəsi və s.

13.3. DÖVLƏT KREDİTİNİN TƏSNİFATI

Dövlət krediti üzrə münasibətlər dövlətin borc öhdəliklərinin və aktivlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası hökumətinin borc öhdəlikləri Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunu təşkil edir. Hökumətin vermiş olduğu kreditlər üzrə borc öhdəlikləri Azərbaycan Respublikasının dövlət borc aktivlərini təşkil edir.

Dövlət krediti **daxili** və **xarici** (beynəlxalq) kreditlərə bölünür. Milli valyutada ölkənin hüquqi və fiziki şəxsləri ilə baş verən kredit münasibətləri daxili dövlət kreditini təşkil edir. Dövlət xərclərinin əsas hissəsi milli valyutada həyata keçirildiyinə görə daxili dövlət krediti daha çox inkişaf tapmışdır. Eyni zamanda beynəlxalq əmək bölgüsü, texnologiyanın, elmi-texniki nailiyyətlərin, innovasiyaların mübadiləsi, xarici dövlətlərə maliyyə yardımı edilməsini zəruri edir.

Xarici dövlətlərlə, onların hüquqi və fiziki şəxsləri ilə, habelə beynəlxalq təşkilatlarla baş verən kredit münasibətləri beynəlxalq krediti təşkil edir.

Xarici dövlət borc öhdəliklərinə xarici dövlətlərin hökumətlərinin verdiyi kreditlər, beynəlxalq təşkilatların verdikləri kreditlər, xarici ölkənin hüquqi və fiziki şəxslərinin verdikləri kreditlər, habelə dövlətin təminatçısı kimi çıxış etdiyi xarici borclar aiddir. Bu borclar investisiya kreditləri, ixracat kreditləri, tədiyyə balansının tənzimlənməsi üçün kreditlər və islahatların dəstəklənməsi üçün ayrılan kreditlər formasında olur.

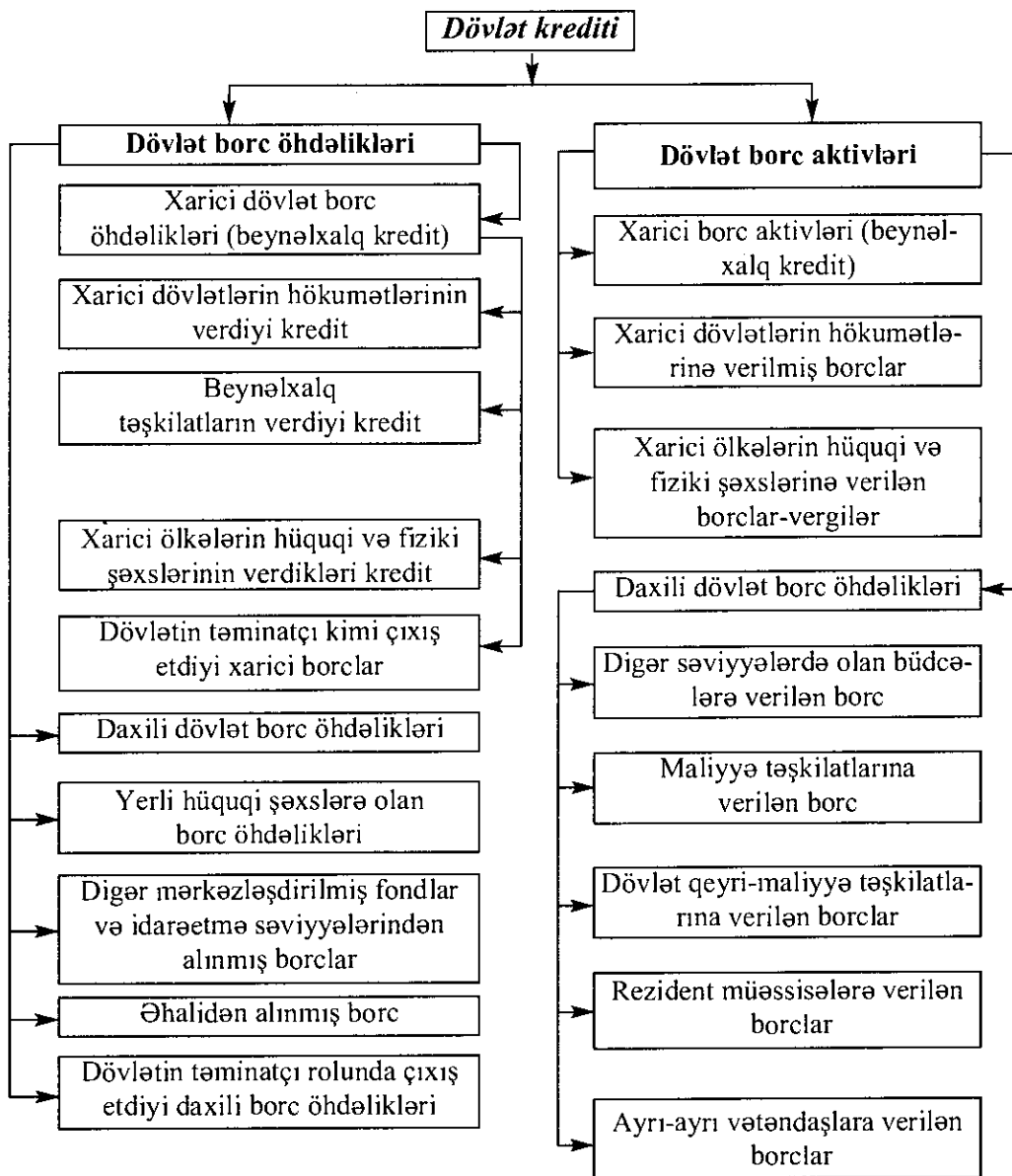
Daxili dövlət borc öhdəlikləri yerli müəssisələrdən, əhalidən, digər mərkəzləşdirilmiş fondlardan və idarəetmə orqanlarından (məsələn, bələdiyyədən) alınan borclardan, habelə dövlətin zəmanətçi kimi çıxış etdiyi borc öhdəliklərindən ibarətdir.

Daxili dövlət krediti aşağıdakı formada çıxış edə bilər:

- ✓ dövlət istiqrazları;
- ✓ əhalinin əmanətlərinin bir hissəsinin dövlət borcuna çevrilməsi;
- ✓ xəzinə ssudaları borc öhdəlikləri;
- ✓ zəmanətli istiqrazlar;
- ✓ ümumdövlət ssuda fondundan vəsaitin borclanması;
- ✓ təminat verilmiş borclar.

Dövlət kreditinin təsnifatını sxemlə göstərmək olar (sxem 13.1).

Dövlət istiqrazları dövlət kreditinin bir forması olub, müxtəlif istiqraz vərəqləri, xəzinə öhdəlikləri və qiymətli kağızların digər formalarını buraxmaq və yerləşdirmək yolu ilə əhalinin, müəssisələrin və təşkilatların müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərini ictimai tələbatın maliyyələşdirilməsinə yönəldir.

Sxem 13.1. Dövlət kreditinin təsnifatı.

İstiqraz vərəqəsi-qiyəmətli kağızların ən geniş yayılmış formasıdır. O, dövlət borc öhdəliklərini əks etdirir, onun sahibinə müəyyən müddət keçdikdən sonra borcun məbləğini və faizini almaq hüququ verir.

Dövlətin cari borclarının ən geniş yayılmış forması xəzinə öhdəlikləridir (veksellər). Xəzinə öhdəlikləri 3, 6, 12 ay müddətinə büdcənin kassa kəsirini ödəmək

üçün buraxılır. Ortamüddətli veksellər də buraxıla bilər. Onlar faiz kuponlarına malik olmur, nominal dəyərindən güzəştə satılır və tam dəyərinə alınır. Xəzinə vekselləri əsas etibarlı ilə maliyyə-kredit institutlarında və ticarət sənaye korporasiyalarında yerləşdirilir və onlara böyük gəlir gətirir (onlar əhali arasında yerləşdirilmir).

Xəzinə öhdəlikləri - istiqrazlardan fərqli olaraq yalnız əhali arasında satılır. Onun satışından daxil olan vəsaiti dövlət yalnız büdcənin tamamlanmasına yönəldir.

Dövlət kreditinin digər forması - əhalinin əmanətlərinin bir hissəsinin dövlət borcuna çevrilməsidir. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasında 46 bank fəaliyyət göstərmiş, 01.01.2013-cü il tarixə əmanətlərin məbləği isə 5113,4 mln. manat olmuşdur. Özəl banklar əhalidən cəlb etdiyi borc vəsaitlərinin bir hissəsini dövlətə borc verə bilər. Dövlətlə əhali arasında bankların qismində vasitəçinin mövcudluğu və borc vəsaitlərinin real sahiblərinin xəbəri olmadan onların vəsaitlərinin bir hissəsinin banklar tərəfindən dövlətə borc verilməsi, bu münasibətləri dövlət kreditinin bir forması kimi müəyyən etməyə əsas verir.

Əhalinin əmanətlərinin bir hissəsinin dövlət borcuna çevrilməsi bu vəsaitlər hesabına xüsusi növ dövlət qiymətli kağızlarının (xəzinə əmanət sertifikatları) və ya bazar qiymətli kağızlarının (istiqraz, xəzinə öhdəliyi-veksel) alınması vasitəsilə, habelə istiqraz vərəqələrsiz borcların sənədləşdirilməsi (müqavilə imzalamaq və ya xüsusi şəhadətnamə vermək) yolu ilə təmin olunur.

Xəzinə ssudası - dövlət kreditinin bir forması kimi dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanları tərəfindən büdcə vəsaiti hesabına müddətli, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərtlərilə müəssisə və təşkilatlara göstərilən maliyyə yardımını ifadə edir. Bank kreditindən fərqli olaraq xəzinə ssudası müddət və faiz norması üzrə güzəştli şərtlərlə verilir. Xəzinə ssudalarını təsərrüfat orqanlarının maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdiyi və ya ölkədə iqtisadi vəziyyət pisləşdiyi hallarda almaq olar. Onların kommersiya məqsədi yoxdur və xalq təsərrüfatı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən iqtisadi strukturları müdafiə etmək vasitəsidir.

Müəyyən hallarda hökumət yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları və ya ayrı-ayrı təsərrüfat orqanları tərəfindən buraxılmış istiqrazların və onun faizlərinin şərtsiz olaraq ödənilməsinə təminat verə bilər. Bu halda şərti dövlət krediti-təminatlı borclar meydana gəlir. Təminatlı borclar üzrə dövlət yalnız ödəyicinin ödəmə qabiliyyəti olmadığı hallarda maliyyə məsuliyyəti daşıyır.

Dövlət kreditinin bir forması kimi ümumdövlət ssuda fondunun vəsaitlərindən borclanma onunla xarakterizə olunur ki, dövlət kredit idarələri (Milli Bank) kredit resurslarının bir hissəsinin bilavasitə hökumət xərclərinin ödənilməsinə verir. Kreditin bu forması sovet dövründə və müstəqilliyin ilk illərində (1995-ci ilədək) geniş yayılmışdır. Dövlət kreditinin bu formasından istifadə

edilməsi inflyasiya prosesini sürətləndirir. Buna 90-cı illərin əvvəllərində ölkəmizdəki vəziyyəti nümunə göstərmək olar. Bu səbəbdən də 1997-ci ildən etibarən ölkəmizdə büdcə kəsirinin Milli Bankın krediti hesabına ödənilməsi qadağan edilmişdir.

Daxili borc aktivlərinə digər səviyyələrdən olan büdcələrə, maliyyə təşkilatlarına, yerli müəssisələrə və ayrı-ayrı vətəndaşlara verilən kreditlər (ssudalar) aiddir. Büdcə ssudaları dövlət büdcəsindən və yerli büdcələrdən verilə bilər. Məsələn, yanacaq və energetika kompleksinin sabitləşdirilməsinə büdcə ssudaları dövlət büdcəsindən, vətəndaşların mənzil kooperativlərinin tikintisinə isə dövlət büdcəsi ilə yanaşı yerli (bələdiyyə) büdcələrdən ayrılı bilər.

Büdcə krediti (ssudası). Azərbaycan Respublikasında büdcə kreditinin əsasları “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə, tərəflərin kredit müqaviləsindən irəli gələn hüquqi münasibətləri isə mülki qanunvericiliklə nizama salınır. Büdcə krediti (ssudası) büdcələr tərəfindən büdcə sisteminin digər büdcələrinə, hüquqi şəxslərə (dövlət və bələdiyyə idarələrindən başqa), xarici dövlətlərə, xarici hüquqi şəxslərə qaytarılmaq və haqqı ödənilmək əsasları ilə verilən pul vəsaitidir.

Büdcə krediti istiqamətlərinə və borcalana görə iki böyük qrupa bölünür:

1) daxili büdcə krediti (ssudası), o cümlədən:

- büdcələrarası kreditlər (ssudalar) bir büdcədən digər büdcəyə verilir;
- büdcə krediti (hüquqi şəxslərə verilir, o cümlədən investisiya vergi krediti).

2) xarici dövlət krediti (xarici dövlətin borc tələbi), o cümlədən:

- xarici dövlətlərə büdcə krediti;
- xarici hüquqi şəxslərə büdcə krediti.

Öz növbəsində daxili büdcə krediti borc vəsaiti mənbəyinə görə aşağıdakılara bölünür:

- dövlət büdcəsindən Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə və yerli büdcələrə kreditlər (ssudalar);

- Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcəsindən yerli büdcələrə kreditlər (ssudalar);

- rayon və şəhər büdcələrindən şəhər, qəsəbə və kənd büdcələrinə kreditlər;

- Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə, bələdiyyə qurumlarına və hüquqi şəxslərə məqsədli xarici kreditlər hesabına büdcə kreditləri .

Maliyyə - büdcə təcrübəsində digər metodlarla yanaşı büdcə ssudası (kredit) kimi maliyyə yardımından da istifadə edilir. Büdcə ssudası (kredit) dedikdə maliyyə ili çərçivəsində altı aydan artıq olmayan müddətə qaytarılmaq və ya qaytarılmamaq şərti ilə başqa büdcəyə verilən büdcə vəsaiti başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası subyektlərinin məsrəflərin və ya gəlirlərin mövsü-

mi xarakteri ilə şərtlənən kassa fərqlinin (kəsirinin) maliyyələşdirilməsinə məqsədli büdcə ssudalarını cəlb etmək hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcələrindən və yerli büdcələrin icrası prosesində əmələ gələn nüvəqqəti kassa kəsirlərinin örtülməsinə büdcə ssudaları verilə bilər.

Azərbaycan Respublikası subyektlərinin dövlət hakimiyyəti orqanları yerli büdcələrə maliyyə yardımı edərkən aşağıdakı hüquqlara malikdir:

1. Azərbaycan Respublikası subyektlərinin səlahiyyətli orqanlarının Azərbaycan Respublikasının subyektlərindən maliyyə yardımı alan yerli büdcələrdə təftiş aparmaq;

2. Bələdiyyə qurumları büdcələrində təftiş icra hakimiyyəti orqanlarının maliyyə nəzarəti orqanları və ya Azərbaycan Respublikası subyektlərinin nəzarət orqanları apara bilər. Azərbaycan Respublikası subyektlərinin nəzarət orqanlarının xülasəsini (rəyi) Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcə layihələrinin qanunvericilik orqanları tərəfindən baxılarkən elan etmək;

3. Azərbaycan Respublikası subyektlərinin dövlət hakimiyyət orqanları Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcələrindən daxil olan vəsaitlərin xərc-lənməsinə və Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanununda dövlət məqsədli proqramlarda nəzərdə tutulmuş məqsədli xərclərin maliyyələşdirilməsinə nəzarət etmək.

Dövlət büdcə krediti (ssudası). Azərbaycan Respublikası tərəfindən Azərbaycan Respublikası subyektlərinə, bələdiyyə qurumlarına və ya hüquqi şəxslərə kredit (ssuda), "Büdcə sistemi haqqında" və növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında müvafiq qanunlarla (qərarla) nəzərdə tutulmuş şərtlər və büdcə təxsisatı çərçivəsində bağlanmış müqavilə əsasında verilir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının subyektləri, bələdiyyə qurumları və hüquqi şəxs üçün əsas şərtlərdən biri onların müvafiq büdcə qarşısında pul öhdəliyi üzrə vaxtı keçmiş borcunun olmaması, hüquqi şəxs üçün isə həm də büdcə sisteminə məcburi tədiyələr üzrə borcun olmamasıdır.

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə, bələdiyyə qurumlarına və hüquqi şəxslərə büdcə krediti məqsədli xarici kreditlər (borclanma) hesabına da verilə bilər. Xarici məqsədli kredit hesabına büdcə kreditinin əsasları, verilmə qaydası, istifadəsi və geri qaytarılması müvafiq müqavilənin şərtləri ilə müəyyən edilir.

Büdcə krediti haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə verilir (əgər "Büdcə sistemi haqqında" Qanunla və ya "Büdcə haqqında" Qanunla başqa şərt nəzərdə tutulmayıbsa).

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsindən Azərbaycan Respublikası subyektlərinə və yerli büdcələrə büdcə krediti il ərzində müəyyən müddətə (məq-

sədli xarici kreditlər və borcların restrukturizasiyası hallarından başqa) verilir. Kreditlər Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanun və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin qərarları ilə təsdiq edilmiş büdcə təxsisatı çərçivəsində verilir. Bu qanun və qərarlar ilə həmin kreditlərin əsasları, verilməsi şərtləri, istifadəsi və qaytarılması müəyyən edilir və Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin icra orqanlarının müvafiq normativ aktları ilə konkretləşdirilir. Əgər verilmiş büdcə krediti müəyyən edilmiş vaxtda qaytarılmayıbsa, qaytarılmayan ssuda məbləğinin qalığı faiz, cərimə və dəbbə pulu da daxil olmaqla büdcələrarası transfertlər hesabına yuxarı büdcədən və Azərbaycan Respublikasının subyektləri və yerli büdcələrə daxil olaraq dövlət və regional vergilərdən ayırmalar hesabına tutula bilər.

Şəhər və rayonların büdcələrindən bələdiyyə qurumlarının büdcələrinə büdcə ssudaları göstərilən qaydada verilir.

Büdcə ssudaları büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi ilə bağlı olduğundan onların öz təyinatına uyğun istifadə edilməsinə ciddi nəzarət edilməlidir.

Verilmiş büdcə kreditinin qaytarılmasından vəsait ondan istifadəyə görə haqq da daxil olmaqla müvafiq büdcələrə daxil edilir. Qaytarılma müddəti pozulduqda və büdcələrarası kreditlər öz məqsədinə istifadə edilmədikdə, habelə kredit öhdəliyi üzrə müddətin icrası pozulduqda müvafiq büdcəyə köçürüləcək vəsait, birincisi, Azərbaycan Respublikasının subyektinin büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olaraq gəlirlər hesabına tutulur, ikincisi, bu büdcələrə köçürülməsi üçün ayrılmış büdcələrarası transfertlərin (subvensiya istisna olmaqla) vəsaiti hesabına tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şəxslərə daxili büdcə krediti tərkibində verilməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulur ki, bu halda hüquqi şəxs müqaviləyə əsasən müəyyən müddət ərzində (bir ildən-beş ilədək) və müəyyən həddə (verginin ümumi məbləğinin 50%-dən yuxarı olmaqla) mənfəət vergisi üzrə öz ödənişini azaltmaq imkanı əldə edir.

İnvestisiya vergi krediti təşkilatlara aşağıdakı əsaslardan heç olmasa biri mövcud olduqda verilir: təcrübi-quraşdırma və elmi-tədqiqat işlərinin, ya da öz istehsalının texnika ilə yenidən silahlanması (alınmış avadanlıqların dəyərinin 30%-dən çox olmamaqla); təbii və ya innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi; regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə xüsusi əhəmiyyətli sifarişin yerinə yetirilməsi və s. Bu kredit üzrə faiz Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsinin 1/2-dən- 3/4-ü həddində müəyyən edilir.

Xarici büdcə kreditləri. Bu kredit Azərbaycan Respublikasının xarici borc tələbi formasında, yəni xarici dövlətlərin və xarici hüquqi şəxslərin kreditör kimi Azərbaycan Respublikası qarşısında qoyduğu maliyyə öhdəliyi şəklində çıxış edir. Xarici büdcə kreditlərinin (xarici borc tələbi) aşağıdakı formaları fərqlən-

dirilir:

- dövlət maliyyə krediti;
- dövlət ixrac krediti;
- xarici dövlətlərin ixrac kreditinin qaytarılması üzrə dövlət zəmanəti.

Dövlət maliyyə krediti - büdcə kreditinin bir formasını ifadə edir ki, bu halda Azərbaycan Respublikası xarici borcalana Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ilə xarici dövlətlərin hökuməti arasında bağlanmış müqavilə ilə nəzərdə tutulmuş həcmdə və şərtlərlə verilən pul vəsaitidir.

Dövlət ixrac krediti - büdcə kreditinin bir forması olub, büdcə vəsaiti hesabına xarici borclananın - ixrac edilən əmtəə və xidmətlərinin ödənilməsi həyata keçirilir. İstənilən halda ixrac kreditinin ödənilməsi və xidməti üzrə tədiyyələr Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə daxil olur.

Azərbaycan Respublikası Hökumətinin bank-agenti tərəfindən xarici borcalana - ixracçıya və ya onun kreditörünə verilən dövlət ixrac kreditinin qaytarılması üzrə xarici dövlətin zəmanəti Azərbaycanın hüquqi şəxsinə-ixracçıya və ya Azərbaycan Respublikası Hökumətinin bank-agentinə Azərbaycan Respublikası Hökumətinin zəmanəti üzrə öz hüququnu şərtsiz olaraq güzəştə (tam və ya qismən) getməsi haqqında öhdəliyini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının xarici büdcə krediti xarici dövlətlərin və xarici hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası qarşısında xarici borclarını əmələ gətirir.

Ayrı-ayrı hallarda xarici dövlət və xarici hüquqi şəxslərin borclarının restrukturizasiyası da, yəni Azərbaycan Respublikası qarşısında xarici borcların ödənilməsi şərtlərinə yenidən baxılması həyata keçirilə bilər. Restrukturizasiyada əsas borcun məbləğinin və hesablanmış faizin qismən silinməsi halları da ola bilər. Azərbaycan Respublikası qarşısında xarici borcun restrukturizasiyası haqqında müqavilə aşağıdakılar istisna olunmaqla təsdiq edilir: 1) Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq maliyyə təşkilatları və maliyyə klublarında iştirakı çərçivəsində borcların restrukturizasiyası və ya silinməsi; 2) dövlət büdcəsi haqqında qanunda növbəti ilə və plan dövrünə nəzərdə tutulmuş borcun restrukturizasiyası və silinməsi.

Müasir mərhələdə dövlətin kredit fəaliyyəti tək-cə müxtəlif layihələri maliyyələşdirmək, büdcə kəsirini örtmək üçün və s. məqsədlərə görə borc alması ilə bitmir. Dövlət həm də aktiv kreditör fəaliyyəti ilə məşğul olur. Azərbaycan Respublikasının son illər üçün büdcə proqnoz göstəriciləri bunu bir daha sübut edir. Dövlətin daxili kredit fəaliyyəti, şübhəsiz ki, çoxşaxəlidir. Dövlət iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə güzəştli kreditlər ayırır. Kiçik və orta sahibkarlığa, kənd təsərrüfatına, nəqliyyata və s. ayrılan güzəştli kredit buna misal ola bilər.

Dövlətin daxili kreditor kimi fəaliyyəti həm də sosial problemlərin həlli ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycanda ipoteka kreditinin təşkili və verilməsi əhalinin mənzil təminatını həll etmək məqsədini güdür.

Azərbaycan İpoteka Fondu ölkə Prezidentinin 2005-ci il 15 sentyabr tarixli “Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləri sisteminin yaradılması haqqında” Fərmanına uyğun olaraq təsis edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankının nəzdində yaradılan AİF dövlət qurumudur.

İpoteka krediti 3 ildən 15 ilədək müddətə, 6-8% dərəcə ilə, 30 min manatdan çox olmamaq şərti ilə verilir. Kreditin məbləği daşınmaz əmlakın bazar qiymətinin 70%-dən, kredit üzrə aylıq ödənilən məbləğ isə borcalanın gəlirlərinin 50%-dən çox ola bilməz. 2013-cü ildə bu məqsəd üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən 40.0 mln. manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

Xarici dövlət krediti bütün hallarda, ölkənin xarici maliyyə bazarlarından əldə etdiyi vəsaitləri ifadə edir. Bu proses ya dövlət qiymətli kağızlarının xarici investora satılması yolu ilə (xarici valyutalarla), yaxud da bir başqa kreditləşmə yolu ilə həyata keçirilir. Deməli, xarici dövlət krediti ölkədən kənarında mövcud olan maliyyə mənbələrindən alınan borclardır.

Xarici kreditlər başqa dövlətlərin valyutasında xarici fond bazarlarında yerləşdirilir. Onlar yerləşdirilərkən həmin ölkələrin investoraşlarının şəxsi maraqları nəzərə alınır.

Xarici dövlət krediti xarici valyutalar ilə əldə edilir, onun əsas və faiz məbləğləri də həmçinin xarici valyutalar ilə ödənilir.

Dövlət daxili borc bazarında lazım olan həcmdə vəsaitlər əldə edə bilmədikdə xarici mənbələrə üz tutulur. Ümumiyyətlə, dövlət ağır maliyyə vəziyyətinin təzyiqi altında olduqda xarici dövlətlərin maliyyə bazarlarına müraciət etmək məcburiyyətində qalır.

Xarici dövlət borclarının səmərəliliyinə verilən qiymət birmənalı deyildir. Belə ki, bir qrup mütəxəssislər xarici dövlət borclarına ölkənin iqtisadi inkişafını təmin edən maliyyə mənbəyi kimi yanaşdığı halda, digərləri buna ölkənin arzuolunmaz borc öhdəlikləri kimi baxırlar.

Xarici dövlət borc münasibətlərində borc alan kimi dövlət və dövlət adından çıxış edən digər subyektlər iştirak edir. Borc verən qismində çıxış edən subyektlərə isə aşağıdakıları aid etmək olar:

- xarici dövlətlər;
- xarici banklar;
- xarici dövlətlərin hüquqi və fiziki şəxsləri;
- beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları.

Xarici dövlət borcları üzrə alınmış vəsaitlər əsas etibarilə:

- * tədiyyə balansının tarazlaşdırılması və iqtisadi islahatların,
- * iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin,
- * idxal olunacaq əmtəə və xidmətlər üzrə dəyərin ödənilməsinin,
- * dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün idxalın,
- * ödənilməmiş əvvəlki illərin dövlət borclarına xidmət edilməsi və borc üzrə öhdəliklərin,

- * dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi məqsədlərinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, xarici borc öhdəlikləri kimi cəlb edilmiş vəsaitlər hər şeydən əvvəl ölkə iqtisadiyyatının kreditləşməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq maliyyə-kredit və digər kreditor təşkilatları tərəfindən Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların dəstəklənməsi və ayrı-ayrı prioritet hesab edilən layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə müvafiq kredit sazişləri imzalanmışdır. Bu kreditlər, əsasən, ölkə iqtisadiyyatının və əhalinin gündəlik yaşayışı üçün ən zəruri hesab edilən sahələrin (elektrik enerjisi, qaz, su, kənd təsərrüfatı və irriqasiya, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, yol tikintisi və s.) bərpa və inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir.

Kreditlərin istifadə istiqamətləri üzrə bölgüsündə elektrik enerjisi sektorunun bərpası 33,3 faiz, nəqliyyat və yol tikintisi sektoru 11,7 faiz, irriqasiya və kənd təsərrüfatı 6,8 faiz, neft və qaz sektorları 1,7 faiz, kimya sahəsi 2,6 faiz, sosial sahələr 7,3 faiz, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası 2,2 faiz və digərləri isə 7,3 faiz təşkil etmişdir. Hökumətin həyata keçirdiyi iqtisadi islahatların dəstəklənməsi məqsədilə Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondundan alınan kreditlərin məbləği isə xarici dövlət borcunun 28,7 faizini təşkil edir.

Beynəlxalq maliyyə kredit və donor təşkilatlarla aparılan müvəffəqiyyətli danışıqlar və ölkəmizin malik olduğu normal kredit reytingi xaricdən cəlb edilən kreditlərin, əsasən güzəştli şərtlərlə alınmasına əsas yaratmışdır.

Qaytarılma müddətinə görə xarici dövlət borcunun 6,4 faizi 5 ilə qədər olan müddətdə, 4,7 faizi 5 ildən 10 ilə qədər olan müddətdə, 30,6 faizi 10 ildən 20 ilə qədər olan müddətdə, 57,6 faizi isə 20 ildən yuxarı olan müddətlərdə kreditlərə qaytarılmalıdır. Bu da istər dövlət büdcəsi üçün, istərsə də hökumət zamanəti ilə kredit alan ayrı-ayrı təşkilatlar üçün kreditlərə xidmətlə əlaqədar ələ bir çətinlik yaratmır.

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların və infrastrukturun bərpası və yenidən qurulması üçün əsasən güzəştli kredit verən maliyyə qurumlarının xidmətlərindən istifadə edilir.

Kommersiya banklarından alınan kreditlər isə ölkəmizə cəlb edilən kreditlərin yalnız 23 faizini təşkil edir.

Kreditorların müxtəlifliyi xarici borcun valyutalar üzrə tərkibinin də müxtəlif

olması ilə xarakterizə olunur.

Dövlət borcunun maksimum həcmi ali qanunvericilik hakimiyyəti (Milli Məclis) tərəfindən təyin olunur, dövlət borcunun idarə olunması mərkəzi hökumətin vəzifəsidir, ölkənin mərkəzi bankı isə dövlət borcuna xidmət edir. Dövlət tərəfindən müvəkkil edilmiş orqan olan Maliyyə Nazirliyi emitent kimi çıxış edir.

Dövlət borcunun etibarlılığı dövlətin daxili borcunun nisbi həcmindən və ona xidmət edilməsi normasından asılıdır. Daxili borcun nisbi həcmi onun ÜDM-ə olan nisbəti kimi müəyyən edilir. Borcun mütləq həcmindən fərqli olaraq bu nisbi göstərici dövlət borcunun ölkə iqtisadiyyatı üçün nə dərəcədə böyük və yaxud kiçik olması barəsində fikir söyləməyə imkan verir.

Məlumdur ki, beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən xarici dövlət borcları ilə bağlı təsbit edilmiş bir sıra normalar və hədlər müəyyən edilmişdir. Bu göstəricilər ölkənin borc durumunu əks etdirir. Bunlardan ən əsası faktiki istifadə olunmuş xarici dövlət borclarının ÜDM-ə və mövcud maliyyə ili ərzində ümumi ixracata nisbəti, eləcə də məcmu borclara görə xidmətin büdcə gəlirlərinə və ümumi ixracata olan nisbətidir. Belə ki, beynəlxalq standartlara görə xarici dövlət borcunun istifadə olunmuş məbləğinin kritik hədləri ÜDM-in 40%-ni, illik ixracatın isə 25%-ni örtməməsi hesab olunur. Xarici dövlət borcuna cari xidmətlərin illik ixracatının həcmi 25%-i aşması da kritik hal kimi qəbul edilir.

İmzalanmış sazişlər üzrə istifadə edilmiş kreditlərə görə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcunun həcmi 1 yanvar 2013-cü il tarixinə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) 8,3%-i səviyyəsində olmuşdur ki, bu hədlər də ümumən beynəlxalq borclanma təcrübəsində normal hədd hesab edilir.

MDB və keçmiş SSRİ məkanında yerləşən ölkələrlə müqayisədə 2013-cü ildə adambaşına düşən xarici dövlət borcu (207 ABŞ dolları) və borcun ÜDM-ə nisbətinə görə respublikamız ən yaxşı vəziyyətə malikdir.

Bu, MDB ölkələri arasında ən yaxşı göstəricidir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, hər bir Rusiya vətəndaşına 850, Estoniyada 660, Ukraynada 220 ABŞ dolları həcmində xarici borc yükü düşür.

Bununla bərabər, ölkənin xarici borclarla bağlı durumunu ifadə edən digər göstəricilər də mövcuddur ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

- xarici dövlət borcları ilə büdcə gəlirləri arasındakı əlaqə;
- xarici dövlət borcuna cari xidmətlə büdcə xaricləri arasındakı əlaqə və s.

2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcu büdcə gəlirlərinin 26,6%-ini, əmtəə və xidmətlər ixracının 15%-ini təşkil edir.

Yuxarıda deyilənlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hal-hazırda Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici dövlət borclarının durumu qənaətbəxşdir.

Ölkənin iqtisadi imkanlarının mühüm göstəricilərindən biri də onun valyuta

ehtiyatlarının səviyyəsidir. Azərbaycan Respublikasının valyuta ehtiyatları durmadan artır. Belə ki, 2005-ci ilin əvvəlinə ölkənin valyuta ehtiyatları 2,4 mln. dollar təşkil edirdisə, 2010-cu ilin əvvəlinə 23,0 milyard dollar, 2013-cü ilin əvvəlinə 46,0 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu da adambaşına 4900 dollar deməkdir.

İqtisadçıların fikrincə, Azərbaycanın bugünkü maliyyə imkanları, iqtisadi inkişaf səviyyəsi ağır şərtlərlə xaricdən kredit alınmasından imtina edilməsinə imkan verir. Azərbaycan öz daxili imkanları hesabına xarici kreditlərdən uzaqlaşa bilər. Buna Azərbaycan Respublikasının ümumi valyuta ehtiyatlarının durmadan artması, qarşıdakı dövrdə böyük məbləğdə daxil olacaq neft gəlirləri imkan verəcəkdir. Deməli, Azərbaycan qarşıdakı dövrdə borc alan ölkədən borc verən bir ölkəyə çevriləcəkdir.

Dövlət hər vasitə ilə dövlət borclarının azaldılmasına səy göstərməlidir.

Bu məqsədlə iqtisadiyyatı inkişaf etdirməklə vergi sistemi vasitəsi ilə gəlirlərini artırmalı, büdcə xərclərini daha məhsuldar sahələrə yönəltməklə idarəetmə aparatını daim sadələşdirməli, dövlət kreditinin daha səmərəli formalarından lazımı səviyyədə istifadə etməli, xüsusən əhalinin sərbəst pul vəsaitinin banklara axmasına zəruri şərait yaradılmalı, bank əmanətlərinin sığortalanması və s. təmin edilməlidir.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar bazarının həcmi 8,9 mlrd. manat təşkil etmişdir. Qiymətli kağızlar bazarının 75,8%-i dövlət qiymətli kağızlar bazarının (bunun da 95,8%-i qısamüddətli notların), 24,2%-i korporativ qiymətli kağızların payına düşür.

İl ərzində 1307,0 mln.manat qısamüddətli notlar emissiya edilmişdir ki, bundan, 777,0 mln. manatı (59,4%-i) hərraclarda yerləşdirilmişdir. Dövriyyədə dövlət istiqrazlarının (Dİ) həcmi ilin əvvəlinə 269,7 mln. manat təşkil etmişdir. Dİ üzrə illik orta gəlirlilik 4,0% həcmində müəyyən edilmişdir.

Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qısamüddətli istiqrazlarla yanaşı dövriyyədə ortamüddətli (2 və 3 illik) qiymətli kağızlar və geri çağırılı bilən istiqrazlar da emissiya olunur.

Həmin dövrdə Azərbaycan İpoteka Fondu tərəfindən 20,0 mln manat 7 illik təminatlı istiqrazlar emissiya edilmişdir. İlin sonunda dövriyyədə olan istiqrazların sayı 207,0 mln. manat təşkil etmiş, ipoteka istiqrazları ilə birlikdə təkrar bazar əməliyyatlarının həcmi 227,4 mln. manat təşkil etmişdir.

Xarici dövlət borcu - bu halda dövlət dünya bazarından borc alan rolunda çıxış edir. Xarici maliyyə mənbələrindən vəsaitlərin cəlb edilməsi və borc öhdəlikləri üzrə xidmətin təşkili dövlət borc münasibətləri ilə yanaşı ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan xarici dövlət borcları ölkənin ümumi iqtisadi durumuna təsir göstərən əsas amillərdən

biridir. Azərbaycan Respublikasının xarici borcu dövlət borcunun tərkib hissəsi olmaqla Maliyyə Nazirliyinin Azərbaycan Respublikası adından xarici ölkələrlə, onların fiziki və hüquqi şəxsləri ilə, həmçinin beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə bağladığı müqavilələrə əsasən bilavasitə yerinə yetirilməmiş maliyyə öhdəliklərinin məcmusunu əks etdirir.

Xarici borc aktivləri beynəlxalq kreditin forması olmaqla, özündə digər dövlətlərin, hökumətlərin verilmiş borcları və xarici ölkələrin hüquqi və fiziki şəxslərinə verilmiş borcları əhatə edir.

Xarici beynəlxalq dövlət kreditində dövlət dünya maliyyə bazarında *borcalan, kreditor və zamanətçi* rolunda çıxış edir. Xarici dövlət borcu daxili borclar kimi qaytarılma, müddətli və haqqı ödənilmək şərti ilə verilir. Alınmış xarici borcların məbləği *hesablanmış faizlə birlikdə* ölkənin daxili borcuna aid edilir.

Xarici borcların verilməsi büdcə vəsaiti və ya xüsusi hökumət fondları hesabına həyata keçirilir. Xarici dövlət borclarının əsas məqsədi ölkələrin-alcıların iqtisadi potensialının möhkəmləndirilməsi, maliyyə çətinliklərinin aradan qaldırılması, ərzaq yardımı göstərilməsi və s.-dən ibarətdir.

Xarici dövlət borcları *pul və ya əmtəə* formasında təqdim edilir və kreditor-ölkənin, borcalan-ölkənin və ya üçüncü ölkənin valyutasında buraxılır.

Borcların ödənilməsi tərəflərin razılığı üzrə mal və valyuta ilə həyata keçirilir.

Ölkəmizin kreditorları kimi inkişaf etmiş ölkələr, beynəlxalq kredit təşkilatları-Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və s. çıxış edir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının kreditor və zamanətçi kimi beynəlxalq aləmdə fəaliyyəti ölkənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin əlverişli olması ilə əlaqədar xeyli genişlənmişdir.

Dövlətin təkcə daxilə deyil, xarici dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara, xarici hüquqi şəxslərə də borc verməsi mümkündür və maliyyə cəhətdən bir çox qüdrətli dövlətlər xarici kreditor kimi aktiv fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərə, onların hüquqi şəxslərinə və beynəlxalq təşkilatçılara təqdim etdiyi krediti dedikdə-bu kreditlər üzrə xarici dövlətlərdə, onların hüquqi şəxslərində və beynəlxalq təşkilatlarda kreditor kimi Azərbaycan Respublikası qarşısında borc öhdəliyi yaranması başa düşülür.

Büdcə proqnozlarına görə, xarici dövlətlərin hökumətlərinə verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar 2006-cı ildə 1020,4 min manat, 2011-ci ildə 1660,0 min manat olmuş, 2013-cü ildə isə 845,0 min manat nəzərdə tutulmuşdur. 2013-cü ildə ölkənin valyuta ehtiyatının 46,0 milyard dollara bərabər olması, neft dolları axınının sürətlənməsi Azərbaycanın beynəlxalq kreditor kimi fəaliyyətinə əlverişli şərait yaradacaqdır.

Dövlətin kreditor qismində fəaliyyəti əlavə dövlət aktivlərinin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Dövlət kreditlərinin xarici bazarlarda yerləşdirilməsi xarici borcalanların (debitor) borclarının yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da ölkənin dövlət xarici aktivlərinin tərkib hissəsidir. Qalan xarici aktivlərə dövlətə mənsub və onun ərazisindən kənarında olan daşınar və daşınmaz əmlaklar və digər aktivlər aiddir.

Azərbaycan Respublikasının hakimiyyət orqanları onun adından aşağıdakılara xarici bazarda kreditlər təqdim edir:

- xarici dövlətlərə;
- xarici dövlətlərin yurisdiksiyası altında olan hüquqi şəxslərə;
- beynəlxalq təşkilatlara.

Azərbaycan Respublikası hakimiyyət orqanlarının kreditlərinin xarici bazarlarda yerləşdirilməsi zamanı xarici dövlətlərdə - borcalanlarda kreditor kimi Azərbaycan Respublikasının qarşısında borc öhdəliyi yaranır, xarici dövlətlərin onun qarşısında borc öhdəliyini formalaşdırır.

Azərbaycan Respublikası qarşısında xarici dövlətlərin borcunu borc öhdəliyinin növləri və borcalan üzrə təsnifləşdirmək qəbul edilmişdir. Azərbaycan qarşısında xarici dövlətlərin borcunun həcmi və strukturu haqqında məlumatlar Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi layihəsi haqqında qanunla və digər sənədlər və materiallar ilə birlikdə Milli Məclisə təqdim və təsdiq edilir.

Dövlətin zəmanətçi kimi fəaliyyəti, əgər dövlətin zəmanətini almış borcalan kreditor qarşısında öz öhdəliyini yerinə yetirməyibsə, dövlət borc öhdəliyinə gətirib çıxara bilər.

Azərbaycan Respublikası, onun subyektləri və yerli özünüidarəetmə orqanları zəmanət verə bilər.

Dövlət və ya bələdiyyə zəmanətinin yazılı forması məcburidir. Dövlət və ya bələdiyyə zəmanətində qarant haqqında məlumat, zəmanət vermiş orqanın adı, zəmanət verilmiş öhdəliyin məbləği öz əksini tapmalıdır. Zəmanətin müddəti zəmanət verilmiş öhdəliyin yerinə yetirilməsi müddəti ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının verdiyi dövlət zəmanətinin ümumi məbləği Azərbaycan Respublikasının valyutasında öhdəliyi təmin etmək üçün borc öhdəliyinin bir növü kimi Azərbaycan Respublikasının daxili dövlət borcunun tərkibinə daxil edilir.

Azərbaycan Respublikasının təqdim etdiyi zəmanətin ümumi məbləği xarici valyutada öhdəliyi təmin etmək üçün borc öhdəliyinin bir növü kimi Azərbaycan Respublikasının xarici valyutada xarici borcunun tərkibinə daxil edilir. Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının dövlət zəmanəti

Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə, bələdiyyə qurumlarına və hüquqi şəxslərə onların üçüncü şəxslər qarşısında öz öhdəliklərini ödəmək üçün təqdim edilir.

Növbəti büdcə ilinə büdcə haqqında qanun ilə (qərar ilə) Azərbaycan Respublikasının subyektlərinə dövlət və bələdiyyə zəmanətinin ümumi məbləğinin son həddi müəyyən edilir. Təqdim edilmiş zəmanətin ümumi məbləği borc öhdəliyinin bir növü kimi Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyə qurumlarının borclarının tərkibinə daxil edilir. Bunu göstərmək lazımdır ki, 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasında cəlb edilmiş kreditlərin 1255,1 mln. dolları və ya 37,9 faizini birbaşa dövlət və dövlət təminatı əsasında cəlb edilmiş kreditlər, beynəlxalq maliyyə və digər təşkilatlar tərəfindən ayrılmış kreditlər təşkil etmişdir.

13.4. DÖVLƏT (BƏLƏDİYYƏ) BORCLANMASININ MƏZMUNU, FORMALARI VƏ METODLARI

Dövlətin borcalan kimi fəaliyyəti dövlət və bələdiyyə borclarının əmələ gəlməsinə səbəb olur. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda yazılır: “Dövlət borcu - müvafiq xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanəti əsasında alınan və müəyyən olunmuş müddətlərdə qaytarılmasına öhdəlik götürülən maliyyə vəsaitidir” (maddə 1). Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasının dövlət borcu Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxslər, xarici dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüququn digər subyektləri qarşısında bütün borc öhdəliyidir.

Göstərilən tərifdən aydın olur ki, nəinki dövlətin daxili və xarici borclarını, habelə ümumdövlət borcunu (Azərbaycan Respublikasının və bələdiyyə qurumlarının) fərqləndirmək lazımdır.

Dövlət və bələdiyyə borcları - Azərbaycan Respublikasının və bələdiyyə qurumlarının qaytarılmamış borcları və onlar üzrə ödənilməmiş faizlər üzrə borcların ümumi məbləğidir.

Dövlət borcları ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş proqramların həyata keçirilməsini təmin etmək, dövlət büdcəsinin kəsirini örtmək, dövlət investisiyalarını maliyyələşdirmək və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən digər məsələlərin həlli məqsədi ilə həyata keçirilir.

Müasir mərhələdə borclanmanın başlıca səbəbləri əsasən aşağıdakılar ola bilər:

✦ dövlət xərclərinin borclanma vasitəsilə maliyyələşdirilməsi cəmiyyətin tələbatı ilə dövlətin bu xərcləri maliyyələşdirmə imkanları arasında olan uyğun-

suzluqdan irəli gəlir. Belə ki, vergilərin yığılması potensialının məhdudluğu və qanunvericilikdə qoyulan limitlərin olmasını nəzərə alaraq hökumət qarşısındakı problemləri həll etmək üçün borclanmaya getməli olur;

✦ borclanmaya (daxili) getmək pul emissiyası ilə müqayisədə daha səmərəli hesab edilir. Başqa sözlə, istiqrazların və ya digər qiymətli kağızların buraxılması, Mərkəzi Bank tərəfindən pulun dövriyyədə həcmnin artırılması daha da inflyasiya təhlükəsi yaradır;

✦ vergilərin dərəcələrinin artırılması ilə müqayisədə borclanmaya getmək daha əlverişli sayılır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında dövlət borclarının aşağıdakı formaları mövcuddur:

✦ hökumətin aldığı borclar;

✦ hökumətin zəmanətçi kimi çıxış etdiyi borc münasibətləri;

✦ hökumət tərəfindən alınan və icraçıya ötürülən borclar.

Dövlət borcunun milli iqtisadiyyata təsiri baxımından ölçülməsi üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

✦ xarici borcun ÜDM -ə faiz nisbəti;

✦ xarici borcun ixraca faiz nisbəti;

✦ xarici borca xidmətin ixraca faiz nisbəti;

✦ faizlər üzrə ödənişlərin ixraca faiz nisbəti;

✦ faizlər üzrə ödənişlərin ÜDM-ə faiz nisbəti;

✦ valyuta ehtiyatlarının xarici borca faiz nisbəti;

✦ qısamüddətli xarici borcun xarici borca nisbəti;

✦ dövlət borcunun ümumi həcmnin ÜDM-ə faiz nisbəti.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət borcunun təminatı kimi tam şərtsiz olaraq dövlət mülkiyyətində olan və dövlət xəzinəsini təşkil edən bütün əmlak çıxış edir. Dövlət borc öhdəlikləri dövlət büdcəsinin gəlirlərinin bir hissəsi hesabına ödənilir və ona xidmət göstərir.

Dövlət borcu əsaslı dövlət borcuna və cari dövlət borcuna ayrılır. Əsaslı dövlət borcu borc öhdəliyi üzrə ödəniləcək hesablanmış faiz də daxil olmaqla dövlətin dövriyyəyə buraxdığı və ödənilməmiş borc öhdəliklərinin bütün məbləğini ifadə edir. Cari dövlət borcu dövlətin bütün borc öhdəlikləri üzrə kreditrlərə gəlirlərin vaxtı çatmış öhdəliklərin ödənilməsi xərclərini təşkil edir.

Dövlət borcunun əsas forması dövlət kreditidir. Dövlət krediti maliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi kredit münasibətlərinin məcmusudur ki, bu halda borcalan kimi əsasən dövlət, kreditor kimi isə fiziki və hüquqi şəxslər çıxış edir. Düzgün kredit siyasəti aparıldıqda dövlət əhalinin və müəssisələrin xeyli miqdar müvəqqəti azad pul vəsaitlərini cəlb etməklə, onları öz funksiyalarının yerinə

yetirilməsinə yönəldə bilər.

Büdcə sferası üçün dövlət kreditinin əhəmiyyətini qiymətləndirərək qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dövlət borclarının qaytarılması zəruriliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

1) əlavə resursların axtarılmasını tələb edir ki, bu da ya yeni istiqrazların hesabına, ya da yeni vergilərin tətbiq edilməsi hesabına əldə edilə bilər;

2) borcun əsas hissəsinin və faizin ödənilməsi üçün büdcə gəlirlərinin bir hissəsini səmərəli istifadədən yayındırır.

Dövlət krediti dövlət tərəfindən aparılan bütün kredit əməliyyatlarının səmərəliliyini xarakterizə edir. Dövlət borcunun mütləq kəmiyyəti və dinamikası ölkənin iqtisadiyyatının və maliyyəsinin vəziyyətini, dövlət strukturlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini göstərir. Dövlət kreditinin vəziyyətinə dövlət krediti sahəsində hər il aparılmış əməliyyatlar təsir edir ki, onlar da əsasən aşağıdakılardır:

- yeni kredit alınması və yeni istiqrazların yerləşdirilməsi;
- əvvəllərdə cəlb edilmiş kreditlərin və yerləşdirilmiş istiqrazların örtülməsi

və s.

Dövlət borcunun təsnifləşdirilməsinin prinsipləri aşağıdakılardır:

1. hakimiyət səviyyəsinə görə:

- dövlət borcu-mərkəzi hökumətin məcmu borc öhdəlikləri;
- ümumdövlət borcu-bütün səviyyəli dövlət hakimiyət orqanlarının məcmu borc öhdəlikləri.

2. Yaranma xüsusiyyətinə və ödənilmə müddətinə görə:

- əsaslı dövlət borcu-hesablanmış faiz də daxil olmaqla dövlətin bütün ödənilməmiş öhdəlikləri;
- cari dövlət borcu-hesablanmış faiz də daxil olmaqla cari dövrdə ödəniş müddəti çatmış borc öhdəlikləri.

3. Borcun ifadə olunduğu valyutaya görə:

- xarici dövlət borcu - dövlətin xarici valyutada məcmu borc öhdəlikləri;
- daxili dövlət borcu - dövlətin milli valyutada məcmu borc öhdəlikləri.

4. Kreditorun yurisdiksiyasına görə:

- xarici dövlət borcu - dövlətin digər ölkələrin yurisdiksiyası altında olan kreditorları qarşısında məcmu borc öhdəlikləri;
- daxili dövlət borcu - öz ölkəsinin vətəndaşları və müəssisələri qarşısında məcmu borc öhdəlikləri.

Dövlət daxili bazarda aşağıdakı formalarda borclanma həyata keçirə bilər:

- * dövlət istiqrazları;
- * əhalinin əmanətlərinin bir hissəsinin dövlət borcuna çevrilməsi;

* zəmanətli istiqrazlar.

Dövlət krediti formasında müvəqqəti sərbəst pul vəsaitinin cəlb edilməsi istiqraz, xəzinə öhdəliyi və digər dövlət qiymətli kağızları buraxmaq və reallaşdırmaq yolu ilə baş verir.

Dövlət istiqrazları - dövlət kreditinin forması kimi onunla xarakterizə edilir ki, əhalinin və müəssisələrin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri dövlət qiymətli kağızlarının (istiqraz vərəqələri və xəzinə vekselləri) buraxılmasının köməyi ilə cəlb edilir.

Dövlət istiqrazlarının satışından daxil olan vəsaitlər büdcənin, büdcədən kənar fondların tamamlanmasına və yaxud xüsusi razılaşdırılmış məqsədlərə yönəldilir.

Xəzinə veksellərinin reallaşdırılmasından daxil olan vəsait yalnız büdcənin tamamlanmasına yönəldilir. Dövlət istiqrazları üzrə gəlirlər faiz və uduş şəklində ödənilir. Xəzinə vekselləri üzrə isə gəlir yalnız faiz şəklində ödənilir.

Dövlət istiqrazlarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

1. Emitentə görə:

- mərkəzi hökumətin istiqrazları;
- yerli hakimiyyət orqanlarının istiqrazları;
- dövlət təşkilatlarının istiqrazları.

2. İnvestora görə:

- yalnız fiziki şəxslər arasında yerləşdirilən istiqrazlar;
- hüquqi şəxslər arasında yerləşdirilən istiqrazlar;
- fiziki və hüquqi şəxslər arasında yerləşdirilən universal istiqrazlar.

3. Gəlirlərin hesablanması üsuluna görə:

- faizli istiqrazlar (faiz gəliri);
- uduşlu istiqrazlar (istiqrazın ödənişi formasında gəlir);
- faizli - uduşlu istiqrazlar (gəlirin bir hissəsi faiz, bir hissəsi isə uduş formasında ödənilir);
- uduşsuz istiqrazlar (istiqrazın tədavül müddəti ərzində uduş hər bir istiqraz vərəqəsinə düşür);
- faizsiz və ya məqsədli istiqrazlar (gəlir ödənilməsinə nəzərdə tutmur, lakin defisit (aztapan) əmtəələrin alınmasına zəmanət verir).

4. Ödəmə müddətinə görə:

- qısamüddətli istiqrazlar (ödəmə müddəti bir ilədək);
- ortamüddətli (5 il müddətinədək);
- uzunmüddətli (5 ildən artıq).

5. Yerləşdirmə metoduna görə:

- könüllü istiqrazlar, yəni könüllülük əsasında yerləşdirilən;
- məcburi istiqrazlar (dövlətin qərarı əsasında yerləşdirilir, istiqrazların alınmasından yayınmaya görə ciddi məsuliyyət nəzərdə tutulur).

6. Rəsmiləşdirməyə görə:

- istiqraz vərəqəli (kuponlu) (dövlət istiqraz vərəqələrinin emissiyası ilə müşayiət olunur);
- istiqraz vərəqəsiz (kuponsuz) (əqdlərin, müqavilələrin imzalanması ilə, habelə borc kapitalında yazılmaq və xüsusi şəhadətnamə vermək yolu ilə rəsmiləşdirilir).

Beləliklə, istiqraz - daha çox yayılmış qiymətli kağız növüdür. O, dövlət borc öhdəliyini ifadə edir və müəyyən müddət keçdikdən sonra sahibinə borc məbləğini faizlə birlikdə geri götürmək hüququ verir.

İstiqraz - dövlət, yerli özünüidarəetmə orqanları və təşkilatları tərəfindən bir qayda olaraq böyük partiyalarla buraxılan borc öhdəliyidir. İstiqrazlar onu sübut edir ki, onları buraxan orqan borcludur və istiqraz sahibinə müəyyən müddət ərzində faiz ödəməyi və ödəmə müddəti çatdıqda isə istiqraz sahibi qarşısında öz borcunu ödəmək öhdəliyi götürür.

İstənilən halda istiqraz borcu ifadə edir, onu saxlayan isə kreditor olur.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən istiqraz - onun sahibinin emitentdən istiqraz vərəqəsində nəzərdə tutulan müddətə onun nominal dəyərinin və dəyərdən müəyyən edilmiş faizi və ya başqa əmlak ekvivalentini almaq hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır.

Dövlət istiqrazları üzrə borclar (burada dövlət borcalan qismində çıxış edir) ölkənin borc məbləğinə daxil edilir.

Dövlət istiqrazları yerləşdirmə üsuluna görə iki qrupa bölünür:

Sərbəst dövr edən istiqrazlar və abunə formasında yerləşdirilən istiqrazlar.

Borc kapitalı bazarında sərbəst yerləşdirilən istiqrazlar adətən kommersiya banklarının (əhalinin əmanətlərinin yaradılması üçün təşkil edilmiş banklar və ya səhmdar kommersiya bankları) vasitəçiliyi ilə yerləşdirilir.

Dövlət istiqrazlarının əsas abunəçiləri-təşkilatlar, xüsusi fondlar, banklar və sığorta şirkətləridir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında qeyd edilir ki, dövlət istiqrazları mövcud qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada müəyyən edilir və könüllülük əsasında yerləşdirilir.

Son illər qiymətli kağızlar bazarında emitenti dövlət orqanı-Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi olan dövlət istiqrazlarına üstünlük verilir.

Dövlət istiqrazları sırasında ən geniş yayılmış növləri aşağıdakılardır:

Birincisi, dövlət qısamüddətli kuponsuz istiqrazları (DQİ).

Dövlət qısamüddətli istiqrazlarının buraxılması haqqında qərarı Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi qəbul edir. DQİ buraxmaq haqqında qərarı qəbul edərkən onun son həcmi, yerləşdirilməsi dövrü və potensial sahibləri müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı DQİ-nin buraxılması üzrə xidmət agentidir və onun vaxtında ödənilməsinə təminat verir.

İstiqraz (DQİ) Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyindən Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilmiş limit çərçivəsində alınır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı istiqrazları Maliyyə Nazirliyindən ilkin bazarda aşağıdakı hallarda əldə edir:

1) Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə istiqrazları almaq şəklində qısamüddətli kredit verdikdə;

2) istiqrazların satışı və ödənilməsi prosesində yaranan kassa kəsirinin (fərqlinin) örtülməsinə kredit verdikdə.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin tapşırığı ilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı kommertiya banklar vasitəsilə ilkin bazarda dövlət istiqrazlarının satışını, ikinci bazarda öz adından alqı-satqısını, habelə istiqrazların ödənilməsi üzrə əməliyyatı həyata keçirir.

İlkin bazarda istiqrazların alqı-satqısı üzrə müqavilələrin bağlanması Banklararası Birjada Mərkəzi Bank ilə Bakı Banklararası Birja arasında razılaşma əsasında həyata keçirilir. BBB-da bu istiqrazların satışı auksionların (ilkin bazarda) və ticarətin (ikinci bazarda) keçirilməsi vasitəsi ilə reallaşdırılır.

Dövlət qısamüddətli istiqrazları kağız blanki şəklində mövcud deyildir (buna nağdsız kuponlu istiqraz vərəqəsi də deyilir).

Hər bir buraxılış Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında saxlanılan sertifikatla rəsmiləşdirilir. Bu istiqrazların ödənilməsi ödəniş anında onun dəyərində istiqraz sahibinə köçürmə yolu ilə nağdsız formada həyata keçirilir.

DQİ üzrə gəlirlər ödəniş anına nominal dəyər ilə alış qiyməti arasında fərq hesab edilir.

Hökumət istiqraz vərəqəsini iki məqsəd üçün cəlb edir:

- cari büdcə kəsirini maliyyələşdirmək üçün;
- dövlət tərəfindən əvvəllərdə buraxılmış istiqraz vərəqələrini ödəmək üçün.

İkincisi, pul vəsaiti cəlb etmək üçün dövlət Azərbaycan Respublikasının xəzinə öhdəliyi buraxa bilər. İstiqrazlardan fərqli olaraq, onlar yalnız əhali arasında reallaşdırılır. Xəzinə öhdəliyi faizli dövlət istiqrazıdır, onun gəlir dərəcəsi Azərbaycan Respublikasının Hökuməti tərəfindən müəyyən edilir.

Üçüncüsü, dövlət istiqrazları ilə birlikdə dövlət müqaviləsi əsasında kredit

formasında əhalinin dövlət banklarında olan əmanətlərinin bir hissəsini əhatə edir.

Dördüncüsü, ümumdövlət ssuda fondundan borc vəsaitinin alınmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əhalinin əmanətlərinin bir hissəsinin dövlət borcuna çevrilməsi əsasən kredit idarələri tərəfindən əhalinin cəlb edilmiş vəsaitləri hesabına dövlətə kredit verilməsini nəzərdə tutur.

Əhalinin əmanətlərinin bir hissəsinin dövlət borclarına çevrilməsi aşağıdakıların yardımı ilə həyata keçirilir:

- ✓ xüsusi qiymətli kağızlar (xəzinə əmanət sertifikatları);
- ✓ bazar qiymətli kağızları (istiqrax və rəqəsi, xəzinə veksələri);
- ✓ istiqrax və rəqəsiz (kuponsuz) istiqrax.

Zəmanətli borclar - aşağı səviyyəli hakimiyyət orqanlarının borclarının yuxarı hakimiyyət orqanları tərəfindən alınmış borcun əsas məbləğinin və faizlərin ödənilməsinə zəmanət verilməsidir. Zəmanətli borclar üzrə mərkəzi hökumət yalnız borcalanların qeyri-ödəniş qabiliyyətliliyi hallarında maliyyə məsuliyyəti daşıyır.

Dövlət xarici bazarlardan, o cümlədən, xarici dövlətlərin hökumətlərindən, xarici kammersiya banklarından və beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardan müddətli, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə pul vəsaiti cəlb edə bilər, habelə öz qiymətli kağızlarını institusional və fərdi investolar arasında yerləşdirə bilər.

Azərbaycan Respublikasının dövlət borc almaları aşağıdakı şərtlər daxilində həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikasının adından borc alınması və zəmanət verilməsi qaydalara müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir;
 - Azərbaycan Respublikasının dövlətinə məxsus aktivləri, onun beynəlxalq ehtiyatları və gələcəkdə yarana biləcək aktivləri dövlət borcu və ya dövlət tərafından zəmanət verilmiş borc üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təminatı məqsədi ilə girov qoyula bilməz;
 - Naxçıvan Muxtar Respublikasının borc alması Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun həyata keçirilir;
 - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının borc alması Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında qanunla tənzimlənir;
 - Dövlət zəmanəti verilmiş hallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikası dövlət müəssisələrinin borc almaları üzrə öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyır.
- Dövlət və ya bələdiyyə borcu (borcalması) dedikdə pul vəsaitlərini Azərbaycan Respublikasının və yaxud bələdiyyə qurumlarının mülkiyyətinə vermək başa düşülür ki, Azərbaycan Respublikası və yaxud bələdiyyə qurumları da faiz ödəməklə həmin borcları geri qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Azərbaycan Respublikasının kredit təcrübəsində 1) pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi müddətindən asılı olaraq dövlət borc öhdəliklərinin növləri fərqləndirilir:

- qısamüddətli (1 il müddətində);
- ortamüddətli (1 ildən 5 ilədək);
- uzunmüddətli (5 ildən 30 ilədək).

2) borc valyutasına görə:

- xarici valyutada istifadə olunan borc öhdəlikləri-xarici borc;
- milli valyutada ifadə olunan borc öhdəlikləri-daxili borc adlanır.

Borc öhdəliklərini bütün hakimiyyət səviyyələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikası və yerli özünüidarəetmə orqanları qəbul edə bilər, lakin fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə əsasən Azərbaycan Respublikasında yerli özünüidarəetmə orqanları xarici borclanmanı həyata keçirə bilməzlər.

13.5. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT (BƏLƏDİYYƏ) BORCLARININ FORMALARI

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə görə Azərbaycan Respublikasının borc öhdəlikləri aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

■ Azərbaycan Respublikasının adından kredit təşkilatları, xarici dövlətlərlə və beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə həmin kreditorların xeyrinə bağlanmış kredit sazişləri və müqavilələri;

■ Azərbaycan Respublikasının adından buraxılmış dövlət qiymətli kağızları;

■ Azərbaycan Respublikasının dövlət zəmanəti verilməsi haqqında müqavilə, üçüncü şəxsin öhdəliyinin icrasının təminatı üzrə Azərbaycan Respublikasının zəmanətçi durması müqaviləsi;

■ qəbul edilmiş qanuna əsasən üçüncü şəxsin borc öhdəliyinin Azərbaycan Respublikasının dövlət borcuna çevrilməsinin yenidən rəsmiləşdirilməsi;

■ Azərbaycan Respublikasının adından keçmiş illərin borc öhdəliklərinin rekonstruksiyası haqqında saziş və müqavilələr, o cümlədən beynəlxalq saziş və müqavilələr.

Azərbaycan Respublikasının borc təcrübəsinin xüsusiyyəti onun borc öhdəliyinin ödənilməsi şərtlərindən ibarətdir ki, bu şərtlər də aşağıdakılardır:

■ Azərbaycan Respublikasının borc öhdəliyi vaxtında ödənilir, bu öhdəlik borcun konkret şərtlərindən asılı olaraq müəyyən edilir və 30 ildən artıq ola bilməz;

■ dövrüyyəyə buraxılmış dövlət istiqrazlarının şərtlərinin, o cümlədən faiz məbləğlərinin ödəmə müddəti və həcmninin tədavi müddətinin dəyişdirilməsinə icazə verilmir.

İstiqrazların yerləşdirilməsi sferasını nəzərə almaqla borclar daxili və xarici dövlət və bələdiyyə borclarına bölünür. Deməli, Azərbaycan Respublikasının təcrübəsində həm daxili, həm də xarici borclanmadan geniş istifadə edilir.

“Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 may 2007-ci il tarixli Qanununa əsasən daxili dövlət borcu Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının rezidentləri ilə milli valyutada bağlanmış müqavilələrin öhdəlikləri üzrə borcdur.

Daxili dövlət borcları Azərbaycan Respublikasının ərazisində ödənilən xərc və gəlirlər də daxil olmaqla dövriyyəyə buraxılan və ödənilməyən borc məbləğidir.

Azərbaycan Respublikasının daxili dövlət borclarının həcminə aşağıdakılar aid edilir:

- Azərbaycan Respublikasının dövlət qiymətli kağızları üzrə borcun əsas nominal məbləği;

- Azərbaycanın aldığı kreditlər üzrə borcun həcmi;

- Azərbaycan Respublikasının digər büdcə səviyyələrindən alınmış büdcə ssudaları və kreditləri üzrə əsas borcların həcmi;

- Azərbaycanın dövlət zəmanəti üzrə öhdəliyinin həcmi;

- Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələr üzrə kreditlərin alınması;

- daxili maliyyə bazarında yerləşdirmək üçün dövlət qiymətli kağızlarının buraxılması;

- Azərbaycan Respublikasının rezidentləri ilə bağlanmış əqdlər üzrə dövlət zəmanəti ilə borc alınması;

- daxili dövlət borc almaları məqsədi ilə buraxılan dövlət qiymətli kağızlarının növləri, satış üsulları, habelə faiz şərtləri, qiymətli kağızların çapı ilə bağlı xərclər və digər məsələlər müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən edilir;

- dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası qaydaları Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Xarici borclanmadan fərqli olaraq, daxili borclanmanı nəinki Azərbaycan Respublikası, həm də Naxçıvan Muxtar Respublikası və yerli özünüidarəetmə orqanları da həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası adından daxili dövlət borclanmasını həyata keçirmək və kredit cəlb etmək üçün digər borclanlara dövlət zəmanəti vermək hüququ Azərbaycan Respublikasının hökumətinə və yaxud hökumət tərəfindən həvalə edilmiş icra hakimiyyətinin məsul orqanına məxsusdur.

Daxili dövlət borcları əsasən dövriyyəyə müxtəlif növ qiymətli kağızlar buraxmaq və yerləşdirmək yolu ilə həyata keçirilir.

Dövlət qiymətli kağızları dövlət borcunun bir forması olmaqla, borcalan qismində Azərbaycan Respublikası (dövlət) ilə kreditor qismində fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında milli və ya digər valyutada qismüddətli və ya uzunmüddətli borc müqaviləsindən ibarətdir.

Faizli qiymətli kağız üzrə (dövlət istiqrazı) əsas borc məbləği ödəniş gününə ödənilməli olan qiymətli kağızın nominal dəyərinin ümumi məbləğidir.

Diskontlu qiymətli kağız - nominal dəyərindən aşağı qiymətə satılan qiymətli kağızdır.

Hazırda Azərbaycanda daxili dövlət borcunu təşkil edən əsas komponentlər müxtəlifdir.

Qeyd edək ki, xarici borcun həcmi artdıqda ölkənin xarici dövlətlərdən, onların iqtisadiyyatındakı dəyişikliklərdən (faizlər, valyuta məzənnələri, qiymətlərdə dəyişikliklər) asılılığı güclənir.

Digər iqtisadi kateqoriyalar kimi xarici dövlət borcu da müəyyən hədd daxilində səmərəli olur. Belə ki, xarici dövlət borcları bütün hallarda milli pul vahidinin sabitliyinə təsir göstərir. Bu borc vəsaitləri prioritet sahələrin ehtiyacı üçün səmərəli şəkildə istifadə olunduqda, ümumi iqtisadi artıma nail olunur ki, bu da milli pul vahidinin dəyərinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Əks halda, yəni xarici borc vəsaitləri düzgün, səmərəli istifadə olunmadıqda bir çox iqtisadi problemlər yaranır ki, bunlardan biri də milli valyutanın qiymətdən düşməsidir.

Belə bir cəhəti də vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycanın xarici dövlət borclarının 70%-i uzunmüddətlidir, yəni 7-10 il güzəştə və illik 0,75%-lə 35-40-il müddətinə alınmışdır. Ölkənin ümumi valyuta ehtiyatları da onun xarici borclarının həcmindən çoxdur. Azərbaycan hökuməti xarici borc məsələsində daha çox kreditlərə deyil, birbaşa investisiyalara üstünlük vermək siyasətini yeridir.

Faiz də daxil olmaqla xarici borclanma məbləği ölkənin dövlət borclarına daxil edilir.

Xarici dövlət borcları aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikası adından Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələr üzrə kreditlər;
- xarici maliyyə bazarında yerləşdirmək üçün dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası;
- Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidentləri ilə bağlanmış müqavilələr üzrə dövlət zəmanəti ilə borc alınması;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan digər borcalma əqdlərinin bağlanması;
- xarici dövlət borcunları qiymətli kağızların emissiyası yolu ilə həyata keçirildikdə buraxılışın həcmi, müddəti və digər şərtləri müvafiq icra hakimiyyəti

orqanı tərəfindən müəyyən edilir;

• xarici dövlət borc almaları ilə bağlı istiqrazlar, xəzinə vekselləri və ya digər borc öhdəliklərinə dair hüquqi rəylər maraqlı tərəflərin sorğusu əsasında müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilir və imzalanır.

Belə meyil müşahidə edilir ki, iqtisadi islahatlar və investisiya layihələri nə qədər genişlənsə, dövlət bir o qədər çox borc alır, bununla da dövlət borcunun həcmi artır və müxtəlif formalarda borc öhdəlikləri çoxalır.

Dövlət qiymətli kağızlarının sahiblərində hökumət orqanlarının borcları yığılır və dövlət borclarına çevrilir. Onu faizlə birlikdə ödəmək lazım gəlir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət borcları müxtəlif tempə artır. Dövlət borcunun ÜDM-i üstələməsi (40%-i ötüb keçməsi) sabit pul tədavülü üçün potensial təhlükə hesab edilir. Daha ehtiyatlı qiymətləndirmə bu iki göstəricinin nisbətinin 0,6:1 olması hesab edilir.

Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 1998-ci ildə ABŞ-da 62%, Almaniyada 62%, Fransada 59%, Rusiyada 60% olmuşdur. Azərbaycanda bu göstərici 2008-ci ildə 7,9% təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycanda olan xarici borc yükü, demək olar ki, MDB və digər inkişaf etmiş ölkələr ilə müqayisədə daha qənaətbəxşdir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin rəsmi məlumatına görə, Azərbaycanın xarici dövlət borcunun həcmi 2011-ci ilin iyul ayının 1-nə 4512,6 mln. dollar, 2013-cü ilin əvvəlinə isə 5100,0 mln. manat təşkil etmişdir. Xarici dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti isə 8,1%-ə bərabərdir ki, bu da normal hal kimi qiymətləndirilməlidir.

İstifadə olunmuş kreditlər üzrə adambaşına düşən xarici borc 518 dollar təşkil edir.

Bələdiyyə borcları - bu qurumların borc öhdəliklərinin məcmusudur.

Bələdiyyə qurumlarının əsas borc öhdəlikləri aşağıdakılardır:

- bələdiyyə qurumlarının bağladığı kredit sazişləri və müqavilələri;
- bələdiyyə qurumları adından qiymətli kağızlar buraxmaq yolu ilə həyata keçirilən bələdiyyə qurumları istiqrazları;
- bələdiyyə zəmanəti verilməsi haqqında, üçüncü şəxs tərəfindən öhdəliyin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üzrə bələdiyyə qurumlarının zəminliyi müqaviləsi;
- yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi aktları əsasında bələdiyyə borcuna yenidən rəsmiləşdirilmiş hüquqi şəxslərin borc öhdəlikləri.

Yerli özünüidarəetmə orqanları yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması üzrə öz borc öhdəliklərini və borca xidmət xərclərini ödəmək üçün bütün səlahiyyətlərdən istifadə edir.

Bələdiyyə qurumlarının borc öhdəlikləri borclanma şərtləri ilə müəyyən edilmiş müddətdə ödənilməli və 10 ildən artıq olmamalıdır.

Bələdiyyə daxili borclanması həyata keçirmək və bələdiyyə qurumları adından kredit cəlb etmək üçün digər borcalana bələdiyyə zəmanəti vermək hüququ bələdiyyə qurumlarının nizamnaməsinə uyğun olaraq yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətli orqanına məxsusdur.

Dövlət və bələdiyyə borclanmasının yuxarı həddi (limiti) müəyyən edilir. Müvafiq il üçün dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununda ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı əlavə maliyyələşməyə tələbat və dövlət borcunun digər göstəriciləri (borcun ümumi daxili məhsula nisbəti, borcun mal və xidmətlərin ixracının həcminə nisbəti, borca xidmət xərclərinin büdcə xərclərinə nisbəti və s.) nəzərə alınmaqla aşağıdakılar müəyyənləşdirilir:

- büdcə ili ərzində cəlb edilən daxili və xarici dövlət borcunun yuxarı hədləri;
- əvvəlki illərdə alınmış və cari büdcə ilinin sonunadək qaytarılması nəzərdə tutulan daxili və xarici dövlət borcunun yuxarı hədləri.

Daxili və xarici dövlət borclarının yuxarı hədləri Azərbaycan Respublikasının milli valyutası ilə müəyyənləşdirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsində daxili dövlət borcunun yuxarı həddi 2000,0 mln. manat, xarici dövlət borcunun yuxarı həddi isə 750,0 mln. manat müəyyən edilmişdir.

Yeni dövlət borclanması dövlət borcunun əsas məbləğinin qaytarılması üzrə vaxtı çatmış öhdəliklərin ödənilməsinə yönəldikdə bu borcalma dövlət borcunun yuxarı həddinə daxil edilmir. Dövlət borclarının yuxarı həddi yalnız müvafiq il üçün dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa dəyişikliklər edilməklə artırıla və ya azaldıla bilər.

Azərbaycan Respublikasında bələdiyyə borcunun yuxarı həddi növbəti büdcə ilinə yerli özünüidarəetmə orqanının yerli büdcə haqqında hüquqi aktı ilə müəyyən edilir. Bələdiyyə borclarının yuxarı həddi Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin digər büdcə səviyyəsindən aldığı maliyyə yardımını nəzərə almadan bələdiyyə büdcə gəlirinin həcmindən çox olmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə uyğun olaraq büdcədə nəinki xarici və daxili borcların son həddi, habelə dövlət və bələdiyyə borclarına xidmət və ödəniş xərclərinin həcmi də müəyyən edilir.

Hökumətin kreditlə həddən artıq məşğul olması büdcəyə və deməli iqtisadiyyatın sahələrinə və sosial sferanın maliyyələşdirilməsinə mənfi təsir göstərir. Çünki dövlət borclarına xidmət üzrə əsas maliyyə mənbəyi kimi dövlət büdcəsi çıxış edir.

Respublikamızda daxili və xarici borclara xidmətlə bağlı büdcə xərclərinin

sürətlə artması onu sübut edir ki, dövlət borcları azalmamış və hətta ayrı-ayrı illərdə artmışdır.

Borc üzrə faizlərin ödənilməsi və borcun əsas məbləğinin tədricən ödənilməsi borca xidmət adlanır.

2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin ümumi xərclərində dövlət borclarına xidmət xərcləri cədvəl 13.1-də öz əksini tapmışdır.

Dövlət büdcəsində dövlət borclarına xidmət xərcləri 2009-cu ildə 227,2 mln. manat, 2011-ci ildə 346,7 mln. manat olduğu halda, 2012-ci ildə 364,0 mln. manata çatmışdır ki, bu da müvafiq olaraq büdcə xərclərinin 1,8%, 2,2% və 2,1%-ni təşkil etmişdir. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən dövlət və bələdiyyə borclarına xidmət xərcləri 780,9 mln. manat, o cümlədən daxili borclara xidmət xərcləri 133,6 mln. manat, xarici borclara xidmət xərcləri isə 647,3 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur, ki bu da büdcə xərclərinin 3,9%-nə, ÜDM-in isə 1,4%-nə bərabərdir.

Əgər Azərbaycan Respublikasının Hökuməti tərəfindən başqa bir şey nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının daxili dövlət borclarına xidmət Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və onun idarələri tərəfindən həyata keçirilir. Bu xidmət Azərbaycanın borc öhdəliklərinin yerləşdirilməsi, onların faiz şəklində və digər formada ödənilməsi və verilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Mərkəzi Bankı və digər ixtisaslaşdırılmış maliyyə qurumları Azərbaycan Respublikası Hökumətinin borc öhdəliklərinin yerləşdirilməsi, onların qaytarılması və faiz şəklində gəlirlərin verilməsi üzrə baş agentinin funksiyasının yerinə yetirilməsi xüsusi müqavilə əsasında həyata keçirilir.

Son on ildə dövlət borclarına xidmət xərclərinin təhlili aşağıdakı meylin mövcudluğunu sübut edir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşması üçün vergi və qeyri-vergi vəsaitləri çatışmadıqda dövlət vəsaitlərin borc alınması yolu ilə əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi praktikasından istifadə edir. Borcların yığılması isə dövlət borclarının artmasına gətirib çıxarır ki, bu da büdcə xərclərində dövlət borclarında xidmət xərclərinin yüksək olmasına səbəb olur.

Dövlət borclarınə borc durumunu və onun qaytarılması imkanlarını nəzərə almalıdır. Ümumiyyətlə, hər bir dövlət xarici borclar üzrə nə qədər çox vəsait ödəyirsə dövlətin sosial siyasətə, təhsilə, səhiyyə xidmətinə və müdafiəyə bir o qədər az vəsaiti qalır. Hazırda Azərbaycan Respublikasının bu və ya digər dərəcədə dövlət borc yükü problemi mövcuddur. Bütövlükdə 2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borclarına xidmət xərcləri 2163,2 mln. manat olmuşdur ki, bu heç də az vəsait deyildir.

Azərbaycan Respublikasının 2010-2013-cü illərdə dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclər

Göstəricilər	2010		2011		2012		2013 proqnoz	
	Məbləğ mln. manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ mln. manat	Xüsusi çəkisi, %-lə
Ödənişlərin cəmi	282.1	2.3	346.7	2.2	364.0	2.1	780.9	3.9
O cümlədən: Daxili dövlət borcu üzrə	78.4	0.6	120.4	0.7	126.4	0.7	133.6	0.7
ondan: faiz ödənişləri	28.3	0.2	30.3	0.2	30.3	0.2	30.6	0.2
əsas borc üzrə ödənişlər	50.1	0.4	90.1	1.6	96.2	0.6	103.1	0.5
Xarici dövlət borcu üzrə	208.7	1.7	226.3	1.4	236.9	1.4	647.3	3.3
ondan: faiz ödənişləri	122.9	1.4	141.9	0.9	121.0	0.7	165.1	0.8
əsas borc üzrə ödənişlər	85.5	0.7	84.4	0.5	114.8	0.7	482.1	2.4

Azərbaycanın borcları olduqca zəif azalır. Əgər ölkəmiz hər il mövcud borclarını vaxtında qaytarsa, onda tək-cə xarici borcun ödənilməsi prosesi ən azı 15-20 il çəkəcəkdir.

Borc problemini uğurla həll etmək üçün bu prosesi səmərəli idarə etmək və xarici borcların azaldılması ehtiyatlarından bacarıqla istifadə etmək lazımdır.

13.6. DÖVLƏT (BƏLƏDİYYƏ) BORCLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ

İdarəetmə insan fəaliyyətinin bütün sferalarına, o cümlədən maliyyəyə də aiddir. İdarəetmə dedikdə, müəyyən nəticəyə nail olmaq üçün məcmu üsul və metodların köməyi ilə idarəetmə obyektinə şüurlu və məqsədyönlü təsiretmə başa düşülür. İdarəetmə təbiətin və cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunvericilik biliklərinə əsaslanır. Bununla yanaşı idarəetməyə müvafiq strukturun təməlinə dövlət və qanunvericilik aktları böyük təsir göstərir.

İdarəetmə fəaliyyətinin mühüm sahələrindən biri də dövlət borcunun idarə edilməsidir.

Dövlət borcunun idarə olunması dedikdə dövlət borc öhdəliyinin ödənişi və

yeni borcalmanın həyata keçirilməsi üzrə dövlət tədbirlərinin məcmusu başa düşülür. Bu halda borc öhdəliyinin ödənişi həm borcun əsas hissəsinin, həm də hesablanmış faizin ödənilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət borcuna xidməti müvafiq icra hakimiyyəti orqanı təmin edir. Dövlət borcuna xidmət xərcləri müvafiq büdcə ili üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanununda nəzərdə tutulur. Dövlət büdcəsinə xidmət, o cümlədən, əsas məbləğin və faizlərin ödənilməsi üzrə xərclər müvafiq il üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsində kifayət məbləğdə nəzərdə tutulmadıqda, həmin xərclər dövlət büdcəsinə müvafiq dəyişikliklər edilməklə və ya digər mənbələr hesabına ödənilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət borcu müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən, bələdiyyə borcları isə yerli özünüidarənin səlahiyyətli orqanı tərəfindən idarə olunur. Dövlət borcunun idarə olunması prosesində aşağıdakılar yerinə yetirilir:

- ✦ Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunların strategiyası hazırlanır;
- ✦ borc öhdəliklərinin şərtləri, maliyyə bazarlarından vəsaitlərin cəlb edilməsi imkanları qiymətləndirilir;
- ✦ dövlət borcunun və dövlət zəmanətinin müvafiq il üçün dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyənləşdirilmiş yuxarı hədlərinə əməl olunması təmin edilir;
- ✦ dövlət borcuna və dövlət zəmanəti üzrə yaranmış borca xidmət göstərilməsi və onların vaxtında qaytarılması təmin edilir;
- ✦ dövlət borcunun və dövlət zəmanəti üzrə yaranmış borcun strukturunu təkmilləşdirmək sahəsində zəruri tədbirlər görülür;
- ✦ dövlət borcunun təkrar maliyyələşdirilməsi və borc öhdəliklərinin təkrar strukturlaşdırılması əməliyyatları aparılır;
- ✦ dövlət borcu və dövlət zəmanəti ilə bağlı proseslərin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada şəffaflığı təmin edilir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət borclarının idarə edilməsinin əsas vəzifəsi aşağıdakılardır:

- ✦ dövlət borcunun həcmnin iqtisadi cəhətdən təhlükəsiz səviyyədə saxlanılması;
- ✦ bazarın dövlətin borc öhdəlikləri ilə həddindən artıq doldurulmasına və onların katirovkasının kəskin tərəddüdünə imkan verməmək;
- ✦ dövlət üçün borcun dəyərinin minimuma endirilməsi;
- ✦ borc öhdəliklərinin tam həcmdə öz vaxtında icra edilməsi və xidmət edilməsinin təmin edilməsi;
- ✦ toplanmış vəsaitlərin səmərəli istifadəsini təmin etmək;

✦ alınmış kreditlərin məqsədli istifadəsinə nəzarət etmək;

Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun idarə edilməsi Azərbaycan Respublikasının Hökuməti tərəfindən həyata keçirilir. Hökumət Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müəyyən etdiyi səlahiyyət çərçivəsində idarəetmə fəaliyyəti tətbiq edə bilər.

Bələdiyyə borclarının idarə edilməsi isə yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətli orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının xarici borclanması hüququnun həyata keçirilməsi və dövlət zəmanəti vermək haqqında müqavilə bağlanması, digər borcalana xarici kreditləri (borcları) cəlb etməyə zəmin durulması dövlətə məxsusdur. Dövlət adından xarici borclanmanı Azərbaycan Respublikasının Hökuməti və ya Azərbaycan Respublikası Hökuməti adından icra hakimiyyətinin məsul orqanı (Maliyyə Nazirliyi) həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi növbəti büdcə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanunla dövlətin daxili borclarının və xarici borclanmasının həddini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının xarici borclanmasının son həddi Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcuna xidmət üzrə ödənişin illik həcmi ötür keçməməlidir.

Adətən borclu ölkələr etibarsız borclular vəziyyətinə düşməmək üçün bütün mümkün tədbirləri görürlər. Borcların ödənilməsinin ənənəvi tədbiri - qızıl-valyuta ehtiyatlarıdır. Əgər bu ehtiyatlar tükənmişdirsə və ya məhduddursa, onda başqa yoldan da istifadə etmək olar.

Bələdiyyə borclarının idarə edilməsi həvalə edilmiş yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifəsidir. Bu zaman bələdiyyə subyektləri digər bələdiyyə qurumlarının borc öhdəliklərinə cavabdeh deyillər.

Bələdiyyə qurumları büdcə kəsirini ödəmək üçün daxili borclanmadan istifadə edə bilər.

Bələdiyyə borclarının yuxarı həddi növbəti büdcə ilinə yerli büdcə haqqında yerli özünüidarəetmə orqanının hüquqi aktı ilə müəyyən edilir.

Dövlət borcunu idarəetmə və onun azaldılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının xarici borclanmasının proqramı hazırlanır. Bu proqramın məqsədi, borclanma mənbəyi, qaytarma müddəti, ilin əvvəlinə borclanma üzrə istifadə edilmiş məbləğin həcmi və maliyyə ilində borclanmanın həcmi göstərilməklə dövlət büdcəsinin növbəti maliyyə ilinə xarici borclanmanın siyahısını ifadə edir.

Azərbaycan Respublikasının borclanma proqramında bütün borclar və dövlət zəmanəti ayrıca göstərilməlidir. Borc və dövlət zəmanəti göstəriciləri yalnız onların dövlət xarici borclanması proqramı tərkibində Azərbaycan Respublikasının

Milli Məclisində təsdiq edilməsi şərti ilə reallaşdırıla bilər.

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının və bələdiyyə qurumlarının daxili dövlət borclanma proqramı da hazırlanır. O, Azərbaycan Respublikasının və bələdiyyə qurumlarının növbəti maliyyə ilinə büdcə kəsirinin örtülməsinin borclanma siyahısını ifadə edir.

Dövlət və bələdiyyə borclarına xidmət və qaytarılmasına xərclənən vəsait də daxil olmaqla borclanmadan büdcəyə daxil olan bütün vəsaitlər büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi kimi əks olunur.

Azərbaycan Respublikasının borclarının həcminə və tərkibinə dair məlumatlar açıqdır və internet səhifəsində yerləşdirmə yolu ilə elan olunur. Bu məlumat müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən dövlət büdcəsinin icrasına dair hazırlanan və qanunvericiliyə uyğun dərc edilən hesabatlarla daxil edilir. Məlumatların dərc edilməli olduğu kütləvi informasiya vasitələrini Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarında iştirak payı (səhm zərfi) və beynəlxalq ictimai-siyasi təşkilatlara üzvlük haqları öhdəliklərinin uqotu müvafiq qaydada rəsmiləşdirilir.

Azərbaycan Respublikasının lisenziya almış bankarının Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidentləri qarşısında xarici valyutada olan borcunun statistikasının aparılması müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının subyektləri və bələdiyyə qurumları Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici borclarının dövlət kitabını (Azərbaycan Respublikasının dövlət borc kitabı) aparırlar ki, burada borc öhdəliklərinin həcmi haqqında məlumatlar toplanır.

Müasir mərhələdə borcun imtina etmək və yaxud birtərəfli qaydada borcun ödənilməsi vaxtını uzatmaq olduqca çətindir. Bu bütün dünya qarşısında hər hansı bir dövlətin tədiyyə qabiliyyətsizliyi kimi qiymətləndirilir ki, bu da xarici əməliyyatlara mənfi təsir göstərir.

Mövcud vəziyyət dövlət borclarının səmərəli idarə edilməsinə diqqəti gücləndirməyi, borcların cəlb edilməsi və verilməsində zaman-zaman baş verən global maliyyə böhranının nəticələrini nəzərə almağı tələb edir.

Dövlət borc öhdəliklərinin ödənilməsi aşağıdakılar hesabına həyata keçirilə bilər:

- * büdcə vəsaiti;
- * yeni borclanma.

Əgər büdcə vəsaiti kifayətedici deyilsə və yeni borclanma mümkün deyilsə,

dövlət aşağıdakı metodlardan istifadə edə bilər:

- * konversiya;
- * restrukturizasiya (konsolidasiya);
- * unifikasiya;
- * istiqraz vərəqələrinin repressiv nisbətdə dəyişdirilməsi;
- * borcun ləğv edilməsi.

Konversiya dedikdə borcların gəlirliliyinin dəyişdirilməsi, restrukturizasiya dedikdə borcların ödənilmə müddətinin dəyişdirilməsi başa düşülür. Konsolidasiyanın konversiya ilə əvəzlənməsi də mümkündür.

Borcun idarə edilməsində kreditorun razılığı ilə xarici borcun **restrukturizasiyası (konsolidasiyası)** mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Borcun restrukturizasiyası dedikdə kreditorun razılığı ilə borc öhdəliklərinin ödənişinin vaxtının uzadılması (yəni, başqa borc öhdəliyinin qəbul edilməsi) başa düşülür. Bu halda ödəniləcək borc öhdəlikləri həcmində digər xidmət şərtləri və ödəmə müddəti (ödəniş müddətinin dəyişilməsi, borcun bir hissəsinin silinməsi) nəzərdə tutulur.

Hökumət lazım gəldikdə zaman-zaman borc üzrə ödənişlərin restrukturizasiyası haqqında Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, London Kreditorlar Klubu və Paris Kreditorlar Klubu ilə danışıqlar apara bilər.

Bəllidir ki, London Klubunda müxtəlif ölkələrin Bank Kreditorları (təxminən 600 bank) birləşmişdir.

Paris Klubunda isə dövlət kreditorları və firma-malgöndərənlər birləşmişlər.

Borcların **unifikasiyası** dedikdə əvvəllərdə buraxılmış borcun bir neçə istiqrazının yeni istiqrazlara dəyişdirilməsi başa düşülür. Bu halda qiymətli kağızların sayı azalır ki, bu da borcun idarə edilməsini sadələşdirir və idarəetmə xərclərini azaldır.

İstiqrazların repressiv nisbətdə dəyişdirilməsi - onların əvvəllərdə buraxılmış istiqrazlara dəyişdirilməsi deməkdir.

Borcun ödəniş müddətinin uzadılması - ödəniş tarixinin sonrakı müddətə keçirilməsi deməkdir.

Dövlət borcunun ləğv edilməsi - əvvəllərdə buraxılmış öhdəliklərin ödənişindən imtina etmək deməkdir.

Birinci dörd metoddan bir qayda olaraq daxili borcların idarə edilməsi üçün istifadə olunur.

İstiqrazlar yerləşdirildiyi zaman əsas məsələ emissiyanın şərtlərinin, o cümlə-

dən, qiymətli kağızları gəlirlilik səviyyəsinin, onların tədavülü müddətinin, gəlirlərin ödənilməsi üsulunun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Yeni istiqrazların yerləşdirilməsi və səmərəliliyi yalnız o halda təmin edilə bilər ki, iqtisadiyyatın və pul tədavülünün vəziyyəti düzgün nəzərə alınmış olsun. Fəaliyyətdə olan istiqrazların gəlirlilik səviyyəsi və müddəti, kreditorlara güzəştlərin verilməsi əsaslandırılmaqla dövlət istiqrazlarının buraxılışı və yerləşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə və Mərkəzi Banka həvalə edilmişdir.

Dövlət istiqrazlarının hazırlanması, saxlanılması və göndərilməsi ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, bilavasitə satışı ilə isə - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı məşğul olur.

Borcun adından istiqraz vərəqələri xarici bazarlarda bir qayda olaraq bank konsorsiumları tərəfindən yerləşdirilir. Bu xidmətə görə onlar komissiyon mükafatı alır.

Dövlətlərarası istiqrazlar bir qayda olaraq kuponsuz (vərəqəsiz) olur. Dövlətlərarası istiqrazların bütün şərtləri (faizin səviyyəsi, valyuta təqdimi və istiqrazın ödənilməsi və s.) xüsusi razılaşmalarda öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət zəmanəti üzrə borc öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin tərkibində məqsədli büdcə fondu - **Təminat Fondu yaradılır**.

Dövlət zəmanəti üzrə borc öhdəliklərinin Təminat Fondu aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır: -

- dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait;
- dövlət zəmanətinin verilməsi üçün əsas borcaldan alınan birdəfəlik əvəzsiz haqq. Haqqın miqdarı tələb edilən dövlət zəmanəti üzrə riskin dərəcəsi nəzərə alınmaqla müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyənləşdirilir;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə əsas və təkrar borcun hüquqi şəxslər arasında bağlanmış təkrar müqavilələr kreditlərin istifadəsi ilə əlaqədar vasitələri banklarla (agent) bağlanan müqavilələr üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmalar;
- dövlət borcuna xidmətlə əlaqədar dövlət büdcəsində nəzərdə tutulan xərclərin il ərzində qənaət olunmuş hissəsi;
- Təminat Fonduna yığılan vəsaitin idarə olunmasından əldə olunan gəlir;
- qanunvericiliklə qadağan olunmayan digər mənbələr.

Əsas borcun Təminat Fonduna köçürdüyü haqq dövlət zəmanəti verildikdən sonra geri qaytarılır.

Təminat Fondunun vəsaitinin idarə olunması, uçotunun aparılması və istifadəsi qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlət borc almaları ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş proqramların həyata keçirilməsini təmin etmək, dövlət büdcəsinin kəsirini örtmək, dövlət investisiyalarını maliyyələşdirmək və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilən digər məsələlərin həlli məqsədi ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının adından borc alınması və zəmanət verilməsi qaydaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən edilir.

İl ərzində Təminat Fonduna daxilolmalar və xərclər dövlət büdcəsinin gəlir və xərc hissəsində ayrıca sətirlə göstərilir. Maliyyə əməliyyatları xəzinədarlıq vasitəsi ilə həyata keçirilir.

III BÖLMƏ
İQTİSADI SUBYEKTLƏRİN
MƏLİYYƏSİ

FƏSİL 14

TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN (TƏŞKİLATLARININ) MALİYYƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ TƏŞKİLİ ƏSASLARI

14.1. MÜƏSSİSƏLƏRİN (TƏŞKİLATLARIN) MALİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI

Xüsusi təsərrüfat maliyyəsi maliyyə münasibətlərinin və ümumi maliyyənin ayrıca sahəsidir. Onun mahiyyəti və yayılma sahəsi indiyədək maliyyə nəzəriyyəsində mübahisəli məsələ olaraq qalır. Mübahisənin mahiyyətini təkrar etmədən qeyd edək ki, xüsusi təsərrüfat maliyyəsi üzvi surətdə maliyyə konsepsiyasına daxil olur, maliyyə resurslarının hərəkəti prosesində pul gəlirlərinin əmələ gəlməsi və istifadəsi gedişində yaranan maliyyə münasibətləridir. Başqa sözlə, xüsusi təsərrüfat maliyyəsi - "işləyən", ev təsərrüfatı da daxil olmaqla pul vəsaitlərinin hərəkətini həyata keçirən təsərrüfat subyektləridir. Xüsusi təsərrüfat maliyyəsi hüquqi formada maliyyə resurslarının hərəkəti prosesində əmələ gələn pul münasibətlərinin bütün məcmusuna xidmət göstərir. Xüsusi təsərrüfat maliyyəsi təsərrüfatçılıq subyektlərinin gəlirlərinin formalaşması və istifadəsinin spesifikliyi ilə fərqlənən aşağıdakı həlqələri (elementləri) özünə daxil edir:

- kommersiya təşkilatlarının maliyyəsini (səhmdar cəmiyyətləri, yoldaşlıq, istehsal kooperativləri, dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələri);
- qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsi (büdcə idarələri, qeyri-istehsal kooperativləri, ictimai təşkilatlar, sair qeyri-kommersiya təşkilatları);
- ev təsərrüfatının maliyyəsi (fərdi sahibkarlar, sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirməyən ayrı-ayrı fiziki şəxslər və onların ailələri);
- kredit bazarı və kredit təşkilatlarının maliyyəsi (kredit bazarının peşəkar iştirakçıları);
- fond bazarı və qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının maliyyəsi;
- sığorta bazarı və sığorta təşkilatlarının maliyyəsi (sığorta bazarının peşəkar iştirakçılarının maliyyəsi).

Xüsusi təsərrüfat maliyyəsinin hər bir həlqəsi maliyyə münasibətlərinin öz dairəsini ehtiva edir.

İqtisadi kateqoriya kimi *müəssisənin maliyyəsi* dedikdə müəssisə tərəfindən pul vəsaitləri fondlarının formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi, habelə onların mərkəzləşdirilmiş fondlarının formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi (pul) münasibətlərini ifadə edir.

Müəssisələrin maliyyəsi maliyyə münasibətlərinin ümumi sisteminin bir hissəsinə ifadə etməklə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri müəssisələrində gəlirlərin formalaşması və istifadəsi prosesini əks etdirir və sahibkarlıq ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Çünki müəssisə sahibkarlıq fəaliyyətinin formasıdır.

Geniş mənada sahibkarlıq dedikdə mənfəət gətirən iqtisadi fəaliyyət başa düşülür.

Sahibkarlığın əlamətlərinə aiddir:

- müntəzəm səciyyə daşması;
- fəaliyyətin istiqamət və metodlarının seçilməsi azadlığı;
- qərarların qəbul edilməsində müstəqillik;
- qəbul edilmiş qərara və onun nəticələrinə görə məsuliyyət;
- zərər və müflisləşmə riskinin mövcudluğu;
- inkişaf etmiş rəqabət şəraitinə nisbətən yüksək mənfəət əldə etmək meylliliyi;

➤ ictimai tələbatın ödənilməsi.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin müvəffəqiyyətinin rəhni aşağıdakılardır:

- siyasi və iqtisadi sabitlik;
- pul, kredit və maliyyə sisteminin sabitliyi;
- vergi qanunvericiliyinin təkmil olması;
- müəssisələrin fasiləsiz olaraq maliyyələşdirilməsini təmin edən həcmdə maliyyə resurslarının mövcudluğu.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- hüquqi şəxs yaratmadan sahibkar tərəfindən həyata keçirilən fərdi əmək fəaliyyəti;
- hüquqi şəxs yaratmaqla sahibkar tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət.

Hüquqi şəxsin əlamətləri bunlardır:

- əmlakın xüsusiləşməsi (müstəqil balansla malik olmağa istifadə olunur ki, burada da müəssisənin əmlakı əks olunur);
- müəssisənin əmlakının öhdəliyi üzrə məsuliyyət;
- bankda hesablaşma hesabının mövcudluğu;
- öz adından çıxış etmək.

Müəssisə dedikdə mənfəət əldə etmək və ictimai tələbatı təmin etmək məqsədi ilə təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirmək üçün yaradılan müstəqil təsərrüfat subyekti başa düşülür.

Müəssisə təsərrüfat subyekti kimi qanunla müəyyən edilmiş müxtəlif təşkilati-hüquqi formada çıxış edə bilər.

Müəssisələrin təsnifləşdirilməsi prinsipləri aşağıdakılardır:

1) təşkilati-hüquqi formaya görə:

- dövlət və bələdiyyə müəssisələri;
- fərdi (ailə) xüsusi müəssisələr;
- tam yoldaşlıq;
- qarışıq yoldaşlıq;
- məhdud məsuliyyətli yoldaşlıq (qapalı tipli səhmdar cəmiyyətləri);
- açıq tipli səhmdar cəmiyyətləri.

2) sahibkarlıq fəaliyyətinin istiqamətinə görə:

- istehsal;
- ticarət (kommersiya);
- kredit və s.

3) fəaliyyətin əsas məqsədini müəyyən etməyə görə:

- kommersiya (əsas məqsədi mənfəət götürmək olan) müəssisələri;
- qeyri-kommersiya (əsas məqsədi mənfəət götürmək olmayan) müəssisələri.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin məzmununa daxildir:

- əmtəələrin (işin, xidmətin) istehsalının təşkili;
- əmtəələrin (işin, xidmətin) reallaşdırılması.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində aşağıdakı pul münasibətləri yaranır:

1) digər təsərrüfat subyektləri ilə, o cümlədən:

- mal, material və avadanlıq göndərənlər ilə;
- müəssisə məhsullarının alıcıları ilə;
- birgə fəaliyyət üzrə tərəfdaşlar və s. ilə.

2) dövlət ilə, o cümlədən:

- büdcə ilə;
- büdcədən kənar fondlar ilə.

3) kredit və sığorta təşkilatları ilə:

- kommersiya bankları ilə;
- sığorta şirkətləri ilə və s.

Müəssisənin maliyyəsinə yalnız pul vəsaiti fondlarının formalaşması, bölgüsü (yenidən bölgüsü) və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətləri aiddir. Müəssisəyə öz fondlarını formalaşdırmaq üçün isə maliyyə resursları lazımdır.

Bütövlükdə müəssisənin resursları aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşdırıla bilər:

- * xüsusi və ona bərabər tutulmuş pul vəsaitləri;
- * maliyyə bazarından pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi;
- * maliyyə resurslarının yenidən bölgüsü qaydasında maliyyə sistemindən pul

vəsaitlərinin daxil olması.

Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşmasının **birinci** mənbəyi əsas və qeyri-əsas fəaliyyətdən gəlirlər (mənfəət), habelə digər daxilolmalar, o cümlədən amortizasiya ayırmaları, əmlakın satışından daxilolmalar, məqsədli daxilolmalar, tikintidə daxili resursların cəlb edilməsi, əmək kollektivlərinin pay və digər haqlarından ibarətdir.

Maliyyə resurslarının formalaşmasının **ikinci** mənbəyi maliyyə bazarlarından alınmış vəsaitlər, o cümlədən öz qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsindən (səhm və istiqraz) daxilolmalar və cəlb edilmiş kreditlər və s.-dən ibarətdir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşmasının **üçüncü** mənbəyi sığorta ödənişlərinin verilməsi, büdcə və sahə mənbələri, qiymətli kağızlar üzrə dividend və faizlər, maliyyə əməliyyatlarının aparılmasından mənfəət və s. ibarətdir.

Artıq deyildiyi kimi, müəssisənin maliyyəsi iqtisadi bazisin tərkibinə daxil olan kateqoriyadır. Onlar bilavasitə ictimai istehsal ilə əlaqədardır və cəmiyyətin iqtisadi inkişafının qanunauyğunluğunu əks etdirir.

İctimai istehsal iki əsas sferanı: maddi və qeyri-maddi istehsal sferalarını özünə daxil edir, maddi və qeyri-maddi nemətlər yaranır, müəssisənin maliyyəsi ölkənin maliyyə resurslarının çox hissəsi formalaşan ictimai istehsala xidmət etməklə dövlətin maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir.

Sosial-iqtisadi təbiətinə görə müəssisələrin maliyyəsi eynidir ki, bu da vahid hüquqi baza, pul sisteminin və maliyyə sənədlərinin eyniliyi ilə təmin edilir.

Müəssisənin maliyyəsinin funksiyaları. Müəssisənin iqtisadi mahiyyəti, onun ictimai təyinatı və fəaliyyət mexanizmi yerinə yetirdiyi aşağıdakı funksiyalarda təzahür edir:

- * bölüşdürücü;
- * nəzarət;
- * təkrar istehsal.

Bölüşdürücü funksiya pul vəsaitləri fondlarının bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədardır. Bölgü istehsal ilə istehlak arasında əlaqələndirici həlqdır. Bazar şəraitində məcmu ictimai məhsul və milli gəlir maliyyənin köməyi ilə bölüşdürülür. Bu proses satışdan daxilolmaların bölüşdürülməsi ilə başlayır ki, onun da bir hissəsi istifadə edilmiş istehsal vasitələrinin bərpasına gedir, digər hissəsi isə aşağıdakı fondlara daxil olur:

- ✓ mərkəzləşdirilmiş fondlara (büdcə və büdcədən kənar fondlara);
- ✓ qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlara (əməyin ödənilməsi fonduna, iqtisadi həvəsləndirmə, istehsalın genişləndirilməsi və inkişafı məsrəflərinin maliyyə

yələşdirilməsi fondlarına).

Nəzarət funksiyası pul vəsaitləri fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsində təzahür edir və yalnız bölgü funksiyası ilə birlikdə meydana gəlir və fəaliyyət göstərir. Nəzarət funksiyasında müəssisə maliyyəsinə daxilən xas olan müəssisənin sahələrinin və bütövlükdə iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətini obyektiv olaraq əks etdirmək və nəzarət etmək qabiliyyəti təzahür edir. Müəssisənin maliyyəsinin köməyi ilə istehsal planlarının yerinə yetirilməsinə və cəmiyyətin maddi və əmək resurslarından istifadə edilməsinə, qənaət rejiminə əməl edilməsinə nəzarət edilir. Maliyyənin nəzarət funksiyası istehsal və bölgünün daha səmərəli rejiminin seçilməsinə yardım edir.

Müəssisə maliyyəsinin təkrar istehsal funksiyası istər ayrı-ayrı müəssisələrdə və istərsə də bütövlükdə iqtisadiyyatda vəsaitlərin daimi dövriyyəsinə təmin edir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi vasitəsi ilə müəssisənin maliyyəsi ümumi iqtisadiyyatın inkişaf tempinə, onda formalaşmış proporsiyalara, sahə və ərazi strukturlarının təkmilləşdirilməsinə təsir göstərir.

14.2. KOMMERSİYA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN (TƏŞKİLATLARININ) MALİYYƏSİNİN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsinin təşkili prinsipləri onların təsərrüfat fəaliyyətinin əsasları ilə müəyyən edilir. Bu prinsiplərə aiddir:

- ✓ maliyyə müstəqilliyi;
- ✓ özünümaliyyələşdirmə;
- ✓ maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrində maraqlılıq;
- ✓ təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə məsuliyyətlik;
- ✓ müəssisənin fəaliyyəti üzərində nəzarət;
- ✓ maliyyə resurslarının formalaşması.

Maliyyə müstəqilliyi. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektləri fəaliyyət istiqamətini sərbəst seçir və öz məhsulunu hansı həcmdə istehsal etməyi həll edir. Maliyyə müstəqilliyi onda təzahür edir ki, müəssisə:

- xüsusi gəlir mənbəyinə malikdir;
- xərclərin istiqamətlərini sərbəst seçir;
- digər müəssisələr ilə birgə fəaliyyətdə iştirak edə bilər.

Özünümaliyyələşdirmə bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin uğurlu təsərrüfat fəaliyyətinin məcburi şərtidir. Özünümaliyyələşdirmə məhsulun istehsalı və müəssisənin istehsal-texniki bazasının genişləndirilməsi üzrə məsrəflərin öz vəsaitləri hesabına tam ödənilməsində ifadə olunur. Bu halda hər bir müəssisə xüsusi mənbələr hesabına həm özünün cari xərclərini, həm də kapital

məsərəflərini örtür.

Müəssisənin inkişafına yönəldilən vəsaitlər aşağıdakılar hesabına formalaşır:

- amortizasiya ayırmaları;
- bütün növ fəaliyyətdən əldə edilən mənfəət;
- iştirakçıların əlavə pay haqları;
- qiymətli kağızların buraxılması.

Lakin, kifayət qədər rentabelliyi təmin etməyən istehlakçı üçün yüksək məsrəfli məhsul istehsalının xərclərini müəssisə öz xüsusi gəlir mənbəyi hesabına maliyyələşdirə bilmir. Bu kimi müəssisələrə infrastruktur müəssisələri, o cümlədən mənzil-kommunal, sərnişin nəqliyyatı, kənd təsərrüfatı, müdafiə müəssisələri aiddir. Bu halda büdcə müəssisəsinin büdcə maliyyələşdirilməsi, o cümlədən büdcə ssudası alması mümkündür.

Maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində maraqlılıq. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün mülkiyyət formalı müəssisə öz fəaliyyətlərinin nəticələrinə maraq göstərməlidir ki, bu da mənfəət götürməkdə təzahür edir. Müəssisənin fəaliyyətinin uğurla davam etməsi üçün nəinki reallaşdırılmış məhsulun maya dəyərini ödəmək, vergiləri vermək və digər təsərrüfat xərclərini örtmək, habelə təkrar istehsalı və sosial infrastrukturun inkişafını təmin edəcək həcmdə mənfəət əldə etmək lazımdır.

Maddi məsuliyyət prinsipi təsərrüfat fəaliyyətinin aparılmasına və nəticələrinə müəyyən məsuliyyətlər sistemi mövcudluğunu göstərir. Öz fəaliyyətinin nəticələrinə maddi məsuliyyəti, öz fəaliyyətini davam etdirməyə imkanı olmayan, ziyanla işləyən müəssisələr mümkün qədər mal göndərənlər və kreditorlar qarşısında öz öhdəliklərini ödəməlidir. Ölkədə investorların, kreditorların və əməlnətçilərin mənafeələrini qorumağa imkan verən müflisləşmə prosedurunun nizamlı mexanizmi olmalıdır. Bu prinsipin reallaşdırılmasının maliyyə metodları ayrı-ayrı təşkilatlar, onların rəhbərləri və işçiləri üçün müxtəlifdir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarət obyektiv olaraq zəruridir. Təşkilatın maliyyə təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarətin əsasında maliyyənin nəzarət funksiyası durur. Müəssisənin fəaliyyəti pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədardır və deməli, dövlətin, maddi işçilərin, səhmdarların, kreditorların və digər təsərrüfat subyektlərinin mənafeələrinə toxunur. Müəssisə onların qarşısında öhdəliyini yalnız maliyyə intizamına əməl etdiyi halda ödəyə bilər. Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarət maliyyə göstəricilərinin təhlili, habelə nəzarətin nəticələrinə görə müəssisəyə tətbiiq edilən təsir vasitələrinin köməyi əsasında həyata keçirilir. Bu halda maliyyə nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili və onun yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər;
- büdcəyə vergilərin ödənilməsi və vergidən yayınma və ya onun düzgün hesablanmaması hallarında cərimə sanksiyasının tətbiqi üzərində nəzarət;
- təqdim edilmiş maliyyə resurslarının məqsədli istifadəsi üzərində nəzarət və s.

Müəssisənin fəaliyyəti üzərində nəzarət müxtəlif nəzarət orqanları tərəfindən, o cümlədən dövlət, idarə və habelə müstəqil orqanlar tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə ehtiyatlarının təminatı prinsipi onların təşkilatın maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün formalaşması ilə əlaqədardır. Çünki müəssisələrin fəaliyyəti həmişə bazar konyukturasının mümkün tərəddüdləri nəticəsində müxtəlif xarakterli risklər ilə üzləşir. Nəhayət, müəssisənin fəaliyyətində istehsal proqramının işlənib hazırlanmasında birbaşa yanılmalar ola bilər.

Müəssisənin maliyyəsinin təşkilinin əsasını maliyyə planı təşkil edir. Maliyyə planının forması gəlir və xərclər balansıdır ki, burada müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri, onun büdcə, büdcədən kənar fondlar və bank ilə qarşılıqlı əlaqəsi öz əksini tapır. Gəlir və xərc balansının başlıca vəzifəsi pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsinin uyğunluğunu yoxlamaqdan ibarətdir. Maliyyə planı rüblərə bölünməklə bir il müddətinə tərtib edilir.

Müəssisə (təşkilat) maliyyə işini aparmaq üçün xüsusi maliyyə xidməti yaradır. Onun fəaliyyəti başlıca məqsədə: maliyyə sabitliyini təmin etmək, müəssisənin (təşkilatın) iqtisadi inkişafı və onun zəruri həcmdə mənfəət əldə etməsi üçün möhkəm zəmin yaratmaqdan ibarətdir.

Maliyyə xidmətinin əsas təyinatı aşağıdakılardan ibarətdir:

- təşkilatın istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini maliyyə resursları ilə təmin etmək və onları təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsinə səmərəli istifadə etmək;
- hesablaşmaları vaxtında aparmaq, maliyyə-kredit sistemi və digər təsərrüfat subyektləri qarşısında maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək;
- təşkilatların aktivlərinin, xüsusi kapitallarının və satışın gəlirliliyinin artmasını təmin etmək;
- uzunmüddətli, cari (operativ) maliyyə planlarının işlənib hazırlanması;
- təşkilatın pul axınlarının hərəkətinə nəzarət etmək;
- təşkilatların mülkiyyətçilərinə düzgün operativ informasiya vermək.

Başqa sözlə, maliyyə işinin mahiyyəti əsas və dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin təmin etmək və uğurlu kommersiya fəaliyyətinə kömək edən maliyyə

münasibətlərinə yardım etməkdən ibarətdir.

Təşkilatın maliyyə xidmətinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- məzmunca keyfiyyətli və səmərəli qərar qəbul etmək üçün zəruri olan həcmdə maliyyə sənədlərini tez bir zamanda hazırlamaq;
- müəssisənin başlıca məqsədinə çatmaq üçün təşkilatın bölmələrinin bütün istiqamətlərini əlaqələndirmək;
- təsərrüfatçılıq subyektlərinin bütün maliyyə planlarını tərtib etmək.

Kommersiya təşkilatlarının maliyyə xidmətinin işinin mühüm istiqamətləri bunlardır:

- maliyyə planlaşdırılması;
- pul axınlarının idarə edilməsi üzrə operativ (cari) fəaliyyət;
- nəzarət-analitik işlər.

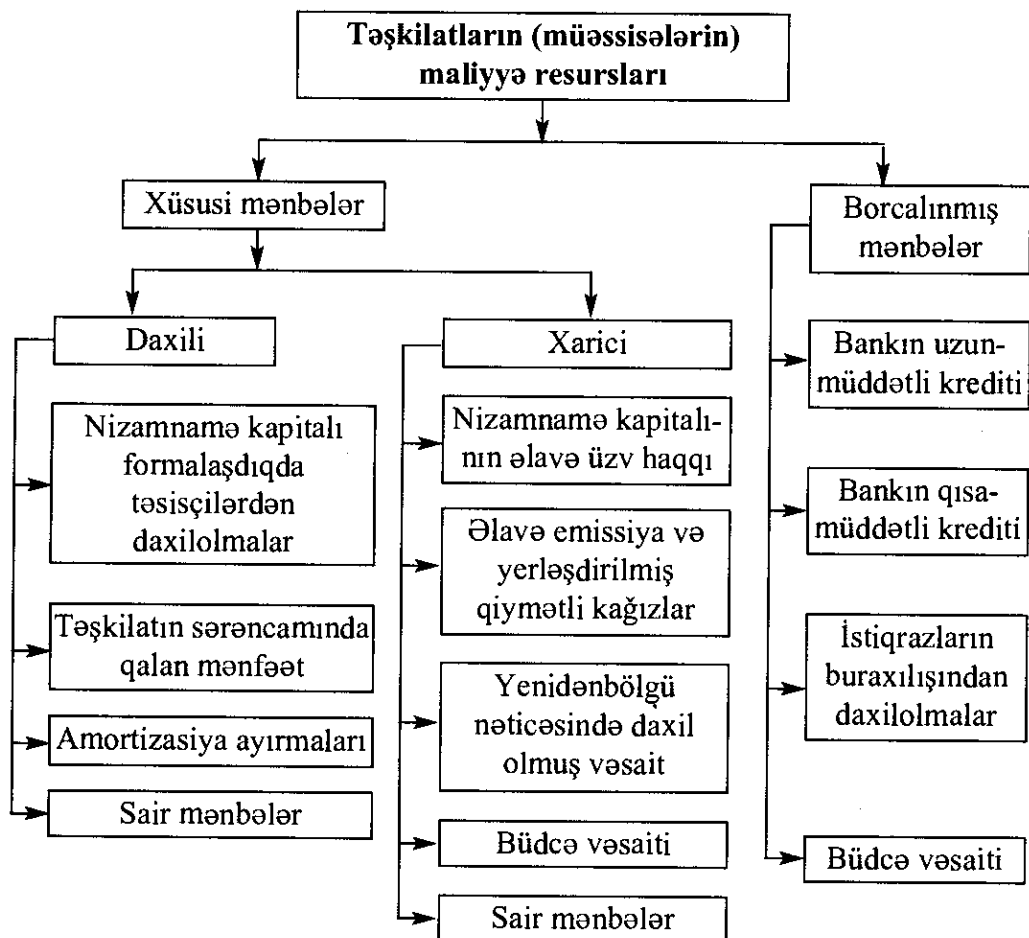
Planlaşdırma sahəsində maliyyə xidməti əsasən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edir:

- bütün zəruri hesablaşmalar ilə birlikdə maliyyə və kredit planlarının işlənilib hazırlanması;
 - xüsusi dövriyyə vəsaitinə olan tələbatı müəyyən etmək;
 - təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin mənbələrini müəyyən etmək;
 - zəruri hesablaşmalar ilə birlikdə kapital qoyuluşu planını işləyib hazırlamaq;
 - biznes-planın hazırlanmasında iştirak;
 - bank idarəsində kassa planının tərtibində iştirak;
 - məhsul satışı planının tərtibində iştirak.
- Maliyyə xidməti operativ işlərdə bir sıra məsələləri həll edir, o cümlədən:
- büdcəyə ödənişlərin müəyyən edilmiş vaxtda təmin edilməsi;
 - istehsal planının xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin etmək;
 - müqaviləyə uyğun olaraq kreditlərin rəsmiləşdirilməsi;
 - təşkilatın reallaşdırılmış məhsula görə alıcıların pul hesablaşmalarına nəzarəti.
- Kommersiya təşkilatlarında nəzarət-analitik işlərə böyük əhəmiyyət verilir.

14.3. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ (MÜƏSSİSƏLƏRİNİN) MALİYYƏ RESURLARININ YARANMASI MƏNBƏLƏRİ

Müəssisələrin (təşkilatların) maliyyə resursları onların toplandığı və maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, cari məsrəflərin və istehsalın inkişafı ilə əlaqədar xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş nağd və nağdsız formada xüsusi pul gəlirlərinin və kənarından (cəlb edilmiş və borcalınmış) daxi-

lollmaların məcmusudur (sxem 14.1).

Sxem 14.1. Kommersiya təşkilatının maliyyə resurslarının tərkibi.

Kapital-istehsala qoyulan və dövriyyənin başa çatması üzrə gəlir gətirən maliyyə resurslarının bir hissəsidir. Başqa sözlə, kapital maliyyə resurslarının çevrilmiş formasıdır.

Formalaşması mənbələrinə görə maliyyə resursları xüsusi (daxili) və müxtəlif şərtlərlə (xarici) cəlb edilmiş resurslara bölünür.

Xüsusi maliyyə resurslarının əsas hissəsini təşkilatın sərəncamında qalan və idarəetmə orqanı tərəfindən bölünən mənfəət təşkil edir. Ölkə iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə müəssisə və təşkilatların mənfəəti də durmadan artır. Cədvəl 14.1-in məlumatlarında bunu daha aydın görmək mümkündür.

Müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəəti
(cari qiymətlərlə, mln. manat)

Göstəricilər	2000	2009	2010	2011	2012
Mənfəət-cəmi ondan:	539,9	13933,9	19112,1	26364,2	26462,6
sənaye	337,6	12452,4	17655,2	24730,5	24422,3
kənd təsərrüfatı	0,5	36,6	32,4	41,9	27,9
nəqliyyat	72,4	139,0	191,1	125,1	125,3
rabitə	-	388,0	308,8	333,1	396,6
tikinti, (podrat təşkilatları)	29,6	237,5	229,3	439,3	548,0
ticarət	2,4	174,8	248,5	157,8	189,0
sair	97,4	505,6	446,8	536,5	753,5

Cədvəl 14.1-in məlumatlarından görüldüyü kimi, 2000-ci ildə müəssisə və təşkilatların mənfəəti 539,9 mln. manatdan 2012-ci ildə 26462,6 mln. manata çatmış və ya 4,4 dəfə artmışdır.

Müəssisənin maliyyə siyasətindən asılı olaraq sərəncamında qalan mənfəət aşağıdakı kimi istifadə oluna bilər:

- tam həcmdə istehlaka yönəldilə bilər;
- təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı olmayan digər layihəyə investisiya edilə bilər;
- təkrar olaraq təşkilatın inkişafına investisiya edilə bilər;
- birinci üç istiqamət üzrə bölüşdürülə bilər.

Həç də bütün mənfəət təşkilatın sərəncamında qalmır və onun bir hissəsi vergilər və digər məcburi ödənişlər şəklində büdcə sistemində daxil olur. Təşkilatın sərəncamında qalan mənfəət yığım, istehlak və ehtiyatlara bölünür. Yığma yönəldilən mənfəət, istehsalın inkişafına yönəldilən mənfəət müəssisənin əmlakının artmasına səbəb olur. İstehlaka yönəldilən mənfəət sosial məsələlərin həllinə istifadə edilir.

Əhəmiyyətinə görə xüsusi maliyyə resurslarının tərkibində ikinci yer amortizasiya ayırmalarına mənsubdur. Amortizasiya ayırmaları əsas istehsal fondlarının və qeyri-material aktivlərinin köhnəlməsinin pul ilə ifadəsidir. Onlar ikili xarakter kəsb edir, yəni, bir tərəfdən məhsul istehsalına çəkilən xərclərə daxil edilir, digər tərəfdən məhsul satışından daxilolmalara aid edilir və təşkilatın hesablaşma hesabına daxil olur. Bununla da həm sadə təkrar istehsalın, həm də geniş təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsinin daxili mənbəyi olur. Toplanmış

amortizasiya ayırmaları amortizasiya fondunu əmələ gətirir və bu da köhnəlmiş əsas fondların təkrar istehsalı üçün istifadə edilir.

Maliyyə resurslarının cəlb edilmiş və yaxud xarici mənbəyini iki yerə-xüsusi və cəlb edilmiş resurslara bölmək olar ki, bu da yenidən bölgü qaydasında büdcə təxsisatı formasında daxil olur. Bu bölgü kapitalın qoyuluşu forması ilə şərtlənir.

Kapital bazarında pul vəsaitinin cəlb edilməsinin iki variantı mümkündür: borc və pay maliyyələşdirilməsi. Pay maliyyələşdirilməsi zamanı emitet fond bazarında özünün səhmlərinin buraxılması və yerləşdirilməsini həyata keçirir.

İkinci variant - istiqrazların (müddətli qiymətli kağızlar) buraxılması və yerləşdirilməsidir. Yəni kapitalın istiqraz vəərəqəsi təqdim etmək əsasında verilməsidir. Əgər xarici investorlar pul vəsaitini sahibkar kapitalı kimi qoyurlarsa, onda bu kimi qoyuluşun nəticəsi cəlb edilmiş maliyyə resurslarının əmələ gəlməsi olur.

Sahibkar kapital-mənfəət götürmək və ya təşkilatın idarə olunmasında iştirak etmək məqsədi ilə digər təşkilatın nizamnamə kapitalına qoyulmuş kapital deməkdir.

Ssuda kapitalı təşkilata haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə bank krediti (müxtəlif müddətə verilir), müvəqqəti istifadə üçün veksəl, istiqraz vəərəqəsi şəklində digər təşkilatların vəsaiti şəklində verilir.

Maliyyə bazarında toplanmış vəsaitlərə xüsusi səhm və istiqrazların, digər qiymətli kağızların satışından əldə edilən vəsaitlər aid edilir.

Yenidən bölgü qaydasında daxil olan vəsaitlərə risklərin başlanması üzrə sığorta ödənişləri, konsernlərdən, assosiasiyalardan, baş şirkətlərdən daxil olan maliyyə resursları, digər emitentlərin qiymətli kağızları üzrə dividendlər və faizlər, büdcə subsidiyaları aiddir.

Büdcə təxsisatı-həm qaytarılmamaq şərti ilə, həm də qaytarılmaq şərti ilə verilir və bir qayda olaraq dövlət sifarişlərinin, ayrı-ayrı investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsinə və ya məhsulları ümumdövlət əhəmiyyəti kəsb edən təşkilatlara qısamüddətli dövlət yardımı şəklində ayrılır.

Maliyyə resursları daim hərəkətdə olur və yalnız kommersiya banklarının hesablaşma hesabında və təşkilatların kassalarında pul vəsaitlərinin qalığı kimi olur.

Bazar təsərrüfatında təşkilatlar maliyyə dayanıqlığı və əmtəə bazarında sabit mövqe uğrunda çalışaraq öz vəsaitlərini fəaliyyət növləri üzrə və ehtiyaca görə bölüşdürürlər.

14.4. KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ (MÜƏSSİSƏLƏRİNİN) ƏSAS VƏ DÖVRİYYƏ FONDLARI

Müəssisələrdə aşağıdakı fondlar formalaşır:

- 1) nizamnamə fondu;
- 2) əsas fondlar (istehsal və qeyri-istehsal);
- 3) dövriyyə istehsal fondları;
- 4) xüsusi və s. fondlar.

Nizamnamə kapitalı (nizamnamə fondu) dedikdə müəssisənin təsisçilərinin əmanət məbləği başa düşülür. Nizamnamə kapitalı müəssisənin əmlakının formalaşmasının başlıca mənbəyidir. Öz növbəsində nizamnamə kapitalının (fondunun) formalaşmasının başlıca mənbəyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- səhmdar kapital;
- nazirlikdə, idarələrdə və assosiasiyalarda yaradılmış mərkəzləşdirilmiş fondların və ehtiyatların vəsaitləri;
- digər müəssisələrin əmanətləri;
- büdcə təxsisatı və s.

Müəssisə tərəfindən nizamnamə kapitalı yaradılarkən əsas diqqət istehsala başlamaq üçün zəruri olan miqdarda əsas fondların yaradılmasına və dövriyyə vəsaitinin formalaşmasına yönəldilir. Beləliklə, nizamnamə kapitalının (fondun) kəmiyyəti şərti olaraq istehsala investisiya edilmiş əsas və dövriyyə vəsaitlərinin həcminə uyğun olur. Bundan əlavə, nizamnamə kapitalının vəsaiti lisenziya, patent, nou-xau alınmasına sərf edilə bilər ki, onların istifadəsindən müəssisə gəlir əldə edə bilər.

Əsas fondlar - müəssisənin əmlakının bir hissəsidir və özünə istehsal və qeyri-istehsal təyinətli obyektləri daxil edir.

Əsas istehsal fondları dedikdə əmək alətləri başa düşülür ki, onlar da müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirilən prosesdə dəfələrlə istifadə edilir və bu halda özünün əşya-natural formasını dəyişmir. Müəssisənin əsas istehsal fondları aşağıdakı mərhələləri özünə daxil edir:

- * əsas istehsal fondlarının aşınması;
 - * amortizasiya;
 - * əsas fondların tam bərpası üçün pul vəsaitlərinin yığılımı;
 - * kapital qoyuluşu həyata keçirtmək vasitəsi ilə əsas fondların dəyişdirilməsi.
- Əsas vəsaitləri müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirmək olar.

1. Obyektlərin təyinatına görə aşağıdakı növ əsas vəsaitlər fərqləndirilir:

1) İstehsal təyinətli obyektlər, o cümlədən əsas fondlar;

- * sənaye;
- * tikinti;

- * kənd təsərrüfatı;
 - * avtomobil nəqliyyatı;
 - * rabitə;
 - * ticarət və s. maddi istehsal sahələri.
- 2) qeyri-istehsal təyinatlı obyektlər, o cümlədən:

- * mənzil-kommunal təsərrüfatı;
 - * səhiyyə;
 - * təhsil;
 - * mədəniyyət və s.
2. Obyekt üzrə aşağıdakı əsas fondlar fərqləndirilir:

- * binalar;
- * qurğular;
- * ötürücü qurğular.
- * maşın və avadanlıqlar, o cümlədən:
 - * güc maşınları və avadanlıqlar;
 - * iş maşınları və avadanlıqlar;
 - * ölçü və tənzimləyici cihazlar və qurğular, habelə laboratoriya avadanlıqları;
 - * hesablama texnikası;
 - * avtomatik maşın və avadanlıqlar;
 - * nəqliyyat vasitələri.

3. Yerinə yetirilmiş funksiyaların spesifikliyinə görə fərqləndirilir:

- * aktiv əsas (istehsal) fondları;
- * passiv əsas (istehsal) fondları.

Aktiv əsas (istehsal) fondlar istehsal olunmuş məhsula bilavasitə təsir göstərir, onun istehsalının miqyasını və işçilərin əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edir. Onlara maşınlar, avadanlıqlar, alətlər aiddir.

Passiv əsas (istehsal) fondları əmək prosesi üçün zəruri şərait yaradır. Onlara binalar, qurğular, ötürücü qurğular və s. aiddir.

Ayrı-ayrı növ əsas (istehsal) fondların məcmusu onun strukturunu təşkil edir. Müxtəlif növ əsas (istehsal) fondların ayrı-ayrı növləri onların dəyərinin ümumi həcmdə xüsusi çəkisi ilə xarakterizə olunur.

Əsas fondların aktiv və passiv hissələri arasında nisbət texnoloji proseslərin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Əsas fondların dəyəri (torpaq sahəsi istisna olmaqla) fiziki və ya mənəvi cəhətdən köhnəlmə gedişində hissə-hissə öz dəyərini istehsal olunmuş məhsulun üzərinə keçirir və satış pulundan bərpa edilir. Əsas fondların, yəni binaların, avadanlıqların və s.-in tədricən köhnələrək dəyərinin hissə-hissə hazır məhsulun üzərinə keçirilməsinin iqtisadi mexanizmi və köhnəlmiş əsas fondun yenisi ilə

əvəz edilməsi üçün pul vəsaiti fondunun formalaşmasının iqtisadi forması **amortizasiya** adlanır. Köhnəlmiş avadanlıqları əvəz etmək üçün müəssisədə formalaşmış fonda isə amortizasiya fondu deyilir. Bu fond amortizasiya ayrılmaları hesabına formalaşır ki, bu da normativ müddətində həyata keçirilir. Normativ müddət dedikdə amortizasiya edilmiş obyektin balans dəyərinin bu müddət ərzində tamamilə istehsal və tədavül xərclərinin üzərinə keçilməsi başa düşülür.

Amortizasiya ayrımalarının təyinatı əsas istehsal fondlarının təkrar istehsalını təmin etməkdən ibarətdir ki, bu da kapital qoyuluşu hesabına həyata keçirilir.

Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi mənbələrinə isə aiddir:

1) xüsusi maliyyə resursları (təsisçilərin ilkin haqları və yığım) və təsərrüfatdaxili ehtiyatlar;

2) borc alınmış vəsaitlər;

3) maliyyə aktivlərinin satışından əldə edilmiş vəsaitlər (qiymətli kağızlar, paylar və s.);

4) sənaye ittifaqları və birliklərdən müəyyən edilmiş qaydada alınmış vəsaitlər;

5) dövlət büdcəsindən və büdcədən kənar fondlardan vəsaitlər;

6) xarici investorların vəsaitləri.

Təsərrüfat təcrübəsində istehsal təyinatlı kapital qoyuluşu əsas fondların təkrar istehsal üsulunu ifadə edir. İstehsal təyinatlı kapital qoyuluşunun köməyi ilə əsas istehsal fondlarının həm sadə, həm də geniş təkrar istehsalı həyata keçirilir.

Qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşu qeyri-istehsal təyinatlı istehlak üçün istifadə edilən uzunmüddətli maddi obyektə qoyuluşu özünə daxil edir ki, bunlara da mənzil fondu, klub, kitabxana, uşaq müəssisələri, xəstəxanalar və s. aid edilir.

Əsas fondların təkrar istehsalının başlıca formalarından biri də **əsaslı təmirdir**. Əsaslı təmir vasitəsilə köhnəlmiş vəsaitlərin qismən bərpa edilməsi həyata keçirilir.

Dövriyyə istehsalı fondları (dövriyyə vəsaitləri, dövriyyə kapitalı) istehsal prosesində mövcud olan və ya daxil olması gözlənilən xammalın, materialların, yanacaq və digər maddi-istehsal ehtiyatlarının dəyərini ifadə edir.

Dövriyyə fondlarının əşya elementlərinə əmək predmetlərinin ehtiyatları aiddir ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1) hələ istehsal prosesinə daxil olmamış əmək predmetləri-xammal, materiallar (istehsal ehtiyatları);

2) istehsal prosesinin özündə olan əmək predmetləri (bitməmiş istehsal).

Əmək predmetlərinin ehtiyatlarının yaranması pul vəsaitləri qoyuluşunu tələb edir. Dövriyyə fondlarına pul vəsaiti qoyuluşu avans olaraq həyata keçirilir və ona görə də ona qoyulmuş vəsait anlayışı avans edilmiş vəsait anlayışı ilə eynidir. Dövriyyə fondlarının alınmasına avans edilmiş pul vəsaiti dövriyyə vəsaitləri və ya dövriyyə kapitalı adlanır.

Dövriyyə vəsaiti dedikdə həm də uzun istifadə müddəti olmayan maddi dəyərli kimi dövriyyə fondlarının pul qiymətləndirilməsi də başa düşülür. Müəssisənin balansında dövriyyə vəsaitləri qısamüddətli aktivlərin tərkibində əks olunur. Bu halda dövriyyə vəsaitlərinin (istehsal ehtiyatları və bitməmiş istehsal) iki tərkib hissəsi fərqləndirilir ki, onların da maliyyələşdirilməsi xeyli fərqlidir:

1) birinci hissə (istehsal ehtiyatları) əmək predmetinin təsərrüfat subyektinin sərəncamına alınması ilə eyni vaxtda avans edilir;

2) ikinci hissə (bitməmiş istehsal) aşağıdakılar hesabına avans edilir:

✦ əmək predmetinin (yanacaq, elektrik enerjisi, xammal, material) məhsulun üzərinə keçirilən tam dəyəri;

✦ əsas fondların məhsulun üzərinə keçirilən qismən dəyəri (amortizasiya);

✦ istehsal prosesində yaradılmış gəlirin bir hissəsi (əmək haqqı və ona hesablanmış üstəlik).

Əmək predmetlərinin ehtiyatları həm də maddi qiymətlilərin məcmusu və fond dəyərliyə qismində ictimai əmək məsrəflərinin təcəssümü kimi çıxış edir.

Əsas istehsal fondlarından fərqli olaraq dövriyyə istehsal fondları istehsal prosesində bir dəfə iştirak edir və bu halda özünün natural-əşya formasını dəyişir. Burada əşyaca əmək məhsullarına daxil olmayan əmək predmetləri (yanacaq, elektrik enerjisi) fərqləndirilir.

Dövriyyə vəsaitlərinin çatışmayan hissəsinin tamamlanmasının mənbələri müəssisənin xüsusi vəsaitləri (mənfəət, müəssisənin sərəncamında olan fond və ehtiyatların vəsaitləri), habelə borc alınmış vəsaitlər (qısamüddətli bank krediti, kreditor borcları) ola bilər.

Dövriyyə fondlarından başqa müəssisə istehsal və məhsul satışını fasiləsiz olaraq təmin etmək məqsədilə tədavül fondlarına da malik olmalıdır ki, bu da hazır məhsulu ifadə edir. Müəssisənin dövriyyə fondları, tədavül fondları və azad pul vəsaitlərinin məcmusu dövriyyə vəsaitləri adlanır.

Dövriyyə vəsaitləri = dövriyyə fondları + tədavül fondları

Öz hərəkətində dövriyyə vəsaitləri üç mərhələdən keçir:

✦ pul-istehsal-əmtəə.

Əsas və dövriyyə fondlarının məcmusuna istehsal fondları deyilir.

İstehsal fondları = əsas fondlar + dövriyyə fondları. Əsas və dövriyyə fondları onlara daxil olan vəsaitlərin tərkibinə görə bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənirlər. Artıq deyildiyi kimi, əsas fondlar öz dəyərini hazırlanmış məhsulun üzərinə bir neçə istehsalat tsikli ərzində keçirtməyi halda, dövriyyə fondları bir istehsal tsikli ərzində keçirir.

Müəssisənin xüsusi fondları yığım fondu və istehlak fondundan ibarətdir. Xüsusi fondların formalaşmasının mənbəyi aşağıdakılar ola bilər:

- müəssisənin mənfəəti;
- digər müəssisələrdən əvəzsiz olaraq alınmış vəsaitlər;
- büdcə vəsaitləri;
- yuxarı təşkilatların mərkəzləşdirilmiş fondlarının vəsaitləri;
- könüllü surətdə birləşmiş müəssisələrin vəsaitləri.

Yığım fondunun vəsaitləri aşağıdakılara yönəldilir:

- istehsal və qeyri -istehsal təyinatlı əsas vəsaitlərin alınmasına;
- bank kreditlərindən istifadəyə görə faizlərin ödənilməsinə;
- elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktural işləmələrinin maliyyələşdirilməsinə;
- cərimə sanksiyalarının ödənilməsi üzrə xərclərə;
- qismən- kadrların hazırlanmasına.

İstehlak fondunun vəsaitləri aşağıdakılara istifadə edilir:

- xeyriyyəçilik məqsədlərinə;
- maddi yardım edilməsinə;
- dividendlərin ödənilməsinə;
- təqaüdlərə əlavələrin ödənilməsinə;
- istehsal nəticələri ilə əlaqədar olmayan mükafatların verilməsinə;
- dərman ləvazimatı alınmasına, müəssisə işçiləri və onların uşaqları üçün

müalicə və istirahət məqsədilə göndərişlərin alınmasına.

14.5. KOMMERSİYA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN (TƏŞKİLATLARININ) GƏLİRLƏRİ, XƏRCLƏRİ VƏ MƏNFƏƏTİ

Kommersiya təşkilatlarının pul gəlirləri məhsul (iş və xidmət) satışından, digər əmlakların satışından (əsas fondların, inventarların, qeyri-material aktivlərinin və s.) daxilolmalardan, satışdankənar gəlirlərdən və icarə haqqından əmələ gəlir.

Pul gəlirlərinin başlıca mənbəyi məhsul (iş və xidmət) satışından daxilolmalardan ibarətdir. Onun həcmi məhsul satışının həcmi və qiyməti ilə müəyyən edilir. Öz növbəsində məhsul (iş və xidmət) satışının həcmi isə bazarda tələb və təklifdən asılıdır.

Mövcud qaydaya əsasən gəlir dedikdə, aktivlərin (pul vəsaiti, digər əmlakların) daxil olması nəticəsində (və ya) bu təşkilatın kapitalının artmasına (iştirakçıların, əmlak sahiblərinin kapitalı istisna olmaqla) gətirib çıxaran öhdəliklərin ödənilməsi nəticəsində iqtisadi faydanın artması qəbul edilir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, müəyyən müddət ərzində daxil olmuş pul vəsaiti və ya digər əmlak təşkilatın gəlirlərini əmələ gətirir, onun aktivlərini artırır. Lakin heç də bütün pul vəsaitləri gəlir hesab edilmir. Belə ki, aşağıdakı daxilolmalar təşkilatların gəliri kimi qəbul olunmur:

- əlavə dəyər vergisinin, aksizlərin, satışdan verginin, ixrac rüsumu və digər

anoloji məcburi ödənişlərin məbləğləri;

- məhsulun, əmtəələrin, işin, xidmətin qabaqcadan ödənilməsi qaydasında alınmış məbləği; məhsulun, əmtəənin, işin, xidmətin ödənilməsi hesabına avansı;
- beh və girov məbləği;
- kreditin ödənilməsi və borcalana verilmiş borc məbləği.

Gəlirlər xarakterindən, əldə edilmə şərtlərindən və təşkilatın fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq iki yerə ayrılır:

- a) adi fəaliyyət növündən əldə olunan gəlirlər;
- b) sair daxilolmalar.

Adi fəaliyyət növündən gəlirlər dedikdə, təşkilatın elə gəlirləri başa düşülür ki, onun əldə edilməsi bir qayda olaraq müntəzəm xarakter daşıyır və təşkilatın adi istehsal-kommersiya, maliyyə və investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bu isə müəssisənin fəaliyyətinin predmetini təşkil edir.

Adi fəaliyyət növündən gəlirlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- məhsul və əmtəə satışından gəlirlər; işin yerinə yetirilməsi və xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar gəlirlər;
- icarə müqaviləsi üzrə öz aktivlərini müvəqqəti istifadəyə (sərəncama və istifadəyə) verməyə görə daxilolmalar (icarə haqqı);
- ixtiralara, sənaye nümunələrinə və intellektual mülkiyyətin digər növlərindən irəli gələn hüquqların verilməsinə görə gəlirlər (royalti də daxil olmaqla lisenziya ödənişləri);
- başqa təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirakına görə daxilolmalar (dividendlər).

Sair daxilolmalar dedikdə əməliyyat gəlirləri, satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlər, habelə fəvqəladə gəlirlər başa düşülür.

Əməliyyat gəlirlərinə daxildir:

- * təşkilatın aktivlərinin haqqı ödənilməklə müvəqqəti olaraq istifadəyə verilməsi ilə bağlı daxilolmalar;
- * ixtiralar, sənaye nümunələri və intellektual mülkiyyətin digər növlərinin patentlərindən irəli gələn hüquqlarının haqqı ödənilməklə verilməsi ilə əlaqədar daxilolmalar;
- * başqa təşkilatların nizamnamə kapitalında iştirakı ilə əlaqədar daxilolmalar (faizlər və qiymətli kağızlar üzrə digər gəlirlər də daxil olmaqla);
- * birgə fəaliyyət nəticəsində (sadə ortaqlıq müqaviləsi üzrə) təşkilatın əldə etdiyi mənfəət;
- * təşkilatın pul vəsaitlərini istifadəyə verməyə görə aldığı faiz, habelə təşkilatın bankdakı hesabında olan vəsaitdən bankın istifadəsinə görə faizləri;
- * müqavilələrin şərtlərinin pozulmasına görə cərimə, penya və dəbbə pulu;

- * əvəzsiz alınmış aktivlər, o cümlədən bağışlama müqaviləsi üzrə;
- * təşkilata dəymiş zərərin ödənilməsindən daxilolmalar;
- * hesabat ilində aşkar edilmiş keçmiş illərin mənfəəti;
- * iddia müddəti keçmiş kredit və debitor borclarının məbləği;
- * məzənnə fərqləri;
- * aktivlərin qiymətləndirilməsi məbləği (dövriyyədən kənar aktivlərdən başqa);
- * sair reallaşdırılmamış gəlirlər.

Fövqəladə gəlirlər təsərrüfat fəaliyyətinin fəvqəladə şəraitinin (təbii fəlakət, yanğın, qəza və s.) nəticəsi kimi əmələ gələn daxilolmalar, sığorta ödəmələri, habelə bərpa edilməyə və gələcəkdə istifadə üçün yaramayan aktivlərin dəyəri hesab edilir.

İstehsal müəssisələrinin bazar münasibətlərinə keçdiyi şəraitdə gəlirlər onların təsərrüfat hesabı fəaliyyətinin göstəricilər sistemində birinci dərəcəli rol oynayır. Özünümaliyyətləşdirmə gəlirlərin həcmindən birbaşa asılı olur, ona görə ki, gəlirlər xərcləri ödəyir və son maliyyə nəticələrini müəyyən edir.

Kommersiya təşkilatlarının xərcləri aktivlərin (pul vəsaitləri, digər əmlaklar) sıradan çıxması nəticəsində iqtisadi faydanın (qazancın) azalması deməkdir.

Kommersiya təşkilatlarının xərcləri xarakterindən, həyata keçirilməsi şəraiti və fəaliyyət istiqamətindən asılı olaraq iki yerə ayrılır:

- adi fəaliyyət növləri üzrə xərclər;
- sair xərclər (əməliyyat, satışdan kənar və fəvqəladə xərclər).

Adi fəaliyyət növü üzrə xərclərə məhsulun hazırlanması və satışı ilə əlaqədar əmtəələrin alınması və satışı, işin yerinə yetirilməsi və xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar xərclər aiddir.

Kommersiya təşkilatlarının adi fəaliyyət növü üzrə xərcləri özünə aşağıdakıları daxil edir:

- xammal, materiallar, əmtəələr və digər material-istehsal ehtiyatlarının alınması ilə bağlı xərclər;
- məhsul istehsalı məqsədlərinə material-istehsal ehtiyatlarının bilavasitə emalı prosesində əmələ gələn, işin yerinə yetirilməsi, xidmət göstərilməsi və onların satışı, habelə əmtəələrin satışı prosesində əmələ gələn xərclər.

Adi fəaliyyət növləri üzrə xərclərin formalaşması zamanı onların aşağıdakı elementlər üzrə qruplaşdırılması təmin edilməlidir:

- material məsrəfləri;
- əməyin ödənilməsi məsrəfləri;
- sosial ehtiyatlara ayırmalar;
- əsas fondların amortizasiyası;
- sair məsrəflər.

Müəssisənin adi fəaliyyət növündən maliyyə nəticələrini müəyyən etmək məqsədilə məhsulun, işin, xidmətin maya dəyəri hesablanır ki, bu da adi fəaliyyət növü üzrə xərc bazası əsasında formalaşır.

Sair xərclərə əməliyyat, satışdankənar və fəvqəladə xərclər daxildir.

Əməliyyat xərcləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisənin (təşkilatın) haqqı ödənilməklə müvəqqəti istifadəyə verilməsi ilə (müvəqqəti sahibliyə və istifadəyə) bağlı xərclər;
- ixtiraya patentlər, sənaye nümunələri və digər intellektual mülkiyyət növlərindən irəli gələn hüququn haqqı ödənilməklə verilməsi ilə əlaqədar xərclər;
- başqa müəssisələrin (təşkilatların) nizamnamə kapitalında iştirak ilə əlaqədar xərclər;
- əsas fondların və digər aktivlərin (xarici valyutadan başqa), əmtəələrin, məhsulların satışı, sıradan çıxması və digər silinməsi ilə əlaqədar xərclər;
- müəssisənin (təşkilatın) onlara verilmiş pul vəsaitlərindən (kreditlər, borclar) istifadəyə görə ödədikləri faizlər;
- kredit təşkilatları tərəfindən göstərilən xidmətlərin ödənilməsi ilə əlaqədar xərclər;
- sair əməliyyat xərcləri.

Satışdankənar xərclərə aiddir:

- ✓ müqavilə şərtlərini pozmağa görə cərimələr, penyalar, dəbbə pulu;
- ✓ müəssisəyə (təşkilata) dəymiş zərərin ödənilməsi;
- ✓ hesabat ilində etiraf edilmiş keçmiş ilin zərərləri;
- ✓ iddia müddəti bitmiş debitor borclarının, tutulmaq üçün qeyri-real olan digər borcların məbləği;
- ✓ məzənnə fərqi;
- ✓ aktivlərin (dövriyyədənəkar aktivlər istisna olmaqla) ucuzlaşması məbləği;
- ✓ sair reallaşdırılmamış xərclər.

Fəvqəladə xərclərə təsərrüfat fəaliyyətinin fəvqəladə vəziyyətinin nəticəsi kimi əmələ gələn (təbii fəlakət, yanğın, qəza, əmlakın milliləşdirilməsi) xərclər aid edilir.

Bazar şəraitində hər bir kommersiya müəssisəsinin fəaliyyətinin başlıca məqsədi maksimum mənfəət götürməkdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsinin real imkanları xeyli dərəcədə xərclər və məhsul (iş və xidmət) buraxılmasına olan tələb ilə məhdudlaşır. Ayrı-ayrı təşkilatlar mənfəətin müvəqqəti azaldılmasına və hətta mövcud yığımdan istifadə edərək qısamüddətli ziyana da gedə bilərlər. Lakin kommersiya təşkilatları uzun müddətə mənfəətsiz yaşaya bilməz. Ona görə ki, bazarda dayana, rəqabət mübarizəsinə tab gətirə bilməz.

Xərclər mənfəətin məhdudlaşdırılması və eyni zamanda qiymətin formalaş-

masının əsas amili olduğuna görə mövcud istehsal və tədavül xərclərini, mənfəəti və rentabelliyyə maliyyə təhlilini aparmadan qərar qəbul etmək qeyri-mümkündür.

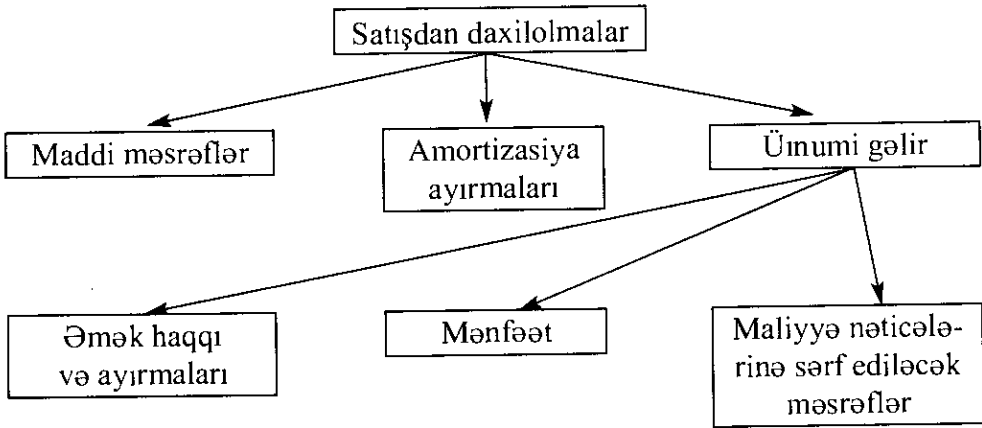
Müəssisə-təşkilatlarda məsrəflərin idarə edilməsi məqsədi ilə xərclər ayrı-ayrı maddələr üzrə nəzərə alınır.

İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən mənfəət məhsul (əmtəə və xidmətin) satışından gəlirlərin həmin məhsulun (əmtəə və xidmət) istehsalı və satışı xərclərindən artımını ifadə edir. Başqa sözlə, müəssisənin gəlir ilə xərcləri arasındakı fərq onun mənfəətini təşkil edir. Mənfəət kommersiya təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin ən mühüm göstəricilərindən biridir.

İqtisadi kateqoriya kimi, mənfəət sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini xarakterizə edir.

Mənfəət əldə edilməsi, kapitalın, əməyin və əsas vəsaitlərin cəlb edilməsi əsasında məhsul istehsalı (işin yerinə yetirilməsi, xidmət göstərilməsi) üzrə təşkilatın fəaliyyətinin nəticəsindən ibarətdir.

Məhsul satışından mənfəət ümumi mənfəətə (balans mənfəəti) və xalis mənfəətə bölünür. Kommersiya təşkilatlarında mənfəət mövcud qiymətlərlə (ƏDV və aksizsiz) məhsul (iş və xidmət) satışından daxil olan gəlirlər ilə onun istehsalı və satışına çəkilən xərclərin məbləği arasındakı fərq kimi hesablanır. Bunu sxem 14.2-də daha aydın görmək mümkündür.

Sxem 14.2. Satışdan daxilolmaların istifadəsi istiqamətləri.

Misal. Məhsul satışından daxilolmalar sərbəst qiymətlərlə 180 manat təşkil etmişdir. Məhsulun istehsal və satış xərcləri 120 manat olmuşdur. ƏDV-nin dərəcəsi 18% təşkil edir. Bu məhsul aksiz vergisinə cəlb edilmir.

Vergisiz satış pulu:

$$180 - (180 \times 0,18) = 144,6 \text{ manat}$$

Mənfəət-144,6-120=24,6 manat

Ticarət müəssisəsində əmtəələrin satışından mənfəət satış pulu-netto məbləği ilə (ƏDV, digər vergiləri çıxmaqla satış pulu) reallaşdırılmış əmtəələrin qalıq dəyəri və satılmış əmtəələrə tədavül xərcləri məbləği (ümumtəsərrüfat xərcləri nəzərə alınmaqla) arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Balans mənfəəti- satışdan əldə olunan mənfəət ilə satışdan kənar mənfəətin ümumi həcmi göstərir. Beləliklə, balans mənfəəti təşkilatın bütün təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir:

$$Mb = Mms + Məs + Gsk$$

burada: Mb - balans mənfəəti,

Mms - məhsul satışından mənfəət,

Məs - əsas vəsaitlərin və digər əmlakın satışından mənfəət,

Gsk - satışdankənar gəlirlər (saldo).

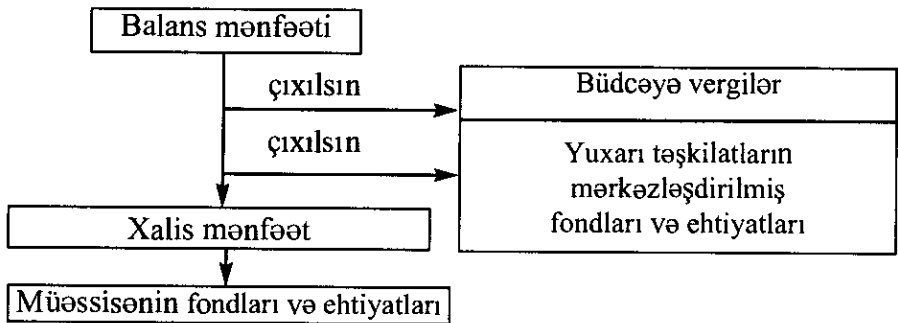
Əmlakın satışından (əsas vəsait və digər əmlak) mənfəət əmlakın satışından daxilolmalarla (ƏDV çıxmaqla) inflyasiya əmsalına korrektə edilmiş qalıq dəyəri (balans üzrə) arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Balans mənfəəti - istehsalın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, müəyyən dövrdə onun artım dinamikasını aşkar etmək, ümumi rentabelliği təmin etmək üçün istifadə olunur.

Xalis mənfəət - bütün vergi və rüsumları ödədikdən sonra müəssisənin (təşkilatın) sərəncamında qalan, istehsalın inkişafına, pul fondlarının yaradılmasına və sosial ehtiyaclara istifadə edilən mənfəətdir.

Milli Məclisin Vergi Məcəlləsində etdiyi dəyişikliyə əsasən son illərdə müəssisənin mənfəətindən vergi xeyli azaldılmış və 2013-cü ildə vergiyə cəlb edilmiş mənfəətin 20%-ni təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında komməriya müəssisə və təşkilatlarının balans mənfəətinin bölgüsü aşağıdakı sxem üzrə həyata keçirilir (sxem 14.3).

Sxem 14.3. Komməriya təşkilatlarının mənfəətinin bölgüsü.

Mənfəət nəinki maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin başlıca nəticəsi kimi, həm də müəssisənin özünün və bütövlükdə dövlətin müxtəlif tələbatlarının ödənilməsi mənbəyi kimi çıxış edir. Müəssisənin mənfəəti-müəssisənin istehsal fəaliyyətinin inkişafının və digər təsərrüfatdaxili tələbatlarının təmin edilməsinin mühüm mənbəyidir. Bütçə və bütçədənkənar fondların formalaşmasında mənfəətin rolu durmadan artır. Bunu göstərmək kifayətdir ki, 2013-cü ildə hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa) 2279,0 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da bütçə gəlirlərinin 11,9%-ni təşkil edir.

Müəssisələrdə mənfəətin bölgüsünə qoyulan başlıca tələb istehlaka və yığıma yönəldilən pul vəsaitləri arasında müəyyən edilmiş optimal nisbət əsasında geniş təkrar istehsalın ehtiyaclarını maliyyə resursları ilə təmin etməkdən ibarətdir.

Mənfəətin bölüşdürülməsi daha geniş sosial-iqtisadi məhiyyət daşdığına görə o, tək-cə müəssisənin daxili problemi deyildir. Mənfəətin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış bölgüsü sistemi ilk növbədə dövlət qarşısında olan maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini və müəssisənin istehsal-material və sosial ehtiyaclarını təmin etməlidir.

Vergiyə cəlb edilən mənfəətin həcmi müəyyən etmək üçün balans mənfəətindən aşağıdakıları çıxmaq lazımdır: yaradılması qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş nizamnamə və digər oxşar fondlara ayrılmalar; bütçəyə rentə ödənişləri; kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışından mənfəət; qiymətli kağızlar üzrə və başqa müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlirlər.

Mənfəət müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini mütləq məbləğlə xarakterizə edir ki, bu da təsərrüfatçılığın maliyyə səmərəliliyini xarakterizə etmir. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün *rentabellik göstəricisindən istifadə* edilir.

Müəssisənin rentabelliği, məhsulun rentabelliği, habelə aktivlərin rentabelliğini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Müəssisənin rentabelliği balans mənfəətinin məhsul satışı həcminə (satış pulu) və yaxud istehsala çəkilən məsrəflərin ümumi həcminə, ya da əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin orta illik dəyərində olan nisbəti kimi hesablanır:

$$R_{\bar{u}} = \frac{M_b \cdot 100}{S}, \text{ yaxud } R_{\bar{u}} = \frac{M_b \cdot 100}{S}, \text{ yaxud da } R = \frac{M_b \cdot 100}{D_{\partial f} + D_{df}}$$

burada: $R_{\bar{u}}$ - ümumi rentabellik, %-lə;

M_b - balans mənfəəti,

S - məhsul satışından daxilolmalar,

M - istehsal məsrəfləri,

D_{of} - əsas fondların orta illik dəyəri,

D_{df} - dövriyyə fondlarının orta illik məbləği.

Məhsulun rentabelliği məhsulun satışından əldə edilmiş mənfəətin məbləğinin məhsulun tam maya dəyərinə olan nisbəti kimi hesablanır:

$$R_m = \frac{M_b \cdot 100}{S_m}, \text{ yaxud } R_m = \frac{M_{ms} \cdot 100}{M_{md}}$$

burada: R_m - məhsulun rentabelliği, %-lə;

M_{ms} - konkret məhsulun satışından mənfəət;

S_m - konkret məhsulun buraxılışı;

M_{md} - satılmış məhsulun maya dəyəri.

Ticarət müəssisələrində rentabelliğın səviyyəsi balans mənfəəti məbləğinin mal dövriyyəsinə olan nisbəti kimi hesablanır, yəni:

$$R_r = \frac{M_b}{D} \times 100$$

burada: D - əmtəələrin satışından dövriyyə (satış pulu).

Aktivlərin rentabelliği maliyyə nəticəsinin (mənfəət çıxılışın zərər) balansın aktivinin yekununa olan nisbəti kimi hesablanır.

Kommersiya müəssisələrində mənfəət və rentabelliğın artırılmasının əsas yolları aşağıdakılardan ibarətdir:

- məhsul (iş və xidmət) satışından gəlirlərin artırılması;
- xərclərin və deməli, məhsulun (iş və xidmət) maya dəyərinin aşağı salınması.

Gəlirlərin məbləğinin (satış pulu) artmasına reallaşdırılmış məhsulun həcmnin (natural ifadədə) artması və qiymətlərin səviyyəsi təsir göstərir. Məhsul satışının həcmi yalnız müəssisədən və onun istehsal amillərindən (əmək predmetləri, əmək vasitələri və əmək resurslarından) asılıdır. Məhsulun həcmnin artmasının əsas amilləri işçilərin ixtisaslarının artırılması hesabına əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, fondla silahlanmanın artırılması, əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

Məhsul satışının həcminə (satış pulu) xeyli dərəcədə qiymət səviyyəsi də təsir göstərir.

Dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələri - əmlakın sahibi tərəfindən ona təhkim edilmiş mülkiyyətə sahibkarlıq hüququ verilməmiş müəssisələr hesab edilir. Unitar müəssisələrin əmlakı bölünməzdir və əmanətlər üzrə, o cümlədən müəssisənin işçiləri arasında bölüşdürülə bilməz.

Unitar müəssisələrin nizamnaməsində fəaliyyətin predmeti və məqsədi haqqında, nizamnamə fondunun məbləği və onun formalaşması mənbələri haqqında

məlumatlar göstərilməlidir.

Unitar müəssisə formasında yalnız dövlət və bələdiyyə müəssisələri yaradıla bilər. Dövlət və bələdiyyə unitar müəssisələrinin əmlakı müvafiq olaraq dövlət və bələdiyyə mülkiyyətindədir və belə müəssisələrə yalnız təsərrüfatın aparılması və ya operativ idarəetmə hüququ mənsub olur. Başqa sözlə, unitar müəssisələr öz kommersiya fəaliyyətini dövlət və yaxud bələdiyyə mülkiyyəti bazasında həyata keçirirlər.

Unitar müəssisələr təşkil edildiyi zaman nizamnamə fondunun yaradılması üçün ona dövlət və ya yerli büdcədən vəsait ayrılır. Nizamnamə fondunun məbləği, onun yaradılması qaydası və formalaşması mənbələri unitar müəssisənin nizamnaməsində göstərilir.

Nizamnamədə unitar müəssisənin hüquq və vəzifələrinin başqa kommersiya müəssisələrinin hüquq və vəzifələrinə nisbətən məhdudlaşdırılmasının predmet və məqsədləri müəyyən edilir.

Unitar müəssisənin öz öhdəliklərinə görə məsuliyyəti, habelə o müəssisənin təsərrüfatçılığın aparılması hüququna və ya operativ idarəetməyə əsaslandırılmasından asılıdır.

Təsərrüfatçılığı aparmaq hüququ unitar müəssisəyə maliyyənin və əmlakın idarə edilməsində daha geniş imkanlar verir. Təsərrüfatçılığı aparmaq hüququna əsaslanan unitar müəssisənin təsis sənədləri buna vəkil edilmiş dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilən nizamnaməsidir. Təsərrüfatçılığı aparmaq hüququna əsaslanan unitar müəssisələrin nizamnamə fondunun məbləği dövlət və bələdiyyə müəssisələri üçün qanunla müəyyən edilmiş məbləğdən aşağı ola bilməz.

14.6. QEYRİ - KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ MALİYYƏSİNİN MƏZMUNU VƏ FƏRQLƏNDİRİCİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

14.6.1 QEYRİ-KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ MALİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən (maddə 43.5) qeyri-kommersiya təşkilatları fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olmayan və götürülən mənfəəti iştirakçıları arasında bölüşdürməyən qurumlardır. Qeyri-kommersiya təşkilatları cəmiyyətin həyatında əhəmiyyətli rol oynayır və müxtəlif sosial nemətlər (xidmətlər) təqdim edir. Onlar səhiyyə və təhsil, elm, mədəniyyət və digər sosial sahələrdə, dövlət (bələdiyyə) idarəetmə və hüquq qaydalarının mühafizəsi, xeyriyyəçilik, mənəvi tələbatların ödənilməsi, istehlak, hüquqi xidmətlərin göstərilməsi və s. sahələrdə yaradılır və fəaliyyət

göstərirlər. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən başqa "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə, qeyri-kommersiya fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləri haqqında qanunları ilə tənzimlənir. Bu qanunlara uyğun olaraq qeyri-kommersiya təşkilatları sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yalnız o hallarda məşğul ola bilərlər ki, bu fəaliyyət onların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və məqsədlərə uyğun gəlsin, əldə edilmiş bütün mənfəət (gəlir) nizamnamə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilsin.

Qeyri-kommersiya təşkilatları aşağıdakı formalarda olur:

- ✓ büdcə idarələri;
- ✓ istehlak kooperativləri;
- ✓ ictimai qeyri-kommersiya təşkilatları;
- ✓ dini təşkilatlar və birliklər;
- ✓ xeyriyyə və digər fondlar;
- ✓ qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər formalar.

Konkret qeyri-kommersiya təşkilatının nizamnaməsində onun yaradılmasının məqsədi, nizamnamə fəaliyyətinin istiqamətləri, onun maliyyələşdirilməsinin qaydası və mənbələri, sahibkar fəaliyyətinin aparılması imkanları müəyyən edilir. Qeyri-kommersiya təşkilatları kommersiya təşkilatları ilə şirkətlər və ittifaqlar formasında birləşmək, öz mülkiyyətlərində və ya operativ idarəetmələrində binalar, tikililər, mənzil fondu, qurğular, digər əmlak və pul vəsaitinə sahib olmaq hüququna malikdir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının bu spesifikliyi onların maliyyəsinin xüsusi təsərrüfat maliyyəsi sisteminin nisbətən müstəqil həlqəsi kimi xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsinin mahiyyətini nizamnamə ilə müəyyən edilmiş smeta-büdcə maliyyələşdirilməsi və (yaxud) özünüödəmə prinsipləri əsasında həyata keçirilən təşkilatın maliyyə resurslarının hərəkəti və gəlirlərinin yaradılması və istifadəsi prosesində əmələ gələn pul münasibətlərinin məcmusu təşkil edir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyəsinin əsasında duran maliyyə münasibətlərinin məcmusu qeyri-kommersiya təşkilatları ilə digər iqtisadi subyektlər arasında əmələ gələn aşağıdakı qrup pul münasibətlərini özünə daxil edir:

1) ictimai hakimiyyət orqanları ilə büdcə təxsisatı və büdcədən kənar dövlət fondlarından vəsait almaq və onları nizamnamə fəaliyyətini həyata keçirmək, müəyyən edilmiş vergilərin və digər məcburi ödənişlərin dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar dövlət fondlarına ödənilməsi üzrə münasibətlər;

2) təşkilatlar və fiziki şəxslər ilə onlardan təsis, üzvlük və pay haqqı, məqsədli könüllü köçürmələrin, o cümlədən qrantlar və ianələr alınması, habelə həmin

vəsaitlərin nizamnamədə nəzərdə tutulmuş məqsədlərə xərclənməsi üzrə yaranan münasibətlər;

3) fiziki və hüquqi şəxslər ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin və gəlir gətirən digər fəaliyyətin həyata keçirilməsi, o cümlədən pullu xidmət göstərilməsindən gəlirlərin formalaşması və onların nizamnamədə nəzərdə tutulmuş məqsədlərə xərclənməsi üzrə əmələ gələn münasibətlər;

4) işçi heyəti ilə əmək haqqının, mükafat, maddi yardım və digər sosial yardımın hesablanması və istifadəsi üzrə münasibətlər.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyəti prosesində əmələ gələn göstərilən qrup maliyyə münasibətlərinin konkret məzmunu onların təşkilati-hüquqi formasından, məqsədindən, nizamnamə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi qaydası və mənbəyindən asılıdır. Bu xüsusiyyət müxtəlif tipli qeyri-kommersiya təşkilatının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi spesifikliyini müəyyən edir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə resursları onların sərəncamında olan və nizamnamə fəaliyyətinin maliyyə təminatı üçün istifadə edilən pul daxilolmalarını və gəlirlərin məcmusunu ifadə edir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyə resurslarının və gəlirlərinin formalaşması və istifadəsi smeta-büdcə maliyyələşdirilməsi, özünüödəmə və qarışıq maliyyələşdirmə üsulu əsasında həyata keçirilir.

Smeta-büdcə maliyyələşdirilməsi aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulur:

- maliyyə resurslarının büdcə təxsisatı hesabına formalaşması;
- büdcə smetasına uyğun olaraq büdcə təxsisatının çətdirilməsi və onun istifadəsi;
- büdcə təxsisatının həcmnin təşkilatın nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xərclərin normalaşdırılması yolu ilə müəyyən edilməsi;
- büdcə təxsisatının büdcə öhdəliyi limiti çərçivəsində xərclərin büdcə təsnifatına uyğun olaraq verilməsi;
- büdcə təxsisatının məqsədli təyinatına görə ayrılması;
- əvvəllərdə ayrılmış büdcə təxsisatından faktiki istifadə edilməsi nəzərə alınmaqla təşkilatın fəaliyyətinin operativ-hesab göstəricilərinin yerinə yetirilməsi dərəcəsinə görə büdcə təxsisatının ayrılması;
- büdcə təxsisatının planlaşdırılmasına, onun məqsədli və səmərəli istifadəsinə ciddi nəzarət edilməsi. Tam smeta-büdcə maliyyələşdirilməsi prinsiplərində, habelə dövlət orqanları, bələdiyyə orqanları, büdcədən kənar dövlət fondları orqanları və digərləri ola bilər.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının digər (büdcə idarələrindən başqa) təşkilati-

hüquqi formalarının maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi tam və ya qismən özünüödəmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. Sosial-mədəni təşkilatlar (məaliyyə idarələri, teatrlar və s.), istehlak kooperativləri, ictimai və dini qurumlar, müxtəlif qeyri-dövlət fondları və s. bu şərtlərlə fəaliyyət göstərir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının qarışıq maliyyə təminatı üsulu smeta-büdcə maliyyələşdirilməsi prinsiplərinin özünüödəmə elementləri ilə əlaqələndirilməsini (uzlaşdırılmasını) nəzərdə tutur.

Beləliklə, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. sahələrdə əhaliyə sosial xidmət göstərən büdcə idarələrinin xeyli hissəsinin, elmi-tədqiqat müəssisələrinin və s. maliyyə resursları və gəlirləri formalaşır və istifadə edilir.

Azərbaycanda qeyri-kommersiya təşkilatlarının əsas forması hələlik **büdcə idarələri** olmaqda qalır. Mövcud qanunvericiliyə əsasən büdcə idarəsi dövlət (bələdiyyə) idarəsi kimi müəyyən edilir. Onların funksiyalarının yerinə yetirilməsinin maliyyə təminatı o cümlədən, dövlət (bələdiyyə) tapşırıqlarına uyğun olaraq fiziki və hüquqi şəxslərə dövlət (bələdiyyə) xidməti göstərilməsi üzrə büdcə smetası əsasında müvafiq büdcələrin vəsaiti hesabına həyata keçirilir.

Öz növbəsində büdcə smetası büdcə xərcləri təsnifatına uyğun olaraq büdcə idarəsinin büdcə öhdəliyinin limitini müəyyən edən sənədi ifadə edir.

Büdcə öhdəliyinin limiti isə büdcə idarəsinin qəbul etdiyi büdcə (xərc) öhdəliyinin və növbəti büdcə ilində və plan dövründə onların icrasının pul ifadəsində hüquqlarının həcmidir. Büdcə idarələrinə səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, idman, sosial təminat və sosial sığorta, elmi-tədqiqat idarələri, dövlət idarəetmə və yerli özünüidarəetmə orqanları, məhkəmə və prokurorluq, hüquq-mühafizə, dövlət təhlükəsizlik və müdafiə idarələri aiddir.

Büdcə idarələrinin maliyyə resursları əsasən əvəzsiz və qaytarılmamaq şərti ilə verilən büdcə təxsisatı hesabına formalaşır. Bu vəsait büdcə idarəsinin hesabına daxil olur və onların operativ idarəsində olur. Büdcə idarələri büdcə vəsaitlərini büdcə smetasına uyğun alır və xərcləyir. Büdcə təşkilatlarının dövlət (bələdiyyə) müqavilələri və digər kontraktlar bağlaması və büdcə vəsaiti hesabına ödənilməsi qəbul edilmiş və istifadə edilməmiş öhdəliklər nəzərə alınmaqla onlara verilmiş büdcə limiti çərçivəsində aparılır. Büdcə idarələrinin subsidiya, büdcə krediti və digər kreditlər və borclar almağa hüququ yoxdur.

Büdcə idarələrinə büdcə təxsisatının çatdırılması bir qayda olaraq, büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçıları – yəni büdcə idarələri tabe olan idarə orqanları (nazirlik, komitə, sahə idarələri, departament, icra orqanlarının şöbələri və s.) vasitəsilə çatdırılır. Əvvəlcə müvafiq büdcələrin vəsaitləri baş sərəncamçılara təqdim edilir, öz növbəsində o da təxsisatı konkret büdcə idarəsinə çatdırır. Ayrı-ayrı hallarda büdcə idarəsi büdcə təxsisatının birbaşa alanı olur. Büdcə vəsaitini

alan büdcə idarəsi aşağıdakı büdcə səlahiyyətlərinə malikdir:

- büdcə smetasını tərtib və icra edir;
- verilmiş büdcə təxsisatı çərçivəsində büdcə öhdəliyi qəbul və icra edir;
- büdcə təxsisatının istifadəsinin nəticəliliyini, məqsədli xarakterini təmin edir;
- büdcə siyahısının (xərclər üzrə büdcənin icrası məqsədi ilə baş sərəncamçılar tərəfindən tərtib və aparılan sənəd) dəyişdirilməsi üzrə baş sərəncamçıya təklif verir.

Gəlir gətirən sahibkarlıq və digər fəaliyyətlə məşğul olmağa icazə verilən büdcə idarələri pullu işin yerinə yetirilməsindən, fiziki və hüquqi şəxslərə pullu xidmət göstərilməsindən daxilolmalar, icarə haqqı, digər şəxslərin könüllü haqları və digər xüsusi gəlirlər şəklində xüsusi maliyyə resurslarını formalaşdırır və nizamnamə fəaliyyətini smetaya uyğun olaraq həyata keçirməyə istifadə edir.

Büdcə idarələrinin büdcə sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi onların xərclərinin maliyyələşdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu təşkilatlar müəyyən edilmiş vergiləri və digər məcburi tədiyyələri büdcəyə ödəməlidirlər. Tam büdcə maliyyələşdirilməsində olan idarələr də vergilər ödəyirlər ki, (fiziki şəxslərin gəlir vergisi, məcburi dövlət sosial sığorta haqları və s.) onların məbləği büdcə təxsisatının ümumi məbləğində nəzərdə tutulur (büdcə smetasına daxil edilir). Sahibkarlıq fəaliyyəti və gəlir gətirən digər fəaliyyəti həyata keçirən büdcə idarələri bu fəaliyyət ilə bağlı olan vergiləri – ƏDV, mənəfdən vergi, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, məcburi dövlət sosial sığorta haqları, torpaq vergisi və s. əldə edilmiş satış pulu, mənəfat və digər xüsusi gəlir hesabına ödəyirlər. Bütün büdcə idarələri büdcədənkənar dövlət fondlarına, sosial ehtiyaclara ayırmalar aparır və eyni zamanda onlardan idarə işçilərinin müxtəlif sosial müavinətlərinin ödənilməsinə vəsait alırlar.

Digər təşkilati-hüquqi formalı qeyri-kommersiya təşkilatları (qeyri-büdcə təşkilatları) öz maliyyə resurslarını təsisçilərin (iştirakçıların) üzvlük haqları, hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü ayırmaları, əmtəələrin, xidmətlərin gəlir gətirən fəaliyyətindən daxilolmalar hesabına formalaşdırır. Bundan əlavə, bu təşkilatların maliyyə resurslarının formalaşmasının mənbəyi büdcə də ola bilər. Büdcə vəsaitləri ictimai, dini təşkilatlara və fondlara qeyri-kommersiya təşkilatları haqqında qanunvericiliyə əsasən nəzərdə tutulmuş müəyyən məqsədlərə verilə bilər. Qeyri-kommersiya qeyri-büdcə təşkilatlarının maliyyə resursları və gəlirləri yalnız bu təşkilatların nizamnaməsində təsbit edilmiş fəaliyyət istiqamətləri məqsədlərinə və maliyyə təminatına yönəldilə bilər.

Qeyri-büdcə təşkilatlarının büdcə sistemi ilə münasibətləri, habelə müəyyən edilmiş vergilərin ödənilməsi üzrə – ƏDV, mənəfat vergisi, fiziki şəxslərdən

gəlir vergisi, məcburi dövlət sosial sığorta haqları, torpaq vergisi, təşkilatın əmlakına vergi və s.- yaranır. Onlar büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcəsindən sosial ödəmələrin xərclərini örtmək üçün (xəstəlik və rəqəsi üzrə, hamiləliyə və doğuma görə) vəsait alır.

Bütün qeyri-kommersiya təşkilatlarının digər hüquqi və fiziki şəxslər ilə münasibətləri istər bu təşkilatların maliyyə resursları və gəlirlərinin formalaşması üzrə, istərsə də onların əmtəələrin alınması, işin və xidmətin ödənilməsi, texnika və avadanlığın alınması, torpağın, binaların, qurğuların və digər xərclərin ödənilməsinə istifadəsi üzrə əmələ gəlir. Bu münasibətlərin ən mühüm aspekti əmtəələrə, pullu işlərə və xidmətlərə qiymətlərin formalaşması, habelə bazar riskləri şəraitində onların idarə edilməsindən ibarətdir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının növ və maliyyə müxtəlifliyi bazar iqtisadiyyatında cəmiyyətə sosial əhəmiyyətli xidmətlərin göstərilməsinin pulsuz və pullu prinsiplərinin optimal uzlaşdırılmasına imkan verir. Bütövlükdə cəmiyyət və ya onun kollektivi tərəfindən istehlak edilən pulsuz sosial nemətlər büdcə sistemindən maliyyələşdirilir və büdcə idarələri tərəfindən təqdim edilir. Fərdi və ya kiçik qrupların istehlak etdikləri sosial nemətlər həm pulsuz təqdim edilə və büdcədən maliyyələşə bilər, həm də alternativ pullu ödəmə əsasında istehlakçının vəsaiti hesabına təqdim edilə bilər. Bu nemətlər sosial-mədəni sferanın büdcə idarələri və digər təşkilati-hüquqi qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən təqdim edilə bilər. Sosial nemətlərin təqdim edilməsinin pullu və pulsuz, onların büdcə və qeyri-büdcə maliyyələşdirilməsinin optimal əlaqələndirilməsi mühüm məsələdir ki, bu da hər bir ölkədə dövlət sosial zəmanətinin həcmi, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, dövlət maliyyəsinin durumu, milli və digər xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla həll edilir.

14.6.2. BÜDCƏ İDARƏLƏRİNİN MALİYYƏ RESURSLARININ, GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASI VƏ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Azərbaycan Respublikasının büdcə idarələrini iki qrupa bölmək olar: sosial-mədəni sahələrin idarələri və dövlət (bələdiyyə) idarəetmə idarələri. Onlar maliyyə resurslarının və gəlirlərin formalaşması və istifadəsi xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirilir.

Sosial-mədəni sferanın büdcə idarələrinə aşağıdakılar aiddir:

- ümumi və peşə təhsili (uşaq bağçaları, orta təhsil məktəbləri, internat məktəbləri, peşə-texniki məktəbləri, kolleclər, ali təhsil məktəbləri);
- klinikalar, uşaq evləri, təcili yardım və qanqöçürmə stansiyaları, uşaq idman məktəbləri və s.;

• mədəniyyət və incəsənət (muzeylər, kitabxanalar, klublar, teatrlar, konsert zalları və s.);

• sosial təminat (qocalar evi, əlillərin öyrədilməsi mərkəzləri, ehtiyata buraxılmış hərbiçilərin yenidən hazırlanması və s.);

• kütləvi informasiya vasitələri (dövlət televiziyası və radioyaylışı şirkəti, nəşriyyat, dövrü mətbuat və s.).

Dövlət (bələdiyyə) idarəetmə büdcə idarələrinə aiddir:

- dövlət və bələdiyyə idarəetmə orqanları;
- büdcədənkənar dövlət fondlarının idarəetmə orqanları;
- məhkəmə sistemi və prokurorluq orqanları;
- hüquq-mühafizə və dövlət təhlükəsizlik orqanları;
- dövləti (bələdiyyə) idarəetmənin digər idarə və strukturları.

Büdcə idarələrinin qrupları üzrə və onların daxilində maliyyə resurslarının və gəlirlərin formalaşması mənbələrinin və istifadəsinin nizamnamə fəaliyyətinin sahə xüsusiyyətləri, büdcə maliyyələşdirilməsinin və özünüödəmə prinsipi əsasında maliyyələşdirmənin əlaqələndirilməsinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş imkanları ilə şərtlənir. Sosial-mədəni sferanın büdcə idarələrində sahibkarlıq fəaliyyətini və digər fəaliyyəti həyata keçirmək yolu ilə gəlir qazanmağın zəruriliyi bir sıra səbəblərdən irəli gəlir:

1) büdcə vəsaitinin məhdudluğu üzündən onların büdcədən tam maliyyələşdirilməməsi;

2) əhali tərəfindən bir sıra sosial xidmətlərə tələbatın artırılmasıdır ki, onları da dövlət (bələdiyyə) hakimiyyəti heç də həmişə ödəmək iqtidarında olmur;

3) dövlət (bələdiyyə) tərəfindən büdcə xərclərinin bir hissəsinin əhalinin üzərinə keçirilməsi siyasətinin aparılması;

4) bir sıra xidmətlərin yalnız pullu göstərilməsi (teatr-tamaşa, idman və əyləncə tədbirlərinin bir hissəsi, notariusların, vəkillərin xidməti).

Büdcə idarələrinin resurslarının tam tərkibi vəsaitin cəlb edilməsinin bütün mümkün mənbələrini nəzərə almaqla aşağıdakı pul daxilolmalarını əhatə edir:

➤ büdcə xərcləri təsnifatına uyğun olaraq büdcə smetası üzrə dövlət büdcəsindən, muxtar respublika və yerli büdcədən təqdim edilən büdcə təxsisatı;

➤ idarənin profili, fəaliyyəti istiqamətində əhaliyə göstərilən pullu sosial xidmətdən daxilolmalar (büdcədən maliyyələşən idarə tərəfindən pulsuz xidmətin azaldılması hesabına göstərilən pullu xidmətdən gəlir büdcəyə götürülür);

➤ alınmış əmtəələrin, avadanlıqların, digər əmlakların, xüsusi istehsal məhsullarının, mədəniyyət idarələrinin yaradıcılıq məhsulları, elmi idarələrin intellektual məhsullarının və s. satışından daxilolmalar;

➤ mənzillərin, binaların və digər əmlakların icarəyə verilməsindən gəlirlər;

➤ qanunvericiliklə icazə verilən digər fəaliyyətdən gəlir və daxilölmələr (vasitəçilik xidməti göstərilməsi, digər idarə və təşkilatların fəaliyyətində işgüzar iştirak, dividend, faiz və kurs fərqi şəklində qiymətli kağızlar üzrə gəlir, vəsaitlərin kredit təşkilatlarında yerləşdirilməsindən daxilölmələr və s.);

➤ hüquqi və fiziki şəxslərin könüllü haqları və ianələri.

Büdcə idarələrinin maliyyə resurslarının istifadəsi yalnız bu idarələrin yaradılması məqsədlərinə yönəldilməlidir. İqtisadi məzmununa görə onların xərcləri *cari* və *əsaslı* xərclərə bölünür. Cari xərclərə aiddir: əməyin və məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi xərcləri, nizamnamə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan xərclər (əmtəələrin, inventarların alınması, kommunal, nəqliyyat və digər xidmətlərin, ezamiyyət və başqa xərclərin ödənilməsi; bina və mənzillərin istifadəsinə görə icarə haqları, tərپənməz və tərپənən əmlakın saxlanması xərcləri; tələbələrə (şagirdlərə) təqaüdlərin və işçi heyətinə müavinətlərin ödənilməsi xərcləri; digər cari xərclər). *Əsaslı (kapital)* xərclər özünə əsaslı tikinti, avadanlıq alınması, əsaslı təmir və qanunvericiliklə icazə verilən maliyyə qoyuluşları xərclərini daxil edir.

Büdcə idarələrinin maliyyə resurslarının istifadəsi istiqamətləri və xərclərin maliyyələşdirilməsi vəsaitin daxil olması mənbəyindən asılı olaraq büdcə xərcləri təsnifatına uyğun müəyyən edilir və həyata keçirilir. Xərc büdcə təsnifatının məqsədli maddələrinin siyahısı və kodları, bölmə və altbölmə üzrə xərc növləri növbəti büdcə ilinə inzibati struktur tərkibində təsdiq edilir. Xərc maddələri və növləri büdcə idarələrinin xərc öhdəliklərinə uyğun olaraq formalaşır.

Dövlət (bələdiyyə) normativ öhdəliyinə aid olan xərclərin məqsədli maddələri və növlərinin siyahısının formalaşması qaydasını Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi müəyyən edir.

Sosial-mədəni sferanın büdcə idarələrinin xərclərinin tərkibi və strukturu, onların maliyyələşdirilməsi mənbəyi, onun sahələri üzrə bütün büdcə idarələrinin ən çox əhəmiyyətli xərc maddəsini təşkil edən əməyin ödənilməsi maddəsi istisna olmaqla xeyli fərqlənir. Məsələn üçün, tibbi avadanlıqlara xərc müalicə və bir sıra təhsil, təqaüdlərin ödənilməsi xərcləri peşə təhsili idarələrində, avadanlıq və cihazların alınması xərcləri məktəbəqədər təhsil və stasionar tibb müəssisələrində nəzərdə tutulur. Hazırda Azərbaycanda sosial sferanın büdcə idarələrinin xərcləri əsasən məcburi dövlət sosial sığorta haqları da əlavə edilməklə əməyin ödənilməsi hissəsi, yemək xərcləri, dərman ləvazimatı, təqaüdlərin ödənilməsi və digər xərclər büdcə təxsisatı hesabına örtülür.

Milli layihələrin və uzunmüddətli proqramların reallaşdırılması qaydasında dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına orta təhsil məktəblərinin kompüterləşdirilməsi, səhiyyə idarələrinin müasir diaqnostik texnika və avadanlıqla təchiz edilməsinə

iri həcmdə xərclər həyata keçirilir. Eyni zamanda kommunal xidmətlər, əsaslı tikinti, avadanlıq və texnika alınması kimi xərclər əsasən qeyri-büdcə mənbələri hesabına həyata keçirilir.

Səhiyyədə maliyyə təminatının xüsusi qaydası müəyyən edilmişdir. Azərbaycanca bu sahənin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi aşağıdakılardan ibarətdir:

➤ dövlət (bələdiyyə) qurumlarının büdcələri, o cümlədən uzunmüddətli milli layihə və proqramlar çərçivəsində ayrılmış vəsaitlər;

➤ könüllü tibbi sığorta sisteminin vəsaiti;

➤ pullu tibbi xidmət göstərilməsindən daxil olan vəsaitlər.

Belə geniş gəlir mənbələri siyahısı olmasına baxmayaraq, səhiyyə sistemi maliyyə resurslarının çatışmazlığını hiss etməkdə davam edir. Xüsusən aşağı müalicə idarələri (stasionar və ambulator-poliklinikalar) kəskin maliyyə çətinlikləri ilə üzləşir. Onlar müqaviləyə uyğun olaraq dövlət icbari tibbi sığorta fondu resursları hesabına maliyyələşdirilir. Büdcə vəsaiti yalnız sosial təhlükəli xəstəliklər zamanı (vərəm, infeksiya və psixoloji xəstəliklər) tibbi xidmət göstərən idarələrin xərclərinin maliyyələşdirilməsinə, habelə təcili yardım, doğum evləri, uşaq evləri və işləməyən əhəlinin tibbi sığortasına istifadə edilir. Uzunmüddətli layihə və proqramların reallaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş büdcə vəsaiti hesabına təcili yardımın bahalı tibbi avadanlıqları və maşınlarının alınması, müalicə idarələri və poliklinikaların təmiri, tibb işçilərinin əmək haqqının artırılması və digər başqa xərclər maliyyələşdirilir. Könüllü qeyri-dövlət tibbi sığorta vəsaiti büdcə müalicə idarəsi tərəfindən sığortalanmış şəxsə göstərilən tibbi xidmətin ödənilməsinə istifadə edilir. Lakin könüllü tibbi sığortanın bu növü Azərbaycanda hələlik o qədər də inkişaf etməmişdir.

Mədəniyyət və incəsənət, bədən tərbiyəsi və idmanın maliyyəsinin ön mühüm xüsusiyyəti onların təşkilinin smeta-büdcə maliyyələşdirilməsi ilə özünü-ödəmə prinsipinin uzlaşdırılmasından ibarətdir. Büdcə smetası üzrə kitabxanalar, muzeylərin bir hissəsi, klublar, idman qurğuları, uşaq idman məktəbləri və bu kimi digər təşkilatlar maliyyələşdirilir. Onlar əsasən büdcə vəsaitini regional və yerli büdcələrdən alırlar. Bu kimi idarələrin müəyyən pullu xidmət göstərməsi halları mümkündür, lakin bu mənbə üstünlük təşkil etmir.

Mədəniyyət və incəsənətin digər idarələri, məsələn, teatrlar, sirklər, filarmoniya, sərgi zalları və s. tam və qismən özünüödəmədə olurlar. Onların maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi əsasən pullu xidmət göstərilməsindən əldə edilən gəlirlər çıxış edir, lakin onların mədəni xidmətlər göstərilməsi üzrə fəaliyyətinin qismən büdcədən maliyyələşdirilməsi istisna edilmir. Büdcədən festivalların və sərgilərin təşkili, tarixi abidələrin və memarlığın bərpası, muzey kolleksiyaları-

nın yaradılması və bərpası, heyvanların zooparklarda və sirlərdə saxlanması, binaların təmiri və digər xərclər maliyyələşdirilir.

Dövlət və bələdiyyə orqanlarının (dövlət hakimiyyətinin icraedici və qanunverici orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının), habelə dövlət idarəetməsinin digər idarələrinin maliyyə resursları müvafiq büdcələrin vəsaitləri hesabına formalaşır. Bu büdcə idarələri büdcə smetası üzrə onlara büdcə təxsisatları ayrılması yolu ilə maliyyələşdirilir. Dövlət və bələdiyyə orqanları, büdcədənkənar dövlət fondlarının idarəetmə orqanları və idarəetmənin dövlət sektorunun digər idarələrinin subsidiya, büdcə krediti və digər kreditlər almağa və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa hüququ yoxdur.

Bütün büdcə idarələri müəyyən edilmiş vergiləri ödəyirlər: büdcədən maliyyələşən fəaliyyət üzrə-fiziki şəxslərin gəlir vergisi; məcburi dövlət sosial sığorta haqları; büdcədənkənar mənbələr hesabına maliyyələşən fəaliyyət üzrə Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin müəyyən etdiyi vergilərin əksəriyyəti.

Eyni zamanda bir çox büdcə qurumları müəyyən vergi güzəştləri alır və hətta bəzi vergi növlərinin ödənilməsindən azad edirlər. Misal üçün, büdcə idarələri büdcə fəaliyyəti həyata keçirərkən torpaq vergisindən azad edirlər; tibbi xidmət göstərilməsi üzrə əməliyyatların çoxu, xəstələrə, əlillərə, yaşlı vətəndaşlara xidmət, təhsil, mədəniyyət, incəsənət və digər sahələrdə xidmətlər ƏDV-yə cəlb edilmir.

Büdcə idarələrinin maliyyəsinin təşkilində, maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsində maliyyə planlaşdırılması böyük rol oynayır. Maliyyə planlaşdırılması dedikdə büdcə idarələrinin nizamnamə fəaliyyətini xarakterizə edən natural göstəricilər və maliyyə normaları əsasında müxtəlif büdcə smetalarının tərtibi başa düşülür. Bir neçə növ büdcə smetası fərqləndirilir: *fərdi smeta* (ayrıca müəssisə üçün və ayrıca tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün); *ümumi smeta* (eyni tipli idarələr və ya tədbirlər üçün); *mərkəzləşdirilmiş smeta* idarələr tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün tərtib edilir, məsələn, tikinti, əsaslı təmir, avadanlıq alınması və s.; *icmal smeta* bütövlükdə idarə üzrə fərdi və mərkəzləşdirilmiş smetaları özündə birləşdirir.

Büdcə idarələrinin smetalarında aşağıdakı maddələr və plan göstəriciləri əks edilir:

✦ xərclərin icmalı: əməyin ödənilməsi, maddi məsrəflər, istehsal xarakterli xərclər, sosial xərclər, maddi həvəsləndirmə üzrə və s. xərclər;

✦ gəlirlərin icmalı: büdcədən maliyyələşdirmə, əhaliyə əlavə pullu xidmət, təşkilatlarla müqavilələr üzrə xidmət göstərilməsindən və s. daxilolmalar;

- ✦ idarənin istehsal göstəriciləri;
- ✦ hesablaşmalar, gəlir və xərclərin əsaslandırmaları.

Təsdiq edilmiş smetalar büdcə idarələrinin maliyyə planı olur ki, bu da cari ildə icra edilməlidir.

Büdcə smetasının tərtibi əsasən planlaşdırmanın proqram-məqsədli və normativ metodlarına əsaslanır. Proqram-məqsədli metod bütövlükdə büdcə xərcləri və xüsusi büdcə idarələri xərcləri planlaşdırılan zaman əsas olur. O təsdiq edilmiş məqsədli tədbirləri, proqram və layihəyə uyğun olaraq büdcə maliyyələşdirilməsinin plan həcmi müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Maliyyələşdirmənin plan həcmi konkret büdcə idarəsinə-büdcə vəsaitini alana çatdırılması normativ metodunun tətbiq edilməsi əsasında büdcə smetası tərtibi yolu ilə həyata keçirilir. Büdcə idarəsinin smetasının hesablanması zamanı onların fəaliyyətinin spesifikliyini xarakterizə edən natural göstəricilərdən (çarpayı yerlərinin sayı, siniflərin və şagirdlərin sayı, binaların sahəsi, sosial ödənişləri alanların sayı və s.) və maliyyə normalarından istifadə edilir.

Maliyyə normaları qanunvericiliklə və ya hüquqi-normativ aktlarla müəyyən edilir:

- ✦ sosial nemətlərin natural göstəricilərinin pul istifadəsində (xəstələrin dərman ləvazimatı və yeməklə təmin edilməsinin xərc norması, şagird kontingentinin inventarla təmin edilməsi xərcləri, ehtiyacı olan şəxslərin dərəcələri üzrə sosial ödəmələrə xərclər və s.);

- ✦ plan dövründə onun maliyyələşdirilməsi imkanları nəzərə alınmaqla bir sıra illərə xərclərin orta statistik əhəmiyyəti (binanın saxlanması norması, tədris xərcləri norması və s.).

Bundan başqa, maliyyə norması məcburi forma (Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən və ya regional dövlət hakimiyyəti tərəfindən qəbul edilir) və qeyri-məcburi (idarələr tərəfindən tövsiyə xarakterli müəyyən edilir) forma ala bilər.

14.6.3. DİGƏR QEYRİ - KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ MALİYYƏSİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycanda büdcə idarələrindən başqa digər təşkilati-hüquqi formalı qeyri-kommersiya təşkilatları-istehlak kooperativləri, ictimai təşkilatlar, dini təşkilatlar, xeyriyyə fondları, ölkə qanunvericiliyi ilə qadağan edilməyən digər təşkilatlar formasında fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatların yaradılması məqsədini nizamnamə fəaliyyətini həyata keçirərkən əmələ gələn maliyyə münasibətlərinin spesifikasiyi, onun maliyyələşdirilməsi mənbəyi və qaydası müəyyən edir. Qeyri-kommersiya təşkilatlarının nizamnaməsində əsas fəaliyyətdən başqa müstəqil

surətdə və onlar tərəfindən təsis edilmiş müəssisələr vasitəsilə həyata keçirilən bilən sahibkarlıq fəaliyyəti nəzərdə tutula bilər. Onların sərəncamında mülkiyyət və ya operativ idarəetmə hüququnda bina və qurğular, mənzil fondu və avadanlıq, pul vəsaiti ola bilər. Qanunvericiliklə kommertiya və ya qeyri-kommertiya təşkilatları birliklər, şirkət, ittifaq və tərəfdaşlıq yarada bilər.

Məqsədi sosial, mənəvi, mədəni və buna oxşar xidmətlər göstərmək olan təşkilatlardan fərqli olaraq **istehlak kooperasiyasının** məqsədi onların iştirakçılarının maddi tələbatını ödəməkdir. Əgər əksər qeyri-kommertiya təşkilatlarının iştirakçılar arasında gəlirləri və mənəfəti bölüşdürmək hüququ yoxdursa, ancaq istehlak kooperasiyası belə imkana malikdir. Qeyri-kommertiya təşkilatlarının xeyli hissəsinin üzvlüyü vardır ki, bu da onların maliyyə resurslarının mənbəyinin tərkibinə təsir edir. Bundan əlavə, istehlak kooperativlərinin üzvləri (iştirakçılar) və qeyri-kommertiya tərəfdaşlıqları əmlak hüquqlarına malikdir ki, bu da müxtəlif tipli qeyri-kommertiya təşkilatlarının əmlakının formalaşması və istifadəsinin spesifikliyini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi yuxarıda nəzərdən keçirilən qeyri-kommertiya təşkilatlarının maliyyə resurslarının formalaşmasının aşağıdakı mümkün mənbələrini müəyyən etmişdir:

- ✦ təsisçilərdən, üzvlərdən, iştirakçılardan daxilolmalar;
- ✦ könüllü haqlar və ianələr;
- ✦ sahibkarlıq fəaliyyətindən daxilolmalar;
- ✦ təşkilatın mülkiyyətindən əldə edilmiş gəlirlər;
- ✦ büdcə vəsaitləri;
- ✦ qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər gəlirlər.

Göstərilən gəlirlər və maliyyə resursları bütün kommertiya təşkilatları üçün ümumdür və onların təşkilati-hüquqi formalarının spesifikliyini nəzərə almır.

Təsisçilərdən (iştirakçılardan, üzvlərdən) daxilolmalar **ardıcıl və birdəfəlik haqq** forması alır. Ardıcıl haqq təsisçi və üzvlük haqqı ola bilər, birdəfəlik haqq isə yenə də təsisçi, habelə daxilolma və pay haqqı ola bilər. Təsisçi kimi isə hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Təsisçilərin haqlarının həcmi, ödənilməsi qaydası və ardıcılığı təsis sənədləri ilə müəyyən edilir. Daxilolma, üzvlük və pay haqları üzvlüyü olan qeyri-kommertiya təşkilatlarının gəlirləridir. Üzvlük haqqı təşkilatın əsas və dövriyyə vəsaitlərinin ilkin formalaşması üçün müəyyən edilmiş və iştirakçılar tərəfindən təşkilata daxilolma anında ödənilir. **Pay haqqı** məqsədinə görə daxilolma hüququ ilə eynidir, lakin yalnız istehlak kooperasiyasına aiddir. Onlar payçılar tərəfindən kooperativlərə daxil olarkən pay fondunu formalaşdırmaq üçün ödənilir. Pay haqqı nəinki pul ilə, habelə pul qiymətləndirilməsinə malik olan digər əmlakla (torpaq sahəsi, qiymətli kağızlar və digər

əmlak hüququ ilə) həyata keçirilə bilər. Payçı kooperativdən çıxdığı hallarda pay ona qaytarılır. Nəhayət, üzvlük haqları ardıcıl olaraq (həcmi və müddəti təşkilatın nizamnaməsi ilə müəyyən edilir) ödənilir və təşkilatın inzibati-təsərrüfat və digər xərcləri ödənilmək üçün istifadə edilir. Üzvlük haqları və daxilolma haqları iştirakçıya, o, təşkilatdan çıxdıqda geri qaytarılır.

Könüllü haqlar və ianələr hüquqi və fiziki şəxslər (ölkə və xarici) tərəfindən qeyri-kommersiya təşkilatlarının nizamnamə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün istifadə edilir. Gəlirlərin bu mənbəyi ictimai təşkilatların, fondların və dini təşkilatların bütün maliyyə resurslarının xeyli hissəsini təşkil edir.

Qanunvericiliklə norma müəyyən edilmişdir ki, pul xeyriyyə ianələrinin 80%-dən az olmayan hissəsi bilavasitə xeyriyyəçiliyə yöldilməlidir. Digər qeyri-kommersiya təşkilatlarına gəldikdə isə, bu maliyyələşdirmə mənbəyinə çox az rast gəlinir, həm də onlardan bəziləri üçün bununla əlaqədar müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Misal üçün, siyasi-ictimai birliklərə qanunvericilik seçki-qabağı kampaniya keçirməyi və xarici dövlətlərdən, təşkilatlardan və vətəndaşlardan maliyyə yardımı almağı qadağan edir.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər qeyri-kommersiya təşkilatlarının fəaliyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq fərqləndirilir. Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlərin ən geniş yayılmış oxşar formaları aşağıdakılardan ibarətdir: əmtəələrin satışından, işin yerinə yetirilməsindən və xidmət göstərilməsindən daxilolmalar, qiymətli kağızlar üzrə dividendlər, faizlər və digər gəlirlər, kredit təşkilatlarında depozit hesablar üzrə depozitlərdən alınmış gəlirlər və valyuta hesabı üzrə müsbət məzənnə və s.

Sahibkar fəaliyyətindən gəlir götürməkdə istehlak kooperativləri böyük imkanlara malikdir. Onlar təsis etdikləri müəssisələr şəbəkəsi vasitəsilə müxtəlif tədarük, istehsal, ticarət və digər fəaliyyətlər göstərir, əmtəələrin, işin, xidmətin satışından gəlir götürürlər. Bunlar istehlak kooperasiyasının əsas gəlir mənbəyidir. Bundan əlavə, onlara maliyyə bazarında əməliyyat aparmaq üçün böyük hüquqlar verilmişdir.

İctimai təşkilatlar bütün bunlardan əlavə xarici iqtisadi fəaliyyət göstərə bilər, birgə müəssisə və səhmdar cəmiyyəti yarada bilər, nəşriyyat fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər, haqqı ödənilməklə mühazirə, sərgi, auksion, idman və digər tədbirlər həyata keçirə bilər. İctimai təşkilatların bu fəaliyyəti onlara bu və ya başqa formada sahibkar gəliri, ya da məhsul satışından və xidmət göstərilməsindən gəlir gətirə bilər.

Dini təsərrüfatlar da xarici iqtisadi fəaliyyət göstərə bilər, müvafiq gəlir götürməkdə pərəstiş əşyaları və dini ədəbiyyatlar yaya bilər, habelə istehsal, bərpa, bədii və kənd təsərrüfatı müəssisələri yarada bilər ki, onlar da öz məhsullarını

(işlərini) pulla kənara satırlar.

Eyni zamanda qeyri-kommersiya təşkilatlarının sahibkar fəaliyyəti və ondan gəlirlərin istifadəsi müəyyən dərəcədə qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmışdır. Məsələn, həmkarlar ittifaqları kimi ictimai təşkilatlara sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağan edilmiş, onlar sahibkar fəaliyyətini yalnız onların təsis etdikləri müəssisələr vasitəsilə həyata keçirə bilirlər. Bundan əlavə, ictimai təşkilatların və dini qurumların sahibkar gəlirləri yalnız nizamnamə fəaliyyətini həyata keçirməyə istifadə edilə bilər və onların üzvləri arasında bölüşdürülə bilməz.

Sahibkar gəlirlərinə eyni zamanda səhmlərlə, istiqrazlarla, veksellə və xarici valyuta ilə əməliyyatlardan, vəsaitlərin pul fondunda, banklarda depozit hesablarda yerləşdirilməsindən və s. daxil olan pul vəsaiti də daxildir. Belə fəaliyyət təşkilatın əsas fəaliyyətinin ziyanına deyil, yəni, yalnız müvəqqəti azad pul vəsaiti hesabına həyata keçirilməlidir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının mülkiyyətdən gəlirləri onların başqa təşkilatlara icarəyə verdikləri əmlakdan daxilolmalar formasında (icarə haqqı), digər təşkilatlarda iştirakdan (pay), onların mülkiyyətində olan əmlakın satışından və s. daxilolmalardan ibarətdir.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarına büdcə vəsaiti bu təşkilatların iştirak etdiyi dövlət proqramlarını, layihə və tədbirlərini maliyyələşdirmək üçün verilir. Bu vəsaitlər təşkilatların özlərinin müəyyən xərclərinin maliyyələşdirilməsi və ya birgə maliyyələşdirilməsinə, habelə qeyri-kommersiya təşkilatları tərəfindən müəyyən istehlakçı kateqoriyalarına göstərilən sosial əhəmiyyətli pullu xidmətin kompensasiya edilməsinə büdcə subsidiyası və subvensiya şəklində ayrıla bilər.

Büdcə maliyyələşdirilməsi hər şeydən əvvəl xeyriyyə təşkilatlarının və fondların, ictimai və dini təşkilatların, gənclər və uşaq ictimai birliklərinin maliyyə resurslarının mənbəyi kimi çıxış edir.

Xeyriyyə təşkilatları və fondlar büdcə vəsaitini humanitar yardım edilməsinə, elmi axtarışlar aparılmasına, təhsil və müalicə məqsədlərinə alırlar.

Siyasi-ictimai təşkilatlara vəsait qanunverici orqanların seçkiqabağı və seçki kampaniyasını keçirmək məqsədilə ayrılır.

Dini təşkilatlar tarixi və memarlıq abidələrinin bərpa və təmiri üçün subsidiya ala bilər. Gənclər və uşaq ictimai birlikləri də xeyli həcmdə büdcə yardımından istifadə edirlər.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyələşdirilməsinin sair mənbəyi kimi hüquqi və fiziki şəxslərdən məqsədli daxilolmaları, o cümlədən qrantları göstərmək olar. Bu vəsaitlər xeyriyyə cəmiyyətlərinə və fondlarına digər Azərbaycan və xarici təşkilatlar və fiziki təşkilatlar tərəfindən elmi-tədqiqat işləri

aparılmasına, müalicə, təhsil və digər məqsədlərin həyata keçirilməsinə əvəzsiz olaraq verilir. Bu kimi vəsaitlər kommərsiya təşkilatları tərəfindən yalnız alındığı məqsədlərin maliyyələşdirilməsinə qrant verənlər tərəfindən təsdiq edilmiş xərc smetasına uyğun olaraq istifadə edilə bilər. Qrantın fəaliyyət müddəti və ya layihənin maliyyələşdirmə müddəti sona yetdikdə icraçı müqavilənin yerinə yetirilməsi və vəsaitin məqsədəuyğun istifadəsi haqqında hesabat tərtib edir. Öz təyinatına istifadə edilməmiş vəsaitlər ya büdcəyə, ya da maliyyələşdirən şəxsin keyrinə geri qaytarılır.

Qeyri-kommərsiya təşkilatlarının maliyyə resursları (gəlirləri) aşağıdakı istiqamətlərə istifadə edilir:

- 1) əsas fəaliyyəti həyata keçirmək üzrə xərclər;
- 2) məqsədli proqramların və tədbirlərin icrası üzrə xərclər;
- 3) sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün xərclər.

Nizamnamə fəaliyyətini həyata keçirmək üzrə xərclərə aiddir: işçi heyətinin əməyinin və məcburi dövlət sosial sığorta haqqının ödənilməsi, maddi məsrəflər (məhsul istehsal etdikdə, iş və xidmət göstərdikdə), icarə xərcləri və binaların, mənzillərin saxlanması xərcləri, rabitə xidmətinin ödənilməsi, ezamiyyət və nümayəndəlik xərcləri, kommunal ödənişlər, daşınmaz əmlakın, texnikanın, nəqliyyat vasitələrinin təmiri xərcləri və digər cari inzibati-təsərrüfat xərcləri. Bu qrup xərclərə eyni zamanda investisiya xarakterinə malik xərclər: əsaslı tikinti, avadanlıq, texnika və nəqliyyat vasitələri alınmasına, əsaslı təmir, bina və mənzillərin saxlanılmasına xərcləri də aid etmək olar.

Məqsədli proqramların və tədbirlərin yerinə yetirilməsi üzrə xərclər büdcə vəsaiti və digər təşkilatlardan və fiziki şəxslərdən məqsədli daxilolmalar hesabına həyata keçirilir. Bir qayda olaraq bu qrup xərclər birbaşa və dolaylı xərclərə bölünür. Birbaşa xərclər – əsas fəaliyyət üzrə bilavasitə məqsədli proqramların və tədbirlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı xərclərdir. Birbaşa xərclərin tərkibinə daxildir: iş icraçılarının əməyinin ödənilməsi (məcburi dövlət sosial sığorta haqqı da daxil olmaqla), maddi məsrəflər, xidmət istehlakçılarının (alanlara) ödəmələr və digər xərclər. Dolaylı xərclərə ezamiyyət xərcləri, rabitə xidmətinin ödənilməsi, avadanlıq, texnika və dəftərxana ləvazimatı, icarə haqqı, kommunal xidmətlərin ödənilməsi və s. aiddir. Büdcə vəsaiti və digər məqsədli vəsaitlər öz təyinatına istifadə edilmədikdə geri götürülür və ya qeyri-kommərsiya təşkilatına ödənilir.

Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün kommərsiya təşkilatı tərəfindən digər xərclər də ayrıca nəzərdə tutulur. Öz məzmunlarına görə bu xərclər əsas fəaliyyət üzrə xərclərin siyahısına yaxındır, lakin onların öz spesifikasiyi də mövcuddur. Bu növ xərclər özünə aşağıdakıları daxil edir: işçilərin əməyinin

ödənilməsi xərcləri, vahid sosial verginin ödənilməsi, maddi dəyərlilərin alınması məsrəfləri, nəqliyyat xərcləri və digər cari xərcləri, habelə investisiya xarakterli xərcləri, o cümlədən maliyyə bazarına qoyulmuş vəsaitləri. Bundan başqa, kreditorlarla hesablaşmaq üçün xərclər, reklam və vergilərin ödənilməsinə yönəldilən xərclər spesifik xərclər hesab edilir.

Qeyri-kommersiya təşkilatları xərclərdən başqa sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı vergilər də (ƏDV və mənfəət vergisi) ödəyirlər. Bəzi qeyri-kommersiya təşkilatlarının ayrı-ayrı əməliyyatları ƏDV-dən azad edilir. Qeyri-kommersiya təşkilatları mənfəət vergisini ümumi əsaslarla ödəyirlər.

14.7. EV TƏSƏRRÜFATININ MALİYYƏSİ

14.7.1. EV TƏSƏRRÜFATININ MALİYYƏSİNİN MƏZMUNU VƏ İQTİSADİYYATDA ROLU

Maliyyənin tərkib hissələrindən biri də ev təsərrüfatının maliyyəsidir. Ev təsərrüfatı iqtisadi fəaliyyətin üç əsas subyektindən biridir. Ev təsərrüfatı dedikdə bir və ya bir neçə birgə yaşayan şəxslər qrupu tərəfindən aparılan və ümumi büdcəyə malik olan təsərrüfat başa düşülür. Ev təsərrüfatında istənilən fəaliyyət növü həyata keçirilə bilər ki, nəticədə maliyyə resursları yaradılır və istifadə edilir.

Ev təsərrüfatının maliyyəsi fərdi əmək fəaliyyəti nəticəsində yaradılan pul vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi pul münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir.

Ev təsərrüfatı regional iqtisadiyyat ilə daha sıx əlaqədardır. Bu fəaliyyət sferasında yaradılmış maliyyə resursları, demək olar ki, tamamilə regionlarda istifadə edilir. Ona görə də ev təsərrüfatının maliyyəsinə daha çox ərazi (yerli) maliyyəyə aid etmək olar.

Ev təsərrüfatı maliyyəsinin funksiyaları. Ev təsərrüfatının maliyyəsi iki əsas funksiyaya yerinə yetirir.

1. İnsanları maddi və sosial mədəni nemətlər və xidmətlər ilə təmin etmək funksiyası. Bu funksiyanın rolu ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafı və ictimai istehlak fondlarının ixtisar edilməsi şəraitində xeyli yüksəlmişdir.

2. Bölgü funksiyası. Bu funksiya çərçivəsində ümumi daxili məhsulun dəyəri və yaradılmış milli gəlir insanlar ilə dövlət, insanlar ilə müəssisələr arasında, ailə daxilində fərdlər arasında bölüşdürülür.

Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində ev təsərrüfatının ölkənin iqtisadiyyatında rolu xeyli artmışdır. Getdikcə daha çox sayda insanlar fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başlamışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında

4183,3 milyon nəfər üzvü olan 854,8 min ev təsərrüfatı fəaliyyət göstərir.

Ev təsərrüfatının xüsusən kənd yerlərində rolu daha böyükdür. Belə ki, 2011-ci ildə respublikamızda istehsal olunan 4525,2 mln. manatlıq ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun 4289,2 mln. manatı və ya 94,8% faizi, o cümlədən bitkiçilik üzrə 96,5%-i (2257,8 mln. manat), heyvandarlıq üzrə 93,0%-i (2031,6 mln. manat) fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatlarında istehsal edilmişdir.

2012-ci ildə ölkədə olan 2681,6 min baş məhsuldar mal-qaranın 26550 mini və ya 99,0%-i, xırda buynuzlu heyvanların (8559,3 min baş) 97,3%-i onların payına düşmüşdür.

Ölkə iqtisadiyyatının digər sahələrində də ev təsərrüfatının rolu əhəmiyyətli dərəcədədir. Avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə kommersiya daşımalarını həyata keçirməyə icazəsi olan fiziki şəxslərin yük daşımalarının həcmi durmadan artır.

Pərakəndə bazar ticarətinin ümumi dövriyyəsində kiçik və fərdi təşkilatların payı durmadan artır. Belə ki, 2011-ci ildə pərakəndə ticarətdə fiziki şəxslərin mal dövriyyəsinin payı 86,0%, iaşədə 97,7%, əhaliyə göstərilən pullu xidmətdə isə 23,6% təşkil etmişdir.

Ev təsərrüfatı təkcə kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edənlər deyildir. Onların vergi ödəyiciləri kimi, o cümlədən yerli vergilərin ödəyiciləri kimi (torpaq və əmlak vergisi) rolu əhəmiyyətlidir. Bu halda qeyd etmək lazımdır ki, bu verginin yerli büdcələrə daxil olmasının rolu durmadan artır. Çünki, əhali tərəfindən becərilən torpaqların sahəsi durmadan genişlənir, bəslənən mal-qara və quşların baş sayı artır.

İnsanlar tərəfindən ev təsərrüfatı çərçivəsində istehsal və iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi gedişində ev təsərrüfatı iki qrup funksiya yerinə yetirir.

I. Ev təsərrüfatının istehsal funksiyası. Bu qrupa bir sıra funksiyalar daxil olur.

1. Şəxsi yardımçı təsərrüfatın aparılmasında (ŞYT) - bütün növ torpaq sahələri kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək üçün istifadə edilir. İstehsal edilmiş məhsullar həm daxili istehlak üçün, həm də xarici satış üçün istifadə edilə bilər.

Bazar iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində ŞYT-nin əhalinin həyat tələbatının ödənilməsində rolu xeyli artmışdır. ŞYT əhalinin gəlirlərinin və ərazi maliyyəsinin mühüm bazasıdır. ŞYT-də ölkədə hasil olunan kartofun 60-80%-i, bütün tərəvəzin 70%-dən çoxu istehsal edilir, iribuynuzlu mal-qaranın yarısından çoxu burada saxlanılır.

İqtisadiyyatın bu sektorunda ictimailəşdirilmiş təsərrüfatlara nisbətən ev təsərrüfatının aparılmasının daha yüksək səmərəliliyi qeyd edilir. Əgər 2011-ci ildə respublika üzrə kənd təsərrüfatı müəssisələrində taxıl istehsalı üzrə hər hektardan orta məhsuldarlıq 25,4 sen., kartof-144 sen., tərəvəz-146 sen. təşkil edir-

disə, ŞYT-də bu göstəricilər müvafiq olaraq 40 sen., 170 sen. və 172 sen. olmuşdur.

ŞYT-də becərilən kənd təsərrüfatı məhsulları nəinki yerli əhalini təvəz və meyvə ilə təchiz edir, habelə onları digər regionlara, rayonlara ixrac edirlər. Bu bir çox ərazi maliyyə resursları aşağı olan kənd təsərrüfatı regionlarının maliyyə resurslarının xarici daxilolmalarının əhəmiyyətli mənbəyinə çevrilmişdir.

2. Fərdi əmək və sahibkar fəaliyyəti (FƏF)-ev şəraitində əsasən əhali üçün gündəlik tələbat mallarının istehsalı və bir sıra işlərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Fərdi əmək fəaliyyəti gedişində aşağıdakı işlər yerinə yetirilir:

- paltar tikilməsi, ayaqqabı hazırlanması;
- mənzillərin təmiri və bağların tikintisi zamanı istifadə edilən alətlərin, materialların hazırlanması və satışı;
- əldəqayırma məmulatların hazırlanması və satışı;
- yerli daimi və mövsümi istehsal;
- ərzaq məhsullarının tədarükü;
- xörək (yemək) məmulatlarının hazırlanması;
- ailə müəssisələrinin təşkili və saxlanması (mağazalar, kafe, emalatxana və s.).

Fərdi əmək fəaliyyəti milli iqtisadiyyatın mühüm sektorüdür. FƏF və kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin məhsulunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 3,9%-təşkil edir. Bu növ fəaliyyətin əhəmiyyətini digər rəqəmlər də sübut edir. Bu sferada əhaliyə göstərilən xidmətin payı məişət xidmətinin ümumi həcmində 70%-ə bərabərdir. Bu isə ərazi maliyyəsinin formalaşmasının etibarlı bazası hesab edilir.

3. Fərdi ailə ticarəti özünə aşağıdakı fəaliyyət növlərini daxil edir:

- əmtəələrin əlverişli qiymətə satılması;
- toplanmış lazımsız xırda əmlakların satılması;
- xarici mallar ilə ticarət.

II. İqtisadi qeyri-istehsal funksiyası. Onlara aiddir:

1) mənzil sahələrinin, bağların, torpağın, uzunmüddətli əşyaların, avtomobilin, qaraj və anbarların icarəyə verilməsi;

2) qiymətli kağızların alınması və istifadə edilməsi, banklarda əmanətlər ilə əməliyyatların həyata keçirilməsi.

Bazar iqtisadiyyatında ev təsərrüfatının aparılması əsasında bir sıra əhəmiyyətli vəzifələr həll edilir.

Ev təsərrüfatı əməyin sərf olunması yeridir, əhalinin məşğulluğunun tənzimləyicisidir. ŞYT-nin bazasında ailə biznesi yaradılır ki, burada zəruri resurslar, başlanğıc ailə kapitalı və peşəkar hazırlığın lazımi səviyyəsinin mövcudluğu bazar münasibətlərinin formalaşmasına imkan verir. Ev təsərrüfatı rəqabətli bazar münasibətlərinin inkişafı üçün şərait yaradır.

Lakin bazar münasibətlərinin və rəqabətin formalaşması üçün ev təsərrüfatı müəyyən həcmdə maliyyə-əmlak potensialına malik olmalıdır. Onun tərkibinə isə aşağıdakılar aiddir:

- daşınmaz əmlak (torpaq sahəsi, mənzil, digər binalar);
- kapital aktivləri (avadanlıqlar, alətlər, iş heyvanları);
- maliyyə aktivləri (pul, qiymətli kağızlar və s.);
- əmlak (uzun müddətə istifadə edilən əmtəələr).

Ev təsərrüfatında bu kimi aktivlərin mövcudluğu onlara müstəqillik və bazarda rəqabət mübarizəsi aparmağa imkan verir. Bütövlükdə o ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafı üçün şərait yaradır.

Ev təsərrüfatının əhəmiyyəti mal və əmtəə qıtlığı şəraitində daha da artır ki, bu zaman ictimai istehsal əhalinin həyat əhəmiyyətli tələbatını ödəmək imkanında olmur və getdikcə daha çox dərəcədə özünü təmin etmək məcburiyyətində qalmış olur. Öz növbəsində xarici təcrübəyə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, perspektivdə ev təsərrüfatı əmtəə xarakteri almış olacaqdır. Ölkədə istehsal olunmuş məhsulların ümumi həcmində ev təsərrüfatında yaradılmış əmtəə və xidmətlərin payı durmadan artacaqdır.

14.7.2. EV TƏSƏRRÜFATININ GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİ

Ev təsərrüfatında istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin həcmnin çoxalması onların gəlirlərinin artmasına kömək edir.

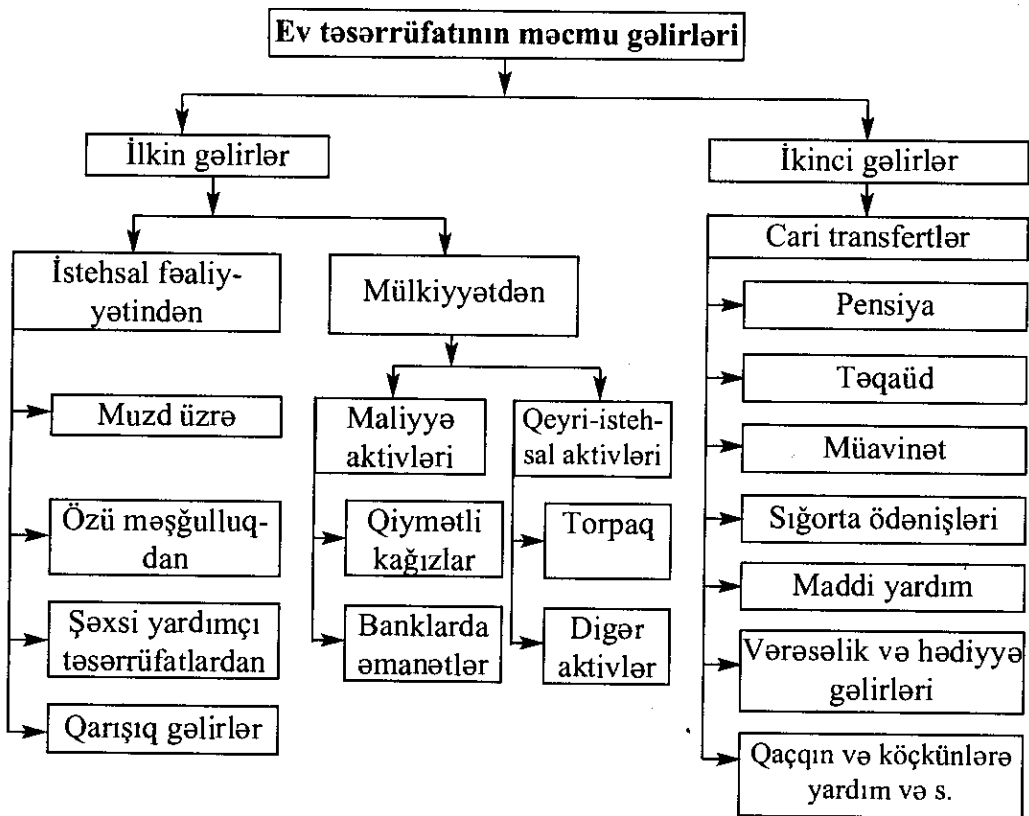
Ev təsərrüfatının iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərdən biri onların ümumi gəlirləridir. Onlar özünə aşağıdakıları daxil edir:

- * pul gəlirləri;
- * daxil olmuş ərzaq məhsullarının dəyərləri;
- * dövlət və sahibkarın natural ifadədə təqdim etdikləri dotasiya, güzəştlər və hədiyyələr.

Öz növbəsində pul gəlirləri ibarətdir:

- * sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlərdən;
- * əməyin ödənilməsindən;
- * sosial ödənişlərdən;
- * mülkiyyətdən gəlirlərdən.

Ev təsərrüfatının məcmu gəlirlərinin tərkibi əyani olaraq sxem 14.4-də verilmişdir.

Sxem 14.4. Ev təsərrüfatının məcmu gəlirlərinin tərkibi.

Əhalinin pul gəlirlərinin həcmi, tərkibini və dinamikasını cədvəl 14.2-nin məlumatları xarakterizə edir.

Cədvəl 14.2

Azərbaycan Respublikası əhalisinin pul gəlirləri (milyon manat)

Gəlirlər	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Gəlirlər cəmi	4047,3	8063,6	22601,1	25607,0	30524,6	34723,9
İlkin gəlirlər o cümlədən:	3136,9	6394,2	19265,6	22126,5	26821,9	30618,7
işçilərə əmək ödənişləri	1021,1	2959,8	6377,8	7027,3	8020,0	8902,2
sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	2114,4	3432,6	12625,2	14725,0	18543,9	21375,3
mülkiyyətdən gələn gəlirlər	1,4	6,8	212,6	374,2	298,0	341,2
alınmış cari əsas transfertlər	910,4	1669,4	3385,5	3480,5	3662,7	4105,1

Cədvəl göstərir ki, Azərbaycan Respublikası əhalisinin pul gəlirləri 2000-ci ildə 4047,3 mln. manatdan 2012-ci ildə 34723,9 mln. manata çatmış və ya 8,5 dəfə, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər 10,1 dəfə, əmək ödənişləri 8,7 dəfə, mülkiyyətdən gəlirlər 244,2 dəfə, alınmış transfertlər - 4,5 dəfə artmışdır.

2010-cu ildə ev təsərrüfatlarının hər nəfərinə düşən aylıq gəlirlər 144,2 manat olduğu halda, 2012-ci ildə 190,9 manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 14.3

**2000-2012-ci illərdə ev təsərrüfatının gəlirlərinin quruluşu
(faizlə)**

	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Gəlirlər o cümlədən:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
əmək gəlirləri	35,6	53,6	58,0	59,8	58,2	58,0
sosial transfertlər	7,9	11,6	18,7	15,1	16,6	16,9
kənd təsərrüfatı məhsulları və s. satışından gəlirlər	18,2	18,6	15,3	14,0	14,1	13,8
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər	0,01	0,1	0,9	1,5	1,5	1,0
digər gəlirlər	38,3	16,2	11,0	11,1	11,1	11,3

Cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, 2012-ci ildə ev təsərrüfatının gəlirlərinin tərkibində daha çox hissəni əmək gəlirləri (58,0%) təşkil edir. Mülkiyyətdən gəlirlər isə 1,0%-ə bərabər olmuşdur. Eyni zamanda sosial transfertlər-16,9%, kənd təsərrüfatı məhsulları və s. satışından gəlirlər isə 13,8%, digər gəlirlər 11,3% təşkil etmişdir.

Sərəncamda olan pul gəlirləri. Ev təsərrüfatında sərəncamda olan pul gəlirləri, yəni məcburi ödənişlər və haqlar çıxılmaqla gəlirlər nəzərə alınır. Ev təsərrüfatının sərəncamda olan gəlirləri ibarətdir:

- mizdlü işçilərin əməyinin ödənilməsindən;
- qarışıq gəlirlərdən;
- mülkiyyətdən gəlirlərdən;
- alınmış sosial transfertlərdən.

Əməyin ödənilməsi ev təsərrüfatı üzvlərinin mizdlə yerinə yetirdiyi iş görənlərin əldə etdikləri pul vəsaitlərini özünə daxil edir.

Qarışıq və ya sahibkar gəliri-ev təsərrüfatının sahibkar fəaliyyəti gedişində əldə etdiyi gəlirdir. O, mənfəət şəklində və ya əməyin ödənilməsi şəklində ola bilər.

Mülkiyyətdən gəlirlər əsasən ev təsərrüfatı mülkiyyətçisinə mənsub olan maddi aktivlərin icarəyə verilməsindən əldə edilmiş vəsaitlərdən ibarətdir. Bundan başqa, mülkiyyətdən gəlirlər bank depozitləri, qiymətli kağızlar üzrə faizləri, səhmlər üzrə dividendləri, rentanı və s. özünə daxil edir.

Ev təsərrüfatı kreditlər üzrə faizləri ödəyir. Ona görə də mülkiyyətdən gəlirlərin saldosu-mülkiyyətdən götürülmüş gəlirlər ilə ödənilmiş gəlirlər arasındakı fərqdən ibarətdir.

Ev təsərrüfatı sektorunun gəlirlərinin xeyli hissəsi alınmış sosial ödənişlərdir (transfərtlərdir). Onlar pensiya, sosial müavinətlər, sığorta ödənişləri, bütçədən və bütçədənkənar digər ödənişlərdən ibarətdir. Ev təsərrüfatı transfərtlər, yeni bütçəyə və bütçədənkənar fondlara vergilər, sosial sığortaya ayırmalar və s. ödəyirlər. Ona görə də cari transfərtlərin saldosu-alınmış və verilmiş transfərtlər arasındakı fərkdir. Bunu cədvəl 14.4-dən daha aydın görmək olar.

Cədvəl 14.4

2012-ci ildə yaşayış yerləri üzrə gəlirlərin quruluşu (faizlə)

Gəlirlər	Cəmi	O cümlədən:	
		Şəhər	Kənd
Gəlirlər-cəmi o cümlədən:	100,0	100,0	100,0
Məşğulluqdan	32,5	42,1	20,7
Özüməşğulluqdan	25,5	28,1	22,3
Kənd təsərrüfatından	13,8	3,0	27,1
İcarədən	0,8	1,0	0,6
Əmlakdan	0,2	0,3	0,1
Alınmış cari transfərtlər:	16,9	15,8	18,2
Pensiyalar	14,3	13,9	15,0
Müavinət və sosial yardımlar	1,6	1,4	2,0
Naturada sosial transfərtlər	0,9	0,6	1,2
Digər gəlirlər:	10,3	9,7	11,0
Digər ailələrdən alınmış transfərtlər	7,5	7,1	8,0
Ölkə xaricindən göndərilmiş pul	2,8	2,6	3,0

Əhalinin gəlirlərinin artmasına uyğun olaraq pul xərcləri də artır. Bunu cədvəl 14.5-in məlumatları sübut edir.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin pul xərcləri (milyon manat)

Xərclər	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Xərclər-cəmi o cümlədən:	3272,2	6508,7	17417,6	19251,5	22184,0	24534,2
son istehlak xərcləri	2972,9	5532,6	15048,9	16528,5	19216,0	21195,5
ödənilən cari transfertlər	299,3	976,1	2111,8	2202,0	249,5	2977,3
mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər	340,1	407,6	256,9	521,15	348,5	361,4
qənaətlər ondan:	775,1	1554,4	5183,5	6355,5	8340,6	10189,7
qeyri-maliyyə aktivləri- nin yığımı	88,9	477,8	807,8	874,1	1165,3	1180,1
maliyyə aktivlərinin yığımı	686,2	1077,1	4375,7	5481,4	7175,3	9008,8

Araşdırmalar göstərir ki, 2012-ci ildə əhalinin 34723,9 mln. manat gəlirlərinin 24534,2 mln. manatı (70,6%) onun pul xərclərini təşkil etmiş, 10189,7 milyon manatı isə (29,3%-i) qənaətə yönəldilmişdir. Bunun da 11,6%-i qeyri-maliyyə aktivləri yığımını, 89,1%-i maliyyə aktivləri yığımını təşkil etmişdir. Burada son istehlak xərcləri 21195,5 mln. manata (61,0%), cari transfertlər 2917,3 mln. manata (8,4%), mülkiyyətdən ödənilən gəlirlər 361,4 mln. manata (1,1%) bərabər olmuşdur.

Funksional təyinatına uyğun olaraq ev təsərrüfatının xərclərinə aşağıdakılar aid edilir:

- əmtəələrin alınması və xidmətlərin ödənilməsi;
- məcburi ödənişlər və könüllü haqlar;
- əmanətlərə, qiymətli kağızlara və xarici valyutalara qoyuluşlar.

Ev təsərrüfatının xərclərinin ən çox hissəsi ərzağın alınmasına və xidmətlərin ödənilməsinə çəkilən xərclərdən ibarətdir. Onların pul xərclərində xüsusi çəkisi 2012-ci ildə 83,3% təşkil etmişdir.

Əhalinin istehlak xərclərinin tərkibində ərzaq alınmasına çəkilən xərclər getdikcə azalaraq 2012-ci ildə 43,2%, qeyri-ərzaq məhsulları 16,2%, xidmət xərcləri isə durmadan artaraq 40,1%-ə çatmışdır (cədvəl 14.6.).

Azərbaycan Respublikası əhalisinin istehlak xərcləri (faizlə)

	2000	2005	2009	2010	2011	2012
İstehlak xərcləri cəmi o cümlədən:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
ərzağa	66,3	53,7	52,9	48,2	47,6	43,2
qeyri-ərzaq məhsullarının alınmasına	23,2	15,6	12,6	15,2	14,4	16,2
alkoqollu içkilərə	1,2	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5
xidmətlərə	9,3	30,1	33,0	36,1	37,5	40,1

Məcburi ödənişlərə və könüllü haqlara fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, əhalinin kommunal ödənişləri, sığorta ödənişləri və sosial müdafiə fonduna icbari sığorta haqları, əmtəə kreditlərinə faizlər aiddir. Pul xərclərində bu ödənişlərin və haqların payı 9,0%-dən artıqdır.

İqtisadiyyat sabitləşdikcə və möhkəmləndikcə əhalinin əmanət ehtiyat fondlarının yaradılması üçün imkanları artır. Əhali öz pul vəsaitlərini qənaət şəklində kredit təşkilatlarında əmanətlərə yerləşdirir, konvertə edilmiş xarici valyutaları, qiymətli kağızları alır. Bu vəsaitlərin cəmi pul xərclərində payı durmadan artır (23,7%).

Daşınmaz əmlak alınmasına xərclərin həcmi getdikcə artaraq 2005-ci ildə 0,6%-dən 2011-ci ildə 3,3%-ə qədər yüksəlmişdir.

Maliyyə nəticələri. Ev təsərrüfatında maliyyə nəticələri pul daxilolmaları ilə istehsal xərcləri arasında fərq kimi müəyyən edilir.

Belə ki, şəxsi yardımçı təsərrüfatlarda maliyyə nəticələri məhsulun istehsalı və satışından gəlirlər ilə istehsal xərcləri arasındakı fərq kimi hesablanır ki, onlara da aşağıdakılar aiddir:

- nəqliyyat xərcləri;
- gübrələrin, toxumun, əkmə materiallarının dəyəri;
- inventar, alət, texnikanın dəyəri;
- torpağa sahibliyə, icarəyə görə vergilər;
- mal-qara üçün yemlərin dəyəri;
- məhsulun saxlanması xərcləri və s.

Fərdi əmək fəaliyyəti zamanı maliyyə nəticələri məhsulun istehsalı və satışından gəlirlər ilə məsrəflər arasında fərq kimi hesablanır. Xərclərin tərkibinə aşağıdakılar daxildir:

- vergilər;
- xammal və materialların dəyəri;

- alət və avadanlıqların dəyəri;
- avadanlıqların saxlanması və təmiri;
- binaların icarəsi;
- xammal və hazır məhsulun saxlanması və daşınması.

Fərdi ailə ticarəti həyata keçirilən zaman maliyyə nəticələri ticarət satış pulu ilə aşağıdakı xərclər arasındakı fərq kimi qiymətləndirilir:

- sonradan satış üçün alınmış əmtəələrin dəyəri;
- ticarət hüququnu həyata keçirməyə görə vergilər;
- taranın dəyəri;
- əmtəələrin saxlanması və daşınması dəyəri;
- gömrük rüsumları (əmtəələrin ixracı zamanı);
- ticarət yerinə görə haqq və s.

Ev təsərrüfatının maliyyə vəziyyəti birmənalı deyildir. Bir tərəfdən fiziki şəxslərin bank əmanətləri 2012-ci ildə 5113,4 mln manat olmuş, digər tərəfdən kredit təşkilatlarının iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarında vaxtı keçmiş borclar 748,8 mln. manat təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər əhalinin banklardakı əmanətlərinin həcmi 2005-ci ildən 2012-ci ilədək 10,3 dəfədən çox artmışdırsa, kredit təşkilatlarına vaxtı keçmiş borclar 10,3 dəfədən çox artmışdır. Böyük kütlədə əhalinin kredit təşkilatlarında əmanətlərinin olmamasını nəzərə alsaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, bütövlükdə ev təsərrüfatlarının maliyyə durumu hələlik arzuolunan səviyyədə deyil.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın bu sektorunun maliyyələşdirilməsi həm iqtisadi, həm də sosial əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, bu halda iş yerləri yaradılır, milyonlarla insanın normal yaşaması üçün əlverişli sosial-iqtisadi şərait təmin edilir.

14.7.3. FƏRDİ SAHİBKARLARIN MALİYYƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında kiçik biznes nəinki təşkilatlar, habelə fərdi sahibkarlarla təmsil olunur. Fərdi sahibkarlar-hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən şəxslərdir. Onlar ev təsərrüfatının istehsal, iqtisadi və maliyyə münasibətlərində daha fəal hissəsidir. Fərdi sahibkarlara öz əməyi hesabına yaşayan, xüsusi təsərrüfatını idarə edən kəndlilər, sənətkarlar, ayrı-ayrı alverçilər, xüsusi qaydada praktik fəaliyyətlə məşğul olan həkimlər, vəkillər, gəlib və əmlak bərəsində sərəncam verilməsini bir şəxsə cəmləşdirən bütün fərdlər aiddir. Bir sıra xarici ölkələrin statistikasında mülkiyyətin bu forması fərdi və ya qeyri-korporativ sahibkarlıq forması adlanır. Müasir dünya iqtisadiyyatının bir çox iri şirkətləri öz mənşəyinə görə məhz fərdi kiçik biznesə borcludur. Bu da ev təsərrüfatının bu növünün maliyyəsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir (cədvəl 14.7).

Cədvəl 14.7

Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslər-fərdi sahibkarlığın subyektləri

Göstəricilər	2005	2009	2010	2011	2012
Fərdi sahibkarlıq subyektlərinin sayı, cəmi	166,6	186,8	192,6	210,6	234,6
o cümlədən: kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	2,7	2,6	2,6	2,6	2,5
sənaye	1,8	2,8	2,6	2,6	2,5
tikinti	0,3	0,6	0,6	0,6	0,7
ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	120,1	122,6	127,5	150,7	171,0
turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə	9,0	11,9	13,1	7,5	8,1
nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	17,8	21,5	21,9	22,4	24,8
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	2,1	4,1	0,9	0,8	0,9
digər sahələr	12,9	20,9	23,5	23,5	23,6

Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında fərdi sahibkarlıqla məşğul olan subyektlərin sayı 2005-ci ildə 166,6 mindən 2012-ci ildə 234,6 mi-nədək artmışdır. Fərdi sahibkarların strukturuna nəzər salsaq, onların 72,9%-i ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 10,5%-i nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və ra-bitə xidməti sahəsi, 3,5%-i turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai işə sahəsi, 1,1%-i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 1,1%-i sənaye və tikinti, 0,4%-i daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və kommersiya fəaliyyəti, 10,1%-in digər sahələr ilə məşğul olduqları aydın olur.

Cədvəl 14.8

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında fərdi sahibkarlıq

Göstəricilər	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Fərdi sahibkarlıq subyektlərinin sayı	3248	2681	2571	2618	2593	2451
Ailə (kollektiv) üzvlərinin sayı, nəfər	14376	11474	11338	10536	10694	10264
Mövcud torpaqlar, hektar: Ümumi torpaq sahəsi	62216	23493	27137	47314	43691	48466
Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi	30431	22577	26341	45733	41578	47271
Onlardan əkin yeri	25652	16227	17592	33764	28929	35584

Faktlar göstərir ki, (cədvəl 14.8) Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında məşğul olan fərdi sahibkarlığın göstəriciləri o qədər də ürəkəçən deyildir. Belə ki, əgər 2000-ci ildə kənd təsərrüfatında 3248 fərdi sahibkar təsərrüfatı fəaliyyət göstərirdisə, 2012-ci ildə onların sayı 2451 təşkil etmiş və ya 24,5% azalmışdır. Buna müvafiq olaraq burada ümumi torpaq sahəsi 22,1% azalmış, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi isə 55,3%, onlardan əkin yeri - 38,7% artmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, (cədvəl 14.9.) respublikamızda hüquqi şəxs yaratmadan fərdi sahibkarların sayı 2011-ci ildə 306,9 min nəfərdən 2013-cü ildə 432,1 min nəfərədək artmışdır ki, onun da 39,1%-i ticarət, nəqliyyat vasitələri təmiri, 17,3%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatında, 11,3%-i kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatında, 13,6%-i isə digər sahələrdə məşğul olmuşlar.

Fərdi sahibkarların maliyyəsi ev təsərrüfatı maliyyəsinin tərkib hissəsini təşkil edir və fərdi sahibkar kimi qeydiyyatda alınmış fiziki şəxslərin maliyyə resurslarının və gəlirlərinin formalaşması prosesində əmələ gələn pul münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir.

Cədvəl 14.9

Azərbaycan Respublikasında hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların sayı (min nəfər)

	2011		2012		2013	
	Cəmi	%-lə	Cəmi	%-lə	Cəmi	%-lə
Cəmi o cümlədən:	306,9	100,0	364,6	100,0	432,1	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	28,8	9,4	37,6	10,3	48,9	11,3
Sənaye	10,1	3,2	11,3	3,1	13,3	3,1
Tikinti	3,2	1,0	3,7	1,0	4,3	1,0
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	130,3	42,5	150,7	41,3	171,6	39,7
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	60,3	19,7	66,4	18,4	74,8	17,3
Daşınmaz əmlakla əlaqədar fəaliyyət	7,1	2,3	7,5	2,1	23,1	5,3
Turistlərin yerləşdirilməsi və iaşə	14,4	4,7	17,6	4,8	11,9	4,4
Digər sahədə xidmətlərin göstərilməsi	33,9	11,2	47,7	13,1	58,7	13,6

Digər ev təsərrüfatlarında olduğu kimi, fərdi sahibkarların bulunduğu maliyyə münasibətlərinin dairəsi olduqca genişdir. Belə ki, pul münasibətləri fərdi sahibkarlar ilə kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatları, dövlət və digər fərdi sahibkarlar və ev təsərrüfatları, mizdlu işçilər, investolar arasında maliyyə-təsərrüfat sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində əmələ gəlir. Bundan başqa, fərdi sahibkarlar son istehlak və yığım üçün nəzərdə tutulmuş cari ailə büdcəsinin vəsaitlərinin formalaşması, bölgüsü və istifadəsi üzrə öz ailə üzvləri ilə də maliyyə münasibətlərində olurlar.

Sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilərkən əmələ gələn maliyyə münasibətlərinin təşkili kommertiya təşkilatlarının maliyyəsinin təşkilinə yaxındır, lakin onların öz xüsusiyyətləri də vardır. Bununla da fərdi sahibkarların maliyyəsi ev təsərrüfatının sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan və fərdi sahibkarlar kimi dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçməyən digər tiplərindən fərqlənir.

Fərdi sahibkarların maliyyə resursları hüquqi şəxs yaratmadan sahibkar fəaliyyəti həyata keçirən ev təsərrüfatının pul gəlirlərinin, yığımlarının və digər daxilolmalarının məcmusunu ifadə edir. Bu vəsaitlər fərdi sahibkarların fəaliyyətinin təmin edilməsi, dövlət qarşısında və maliyyə bazarının peşəkar iştirakçıları qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün, habelə fərdi və ailə istehlakı üçün müəyyən edilir.

Fərdi sahibkarların maliyyə resursları ənənəvi olaraq xüsusi və cəlb edilmiş maliyyə resurslarına bölünür.

Fərdi sahibkarlıq fəaliyyətini təmin etmək üçün müəyyən edilmiş xüsusi maliyyə resurslarına aiddir:

■ məhsul (əmtəə, iş, xidmət) satışından əldə edilmiş gəlir və sahibkar fəaliyyətindən digər növ gəlirlər;

■ artıq və lazımsız dövriyyə və dövriyyədən kənar aktivlərin (mal-material qiymətliələrinin, avadanlıq və s.) satışından gəlirlər;

■ milli və xarici valyutada nağd şəkildə əllərdə olan yığımlar, banklardakı və digər kredit təşkilatlarındakı depozit hesablar, qiymətli kağızlar və digər maliyyə alətləri.

Xüsusi maliyyə vəsaitləri fərdi sahibkarların fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyidir.

Sahibkar gəliri sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi növündən asılı olaraq müxtəlif forma ala bilər: istehsal edilmiş məhsulların satışından daxilolmalar; əmtəələrin satışından, yerinə yetirilmiş işin və xidmətin göstərilməsindən mədaxil; daşınmaz və daşınan əmlak obyektlərinin müvəqqəti istifadəyə verilməsinə görə icarə və digər haqlar (torpaq sahəsi, ev, mənzil, nəqliyyat vasitələri və s.); faizlər və dividendlər, maliyyə qoyuluşlarından (qiymətli kağızlar, birgə fəaliyyət və pay fondlarında iştirak və s.) haqlar və paylar.

Sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən yuxarıda göstərilən gəlirlər, habelə əmlakın (aktivlərin) satışından gəlirlər fərdi sahibkarların məcmu gəlirlərini təşkil edir ki, həmin məbləğdən istehsal və digər xərcləri çıxdıqdan sonra vergiyə cəlb etmək üçün maliyyə nəticələri və vergi bazası müəyyən edilir.

Fərdi sahibkarların yığımları (saxlancları) ən azı iki funksiya yerinə yetirir:

1) əlavə gəlir əldə etmək məqsədi ilə müvəqqəti azad pul vəsaitlərini maliyyə bazarı alətlərinə qoymaq, yəni gəlir mənbəyi funksiyası;

2) maliyyə ehtiyatlaşdırılması, likvidlik vəsaitlərinin müvəqqəti maliyyə çətinlikləri və gözlənilməyən şəraitin əmələ gəlməsi hallarına qarşı yığılması, yəni sığorta, yığım funksiyası.

Xərclərin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi fərdi sahibkarların yığımları nadir hallarda zəruri xərclərin örtülməsi və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün istifadə edilir.

Fərdi sahibkarların cəlb edilmiş maliyyə resursları aşağıdakılardır:

- bank və digər kredit təşkilatlarının kreditləri;
- Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri;
- dövlət, muxtar respublika və yerli büdcə vəsaitləri.

Azərbaycanda fərdi sahibkarlar heç də həmişə borc vəsaitlərindən istifadə etmir. Bir tərəfdən, risk kateqoriyasına aid olan bu kimi müştərilərin kreditləşdirilməsinə heç də əksəriyyət banklar həvəslə getmir. Digər tərəfdən, fərdi sahibkarların bank kreditləşdirilməsinin şərtləri (faiz dərəcələri, təminat və s.) çox hallarda onları qane etmir. Doğrudur, son illərdə Azərbaycan kommertiya bankları kiçik biznesə təxirəsalınmaz tədbirlər üçün maddi təminat olmadan daha əlverişli şərtlərlə qısamüddətli kredit və konkret əmtəənin girovu altında daşınmaz əmlakın alınmasına uzunmüddətli kredit verirlər. Fərdi sahibkarlar kredit müqaviləsi bağlamaq üçün banka bir sıra sənədlər (gəlir və xərclər haqqında vergi bəyannaməsi, gəlir və xərclərin uçotu kitabı, kassa kitabı və s.) təqdim etməlidir. Fərdi sahibkarlar qarşılıqlı kreditləşdirmə cəmiyyətlərindən (kredit kooperativlərindən) həmçin kiçik kreditlər də ala bilər.

2012-ci ildə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına 2400 sahibkara 218,0 mln. manat güzəştli kredit verilmişdir ki, bunun da 128,0 milyon manatı (60%-i) qaytarılan vəsait hesabınadır. Dövlət büdcəsindən Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna ayrılmış 90,0 mln. manat vəsait hesabına verilən kreditlərin 68%-i aqrar sektorun, 32%-i isə sənaye və turizmin inkişafına ayrılmışdır. Ümumiyyətlə, keçən il fond tərəfindən maliyyələşdirilmiş 94 istehsal, emal və infrastruktur müəssisəsi fəaliyyətə başlamışdır ki, bunun da 84-ü aqrar-sənaye kompleks müəssisələridir. Müsbət haldır ki, hazırda Bakıda fəaliyyət göstərən Mikromaliyyələşdirmə Bankı Sahibkarlara və eləcə də ayrı-ayrı vətəndaşlara 3

faizli kreditlər verir. Lakin son dövrlərdə Mərkəzi Bank mərkəzləşdirilmiş kreditlər üzrə uçot dərəcəsinə 2%-dən 5,5%-ədək artırmışdır. Mövcud maliyyə bazarı sahibkarlığın inkişafına lazımı kömək göstərə bilmir. Belə ki, yüksək faizlə qismüddətli kreditlərin verilməsi və çoxsaylı vergilərin tətbiqi sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını istənilən səviyyədə stimullaşdırmır.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsindən Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna 150,0 mln. manat, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyinə (fermerlərə kreditlərin verilməsi ilə bağlı xərclər) 10,1 mln. manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəsaitin hesabına fərdi sahibkarlar tərəfindən bank kreditlərinə görə faizlər (tam və ya qismən) örtülə bilər. Lakin belə büdcə yardımları çox vaxt əksər sahibkarlar üçün əlçatmaz olur. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının Hökumətinə lazım gəlir ki, fərdi sahibkarlara büdcə yardımının ünvanlı və səmərəli əsaslarla verilməsini təmin etsin. Bu, qismən hazırda kənd təsərrüfatına yardım layihələrində həyata keçirilir, lakin bu tədbirlər kifayətedici deyildir. Ona görə də fərdi sahibkarların əmtəə və xidmət istehsal edən bütün sahələrinə dövlət, regional və bələdiyyə səviyyələrində ünvanlı, həcmcə əhəmiyyətli, birbaşa və dolaylı büdcə-kredit yardımı və digər kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Fərdi sahibkarların maliyyə resursları aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə edilir:

- * məhsul istehsalı və satışına (əmtəə, iş və xidmət), ticarət və digər sahibkar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məsrəfləri;
- * biznesin genişləndirilməsi və istehsal-investisiya xərcləri;
- * vergilərin və digər məcburi tədiyyələrin ödənilməsi;
- * ehtiyatlar, ailə və şəxsi yığımlar;
- * şəxsi (son) istehlak xərcləri;
- * sair xərclər.

İstehsal və digər sahibkar xərcləri öz məzmununa görə kommərşiya təşkilatlarının oxşar xərclərinə yaxındır. Onlar sahibkar gəliri əldə etməklə əlaqədardır və özünə aşağıdakıları daxil edir: maddi məsrəflər, amortizasiya ayırmaları (əgər amortizasiyanın uçotu aparılırsa), mizdlü işçilərin əməyinin ödənilməsi və s. xərclər. Lakin bu məsrəflərin tərkibinin öz xüsusiyyətləri mövcuddur və fərdi sahibkarlar tərəfindən həyata keçirilən konkret fəaliyyət növündən asılıdır. İstehsala çəkilən məsrəflər sırasına məhsula və idxala vergilər (ƏDV), aksizər, gömrük rüsumları, habelə torpaq vergisi, sosial vergilər və s. aiddir. Müəssisə sahibinin, fərdi sahibkarın ailə üzvlərinin əməyinin ödənilməsi sahibkar gəlirlərinə daxil edilir. Ona görə də müəyyən müddət ərzində fəaliyyətin nəticəsi üzrə məcmu sahibkar gəliri ilə sahibkar xərcləri arasında əldə edilmiş müsbət

fərqi ənənəvi anlamda mənfəət adlandırmaq olmaz. Mənfəi maliyyə nəticəsi əldə edildiyi halda onun örtülməsi üçün sahibkarın, fərdi müəssisənin təsisçisinin və sahibkarın ailə üzvlərinin yığımları istifadə edilir.

Biznesin genişləndirilməsi və əsas vəsaitlərə istehsal investisiyalaşdırılması sahibkar gəliri (müsbət maliyyə nəticələri və amortizasiya), ev təsərrüfatının şəxsi yığımları və digər gəlirləri, habelə bankların, digər kredit təşkilatlarının kreditləri, büdcə vəsaitləri (fərdi sahibkar dövlət və bələdiyyə layihələri və proqramlarına qoşulduqda) hesabına həyata keçirilir.

Vergi və digər məcburi tədiyyələri ödəməklə bağlı xərclər fərdi sahibkarların fəaliyyəti üzrə vergiyə cəlb edilməsinin spesifikliyi ilə əlaqədar olaraq xüsusi qrupa ayrılır. Digər məcburi tədiyyələrə müxtəlif adlı qeydiyyat və lisenziya ödənişləri, torpağa görə icarə haqqı, meşə resurslarından istifadəyə görə haqq, qanunvericiliyi pozmağa görə cərimə, peniya, dəbbə pulu və s. aiddir. Lakin fərdi sahibkarların büdcə sistemində ödədikləri əsas məcburi ödənişlər vergilərdir.

Bəllidir ki, Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı torpaq və əmlak vergisindən başqa 2019-cu ilədək digər növ vergilərdən də azad edilmişdir. Bu baxımdan fərdi sahibkarlar da yerli əhəmiyyətli torpaq və əmlak vergisi ödəyirlər.

Fərdi sahibkarlar üçün onların gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsinin iki variantı nəzərdə tutula bilər:

- * ümumi əsaslarla vergiyə cəlb etmə (ümumi vergi rejimi);
- * xüsusi şərtlərlə vergiyə cəlb etmə (xüsusi vergi rejimi).

Ümumi vergi rejimi fərdi sahibkarlar tərəfindən müəyyən edilmiş vergilərin və rüsumların ümumi əsaslarla ödənilməsinə nəzərdə tutur: ƏDV, aksizlər, sosial vergilər, fiziki şəxslərin əmlak vergisi, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, torpaq vergisi, digər vergi və rüsumlar. Fərdi sahibkarlar üçün mənfəət göstəricisi tətbiq edilmədiyinə görə, onlar mənfəət vergisinin ödəyiciləri deyillər və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər isə (qarışıq gəlirlər) fiziki şəxslərin gəlir vergisinə 14% (yuxarı həddi 20%) dərəcə ilə cəlb edirlər.

Fərdi sahibkarlar fiziki şəxslərdən gəlir vergisini vergi bəyannaməsinə əsasən hesablayır və ödəyir ki, burada məcmu gəlir, vergiyə cəlb edilən gəlirləri azaldan vergi çıxılmalarını nəzərə almaqla vergi bazası və ödəniləcək vergi məbləği müəyyən edilir. Vergi bazası müəyyən edilərkən fərdi sahibkarın bütün gəlirləri, yəni onlar tərəfindən nəinki pul formasında, həm də natural formada gəlirlər nəzərə alınmalıdır. Fərdi sahibkarlar ümumən müəyyən edilmiş vergi çıxıntıları hüququna malikdir: standart (vergiyə cəlb edilməyən minimum), sosial (xeyriyyəçiliyə, təhsilə, müalicəyə), əmlak (əmlakı və mənzili satdıqda və tikdikdə).

Fərdi sahibkarlıq üçün subyektiv ola biləcək xüsusi vergi rejimi aşağıdakılardır:

- 1) kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edənlərə vergi sistemi (kənd təsərrüfatı

vergisi);

2) vergitutmanın sadələşdirilmiş sistemi;

3) ayrı-ayrı fəaliyyət növü üzrə təsbit edilmiş gəlirləri vergiyə cəlb etmə sistemi.

Birinci iki vergi rejimi könüllüdür (vergi ödəyiciləri onların hər hansı birini və yaxud ümumi vergi rejimini seçə bilər), üçüncü isə müəyyən fəaliyyət növü həyata keçirən sahibkar üçün məcburidir.

Fərdi sahibkarların sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiqi vergi dövrünə fəaliyyət nəticələrinə görə (yəni məhsul satışından (iş və xidmət) daxilolmaların həcmi nəzərə alınmaqla) verginin ödənilməsinə nəzərdə tutur. Əvvəlki üç aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatların həcmi 22,5 min manat və ondan az olan fiziki şəxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyicisidirlər. Vergi dərəcələri Bakı şəhəri üzrə 4%, digər şəhər və rayonlarda, Naxçıvan MR-də 2%-dir.

Vergiye cəlb etmənin obyektı: 1) gəlirlər; 2) xərclərin kəmiyyəti qədər azaldılmış gəlirlərdir. Gəlir və xərclərin tərkibi bütövlükdə kənd təsərrüfatı vergisi üzrə eynidir. Vergi bazası vergitutma obyektinin pul ifadəsi kimi müəyyən edilir.

Əhali üçün xidmət göstərilməsi və iş görülməsi üzrə müəyyən fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların lisenziya əsasında vergitutmanın sadələşdirilmiş sistemə keçmək hüququ vardır. Bu qayda öz sahibkarlıq fəaliyyətinə maddəli işçi cəlb etməyən fərdi sahibkarlara şamil edilir. Lisenziyanın illik dəyəri sahibkar fəaliyyətinin hər bir növü üzrə fərdi sahibkarın illik gəlir götürməsinin potensial mümkünlüyünə müəyyən edilmiş müvafiq vergi dərəcəsinə uyğun gələn faiz payı kimi müəyyən edilir.

Fərdi sahibkarların maliyyəsi səmərəli idarəetməni: maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsinin planlaşdırılması, əlaqələndirilməsi və monitorinqini tələb edir. Sahibkar perspektiv və cari maliyyə planlarının hazırlanmasını həyata keçirməli, ilkin uçotu və maliyyə uçotunu aparmalı, maliyyə hesabatını tərtib etməli, daxil və xaric olan maliyyə axınları üzərində nəzarət etməlidir. Fərdi sahibkarların maliyyəsinin idarə edilməsi kommersiya təşkilatlarının maliyyəsinin idarə edilməsinə yaxındır və özündə maliyyə menecmentinin ünsürlərini ehtiva edir. Kommersiya təşkilatları kimi fərdi sahibkarlar da istehsal ehtiyatlarını və digər dövriyyə aktivlərini, məsrəfləri, gəlirləri və maliyyə nəticələrini, maliyyə qoyuluşlarını və maliyyə risklərini idarə etmədən normal fəaliyyət göstərə bilməzlər. Fərdi sahibkarlar öz gəlirləri, yığımları və əmlakları ilə malverənlər, kreditörlər, maddəli işçilər və dövlət qarşısında (vergi öhdəliyi üzrə) tam maddi məsuliyyət daşıyırlar. Əgər sahibkar ona qarşı irəli sürülən maliyyə tələblərini ödəmək imkanında deyilsə, onda məhkəmənin qərarı ilə müflis hesab edilə bilər və ümumi əsaslarla maliyyə imkansızlığı haqqında qanunvericiliyin təsiri altına düşə bilər.

FƏSİL 15

SİĞORTA FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ VƏ TƏŞKİLİ ƏSASLARI

15.1. SİĞORTANIN İQTİSADİ MƏZMUNU VƏ FUNKSIYALARI

Sığorta iqtisadi kateqoriyası maliyyə kateqoriyasının tərkib hissəsidir. Lakin, əgər maliyyə bütövlükdə maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və yenidən-bölüşdürülməsi ilə əlaqədardırsa, sığorta yalnız yenidən bölgü münasibətləri sferasını əhatə edir.

Sığortanın iqtisadi məzmununu müəyyən etmək üçün bu kateqoriyanın fərqləndirici cəhətlərini xarakterizə edən spesifik əlamətlərini ayırmaq lazımdır.

Birincisi, sığorta zamanı iqtisadi subyektlərə maddi və digər zərərvermə imkanlarını daşıyan gözlənilməz qeyri-əlverişli hadisələrin mövcudluğu ilə şərtlənən iqtisadi yenidən bölgü münasibətləri yaranır.

İkincisi, həmişə qapalı xarakter daşıyan vurulmuş zərərin sığorta iştirakçıları arasında paylanması həyata keçirilir.

Üçüncüsü, sığorta zərərin istər məkana və istərsə də zamana görə bölüşdürülməsini nəzərdə tutur.

Dördüncüsü, zərərin qapalı şəkildə paylanması sığorta fonduna toplanmış vəsaitin qaytarılmamazlığını şərtləndirir. Hər bir subyektin sığorta fonduna keçirilmiş sığorta ödənişinin yalnız bir təyinatı vardır-müəyyən ərazi miqyasında və müəyyən müddət ərzində gözlənilən zərərin məbləğini ödəmək. Ona görə də sığorta ödəniş məbləği gözlənilməz və qeyri-əlverişli hadisə olmadığı halda qaytarıla bilməz.

“Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2007-ci il tarixli Qanununda göstərilir ki, sığorta-sığortalananın və ya sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülkiyyəti, həmçinin qanunvericiliklə qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində riskin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir (maddə 1).

Yuxarıda deyilənlərə əsasən sığortaya aşağıdakı tərif vermək olar.

Sığorta-iqtisadi subyektlərə gözlənilməz əlverişsiz hadisə nəticəsində dəymiş mümkün zərərin ödənilməsi üçün sığorta fondunun formalaşması və istifadəsi üzrə qapalı, qaytarılmaz əsaslarla maliyyə resurslarının zaman və məkana görə yenidən bölüşdürülməsi prosesində əmələ gələn iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Sığorta milli iqtisadiyyatın qabaqcadan razılaşdırılmış şərtlərlə sığorta münasibətlərinin iştirakçılarına dəymiş zərərin ödənilməsi üzrə sığorta xidmətinin

yaradılması və reallaşdırılmasının ixtisaslaşmış bir sahəsidir. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə sığorta iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahəsidir. Sığorta müxtəlif səbəblərdən yaranan zərərin ödənilməsi mexanizmi kimi dövlətin maliyyəsini möhkəmləndirir. Müəssisələrin və vətəndaşların maliyyəsinin sabitləşdirilməsini təmin edir. Ona görə də sığorta əmlak maraqlarının qoruyucusu aləti olmaqla cəmiyyətin sosial-iqtisadi sisteminin zəruri üsürüdür.

Bəllidir ki, sığorta nəinki büdcəni sığorta hadisəsi baş verdikdə ziyanın ödənilməsi üzrə xərclərdən azad edir, həm də uzunmüddətli investisiyanın bir mənbəyi kimi çıxış edir.

Hazırda Azərbaycanın sığorta bazarı inkişaf mərhələsindədir. Mütəxəssislərin qiymətləndirilməsinə görə, mümkün risklərin çox az faizi sığorta müdafiəsinə malikdir. Milli sığorta bazarının inkişafının uğurla həll edilməsindən bilavasitə asılı olan problemlərdən biri sığorta təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin və tədiyyə qabiliyyətliliyinin möhkəmləndirilməsidir.

Təcrübədə iqtisadi sığorta kateqoriyası sığorta fondunun formalaşması və istifadəsinin bir forması kimi təzahür edir, digər-mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş-metodları da mümkündür. Mərkəzləşdirilmiş metod birbaşa qanunvericilik qaydasında dövlətin büdcə sistemində müəyyən maliyyə ehtiyat fondunun ayrılması ilə əlaqədardır. Məhz göstərilmiş metodun köməyi ilə ayrı-ayrı büdcələrin və büdcədən kənar fondların ehtiyat fondları formalaşır. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə ehtiyatları lokal zərərin bərpası və müxtəlif itkilərin örtülməsi üçün təşkilatlarda yaradılır.

Məhz sığorta fondunun formalaşması və istifadəsi üçün iqtisadi cəhətdən zəruriliyi təşkilatların maliyyə resursları və ayrı-ayrı vətəndaşların vəsaitləri ilə geniş şəkildə maneəvərlər etmək imkanından məhrum olduğu vaxt yaranmış olur. Hüquqi şəxslərin və vətəndaşların ev təsərrüfatlarının əmlak fərdiliyi müvafiq obyektlərin sığortalanması üçün obyektiv şərait yaradır.

Sığortanın mahiyyəti onun funksiyalarında təzahür edir. Onlar sığortanın maliyyənin tərkibində özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Məlumdur ki, maliyyə kateqoriyası öz mahiyyətini hər şeydən əvvəl bölüşdürücü funksiyası ilə ifadə edir. Bu funksiya öz konkret, spesifik təzahürünü sığortaya aid olan-risk və xəbərdarlıq funksiyalarında tapır. Sığorta yığım və nəzarət funksiyalarına da malikdir.

Əsas funksiya risk funksiyasıdır, ona görə ki, sığorta riski zərərin ehtimalı kimi bilavasitə sığortanın əsas təyinatı ilə-zərərcəkmiş iqtisadi subyektə pul yardımını etməklə bilavasitə əlaqədardır. Məhz risk funksiyasının fəaliyyəti çərçivəsində təsadüfi hadisələrin nəticələri ilə əlaqədar maliyyə resurslarının sığorta iştirakçıları arasında yenidən bölgüsü baş verir. Sığortanın həm də xəbərdarlıq

funksiyası vardır.

Xəbərdarlıq funksiyası sığorta riski dərəcəsinin azaldılması üzrə tədbirlərin sığorta fondunun vəsaitlərinin bir hissəsi hesabına maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur. Həyat sığortası növlərində sığorta kateqoriyası, məsələn, şərtləşdirilmiş sığorta məbləğinin ömürlük sığorta müqaviləsi üzrə toplanması zamanı kredit kateqoriyasına yaxınlaşır. Həyatın, sağlamlığın sığorta olunması vasitəsi ilə pul vəsaitinin qənaətlə toplanması, ailə gəlirlərinin sığorta müdafiəsinə olan ehtiyacı ilə əlaqədardır.

Sığorta yığım (əmanət) funksiyasını da yerinə yetirir. Sığortanın köməyi ilə xeyli miqdarda pul vəsaitlərinin toplanmasının maliyyə siyasəti baxımdan çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Sığortanın başqa bir funksiyası **nəzarət funksiyasıdır**. Nəzarət funksiyası sığorta fondu vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədardır. Bu funksiya yuxarıda göstərilən üç funksiyanın fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir və konkret sığorta münasibətləri və sığorta şəraitində təzahür edir.

Sığortanın rolu aşağıdakı əsas istiqamətlərdə təzahür edir:

- əməliyyatın mənfi nəticəsində risk dərəcəsinin azaldılmasında;
- zərər və itkilərin ödənilməsi hesabına iqtisadi sabitlikdə;
- sığorta fondunun müvəqqəti azad pul vəsaitlərinin investisiya fəaliyyətində iştirakında;
- dövlət büdcəsi gəlirlərinin sığorta təşkilatlarının mənfəətinin bir hissəsi hesabına tamamlanmasında.

Beləliklə, sığorta iqtisadi və sosial sferanın ayrılmaz tərkib hissəsi, bazar infrastrukturunun mühüm elementidir. O, cəmiyyətin və təsərrüfat subyektlərinin mənafeələrinin qorunmasını təmin etməklə, bilavasitə onların maraqlarına xidmət edir.

Sığorta ictimai təkrar istehsalda müəyyən rol oynayır. Məlum olduğu kimi, təbii fəlakət, bədbəxt hadisələr istənilən mərhələdə və istənilən sferada təkrar istehsal prosesini poza bilər. Xüsusən kənd təsərrüfatı istehsalı təbiətin kortəbii qüvvələrinin təsirinə məruz qalır.

İctimai istehsalda təbii fəlakət və bədbəxt hadisələrdən itkilərlə mübarizədə üç qrup metodlardan: preventiv (qabağını alan, qoruyucu tədbirlər), repressiv (cəza tədbirləri), kompensasiya (əvəz, zərərlərin ödənilməsi) metodlarından istifadə edilir.

İtkilər ilə mübarizənin preventiv metodu dedikdə, arzuolunmaz hadisələrin (məsələn, yanğına, quraqlığa, yoluxucu xəstəliyə qarşı mübarizə tədbirləri) qarşısının alınmasına yönəldilən tədbirlər başa düşülür. Bu tədbirlər riskin aşağı salınması məqsədi ilə həyata keçirilir, çünki itkilərə yol verməmək onu ödəməkdən həmişə sərfəli olur. Cəmiyyət riskin azaldılmasında qabaqlama (qarşısını

alma, xəbərdar etmə) tədbirlərinin həyata keçirilməsində maraqlıdır.

Repressiv tədbirlər arzuolunmaz hadisələrin (məsələn, yangına, subasmaya, tufana və s. qarşı mübarizə) yatırılmasına yönəldilmişdir.

Kompensasiya qaydasında tədbirlərə sığorta fondundan pul formasında zərərin bir hissəsini və yaxud bütün zərəri ödəyən sığorta aid edilir. Beləliklə, sığorta ictimai istehsalın təbii fəlakətdən, bədbəxt hadisələrdən asılılığını keyli azaltmağa imkan verir. Sığorta müdafiəsi məhsuldar qüvvələrin bütün elementlərini, əmək vasitələrini (əsas fondları, avadanlıqları), əmək cisimlərini (xammal, material, əmtəələr) və işçi qüvvəsini əhatə edir.

Vətəndaşların xəstəliyi, əlilliyi, bədbəxt hadisədən zədə aldıqdan sonra müalicəsi, pensiya yaşına çatması ilə, ailə başçısını itirməklə əlaqədar olaraq yaranan ailə büdcəsində itkilər cəmiyyətin böyük məbləğdə xərclərinə səbəb olur. Ona görə də bu gəlirlərin sığortalanması ilk növbədə cəmiyyətin hesabına sosial sığortanın təşkili yolu ilə, yəni vətəndaşların və işverənlərin maliyyə resursları hesabına həyata keçirilir. Müvafiq yardım və pensiyanın səviyyəsi cəmiyyətin hər bir inkişaf mərhələsində dövlət maliyyə imkanlarından asılıdır. Dövlət sosial sığortanın köməyi ilə müəyyən ailənin minimum mümkün həyat səviyyəsinin, gəlirlərin itkisinin tam və ya qismən ödənilməsi vasitəsi ilə müdafiəsinə səy göstərir.

Vətəndaşların sosial sığorta üzrə də ödəniş və ya güzəştlərdən çox və ya əlavə özünün sosial tələbatını ödəmək üçün imkanları olmaq üçün geniş şəxsi sığorta həyata keçirilir ki, buna görə sığorta haqqı ailə büdcəsi gəlirləri hesabına ödənilir.

Sosial sığortada olduğu kimi, şəxsi sığorta üzrə də maddi zərərlərin ödənilməsi baş verir və sığorta edilmiş şəxsin sağlamlığının itirilməsi ilə və ya ailə başçısının itirilməsi ilə əlaqədar olaraq gəlirlərin tam və ya qismən itirilməsinin bərpa edilməsinə imkan verən pul yardımları edilir.

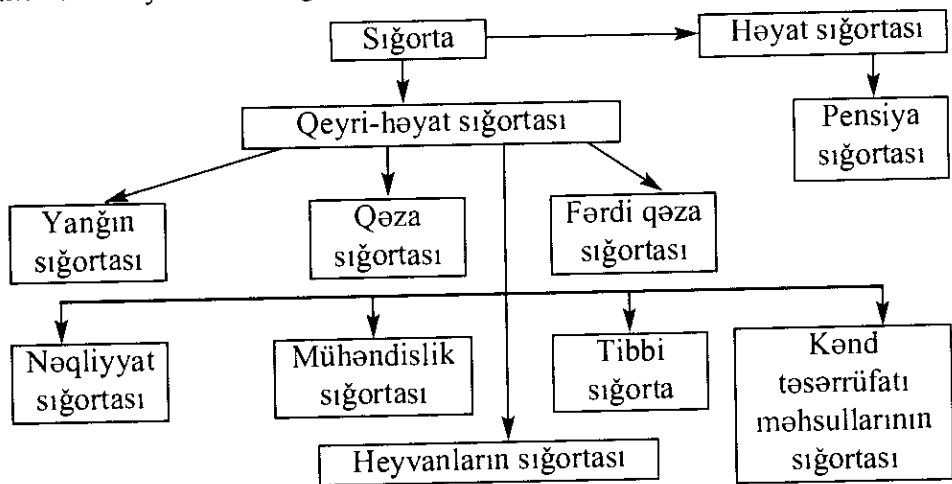
Sığortanın obyekt təşkilatın və ya vətəndaşların məsuliyyəti də ola bilər ki, onlar tərəfindən digər şəxslərə və ya öhdəliklərə vurulan ziyan birincilərin imkanları ilə əlaqədardır. Vurulmuş zərərin bərpası məsuliyyətin sığortalanmasının zəruriliyini doğurur.

15.2. SİĞORTANIN FORMALARI VƏ NÖVLƏRİ

Sığorta iqtisadi münasibətlər sistemi kimi sığorta məsuliyyətinin müxtəlif obyekt və subyektlərini, fəaliyyətin təşkili formalarını əhatə edir. Müxtəlif iqtisadi münasibətləri sahmana salmaq, vahid və qarşılıqlı əlaqəli sistem yaratmaq üçün sığortanı təsnifləşdirmək zəruridir.

Sığortanın təsnifləşdirilməsi sığortanın fəaliyyət dairəsinə, sahələrə, altsahələrə, növlərə və həlqələrə bölgüsünün elmi sistemi deməkdir. Bu da elə yerləşir ki, hər bir sonrakı həlqə əvvəlkinin bir hissəsi olur. Sığortanın təsnifləşdi-

rilməsinin əsasında iki meyar durur: sığortanın təşkilində və obyektlərində olan mövcud fərqlər. Bu bölgüyə uyğun olaraq sığortanın təzahür formasına və obyektinə görə təsnifləşdirilməsi sistemi tətbiq edilir. Daha geniş və konkret mənada təsnifləşdirilmə sığorta edənlərin və onların fəaliyyət dairəsində, sığorta obyektlərində, sığortaçının kateqoriyalarında, sığorta məsuliyyətinin həcmində və sığortanın təzahür formalarında ifadə olunan fərqlər deməkdir. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən sığorta aşağıdakı növləri özündə birləşdirir (sxem 15.1).

Sxem 15.1. Sığortanın növləri.

Müasir mərhələdə sığortanın iki əsas sahəsi - həyat və qeyri-həyat sahələri fərqləndirilir:

Həyat sığortası - sığorta olunanın ölümü, sağlamlığının, iş qabiliyyətinin itirilməsi, qocalığa, yaxud əlilliyə görə tamamilə və ya qismən sağlamlığının itirilməsi halları üçün aparılan sığortadır. Həyat sığortası üzrə müqavilə müddəti bitdikdə və ya sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta məbləği sığorta müqaviləsində müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə sığortaçıya qaytarılır.

Qeyri-həyat sığortası - sığorta hadisəsi baş verdiyi zaman sığorta olunana vurulan zərər ödənilməklə onun məsuliyyəti, əmlakı və mənafeləri ilə bağlı risklərin sığortasıdır. Həyat və qeyri-həyat sığortasının şərtləri və aparılması qaydası qanunvericiliyə uyğun olaraq sığortaçı ilə sığorta olunan arasında bağlanan müqavilədə müəyyən edilir.

Təşkilati xarakterinə görə sığortanın iki forması-könüllü və icbari formaları fərqləndirilir.

Könüllü sığorta icbari sığortadan onunla fərqlənir ki, mülki- hüquqi münasibətlər tərəflərin sığorta şirkəti, fiziki və hüquqi şəxslərin iradəsini bildirməsi əsasında əmələ gəlir və sonralar onlar arasında bağlanan yazılı müqavilə ilə təs-

diq edilir. Hüquqi və ya fiziki şəxslərin bağladıqları müqavilənin təsdiq edilməsini əsaslandırmaq üçün *sığorta polisi* təqdim edilir. Sığortanın bu forması məcburi xarakter daşımır və maliyyə bazarında xidmətin seçilməsi imkanı verir. Könüllü sığorta seçmə xarakteri daşıyır, ona görə ki, heç də bütün subyektlər onda iştirak etmək arzusunda olmur və bir sıra şəxslər üçün hətta məhdud iyyət müəyyən edilə və ya iştirakına qadağa qoyula bilər.

Sığorta obyektini bütün əlamətlərin, o cümlədən sığortanın iqtisadi maraqlarının maddi daşıyıcısıdır. Sığorta fəaliyyətində sığorta sahələri fərqləndirilir. Keçmiş SSPI-də iki sahə: *şəxsi və əmlak* sığortası fərqləndirilirdi. Bazar iqtisadiyyatında sığortanın obyektinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq beş əsas sahəsini ayırmaq lazımdır: şəxsi, əmlak, məsuliyyət, iqtisadi risklər və sosial sığorta. Bu kimi təsnifləşdirmə sığortaya aid olan obyekt və risklərin siyahısı ilə müəyyən edilir.

İcbari sığorta - vətəndaşların sosial maraqlarının və dövlətin maraqlarının təmin edilməsi məqsədilə icbari sığorta qanunları əsasında həyata keçirilən sığorta növüdür. İcbari sığortanın növləri, şərtləri və həyata keçirilməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları ilə müəyyən edilir. Hazırda respublikamızda icbari qaydada 8 sığorta növü həyata keçirilir. Qanunla dövlət qulluqçularının müəyyən kateqoriyalarının həyatının, sağlamlığının və əmlaklarının sığortalanması halları nəzərdə tutula bilər. İcbari dövlət sığortası bu məqsədlərə nazirliklərin və digər icra hakimiyyəti orqanlarının (sığorta etdirən) müvafiq büdcə vəsaitləri hesabına həyata keçirilir.

İcbari sığortaya eyni zamanda aşağıdakılar da daxildir:

- vətəndaşların icbari tibbi sığortası, hava, dəmir yolu, dəniz, daxili su və avtomobil nəqliyyatında bədbəxt hadisələrdən icbari şəxsi sığorta, hərbi qulluqçuların icbari dövlət şəxsi sığortası, Azərbaycan Respublikası dövlət vergi xidməti əməkdaşlarının icbari dövlət şəxsi sığortası, Azərbaycan Respublikası gömrük orqanlarının vəzifəli şəxslərinin, xüsusi təhlükəli şəraitli işçilərin (yanğın dəstələri, mülki-aviasiyanın uçuş heyəti, Fövqəladə Hallar Nazirliyinin xilasediciləri, dəmir yolu nəqliyyatı işçiləri və s.) sığortası, vətəndaşların əmlakının icbari sığortası (ev, bağ evləri, qarajlar, təsərrüfat tikililəri və s.).

Azərbaycan Respublikasının ərazisində sığorta fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması şərtləri ilə sığorta fəaliyyətinin növləri üzrə təsnifatı müəyyən edilmişdir. Sığorta fəaliyyətinin növləri üzrə bu təsnifat Azərbaycan Respublikasının sığorta işində istifadə edilir. Təsnifatda təxminən on beş sığorta fəaliyyəti növü nəzərdə tutulur: bədbəxt hadisələrdən və xəstəlikdən, nəqliyyat vasitələri və digər əmlak sığortası, öhdəliyin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət sığortası, kommersiya risklərinin sığortası və s.

Şərti olaraq bu sığorta növlərini 5 qrupda birləşdirmək olar: vətəndaşların

şəxsi və əmlak sığortası, mülki məsuliyyət sığortası, iqtisadi risklərin sığortası və sosial sığorta sahələri.

1. Şəxsi sığorta. Şəxsi sığorta üzrə müqavilədə sığorta obyektlərinin mümkün sığorta hallarının siyahısı "Sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Qanuna görə şəxsi sığortanın obyektləri sığortalananın və ya sığortalanmış şəxsin həyatı, sağlamlığı, əmək qabiliyyəti və pensiya təminatı ilə əlaqədar əmlak mənafeləri ola bilər.

Şəxsi sığortanın növlərinə həyat sığortası, 15 yaşınadək uşaqların, uşaq evlərində tərbiyə alanlar, doğum hallarına, xəstəliyə və cərrahlik əməliyyatları hallarına və bədbəxt hadisələrdən sığortalanma aiddir.

"Sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, şəxsi sığorta sahəsində bədbəxt hadisələrdən və xəstəlikdən könüllü sığorta üzrə sığortalının ödədiyi sığorta haqları məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərində aid edilir. Bu qərar həyat sığortası müqaviləsi üzrə sığorta haqqını ödəməyə vəsait yönəldən müəssisələri mənfəət vergisi ödəməkdən azad etmiş olur.

2. Əmlak sığortası. Müasir mərhələdə əmlak sığortası getdikcə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əmlak üzrə sığorta obyekti əmlak marağı və əmlakın özü hesab edilir. Qanunvericiliyə əsasən sığorta hüquqi və fiziki şəxslərin əmlakına şamil edilir.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 883,1 maddəsinə əsasən zərərdən sığorta müqaviləsinə görə, bir tərəf (sığortacı) müqavilə ilə şərtləşdirilmiş haqq (sığorta haqqı) müqabilində digər tərəfə (sığortalıya) və sığorta müqaviləsi xeyrinə bağlanmış başqa şəxsə (faydalanan şəxsə) müqavilədə nəzərdə tutulan hadisənin (sığorta hadisəsinin) baş verdiyi təqdirdə həmin hadisə nəticəsində sığortalanmış əmlaka dəymiş zərərin əvəzini, yaxud sığortalının digər əmlak mənafeləri ilə bağlı zərərin əvəzini müqavilə ilə müəyyənləşdirilmiş məbləği ödəməyi (sığorta ödənişi verməyi) öhdəsinə götürür.

Əmlak və əmlak marağı naminə sığorta edilmiş risklər növlərinə görə müxtəlifdir. Əksər hallarda əmlak yanğı, daşqın, zəlzələ, qəza, partlayış və s. kimi hadisələrə məruz qalır. Əmlak sığortası müqaviləsinə görə aşağıdakı əmlak maraqları sığortalana bilər:

- 1) itki (məhv olma), müəyyən əmlakın əksik gəlməsi və zədələnməsi riski;
- 2) digər şəxslərin həyatı, sağlamlığı və ya əmlakına dəyən zərər nəticəsində yaranan öhdəçiliklər üzrə məsuliyyət riski, qanunvericilik ilə nəzərdə tutulmuş hallarda isə müqavilələr üzrə vətəndaşların məsuliyyət riski;
- 3) öz vəzifələrində qanun pozuntularına yol verdiklərinə görə sahibkarlıq fəaliyyətindən yaranan itki riski və ya sahibkardan asılı olmayan səbəblərə görə bu fəaliyyətin şərtlərinin dəyişməsi riski, o cümlədən gözlənilən gəlirin alınması

riski-sahibkarlıq riski.

Əmlak sığortasının ən geniş yayılmış növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

* müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin, vətəndaşların əmlakının yanğın əleyhinə sığortası;

* yüklərin sığortası;

* kənd təsərrüfatı bitkilərinin quraqlıqdan və digər təbii fəlakətdən sığortası, heyvanların tələf olmadan, məcburi kəsmədən sığortası;

* nəqliyyat vasitələrinin yanğından, qaçırılmadan və digər təhlükədən sığortası;

* bank sığortası və digər sığorta.

Sığorta məbləğləri hər bir sığorta obyektinin müqavilənin imzalanma müddəti üçün hesablanmış sığorta məbləği üzrə təyin olunur.

Əmlak sığortasının ən geniş yayılmış növlərindən biri ev əmlaklarının, ev heyvanlarının, arı ailələrinin sığortasıdır. Ev əmlakı sığortası növünə qiymətli metaldan hazırlanan məmulatların sığortası da aiddir.

Hüquqi şəxslərin əmlak sığortası təsərrüfat subyektlərinin növlərinə görə ayrılır: sənaye, kənd təsərrüfatı və tikinti müəssisələri.

Sığorta aşağıdakılara tətbiq olunur;

* binalar, tikililər, bitməmiş əsaslı obyektlər, nəqliyyat vasitələri, maşınlar, avadanlıqlar, inventarlar, maddi-əmtəə qiymətliləri, müəssisə və təşkilatlara məxsus olan digər əmlaklar;

* təşkilatlar tərəfindən yoxlanılmaq, emal, təmir, daşınma və s. üçün komissiyaya qəbul olunan əmlaklar;

* kənd təsərrüfatı heyvanları, xəzli heyvanlar, dovşanlar, ev quşları və arı ailələri;

* kənd təsərrüfatı bitkiləri (təbii biçənəklərdən başqa).

Bəllidir ki, kənd təsərrüfatı daimi şəkildə təbiətin fəlakətli hadisələrinin təsirinə məruz qaldığı üçün onun sığorta olunması geniş şəkildə yayılmışdır. Bura təsərrüfat bitkilərinin, çoxillik əkililərin və eləcə də mal-qaranın ümumi sayının, kənd təsərrüfatının, müəssisə-fermer təsərrüfatının maşın, inventar və avadanlıqlarının və s. sığorta olunması daxildir.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin və uzunömürlü əkililərin sığorta olunması könüllü şəkildə həyata keçirilir. Sığorta etdirən şəxslərin ölkə qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hüquqi-təşkilati forması kimi kənd təsərrüfatı üzrə əmtəə istehsalçıları çıxış edir.

3. Mülki məsuliyyət sığortası zamanı obyekt kimi üçüncü şəxs qarşısında məsuliyyət çıxış edir. Məsuliyyət sığortası sığorta obyektini kimi sığorta etdirən şəxsin fəaliyyəti və ya fəaliyyətsizliyi nəticəsində üçüncü şəxslərə (fiziki və ya

hüquqi) dəyən zərərə görə bu şəxslərə kompensasiya verilməsini təmin edən sığorta sahəsidir. Digər sığorta növlərindən fərqli olaraq məsuliyyət sığortasının vəzifəsini zərər verən potensial şəxslərin iqtisadi maraqlarının sığorta müdafiəsi təşkil edir. Məsuliyyətin sığorta olunması üçüncü şəxslərin sağlamlığına, həm də əmlakına dəyən zərərin mümkünlüyünü nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 923-cü maddəsinə əsasən mülki məsuliyyətin sığorta müqaviləsinə görə sığortaçı sığortalını sığorta dövründə əmələ gəlmiş məsuliyyətlə əlaqədar üçüncü şəxs qarşısında ona həvalə edilən öhdəlikdən azad etməlidir.

Bu sığorta növündə sərnişinlərin həyat məsuliyyəti, hava, dəniz və çay daşıma- larında onların yüklərinin qorunması sığortası da çox maraqlıdır. Sığorta əm- lakın məhvi və zədələnməsi hallarında və yaxud fiziki şəxslərə bədbəxt hadisələr üz verdiyinə görə zərərçəkənə pul konsepsiyası ödənilməsinə nəzərdə tutur.

4. İqtisadi risklərin sığortası. Sığortanın bu növünün mahiyyəti sığorta hesa- bına sahibkar bağlaşmalarının həyata keçirilməsi riskinin azaldılmasından iba- rətdir. Burada ən geniş yayılmış sığorta növü bank krediti riskidir. Kredit riskinin obyektini bank ssudası, öhdəlik və zəminlik, investisiya kreditidir (kapital qoyu- luşunun kreditləşdirilməsi). Kredit geri qaytarılmadıqda kredit təşkilatı (kreditor) kreditinin məbləğini tam və qismən kompensasiya edən sığorta ödənişi alır.

Sığorta obyektini kimi tərəflərin birinin (kontragentin) öz öhdəliyini pozması nəticəsində mümkün zərər hallarında kommersiya əməliyyatları (müqavilə, saziş və s.) çıxış edə bilər. Bu halda gözlənilən gəlirlərin əldə edilməməsi kommer- siya əməliyyatının predmeti olmaqla, əmlakın zədələnməsi və məhvi aiddir.

Kommersiya riski idxal-ixrac yüklərinin, habelə daşıyıcı vasitələrinin (gəmi, təyyarə və s.), xaricdə təşkil edilmiş beynəlxalq ticarət-sənaye sərəgilərinin sı- ğortasını özünə daxil edən xarici iqtisadi risklərin sığortası ilə əlaqədardır.

Azərbaycanda sığorta haqları üzrə sığortanın strukturunu xarakterizə edən məlumatlar cədvəl 15.1-də verilmişdir.

Cədvəl 15.1

Sığorta haqları üzrə sığortanın strukturunu, %-lə

	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Cəmi	100	100	100	100	100	100
Könüllü sığorta növləri	84.0	93.1	73.3	72.2	70.4	60.2
o cümlədən:	12.3	15.4	20.6	20.8	20,3	22,5
şəxsi sığorta						
əmlak sığortası	56.0	60.7	39.7	47.6	46.2	37.7
mülki məsuliyyət sığortası	15.7	16.5	13.0	3.8	3.9	-
icbari sığorta	16.0	6.9	26.7	27.8	29.6	39.8

Cədvəl 15.1-dən göründüyü kimi, könüllü sığortanın xüsusi çəkisi 2000-2011-ci illərdə 84,0%-dən 60,2%-ə enmiş, icbari sığortanın xüsusi çəkisi isə müvafiq olaraq 16,0%-dən 39,8%-dək yüksəlmişdir.

Bütün sığortada könüllü sığortanın xüsusi çəkisinin azalmasına baxmayaraq şəxsi sığortanın xüsusi çəkisi artmış (12,3%-dən 22,5%-ə), əmlak sığortasının (56,0%-dən 37,7%-ə), mülki məsuliyyət sığortasının payı isə (15,7%-dən 3,9%-ə) azalmışdır. Bu isə bir sıra amillərlə izah olunur ki, onların da içərisində əhalinin xeyli hissəsində sığorta yolu ilə özlərinin əmlak maraqlarını qorumaq tələbinin azalmasını qeyd etmək olar.

5. Sosial sığortada obyekt kimi vətəndaşların gəlir səviyyəsi çıxış edir. Onun tərkibinə müavinətləri, pensiya və güzəşt kimi alt sahələr daxil olur. Sosial sığortanın təşkili ümumilik, universallıq, komplekslilik, özünüödəmə və özünüidarəetmə prinsipinə əsaslanır.

Sığorta bağlaşmalarının aparılmasının növbəliyindən asılı olaraq **ilkin** və **təkrar sığortalama** fərqləndirilir. İlk sığortalama nəzərdə tutur ki, sığorta bağlaşması sığorta olunanla yerinə və zamanına görə müstəqil fəaliyyət göstərən birinci sığortaçı arasında bağlanılır. Təkrar sığortada bağlaşma bir neçə sığortaçı arasında baş verir ki, onlardan biri razılaşdırılmış şərtlər ilə sığortalı qarşısında qəbul edilmiş öhdəliyin bir hissəsini digər sığortaçıya verir. Bu halda təkrar sığortaçılar sığortalı ilə hüquqi münasibətlərə daxil olmur.

15.3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SİĞORTANIN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycanda sığorta öz inkişafında üç əsas mərhələdən keçmişdir: 1917-ci il Oktyabr inqilabından əvvəlki, inqilabdan sonrakı (1917-1990-cı illər) və 1990-cı ildən başlayan müasir dövr.

Azərbaycanda sığorta işinin təşkilinə hələ XIX əsrin ortalarından başlanılmışdır. Daha dəqiq desək, ölkəmizdə sığorta işinin təşkili və inkişafı xarici investisiyaların neft sənayesinə cəlb edilməsi və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Əsrin sonunda ilk neft və gəmiçilik şirkətləri yaradılır. Sənayeçilərin qarşılıqlı sığortası, yanğından mühafizə sığortası, vətəndaşların şəxsi əmlaklarının sığortası geniş yayılmağa başlayır. Sığorta işi səhmdar və birgə sığorta cəmiyyətləri tərəfindən təşkil edilərək həyata keçirilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda xarici ölkələrin sığorta şirkətlərinin filialları fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycanda əsasən dəniz gəmilərinin sığorta edilməsi üzrə ixtisaslaşmış ingilis şirkəti "Lloyd"un filialları, habelə "Rus Lloyd"un və Almaniyadan olan

İngilis şirkətinin iki nümayəndəliyi, Rusiya və İranın sərhəd limanlarına qədər daşınan yüklərin sığortası ilə məşğul olan “Repman və Rust” ticarət evi ilə təqdim edilən “Şimali Alman Lloyd”u, həmçinin gəmilərin və yüklərin sığortasını aparan “Alman, Livantiya xətti” cəmiyyəti fəaliyyət göstərməyə başlayırlar.

Sahibkarlıq növlərindən biri olan sığorta işi Bakıda inqilabdan qabaq inkişaf etmiş sahələrdən biri idi. Artıq 1910-cu ildə Bakı şəhərində 18 sığorta cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi (məsələn, “Bakı birgə kredit cəmiyyəti”, “Xəzər dənizi”, “Nyu-York”, “Kömək”, “Rus Lloyd”u, “Salamandra”, “Lövbər” və s.). Ən iri sığorta təşkilatı “Rus sığorta cəmiyyəti” sayılırdı. Bakıda onun iki agentliyi fəaliyyət göstərirdi. İnqilaba qədər Bakıda sığorta işinin əsas hissəsini Xəzər dənizində üzən gəmilərin sığortası təşkil edirdi. Bakı vasitəsilə praktiki olaraq bütün Rus-İran dəniz ticarəti həyata keçirilirdi.

Rusiyanın şirkətləri də ölkəmizdə sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olurdu. Belə ki, 1912-ci ildə Bakıda 30 sığorta cəmiyyəti və agentliyi fəaliyyət göstərmişdir. Məhz bu dövrdə ingilis, alman şirkətləri və başqa böyük şirkətlərin fəaliyyəti, habelə bir sıra Rusiya sığorta təşkilatları fəaliyyətə başlamışdır.

Məlumdur ki, keçmiş SSRİ-də sığortanın təşkilatı əsasları qəti olaraq 1925-ci ildə müəyyənləşmişdir. SSRİ-nin MİK və XKS-nin 18 oktyabr 1925-ci il tarixli qərarına əsasən sığorta dövlət inhisarına alınmışdır. Bu dövrdə əhəliyyətli göstərilən sığorta məhdud dairədə, daha doğrusu, dövlət sosial təminat sisteminə əlavə kimi fəaliyyət göstərirdi. O, kooperativ təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Sığorta əməliyyatlarına Dövlət Sığortası Baş İdarəsi vasitəsilə nəzarət edilirdi.

Kooperativ sığortası Sentrsoyuzun istehlak kooperasiyası seksiyası vasitəsilə həyata keçirilirdi. 1931-ci ildə onun sığorta əməliyyatı aparmağı dayandırıldı. Bu dövrdən başlayaraq bütün sığorta əməliyyatları Dövlət Sığortasında cəmlənmiş oldu. 80-ci illərin axırlarınadək ölkədə sığorta üzrə əməliyyatları iki dövlət sığorta təşkilatı-SSRİ-nin Dövlət sığorta Təşkilatı və Xarici sığortaçılarla əməliyyatlar üzrə Dövlət Sığorta Təşkilatı həyata keçirirdi.

1988-ci ilin SSRİ-də “Kooperasiya haqqında” qəbul edilmiş Qanuna əsasən kooperativlərə və onların ittifaqlarına kooperativ sığorta təşkilatları yaratmağa, sığortanın qaydası, növləri və şərtlərini müəyyən etməyə icazə verildi. Ölkədə kommərsiya sığorta təşkilatları və səhmdar cəmiyyətləri yaradılmağa başladı. Bu qanunla ölkədə sığorta bazarının yaranmasının əsası qoyulmuş oldu.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda sığorta işinin inkişafında müəyyən rol oynamış və onun sosial-iqtisadi inkişafına təkan vermiş Azərbaycan SSR Dövlət Sığortası Baş İdarəsi və SSRİ-nin Xarici Dövlət Sığorta Təşkilatlarının

Bakı şöbəsi fəaliyyət göstərirdi.

1991-ci ilin axırınadək respublikada sığorta işi iki sığorta təşkilatının - Azərbaycan Respublikası Dövlət Sığorta Şirkətinin və SSRİ-nin Xarici Dövlət Sığorta Təşkilatının Bakı şəhərindəki şöbəsinin inhisarı altında idi.

Ölkəmizdə sığorta işi 1990-cı ildən sonra müstəqil inkişaf etməyə başladı. 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Sığorta Nəzarəti yaradıldı. Bu təşkilatın vəzifəsi ölkəmizdə sığorta xidmətləri bazarının inkişafının tənzimlənməsi, sığortaçıların, sığortalıların və dövlət mənafeyinin müdafiəsi, metodiki rəhbərliyin həyata keçirilməsi, müvafiq normativ-hüquqi sənədlərin hazırlanması və s. olmuşdur.

Ölkə tarixində ilk dəfə olaraq 1993-cü ilin yanvar ayında "Sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Bu qanun ölkədə sığortanın yeni hüquqi əsasını qoymuş oldu və sığorta işinin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar açdı. Bununla bərabər, respublikada sığorta bazarının yaradılması müddəaları işlənmiş, sığorta işinin inkişafına təkan verən 30-dan çox müxtəlif normativ-hüquqi sənədlər hazırlandı ki, bu da sığorta xidmətləri həcmnin artırılmasına, sığorta təşkilatlarının maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə xeyli təkan vermiş oldu.

Bundan başqa, 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikası Sığorta Cəmiyyətləri İttifaqı yaradıldı. İttifaqın məqsədi ölkənin sığorta təşkilatlarının səylərini birləşdirmək, sığorta bazarının inkişafına kömək etmək, onların fəaliyyətlərini əlaqələndirmək, dövlət, beynəlxalq və digər təşkilatlarla münasibətlərdə öz üzvlərinin mənafeyini müdafiə etməkdir.

Sığortaçılar İttifaqı Dövlət Sığorta Nəzarəti ilə birlikdə ölkədə sığorta qanunvericiliyini tənzimləyən hüquqi sənədlərin hazırlanmasında müəyyən işlər görmüşdür.

Belə ki, 1996-cı ildə sığortaya aid bir neçə qanun: "Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında", 1997-ci ildə "Hərbi qulluqçuların dövlət icbari şəxsi sığortası haqqında", "Məhkəmə və hakimlər haqqında", "Yanğın təhlükəsizliyi", "Əhalinin səhhətinin mühafizəsi haqqında", "Rabitə haqqında" qanunlar, "Azərbaycan Respublikası Gömrükxanası haqqında məcəllə" qəbul edilmişdir. Dövlət sığorta kommersiya şirkəti ilə yanaşı özəl sığorta şirkətlərinin sayı artmağa başladı.

Hazırda sığorta bazarı Azərbaycanda özünün inkişaf mərhələsindədir. Sığorta şirkətləri 40-dan çox icbari və könüllü sığorta növlərini təklif edir. Lakin bu hələ kifayət deyildir. Müqayisə üçün deyək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə 300-dən çox müxtəlif növ sığorta xidməti göstərilir.

Bunu göstərmək kifayətdir ki, 1999-cu ilin 1 yanvarına Azərbaycanda 62 sığorta təşkilatı, o cümlədən 53 milli, 9 birgə sığortaçı fəaliyyət göstərirdi. Yaradılmış bir çox kommərsiya sığorta təşkilatları sığorta olunanların (əhali, müəssisələr) etimadını qazana bilmədiklərinə görə onların bir hissəsi (33-ü) müflisləşmiş və öz fəaliyyətini dayandırmışdır. 2013-cü ilin əvvəlinə Azərbaycanda qeydiyyatdan keçmiş 29 sığorta təşkilatı fəaliyyət göstərmişdir, onlardan 24-ü (89,6%) milli sığortaçılar, 5-i (17,4%) birgə sığortaçılar (Azərbaycan-İngiltərə-2, Azərbaycan-Türkiyə-1, Azərbaycan-ABŞ-1, Azərbaycan-İspaniya-1), biri isə (3,4%) "Azərsığorta" Dövlət Kommərsiya şirkətidir. Hazırda ölkəmizdə 5 broker kontorı fəaliyyət göstərir.

Bundan başqa, hazırda Azərbaycanda sığorta və təkrar sığorta müqavilələrinin bağlanması vasitəçilik fəaliyyəti ilə 3 yerli, 3 xarici investisiyalı (ABŞ və İngiltərə kapitalının iştirakı ilə) sığorta broker təşkilatı da fəaliyyət göstərir.

Sığorta şirkətlərinin 1 yanvar 2013-cü il tarixə ödənilmiş nizamnamə kapitalının həcmi 294 mln. manat, o cümlədən xarici investisiyalı birgə sığorta şirkətlərinin nizamnamə kapitalı 17,4 mln. manat və ya respublika üzrə nizamnamə kapitalının 6,9%-ini təşkil edir. Azərbaycan sığorta şirkətlərinin nizamnamə kapitalında xarici investorların iştirak payı isə 10,9 mln. manat və ya 4,3%-ə bərabərdir. Milli sığorta bazarının fəaliyyət göstərən yerli sığorta təşkilatları üzrə cəmi nizamnamə kapitalı 209,5 mln. manat təşkil edir.

2010-cu ilin yanvar ayının 1-dən etibarən milli sığortaçıların (24 şirkətin) nizamnamə kapitalı 1,0 mln. manata qədər, 6 şirkətin isə 1,0 mln. manatdan yuxarı (5 şirkətininki 1,0 mln. manatdan 2,0 mln. manata qədər və 1 şirkətininki 2,0 mln. manatdan artıqdır) təşkil edir. Təkrar sığortaçılar üçün bu məbləğ 600 min manat təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında 2012-ci ildə sığorta xidmətlərindən daxil olan sığorta haqları 370,1 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 4,4 dəfə çoxdur. Sığorta haqlarının 60,2%-i (223,0 mln. manatı) könüllü sığortalar, 39,8%-i (147 mln. manatı) icbari sığortalar üzrə daxil olmuşdur.

2012-ci ildə ÜDM-də sığorta mükafatının (haqlarının) payı 2000-ci ildəki 0,33% -dən 0,61%-ə, əhalinin hər bir nəfərinə düşən sığorta mükafatı (haqqı) məbləği isə müvafiq olaraq 1,93 manatdan 39,6 manata çatmışdır.

Sığorta şirkətləri tərəfindən təbii fəlakət, qəza, bədbəxt hadisə və s. ilə əlaqədar verilən sığorta ödənişləri 2000-ci ildə 4,5 mln. manatdan 2012-ci ildə 106,0 mln. manatadək yüksəlmiş və ya 23,6 dəfə artmışdır.

Son dövrlərdə təkrar sığortanın tətbiqi və inkişafı, Avropa İqtisadi İttifaqına inteqrasiya məsələləri və s. qüvvədə olan qanunun dəyişdirilməsini tələb edirdi.

Bu zərurətə uyğun olaraq 2007-ci ilin 27 dekabrında Azərbaycan Respublika-

sının "Sığorta haqqında" yeni qanunu qəbul edilərək hüquqi qüvvəyə mindi. Respublikada sığorta işinin dünya standartlarına uyğun inkişaf etdirilməsi, sığorta münasibətlərinin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsinin hüquqi bazasını yaratmış olan bu qanun sığorta işinin inkişafı və həyata keçirilməsini, sığortalıların hüquq və mənafelərinin müdafiə edilməsini, sığortaçıların maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsini, sığorta müqavilələrindən irəli gələn münasibətlərin tənzimlənməsini, sığorta sahəsində müvafiq dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq sığorta təşkilatları öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün lisenziya almalıdır.

Respublikada müstəqillik əldə edilənədək müəssisə və təşkilatlar bütövlükdə dövlət mülkiyyətində olduğu üçün onlara məxsus əmlakın dövlət tərəfindən sığortalanması həyata keçirilmişdir. Belə ki, dövlət mülkiyyətində olan müəssisə, idarə və təşkilatlara məxsus əmlakın icbari qaydada sığortalanması 1992-ci ildən 1999-cu ilədək dövlətin qəbul etdiyi müvafiq qərara əsasən dövlət tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Eyni zamanda vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olan tikintilərinin də icbari qaydada sığortalanması həyata keçirilmişdir. Lakin 1991-ci ildən sığorta bazarının ilk təməlinin qoyulması və 1993-cü ildə "Sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi Dövlət Sığorta orqanı ilə yanaşı özəl sığorta təşkilatlarının yaranmasına təkan verdi. Özəl sığorta təşkilatlarının yaranması dövlət sığorta orqanı ilə rəqabətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq dövlət sığortası sferası əhəmiyyətli dərəcədə daralmışdır. Lakin dövlət sığortasının fəaliyyəti və gələcək inkişafı zərurət olaraq qalır.

Azərbaycanda sığorta əməliyyatları aparmağa lisenziya alan ən iri sığorta təşkilatı "Azərsığorta"-dır (Dövlət Kommersiya Sığorta Şirkəti).

"Azərsığorta"- qədim və tam etibarlı dövlət sığorta şirkətidir və onun bütün respublikada filialları mövcuddur.

Dövlət sığorta təşkilatları hüquqi şəxs statusuna malikdir, öz fəaliyyətində nisbətən müstəqildir, təsərrüfat hesabı prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir. Onlar gəlir və xərclər üzrə maliyyə planını sərbəst tərtib etməklə, ştat siyahısını və göstəricilərini təsdiq edirlər.

Səhmdar və özəl sığorta şirkətləri bir qayda olaraq nizamnamə kapitalı və sığorta xidmətinin həcminə görə xeyli kiçikdir.

Sığorta müqaviləsi yazılı formada bağlanılmalıdır. Yazılı formaya əməl edilməməsi sığorta müqaviləsinin etibarsızlığı ilə (icbari dövlət sığortası müqaviləsi istisna olmaqla) nəticələnir (Azərbaycan Respublikasının Mülki

Məcəlləsi, maddə 885).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq olaraq, habelə tərəflərin razılığı ilə müqavilədə başqa şərtlər də göstərilə bilər.

Sığorta müqaviləsinin bağlanması üçün sığortalı müqavilə bağlamaq niyyəti barəsində sığortaçıya yazılı təklif verir, yaxud niyyətini şifahi formada bildirir. Müqavilə ilə və ya qanunla başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, sığorta müqaviləsi müqavilənin bağlandığı gün qüvvəyə minir.

Sığorta müqaviləsi - bu sənədin tərtibi və yaxud sığortaçının sığortalıya onun yazılı ərizəsi və ya şifahi müraciəti əsasında sığortaçı tərəfindən imzalanmış sığorta polisi (şəhadətnamə, sertifikat, qəbz) təqdim etmək yolu ilə bağlana bilər. Sonuncu halda sığortalının sığortaçının təklif etdiyi şərtlər əsasında müqavilənin bağlanmasına sığortalının razılığı sığortaçıdan alınmış polislə birlikdə (sertifikat, qəbz) təsdiq edilir. Sığortaçı müqavilənin sığorta polisinə standart formasını tətbiq etməyə hüququ vardır.

Əmlak sığortası müqaviləsi bağlanan zaman sığortalı ilə sığortaçı arasında sığorta obyektini müəyyən əmlak, baş verəcək sığorta hadisəsinin xarakteri, sığorta məbləğinin miqdarı, müqavilənin fəaliyyət müddəti haqqındakı məsələlər üzrə razılığa nail olunmalıdır.

Şəxsi sığorta müqaviləsi bağlanılarkən sığortalı ilə sığortaçı arasında: 1) sığortalanan şəxs haqqında; 2) sığortalanan şəxsin həyatında baş verəcək hadisənin xarakteri haqqında; 3) sığorta məbləğinin miqdarı haqqında; 4) sığorta müqaviləsinin fəaliyyət müddəti haqqında razılığa nail olunmalıdır.

Sığorta müqaviləsi bağlanan şərait müvafiq sığorta növünün qəbul və təsdiq edilmiş standart qaydalarında müəyyən edilə bilər.

15.4. SİĞORTA TƏŞKİLATININ MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ

Sığorta təşkilatının maliyyə sabitliyinin əsasını onun ödənilmiş nizamnamə kapitalının zəruri miqdarı, xüsusi təminatı, ödəmə qabiliyyətini təmin edən normativlər, sığorta ehtiyatları, gəlir və mənfəəti, habelə təkrar sığorta sistemi təşkil edir.

Sığortaçının maliyyə sabitliyinin əsası onun yarandığı vaxtdan qurulur.

Sığortaçının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində isə onun xüsusi vəsaiti böyük rol oynayır. Sığortaçının xüsusi vəsaitinin əsas hissəsini isə nizamnamə kapitalı təşkil edir.

“Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən sığortaçının və təkrar sığortaçının nizamnamə kapitalının minimum məbləği Azərbaycan

Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Sığortaçı nizamnamə kapitalını dövlət qeydiyyatına alınmazdan əvvəl tamamilə ödəməlidir.

“Sığorta haqqında” Qanunun 8-ci maddəsi nizamnamə kapitalı ilə əlaqədar aşağıdakı tələbləri müəyyən edir:

- sığortaçının nizamnamə kapitalını formalaşdırmaq üçün kredit şəklində cəlb olunmuş pul vəsaitindən, habelə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, dövlət və bələdiyyə büdcələrinin, büdcədən kənar fondların pul vəsaitlərindən və dövlət hakimiyyəti orqanlarının sərəncamında olan digər vəsaitdən istifadə edilə bilməz;

- nizamnamə kapitalına pay şəklində qoyulan əmlakın və ya əmlak hüquqlarının dəyərinin nizamnamə kapitalına nisbəti 25%-dən çox ola bilməz;

- sığortaçının pul şəklində ödənilmiş nizamnamə kapitalı beynəlxalq kredit reytinglərindən, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının (Nazirlər Kabineti) göstərdiyi reytingdən aşağı olmayan məbləğdə banklarda tam həcmdə saxlanıla bilər;

- nizamnamə kapitalına qoyulan əmlak qiymətinin bazar qiymətinə uyğunluğuna müvafiq icra hakimiyyəti orqanı nəzarət edir;

- qanunvericilikdə daha yuxarı faiz nəzərdə tutulmayıbsa, sığortaçının bilavasitə və ya dolayısı ilə hər hansı hüquqi şəxsin nizamnamə kapitalında iştirakı sığortaçının öz vəsaitinin 20%-dən artıq ola bilməz.

Azərbaycanın sığorta bazarının dünya sığorta sisteminə qovuşması prosesinin sürətləndirilməsi, sığortaçıların maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyətinin təmin edilməsi, o cümlədən sığorta və təkrar sığorta bazarının inkişafına nail olunmasının təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Sığortaçıların və təkrar sığortaçıların nizamnamə kapitalının minimum məbləğinin müəyyən edilməsi haqqında” 2004-cü il 09 aprel tarixli 39 nömrəli qərarı qəbul edilmişdir. Qeyd olunan qərarın tələbinə uyğun olaraq respublikada fəaliyyət göstərən sığorta təşkilatlarının nizamnamə kapitalının minimum məbləği 01.01.2012-ci il tarixdən başlayaraq 5,0 mln. manata, təkrar sığortaçılar üçün isə 10,0 mln. manata çatdırılmışdır. Etiraf edək ki, nizamnamə kapitalının yüksək olması hər sığorta müqaviləsinə görə öz üzərlərində saxlanılan risk məbləğini artırmaqla, həmçinin təkrar sığortaya daha çox risk qəbul etməyə imkan yaradır.

Mövcud qanunvericilik sığorta şirkətinin yaranması zamanı həm milli, həm də xarici kapitalın cəlb edilməsinə şərait yaradır. “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 23.1 maddəsinə əsasən sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalında xarici kapitalın iştirak payı 49%-dən artıq ola bilməz.

Ölkəmizin sığorta təcrübəsində sığorta təşkilatları səhmdar cəmiyyətləri və

məhdud məsuliyyətli cəmiyyət formasında yaradılır. Bəllidir ki, səhmdar cəmiyyəti qapalı və açıq səhmdar cəmiyyəti formasında olur.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sığorta biznesinə kapitalın cəlb edilməsinin daha geniş yayılmış forması açıq səhmdar cəmiyyətidir. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının səhmləşdirmə mexanizmi səhmdarlar tərəfindən səhmlərin buraxılması və ödənilməsi vasitəsilə yaradılır. Nizamnamə kapitalını artırmaq üçün səhmdar cəmiyyəti səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə səhmlərin nominal dəyərini artırmaq və ya əlavə səhm buraxmaq yolu ilə səhmdar kapitalını artırmaq hüququna malikdir.

Səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə səhmlərin nominal dəyərini və ya onların ümumi sayını azaltmaq üçün səhmlərin bir hissəsini buraxmaq yolu ilə nizamnamə kapitalını azaltmaq hüququ vardır. Bu halda müəyyən kateqoriyalı səhmdarların mənafeləri pozulmamalıdır. Ayrı-ayrı kateqoriyalı səhmləri saxlayanlar öz iclaslarında nizamnamə kapitalının nəzərdə tutulmuş azalmasına öz razılığını bildirməlidir. Nizamnamə kapitalının azaldılması kreditörün əmlak mənafeyinə toxunduğuna görə onlar xəbərdar edilməlidir.

Sığortaçının qanunvericiliyə uyğun miqdarda xüsusi təminatının yaradılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, xüsusi təminat sığortaçının ləğv edilməsi və ya ödəmə qabiliyyəti olmaması halında ilk növbədə sığortalılar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün yaradılır və sığortalı bütün hallarda təminat alır. Sığortaçının maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq sığortalının baş verə biləcək sığorta hadisəsi zamanı sığorta ödənişinin və ya ləğv edilmiş sığorta müqaviləsi üzrə sığorta haqlarının geri alınması təmin edilir.

“Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən qeyri-həyat, habelə həyat sığortasına aid edilən xəstəlik və fərdi qəza sığortası sahəsində təkrar sığortaya hesablanmış sığorta haqları çıxılmaqla daxil olmuş sığorta haqları onların 10%-dən az olmamaq şərti ilə Maliyyə Nazirliyinin müəyyən etdiyi minimum faiz (10%) miqdarında xüsusi təminat kimi saxlanılır.

Yeni təsis edilmiş sığortaçılar üçün göstərilən xüsusi təminat sığortaçının ödənilmiş nizamnamə kapitalının 10%-i miqdarında müəyyən edilir.

Sığortanın xüsusi təminatı bütün hallarda ödənilmiş nizamnamə kapitalının 10%-dən az ola bilməz.

“Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 41.1. maddəsinə əsasən sığortaçılar xüsusi təminat kimi saxlanılan vəsaitə və daşınar əmlaka Maliyyə Nazirliyinin icazəsi olmadan sərəncam verə bilməz. Sığortaçılar tərəfindən xüsusi təminat kimi saxlanılan pul vəsaitləri, daşınan və ya daşınmaz əmlak barədə məlumatlara təsdiqedicə sənədlər əsasında nəzarət edilir.

“Sığorta haqqında” Qanuna müvafiq olaraq “öz fəaliyyətinin sabitliyini təmin etmək üçün sığortaçılar... sığorta haqlarından sığorta ehtiyatları yaradırlar”.

Sığorta ehtiyatları sığortaçılar tərəfindən sığortanın hər bir növü üzrə ayrılıqda yaradılır.

Sığortaçılar tərəfindən yaradılmış ehtiyat fondu dövlət və yerli büdcəyə götürülə bilməz.

Sığorta fəaliyyətindən gəlirlər - sığorta və təkrar sığorta üzrə müqavilələrdən, sığorta fəaliyyəti ilə bağlı digər fəaliyyət növlərindən daxilolmalar əldə edilən sığorta ödənişləri (mükafat) məbləğini ifadə edir.

Mənfəət - sığorta təşkilatının fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edən başlıca maliyyə göstəricisidir. Sığorta təşkilatlarının mənfəəti müəyyən müddət ərzində əldə edilmiş gəlirlər ilə aparılmış xərclər arasında fərq kimi müəyyən edilir. Sığorta təşkilatlarının gəlir və xərclərinin tərkibi və strukturu maliyyə nəticələri və onların istifadəsi haqqında hesabatda əks olunur.

Beləliklə, sığorta təşkilatlarının maliyyə sabitliyi son nəticədə nizamnamə kapitalının miqdarı, sığorta haqlarının daxil olması həcmi və sığorta fəaliyyətindən əldə olunan mənfəətin məbləği ilə müəyyən edilir.

Vergilər ödənildikdən sonra yerdə qalan və sığortaçıların sərəncamına keçən mənfəətdən onlar öz fəaliyyətlərini təmin etmək üçün zəruri olan pul fondları yarada bilirlər.

Sığorta təşkilatlarının nizamnamə kapitalının miqdarı, balans mənfəəti və digər maliyyə göstəricilərinin dinamikasını cədvəl 15.2.-də göstərilən məlumatlardan görmək olar.

Sığorta təşkilatları sığorta ehtiyatlarını və digər vəsaitlərini aşağıdakı istiqamətdə yerləşdirmək və investisiya etmək hüququna malikdir: dövlət və qeyri-dövlət qiymətli kağızları, xarici valyutanı satın almaq, bank və digər kredit təşkilatlarındakı depozit hesablarda yerləşdirmək, daşınmaz əmlak və torpaq sahələri satın almaq, cari sığorta ödənişlərinin verilməsi üçün bankdakı hesablaşma hesabında yerləşdirmək və s.

Sığorta təşkilatlarına yuxarıda göstərilən tələblərdən başqa sığortaçılar ödəniş qabiliyyətliliyini təmin etmək üçün aktivlərlə onlar tərəfindən qəbul edilmiş öhdəliklər arasında normativ nisbətlərə əməl etməyə borcludurlar. Bu nisbətlərin hesablanması metodikası və onların normativ miqdarı Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Xüsusi vəsaiti və sığorta ehtiyatları hesabına yerinə yetirilməsi imkanlarından artıq həcmdə öhdəlik qəbul edən sığorta təşkilatları qəbul edilmiş öhdəliyin icrası riskini təkrar sığortaçılarda sığortalamağa borcludur.

Azərbaycan Respublikasında sığortaçıların sayı və maliyyə göstəriciləri haqqında məlumatlar (min manat)

Göstəricilərin adı	2005	2009	2010	2011	2012
Fəaliyyət göstərən sığortaçılar, ədəd	29	29	29	29	29
Sığorta müqavilələrinin sayı, min ədəd	796,3	1316,7	1051,8	1417,6	1858,4
Nizamnamə kapitalı	32312,5	105256,9	172091,3	253124,0	294057,2
Sığorta haqları (mükafatlar)	82560,0	186075,4	176423,6	237894,0	370113,0
Sığorta ödənişləri	19110,0	68352,3	66023,6	71869,0	105982,4

“Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 53-cü maddəsinə əsasən sığorta təşkilatları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və vaxtda auditor tərəfindən təsdiqlənmiş illik maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barədə hesabatı müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim etməyə və mətbuatda dərc etməyə borcludur.

15.5. SIĞORTA FƏALİYYƏTİNƏ DÖVLƏT NƏZARƏTİ

Sığorta nəzarətinin məqsədi və formaları “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda müəyyən edilmişdir. Sığorta fəaliyyətinə dövlət nəzarəti sığorta haqqında qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməsi, sığorta xidmətlərinin səmərəli inkişaf etdirilməsi, sığortalıların, sığortaçıların, digər maraqlı tərəflərin və dövlətin hüquq və mənafelərinin müdafiə edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisində sığorta fəaliyyətinə nəzarət Maliyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. 2001-ci ilədək sığorta fəaliyyətinə dövlət nəzarətini 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında yaradılmış Dövlət Sığorta Nəzarəti həyata keçirirdi.

Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlarla əlaqədar olaraq ölkə Prezidentinin müvafiq fərmanı ilə sığorta fəaliyyətinə dövlət nəzarəti funksiyası 2001-ci ilin aprel ayından Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Bu məqsədlə Maliyyə Nazirliyinin tərkibində Dövlət Sığorta Nəzarəti Şöbəsi yaradılmışdır.

Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Şöbəsinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- sığorta fəaliyyətinin göstərilməsi üçün xüsusi razılıq (lisenziya) vermək;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq sığortaçıların, o cümlədən təkrar sığortaçıların, onların filiallarının, brokerlərin və sığorta bazarının digər peşəkar iştirakçılarının uçotunu aparmaq;
- sığortaçıların sığorta haqları və tariflərinin əsaslandırılmasına, maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına nəzarət etmək;
- qanunla müəyyən edilmiş qaydada sığortaçıların sığorta ehtiyatlarının və fondlarının yaradılmasına və yerləşdirilməsinə nəzarət etmək;
- sığortaçıların reyestrini aparmaq;
- sığorta fəaliyyəti ilə əlaqədar qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyət dairəsində normativ aktlar və metodiki sənədləri hazırlayıb təsdiq etmək;
- sığorta təcrübəsini ümumiləşdirmək, sığorta fəaliyyətinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər hazırlamaq.

Sığorta nəzarəti sahəsində müvafiq Dövlət Sığorta Nəzarəti Şöbəsinin hüquqları aşağıdakılardır:

- ✓ sığortaçılardan, brokerlərdən və sığorta bazarının digər peşəkar iştirakçılardan onların fəaliyyəti haqqında məlumat və maliyyə vəziyyəti barədə hesabatlar almaq;

- ✓ bu məlumatın və hesabatların düzgünlüyünü yoxlamaq, onların fəaliyyəti və maliyyə əməliyyatları barədə banklara, digər kredit idarələrinə və müəssisələrinə müraciət etmək;

- ✓ sığortaçıların, brokerlərin və sığorta bazarının digər peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətində qanunvericiliyin tələblərinin pozulması aşkar edildikdə pozuntuların aradan qaldırılması üçün təqdimatlar vermək, təqdimatlar yerinə yetirilmədikdə sığortaçılara və brokerlərə verilmiş razılığın qüvvəsini müvəqqəti dayandırmaq, onu məhdudlaşdırmaq və geri almaq, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda inzibati tənbeh tətbiq etmək;

- ✓ sığortaçılar və brokerlər tərəfindən sığorta qanunvericiliyi dəfələrlə pozulduqda onların ləğv edilməsi barədə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada müvafiq məhkəmədə iddia qaldırmaq;

- ✓ sığortaçıların ödəmə qabiliyyətinin olmaması ilə əlaqədar onların iflas elan edilməsi barədə baxılmaq üçün məhkəməyə müraciət etmək.

Sığortaçının maliyyə sabitliyinin xüsusi təminat normativləri gözlənilmədikdə, yaxud onun müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və ya maliyyə vəziyyətinin sığortaçıların hüquq və mənafələrinə təhlükəli olan dərəcədə pisləşməsi sübut edildikdə, nəzarət orqanı müəyyən vaxt verərək həmin sığortaçıdan aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edə bilər:

- öz vəsaitinin (kapitalının) artırılmasını, (və ya) mənfəətin dividend şəklində

bölüşdürülməsinin dayandırılmasını;

■ risklərin (öhdəliklərin) təkrar sığortaya verilməsini və saxlama paylarının miqdarının dəyişdirilməsini;

■ yaranmış vəziyyət ilə əlaqədar ümumi yığıncağın çağırılmasını və müvafiq qərar qəbul edilməsini;

■ maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşması istiqamətində digər tədbirləri.

Sığorta sahəsində inhisar fəaliyyətinin və haqsız rəqabətin qarşısının alınması, məhdudlaşdırılması və aradan qaldırılması qanunvericiliyə uyğun olaraq müvafiq nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Sığorta təşkilatı fəaliyyətə başlamaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) almalıdır. Sığorta fəaliyyəti göstərmək üçün xüsusi razılıq verilməsinin ümumi qaydası "Sığorta hıqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsində müəyyən edilmişdir.

Sığorta təşkilatlarına sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lisenziya Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən verilir.

Lisenziya könüllü və icbari şəxsi sığortanın, əmlak sığortasının, məsuliyyət sığortasının, habelə təkrar sığortanın (əgər sığortaçının fəaliyyətinin predmetini yalnız təkrar sığorta təşkil edirsə) həyata keçirilməsinə verilir. Bu halda lisenziyada sığortaçının həyata keçirməyə hüququ olan sığortanın konkret növləri göstərilir.

Lisenziya almaq üçün təqdim edilən sənədlər Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul edildiyi gündən başlayaraq 15 gündən gec olmayaraq baxılır və qərar qəbul edilir.

Hüquqi şəxslərə sığorta fəaliyyətinə lisenziya verilməsindən imtina edilməsi üçün əsas ərizəyə əlavə edilmiş sənədlərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun gəlməməsi ola bilər. Maliyyə Nazirliyi lisenziya verməkdən imtina haqqında hüquqi şəxsə imtinanın səbəbi göstərilməklə yazılı şəkildə məlumat verir.

Mövcud qanunvericilikdə sığorta fəaliyyəti üçün lisenziyanın müddəti 5 il müəyyən edilmişdir.

Təsis sənədlərində edilmiş dəyişikliklər barəsində sığortaçı bu dəyişikliklər qeydə alındığı müddətdən bir ay ərzində müəyyən edilmiş qaydada Maliyyə Nazirliyinə məlumat verməlidir.

15.6. SIĞORTA BAZARI: STRUKTURU VƏ TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

Sığorta bazarı-sığorta münasibətlərinin təşkilinin xüsusi sistemidir ki, bu halda xüsusi növ əmtəə kimi sığorta xidmətinin alqı-satqısı baş verir, ona tələb və təklif formalaşır. Sığorta bazarının inkişafının obyektiv əsası təkrar istehsal prose-

sində fasiləsizliyin təmin edilməsi tələbatının əmələ gəlməsidir ki, bu da gözlənilməz qeyri-əlvərişli şəraitin başlanması hallarında zərərçəkənlərə yardım edilməsində ifadə olunur. Sığorta bazarında dəymiş zərərin ödənilməsi üçün sığorta fondunun formalaşması və istifadəsi baş verir və bu halda sığorta təşkilatının kommersiya maraqları təmin edilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sığortaçının uğuru malik olduğu sığorta fondu ehtiyatlarını necə sərf etməsindən birbaşa asılı olur. Sığortaçı sahibkar rolunda çıxış edir və müəssisə rəhbərləri qarşısında müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq icra etdiyi işlərə görə məsuliyyət daşdığı üçün özünü maraqlı tərəf kimi hiss edir. Geniş mənada sığorta bazarı, sığorta məhsulunun alqı və satqısı üzrə yaranan iqtisadi münasibətlərin məcmusunu təşkil edir. Sığorta bazarı sığortaçı və sığortalı şəxs arasındakı əlaqəni təmin edir. Burada sığorta xidmətinin ictimai yararlılığının təsdiqi baş verir. Sığorta bazarının fəaliyyət göstərməsinin mühüm iqtisadi qanunları kimi dəyər qanunu, tələb və təklif qanunu çıxış edir.

Sığorta bazarı əmtəə təsərrüfatının inkişaf prosesindən asılı olaraq formalaşır, onun ayrılmaz hissəsi və əsas elementi olur. Bu və ya digər amilin yaranma şərtləri ictimai əmək bölgüsü və xüsusi əmtəə istehsalçıları olan ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin mövcud olmasına əsaslanır. Bu şərtlərin real əlaqəsi bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Sığorta bazarı, bazar münasibətləri subyektlərinin sərbəstliyini, onların sığorta xidmətinin alqı və satqı sahəsindəki tamhüquqlu tərəfdaşlığını, şaquli və üfüqi əlaqələrin inkişaf sistemini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının sığorta bazarının fəaliyyətinin keçmişinə nəzər salsaq görərik ki, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq sığorta bazarı strukturları geniş şəkildə fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycanın sığorta bazarı təkrar sığorta müqavilə sistemi vasitəsilə Rusiya, oradan da dünya sığorta bazarına inteqrasiya etmişdi. Sığorta münasibətlərini tənzimləyən dövlətin müntəzəm sığorta nəzarəti sistemi fəaliyyət göstərirdi.

Sığorta bazarının subyektləri **sığortaçı**, **sığortalı** və sığorta vasitəçilərindən ibarətdir.

Sığortaçılar sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün dövlət lisenziyasına malik olan və sığorta fondunun yaradılması və xərclənməsini təşkil edən hüquqi şəxsdir. Sığortaçı dövlət sığorta təşkilatları, səhmdar sığorta cəmiyyəti, qarşılıqlı sığorta cəmiyyətləri və sığorta pulu ola bilər.

Sığorta bazarının mövcud olmasının mütləq şərtlərindən biri də sığorta xidmətlərinə olan ictimai tələbatın və bu tələbatları təmin edən sığortaçıların olmasıdır. Uzun illər ərzində mövcud olmuş inzibati iqtisadiyyatdan sığorta bazarına keçid, sığortaçının iqtisadi münasibətlər sistemində rolu və yerini də-

yişmişdir. Sığorta şirkətləri təsərrüfat həyatının tamhüquqlu subyektlərinə çevrilirlər.

Fəaliyyət göstərən sığorta bazarı müxtəlif struktur hissələrini özündə cəmləşdirən mürəkkəb və üzvi bir sistemi əhatə edir. Sığorta bazarının məhək daşı sığorta cəmiyyəti və ya sığorta şirkətlərindən ibarətdir. Məhz onun mövcudluğu əsasında sığorta fondunun istifadəsi prosesi yaranır, bu və ya digər iqtisadi münasibətlər formalaşır, şəxsi, qrup və kollektiv maraqlar isə bir-birinə qarışır.

Sığorta fondunun fəaliyyətinin tarixən təşəkkül tapmış ictimai forması olan sığorta şirkətləri sığorta müqavilələrinin imzalanması və sığorta xidmətlərinin həyata keçirilməsinin xüsusi strukturudur. Sığorta şirkətlərinə texniki-təşəkkül vahidliliyi və xüsusilik xasdır. Sığorta şirkətləri iqtisadi cəhətdən xüsusi olması, onun ehtiyatlarının tam şəkildə bir-birindən ayrı-ayrı olmasında və bu ehtiyatların sərbəst dövriyyəsində özünü büruzə verir. Sığorta şirkətləri iqtisadi sistemdə müstəqil olaraq təsərrüfat işlərini aparan subyekt kimi fəaliyyət göstərir və istehsal münasibətlərinin müəyyən sistemə uyğun olaraq "təşkil edilirlər". İqtisadi cəhətdən xüsusi olan sığorta şirkətləri digər sığortaçılar ilə münasibətlərini yenidən sığortalama və birgə sığorta üsulu ilə qururlar.

Bazar iqtisadiyyatı vətəndaşların müstəqil seçiminə əsaslanır. Prinsip etibarilə hər kəs istənilən qərarı qəbul edə bilər. İnsan şəxsi gəlirini sərbəst şəkildə xərcləyə və müstəqil surətdə bu gəlirin müəyyən hissəsini istehlaka, müəyyən hissəsini isə yığıma yönəldə bilər. Bundan başqa, hər bir şəxs digər şəxslər ilə müqavilə bağlamaq hüququna malikdir. Bütün bu amilləri sığorta xidmətinin geniş seçimini təklif edən sığorta bazarı mütləq nəzərə almalıdır.

Dövlət sığorta şirkətləri-fəaliyyəti bu dövlət mülkiyyətinə əsaslanan təşkilatlardır. Azərbaycanda sığorta bazarında dövlət sektoru geniş regional şirkətlər şəbəkəsi ilə birlikdə "Azərsığorta"ya (Dövlət Kommersiya Sığorta Şirkətinə) həvalə edilmişdir. Respublikamızda dövlət sığorta orqanı ilə yanaşı özəl sığorta təşkilatları da geniş fəaliyyət göstərir.

Bazarda icbari və könüllü sığorta formasında sığorta riskini əhatə edən sığorta məhsulu reallaşdıran ixtisaslaşdırılmış sığorta təşkilatları fəaliyyət göstərir.

Səhmdar sığorta cəmiyyətləri (məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər) bir çox iqtisadi subyektlərin kapitallarının birləşməsinə əsaslanan sığorta şirkətlərinin daha geniş yayılmış formasıdır. Azərbaycan Respublikasında 2012-ci ilin əvvəllərinə 29 sığortaçı qeydiyyatdan keçmişdir ki, onların da yalnız 20-25%-i normal kommersiya fəaliyyətini təmin etmək üçün kifayət qədər nizamnəmə kapitalına, ehtiyat fondlarına malikdirlər. Ona görə də maliyyə bazarının inkişafının başlıca vəzifəsi əksəriyyət sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Bunu göstərmək kifayətdir ki, 2013-cü ilin yanvarın 1-nə fəa-

liyyət göstərən bütün sığortaçıların nizamnamə kapitalının ümumi məbləği 294,1 mln. manat təşkil etmişdir.

Qarşılıqlı sığorta cəmiyyəti xaricdə sığortanın ən geniş yayılmış təşkilati-strukturlarından biridir ki, bu halda cəmiyyətin hər bir təsisçisi eyni zamanda sığortaçı kimi çıxış edir. Qarşılıqlı sığorta cəmiyyəti-qeyri-kommersiya təşkilatıdır ki, öz qarşısına mənfəət götürmək məqsədini qoymur və yalnız öz üzvlərinin mənafeələrini müdafiə etmək üçün təşkil edilir. Cəmiyyətin məqsədi-öz üzvlərinə daha keyfiyyətli, müxtəlif və qiymətə görə daha münasib sığorta xidmətidir. Azərbaycanda qarşılıqlı sığorta tam dəyərli hüquqi bazanın olmaması üzündən inkişaf tapmamışdır.

Sığorta “pulu”- hüquqi şəxs olmayan sığortaçıların könüllü birliyidir. Onun adından bağlanmış öhdəliyin yerinə yetirilməsinə görə iştirakçıların həmrəylik məsuliyyəti şərti ilə yaradılır. Sığorta “pulu” müəyyən, əsasən ən iri, təhlükəli və az məlum risklərin sığortalanması üçün yaradılır. Azərbaycan sığorta bazasında sığorta “pulu”, demək olar ki, yaradılmaq ərəfəsindədir.

Sığorta bazarının sonrakı subyekti sığortalıdır. Bu öz sığorta maraqları olan qanunu və müqavilə əsasında sığorta edənle münasibətlərə daxil olan hüquqi və fiziki şəxslərdir. Şəxsi və sosial sığortada müqavilə üçüncü şəxsin xeyrinə bağlana bilər.

Sığorta vasitəçiləri - bağlanmış müqavilə üzrə funksiyaları yerinə yetirən sığortalı ilə sığortaçı arasında aralıq həlqə kimi işləyən sığorta agentləri və brokerlər (akvizitorlar) ola bilər. Sığorta işində vasitəçilərin mövcudluğu bazar münasibətlərinin kifayət qədər yetkinlik səviyyədə olmasını sübut edir, çünki o, müqavilələrin bağlanılmasının operativliyini yüksəldir və sığortaçının aktivliyini artırır.

Sığorta agent fiziki və hüquqi şəxs ola bilər ki, sığorta şirkətinin adından və onun tapşırığı üzrə sığorta polisinin satışı ilə məşğul olur, yəni sığorta müqaviləsini bağlayır və bərpa edir, sığorta mükafatlarının kassa mədaxilini həyata keçirir, sənədləşdirməni rəsmiləşdirir və bəzi hallarda sığorta ödənişləri aparır.

Sığorta agent - *hüquqi şəxslər, hüquqi məsləhətçilər, turist agentləri, nikah büroları, notarial kontorları və digərləri ola bilər. Bütün fiziki və hüquqi şəxslərin məcmusu sığortaçı xidmətinin yayılmasının alternativ şəbəkəsini təşkil edir. Sığorta şirkəti ilə sığorta agentləri arasında qarşılıqlı əlaqə əməkdaşlıq haqqında baş müqavilə və ya razılaşma ilə tənzimlənir. Sığorta agentlərinin vasitəçilik xidmətləri sığortaçılar tərəfindən möhkəm təsbit edilmiş dərəcə ilə yerinə yetirilmiş işin həcmindən asılı olaraq faizlə ödənilir.*

Sığortaçının sığorta agent

1) onların hüquq və öhdəliklərini tənzimləyən konkret və ya baş razılaşmaya

söykənən bilavasitə əlaqə;

2) bazar münasibətlərinin daha yetkin tipinə uyğun gələn baş sığorta agentləri sistemi. Bu halda hər bir iri inzibati-ərazi vahidinə xidmət göstərən ərazidə sığortaçı bir-iki baş agentlik yaradır ki, burada işləri sığortalı ilə müqavilə bağlayan sığorta agentləri təşkil edir.

Sığorta brokerləri - sığorta olunanın bu və ya digər şirkətləri ilə sığorta müqaviləsi bağlayarkən məsləhətçi rolunda çıxış edir. Sığorta brokeri agentdən fərqli olaraq müstəqil sığorta şəxsidir və öz fəaliyyətini sığorta olunan və sığorta edənlərlə həyata keçirir. Sığorta bazarında fəaliyyət göstərən sığorta şirkətlərinin fəaliyyəti geniş məlumat bankına malik olmaqla, bu informasiyanın təhlili əsasında sığorta brokeri müştəri üçün sığortanın optimal şərtlərini müəyyən edir və onu müvafiq sığorta şirkəti ilə görüşdürür. Əgər brokerin peşəkar səyi nəticəsində həmin sığorta şirkəti ilə sığorta müqaviləsi bağlansa bu halda şirkət brokerin əməyini komission əsaslarla ödəyir.

Sığorta bazarının təşkili prinsipləri. Sığorta bazarının fəaliyyəti müəyyən təşkilati prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər iqtisadiyyatın inkişafının ümumi şəraiti və vəziyyəti ilə şərtlənir.

Bu prinsiplərdən ən əsası sığorta işinin inhisarsızlaşdırılması prinsipidir. Bu prinsipin reallaşdırılması onu göstərir ki, bazarda sığorta fəaliyyətini özünün mülkiyyət formasından asılı olmayaraq istənilən sığorta şirkəti həyata keçirə bilər.

Sığorta bazarının formalaşması və inkişafının mühüm prinsiplərindən biri sığorta xidməti göstərilməsi, sığorta olunanları cəlb etmək və sığorta fondlarına pul vəsaitlərinin toplanması üzrə sığorta təşkilatlarının rəqabətindən ibarətdir. Tələb və təklifin təsiri altında tarif dərəcəsinin müəyyən edilməsindən ibarət olan azad qiymətin əmələ gəlməsi sığorta olunanların cəlb edilməsinə görə sığortaçıların rəqabəti üçün şərait yaradır. Bu rəqabət sığorta olunan üçün sərfəli forma və sığorta müqavilələrinin bağlanması, sığorta haqqının ödənilməsi və sığorta haqqının verilməsi şəraitinin təklifində ifadə oluna bilər. Sığortaçıların rəqabəti əhalinin konkret sosial və iqtisadi qruplarının maraqlarına yönəldilmiş təklif olunan sığorta xidmətinin çeşidinin genişləndirilməsində təzahür edir.

Sığorta bazarının fəaliyyətinin sonrakı prinsipi sığortaçıları üçün sığorta xidməti göstərilməsi, sığortanın forma və obyektlərinin azad seçim prinsipidir. Onun reallaşdırılması üçün geniş çeşidli sığorta xidməti, bazarda icbari və könüllü sığorta formalarının düzgün əlaqələndirilməsi, daima genişlənən müxtəlif növ zərərin ödənilməsi imkanları zəruridir.

Azad sahibkarlıq fəaliyyəti istənilən hüquqi şəxsə sığorta işi ilə məşğul olmağa hüquq verir. Lakin, sığorta sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi formasıdır ki, gözlənilməz əlverişsiz hadisə baş verdikdə sığortalıya sığorta müdafiəsini təmin

etməlidir. Ona görə də bazar şəraitində sığorta işinin təşkilinin əhəmiyyətli prinsiplərindən biri də *sığorta müdafiəsinin etibarlı və zamanətli olması prinsipidir*. Bu prinsipin reallaşdırılması hüquqi əsaslara söykənir. Sığorta şirkətlərinin qeydiyyat mexanizmi, onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və dövlət nəzarəti sığorta olunanların mənafeələrinin və sığorta əməliyyatlarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə imkan verir.

Sığorta işinin bazar əsasında təşkili sığortaçının fəaliyyəti haqqında informasiyanın daxil olmasına tələbatı artırır. Aşkarlıq prinsipi sığorta olunana sığorta şirkətini şüurlu surətdə seçməyə imkan verir.

Sığorta işinin təşkilində rəqabət prinsipi zəruri hallarda sığortaçıların əməkdaşlığı prinsipi ilə uzlaşdırılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, tələb və təkliflərin sərbəst oyunu potensial sığortaçılar üçün zəruri olan sığorta xidmətlərinin meydana çıxmasını stimullaşdırır. Sərbəst qiymətin əmələ gəlmə prinsipləri əsasında formalaşan tarif dərəcələri sığortaçılar arasında əsl rəqabət mühiti yaratmış olur. Sığorta bazarı iqtisadi rəqabət şəraitində tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir. Məlum olduğu kimi, öz-özlüyündə rəqabətin mövcudluğu sığorta bazarında uğurlu fəaliyyəti hələ təmin etmir. Bu uğurlar sığorta cəmiyyətinin əməkdaşlarının daima yeni potensial müştərilər axtarmasından və eləcə də sığorta xidmətinin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsinə həmişə can atan sığortaçılardan asılıdır. Sığortaçının şəxsən sığorta cəmiyyətinin daxili və xarici fəaliyyətinə rəhbərlik etməsi və bununla da sığorta mədəniyyətini inkişaf etdirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Artıq deyildi ki kimi, sığorta bazarının obyektini burada əmtəə kimi alınıb və satılan sığorta xidmətidir. Sığorta xidmətinin qiyməti kimi sığorta tarifi və ya tarif dərəcəsi çıxış edir.

O, tələb və təklifin müqayisəsi zamanı rəqabət əsasında əmələ gəlir, lakin onun da əsasında-sığorta ödənişinin həcmi və işin aparılmasına çəkilən xərclər durur.

Rəqabət şəraitində qiymət müqavilənin obyektini olur, lakin o həmişə müəyyən həddə hərəkət edir. Onun yüksəldilməsi sığortaçını əlverişsiz rəqabət mövqeyində qoymuş olur və o, müştərini itirir. Konkret sığortaçının xidmətinin qiyməti onun sığorta portfelinin kəmiyyət və strukturundan, investisiya fəaliyyətinin keyfiyyətindən, idarəetmə xərclərinin kəmiyyətindən və gözlənilən mənfəətdən asılıdır.

Sığorta xidmətinin qiyməti və ya tarif dərəcəsi (brutto dərəcə) iki hissədən ibarətdir: netto dərəcə və yük. O, sığorta məbləği vahidinin və ya xüsusi iri və ya qorxulu risklərdə sığortalanması zamanı həyata keçirilməlidir. Sığorta təşki-

latlarının bu cür əməkdaşlığı təkrar sığortanın inkişafına, sığorta “pul”unun, fondunun və assosiasiyasının yaradılmasına gətirib çıxarır.

Sığorta xidməti müqavilə (kənüllü sığortada) əsasında və ya qanun əsasında (icbari sığortada) təqdim edilə bilər. O hallarda ki, sığorta xidməti göstərilməsi ictimai mənfəətlər baxımından zəruridir, sığorta olunan sığorta xidmətini almağa məcbur edilir. Kənüllü sığortada başqa yanaşma təklif edilir. Sığortaçı yüksək riski məhdudlaşdırmağa səy göstərir, sığorta tarifi pul ifadəsində və ya sığorta məbləğinin məcmusundan faizlə müəyyən edilir.

Sığorta tarifi əsas hissəsi-netto dərəcədir. O, sığortalıya ödəniləcək sığorta ödənişinin formalaşması üçün müəyyən edilmişdir. Netto dərəcənin quruluşunun əsasında sığorta hadisəsinin baş verməsi ehtimalı durur.

Tarif dərəcəsinin ikinci elementi - **yükdür**. O, özünə sığortaçının işinin aparılmasına xərcləri, xəbərdarlıq tədbirlərinə, ehtiyat fondlarına ayırmaları və sığorta əməliyyatları aparılmasından mənfəəti daxil edir. Brutto-tarifdə yükün payı sığortaçı tərəfindən müstəqil müəyyən edilir.

Sığorta bazarının konyukturası. Mövcud anda sığorta bazarında xidmətin satış şəraiti onun konyukturu adlanır. Sığorta bazarının konyukturu sığorta xidmətinə olan tələb ilə təklif arasında nisbəti xarakterizə edir. Onun qiyməti xidmətin keyfiyyəti və potensial sığortalının ödəniş qabiliyyətliliyi ilə müəyyən olunur. Sığorta bazarında vəziyyət bir çox amillərin təsiri ilə müəyyən edilir ki, onların da əsasları-risk vəziyyəti, sığortaçıların ödəniş qabiliyyətliliyi, sığorta tarifi həcmi, təklif edilən sığorta xidmətinin həcmi və strukturundan ibarətdir.

Sığorta fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi elementlərinə saziş, müqavilə və ələcə də rəqabəti məhdudlaşdırmaq məqsədilə sığorta şirkətlərinin fəaliyyətinin dayandırılması və həmçinin digər iştirakçıların da bazara daxil olmasının istisna edilməsi və ya məhdudlaşdırılması aiddir. Süni üsulla tariflərin azaldılması və ya artırılması, sığorta növünün şərtləri haqqında qeyri-obyektiv məlumat verməklə sığortaçıyı və ya rəqiblərini aldatmaq kimi qeyri-sağlam rəqabətin vasitə və metodlarından sui-istifadə etmək də qəti qadağandır.

Sığorta bazarının strukturunu təsisat (institusional) və ərazi aspektləri üzrə xarakterizə oluna bilər.

Təsisat aspektində sığorta bazarının strukturunu səhmdar, korporativ, qarşılıqlı və dövlətin sığorta şirkətləri tərəfindən təqdim olunur. Ərazi aspekti isə regional, daxili (milli) və dünya sığorta bazarına ayrılır. Bazar münasibətlərinin inkişaf etməsi ictimai-iqtisadi tərəqqi yolundakı ərazi sərhədlərini aradan qaldırır, inteqrasiya prosesini gücləndirir, milli sığorta bazarının dünya bazarına inteqrasiya olmasına şərait yaradır. Buna nümunə olaraq Avropa Şurasının üzv ölkələrinin

yaratdıqları ümumi Avropa sığorta bazarını göstərmək olar.

Sığorta xidmətlərinə tələbat və təklifin miqyasına görə isə sığorta bazarını daxili, xarici və beynəlxalq sığorta bazarına ayırmaq olar.

Konkret sığortaçıları tərəfindən təmin olunan sığorta xidmətlərinə bilavasitə tələbatı olan yerli bazarı daxili sığorta bazarı adlandırırlar.

Daxili bazarın sərhədlərindən kənarında yerləşən və regionun sərhədləri xaricində bir-biri ilə əlaqədar olan sığorta kompaniyalarından asılı olan bazarı xarici sığorta bazarı adlandırırlar.

Dünya sığorta bazarı dedikdə dünya təsərrüfatı miqyasında sığorta xidmətləri üzrə təkliflər və onlara olan tələbat başa düşülür.

Sahə xüsusiyyətinə görə isə bazarı şəxsi sığorta və əmlak sığortası bazarına bölürlər. Bu bazarlardan hər birini isə xüsusi seqmentlərə ayırmaq olar (məsələn, bədbəxt hadisələrdən sığorta bazarı, ev əmlakının sığortası bazarı və s.).

Sığorta bazarının iştirakçılarının tərkibinə satıcılar, alıcılar, vasitəçilər və eləcə də onların assosiasiyaları daxil olurlar. Satıcı kateqoriyası sığorta və yenidən sığorta ilə məşğul olan şirkətlərdən ibarətdir. Alıcılar isə bu və ya digər satıcı ilə sığorta müqaviləsini bağlayan fiziki və ya hüquqi şəxslər-sığorta etdirən şəxslərdir. Alıcı və satıcılar arasındakı vasitəçilər isə sığorta müqaviləsinin imzalanmasına yardım edən sığorta agentləri və sığorta brokerlərindən təşkil olunur.

Bəllidir ki, sığorta bazarında təqdim olunan spesifik əmtəə sığorta xidmətidir. Onun istehlak dəyərini isə sığorta ödənişi formasına malik olan sığorta müdafiəsinin təmin olunması təşkil edir. Sığorta xidmətinin qiyməti sığorta tarifi ilə ifadə olunur. O, təklif və tələbatların müqayisə edilməsi zamanı rəqabətə uyğun olaraq formalaşır. Qiymətin aşağı həddi, daxil olmuş sığorta tədiyyələrinin sığorta ödənişlərinə bərabərlik prinsipi ilə müəyyən olunur. Qiymətin yuxarı həddi isə sığortaçıların tələbatına uyğun olaraq təyin edilir. Sığorta xidmətinin qiyməti həddindən artıq yüksək olduqda sığortaçı rəqibləri ilə müqayisədə əlverişsiz vəziyyətə düşür və müştərisini itirir. Konkret sığortaçının xidmətinin qiyməti, onun sığorta çantasının həcmi və strukturundan, investisiya fəaliyyətinin keyfiyyətindən, idarəetmə xərclərinin miqdarı və gözlənilən gəlirdən birbaşa asılıdır.

İqtisadiyyatın bazar münasibətləri əsasında fəaliyyət göstərən hər bir sahəsi kimi sığorta biznesi də son illər ərzində xeyli inkişaf etmişdir. Buna misal olaraq, onlarla sığorta təşkilatlarının yaranmasını, sığortanın yeni növlərinin tətbiqini qeyd etmək olar. Hal-hazırda əhali, müəssisə və dövlətin əmlak maraqlarına sığorta müdafiəsinin tətbiq olunması üçün böyük imkanlar vardır. Azərbaycan bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına yönəldilən islahatları fəal şəkildə həyata keçirir, sığorta isə bazar elementlərinin əsas hissəsi və pul axınlarının normal

dövriyyəsinə təmin edən pul-kredit mexanizminin ən fəal üsürlərindən biri olduğu üçün, bu prosesi daha da sürətləndirir.

Bununla yanaşı, dövlət inhisarından sığorta bazarının dirçəlməsinə qədər olan transformasiya prosesini əhatə edən Azərbaycanın sığorta işi bütövlükdə milli iqtisadiyyatın tələblərindən geri qalır. Məsələn, hələ də həyatın və pensiyanın uzunmüddətli sığortası vasitəsilə əhalinin pul vəsaitlərinin geniş miqyasda cəlb olunması sistemi işlənilib hazırlanmamışdır. Nizamnamə kapitalı milli iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun olmadığına görə, milli sığortaçıların maliyyə ehtiyatları iri riskləri sığortalamağa kifayət etmir. Öz vəsaitlərinin artırılması, sığorta ehtiyatlarının toplanması təkcə iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətindən deyil, həm də sığortanın özünün kompleks inkişafından asılıdır.

Sığorta bazarının maliyyə həcminin kifayət qədər olmaması iri təsərrüfat zərərlərinin ödənilməsinə şərait yaratmır və bu da təbii fəlakət və texnogen qəzaların nəticələrinin kompensasiya edilməsi üçün hələ də büdcə xərclərinin cəlb olunmasını tələb edir.

FƏSİL 16 MALİYYƏ BAZARI

16.1. MALİYYƏ BAZARININ MAHİYYƏTİ VƏ ROLU

Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə resurslarının fasiləsiz olaraq ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və onun dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasının dərinləşməsi iqtisadiyyatın dinamik inkişafına şərait yaratmışdır. Daxili və xarici resursların iqtisadi inkişafa cəlb edilməsini təmin edən maliyyə bazarının mövcudluğu zərurətə çevrilmişdir. Belə ki, müasir şəraitdə maliyyə bazarları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq həm makroiqtisadi səviyyədə, həm də dövlət səviyyəsində onların maliyyə resursları ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Deməli, bazar iqtisadiyyatının inkişafı maliyyə bazarı olmadan mümkün deyildir. Maliyyə bazarı pul vəsaitlərinin hərəkətinin təşkil edilməsinin xüsusi forma və üsulu olub maliyyə münasibətləri sferasında alqı-satqı münasibətlərinin məcmusudur.

Maliyyə bazarlarının yaranması obyektiv xarakter daşıyır və o, dövlətin və müxtəlif təşkilati-hüquqi formaya malik olan müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar daha da inkişaf etmişdir. Digər tərəfdən, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə səviyyəsi, dövlətlə müəssisələrin qarşılıqlı fəaliyyəti də maliyyə bazarına öz təsirini göstərmişdir.

Maliyyə bazarı elə bazar formasıdır ki, burada əmtəə kimi maliyyə resursları çıxış edir. Başqa sözlə, maliyyə bazarı pul vəsaitlərinin iqtisadi subyektlər arasında bölgüsünü təmin edən bazardır. Maliyyə bazarının məqsədi-pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə səfərbər edilməsini və onların maliyyə resurslarına ehtiyacı olanlara satışını təmin etməkdən ibarətdir.

Maliyyə bazarının yaranmasının zəruriliyinin əsas amillərindən biri maliyyə ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsüdür. Çünki bu bölgü zamanı müəssisələrin bir qisminə maliyyə ehtiyatlarının artıqlığı, digər qisminə isə maliyyə ehtiyatlarının çatışmazlığı özünü büruzə verir. Bu zaman maliyyə ehtiyatlarının bir müəssisədən digərinə doğru hərəkətinin təmin edilməsinin mühüm forması kimi maliyyə bazarı çıxış edir. Deməli, maliyyə bazarı pul vəsaitlərinin sahiblərindən ehtiyacı olanlara doğru yönəldilməsində vasitəçi rolunu oynayır.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın inkişafında maliyyə bazarının əhəmiyyəti böyükdür. Maliyyə bazarının rolu onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla müəyyən edilir. Müasir şəraitdə maliyyə bazarı aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- pul vəsaitlərinin bir mülkiyyətçidən (kreditordan) digərinə (borcalana), yəni

pula ehtiyacı olanlara hərəkətini təmin etmək; təcrübədə o, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızların alqı-satqısı, maliyyə ehtiyatlarının bölgüsü ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Hazırda dünya miqyasında maliyyə vəsaitlərinin böyük hissəsi maliyyə bazarı vasitəsilə bölüşdürülür;

➤ bazarda alıcı ilə satıcının birbaşa görüşməsi zamanı satışa çıxarılan aktivlərin real bazar qiymətləri müəyyən olunur. Burada həmçinin aktivlərin geri ödənməsi səviyyəsi, onun müddətləri müəyyənləşdirilir;

➤ maliyyə bazarı investorlar üçün pullarını ən səmərəli istiqamətlərə yerləşdirmək üçün yer, imkan və şərait yaradır. Bu vaxt nəinki ölkə, hətta bütün dünya üzrə seçmə imkanı yaranır. Bu isə firmalar üçün ən sərfəli qiymətlə maliyyə mənbəyi tapmağa imkan verir;

➤ maliyyə bazarının başlıca funksiyalarından biri də maliyyə ehtiyatlarının köçürmə xərclərinin (araşdırma və informasiya xərcləri) minimuma endirilməsindən ibarətdir.

Maliyyə resurslarının ilkin satıcıları və həm də son istehsalçıları üç qrupa bölünür: təsərrüfat subyektləri (müəssisələr və təşkilatlar), fiziki şəxslər və dövlət. Maliyyə resurslarının alqı-satqısı iki yolla: birincisi, maliyyə vasitəçilərinin köməyi olmadan bilavasitə satıcıdan onun istehlakçılara çatdırılır, ikincisi, bir və ya bir neçə vasitəçinin köməyi ilə həyata keçirilir.

Maliyyə vasitəçiləri kimi pul vəsaitlərinin idarə edilməsini həyata keçirən kredit təşkilatları, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları, qeyri-dövlət pensiya fondları, investisiya fondları, sığorta kompaniyaları çıxış edir.

Vəsaitlərin cəlb edilməsi əlamətlərinə görə maliyyə bazarları strukturlarına daxildir: borc və kredit bazarları, qiymətli kağızlar bazarları və deriativlər bazarı, lizinq və faktoring xidməti bazarları, etimadlılıq əməliyyatı bazarı (öz pul komponentləri hissəsində) və sığorta bazarı.

Vəsait mənbələrinin olduğu yerə görə maliyyə bazarı iki qrupa bölünür:

1) daxili və ya milli maliyyə bazarları. Bu bazarların resursları ölkənin daxili mənbələrinə əsaslanır. Bu halda digər ölkələrin resursları cəlb edilsə də, onların xüsusi çəkisi cüzi olur;

2) dünya maliyyə bazarları. Onların resursları müxtəlif dövlətlərin rezidentlərinin vəsaitləri hesabına əmələ gəlir.

İnkişaf səviyyəsinə görə maliyyə bazarları inkişaf etmiş bazarlara və inkişaf etməkdə olan bazarlara bölünür (çox hallarda yaradılmaqda və ya formalaşmaqda olan bazarlar inkişaf etməkdə olan bazar adlanır).

İnkişaf etmiş maliyyə bazarları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

✓ yüksək sabitlik;

✓ inkişaf etmiş infrastruktura. Bu isə özünə mütləq qaydada təminat sistemini,

sığorta və investorların hüquqlarının qorunmasını, maliyyə riskinin azalmasına yardım edən reyting agentliyi sistemini və kredit bürosunu, bazar subyektlərinin şəffaflığını təmin edən auditor və qiymətləndirmə sistemini, yeni bazar kommunikasiyasını yaradan və rəqabətin inkişafını stimullaşdıran birja sistemini daxil edir;

- ✓ bazarda əməliyyatları tənzim edən inkişaf etmiş qanunvericilik bazası;
- ✓ dəqiq informasiya sisteminin mövcudluğu;
- ✓ istər satıcıların və istərsə də alıcıların maraqlarının müdafiəsinin inkişaf etmiş sistemi;
- ✓ bazarda fəaliyyət göstərən alətlərin əksəriyyətinin yüksək likvidliyi və etibarlılığı;
- ✓ maliyyə bazarında fəaliyyət göstərən maliyyə vasitəçilərinin yüksək etibarlılığı;
- ✓ satışa təklif edilən maliyyə resurslarının və bazarda həyata keçirilən əməliyyatların böyük həcmdə olması;
- ✓ bazarın yüksək səmərəliliyi;
- ✓ maliyyə bazarında dövlət nəzarətinin və tənzimləmənin yüksək səviyyədə olması;
- ✓ vəsaitlərin bir bazardan digərinə sərbəst axını. Vahid dünya bazarı sistemində milli bazarın fəaliyyət göstərməsi.

Inkişaf etməkdə olan maliyyə bazarları üçün aşağıdakılar xarakterikdir:

- ✦ sabitliyin olmaması. Qiymətli kağızların məzənnəsi, faiz dərəcəsi kifayət qədər kəskin və tez-tez enib-qalxır;
- ✦ inkişaf etmiş ölkələrdə adətən mövcud olan risklə müqayisədə riskin böyük olması, məsələn, siyasi risk (iqtisadi kursun dəyişilməsi riski də daxil olmaqla), valyuta məhdudiyyətinin tətbiqi, vergi yükünün artması, özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi, mülkiyyətin qeyri-qanuni zəbt edilməsi və s. risklər;
- ✦ riskin sığortalanmasının inkişaf etmiş formada olmaması. Hətta inkişaf etmiş bazarlarda svop, fyuçers, forvard, opsiya kimi geniş tətbiq edilən alətlər inkişaf etməkdə olan bazarlarda ya tamamilə yoxdur, ya da yalnız yaranma mərhələsindədir;
- ✦ infrastrukturun kifayət qədər inkişaf etməməsi;
- ✦ bazarda əməliyyatları tənzim edən qanunvericilik bazasının yaranma mərhələsində olması və yaxud qeyri-təkmil olması;
- ✦ sahmanlı informasiya sisteminin olmaması;
- ✦ fond bazarında fəaliyyət göstərən əksər qiymətli kağızların likvidliyinin və etibarlılığının aşağı olması;

✦ maliyyə bazarında fəaliyyət göstərən vasitəçilərə vəsait satıcıları tərəfindən inamın olmaması;

✦ satışa təklif olunan maliyyə resurslarının həcminin olduqca az olmasıdır ki, bu da milli inkişaf bazarını kapital axınından asılı vəziyyətə qoymuş olur;

✦ bazarın aşağı səmərəliliyi;

✦ maliyyə bazarında dövlət nəzarət və tənzimləmə sistemi yaranma səviyyəsindədir ki, bu da inkişaf etməkdə olan maliyyə bazarında əməliyyatların aparılması riskini daha da artırır;

✦ maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı digər ölkələrin maliyyə bazarlarına daxil olmanı çətinləşdirir ki, bu da yüksək riskin mövcudluğu ilə bağlıdır.

Maliyyə bazarının iştirakçıları və ya subyektləri aşağıdakılardır:

■ investorlar - tələbatından artıq maliyyə ehtiyatlarına malik olan və investisiya kimi istifadə edən müəssisə və təşkilatlar;

■ əmanətçilər - şəxsi istehlakı azaltmaqla müəyyən məqsədlər üçün müxtəlif yığımlar həyata keçirən fiziki şəxslər;

■ borc alanlar - kifayət qədər maliyyə ehtiyatlarına malik olmayan və ya maliyyə ehtiyatlarının çatışmazlığını "hiss" edən müəssisə və təşkilatlar, həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanları.

Bu deyilənlərlə yanaşı, maliyyə bazarının subyekt kimi fəaliyyət göstərən müxtəlif vasitəçilər, ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları da mövcuddur. Subyekt kimi fəaliyyət göstərən vasitəçilər aşağıdakılardır:

■ Maklerlər. Onlar həqiqi vasitəçi kimi çıxış etməklə investorların və ya borc alanların tapşırığı əsasında fəaliyyət göstərərək komission şəklində gəlir əldə edirlər. Maklerlər hüquqi və fiziki şəxslərdən ibarət ola bilər.

■ Dilerlər. Onlar sərbəst surətdə fəaliyyət göstərməklə, bəzi hallarda digər vasitəçilərlə, hətta investor və borc alanlarla da birbaşa sövdələşməyə girirlər.

■ İxtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları. Bura investisiya bankları, maliyyə şirkətləri, sığorta şirkətləri və s. daxildir. Onlar həm investor, həm borc alan, həmçinin də vasitəçi kimi çıxış edirlər.

Maliyyə infrastrukturalarının fəaliyyəti genişləndikcə maliyyə bazarının formalaşmasında və inkişafında nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləyiş baş verir. Belə ki, müxtəlif mülkiyyət formalı istehsal müəssisələri arasında vasitəçilik edən maliyyə bazarının subyektləri iqtisadi resursların dövriyyəsinin başa çatdırılmasında aparıcı rol oynayır, kommersiya uğurlarının əldə edilməsinə kömək edir, maliyyə-kredit resurslarının təmərküzləşməsinə və bu resursların iqtisadiyyatın daha faydalı və daha yüksək ödəmə qabiliyyətli sahələrinə yönəldilməsinə şərait yaradır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə bazarının təsnifatı haqqında iqtisadçı alimlər

arasında vahid fikir yoxdur. Alimlərdən bir qrupunun fikrincə, maliyyə bazarı yalnız kredit və qiymətli kağızlar bazarından ibarətdir. İkinci qrup alimlər maliyyə bazarının tərkibinə fond bazarını, pul və fyuçers bazarını və ya təcili kontraktlar bazarını daxil edirlər. Üçüncü qrup alimlərin fikrincə, maliyyə bazarı dedikdə, pul və kredit bazarının vəhdəti başa düşülür. Bu zaman onlar pul bazarının tərkibinə uçot bazarını, banklararası bazarı və valyuta bazarını aid edirlər. Eyni zamanda, bu fikrin müəllifləri qiymətli kağızlar (fond) bazarı ilə orta və uzunmüddətli bank kreditləri bazarını “kapital bazarı” anlayışı altında birləşdirir. Dördüncü qrup iqtisadçılar maliyyə bazarını iki əlamətə görə təsnifləşdirirlər: fondların dövriyyə müddətlərinə görə və rəsmi bazar yerinə sahib olmasına görə. Fondların dövriyyə müddətlərinə görə maliyyə bazarını təsnifləşdirərkən, onlar nağd pul bazarları və kapital bazarları kimi fərqləndirilir. Rəsmi bazar yerinə sahib olmasına görə maliyyə bazarını təşkilatı və sərbəst maliyyə bazarları kimi təsnifləşdirmək mümkündür. Həmin iqtisadçılar nağd pul bazarındakı təşkilatı maliyyə bazarlarına ticarət banklarını və kapital bazarındakı təşkilatı maliyyə bazarlarına qiymətli kağızlar birjasını aid edirlər. Beşinci qrup alimlərin fikrincə, maliyyə bazarı öz strukturuna görə bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan və bir-birini tamamlayan dövriyyədə olan nağd pul və digər qısamüddətli tədiyyə vasitələri (veksellər, çeklər və s.) bazarından, maliyyə-kredit müəssisələri tərəfindən uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlər şəklində verilən ssuda kapitalı bazarından, müxtəlif tipli və təyinatlı qiymətli kağızlar bazarından ibarətdir.

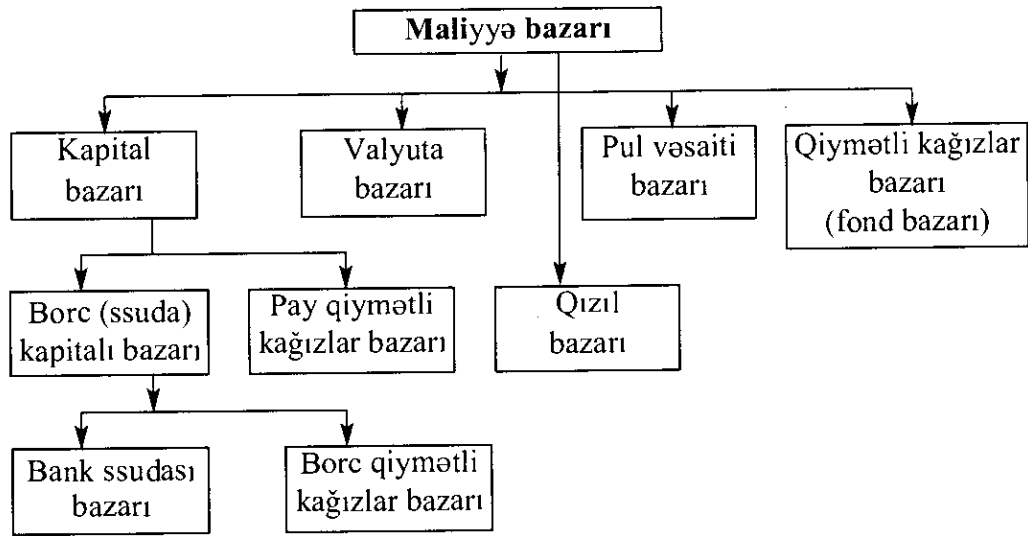
Maliyyə bazarının təsnifatı haqqında yuxarıda sadalanan fikirləri ümumiləşdirsək belə qənaətə gələ bilərik ki, onların çatışmayan cəhətləri aşağıdakılardır:

- birinci qrup iqtisadçılar maliyyə bazarını kredit və qiymətli kağızlar bazarı ilə məhdudlaşdırır və onun tərkibinə özündə valyuta və banklararası bazarları birləşdirən pul bazarını daxil etmirlər;
- ikinci qrup iqtisadçılar maliyyə bazarının tərkibinə fond bazarını daxil edirlər. Halbuki, fond bazarı bir tərəfdən qiymətli kağızlar bazarının emissiyadan sonrakı mərhələsidir, digər tərəfdən Azərbaycanda fond bazarı hələ yoxdur, yalnız qiymətli kağızların ilkin bazarı (emissiya) mövcuddur;
- üçüncü qrup iqtisadçıların uçot bazarını pul bazarının tərkibinə daxil etməsi düzgün deyil. Bu müəlliflər, eyni zamanda, xəzinədarlıq və kommersiya veksellərini, digər qısamüddətli öhdəlikləri uçot bazarının tərkibinə daxil edirlər. Halbuki həmin veksellər qiymətli kağız bazarına aid edilməlidir;
- dördüncü qrup iqtisadçılar maliyyə bazarının tərkibini açıqlamır və kredit bazarını nədənsə yaddan çıxarırlar;

• beşinci qrup iqtisadçılar maliyyə bazarının strukturunu düzgün açıqlasalar da, ssuda kapitalı bazarı ilə bank kreditləri bazarını eyniləşdirmişlər. Halbuki, “ssuda kapitalı bazarı” “bank kreditləri bazarına” nisbətən daha geniş anlayış olub, “maliyyə bazarı” anlayışına daha uyğun gəlir.

Bütün bu sadalanan fikirləri nəzərə alaraq belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, maliyyə bazarının əsasını tələb və təklif əsasında vasitəçilərin köməyi ilə kreditorlarla borc götürənlər arasında kapitalın yenidən bölgüsü mexanizmi təşkil edir.

Ümumiyyətlə, borc bazarı, kapital bazarı, valyuta bazarı, pul bazarı, sığorta bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, lizinq bazarı və s. maliyyə bazarının tərkib hissələridir. Təhlilin məqsədindən, habelə bu və ya digər ölkədə maliyyə bazarının ayrı-ayrı seqmentlərinin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq maliyyə bazarının təsnifləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Sxem 16.1.-də maliyyə bazarının mümkün təsnifləşdirilmələrindən biri verilmişdir.

Sxem 16.1. Maliyyə bazarının tərkib elementləri.

Sxemdə göstərilən bazarların qısa xülasəsini verək.

16.2. AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Azərbaycanın maliyyə bazarı tipik olaraq inkişaf etməkdə olan modeli ifadə edir. O, inkişaf etmiş maliyyə bazarlarından çox asılı olur və məhdud rəqabət qabiliyyətinə malikdir. Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarı artıq 1995-ci ildə tam formalaşmışdır. 2011-ci ildə ölkəmizdə 6 birja fəaliyyət göstərmişdir

ki, fond qiymətliələrinin bütün növləri üzrə onların dövriyyəsi 9439,7 mln. manat təşkil etmişdir. İndi ölkəmizdə xeyli sayda səhmdar cəmiyyətləri, sahələr və regionlar arasında kapitalın axınıni təmin edən kommersiya bankları, sığorta kompaniyaları, kredit ittifaqları, investisiya fondları fəaliyyət göstərir.

Respublikamızda aktiv surətdə maliyyə bazarı və onu təşkil edən seqmentlər üzrə normativ baza yaradılmış, yəni bir çox qanun və qərarlar qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi maliyyə icarəsinin (lizinqin), etimadlı idarəetmənin, pul tələbnaməsinin güzəşti əsasında (faktorinqin) maliyyələşdirmənin hüquqi əsasını müəyyən etdi. Bank qanunvericilikləri yeniləşdirilmiş, sığorta kompaniyalarına irəli sürülən tələblər artmış, audit sistemi yaradılmışdır.

Lakin praktiki olaraq maliyyə bazarı dövlətin maliyyə resurslarına olan tələbini ödəməklə birtərəfli inkişaf etmişdir. Digər alıcıların əsas kütləsi üçün resurslar onların dəyərinin yüksək olmasına görə əlçatmazdır. Bir də ki, dövlət müəssisə və əhaliyə nisbətən daha etibarlı borcalan hesab edilirdi.

1998-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarında kəmiyyət və keyfiyyət baxımdan ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Maliyyə resurslarının alıcıları sırasında müəssisə və təşkilatların payı artmağa, dövlətin payı isə azalmağa başlamışdır. Cəlb edilən vəsaitlərin dəyərinin nisbətən azaldılması sayəsində onların əldə edilməsi çoxsaylı müəssisələr üçün mümkün olmuşdur. Lakin hal-hazırda da Azərbaycanın maliyyə bazarı inkişaf etməkdə (formalaşmaqda) olan maliyyə qrupuna aiddir.

Azərbaycanda maliyyə bazarının resurs bazası. Azərbaycanda maliyyə bazarının əsas problemlərindən biri resurs bazasının çatışmazlığıdır. Maliyyə resurslarının bazarda ilkin satışında əsas rol kommersiya strukturlarına mənsubdur. Onlar təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərək əldə edilmiş mənfəəti və amortizasiya ayırmalarını toplayır, müxtəlif ehtiyat fondları yaradırlar. Lakin Azərbaycan Respublikasının kommersiya strukturları məhdud həcmdə müvəqqəti sərbəst vəsaitlərə malikdirlər. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə müəssisə və təşkilatların ümumi sayında zərərlə işləyənlərin xüsusi çəkisi 2012-ci ildə sənayedə-5,2%, kənd təsərrüfatında-38,7%, tikintidə-3,8%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatında-66,6%, informasiya və rabitədə-11,5%, ticarətdə-41,9%, maliyyə və sığortada-22,2% olmuşdur.

Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasının müəssisə və təşkilatlarının xeyli hissəsi öz inkişafını maliyyələşdirmək üçün mənfəət kimi mühüm mənbəyə malik olmamış və deməli, mənfəətli biznes qurmaq məqsədi ilə yenidənqurma üzrə tədbirləri həyata keçirmək üçün, şübhəsiz ki, vəsaitə ehtiyacı olmuşlar.

Lakin bütövlükdə 2012-ci ildə ölkə iqtisadiyyatı üzrə müəssisə və təşki-

latların mənfiyyət və zərərləri arasındakı fərq (mənfəət-26462,6 mln. manat, zərər-1385,2 mln. manat) 25097,4 mln. manat həcmində müsbət nəticə vermişdir ki, bu da müəyyən miqdar maliyyə resurslarının mövcudluğunu göstərir. Müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəəti 2000-ci ildə 539,0 mln. manatdan 2005-ci ildə 2133,1 mln. manata, 2012-ci ildə isə 26462,6 mln. manata çatmış və ya müvafiq olaraq 5,4 və 4 dəfə artmışdır ki, bu da bütövlükdə maliyyə resurslarının mühüm mənbəyinin həcmnin durmadan artmasını sübut edir.

Əhalinin vəsaitləri. Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsinin və Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən 2012-ci ildə əhalidən cəlb edilmiş əmanətlərin həcmi 5113,4 mln. manat, ondan milli valyuta ilə 2963,8 mln. manat və ya 57,0%, xarici valyuta ilə 2143,6 mln. manat və ya bütün əmanətlərin 43,0%-ni təşkil etmişdir. Əhalinin əmanətlərinin həcmi 2010-cu illə müqayisədə 68,9% artmışdır.

Bu məlumatlar sübut edir ki, Azərbaycan Respublikasının əhalisi maliyyə resurslarının satıcısı kimi xeyli miqdar potensiala malikdir. Lakin bu potensialdan kifayət qədər istifadə edilmir. Əhali, ümumiyyətlə, öz yığımlarını kommersiya banklarında yerləşdirməkdən və qiymətli kağızlar almaqdan hələlik bir qədər çəkinir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin vəsaitləri. Dövlətin və bələdiyyələrin borc fəaliyyəti həcmnin azalması cəlb edilən vəsaitlərin dəyərinin aşağı düşməsinə və iqtisadiyyatın real sektorunun kommersiya bankları tərəfindən kreditləşdirilməsinin həcmnin artmasına gətirib çıxarmışdır.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq dövlət büdcəsi hesabına hər il iqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsinə kömək edilir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarında resurs bazasının formalaşması sahəsində nəzərəcarpacaq müsbət irəliləyişlərin olmasına baxmayaraq, onun həcmi təsərrüfat subyektlərinin tələbatının ödənilməsi üçün kifayət deyil, səmərəliliyi isə olduqca aşağıdır.

Müəssisə və təşkilatların xüsusi vəsaitlərinin rolunun artdığını və kreditin rolunun olduqca aşağı olduğunu cədvəl 16.1.-in məlumatları aydın göstərir.

Vəsaitin çatışmazlığının həlli problemi xeyli dərəcədə alınmış mal və xidmətlərə görə hesablaşmanın ləngidilməsi hesabına həll edilir. Respublikamızda müəssisə və təşkilatların kreditor və debitor borcları olduqca yüksək səviyyədə qalmaqda davam edir.

2005-2012-ci illərdə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin maliyyə mənbələrinin xüsusi çəkisi, faizlə

	2005	2011	2012
Cəmi	100,0	100,0	100,0
o cümlədən maliyyə mənbələri üzrə: Müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri	87,6	45,0	43,7
Əhalinin xüsusi vəsaiti	5,7	2,7	2,6
Bank kreditləri	6,4	6,3	5,4
Büdcə vəsaitləri	3,4	42,7	44,4
Büdcədən kənar fondların vəsaitləri	1,3	3,1	3,7
Sair vəsaitlər	0,6	0,2	0,2

Belə ki, 2011-ci il müəssisə və təşkilatların qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borcları 633,8 mln. manat, bank ssudaları üzrə borclar isə 68,2 mln. manat təşkil etmişdir.

Azərbaycanda maliyyə resurslarının çatışmamazlığını iqtisadiyyatın monetizasiyalaşdırılmasının aşağı səviyyədə olması da sübut edir. Azərbaycanda monetizasiya əmsalı (pul kütləsinin ÜDM-ə olan nisbəti kimi) 2012-ci ildə 31,1% təşkil etmişdir. Müqayisə üçün göstərək ki, bu göstərici Polşada 43%-ə, Yaponiyada isə 123%-ə bərabərdir.

Xarici maliyyə bazarlarının resursları. Maliyyə resurslarının çatışmazlığı şəraitində Azərbaycan borcalanlarının xarici maliyyə bazarlarına müraciət etmələri olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. 90-cı illərin ortalarından dünya maliyyə bazarından Azərbaycan iqtisadiyyatına vəsaitlərin axını artmağa başlamışdır. 1993-cü il aprelin 21-də Azərbaycan hökumətinin Türkiyə "Eksimbank"ı ilə imzaladığı kredit sazişi ölkəmizin xarici dövlət borcu münasibətlərinin əsasını qoymuşdur. Bu beynəlxalq kredit sazişinin məbləği 100,0 milyon ABŞ dolları, faizi isə LIBOR+ 2% dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycan beynəlxalq maliyyə-kredit qurumlarından da kredit almışdır. Belə ki, 2001-ci il 1 yanvar vəziyyətinə Beynəlxalq Valyuta Fondundan iqtisadi islahatların dəstəklənməsi və investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün 435,8 mln dollar, Dünya Bankından 400,0 mln dollar həcmində kredit alınmışdır. Sonralar Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) ilə Azərbaycan hökuməti arasında 148,0 mln dollar məbləğində (LIBOR+1% dərəcə ilə) kredit müqaviləsi bağlanmışdır. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının xarici borcları 5,1 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikası Milli Bankı ölkənin valyuta ehtiyatlarının xeyli hissəsini xarici kredit təşkilatlarında yerləşdirmişdir. Lakin indiyədək Azərbaycanın dövlət qiymətli kağızları, bankların borc qiymətli kağızları beynəlxalq maliyyə bazarında yerləşdirilməmişdir. Bu boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş limit dairəsində xarici valyuta nominallı dövlət istiqrazlarının (avroistiqrazların) ilk emissiyası və onun beynəlxalq maliyyə bazarında yerləşdirilməsi barədə müvafiq dövlət qurumlarına tapşırıq verilmişdir.

Maliyyə bazarı alətlərinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycanda maliyyə bazarının səmərəliliyinin aşağı olmasını, kredit resurslarının dəyərinin yüksəlməsinə və onun borcalanlar üçün münasibliyinin və cəlbəediciliyinin aşağı düşməsinə gətirib çıxaran kredit və depozit dərəcələri arasında xeyli uyğunsuzluğun (spred) mövcudluğu sübut edir.

Mərkəzləşdirilmiş kreditlərə olan uçot dərəcəsi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən 1995-ci ilin noyabrınadək 200%, 2000-ci ildə 10%, 2005-ci ildə 9,0%, 2006-cı ilədək 7%, 2007-ci ildə isə 9,5%, 2013-cü ildə 5,5% müəyyən edilmişdir. 2005-ci ildə Mərkəzi Bankın milli valyutada verilən kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsi 16,25%, xarici valyutada verilən kreditlər üzrə faizin orta dərəcəsi 17,11% olmuşdur. Kommersiya banklarının kredit faizlərinin dərəcəsi 18-26%, depozitlərə verdikləri faizin orta dərəcəsi isə 12,0% civarındadır ki, bu da Milli Bankın uçot dərəcəsindən təxminən 2 dəfə çoxdur. Müqayisə üçün deyək ki, İngiltərə bankının uçot dərəcəsi 2011-ci ildə 4,5% olmuşdur.

Azərbaycanda əksər qiymətli kağızlar olduqca aşağı likvidliyi ilə seçilir. Azərbaycanda indiyədək törəmə maliyyə alətləri inkişaf etməmişdir. 2011-ci ildə qiymətli kağızlar üzrə birja dövriyyəsinin həcmi 8429,6 mln. manat, valyuta əməliyyatları isə 1009,9 mln. manat təşkil etmişdir. Azərbaycanın maliyyə bazarının zəif inkişafı dövlət, banklar və müəssisələr üçün xeyli çətinliklər yaradır.

Maliyyə bazarının inkişafına informasiya bazasının zəif olması da maneçilik törədir. Azərbaycanda indiyədək investorları potensial və real partnyorların maliyyə vəziyyəti haqqında etibarlı və daim tamamlanan informasiya ilə təmin edən sistem tam formalaşmamışdır.

Maliyyə bazarının dövlət tənzimlənməsi. Azərbaycanda maliyyə bazarının dövlət tənzimlənməsi bir neçə struktur tərəfindən həyata keçirilir.

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi. Komitə ona həvalə edilmiş əsas vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakıları həyata keçirir:

- qiymətli kağızlar bazarının təşkilinin və inkişafının əsas istiqamətlərini

işləyib hazırlayır;

- qiymətli kağızlar bazarının normativ-hüquqi bazasını yaradır;
- qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi, bazar subyektləri fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və nəzarəti sistemini yaradır;
- emitentlərin və qiymətli kağızlar bazarında peşəkar iştirakçıların qanunvericiliyə riayət etməsinə nəzarəti həyata keçirir.

2. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı:

• Azərbaycanda hesablaşmaların həyata keçirilməsi və bank əməliyyatlarının aparılması qaydasını müəyyən edir;

- kredit təşkilatlarının lisenziyalaşdırılmasını aparır;
- kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət edir;
- kredit təşkilatlarının qiymətli kağızlarını qeydiyyatdan keçirir;
- valyuta tənzimlənməsini və valyuta nəzarətini həyata keçirir.

3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Sığorta Nəzarəti Şöbəsi:

- sığorta fəaliyyətini lisenziyalaşdırır;
- sığortaçıların maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir;
- sığorta sahəsində metodiki və normativ sənədləri işləyib hazırlayır.

16.3. KAPİTAL BAZARININ MAHIYYƏTİ, TƏRKİBİ, ROLU VƏ FUNKSIYALARI

Kapital bazarı maliyyə bazarının tərkib hissəsidir. Kapital bazarı kapitala tələb və təklifin formalaşdığı, pul vəsaitlərini toplayan, yenidən bölüşdürən, əsas kapitalın hərəkətini təmin edən, mənfəəti maksimumlaşdırılan, iqtisadi nisbətləri saxlayan sahədir. Kapital bazarı vasitəsi ilə müəssisələrin, dövlətin, vətəndaşların cari tələbatından artıq pul yığımları cəlb edilir və həmin vəsaitlər kredit qismində ölkənin istehsal sahəsinin inkişafına sərf edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu bazar maliyyə bazarının ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Kapitalar ona ehtiyacı olanların sərəcamına xüsusi və kommersiya bankları və yaxud digər maliyyə idarələri tərəfindən daxil edilir. Kapitalı borc kimi götürən tərəf ondan ya məhsuldar şəkildə (məsələn, istehsalı genişləndirmək üçün), ya da şəxsi məqsədlə (məsələn, ev almaq üçün) istifadə edə bilər.

Bəzi hallarda kapitala ehtiyacı olan tərəf kimi dövlət özü də çıxış edə bilər.

Kapitalın verilmə müddəti bitdikdən sonra o, müəyyən faizlə geri qaytarılmalıdır. Göründüyü kimi, kapital bazarının digər bazarlardan fərqi ondan ibarətdir ki, burada əmtəə şəklində çıxış edən pul vəsaiti öz sahibini tamamilə dəyişmir, yalnız müvəqqəti olaraq onun mülkiyyətindən çıxır, yeni kredit for-

masında təzahür edir. Lakin, eyni zamanda kapitalın bir subyektdən digərinə doğru hərəkəti baş verdiyi üçün (kredit formasında olsa da), bu hərəkəti əks etdirən münasibətlər xüsusi növ bazar münasibətləri xarakteri daşıyır.

Maliyyə bazarının ümumən pul bazarına və kapital bazarına bölgüsünün əsasında müvafiq maliyyə alətlərinin tədavül müddəti durur. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində hesab edilir ki, əgər maliyyə alətlərinin tədavül müddəti bir ildən azdırsa, onda pul bazarının aləti hesab edilir. Uzunmüddətli alətlər (beş ildən artıq) kapital bazarına aiddir. Dəqiq desək, bir ildən beş ilədək “Sərhəd sahəsi” vardır ki, bu da ortamüddətli alət və bazar hesab edilir. Azərbaycanda maliyyə alətlərinin uzunmüddətə və qısamüddətə bölünməsi bir az fərqlidir. Qısamüddətli alətlərə 6 aydan artıq tədavül müddətli alətlər aid edilir.

Beləliklə, qısamüddətli maliyyə alətləri ilə uzunmüddətli maliyyə alətləri arasında sərhədləri pul bazarı ilə kapital bazarı arasındakı sərhədlər kimi həmişə dəqiq müəyyən etmək mümkün deyildir. Bununla yanaşı, bu cür bölgü dərin iqtisadi mənə kəsb edir. Belə ki, pul bazarı alətləri ilk növbədə dövlət təşkilatlarını və biznes sahəsinin likvid vəsaitlə təmin edilməsinə xidmət etdiyi halda, kapital bazarının alətləri əmanət və investisiyalaşma prosesi ilə əlaqədardır.

Pul bazarının alətləri xəzinə veksəlləri, bank akseptləri, bankların depozit sertifikatlarından ibarətdir. Kapital bazarının alətlərinə isə, məsələn, uzunmüddətli istiqrazlar, səhmlər, uzunmüddətli ssudalar aiddir.

Borc kapitalı bazarı öz növbəsində borc kapital bazarına və pay qiymətli kağızlar bazarına bölünür. Belə bölgü bu bazarda satılan əmtəələrin (maliyyə alətləri) alıcıları və maliyyə alətlərinin emitentləri arasında münasibətlərin xarakterini ifadə edir. Əgər maliyyə aləti kimi pay qiymətli kağızları çıxış edirsə, onda bu münasibətlər mülkiyyət münasibətləri xarakteri daşıyır və qalan hallarda isə bu, kredit münasibətləri olur.

Kapital bazarı borc kapitalının dövriyyəsinin təmin edilməsi prosesində yaranan münasibətləri, yaxud da dövriyyənin təşkili formasını ifadə edir. Məlumdur ki, borc kapitalı qaytarılmaq, dəyəri ödənilməklə müəyyən müddətə verilən pul vəsaitlərinin məcmusudur. Borc kapitalı bazarında müddətlilik, qaytarılmaq və haqqı ödənilmək şərti ilə təqdim edilən uzunmüddətli maliyyə alətləri tədavül edilir. Onlar özünə uzunmüddətli bank ssudalarını, habelə borc qiymətli kağızlarını daxil edir. Borc kapitalının yaranma mənbələri ilk növbədə müəssisə və təşkilatların və vətəndaşların sərbəst maliyyə ehtiyatı və yığımlarıdır. Müəssisə və təşkilatlar sərbəst maliyyə ehtiyatlarını gəlir əldə etmək şərti ilə faiz almaqla müxtəlif kredit idarələrinə yerləşdirirlər. Bundan əlavə, müəssisələrin banklarda olan hesablarına vəsaitlərin daxil olması və ödənilməsi müddətinin üst-üstə düşməməsi bu vəsaitləri kredit resursu kimi istifadə etməyə imkan verir. Borc

kapitalları bazarının subyektləri aşağıdakılardır:

■ müəssisələrin sərbəst pul vəsaitlərini toplayan və onları borc kapitalı kimi yerləşdirən kredit idarələri;

■ sərbəst pul vəsaitlərinə (maliyyə ehtiyatlarına) malik olan investolar;

■ müəyyən məqsədlər üçün borc alan müəssisə və təşkilatlar, vətəndaşlar və həmçinin dövlət orqanları.

Burada vasitəçilərin rolu böyük deyildir, çünki iştirakçılar bir-birilə birbaşa əlaqəyə girirlər.

Borc kapitalı bazarının müəssisələrin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında rolu ikilidir. Belə ki, ilk növbədə sərbəst maliyyə ehtiyatlarına malik olan müəssisə bu vəsaitləri bank və digər kredit idarələrində yerləşdirməklə və ya onlara borc verməklə faiz şəklində gəlir əldə edir. Digər tərəfdən, bu vəsaitləri cəlb edən kredit idarələri bu vəsaitlərə ehtiyacı olanlara “satmaqla” onların ehtiyatlarını artırır.

Borc kapitalı bazarının iqtisadi rolu ondan ibarətdir ki, bu bazarın köməyi ilə ayrı-ayrı kanallarda müvəqqəti sərbəst qalan pul vəsaitləri banklar vasitəsi ilə bir yerə cəmləşir və bu da istehsalın və kapitalın inkişafına səbəb olur.

Faiz norması və onu müəyyən edən amillər. Borc faizi müəyyən norma və ya səviyyə ilə səciyyələnir. Faiz norması borc kapitalı üzrə əldə olunan illik gəlirin borc kapitalına nisbəti ilə müəyyənləşir.

Faiz norması gəlir normasından müəyyən qaydada asılı olur. Belə ki, adi şərtlərdə orta gəlir norması faiz norması üçün maksimal hədd olur. Faizin minimal normasına gəldikdə isə onu dəqiq müəyyən etmək olmur. Əgər borc kapitalına tələb ona olan təklifdən az olarsa faiz norması kəskin şəkildə aşağı düşə bilər.

Faiz norması borc kapitalı bazarındakı rəqabət mexanizmi əsasında müəyyən edilir və hər an bu kapitala olan tələb və təklifdən asılı olur.

Maliyyə bazarlarından biri olan borc kapitalı bazarını borc kapitalı dövriyyəsinin təmin olunması prosesi ilə bağlı maliyyə münasibətlərinin xüsusi bir sahəsi kimi müəyyən etmək olar. Bu bazarın əsas iştirakçıları aşağıdakılardır:

İlkin investolar-yəni, banklar tərəfindən müxtəlif şərtlərlə bir yerə cəmləşən və borc kapitalını yaradan sərbəst maliyyə resurslarının sahibləri;

İxtisaslaşmış vasitəçilər-birbaşa pul vəsaitlərini cəlb edən və onları borc kapitalına çevirən maliyyə-kredit institutları;

Borc alanlar-müvəqqəti olaraq maliyyə resurslarına ehtiyacı olan fiziki və hüquqi şəxslər, həmçinin dövlət.

Bu deyilənləri nəzərə almaqla qeyd etmək olar ki, borc kapitalı bazarının müasir strukturu müddətililik və institusional əlamətləri ilə xarakterizə olunur.

Müddətlilik əlamətlərinə görə qısamüddətli (1 ilə qədər) kreditlər verilən pul bazarını, orta (1 ildən 5 ilə qədər) və uzunmüddətli (5 ildən yuxarı) kreditlər verilən kapital bazarını ayırmaq olur.

İnstitusional əlamətlərə görə borc kapitalı bazarı qiymətli kağızlar bazarı və bank krediti bazarına, qiymətli kağız bazarı isə öz növbəsində ilkin və ikinci (törəmə) bazara bölünür. İlkin bazarda emissiya olunmuş qiymətli kağızların yerləşdirilməsi, topdansatışı və alışı baş verirsə, ikinci bazarda əvvəlcədən buraxılmış qiymətli kağızların alqı-satqısı həyata keçirilir. Həmçinin, birjadankənar bazar da mövcuddur ki, burada birjada bu və ya başqa səbəbdən satıla bilməyən qiymətli kağızlar reallaşır.

Borc kapitalı bazarının hər iki xassəsi bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir. Lakin, əlbəttə ki, milli bazarın vəziyyəti haqda ikinci xassəyə görə fikir yürüdülmür.

Borc kapitalı bazarının funksiyaları onun ictimai təsərrüfat sistemindəki rolu və mahiyyəti ilə müəyyənləşir.

Borc kapitalı bazarının 5 əsas funksiyası mövcuddur:

Birinci funksiya-əmtəə dövriyyəsinə kredit vasitəsi ilə xidmət funksiyasıdır;

İkinci funksiya-hüquqi, fiziki şəxslərin, dövlətin, həmçinin xarici vətəndaşların pul vəsaitlərinin cəmləşməsi funksiyasıdır;

Üçüncü funksiya-pul fondlarının birbaşa borc kapitalı kimi formalaşması və onun istehsal proseslərinə xidmət məqsədilə kapital qoyuluşu kimi istifadəsidir;

Dördüncü funksiya-dövlət və əhalinin xərclərinin ödənilməsi məqsədilə kapital mənbəyi kimi xidmət funksiyası;

Beşinci funksiya-nüfuzlu sənaye maliyyə qruplarının yaradılması üçün kapitalın mərkəzləşdirilməsinin tezləşdirilməsi funksiyası.

Qeyd etmək lazımdır ki:

✦ ilk 3 funksiya inkişaf etmiş ölkələrdə müharibədən sonrakı dövrlərdən başlayaraq aktiv istifadə olunmağa başlamışdır;

✦ ilk 4 funksiyayı yerinə yetirərkən kapitalın hərəkətində bazar özünəməxsus vasitəçi kimi çıxış edir;

✦ bütün funksiyalar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin səmərəli fəaliyyətini təmin edir.

Milli borc kapitalı bazarlarının inkişaf səviyyəsi bir sıra amillərlə müəyyən edilir ki, onlara aşağıdakılar aiddir:

- ölkənin iqtisadi artımı;
- ölkədə kredit və qiymətli kağız bazarının fəaliyyət ənənələri;
- ölkədə istehsal yığımının səviyyəsi;

• Əhalinin yığım qabiliyyətinin səviyyəsi.

Bu amillərin ən başlıcası iqtisadi artım amilidir. Bu amilləri hazırda **ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya** kimi dövlətlərə şamil etmək olar.

Bu dövlətlərdə iri həcmli və inkişaf etmiş borc kapitalı bazarları formalaşmışdır. Ən yüksək səviyyəli bazar isə ABŞ-ın payına düşür. Bu bazar əsasən özünün güclü kredit və qiymətli kağız bazarı və kapital yığımının yüksək səviyyəsi ilə seçiyələnir.

Qərbi Avropa dövlətlərinin borc kapitalı bazarı ABŞ-ın bazarından fərqlənir. Bu fərqləndirici cəhətlər aşağıdakılardır:

- ✓ əməliyyatların kiçik həcmi;
- ✓ müəyyən maliyyə-kredit institutlarının bir qədər zəif inkişaf səviyyəsi;
- ✓ İkinci Dünya müharibəsi zamanı dağılan qiymətli kağız bazarının müəyyən dərəcədə məhdudiyətli inkişafı;

Hazırda Qərbi Avropa dövlətləri arasında ən iri borc kapitalı bazarları İngiltərə, Almaniya, Fransa, İtaliya və İsveçrədir. Yaponiyanın da borc kapitalı bazarının inkişafına İkinci Dünya müharibəsi öz damğasını vurmuşdu. Lakin, buna baxmayaraq, Amerika təcrübəsindən istifadə və dövlətin əhəmiyyətli dərəcədə köməyi nəticəsində Yaponiya tez bir zamanda öz borc kapitalı bazarını bərpa etdi və 70-80-ci illərdə bu bazar inkişaf etmiş ölkələrin bazarları arasında özünün yüksək mövqeyi ilə seçilməyə başladı.

Qərbi Avropa və Yaponiya dövlətlərinin borc kapitalı bazarını ABŞ-ın borc kapitalı bazarından fərqləndirən əsas xüsusiyyət bu bazarların inkişafında dövlət və ya qarışıq maliyyə-kredit təşkilatlarının yaxından və geniş həcmdə iştirak etməsidir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində borc kapitalı bazarı struktur etibarilə iqtisadi cəhətdən yüksək səviyyədə olan inkişaf etmiş ölkələrin bazarları ilə eynidir. Lakin bu bazarlarda kredit institutları və qiymətli kağız bazarının zəif inkişafı onların borc kapitalı bazarının da Qərbi Avropa dövlətlərinin bazarlarından zəif olmasına səbəb olur.

Pay qiymətli kağızları - onun sahibinin mülkiyyətə sahib olmasını, təşkilatın nizamnamə kapitalında payını, mənfəətin bölgüsündə iştirakını və bir qayda olaraq bu təşkilatın idarə edilməsində iştirak etməsi hüququnu təsdiq edən sertifikatdır. Mülkiyyətə sahib olmaq məsələsi isə qanunvericilik aktı ilə, habelə təşkilatın (cəmiyyətin) təsis sənədləri ilə müəyyən edilir.

16.4. VALYUTA BAZARI, ONUN FUNKSIYALARI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Pul bazarı dedikdə alqı-satqı obyektı pulun özü olan bazarlar başa düşülür. Pul bazarının təsnifləşdirilməsi prinsipləri ibarətdir:

1) pul vəsaitlərinin qoyuluşu müddətinə görə fərqləndirilir:

- qısamüddətli qoyuluşlar bazarı;
- uzunmüddətli qoyuluşlar bazarı.

2) pul vəsaitlərinin obyektlər üzrə qoyuluşuna görə:

- valyuta bazarı;
- qızıl bazarı;
- kredit bazarı;
- qiymətli kağızlar bazarı.

Maliyyə bazarının kredit formasında həyata keçirilən digər bir növü pul bazarıdır. Bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlarda kapital bazarı ilə pul bazarın, bir-birindən fərqləndirən meyar kimi verilən kreditin müddəti və istifadə edilməsi məqsədi götürülür. Belə ki, kredit qısa müddətə (bir ilə qədər) verilərsə bu, pul bazarına, uzun müddətə verildikdə isə kapital bazarına aid edilir.

Pul (kapital) bazarı milli və beynəlxalq bazara bölünür. Milli bazarda alqı-satqı münasibətləri həmin ölkənin milli pul vahidi (məsələn ABŞ-da dollar, İngiltərədə - funt sterlinq, Almaniyada-marka, Hollandiyada-qulden, Yaponiyada - yen, Türkiyədə - lirə və s.) əsasında həyata keçirilir.

Müxtəlif milli pul bazarları arasında pul kapitalının hərəkəti öz əksini faizin səviyyəsində tapır. Hər bir ayrıca götürülmüş ölkədə faizin səviyyəsi borc kapitalından istifadənin konkret şəraitinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Respublikamızda pul aqreqatlarının vəziyyətini cədvəl 16.2-dən görmək olar.

Cədvəl 16.2.

Azərbaycan Respublikasında pul aqreqatları (mln. manat)

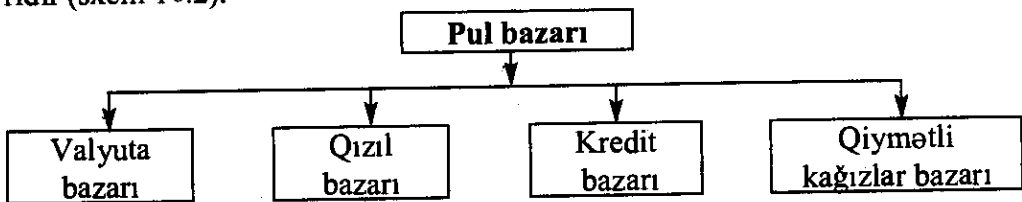
Göstəricilər	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Geniş mənada pul kütləsi (M ₃) o cümlədən:	509.7	1841.8	8469,2	10527,5	13903,2	16775,3
M2 pul aqreqatı o cümlədən:	325.8	796.7	6169,2	8297,5	10997,2	13806,4
M1 pul aqreqatı o cümlədən:	315.5	747.8	5239,8	6718,9	8824,8	11107,1
Banklardan kənarında nağd pul (M ₀)	270.0	547.4	4174,8	5455,8	7158,2	9256,6

Azərbaycan Respublikasında pul emissiyası (mln. manat)

	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Cəmi	45,3	67,9	86,7	1280,4	1865,0	2119,0

Məlumatlardan görüldüyü kimi, 2005-2012-ci illərdə iqtisadiyyatda geniş mənada pul kütləsi 9,1 dəfə, pul emissiyası isə 31,2 dəfə artmışdır və o, ölkənin mərkəzi bankı tərəfindən tənzim edilir. Faizin səviyyəsi ya digər ölkələrdən pul kapitalının axıb gəlməsinə, ya da ki, həmin pul kapitalının digər ölkələrə axıb getməsinə şərait yaradır. Lakin göstərmək lazımdır ki, kapitalın beynəlxalq hərəkəti ölkənin tədiyyə balansına, valyuta ehtiyatlarına, beynəlxalq miqyasda onun rəqabət qabiliyyətinə bilavasitə təsir edir. Buna görə də öz kapitalının kənara axmasının qarşısını almaq üçün hər bir dövlət bir sıra inzibati tədbirlərə əl atmağa məcbur olur.

Artıq yuxarıda qeyd edilmişdir ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir milli bazar dünya bazarına qovuşaraq onun bir hissəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan beynəlxalq pul bazarlarının yaranması prosesi hər bir ölkənin milli valyutasının (pul vahidinin) azad surətdə konvertləşməsi nəticəsində baş verir. Lakin beynəlxalq pul bazarları yeknəsək deyildir. Ərazi və valyuta əlamətlərinə görə mövcud olan beynəlxalq pul bazarı hər şeydən əvvəl milli bazardır. O, əsasən milli vasitələrlə tənzim edilir. Lakin burada alıcı və ya satıcı simasında daim başqa ölkələrin nümayəndələri iştirak edirlər və deməli, tərəflərdən hər hansı biri isə onlara yad olan valyuta əsasında alqı-satqı əməliyyatları aparır. Buna görə də belə bazarlar "xalis" beynəlxalq bazar deyildirlər. Beynəlxalq pul bazarı dedikdə isə ölkə daxilində hər hansı bir milli əhəmiyyətli tədbirin keçirilməsi üçün xarici ölkələrin pul vahidindən kredit şəklində istifadə edilməsi başa düşülür. Bu xarici pul vahidi kimi əvvəlcə dollar və az bir həcmdə funt-sterlinq, daha sonra həmçinin funt sterlinq, marka, qulden kimi valyutalar çıxış etməyə başlamışdır. XX əsrin 50-ci illərinin ortalarından başlanan bu proses əsasında hazırda "Avrovalyuta bazarı" adı altında birləşən müstəqil pul bazarları yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür bazarlar hər dövrdə Asiya regionunda və Karib hövzəsi ölkələrində də yaranmışdır. Valyuta bazarı pul bazarlarından biridir (sxem 16.2).

Sxem 16.2. Valyuta bazarının pul bazarında yeri.

Valyuta bazarı dedikdə valyuta ilə alqı-satqı əməliyyatının məcmusu başa düşülür. İnstitusional nöqteyi-nəzərindən valyuta bazarı valyuta əməliyyatını həyata keçirən institusional iştirakçıların məcmusunu ifadə edir. Təşkilati-texniki nöqteyi-nəzərdən valyuta bazarı dedikdə valyuta bazarının iştirakçılarının öz aralarındakı əlaqədə olan kommunikasiya sistemlərinin məcmusu başa düşülür.

Valyuta bazarı dedikdə valyuta və valyuta dəyərlərinin alqı-satqısı cəmlənən rəsmi mərkəz nəzərdə tutulur.

Bir valyutanın digər valyutaya mübadiləsi həyata keçirilən valyuta bazarının fəaliyyətinin mövcudluğunun zəruriliyi beynəlxalq hesablaşmalarda vahid ödəniş vəsaitinin olmaması üzündən irəli gəlir.

Valyuta bazarının funksiyaları aşağıdakılardır:

➤ beynəlxalq hesablaşmaların öz vaxtında həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;

➤ valyuta risklərinin sığortalanması;

➤ valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası;

➤ milli valyutanın sabitliyinin qorunub saxlanması;

➤ valyuta əməliyyatlarından mənfəət əldə edilməsi.

Valyuta risklərinin sığortalanması dedikdə valyuta əməliyyatları həyata keçirilərkən valyuta riskini aşağı salmağa yönəldilən tədbirlər başa düşülür. Valyuta riski valyuta kursunun enib-qalxmasından irəli gələn itkilər riskidir.

Valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası dedikdə onların bir valyutada saxlanması deyil, bir neçə valyutada saxlanması, habelə riskin azaldılması məqsədilə valyuta dəstinin dəyişilməsi başa düşülür.

Milli valyutanın sabitliyinin qorunması məqsədilə Mərkəzi Bank valyuta intervensiyası (valyutanın alqı-satqı əməliyyatı) həyata keçirir ki, onun vasitəsilə kəskin artıb-azalmanı yumşaldır və mübadilə məzənnəsinin hərəkətinə nəzarət edir.

Pul-kredit siyasətinə təsirin dərəcəsinə görə valyuta intervensiyasının aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

* “sterilizə edilmiş”;

* “qeyri-sterilizə edilmiş”.

“Sterilizə edilmiş” valyuta intervensiyası pul-kredit siyasətinə, o cümlədən tədaviyə pul kütləsinin həcmində və ya faiz dərəcəsinin dəyişilməsi sahəsinə əsaslı təsir göstərmir. Daha mürəkkəb və geniş tətbiq edilən “qeyri-sterilizə” edilmiş valyuta intervensiyası valyuta bazarında tələb və təklifin elə dəyişməsinə səbəb olur ki, bu, pul-kredit siyasətində əsaslı dəyişikliyə gətirib çıxarır.

Valyuta məzənnəsindən (fərqdən) mənfəət möhtəkir valyuta əməliyyatı həyata keçirildikdə əldə edilir. Valyuta bazarında alqı-satqı obyektini valyuta və val-

yuta qiymətliyədir. Geniş mənada valyuta dedikdə beynəlxalq hesablaşmalarda iştirak edən pul başa düşülür.

Milli valyutadan əlavə **kollektiv valyuta** adlanan (SDR., avro) valyuta da mövcuddur ki, onun da emitenti beynəlxalq iqtisadi təşkilatlardır.

Azərbaycan Respublikasının fəaliyyətdə olan qanunvericiliyində milli və xarici valyutaların müəyyənliyi verilir. Belə ki, "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli Qanununa uyğun olaraq:

1) xarici valyuta:

a) müvafiq xarici dövlətin və ya dövlətlər qrupunun ərazisində tədavüldə olan və qanuni ödəniş vasitəsi sayılan, eləcə də tədavüldən çıxarılmış və ya çıxarılan, lakin həmin ərazidə tədavüldə olan pul nişanlarına dəyişdirilən banknotlar, xəzinə biletləri və sikkələr şəklində pul nişanları;

b) xarici dövlətlərin pul vahidlərində, beynəlxalq pul və ya hesablaşma vahidlərində hesablarda olan vəsaitlər.

2) Azərbaycan Respublikasının milli valyutası:

a) tədavüldə olan, eləcə də tədavüldən çıxarılan, lakin, tədavüldə olan pul nişanlarına dəyişdirilə bilən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının buraxdığı kağız və metal pul nişanları;

b) Azərbaycan Respublikasında banklarda və digər kredit təşkilatlarında hesablarda olan manat vəsaiti;

c) Azərbaycan Respublikasından kənar yerləşən banklarda və digər kredit təşkilatlarında hesablarda olan manat vəsaiti;

Beləliklə, qanunda Azərbaycan Respublikasının valyutası (milli valyutası) M_2 aqreqatının tərkibinə daxil olan aktivlər qəbul edilir ki, bu da makroiqtisadi səviyyədə pul kütləsinin əsas göstəricisi kimi qəbul edilir və beynəlxalq statistik müqayisə üçün istifadə edilir. M_2 aqreqatının tamamlanmasının aktivinə nağd pullar, habelə likvidlik üzrə ona yaxın olan müddətsiz və qısamüddətli bank əməlləri aid edilir.

Yuxarıda göstərilən qanuna əsasən valyuta sərvətləri dedikdə xarici valyuta və xarici qiymətli kağızlar başa düşülür.

Xarici qiymətli kağızlar dedikdə xarici emitentlər tərəfindən buraxılan və xarici valyutada nominalı olan qiymətli kağızlar - ödəniş vasitələri (çeklər, veksellər, akkreditivlər və s.), fond sərvətləri (səhmlər, istiqrazlar) və digər ödəniş vasitələri başa düşülür.

Daxili qiymətli kağızlar dedikdə, öz növbəsində, aşağıdakılar başa düşülür:

a) emissiya qiymətli kağızları-nominal dəyəri Azərbaycan Respublikasının valyutasında (manatla) ifadə olunmuş və Azərbaycan Respublikasında qeydiyyatdan keçmiş qiymətli kağızlar (çeklər, veksellər, akkreditivlər və s.), fond sərvətləri

vətləri (səhmləri) və digər borc öhdəlikləri;

b) digər qiymətli kağızlar - Azərbaycan Respublikası valyutasını almaq hüququnu təsdiq edən və Azərbaycan Respublikasının ərazisində buraxılan qiymətli kağızlar.

Valyuta üçün istənilən digər maliyyə aktivlərində olduğu kimi **likvidlik anlayışının** əhəmiyyəti böyükdür. Valyutanın likvidliyi dedikdə onun tez bir zamanda və öz dəyərini itirmədən digər valyutaya dəyişdirilməsi başa düşülür.

Valyuta bazarı iştirakçılarının təsnifatının bir sıra prinsipləri vardır.

1. Statusuna görə aşağıdakılar fərqləndirilir:

- * fərdi iştirakçılar - valyuta bazarında əməliyyat aparan fiziki şəxslər;
- * institusional iştirakçılar - valyuta bazarında əməliyyat aparan hüquqi şəxslər.

2. Bağlaşmanın tərəflərinə görə:

- * valyutanın alıcıları;
- * valyutanın satıcıları.

Bu halda digər pul bazarında olduğu kimi, valyuta bazarında da peşəkar vasitəçi qismində brokerlər və dilerlər çıxış edir.

Brokerlər müştərinin adından və onun vəsaiti hesabına çıxış edir. Brokerlər fərdi və institusional bazar iştirakçıları ola bilər. Dilerlər öz adından və öz hesabına çıxış edirlər. Mahiyyətə onlar əmtəənin-valyutanın “alverçiləri”dir. Diler kimi yalnız bazarın institusional iştirakçıları çıxış edirlər.

3. Valyuta bazarı iştirakçılarının fəaliyyəti valyuta riskinə görə aşağıdakı kimi fərqləndirilir:

- * sahibkarlar-kapital sahibləri;
- * investolar-valyuta sərvətlərinin sahibləri və peşəkar vasitəçilər;
- * alverçilər-dilerlər;
- * oyunçular-istənilən riskə gedən valyuta bazarı iştirakçıları.

Valyuta bazarının təşkilati strukturu dedikdə onun iştirakçılarının (alıcılar, satıcılar və peşəkar vasitəçilər) məcmusu başa düşülür.

Valyuta bazarının infrastrukturunu özünə daxil edir:

- * birja ticarəti sistemini;
- * birjadankənar ticarət sistemini (öz növbəsində banklararası və müştəri bazarlarını özünə daxil edir);
- *hesab-ticarət sistemini;
- informasiya agentliyi və şəbəkələri və s.

1. Birja ticarəti sistemi. Birja valyuta bazarında müvəkkil birjalar vasitəsi ilə aparılır. Bu halda birja xüsusi ixtisaslaşdırılmış ticarət meydançası kimi çıxış edir. Birja təşkilati qaydada rəsmiləşdirilən və müntəzəm olaraq fəaliyyət göstərən bazardır. Birja bazar iqtisadiyyatının klassik təsisatı olub, birja ticarətinin

təşkil və tənzimlənməsi yolu ilə malların topdansatış bazarını formalaşdırır. Birja fəaliyyətinin əsas istiqaməti təyin edilmiş vaxtda müəyyən yerdə keçirilən açıq kütləvi alver zamanı ticarət əqdlərinin bağlanması üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Birja hüquqi şəxs statuslu təşkilat olaraq alqı-satqı əqdlərində tərəf kimi çıxış etmir.

Birjadakı əmtəə növlərindən asılı olaraq valyuta birjası, əmtəə birjası, fond birjası, fraxt birjası və s. fərqləndirilir. Çox hallarda valyuta birjaları qeyri-kommersiya təşkilatları olub, əsas məqsədi mənfəət götürmək deyil, valyuta ticarətini təşkil etməkdir.

Valyuta birjası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılan hüquqi şəxsdir ki, onun da fəaliyyət növlərindən biri Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada və şərtlərlə xarici valyutaların birja ticarətinin təşkilidir. Başqa sözlə desək, valyuta birjası xarici valyutanın alqı-satqısı və mübadiləsi üzrə təşkil olunmuş, müntəzəm fəaliyyət göstərən ticarət meydançasıdır. Valyuta birjası xarici valyuta məzənnələrini müəyyənləşdirən bazar təsisatıdır. Valyuta birjasının fəaliyyətində Mərkəzi Bank mühüm rol oynayır. Azərbaycanda valyuta birjasının (Bakı Banklararası Valyuta Birjası-BBVB) yaradılması təşəbbüsünü 1993-cü ilin 26 iyul tarixində ölkənin Mərkəzi Bankı və bir sıra dövlət kredit idarələri öz üzərinə götürmüşlər. Maliyyə sisteminin əsas hissəsinə çevrilən BBVB öz fəaliyyətinin başlanğıcında valyuta bazarının mütəşəkkil şəkildə formalaşdırılması məqsədini güdmüş və hazırda səmərəli fəaliyyət göstərir.

2. Birjadankənar ticarət sistemi özünə banklararası və müştəri valyuta bazarlarını daxil edir. Banklararası valyuta bazarında əqdlər bilavasitə müvəkkil banklar arasında həyata keçirilir. Müştəri valyuta bazarında əqdlər müvəkkil bankar ilə müştərilər arasında həyata keçirilir. Müvəkkil bank dedikdə valyuta əməliyyatı aparmağa lisenziya almış banklar başa düşülür.

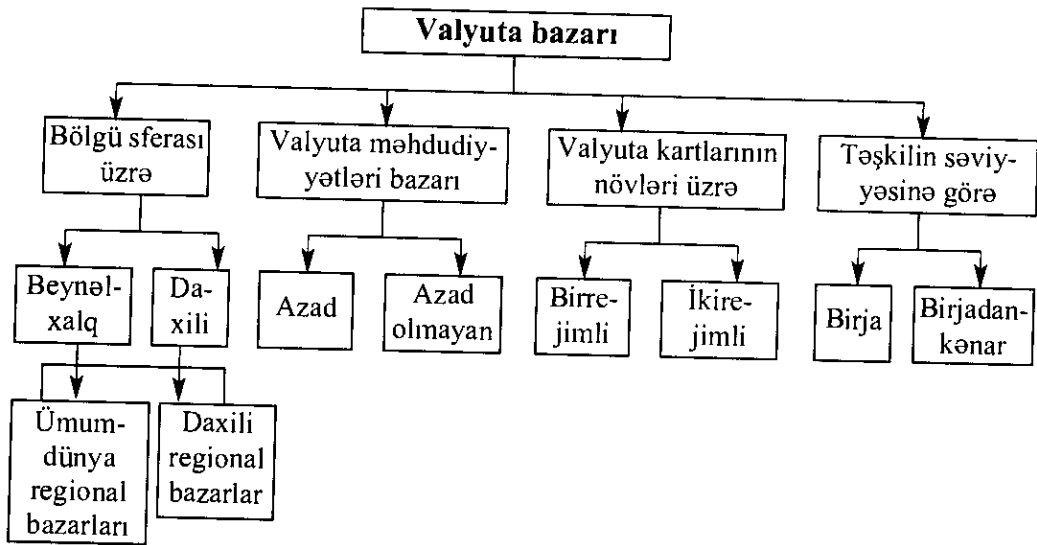
Valyuta ticarəti ilə iki paralel sistemin mövcudluğu daxili valyuta bazarının daha yaxşı fəaliyyətinə yardım edir. Bu sistem bir-birini tamamlayaraq paralel fəaliyyət göstərir və valyuta bazarı iştirakçılarına ticarətin daha optimal variantını seçməyə imkan verir.

Birjadankənar bazar öz təbiətinə görə də mütəşəkkildir. Çünki dəqiq formalaşmış qaydaya əsasən fəaliyyət göstərir.

Birjadankənar bazar da müəyyən üstünlüklərə malikdir. O cümlədən:

- ✓ banklararası bazarda bağlanan əqdlərin şərtləri kommersiya sirridir və yalnız onların iştirakçılarında-müvəkkil banklara məlumdur;
- ✓ banklararası bazarlar nisbətən hesablaşmaların yüksək sürəti və aşağı xərclər ilə xarakterizə edilir.

Valyuta bazarının növləri. Valyuta bazarının mürəkkəb iqtisadi təbiəti onun çoxplanlılığını göstərir. Bunu sxem 16.3-də görmək olar.

Sxem 16.3. Valyuta bazarının təsnifatı.

Valyuta bazarının təsnifləşdirilməsinin müxtəlif prinsipləri mövcuddur.

1. Valyutadəyişmə əməliyyatının yayılması sferasına görə aşağıdakı valyuta bazarları fərqləndirilir:

- ✓ dünya (beynəlxalq) valyuta bazarı;
- ✓ milli valyuta (daxili və yerli) bazarı.

Dünya (beynəlxalq) maliyyə bazarı dedikdə kabel və sputnik kommunikasiya vasitəsilə bir-birilə qırılmaz sürətdə əlaqədə olan milli bazarların məcmusu başa düşülür. Milli (daxili və yerli) valyuta bazarı həmin ölkənin daxilində fəaliyyət göstərən valyuta bazarlarıdır.

Bu halda istər dünya, istərsə də bir çox milli bazarlar regional valyuta bazarlarını özünə daxil edir (cədvəl 16.4).

Cədvəl 16.4

Dünya və milli valyuta bazarlarının regional seqmentləri

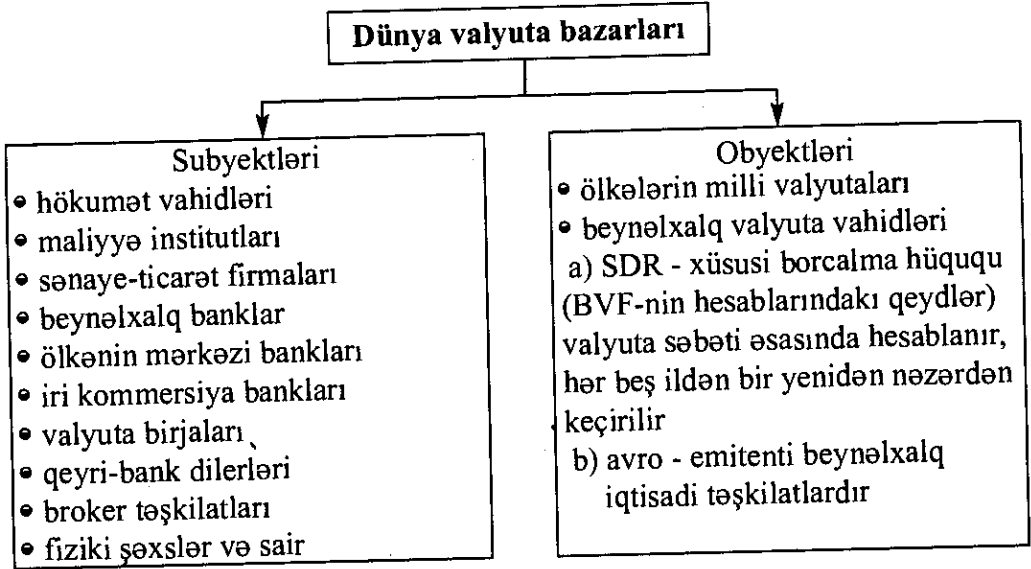
Valyuta bazarlarının əsas növləri	Regional valyuta bazarlarına daxil olanlar
Dünya (beynəlxalq) valyuta bazarı	Dünyanın ayrı-ayrı iqtisadi və regional bazarları və yaxud beynəlxalq regional iqtisadi təşkilatlar
Milli (daxili və ya yerli) valyuta bazarı	Ayrı-ayrı inzibati-ərazi birləşmələrinin bazarları və yaxud həmin ölkənin iqtisadi regionları

Dünya valyuta bazarı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər prosesində yaranan pul axınlarına, o cümlədən beynəlxalq əmtəə, xidmət və kapital axınlarına xidmət edir (cədvəl 16.5).

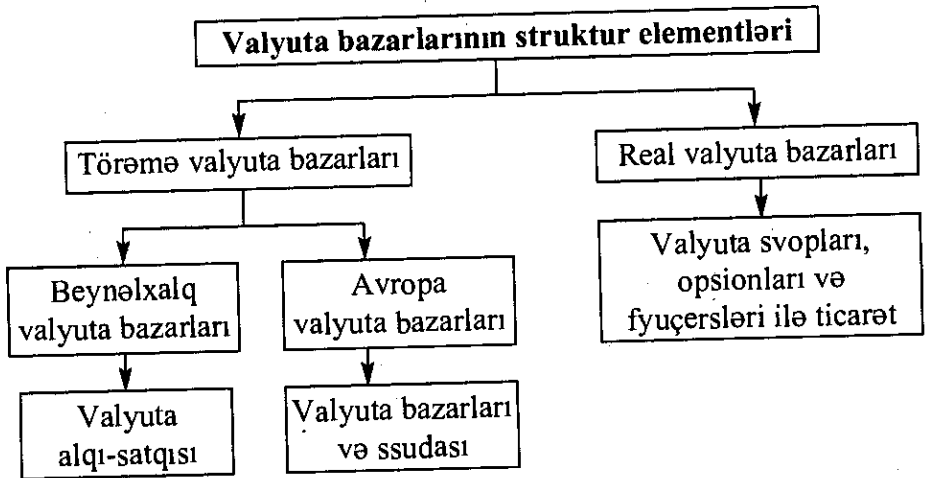
Milli (daxili və ya yerli) valyuta bazarı ölkədaxili pul axınlarına xidmət edir və milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatı ilə əlaqəsini təmin edir.

Cədvəl 16.5

Dünya valyuta bazarlarının obyekt və subyektləri

2. Təşkilati strukturuna görə birja və birjadankənar valyuta bazarları fərqləndirilir (sxem 16.5).

Sxem 16.5. Valyuta bazarlarının strukturları.

3. Valyuta məhdudiyyətliliyinə görə azad və qeyri-azad valyuta bazarları mövcuddur.

Valyuta məhdudiyyəti dedikdə valyuta əməliyyatları aparılarkən normativ qaydaların müəyyən edilməsi üzrə qanunvericilik, inzibati, iqtisadi və təşkilati tədbirlər nəzərdə tutulur. Valyuta məhdudiyyətlərinə xarici və ya milli valyutada ödənişlərin və köçürmələrin məqsədli tənzimlənməsi üzrə tədbirlər, xarici valyutaların alqı-satqısının tam, yaxud qismən qadağan edilməsi aiddir.

Valyuta məhdudiyyəti həm cari, həm də kapitalın hərəkəti ilə bağlı olan əməliyyatlar üzrə tətbiq edilə bilər. Valyuta məhdudiyyəti olmadıqda valyuta bazarı azad, valyuta məhdudiyyəti olduqda isə qeyri-azad valyuta bazarı adlanır.

4. İştirakçıların tərkibinə görə birbaşa və broker valyuta bazarı fərqləndirilir.

Birbaşa valyuta bazarı dedikdə alıcı və satıcılar arasında əqdlərin birbaşa vasitəçisiz həyata keçirilməsi başa düşülür. Broker valyuta bazarında valyutanın alqı-satqı əqdləri peşəkar vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilir.

5. Valyuta ilə əqdlərin həyata keçirilməsi müddətinə görə nağd və müddətli valyuta bazarları fərqləndirilir.

Nağd valyuta bazarında mübadilə (konversiya) əməliyyatı-spot (təcili valyuta tədarükü ilə əməliyyat) əməliyyatı ilə həyata keçirilir. Bu halda valyutanın göndərilməsi birja və birjalararası bazarda iki iş günü ərzində baş verir. Valyutanın müştəri bazarında mübadiləsi isə o saat baş verir.

Müddətli valyuta bazarında valyuta alqı-satqı əqdi müəyyən müddətə bağlanılır. Müddətli valyuta bazarı özünə valyuta forfordları bazarını və fyuçerslər bazarını daxil edir.

Valyuta forfordu (əqd kimi) dedikdə gələcək tarixə qabaqcadan şərtləndirilmiş qiymət üzrə valyutanın təqdimi haqqında razılaşma nəzərdə tutulur.

Valyuta fyuçersi - şərtləndirilmiş vaxtda əqd bağlandığı zaman mövcud olan məzənnə üzrə valyuta tədarükü ilə əməliyyat həyata keçirilir.

6. Satılan valyutaya görə aşağıdakılar fərqləndirilir:

- dollar bazarı;
- rubl bazarı;
- avro bazarı və s.

Valyuta bazarında əməliyyatlar. Geniş mənada valyuta əməliyyatları dedikdə valyuta ilə və valyuta dəyərləri ilə əməliyyatlar başa düşülür. Dar mənada valyuta əməliyyatları bir ölkə valyutasının digər ölkə valyutasına dəyişdirilməsi deməkdir. Bütövlükdə valyuta əməliyyatları:

1) valyuta dəyərində mülkiyyət hüququnun və digər hüquqların keçməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatların aparılması;

2) Azərbaycan Respublikasına valyuta dəyərlərinin idxalı və göndərilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasından valyuta dəyərlərinin ixracı və göndərilməsi;

3) beynəlxalq pul köçürülmələrinin həyata keçirilməsi deməkdir.

Valyuta tənziimi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa uyğun olaraq hüquqi şəxs olan rezidentlər aşağıdakı şərtlərlə valyuta əməliyyatları apara bilər:

✦ hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən cari valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün heç bir məhdudiyət qoyulmur;

✦ kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatları hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydada aparılır;

✦ hüquqi şəxs olan rezidentlər valyuta sərvətlərini köçürmə yolu ilə Azərbaycan Respublikasına gətirmək və Azərbaycan Respublikasından çıxarmaq, habelə gömrük prosedurlarına əməl etməklə nağd şəkildə ölkəyə gətirmək və ölkədən çıxarmaq hüququna malikdirlər.

Hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına köçürülməsi və nağd şəkildə gətirilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi və nağd şəkildə çıxarılması qaydalarını Azərbaycan Respublikasının **Mərkəzi Bankı** müəyyən edir.

Qiymətli metallarla və qiymətli daşlarla əməliyyatların aparılması ilə bağlı münasibətlər "Qiymətli metallar və qiymətli daşlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investisiyaların iştirakı ilə hüquqi şəxslərin öz məhsulunun ixracından əldə etdikləri valyuta hasilatından istifadə etməsi qaydası "Xarici investisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir (maddə 9).

Fiziki şəxs olan rezidentlərin Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarına isə aiddir:

✦ fiziki şəxs olan rezidentlər əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından maneəsiz köçürmək hüququna malikdirlər;

✦ fiziki şəxs olan rezidentlər əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikası **Mərkəzi Bankının** müəyyən etdiyi qaydalara uyğun olaraq müvəkkil banklar tərəfindən verilmiş arayışlar əsasında gömrük prosedurlarına əməl etməklə nağd şəkildə Azərbaycan Respublikasından çıxara bilərlər;

✦ fiziki şəxs olan rezidentlər valyuta sərvətlərini gömrük prosedurlarına riə-

yət etməklə Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə gətirə bilərlər. Fiziki şəxs olan rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən valyuta sərvətlərinin məbləği 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda, gömrük orqanları vəsaitlərin məbləği, gətirilmə tarixi, gətirilmiş şəxs və onların gətirdiyi ölkə barəsində məlumatı 7 (yeddi) gün müddətində Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına, **maliyyə monitorinqi orqanına** və müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edir;

✦ fiziki şəxs olan rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentinədək valyuta sərvətlərini gömrük prosedurlarına əməl etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilərlər;

✦ mövcud qanunvericiliyə müvafiq qaydada Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş və ya nağd gətirilmiş valyuta sərvətləri istisna olmaqla fiziki şəxs olan rezidentlərin digər valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi və gömrük prosedurlarına əməl etməklə nağd çıxarılması qaydalarını Azərbaycan Respublikasının **Mərkəzi Bankı** müəyyən edir;

✦ fiziki şəxs olan rezidentlər özlərinin valyuta vəsaitlərini, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında əldə etdikləri vəsaiti müvəkkil banklarda olan valyuta hesablarına sərbəst daxil edə bilərlər.

Qeyri-rezidentlər valyuta sərvətlərini köçürmə yolu ilə Azərbaycan Respublikasına gətirmək və Azərbaycan Respublikasından çıxarmaq, habelə gömrük prosedurlarına əməl etməklə onu nağd şəkildə ölkəyə gətirmək və çıxarmaq hüququna malikdirlər.

16.5. QIZIL BAZARININ MAHIYYƏTİ VƏ FUNKSIYALARI

Qızıl bazarı pul bazarının bir növüdür. Qızıl bazarı dedikdə qızılın alqı-satqısı əməliyyatlarının məcmusu başa düşülür. Qızıl bazarı həm də qızılın ardıcıl olaraq alqısı və satqısını həyata keçirən xüsusi mərkəzdir.

Qızıl bazarının, eyni zamanda onda satılan aktivlərin-qızılın xüsusiyyətlərindən biri (digər pul bazarları-valyuta, kredit və qiymətli kağızlar bazarı ilə müqayisədə) aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq hesablaşmalar vəsaiti rolunu oynayan aktivlər;
- adi əmtəədir ki, qiyməti həm onun istehsalının maya dəyərindən, həm də bazarda tələb və təklifdən asılıdır.

Qızıl həmişə nadirliyinə, gözəlliyinə, fiziki və kimyəvi xassəsinə, unikallığına görə qiymətləndirilir. Bəşəriyyət uzun tarixi müddət ərzində qızıldan digər əlvan metallar ilə yanaşı pul kimi, qızıl standart dövründə unitar aləti kimi isti-

fadə etmişdir. Emissiya tipli pul sisteminə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq qızılın monetar funksiyasının rolu getdikcə azalmağa başlamışdır. Qızıldan pul kimi istifadə olunmasından qəti imtina edilməsi ona gətirib çıxardı ki, o adi bazar əmtəsinə çevrildi. Bu halda dövlətin qızıl əməliyyatı üzərində nəzarəti getdikcə zəifləyir, bazar qüvvələrinin təsiri isə güclənməyə başlayır.

Müasir insan üçün qızıl nəinki zərgərlik məmulatı, elektrik sənayesinin hissələri, stomatologiya materialları, habelə əvvəlki kimi etibarlı investisiya aləti, iqtisadi və maliyyə böhranı dövründə inflyasiya qiymətliyədir.

Mərkəzi emissiya bankları indiyədək qızıldan aşağıdakı səbəblərə görə ehtiyat kimi istifadə edirlər:

1) qızılın qiymətinin tərəddüd etməsinə baxmayaraq, etibarlılığı emitentin iqtisadi vəziyyəti ilə müəyyən edilərək rəsmi ehtiyatlarının digər maddələrinə nisbətən daha yaxşı müdafiə olunur;

2) dünya birliyi bir qayda olaraq özünün qızıl ehtiyatlarını lazımi səviyyədə saxlayan dövlətlərə böyük etibar göstərirlər;

3) ölkələrin beynəlxalq likvidlik ehtiyatlarının payının artması beynəlxalq reyting və konsaltinq agentliyinin qərarlarına əlverişli təsir göstərir.

Qızıl bazarının funksiyaları aşağıdakıları təmin etməkdən ibarətdir:

- beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsini;
- sənaye-müəssisə istehlakını;
- xüsusi tezavrasia (qızılın əsas kütləsinin daxili pul dövriyyəsindən çıxarılaraq, xüsusi zinət şəklində saxlanması);
- investisiyanı;
- risklərin sığortalanmasını;
- möhtəkirlik əməliyyatlarının həyata keçirilməsini.

Qızıl qiymətli metaldır. Qiymətli metallara eyni zamanda gümüş, platin və platin qruplu metallar da (palladium, iridium, rodium, rutenium və osmium) aiddir.

Qiymətli metallar istənilən vəziyyətdə, o cümlədən aşağıdakı kimi ola bilər:

- təbii halda (təmizlənməmiş şəkildə);
- affinə edilmiş halda (təmizlənməmiş şəkildə);
- yarımfabrikat halda;
- sənaye məhsulu şəklində;
- kimyəvi birləşmə formasında;
- zərgərlik və digər məmulat formasında;
- lom şəklində (link, qırıntı).

Təbii halda hasil edilmiş, lakin təmizlənməmiş qiymətli metallar təbii halda

olurlar. Qiymətli metalların istehsalı onların mädəndən, filizli torpaq laylarından, texnogen yataqlardan çıxarılması və özündə qiymətli metalları saxlayan konsentrat və digər yarımçıq məhsul almaq deməkdir. Təmizlənmiş qiymətli metallar isə affinə edilmiş şəkildə olurlar. Həsıl edilmiş qiymətli metalların qatışıqlardan və mövcud komponentlərdən təmizlənməsi, qiymətli metalların dövlət və ya beynəlxalq standartlar keyfiyyətinə və texniki şərtlərə çatdırılması affinaj adlanır.

Bazarda qiymətli metallar, o cümlədən qızıl aşağıdakı növdə tədavül edilə bilər:

- standart və müəyyən ölçüsü olan affinə edilmiş qiymətli metal külçəsi;
- təbii qiymətli metallar;
- plastin (prokat);
- qiymətli metallardan məmulat (zərgərlik və digər məişət məmullatları istisna olmaqla);
- qiymətli metalları özündə ehtiva edən yarımfabrikatlar;
- qiymətli metalları özündə ehtiva edən sikkə (pul);
- qızıl sertifikatlar.

Standart külçələr fəaliyyətdə olan dövlət və sahə standartlarına uyğun olaraq hazırlanan və dövlət affinaj təşkilatlar tərəfindən damğalanan, müvafiq nominal kütləyə (qızıl külçə üçün - 11000-13300 qram) və əyara (qızıl külçə üçün -99,95 %) malik olan qiymətli metallar, habelə beynəlxalq keyfiyyət standartlarına uyğun gələn xarici istehsal külçələridir.

Müəyyən ölçüsü olan külçələrə - fəaliyyətdə olan dövlət, sahə və müəssisə standartlarına uyğun olaraq hazırlanan və dövlət affinaj təşkilatları tərəfindən damğalanan, habelə beynəlxalq standart keyfiyyətlərinə uyğun gələn xarici istehsal külçəsi 1kq. kütləsi 99.99%-dən az olmayan kimyəvi tərkibli liqatur (aşqar, qarışıq) kütləli külçələr aiddir.

Ərintidə qiymətli metalların faiz məzmununa *əyar* deyilir. Qiymətli metalda ərintinin faktiki ümumi kütləsi (hər hansı bir formada) liqatur qarışıq kütlə və ya liqaturda (aşqar qarışıq) kütlə adlanır.

Prokat (plastinlər) - dövlət affinaj təşkilatı tərəfindən hazırlanan və müvafiq qiymətli metallar külçəsi partiyasında verilmiş kütləni almaq üçün əlavə kimi təqdim edilən hamarlanmış nazik xətt-pərsenk (çəkini tamamlayan əlavə) deməkdir.

Qızıl sikkə. Qiymətli kağızlardan iki növ sikkə, o cümlədən qızıldan: investisiya və xatirə sikkələri fərqləndirilir. İncə investisiya sikkələri dedikdə qiymətli metallardan (köhnə nümunə və hesablaşmalarda istifadə edilənlər) sikkələr başa

düşülür ki, texniki parametrlərinə, zərb üsuluna, qiymətin əmələ gəlməsi metoduna və buraxılış həcminin çoxluğuna görə investisiyalaşma alətləri tələbinə cavab verir. Investisiya sikkələrinin bazar qiyməti qızıla dünya qiymətlərinin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişir. Investisiya sikkələri bazar qiymətləri ilə onun qızıl məzmunundan artıq mükafat əlavəsi ilə satılır.

Xatirə sikkələri dedikdə qiymətli metallardan hazırlanan (köhnə nümunə və ya hesablaşmalarda istifadə olunan) və bədii tərtibatı, texniki parametrləri, zərb üsulu və az həcmli tirajla buraxılan və kolleksiya predmetləri tələblərinə cavab verən sikkələr başa düşülür.

Qızıl sertifikatları - sahibinə onu təqdim edərkən bu metalın müəyyən kəmiyyətdə əldə etməsini təsdiq edən sənədləri ifadə edir.

Qızılın qiyməti dedikdə bir qram qızılın dəyəri başa düşülür.

Beynəlxalq bazarda qızılın qiyməti onun əsas iştirakçıları tərəfindən bir unsiyaya (29,86 qram) ABŞ dolları ilə müəyyən edilir. Qızılın qiyməti tələb və təklifin təsiri altında formalaşır.

Digər bazarlarda olduğu kimi, qızıl bazarının iştirakçıları satıcılar, alıcılar və peşəkar vasitəçilərdən ibarətdir. Qızıl bazarının iştirakçılarına aiddir:

- qızıl hasilatı subyektləri (qızıl hasilatı müəssisələri);
- qızılın həm alışı, həm də satışını həyata keçirən dövlət;
- qiymətli metallar birjalari;
- müvəkkil banklar;
- fiziki şəxslər.

Qızıl bazarının institusional iştirakçılarının məcmusu onun təşkilati strukturunu əmələ gətirir.

Qızıl bazarının infrastrukturuna daxildir:

- birja ticarəti sistemi;
- banklararası və müştəri bazarları da daxil olmaqla birjadankənar sistemlər;
- hesab-ticarət sistemi;
- informasiya agentliyi və şəbəkələri və s.

Birja ticarəti sistemi. Qızıl digər əmtəələr və maliyyə aktivləri ilə birlikdə birja ticarətinin obyektini təşkil edir. Birjalarda qiymətli metallar və qiymətli daşlar ilə təqdim etdiyi qızıl ticarəti sistemi hüquqi və fiziki şəxslərin aşağıdakı əqdlərin icrası ilə bağlı əməliyyatları həyata keçirməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur:

- * affinaj edilmiş qiymətli metalların standart və ölçüsü olan sikkələrin;
- * növləşdirməni keçmiş işlənilməmiş (təmizlənməmiş) qiymətli daşların;
- * sertifikatlanmış keçmiş işlənilməmiş qiymətli daşların;

* təbii qiymətli metalların;

* qiymətli metallardan və qiymətli daşlardan məmulatların (zərgərlik və digər məişət məmulatları istisna olmaqla);

* qiymətli metalları özündə ehtiva etdirən yarımfabrikatlar və sikkələrin (pül-lar).

Qiymətli metallar və qiymətli daşlar birjalarının fəaliyyət qaydası milli qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edilir, Azərbaycan Respublikasında isə "Valyuta tənzimi haqqında" Qanun əsasında həyata keçirilir.

Birjadankənar ticarət sistemi banklararası və müştərilər bazarını özünə daxil edən birjadankənar qızıl bazarı ilə təmsil olunur. Banklararası bazarda banklar öz aralarında qızıl ilə əməliyyatlar aparırlar. Müştərilər bazarında ayrı-ayrı banklar və ya konsorsiumlar (hərəsi bir neçə bankdan ibarət olan) qızıl ilə aşağıdakı əqdlər aparmağa müvəkkil edilmişdir:

* satıcı ilə alıcılar arasında vasitəçilik əməliyyatları həyata keçirirlər;

* orta bazar qiyməti səviyyəsini əks etdirirlər;

* qızılın təmizlənməsi, saxlanılması və sikkənin hazırlanması ilə məşğul olurlar.

Qızıl bazarının növləri. Təşkilati dərəcəsinə görə **birja** və **birjadankənar** qızıl bazarı fərqləndirilir.

Yayıma sferasına görə **dünya** və **daxili** qızıl bazarları seçilir. Öz növbəsində daxili qızıl bazarı məhdudiyət nöqtəyi-nəzərindən azad və azadolmayan bazarlara bölünür. Bundan başqa, "qara" qızıl bazarı da mövcuddur ki, bu da dövlət tərəfindən valyuta məhdudiyəti qoyulmasına cavab olaraq yaranır və qızıl ilə əməliyyatlara şamil edilir.

Hazırda dünyada 50-dən çox qızıl bazarı məlumdur, o cümlədən Şərqi Avropada-11, Amerikada-14, Asiyada-19, Afrikada-8-dir.

Qızıl ticarətinin başlıca sahəsi Böyük Britaniyada (London), İsveçrədə (Sürix), ABŞ (Nyu-York, Çikaqo), Çində (Syanqam-keçmiş Honqonk) və Dubaydadır.

Azad daxili qızıl bazarına aiddir: Fransa (Paris), Almaniya (Hamburq, Frankfurt-na Mayn), Niderland (Amsterdam), Avstriya (Vyana), İtaliya (Milan), Türkiyə (İstanbul), Braziliya (Rio-de-Janeyro).

Azadolmayan bazarlar yerli bazarlardır. Buraya Yunanıstan (Afina) və Misir (Qahirə) qızıl bazarlarını aid etmək olar.

Qızıl bazarında əməliyyatlar. Qızıl bazarında əməliyyatlar valyuta bazarında olduğu əməliyyatlar kimidir.

Növünə görə qızıl ilə aşağıdakı əməliyyatlar fərqləndirilir.

- 1) nağd əqdlər (spot);
- 2) müddətli əqdlər (forfard);
- 3) nağd valyuta əqdi və müddətli əqdləri uzlaşdırən svop əqdləri;
- 4) möhtəkirlik əqdləri;
- 5) heçirləşmə;
- 6) opsiyon və fyuçers əqdləri;

Qızıl digər əmtəələr ilə birlikdə aktiv birja ticarətinin predmeti kimi qəbul edilir ki, onun üçün ticarət meydançasında əmtəənin qeyri-mövcudluğu xarakterikdir. Burada metalın özünün fiziki vəziyyətində satışı ilə deyil, xüsusi hüquqi sənəd ilə bağlaşma ilə ticarət edilir.

Bağlaşmanın iki əsas növü - **fyuçerslər** və **opsionlar** fərqləndirilir.

Fyuçers bağlaşması şərtlənmiş müddətə bağlaşmanın həyata keçirildiyi ana razılaşdırılmış qiymətlə müəyyən miqdar qızılın mütləq təqdim edilməsi öhdəliyidir. Qızıl ilə fyuçers əqdləri zamanı müqavilənin həcmi bazarın ixtisaslaşmasına uyğun olaraq ciddi surətdə müəyyən edilir.

Opsiön müqaviləsi sahibkara onun fəaliyyətinin çox da böyük olmayan kommission haqqına əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymətlə ya müəyyən miqdar qızılın özünü və yaxud həmin kəmiyyətdə metalın alınması bağlaşmanı almaq və ya satmaq hüququ verir. Qızıl birja bazarında fyuçers və opsiön bağlaşmalar "kağız qızıl" ilə ticarət adlanır və həcminə görə bir qayda olaraq fiziki metalın alqı-satqısı üzrə dövriyyəsinə üstələyir.

16.6. KREDİT BAZARI ANLAYIŞI VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Kredit bazarı pul bazarının bir növüdür.

Kredit bazarı dedikdə kreditlərin alqı-satqısı sazişi (sövdələşməsi) başa düşülür.

Əgər nəzərə alınsa ki, kredit iqtisadi kateqoriyadır, kredit münasibətlərinin təşkilinin üsulu isə ssudadır, onda kredit bazarını ssudanın tədavül sferası kimi müəyyən etmək daha düzgün olardı.

Kredit bazarı mexanizmi altında öz növbəsində ssudanın alqı-satqısı üsulu, forma və metodlarının məcmusu başa düşülür. Kredit bazarı mexanizmi bazar iqtisadiyyatı mexanizminin tərkib hissəsidir.

Kredit bazarının başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ticarətin obyekti kimi pul qəbul edilir, yəni pul alınır-satılır. Hər bir digər bazarlarda pulun hər hansı digər əmtəəyə mübadiləsi baş verir. Kredit bazarında ssudaya verilmiş pul əvvəlcə kreditordan borcalana keçir, müəyyən müddətdən sonra isə faizlə birlikdə borcalandan kreditora qaydır. Kreditin təqdim edilməsinin müddəti nə

qədər çoxdursa, bir qayda olaraq alınmış faizlər bir o qədər yüksək ola bilər.

Vəsaitin kreditə verilməsinin haqqı xidmətini görəndə faiz kredit bazarında əhəmiyyətli funksiya yerinə yetirir. Faiz dərəcəsi kreditin verilməsinin şərtlərini və deməli pul vəsaitinə mümkünlüyü (əlverişliliyi) müəyyən edir. Faiz eyni zamanda yeni kreditlərə tələbat üzərində nəzarət üçün də istifadə edilir. Real pula çatışmazlıq hiss edildikdə kreditin real dəyəri artırılır. Kreditin real dəyəri dedikdə inflyasiya göstərişi çıxılmaqla faizin nominal dəyəri başa düşülür.

İqtisadiyyatda ümumi qeyri-sabitlik yüksək kredit faizinin saxlanılmasına kömək edir.

Belə ki, pul-kredit siyasətini aşağıdakıların köməyi ilə həyata keçirmək olar:

✓ pul kütləsini tənzimləmək, bu da faiz dərəcəsinin özünü tənzimləməyə imkan verir;

✓ faiz dərəcəsinə tənzimləmək, bu da pul kütləsini tənzimləməyə imkan verir.

Kredit bazarında müvəqqəti azad pul vəsaitləri yenidən bölüşdürülür, məhz iqtisadiyyatın artıq (əlavə) pul vəsaiti olan sektorundan onların azlıq edilən sektoruna keçməsi baş verir. Kredit resursları əhalinin və müəssisələrin müvəqqəti azad pul vəsaitləri hesabına formalaşır. Bu halda həm əhali, həm də müəssisələrin özləri kreditləri cəlb edirlər.

Kredit bazarının əsas funksiyası iqtisadi istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin etmək üçün kifayətedici həcmdə pul vəsaiti ehtiyatı yaratmaqdan ibarətdir.

Artıq yuxarıda da deyildiyi kimi, kredit bazarında alqı-satqı obyektini kreditə (ssudaya) verilən pul vəsaitləridir. Borclanmanın müxtəlif üsulu və müvafiq olaraq müxtəlif növ kredit mövcuddur. Kreditin növlərinin həddi onların hər birinin likvidliyini müəyyən etmək üçün olduqca zəruridir. Likvidlik hər bir aktiv üçün əhəmiyyətli xüsusiyyətdir. Kreditin likvidliyi dedikdə yerləşdirilmiş pul vəsaitinin vaxtında qaytarılması imkanı başa düşülür. Yüksək likvidliyə, məsələn, müddətsiz bank əmanətləri malikdir. Aşağı likvidlik isə uzunmüddətli kredit üçün xarakterikdir ki, bu da vəsaitin uzun müddətə verilməsi ilə əlaqədardır.

Kredit bazarının subyektivi kredit münasibətlərinin əsas iştirakçılarıdır: kreditör, borcalanlar və zəminçilər. Kredit bazarının iştirakçılarının tərkibində institusional iştirakçılar seçilir ki, onlara da hüquqi şəxslər və fərdi iştirakçılar (fiziki şəxslər) aiddir. Kredit bazarının daha aktiv iştirakçıları bank və bankolmayan kredit təşkilatlarından ibarətdir.

Kredit bazarının təşkilati strukturu dedikdə onun institusional iştirakçılarının məcmusu başa düşülür.

Kredit bazarının əsas iştirakçıları banklardır ki, onların özləri də qalan digər bazarların infrastrukturlarına daxil olurlar. Ona görə də kredit bazarı üçün digər bazarlara analoji olan infrastrukturların elementlərini qeyd etmək olduqca çətin-dir.

Belə ki, kredit əməliyyatları (kreditin alqı-satqısı) bilavasitə banklar vasitəsi ilə həyata keçirilir ki, bu da digər bazarlar üçün ticarətin birjadankənar sisteminin bir hissəsidir.

Kredit bazarının növləri. Kredit bazarları aşağıdakı prinsiplər üzrə təsnif-ləşdirilir:

1) pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi müddətinə görə:

- ✦ qısamüddətli kredit bazarı;
- ✦ orta və uzunmüddətli kredit bazarı.

2) tədavül sferasına görə:

- ✦ milli kredit bazarları (ssuda kapitalı bazarları);
- ✦ dünya kredit bazarları (ssuda kapitalı bazarları).

3) kreditin növlərinə görə:

- ✦ ssuda- depozitlər bazarı;
- ✦ banklararası kredit bazarı;
- ✦ istehsal krediti bazarı;
- ✦ ipoteka krediti bazarı;
- ✦ istehlak krediti bazarı;
- ✦ kredit derivativləri bazarı.

Ssuda depozit bazarında fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti azad pul vəsaitləri əmanət banklarına və kassalara qoyulur.

Banklararası kredit bazarında banklar bir-birini kreditləşdirir. Banklararası kredit bazarının vəziyyəti bütövlükdə bütün kredit bazarının durumunun əhə-miyyətli ötürücüsüdür. Banklararası bazarda kreditləşmənin həcmnin azalması kredit sferasında ciddi problemlər olduğunu sübut edir.

İstehsal krediti bazarında borcalanlar təsərrüfat subyektləridir - istehsal və ti-carət müəssisələridir. Kreditorlar - əksəriyyət hallarda banklar olurlar. Müəssi-sələr də bir-birini kreditləşdirə bilər, lakin bu kimi kreditin həcmi o qədər də çox olmur.

İpoteka krediti bazarında daşınmaz əmlakların girovu altında uzunmüddətli kreditləşmə həyata keçirilir. İpoteka krediti bazarında həmin növ kreditləşmədə ixtisaslaşmış banklar kreditor kimi çıxış edirlər.

İstehlak krediti bazarında alıcılara istehlak mallarının alınmasının ödənilmə-sinə kreditlər verilir. Bu halda borcalan vətəndaşlar və müəssisələrdir - istehlak

mallarını alanlardır, ssudaverənlər isə istehlak mallarının satıcıları - mağazalardır ki, çox hallarda onların özləri istehlak kreditini vermək üçün bankdan kredit alırlar.

İstehlak kreditinə tələb istehlak mallarına olan tələbdən və vətəndaşların pul gəlirlərindən asılıdır.

İstehlak kreditinə təklif isə mağazaların gəlirlərindən və kredit idarələrinin mağazaların potensial kreditorlarının kredit resurslarının həcmindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya krediti bazarı yoxdur. Kommersiya krediti bazarda tədavül etmir. Kommersiya krediti əmtəə krediti mexanizminin tərkib hissəsidir. Məlumdur ki, kommersiya krediti verilmiş əmtəəyə (xidmətə) görə ödənişin vaxtının uzadılması deməkdir. Ödənişin vaxtının uzadılması üçün pul vəsaiti tələb olunmur. Əmtəəni təqdim edən müəssisə əmtəəni alan müəssisə ilə razılaşır ki, alınmış mala görə ödənişi həmin anda deyil, müəyyən müddətdən sonra ödəsin. Kredit bazarının yeni seqmenti kredit **derivativ bazarıdır**. Derivativ dedikdə törəmə alətlər başa düşülür ki, onun da əsasında digər alətlər durur. Birinci və sonrakı səviyyəli derivativlər fərqləndirilir.

Birinci səviyyəli derivativlər altında xüsusi törəmə alətləri, yəni bu aktivlər bazarında alınıb-satılan bağlaşmalar (məsələn, opsiyonlar, fyuçerslər) başa düşülür. Sonrakı səviyyəli derivativlər dedikdə digər törəmə alətləri (məsələn, fyuçers, opsiyon) duran törəmə alətlər başa düşülür. Derivativlər kredit risklərinin azaldılması üçün istifadə edilir. **Kredit riski** dedikdə borcalanın alınmış borcun əsas hissəsini qaytarmaması və ya borc vəsaitindən istifadəyə görə faizin ödənilməməsi başa düşülür. Kredit riski daha çətin idarə olunandır.

Kredit münasibətlərinin tərəflərinə görə kredit bazarının aşağıdakı seqmentləri fərqləndirilir:

- mərkəzi bank - kommersiya bankları;
- banklar - banklar;
- kommersiya bankları - müştərilər (fiziki və hüquqi şəxslər);
- milli banklar - xarici banklar.

Kredit bazarında banklar tərəfindən həyata keçirilən kredit əməliyyatları növlərindən biri ssuda əməliyyatlarıdır. Ssuda əməliyyatları pul vəsaitlərinin hüquqi və fiziki şəxslərə (borcalanlara) müddətliklik, qaytarılmaq və haqqı ödənilməklə təqdim edilməsidir. Ssuda əməliyyatlarının əsasında bir qayda olaraq öhdəliklərin (borcalanın kredit öhdəliyinə bankın depozit öhdəliyi) mübadiləsi prinsipləri durur. Bankın ssuda əməliyyatlarının xüsusi oxşarı uçot ssuda (uçot) əməliyyatlarıdır ki, bu da veksellərin alışını (uçotunu) və yaxud girov qəbul etməyi nəzərdə tutur.

Kredit aktivləri bank aktivlərinin daha çox hissəsini təşkil edir və kredit (ssuda) əməliyyatının məhsuludur.

Bankın investisiya - fond əməliyyatının həyata keçirilməsi nəticəsində qiymətli kağızlara qoyuluş kimi bank aktivini yaradır. Bu işin səmərəli təşkili şəraitində bu aktiv banka xeyli gəlir gətirir. Qiymətli kağızların növlərindən asılı olaraq onunla aparılan əməliyyatlar uçot, investisiya və Repo əməliyyatlarına bölünür.

Bilavasitə ssuda əməliyyatlarından başqa kredit derivativləri ilə əməliyyatlar da mövcuddur. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

İstənilən dövlətin kredit siyasətində nəzərdə tutulmuş kredit riskinin azaldılmasının aşağıdakı ənənəvi üsulları mövcuddur:

• maliyyə baxımdan zəif olan borcalana kreditlərin verilməsindən imtina edilməsi;

• girovun tələb edilməsi;

• zəmanət və sığorta sənədlərinin tələb edilməsi;

• kredit portfelinin diversifikasiyası;

• mümkün zərərin örtülməsi məqsədi ilə verilmiş kreditin qismən və tam qaytarılmaması halı üçün ehtiyatların yaradılması.

Kredit derivativlərinin istifadəsi kredit risklərinin azaldılmasına imkan verir.

16.7. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ MƏZMUNU, FUNKSİYALARI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qiymətli kağızlar bazarı pul bazarlarının bir növüdür. Qiymətli kağızlar bazarı həm də fond bazarı adlandırılır.

Qiymətli kağızlar bazarı dedikdə qiymətli kağızların alqı-satqı sazişlərinin məcmusu başa düşülür.

Qiymətli kağızlar bazarı kredit münasibətləri və sahibolma münasibətləri vasitəsi ilə ifadə olunur. Yuxarıda deyildiyi kimi, pul vəsaitini müddətlilik, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə ya kredit müqaviləsi əsasında birbaşa, ya da qiymətli kağızları almaq vasitəsi ilə yerləşdirmək olur.

Öz pulunu qiymətli kağızlara qoyan investorlar kreditor, qiymətli kağızların emitentləri isə borcalanlardır. Qiymətli kağızlara investisiya edilən pul vəsaitlərinin məcmusuna fiktiv kapital deyilir. Fiktiv kapitala həm də qiymətli kağızda təcəssüm edilən və onun sahibinə dividend və faiz formasında izafi dəyərin bir hissəsinin mənimsənilməsinə hüquq verən mülkiyyətin titulu deyilir.

Fiktiv kapitalın əmələ gəlməsi real və ssuda (borc) kapitalının fəaliyyəti ilə qırılmaz surətdə əlaqədardır. Kapitalın bu oxşarının meydana gəlməsi pul və-

saitinin daha çox həcmdə cəlb edilməsi tələbinin artması nəticəsində pul kapitalının bir hissəsinin qiymətli kağızlar bazarında borca verilməsi, qiymətli kağızların alışı forması şəklində baş verir. Beləliklə, fiktiv kapital qiymətli kağızlarda təcəssüm edir.

Fiktiv kapital real və ssuda kapitalından köklü surətdə onunla fərqlənir ki:

- öz xüsusi dəyəri yoxdur;
- qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızlar formasında tədavül edir.

Real kapitaldan fərqli olaraq:

- fiktiv kapitalın kəmiyyəti qiymətli kağızlar üzrə gəlirlərin kapitallaşması yolu ilə müəyyən edilir;
- fiktiv kapitalın kəmiyyətinin dəyişməsi real kapitalın kəmiyyətinin dəyişməsi ilə üst-üstə düşür.

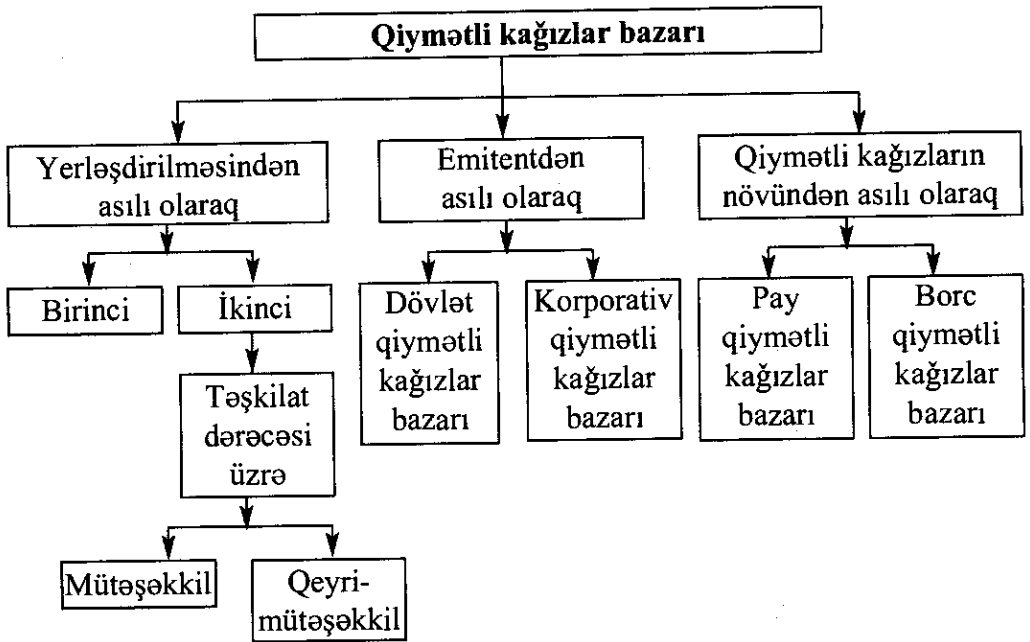
Bazarda fiktiv kapitalın sərbəst hərəkəti aşağıdakıların ayrılmasına gətirib çıxarır:

- 1) onun bazar dəyərinin balans dəyərindən;
- 2) real maddi qiymətliyələrinin dəyərinin onun kağızda qeyd edilmiş dəyərindən.

Qiymətli kağızlar kapitalın cəlb edilməsinin və deməli, sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsinin səmərəli vasitəsidir. Qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatların xüsusiyyəti investisiyalaşma obyektinin sərbəst mübadiləsindən ibarətdir. Bu, qiymətli kağızlara investisiya edilmiş pul vəsaitinin daha tez qayıtmasını asanlaşdırır. Müəssisənin müvəqqəti pul vəsaitinin qısamüddətli qiymətli kağıza qoyulması istehsal prosesinə toxunmur və onu pozmur. Qiymətli kağızların sərbəst surətdə alqı-satqısı əmanətçiyə mümkün şərtlərlə öz vəsaitini bu və ya digər obyektə qoymaq istədiyi vaxtı dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Qiymətli kağızlar bazarı fərdi əmanətçilərə imkan verir ki, mümkün şərtlərlə özünün əmanətlərini optimallaşdırsın.

Qiymətli kağızlar bazarının funksiyaları aşağıdakılardır:

- * iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənməsində iştirak;
 - * mülkiyyətin yenidən bölüşdürülməsi;
 - * əhalinin və müəssisələrin müvəqqəti azad pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi və yenidən bölgüsü;
 - * əmanətlərin investisiyaya transformasiyası;
 - * iqtisadiyyatın pul vəsaiti qıtlığı keçirən sahələrinin pul ilə təmin edilməsi.
- Qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyət xüsusiyyətlərini sxem 16.5-dən daha aydın görmək olar.

Sxem 16.5. Qiymətli kağızlar bazarının təsnifatı.

Qiymətli kağızlar bazarında alqı-satqı obyektləri qiymətli kağızlar və törəmə obyektləridir. “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının 14 iyun 1998-ci il tarixli Qanununa əsasən qiymətli kağız - onun sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının verilməsi imkanının müəyyən edilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqlənən sənəddir. Başqa sözlə desək, qiymətli kağızlar onunla bağlı olan əmlak və qeyri-əmlak hüququnu ifadə edir, birdəfəlik və yaxud ardıcıl gəlirlərin mənbəyidir və alqı-satqı obyektidir.

Qiymətli kağızlar sənədləşdirilmiş və sənədləşdirilməmiş formada buraxılır. Birinci halda onlar mətbəə üsulu ilə xüsusi blanklarda mümkün saxtalaşmadan xüsusi müdafiə vasitəsindən istifadə etməklə çap edilir. İkinci halda qiymətli kağızlar hesablarda, informasiyanın maqnit daşıyıcılarında yazı şəklində olur. Sənədləşdirilməmiş qiymətli kağızlar **nağdsız** və ya **balans** qiymətli kağızlar adını almışlar.

Qiymətli kağızlardan başqa bazarda gələcəkdə qabaqcıdan razılaşdırılmış şərtlərlə müəyyən miqdar qiymətli kağızların alışı və satışına hüquq verən bağlaşmaları ifadə edən **törəmə** alətlər də tədaviyləndir.

Qiymətli kağızların təsnifləşdirilməsinin prinsipləri:

1. İqtisadi mahiyyətinə görə:

- pay qiymətli kağızları (səhmlər);
- borc qiymətli kağızları (istiqrarlar);
- kommersiya qiymətli kağızları (vekselə depozit və əmanət sertifikatları).

2. Pul vəsaitlərinin qoyulma müddətinə görə:

- qısamüddətli qiymətli kağızlar (1 il müddətinədək);
- ortamüddətli qiymətli kağızlar (1 ildən 3-5 ilədək);
- uzunmüddətli qiymətli kağızlar (3-5 ildən 30 ilədək və daha çox);
- müddətsiz qiymətli kağızlar (tədavül müddəti məhdudlaşdırılmamış).

3. Bazarın təşkili dərəcəsinə görə:

- birja bazarında tədavül edilən birja qiymətli kağızları;
- birjadankənar ticarətdə tədavül edilən birjadankınar qiymətli kağızlar.

4. Qiymətli kağızların onların birinci (ilkin) yerləşdirilməsi və sonrakı tə-

davülü ilə əlaqəsi dərəcəsinə görə:

- birinci (ilkin) bazar qiymətli kağızları;
- ikinci (təkrar) bazar qiymətli kağızları.

5. Qiymətli kağızlar bazarında tədavül sərbəstliyinə görə:

- bazar qiymətli kağızları sərbəst alına və satıla bilər;
- qeyri-bazar qiymətli kağızları yalnız emitent tərəfindən alınması şərti ilə

buraxıla bilər və cəmi iki bağlamada iştirak edir;

- emitentin investora satışı;
 - investorun emitentə satışı;
 - məhdud tədavüllü qiymətli kağızlar qiymətli kağızlar bazarının ayrı-ayrı
- seçməti ilə məhdudlaşdırılır, məsələn, əmanət şərti tirajları yalnız fiziki şəxslər arasında tədavül edilir.

6. Tədavül əraziləri üzrə:

- regional qiymətli kağızları;
- milli qiymətli kağızlar;
- beynəlxalq qiymətli kağızları.

7. Emitentə görə:

- regional qiymətli kağızları - dövlət hakimiyyəti tərəfindən buraxılan;
- regional qiymətli kağızları - regional hakimiyyət orqanı tərəfindən buraxılan;
- bələdiyyə qiymətli kağızları - yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən bura-

xılan;

- korporativ qiymətli kağızları - səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən buraxılan;
 - müəssisələrin qiymətli kağızları - qeyri - səhmdar mülkiyyət formalı müəs-
- sisələrin buraxdıqları;

- xarici qiymətli kağızlar - xarici emitentlər tərəfindən buraxılan.

8. Gəlirlərin ödənilməsi üsuluna görə:

■ faizli qiymətli kağızlar - nominal üzrə satılır, faiz hesablanması şərtinə malikdir, nominaldan yüksək qiymət üzrə ödənilir;

■ diskont qiymətli kağızlar - nominaldan aşağı qiymətə satılır, faiz hesablanması şərtinə malik deyil, nominal üzrə ödənilir. Bu halda faiz dərəcəsi növü üzrə qiymətli kağızlar aşağıdakı kimi fərqləndirilir;

■ təsbit edilmiş faiz dərəcəsi;

■ artan faiz dərəcəsi;

■ üzən faiz dərəcəsi.

9. Keyfiyyətinə görə:

■ yüksək keyfiyyətli qiymətli kağızlar - borc alınmış vəsaitin qaytarılmasının yüksək dərəcədə ehtimallığı;

■ aşağı keyfiyyətli qiymətli kağızlar - borc alınmış vəsaitin qaytarılmasının aşağı dərəcədə ehtimallığı.

16.7.1. PAY QIYMƏTLİ KAĞIZLARI - SƏHMLƏR

Səhmlər məşhur coğrafi kəşflər dövründə meydana gəlmişdir. Dəniz ekspedisiyalarının və iri ticarət karvanlarının maliyyələşməsi üçün əhəmiyyətli kapital qoyuluşuna ehtiyac duyulurdu. Məhz bununla əlaqədar olaraq tarixdə tacirlərin, bankirlərin, gəmi sahiblərinin öz kapitallarını birləşdirmək məqsədilə xüsusi cəmiyyətlərdə birləşməsi göstərilir. Bu cəmiyyətlərə payın qoyulması xüsusi sənədlə təsdiqlənirdi. Bu sənədə əsasən sahibin ümumi kapitaldakı payı göstərilir və birgə müəssisənin uğurlu işi müqabilində onun gəlirinin müəyyən hissəsini əldə etmə hüququ təsdiqlənirdi. Getdikcə bu sənəd səhm, cəmiyyət isə səhmdar cəmiyyət adını aldı. Dünyada ilk səhmdar cəmiyyətlər Hollandiya və İngiltərə Ost-Hindistan kompaniyaları olmuşdur. İllər keçdikcə səhmdar cəmiyyətinin buraxdığı səhmlər digər qiymətli kağızlara nisbətən daha çox hüquq verən klassik qiymətli kağızlar adlanmağa başlamışdır.

Emitentə görə korporativ (səhmdar cəmiyyəti tərəfindən buraxılan) səhmləri və müəssisənin (qeyri-kommersiya mülkiyyətli müəssisələr tərəfindən buraxılan) səhmləri fərqləndirilir.

Klassik səhmlər - səhmdar cəmiyyətləri tərəfindən buraxılan səhmlər - səhmdar tərəfindən həmin cəmiyyətin inkişafına vəsaitin köçürülməsini təsdiq edir və ona dividend şəklində mənfəətin bir hissəsini əldə etməyə və səhmdar cəmiyyətinin idarə edilməsində iştirak etməyə hüquq verir. Səhmlər qiymətli kağızlar bazarında tədavül edilir.

Azərbaycan Respublikasının “Qiymətli kağızlar haqqında” 1998-ci il 14 iyul tarixli Qanununda göstərilir: “Səhm-onun sahibinin (səhmdarın) səhmdar cə-

miyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək və o ləğv edildikdən sonra qalan əmlakın bir hissəsini əldə etmək hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır”.

Sənaye və ticarət müəssisələri, bankar, birjalar, broker firmaları, investisiya fondları və s. səhmdar cəmiyyəti ola bilərlər.

Səhmlərin faiz şəklində gətirdiyi gəlir **divident** adlanır. Divident (latınca “dividendus” sözü olub - bölünməli olan mənasını verir) xalis mənfəətin ümumi məbləğinin bir hissəsi olmaqla səhmdarlar arasında onların səhmlərinin sayına uyğun olaraq bölüşdürülür. Səhm üzrə dividendlərin ödənilməsi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir. Nağd pullar korporasiyanın malları ilə, həmçinin əlavə səhmlər formasında da ödənilə bilər.

Səhmlər nominal və məzənnə qiymətinə malik olurlar. Nominal qiymət səhmin sertifikatında göstərilir. Məzənnə qiyməti isə hər gün qiymətli kağızlar bazarındakı tələb və təklifin təsiri altında əmələ gəlir.

Maddi cəhətdən sənədləşdirilmiş formada buraxılan səhmlər sertifikatla xüsusi blankla təqdim olunur. Sertifikatın üzərində səhmin nominal qiyməti, alınan səhmlərin sayı, habelə onların ümumi məbləği və digər rekvizitlər göstərilir. Səhmin sertifikatı xüsusi qoruyucu vasitəyə malik möhkəm kağızlarda hazırlanır.

Hüquqi baxımdan səhmlərin sertifikatı səhmdarın hüquqlarını təsdiq edən sənəddir. Hər bir alınmış səhm səhmdara səhmdar cəmiyyətinin idarə edilməsində bir səs verir. Səhmdar iclasda iştirak etmək və gizli səsvermədə iştirak etmək hüququna malikdir. Səhmdarların ümumi iclası korporasiyanın idarə edilməsinin ali orqanıdır.

Dividentlərin ödənilməsi müxtəlif üsullar ilə: nağd pul, korporasiyanın məhsulları, habelə əlavə səhmləri ilə, zamana görə isə - rüblük, hər yarım ildə və ya ildə bir dəfə ödənilir.

Səhmlərin təsnifləşdirilməsi prinsipləri aşağıdakılardır.

1. Gəlirin hesablanması üsuluna görə:

■ adlı səhm - müəssisənin xalis mənfəətinin həcmindən asılı olan qeyri-təsbit edilmiş gəlirli;

■ güzəştli səhm-təsbit edilmiş gəlirli.

2. Digər qiymətli kağızlara dönərliyinə görə:

■ dönərli (konvertə olunan) səhmlər (digər növ qiymətli kağızlara uyğun proportsiyalarda dəyişdirilə bilər);

■ qeyri-dönərli (konvertə olunmayan) səhmlər (digər növ qiymətli kağızlara mübadilə olunmuş). Dönərli səhmlər müxtəlif istiqrazlara və əksinə dəyişdirilə

bilər. İmtiyazlı səhmlər sadə səhmlərə və əksinə mübadilə edilə bilər.

3. Dividentlərin ödənilməsi üzrə imtiyazlı səhmlər aşağıdakı kimi fərqləndirilir:

■ dividentlərinin həcmi dövlət qısamüddətli istiqrazları faiz dərəcəsinin və ya bank kreditinin faiz dərəcəsinin dəyişməsinə əsasən korrektə edilən (dəyişdirilən) səhmlər;

■ dividentlərinin həcmi dövlət qısamüddətli istiqrazların gəlirlərindən və faiz dərəcəsinin dəyişməsindən asılı olmayan dəyişməyən səhmlər.

4. Dividenti qoruyub saxlamaq qabiliyyətinə görə gizəstli səhmlər aşağıdakı kimi ola bilər:

■ kumulyativ səhmlər - əvvəldən ödənilməmiş dividentlərin ödənilməsinə təmin edən;

■ qeyri-kumulyativ səhmlər - əvvəlcədən ödənilməmiş dividentlərin ödənilməsinə təminat verməyən.

5. Səhmlər həmçinin aşağıdakı kimi də təsnifləşdirilir:

■ adlı (səhmin sertifikatında səhmdarın adı və soyadı göstərilir, bu cür səhmlərin alqı-satqı sövdələşmələri emitentdə rəsmiləşdirilməlidir);

■ təqdimatlı (sertifikatda səhmdarın adı göstərilmir və bu cür səhmlərin alqı-satqı əməliyyatları emitentdə rəsmiləşdirilmir) olurlar.

6. Emitentin özündən asılı olaraq buraxılmış səhmləri geri çağırmaq, almaq xüsusiyyətinə görə:

■ geri çağırılan səhmlər;

■ geri çağırılmayan səhmlər.

İmtiyazlı səhmlər, qeyd olunduğu kimi, səhmi saxlayandan istənilən zaman kompensasiyalı əlavə ilə Direktorlar Şurasının qərarına əsasən nominal qiymətlə geri alınabilir. Bu səhmlər emitent üçün əlverişli, lakin investor üçün sərfəli deyil. Bütün bu təsnifləşdirmələrə əsasən qiymətli kağız bazarının seqmentlərini ayırmaq olar. Məsələn, iqtisadi mahiyyətinə görə təsnifləşdirməyə əsasən və emitentə görə korporativ səhm bazarı fərqləndirilir.

16.7.2. BÖRÇ QİYMƏTLİ KAĞIZLARI - İSTİQRAZLAR

İstiqrazlar - istiqraz sahibinin onu buraxmış şəxsdən istiqrazda nəzərdə tutulan müddətdə istiqrazın nominal dəyərini və ya başqa əmlak ekvivalentini almaq hüququnu təsdiqləyən börc qiymətli kağızıdır.

İstiqraz vekselə yaxındır və səhmlərdən onunla fərqlənir ki, istiqrazlar müəyyən olunmuş müddətə buraxılır və bundan sonra ödənilir. Buna görə də

istiqrazların **nominal**, **məzənnə** və **alış** qiymətləri vardır. Alış qiyməti həmçinin ödəniş qiyməti kimi dəyərləndirilir. İstiqrazların səhmlərdən fərqi həm də ondan ibarətdir ki, onlar yalnız müəyyən olunmuş müddətdə gəlir gətirmək hüququna malikdir və ödəniş zamanı öz istehlak dəyərlərini itirirlər. Bundan başqa, istiqrazlar üzrə gəlirlər emitent müəssisənin təsərrüfat maliyyə fəaliyyətindən asılı deyildir.

İstiqrazlar aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

1. Emitentə görə:

- korporativ istiqrazlar;
- qeyri-səhmdar mülkiyyət formalı müəssisələrin istiqrazları;
- dövlət istiqrazları;
- bələdiyyə istiqrazları və s.

2. Gəlirlərin ödənilməsi üsuluna görə:

- təsbit olunmuş faiz dərəcəli kuponlu istiqrazlar;
- üzən və ya dəyişən faiz dərəcəli kuponlu istiqrazlar;
- artan faiz dərəcəli kuponlu istiqrazlar;
- kuponsuz istiqrazlar;
- seçimə əsasən ödənilən istiqrazlar;
- qarışıq formada ödənilən istiqrazlar.

Təsbit olunmuş faiz dərəcəli kuponlu istiqrazlar özündə qiymətli kağızın şərtlərinə əsaslanan, bərabər mərhələlərlə istiqrazlar üzrə gəlirin dövrü olaraq faizlər şəklində ödənilməsini əks etdirir. Kuponlu istiqrazlar üzərində faiz dərəcəsinin məbləği göstərilən əlavə kuponlar da olur. Faizli gəlirin ödənilməsi faktı xüsusi kartdan kuponun ayrılması ilə qeyd olunur. Belə ki, bu kupon qəti müəyyən olunmuş kuponlu istiqraza əlavə olunur ki, bu cür istiqrazlardan gələn gəlir inflyasiya şəraitində tez bir zamanda ucuzlaşır.

Üzən faiz dərəcəli kuponlu istiqrazlar inflyasiya qarşısında daha əlverişlidir. Bu cür istiqrazlara görə müəyyən mərhələ üçün faiz orta bazis dərəcəsi ilə təyin olunur.

Artan kuponlu istiqrazlarda faiz gəlirin artması ilə artır.

Kuponsuz istiqrazlar nominal qiymətlərindən aşağı qiymətə satılır, yəni diskontlu satış üzrə satılır, bağlandıqı zaman isə nominal qiymətlə alınır.

Seçimə əsasən ödənilən istiqrazlar emitentə pul vəsaitlərinin çatışmadığı zaman investorlarla yeni buraxılan istiqrazlar vasitəsilə hesablaşmaq imkanı verir. Bu isə, əlbəttə ki, qiymətli kağızların şərtinə əsasən baş verir.

Qarışıq formada faizin ödənilməsində isə faiz əvvəlcə qəti müəyyən olunmuş formada, sonra isə üzən faizli kuponlu istiqrazların prinsipinə əsasən ödənilir.

3. İstiqrazları növünə görə - geri çağırılan, kumulyativ, uzadıla və bağlanıla bilən istiqrazlara və konvertə olunan istiqrazlara bölmək olar.

Geri çağırılan istiqrazlar emitentə imkan verir ki, onları bağlanma müddətindən əvvəl, istiqrazların sahiblərindən nominaldan bir qədər yüksək qiymətə geri ala bilsin. Geri çağırılmanın başlıca səbəbi əsasən buraxılışın şərtləri ilə müqayisədə onların faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi olur. Digər səbəb isə borcun bağlanma müddətinin dəyişməsi ola bilər. Bu halda geri alınmış istiqrazların əvəzinə daha uzunmüddətli istiqrazlar buraxılır.

Kumulyativ istiqrazlar üzrə gəlir onların bağlanması ilə eyni vaxtda ödənilir.

Uzadıla bilən istiqrazlar qısa müddət üçün buraxılır. Bu istiqrazlar sahibinə geri alınma zamanı onları daha uzunmüddətli öhdəliklərə dəyişmə imkanı verir. Bu cür istiqrazlar emitent üçün çox əlverişlidir. Belə ki, bağlanma zamanı bir neçə ilə uzadıla bilər.

Bağlanıla bilən istiqrazlar uzun müddət üçün buraxılır. Lakin onlar müddət başa çatmadan əvvəl də bağlanıla bilər. Bu cür istiqrazlar investorlar üçün əlverişlidir.

Konvertə olunan istiqrazlar isə sahibinə onların bağlanma müddətinə qədər bu istiqrazları adi və ya imtiyazlı səhmlərə dəyişdirmək imkanı verir.

4. İstiqrazın təminat üsuluna görə:

- * təmin olunmuş istiqraz (girovlu istiqraz);
- * qeyri-təminatlı istiqraz (girovsuz istiqraz).

İstiqrazın girovlu təminatı investor üçün emitentin ödəmə qabiliyyətsizliyi nəticəsində maliyyə itkilərindən qorunma aləti kimi çıxış edir. Girov girov kağızı ilə rəsmiləşdirilir ki, bu da özündə uyğun sənədləri cəmləşdirir. Bu sənədə əsasən emitent öz aktivlərini istiqrazın təminatlı olması üçün girov qoyur. Kreditor isə öz növbəsində emitentin ödəmə qabiliyyətsizliyi zamanı onun girov qoyulmuş aktivlərinə sahib olmaq hüququnu əldə etmiş olur.

İstiqrazları girovun növündən asılı olaraq aşağıdakı kimi təsnifləşdirirlər:

- 1) mülkiyyətin girov qoyulması ilə;
- 2) fond qiymətlilərinin girovu ilə;
- 3) avadanlıqların girovu ilə;
- 4) nəqliyyat vasitələrinin girovu ilə;
- 5) gələcək vergi ödəmələri formasında girovla;
- 6) layihədən gəlirlər şəklində girovla;
- 7) zəmanətli öhdəliklərlə;
- 8) yenidən təşkil olunmuş istiqrazlar.

Mülkiyyətin girov qoyulması ilə olan istiqrazlarda şirkətin əsas kapitalı olan

daşınmaz əmlakı girov qoyulur. Bu zaman iki cür istiqrazlar ortaya çıxır: ilkin girovlu və ümumi girovlu istiqrazlar.

Maliyyə aktivlərinin girovu ilə olan istiqrazlar girov kağızlı istiqrazlardır. Bu kağızlar emitentə məxsus olan digər şirkətin qiymətli kağızı ilə təmin olunur.

Avadanlığın və nəqliyyat vasitələrinin girovu ilə olan istiqrazlar isə uyğun olaraq nəqliyyat vasitələri və avadanlıqlarla təmin olunur. Buraya gəmi, təyyarə və avtomobillər də daxildir.

Gələcək vergi ödəmələri formasında girovla olan istiqrazlar bir qayda olaraq bələdiyyələr tərəfindən buraxılır. Bu istiqrazların bağlanması qiymətli kağız sahiblərinin istiqrazlara görə faiz üzrə gəlir həcmində yerli vergi ödəmələrindən azad olması ilə baş verir.

Layihədən gəlirlər şəklində girovlu istiqrazların ödənilməsi layihə reallaşdıqdan sonra əldə olunan gəlirlər hesabına baş verir.

Layihədən gəlirlər şəklində girov o deməkdir ki, bu istiqrazların buraxılışı layihənin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan maliyyə vəsaiti hesabına baş verir. Bu cür istiqrazlar icarə ödəmələri, komission ödəmələri, rüsumlar və s. hesabına ödənilir.

Zəmanətli öhdəliklərlə istiqrazlar maliyyə baxımından daha güclü şirkətin zəmin olduğu şirkətlər tərəfindən buraxılır. Belə ki, bu istiqrazlar üzrə emitentin ödəmə qabiliyyəti olmadıqda öhdəliyi öz üzərinə zəmanət götürür. Emitentin buraxılan istiqrazlara görə bir neçə zəmanət ola bilər.

Yenidən təşkil olunmuş istiqrazlara görə emitent faiz ödəmələrinə zəmanət vermir. Lakin borcun əsas hissəsinə bütövlükdə cavabdehlik daşıyır. Gəlirin ölçüsü emitentin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olur. Bu cür istiqrazların buraxılmasında məqsəd müəssisənin yenidənqurulması və ya profil dəyişikliklərinin edilməsi üçün pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi, həmçinin əvvəlcədən buraxılmış istiqrazların yenisi ilə əvəz olunmasıdır.

Təminatlı istiqrazlar (girovsuz istiqrazlar) heç bir girova malik olmurlar və iki bir-birinə tamamilə əks hallarda buraxılırlar: birinci halda emitentin istiqrazı təminatlı etmək üçün aktivləri yoxdur; ikinci halda isə emitent şirkətin nüfuzu o qədər böyük olur ki, heç bir girovun olmasına lüzum qalmır. Şirkətin iqtisadi vəziyyəti və yüksək gəlirləri investordada girovsuz da inam yaradır. Bu cür istiqrazlar bir qayda olaraq yüksək gəlir faizlərinə malik olurlar.

5. Müddətinə görə aşağıdakı istiqrazlar seçilir:

- * qısamüddətli istiqrazlar (1 ildən 3 ilə qədər);
- * ortamüddətli istiqrazlar (3 ildən 10 ilə qədər);
- * uzunmüddətli istiqrazlar (10 ildən artıq müddətə).

16.7.3. KOMMERSİYA QIYMƏTLİ KAĞIZLARI - VEKSEL, DEPOZİT VƏ ƏMANƏT SERTİFİKATLARI

Kommersiya qiymətli kağızları dedikdə ödənilmə müddəti bir ilədək olan öhdəliklər başa düşülür. Onlara veksellər, depozit və əmanət sertifikatları aiddir. Veksellər ilə kredit münasibətləri rəsmiləşdirilir.

Veksellərin təsnifləşdirilməsi prinsipləri.

1. Təyinatına görə:

✓ xəzinə vekselləri - dövlət tərəfindən müddətlilik, haqqı ödənilmək və qaytarılmaq şərti ilə pul vəsaitlərini cəlb etmək üçün buraxılır;

✓ kommersiya vekselləri- əmtəələrin alqı-satqı bağlaşmalarını örtür;

✓ maliyyə vekselləri - əmtəələrin alqı-satqı bağlaşmalarını örtmür.

2. Tərtibi formasına görə:

✓ sadə veksellər (borclu tərəfindən yazılır və imzalanır, borcun qaytarılmasının mütləq öhdəliyidir);

✓ köçürmə veksellər (kreditor tərəfindən yazılır və imzalanır, borcluya əmr sayılır).

3. Gəlirlərin ödənilməsi üsuluna görə:

✓ faiz vekseli (nominal üzrə satılır, faiz hesablanması şərtini təcəssüm etdirir, nominaldan yüksək qiymətə ödənilir);

✓ diskont vekselləri (nominaldan aşağı qiymət üzrə satılır, faiz hesablamaq şərtini özündə təcəssüm etdirmir, nominal üzrə ödənilir).

Veksellərə aşağıdakı xassələr xarakterikdir:

- mücərrədlik;
- mübahisəsizlik (şəksizlik);
- etiraz hüququ;
- birgə məsuliyyət.

Veksel ciddi formal sənəddir və mütləq rekvizitləri ehtiva edir ki, onlardan birinin olmaması onu yararsız edir.

Sertifikat bütövlükdə qısamüddətli qiymətli kağızdır. Bu kağız kredit müəssisənin yazılı şəhadətnaməsi olmaqla həmin müəssisədə pul vəsaitinin depozite qoyulmasını əks etdirir. Sertifikat əmanətçinin müəyyən olunmuş müddət başa çatdıqdan sonra əmanət qoyduğu pul vəsaitini və bu vəsaitə görə faizini geri almasına hüquq verən sənəddir.

Sertifikatlar aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- depozit və əmanət sertifikatları;
- adlı və təqdimatlı sertifikatlar;

- müddətli və tələb olunanadək sertifikatlar.

Depozit sertifikatları qiymətli kağızların hüquqi şəxslər tərəfindən əldə olunan formasıdır. Bu sertifikatlar pul vəsaitlərinin bank tərəfindən depozitə qəbul edilməsini yazılı sübut edən, sahibinə müəyyən müddətdə tam məbləğdə depoziti və hesablanmış faizi almaq hüququ verir. Bu sertifikatların nominal qiyməti yüksək olur.

Əmanət sertifikatları qiymətli kağızların elə bir növüdür ki, bu kağızlar fiziki şəxslər tərəfindən əldə olunur. Bu sertifikatlar əmanətçilər tərəfindən müəyyən məbləğin əmanətə verilməsi və bank tərəfindən onun qəbul edilməsini yazılı təsdiq edir. Sahibinə müəyyən müddətdə əmanəti və ona hesablanmış faizi geri almaq hüququ verir. Əmanət sertifikatları aşağı nominal qiymətə malik olurlar.

Depozit və əmanət sertifikatları bütün dünyada geniş istifadə olunur. Belə ki, sertifikatlar təsərrüfat subyektləri və əhali üçün müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin likvid formada saxlanması üçün çox əlverişli alətdir.

Sertifikatlar mütləq rekvizitlərə malik olmalıdır ki, bunların birinin olmaması sertifikatı yararsız edir.

Sertifikat qiymətli kağız kimi alqı-satqı obyektinə ola bilər. Əgər sertifikat adlıdırsa o zaman ona bir rekvizit də - ötürücü yazı əlavə edilir.

Hər bir sertifikatın əlavə talonu olur ki, bu talon bankın işçisi tərəfindən doldurulur.

Sertifikatlara əlavə olunan talonlar kredit təşkilatlarında qalır və verilmiş sertifikatların uçotunun aparılması üçün nəzərdə tutulur.

16.7.4. TÖRƏMƏ MALİYYƏ ALƏTLƏRİNİN XARAKTERİSTİKASI

Törəmə maliyyə alətləri qiymətli kağızların alqı-satqısı müqavilələrini tərənnüm edir. Bu kağızlar qiymətli kağız hesab oluna bilmirlər. Belə ki, onların sahibləri qiymətli kağız sahiblərinin əldə etdikləri hüquqlara malik deyillər. Törəmə maliyyə alətləri sahibinə mülki hüquq vermir, müntəzəm gəlir gətirmir, həmçinin bu kağızların sahibləri müəssisənin idarə olunmasında iştirak hüququndan da məhrumdurlar. Lakin, buna baxmayaraq, bu alətlərin üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, onların sahibləri müəyyən vaxtda və ya hər hansı bir müddət ərzində müəyyən şərtlər çərçivəsində toplum halında qiymətli kağızları alıb-sata bilər.

Törəmə maliyyə alətlərinə *opsion*, *fyuçers* və *varrantlar* aiddir.

Opsion latınca “option”-seçim mənasını verir. Müqavilə forması olmaqla qiy-

mətli kağızlar dəstinin əvvəlcədən razılaşdırılmış şərtlərlə alqı-satqısını yerinə yetirmək hüququ verir.

Alma hüququna görə aşağıdakı opsiyon əməliyyatların növü mövcuddur:

- “koll” opsiyon əməliyyatları;
- “put” opsiyon əməliyyatları;
- “ikiqat” opsiyon əməliyyatı (opisyon-stellaj).

“**Koll**” opsiyon müqavilədə göstərilmiş müddət ərzində müəyyən miqdar qiymətli kağızları, bu müqaviləni başa çatdırmaq öhdəliyi olmadan, razılaşdırılmış qiymətə opsiyonu buraxmış şəxsdən almaq hüququ verir.

“**Put**” opsiyon müqavilədə göstərilmiş müddət ərzində müəyyən miqdarda qiymətli kağızları, bu müqaviləni başa çatdırmaq öhdəliyi olmadan, qabaqcadan müəyyən olunmuş qiymətə opsiyonu buraxmış şəxsə satmaq hüququ verir.

“**İkiqat**” opsiyon - qiymətli kağızlar dəstinə şəxslərə opsiyonları almaq və onu buraxanlara isə satmaq hüququ verir (lakin eyni vaxtda almaq və ya satmamaq deyil). Bu əməliyyatlar heç bir öhdəlik götürmədən həyata keçirilir. Bu halda opsiyonu satan onu alanın bağlaşmanı aparmalı və ya aparmamalı qərarına təbə olmalıdır.

Yerinə yetirilmə müddətlərinə görə Amerika və Avropa opsiyonlarını bir-birindən fərqləndirirlər. Belə ki, Amerika opsiyonu müqavilədə göstərilmiş müddət ərzində istənilən vaxt yerinə yetirilə bilər. Lakin Avropa opsiyonu yalnız müqavilənin başa çatdığı gün yerinə yetirilməlidir.

Müqavilə predmeti olan aktivlərin tipinə görə opsiyonları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- səhmli opsiyon;
- istiqrazlı opsiyon;
- faizli opsiyon;
- valyuta opsiyonu.

Bir qayda olaraq opsiyonlar tam dəstlə (100 ədəd) satılır.

Fyuçers - müəyyən mal alqısını tərənnüm edən müqavilə formasıdır ki, bu zaman, malın çatdırılması müəyyən müddətdən sonra olmaq şərti ilə, sövdələşmənin bağlandığı anda qiymət hər iki tərəfi qane etməlidir. Əvvəllər fyuçers ticarəti əmtəə-mal birjalarında yayılmışdır. Fyuçers müqavilələri 1865-ci ildən başlayaraq Çikaqo əmtəə birjasında istifadə olunmağa başlamışdır. 1970-ci illərdən isə fyuçers müqavilələri qiymətli kağızlarla, qızıl və sərbəst konvertə oluna bilən valyuta ilə yerinə yetirilməyə başladı.

Fyuçers müqaviləsinə əsasən iştirakçılardan biri öz üzərinə müqavilə müddəti

bitdikdən sonra digər iştirakçıya müəyyən miqdarda qiymətli kağızları qabaqcadan müəyyən olunmuş qiymətə satmaq və ya almaq öhdəliyi götürür. Bu müqaviləni opsiyondan fərqləndirən cəhət məhz budur. Belə ki, fyuçers müqaviləsinə əsasən hüquqdan deyil, müqavilə ilə razılaşıdırılmış şərtsiz öhdəlikdən söhbət gedir. Yəni istənilən halda müqavilə orada göstərilən müddətdə müqavilə bağlayan şəxs tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Bu əməliyyatlarda maliyyə riski opsiyondan fərqli olaraq dəfələrlə böyükdür.

Varrant ingilis sözü olub (“warrant”) vəkalət, ixtiyar, səlahiyyət deməkdir. Varrant anlayışı iki mənə verir:

- 1) sertifikat olmaqla bu sertifikatı saxlayan müəyyən müddət ərzində və ya müddətsiz razılaşıdırılmış qiymətə qiymətli kağızlar almaq hüququ verən sənəddir;
- 2) anbar şəhadətnaməsi olmaqla müəyyən malın saxlanmaq üçün qəbul edilməsini təsdiqləyən sənəddir.

16.7.5. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ SUBYEKTLƏRİ VƏ TƏŞKİLATI STRUKTURU

Qiymətli kağızların spesifikasiyınə uyğun olaraq onun aşağıdakı iştirakçılarını-emitentləri, investoları, peşəkər iştirakçılarını-fərqləndirmək lazımdır.

“Emitent” -qiymətli kağızları buraxan və onların sahibi qarşısında öz adından öhdəliklər daşıyan hüquqi şəxs, dövlət hakimiyyəti və ya bələdiyyə orqanlarıdır. Qiymətli kağızların emitenti kimi istənilən mülkiyyət formalı müəssisələr - dövlət, səhmdar və s. çıxış edə bilər.

İnvestor dedikdə qiymətli kağızları alan şəxs başa düşülür. Fərdi və institusional investolar fərqləndirilir. Fərdi investolar - fiziki şəxslər, institusional investolar isə müxtəlif məqsədlər üçün qiymətli kağızları alan hüquqi şəxslər hesab edilir.

Qiymətli kağızlar bazarının peşəkər iştirakçılarını - qiymətli kağızların investolar arasında yerləşdirilməsinə kömək edən fiziki və hüquqi şəxslərdir.

Qiymətli kağızların peşəkər iştirakçılarının iki əsas kateqoriyası mövcuddur:

- 1) brokerlər-müştərinin adından və onun hesabına çıxış edir;
- 2) dilerlər - öz adından və öz hesabına çıxış edir.

Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçılarının məcmusu onun təşkilati strukturunu təşkil edir.

Qiymətli kağızların infrastrukturunu özünə aşağıdakıları daxil edir:

- ✦ birja ticarəti sistemi (fond birjası);

- ✦ birjadankənar ticarət sistemi;
- ✦ qeydiyyatçılar (reyestri saxlayanlar);
- ✦ depozitarilər;
- ✦ hesab-ticarət sistemi;
- ✦ informasiya agentliyi və şəbəkələr.

1. Fond birjası-mütəşəkkil, daimi fəaliyyət göstərən bazardır. Burada qiymətli kağızların alqı-satqısı həyata keçirilir. Fond birjaları hər şeydən əvvəl səhmdar mülkiyyət formasına malikdir. Birjanın fəaliyyət müddəti vaxta görə məhdudlaşdırılmır. Birjalar da çox hallarda qeyri-kommersiya müəssisələri sayılır. Birjanın gəlirləri göstərilən xidmətə görə tutulan komission haqqından və nizamnamə ilə nəzərdə tutulmuş birja üzvlərinin məcburi ödənişlərindən ibarətdir. Gəlirlərin digər mənbələri də mövcuddur.

Fond birjasının təşkilati strukturu bütün ölkələrdə təxminən eynidir. Birjanın idarə edilməsinin ali orqanı səhmdarların (üzvlərin-payçıların) ümumi yığıncağıdır. İclaslararası fasilədə birja şurası fəaliyyət göstərir. Birjanın icraedici orqanı müdiriyyətdir. Birjada bir neçə - listinq, kotiroval, klirinq və arbitraj komissiyaları fəaliyyət göstərir. Bundan başqa, burada informasiya-nəzarət şöbəsi, texniki təchizat şöbəsi və digər icraedici bölmələr fəaliyyət göstərir.

2. Birjadankənar ticarət sistemi. Birjadankənar bazanın əsasını geniş telefon və kompüter əlaqəsi təşkil edir ki, onun vasitəsi ilə qiymətli kağızlar haqqında informasiya mübadilə edilir. Birjadankənar dövriyyədə bir qayda olaraq peşəkar vasitəçilər işləyirlər. Birjadankənar dövriyyə fond bazasının strukturunda əhəmiyyətli yer tutur. Ona görə ki, onun bilavasitə iştirakçısı mərkəzi və kommersiya banklarıdır. Mərkəzi bank birjadankənar bazarda pul tədavişini tənzimləmək və dövlət borcunu idarə etmək məqsədilə qiymətli kağızlar ilə əməliyyatlar həyata keçirir. Birjadankənar bazarda daha çox miqdarda qiymətli kağızlar reallaşdırılır.

3. Qeydiyyatçılar (peyestri saxlayanlar) - qiymətli kağızlar bazasının xüsusi iştirakçılarıdır ki, səhmdarların emitentlər ilə müqaviləsi üzrə reyestrlərini və ikinci qiymətli kağızların bağlaşmanın qeydiyyatını aparır.

Səhmdarların reyestri dedikdə səhmdarların adlı qiymətli kağızlarının bir müəyyən tarixə tərtib edilmiş buraxılışının siyahısı başa düşülür. Reyestri banklar, investisiya institutları, ixtisaslaşdırılmış qeydiyyatçılar da apara bilər.

4. Depozitari qiymətli kağızları saxlamaq üçün, habelə onların uçotunu aparmaq üçün təyin edilmişdir. Depozitaridə qiymətli kağızların saxlanması iki növdə - nağd və elektron növdə həyata keçirilir. Nağd saxlanması qiymətli kağızların

sənəd formasında buraxılmış qiymətli kağızlar blankının xüsusi yerdə saxlanması deməkdir. Elektron saxlama isə kompüterdə saxlanılan hesab üzrə rəsmiləşdirilən yazı şəklində baş verir. Depozitari müştərilərinə “depo” hesabı açır.

5. Hesab ticarət sistemi qiymətli kağızların alqı-satqısı üçün şərait yaradır və qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları arasında hesablaşmaların dəqiq və operativ təşkilini təmin edir.

6. İnformasiya agentliyi və şəbəkəsi qiymətli kağızlar bazarının informasiya təminatını həyata keçirir və bülletenlər, sorğu kitabçaları nəsr edir, analitik xülasə və s. tərtib edir.

16.7.6. QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ NÖVLƏRİ

Qiymətli kağızlar bazarında ayrı-ayrı seqmentlər qiymətli kağızlar təsnifatının prinsiplərinə uyğun olaraq fərqləndirilir, o cümlədən:

- iqtisadi mahiyyətinə görə səhm bazarı, istiqraz bazarı, veksəl bazarı, depozit və əmanət sertifikatları bazarı;
- emitentə görə-dövlət qiymətli kağızlar bazarı, korporativ qiymətli kağızlar bazarı, müəssisənin (qeyri-səhmdar mülkiyyət formalı) qiymətli kağızlar bazarı;
- təşkilati dərəcəsinə görə-birja və birjadankənar qiymətli kağızlar bazarı;
- ilkin yerləşdirmə ilə əlaqəsi dərəcəsinə və sonrakı tədavülünə görə ilkin (birinci) və ikinci (təkrar) qiymətli kağızlar bazarı.

Analitik məqsədlərindən asılı olaraq qiymətli kağızlar bazarının seqmentləri qiymətli kağızların təsnifatına əsasən iki əlamət üzrə fərqləndirilir. Məsələn, iqtisadi mahiyyəti və emitentə görə təsnifata əsasən aşağıdakılar fərqləndirilir:

- 1) dövlət istiqrazları bazarı və xəzinə veksəlləri bazarı;
- 2) korporativ səhm bazarı, korporativ istiqraz bazarı və korporativ veksəl bazarı;
- 3) müəssisələrin istiqraz bazarı, müəssisələrin veksəl bazarı və s.

Qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlar.

Bəllidir ki, qiymətli kağızlar bazarında bank əməliyyatlarının spektri olduqca genişdir. Təəssüflər olsun ki, dərsliyin bu fəslinin həcmi qiymətli kağızlar ilə mövcud olan bütün əməliyyatları ətraflı nəzərdən keçirməyə imkan vermir.

Qiymətli kağızlar ilə əməliyyatların təsnifatının aşağıdakı prinsipləri mövcuddur:

1. Şərtlilik dərəcəsinə görə fərqləndirilir:

* təsdiq edilmiş əqdlər - şərtləri və ya bağlaşmanın parametrlərinin tutuşdurulması (əsas mərhələsi - rəy, kliring və icra olan) əlavə razılaşdırma tələb etmir;

- * təsdiq edilməmiş əqdlər - şifahi formada, məsələn, telefon ilə bağlanılır.
2. İcra müddəti üzrə:
 - * spot (kassa) əqdləri;
 - * müddətli əqdlər.
 3. Əqdlərin tərkibinə görə “bufer” və ya hibrid əməliyyatlar - əqdlər, o cümlədən:
 - * “report”;
 - * “deport”;
 - * “repo”.
 4. Balansda əks olunması üzrə:
 - * balans əməliyyatları;
 - * balansdankənar əməliyyatlar.
 5. Balansın tərəflərinə görə:
 - * aktiv əməliyyatlar;
 - * passiv əməliyyatlar.
 6. İcra texnikasına görə:
 - * qiymətli kağızların sadə alqı-satqısı;
 - * birinci və ikinci dərəcəli derivativlər ilə əməliyyatlar (opsionlar, fyuçerslər, svoplar, svopsionlar və s.).

BEYNƏLXALQ MƏLİYYƏ
MÜNƏSİBƏTLƏRİ
IV BÖLMƏ

FƏSİL 17 BEYNƏLXALQ VALYUTA – MALİYYƏ VƏ KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİ

17.1. BEYNƏLXALQ VALYUTA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ DÜNYA VALYUTA SİSTEMİ

Dünya təsərrüfatında ölkələr arasında valyuta münasibətlərini sahmana salmadan keçinmək mümkün deyildir.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin inkişafı dünya təsərrüfat sisteminin formalaşması ilə şərtlənir. Dünya bazarında əmtəələrin mübadiləsi üzrə dövlətlər arasında iqtisadi münasibətlər obyektiv olaraq beynəlxalq maliyyə münasibətlərinə gətirib çıxarır.

Beynəlxalq valyuta münasibətləri dünya maliyyə bazarında milli valyutaların fəaliyyəti, ölkələr arasında əmtəə mübadilələrinə pul xidməti göstərilməsi və valyutadan ödəniş və kredit vasitəsi kimi istifadəsi ilə əlaqədar iqtisadi kateqoriyaları əhatə edir.

Valyuta münasibətləri bu və digər şəkildə beynəlxalq ticarəti, xarici kapital ixracını, elmi-texniki mübadiləni, beynəlxalq hesablaşmaları və dövlətlərarası iqtisadi və mədəni əlaqələri müşayiət edir.

Dünya valyuta sistemi-dövlətlərarası razılaşmalar ilə təsbit edilmiş valyuta münasibətlərinin təşkili formasıdır. Dünya valyuta sistemi dünya pulları adlanan pullara əsaslanır ki, onlara da ehtiyat valyutaları (ABŞ dolları, İngilis funt-sterlinqi və s.) və kollektiv valyutalar (SDR-BVF-nin ödəniş vəsaiti, avro-Avropa İttifaqının valyutası) aiddir.

Ehtiyat valyuta statusuna (yəni, pul əmtəəsinin öz ölkəsindən kənarında yerinə yetirdiyi funksiya) dünya iqtisadiyyatında, kapitalın ixracında və qızıl-valyuta ehtiyatları həcmində hakim yer tutan ölkələrin beynəlxalq valyutaları aiddir ki, bu da onların yüksək sabitliyini və digər dövlətlər tərəfindən tələbi təmin edir. Bu kimi valyutalar digər ölkələrin rəsmi ehtiyatlarına daxil edilir. Ehtiyat valyuta statusu emitent - ölkələrə müəyyən üstünlüyü təmin edir və eyni zamanda onun sərbəst dönərliyi və sabitliyinin təmin edilməsi zəruriliyinə səbəb olur.

Hakim mövqeyə malik olan valyuta beynəlxalq dövriyyədə praktiki olaraq pul əmtəəsinin bütün funksiyalarını yerinə yetirir və ona tələb digər əsas valyutalar arasında üstünlük təşkil edir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-ın dolları belə valyuta olmuşdur ki, bu da həmin ölkəyə milli valyuta ilə tədiyyə balansının kəsirini ciddi məhdudiyət tədbirləri tətbiq etmədən örtməyə imkan vermişdir.

SDR (borclanmanın xüsusi hüququ) beynəlxalq valyuta hesab vahididir ki, bunda da BVF-nin iştirakçıları-ölkələrinin payı müəyyən nisbətdə əks olunmuş-

dur. SDR ödəniş balansının saldosunu tənzimləmək, BVF ilə ehtiyat və hesablaşmaları tamamlamaq üçün verilən ehtiyat və ödəniş vasitəsidir. 1969-cu ildə SDR uçot vahidi kimi, 1979-cu ildən isə beynəlxalq valyuta sisteminin əsas ehtiyat vəsaiti kimi mövcuddur.

Dövriyyəyə buraxılmış SDR ölkələr arasında onların BVF-nin kapitalına qoyulan əmanətlərinə mütenasib olaraq bölünürdü. Ona görə də SDR-in əsas hissəsi varlı ölkələrin payına düşür. BVF-nin fikrincə, SDR qızılın əvəzinə milli valyutalar üzərində başlıca ödəniş ehtiyat vasitəsi və beynəlxalq münasibətlərdə dəyər ölçüsü olmalı idi. Lakin hazırda SDR məhdud funksiya yerinə yetirir. ABŞ dollarının SDR-in səbətində payı 45%, Avronun 29%, yapon iyeninin 15%, İngiltərə funt-sterlinqinin payı isə -11% təşkil edir.

Dünya valyuta sistemi (DVS) XIX-XX əsr ərzində daima formalaşmışdır. Ölkələr arasında valyuta münasibətləri dövlət-hüquqi status almışdır.

DVS-özünə bir sıra elementləri, o cümlədən dünya pul formasını, valyutanın qarşılıqlı konvertə edilməsi şərtlərini, valyuta məhdudiyyətinin tənzimlənməsini, tədavüldə beynəlxalq kredit alətləri və beynəlxalq hesablaşma formalarının vahid şəkllə salınmasını, valyuta münasibətlərinin beynəlxalq tənzimlənməsi institutunun statusunun hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilməsini daxil edir.

Regional valyuta sisteminə misal olaraq Avropa valyuta sistemini göstərmək olar. İlk başlanğıcda (1993-cü il) Avropa İttifaqına 12 dövlət-Belçika, Böyük Britaniya, Almaniya, Yunanıstan, Danimarka, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Portuqaliya, Fransa daxil olmuşdur. 1995-ci ildə ona Avstriya, Finlandiya, İsveçrə dövlətləri qoşuldu. 3 may 1998-ci ildə Aİ ölkələri (Böyük Britaniya, Yunanıstan, Danimarka, İsveçrədən başqa) Aİ-nin "Avronun dövriyyəyə buraxılması haqqında" 974/98 sayılı İttifaq Reqlamentini imzaladılar.

1999-cu ilin yanvarın 1-dən Maastrix müqaviləsinə əsasən Avropa İqtisadi və Valyuta İttifaqına (AİVİ) daxil olan 11 dövlət bu Reqlamenti imzaladı. O vaxtdan başlayaraq bu ölkələrin ərazisində nağdsız formada vahid valyuta Avro (Avropa valyuta vahidi) tətbiq edilməyə başladı və 2002-ci ilin yanvarın 1-dən Avro Zonasına həm də Yunanıstan qoşuldu.

Hal-hazırda Avropa İttifaqında 28 dövlət mövcuddur ki, ondan da 16-sı (Avropa valyuta sisteminin üzvləri) milli valyutadan imtina etmiş və Avro valyutaya keçmişlər. Böyük Britaniya və Danimarka Aİ-yə xüsusi statusla daxildir.

2002-ci ildən başlayaraq avrobanknotun birgə istehsalını bu ölkələrin bütünlükdə milli mərkəzi bankları (MMB) Avropa Mərkəzi Bankının rəhbərliyi altında təşkil edir. Hər bir milli bank vahid və ya avrobanknotun bir neçə nominalının müəyyən hissəsinin istehsalına cavabdeh (müvafiq xərclər aparmaqla) olur.

Dünya valyuta sisteminin elementləri cədvəl 17.1-də göstərilir.

Dünya valyuta sistemləri

Saziş	1867-ci il Paris sazişi	1992-ci il Genuya sazişi	1994-cü il Bretton-Vuds sazişi və BVF yaradılması (SSRİ-nin iştirakı olmadan)	1976-cı ilin Ya-mayka sazişi –AVS (EKYU valyutası. 1999-cı ildən Avro valyutası)
Standart	Qızıl-valyuta standartı	Qızıl-deviz standartı	Qızıl-valyuta standartı üstəgəl iki ehtiyat valyutaları	Çoxvalyutalı standart-SDR standartı
Valyuta kursu rejimi və qızılın dünya valyutası kimi istifadəsi	Valyutaların bilavasitə qızıla çevrilməsi. Qızıl pariteti	İki valyuta vasitəsi ilə birbirinə qarşı duran (funt-sterlinq və Amerika dolları) valyutanın qızıla çevrilməsi	Bütün valyutalar ABŞ-ın dollarına bərabər tutulurdu	Üzən valyuta kursu rejini. Ehtiyat valyutalar və beynəlxalq valyuta vahidi. Qızıl-beynəlxalq ehtiyat aktivi. SDR əsasında valyuta paritetinin müəyyən edilməsi.
Valyuta institutlarının strukturu	İştirakçı dövlətlərin konfransı	İştirakçı ölkələrin konfransları və aparıcı iştirakçı dövlətlərin müşavirələri	BVF valyuta tənzimləyicisi orqanı kimi	BVF-nin iştirakçıları- "Böyük səkkizlər" ölkələri olmuşlar.
İştirakçı dövlətlər	İngiltərə, ABŞ, Almaniya, Fransa, Rusiya.	Avstriya, Argentina, Meksika qoşulmuşlar. Cəmi-30 ölkə.	Hollandiya və İsveçrə qoşulmuşlar	2007-ci ildə Aİ-nin iştirakçılarının 31 ölkəsi üçün eyni ödəniş standartları müəyyən etmiş vahid ümumi qayda təsis edilmişdir.
Böhran	1913-1922	1929-1936	1967-1970	2008-2009

Valyuta məzənnəsi - bir ölkənin milli valyutasının qiymətinin digər ölkələrin milli valyutasında və ya beynəlxalq valyuta vahidində ifadəsidir. Valyuta məzənnələri milli valyutaya olan tələb və təklifdən asılı olaraq beynəlxalq valyuta ba-

zarında müəyyən edilir. Valyuta məzənnəsinin özü bir sıra amillərdən asılıdır ki, bunlara da iqtisadiyyatın vəziyyəti və ÜDM-in artım tempi, ayrı-ayrı ölkələrdə infrastrukturun nisbi tempi, dünya əmtəə, xidmət və kapital bazarında yeri və rolu aiddir. Bu şərtlər dünya bazarında milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətini müəyyən edir ki, bu da valyuta məzənnəsinin formalaşmasının əsasını təşkil edir.

Müasir şəraitdə əksəriyyət ölkələrdə aparıcı əsas valyutalara istiqamətlənən üzən, ya da azad valyuta məzənnəsi tətbiq edilir. 1973-cü ildə əksəriyyət ölkələr tərəfindən təsbit edilmiş valyuta məzənnəsi əvəzinə üzən valyuta məzənnəsinin tətbiqi nə onların sabitliyini təmin etdi, nə də dünyanı valyuta böhranından xilas etdi, çünki dövrü olaraq bir ölkədən digər ölkəyə valyutaların məzənnə qiymətlərinin qeyri-stabilliyinə görə valyuta möhtəkirliyi nəticəsində gözlənilmədən “isti pulların” yerdəyişməsi baş verir. Hazırda əksəriyyət ölkələr iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələrin valyutalarına istiqamətlənən üzən valyuta məzənnəsini tətbiq edir.

Valyuta məzənnələrinin milli və dövlətlərarası tənzimlənməsi fərqləndirilir. Milli tənzimlənmənin əsas orqanı-mərkəzi banklar və Maliyyə Nazirlikləridir. Valyuta məzənnəsinin dövlətlərarası tənzimlənməsi BVF, Avropa Mərkəzi Bankı və digər təşkilatlardır.

Məzənnə nisbətinin tənzimlənməsinin valyuta məzənnəsinin kəskin enib-qalxmasının sabitləşməsinə yönəlməsi ölkənin xarici ödəniş mövqeyinin balanslaşdırılmasının təmin edilməsinə, milli iqtisadiyyatın inkişafına əlverişli şərait yaradılmasına, ixracın stimullaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir. Valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinin əsas metodları-valyuta **müdaxiləsi, diskont** siyasəti və **valyuta məhdudiyətidir**.

1. Mərkəzi Bankın **valyuta müdaxiləsi** milli valyutanın məzənnəsinin aşağı salınmasına qarşı və ya əksinə, yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Lakin valyuta müdaxiləsi valyuta məzənnəsinə yalnız qısamüddətli planlı səmərəli təsir metodu ola bilər, çünki, yalnız müdaxilə ilə bazis maliyyə və iqtisadi göstəricilərə uyğun gələn məzənnə kursunu təmin etmək mümkün deyildir. Səmərəli olmaq üçün valyuta müdaxiləsi dövlətin makroiqtisadi tədbirləri ilə müşayiət edilməlidir. Azərbaycanın Mərkəzi Bankının valyuta müdaxiləsi siyasəti, onu digər ölkə banklarından fərqləndirən xüsusiyyətlərə malikdir. Birincisi, manatın mübadilə məzənnəsinin həyata keçirdiyi nominal valyuta səbətinə “bağlanmış” olur. İkincisi, bu əməliyyatlar həm ümumi müdaxiləni (dövlət fondu üçün xarici valyuta almaq nəzərdə tutulur), həm də xüsusi müdaxiləni ifadə edir. Azərbaycanda valyuta tənzimini Mərkəzi Bank həyata keçirir. Mərkəzi Bank manatın tənzimləyici məzənnəsinin istiqaməti kimi əvvəlcə ABŞ dollarının, sonra isə dollar və avro daxil olmaqla iki valyuta səbətinin dəyəri kimi tətbiq etməyə başlamışdır.

Diskont siyasəti-ucot faizi ilə hiylə işlətməkdən (manipulyasiya) ibarətdir. Diskont siyasəti ölkənin investisiya siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Mərkəzi Bank valyutanın məzənnəsini artırmağa səy göstərməklə faiz dərəcəsini yüksəldir, bu da xarici kapitalların axınını həvəsləndirir. Ödəniş balansının vəziyyəti yaxşılaşır və valyuta məzənnəsi yüksəlir. Əgər dövlət valyuta məzənnəsini aşağı salmaq məqsədini qarşıya qoyursa, Mərkəzi Bank uçot faizini aşağı salır və kapitallar xarici ölkələrə axır, nəticədə valyuta məzənnəsi aşağı düşür.

Valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinin bir metodu kimi valyuta məhdudiyyətləri çıxış edir. Valyuta məhdudiyyəti-ölkə ərazisində valyuta, qızıl və digər dəyərlər ilə aparılan əməliyyatları məhdudlaşdırmağa yönəldilən və inzibati şəkildə müəyyən edilmiş tədbirlərin və normativ qaydaların məcmusudur.

Valyuta məhdudiyyətləri aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- ✓ valyuta məzənnəsinin sabitliyinin qorunması;
- ✓ tədiyyə balansının tarazlaşdırılması;
- ✓ strateji və taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün valyuta dəyərlərinin dövlətin sərəcamında cəmləşdirilməsi.

Hazırda Azərbaycanda aşağıdakı valyuta məhdudiyyətləri tətbiq olunur:

- ✓ xarici valyutaların sərbəst alqı-satqısının qadağan olunması və aparılıb-gətirilməsinin məhdudiyyətləşdirilməsi;
- ✓ beynəlxalq ödənişlərin və kapitalın hərəkətinin tənzimlənməsi, qızılın, pul nişanlarının və qiymətli kağızların hərəkətinin tənzimlənməsi;
- ✓ xarici valyutaların və digər valyuta dəyərlərinin dövlətin əlində cəmlənməsi, valyuta məhdudiyyətləri çərçivəsində baxılan ilkin məsələlərin həlli.

Valyuta məhdudiyyətlərinin aşağıdakı prinsipləri mövcuddur:

- ✓ mərkəzi və müvəkkil banklarda valyuta əməliyyatlarının mərkəzləşdirilməsi;
- ✓ valyuta nəzarəti orqanları tərəfindən idxalçı və borclulara xarici valyuta əldə edilməsi üçün icazə verilməsi;
- ✓ valyuta dönərliyinin məhdudlaşdırılması;
- ✓ valyuta hesablarının tam və ya qismən dondurulması və s.

Valyuta nəzarəti həm bank, həm də qeyri-bank institutlarını əhatə edir.

Nəzarət tədbirlərinin əsas növləri aşağıdakılardır:

- 1) rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta qanunvericiliyi və valyuta tənzimləməsi orqanlarının aktlarına əməl edilməsinin yoxlanılması;
- 2) rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən valyuta əməliyyatları üzrə uçot və hesabatın tamlığı və həqiqiliyinin yoxlanılması;
- 3) valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, hesabların açılması və aparılması ilə əlaqədar sorğu, sənədlərin və informasiyanın əldə edilməsi.

17.2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VALYUTA SİSTEMİ

Milli, regional, beynəlxalq valyuta sistemlərini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Milli valyuta sistemi ayrı-ayrı ölkələrin milli qanunvericilikləri ilə təsbiq edilmiş valyuta münasibətlərinin təşkili formasını ifadə edir.

Milli valyuta sisteminin əsas elementi milli valyuta, milli valyutanın məzənnəsi rejimi, valyuta məhdudiyətinin milli tənzimlənməsi, milli valyuta və qızıl bazarı rejiminin valyuta tənzimlənməsini həyata keçirən milli orqanlardan ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının əsas valyuta sistemi SSPİ-nin rublu yerinə dövrüyyəyə buraxılan Azərbaycan manatıdır.

Milli valyuta sistemi milli qanunvericiliklə müəyyən edilən ayrı-ayrı ölkələrin maliyyə münasibətlərinin təşkili formasını ifadə edir.

Azərbaycanda müstəqillik bərpa edildikdən sonra ilk dəfə olaraq manat 1992-ci ilin avqustunda tədavülə buraxılmış və 10 sovet rubluna bərabər tutulmuşdur. Manatın başqa valyutaya nisbətən kursu kross kurs üzrə müəyyən edilirdi. İlk dövrlərdə tədavüldə manatla birlikdə Azərbaycanın ərazisində ödəniş vasitəsi kimi sovet və Rusiya rublundan istifadə edilirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 11 dekabr 1993-cü il tarixli Sərəncamı ilə 1 yanvar 1994-cü ildən manat Azərbaycan Respublikasının ərazisində vahid ödəniş vasitəsi hesab edilir.

Beləliklə, 1994-cü ilin əvvəlinə Azərbaycanda faktiki olaraq milli valyutanın formalaşması başa çatır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Pul nişanlarının tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması hüququ yalnız Milli Banka mənsudur. Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır. Manatla qızıl və ya qiymətli metallar arasında rəsmi nisbət müəyyən edilmir. Azərbaycan Respublikasının pul nişanları Milli Bankın borc öhdəliyidir və onun bütün aktivləri ilə təmin edilir.

Manatın başqa dövlətlərin pul vahidlərinə görə məzənnəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilir və hər həftə mətbuatda dərc olunur.

Azərbaycan Respublikasının valyuta münasibətlərini tənzim edən əsas qanunvericilik aktı "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il tarixli 910 sayılı Qanunudur. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prinsipləri, valyuta tənzimi və valyuta nəzarəti orqanlarının səlahiyyətlərini və funksiyalarını, hüquqi və fiziki şəxslərin valyuta sərvətlərinə sahib olmaq, bu sərvətlərdən istifadə etmək

və onlar barəsində sərəncam vermək sahəsində hüquqlarını və vəzifələrini, valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir.

Məlumdur ki, XX əsrin sonlarında ölkələr bir-birinin ardınca rəsmi olaraq (məsələn, Avropa ölkələri 1871-1898-ci illərdə, ABŞ isə 1900-cü ildə) qızıl valyutaya keçdilər.

1950-ci ildə isə rus rublu qızıl əsasa keçdi ki, onun da qızıl məzmunu 0.222 qr. xalis qızıl müəyyən edildi. 1961-ci ildə SSRİ-də qiymət miqyasının 10 dəfə artması ilə əlaqədar olaraq manatın qızıl məzmunu 0,987412 qram xalis qızıl müəyyən edildi. Bu, 1992-ci ilədək davam etmişdir.

ABŞ dollarının qızıl məzmunu 1900-cü ildə 1,504 qram qızıl, 1934-cü ildə 0,88 qram, 1971-ci ildə isə - 0,818 qram müəyyən edilmişdir.

15 avqust 1971-ci ildə ABŞ-da dolların qızıla dəyişdirilməsi dayandırıldı və dolların qızıl məzmunu ləğv edildi. 1978-ci il aprelin 1-dən Yamayka valyuta sazişi qəbul edildi və bu sazişə əsasən qızıldan beynəlxalq hesablaşmalarda ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunması dayandırıldı və beynəlxalq hesablaşmalarda ödəniş vasitəsi kimi sərbəst dəyişilə bilən valyutalardan istifadə olunması qəbul edildi. Kağız dollar görünməyən fantastik qiymət almış oldu.

Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarəti orqanları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsidir. Valyuta nəzarəti agentləri Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı qarşısında hesabat verən müvəkkil banklardır. Kredit təşkilatları və valyuta birləşmələri tərəfindən aparılan valyuta əməliyyatlarına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı həyata keçirir.

Valyuta münasibətlərinin xarakteri keyfi dərəcədə ölkələrin valyutalarının döndərliyindən asılıdır. Valyutalar isə sərbəst döndərli, qismən döndərli və qeyri-döndərli valyutalara bölünür.

Sərbəst döndərli ABŞ dolları, Kanada dolları, Yapon iyeni, Avropa İttifaqına üzv ölkələrin (Ümumi bazar) valyutaları və digərləri hesab olunur.

Qismən döndərli o ölkələrin milli valyutaları sayılır ki, bir sıra valyuta əməliyyatlarına məhdudiyətlər tətbiq edilir. Qismən döndərli valyutalar bütün valyutalara deyil, bir sıra xarici valyutalara dəyişdirilir.

Qeyri-döndərli valyuta (qapalı) o valyutadır ki, yalnız bir ölkə daxilində istifadə edilir və azad surətdə xarici valyutaya dəyişdirilmir.

Valyuta məzənnəsi-milli valyuta ilə xarici valyuta arasındakı nisbətdir. Valyuta məzənnəsi əsasən hər bir valyutanın alıcılıq qabiliyyəti ilə müəyyən edilir ki, bu da öz növbəsində milli valyuta bazarında ona olan tələb və təklifdən, valyutanın sabitliyindən və ona olan etimaddan asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının valyuta-maliyyə mexanizmində xarici valyutaya

nisbətə manatın iki müxtəlif məzənnəsi fəaliyyət göstərir: rəsmi və bazar məzənnəsi.

Mərkəzi Bank manatın rəsmi məzənnəsini müəyyən etmək üçün iqtisadi amillər ilə yanaşı valyuta birjasında milli valyutaya olan tələb və təklifi də nəzərə alır. 1995-ci ildə Bakı Banklararası Valyuta Birjası yaradılmışdır. Bu birjanın təsisçiləri arasında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı da vardır ki, bu da ona valyuta bazarında aktiv siyasət yeritməyə və manatın rəsmi məzənnəsinə təsir göstərməyə imkan verir.

Manatın bazar məzənnəsi tələb və təklif əsasında valyuta birjasında formalaşan məzənnədir. Bazar məzənnəsi üzrə daxili bazarda xarici valyutaların alqı-satqısı həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsi valyutanın kotirovkası adlanır.

Valyutanın dönrəliyi probleminin həll edilməsi və valyutanın real məzənnəsinin müəyyən edilməsi üçün ölkə daxilində pul tədavülünün sabitləşdirilməsi, daxili bazarda əmtəə qıtlığını (defisitini) aradan qaldırmaq, daxili qiymətləri dünyə qiymətlərinə yaxınlaşdırmaq, xarici ödəniş balansının kəsirini aradan qaldırmaq, inflyasiyanı minimum həddə endirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının məlumatlarına əsasən dolların manata nisbətən məzənnəsinin dinamikasını nəzərdən keçirək (cədvəl 17.2).

Cədvəl 17.2.

İllər	ABŞ dolları məzənnəsi (manat, dollar)
2000	0,91
2005	0,92
2007	0,84
2008	0,80
2009	0,80
2010	0,80
2011	0,80
2012	0,80
2013	0,79

Milli pul vahidinin məzənnəsinin tərəddüd etməsi iki amillə əlaqədardır: birincisi, xarici ölkələrin daxili bazarlarında valyutanın alıcılıq qabiliyyətinin real dəyər nisbəti ilə; ikincisi, kapitalın bir ölkədən digər ölkəyə axını ilə əlaqədar daimi dəyişikliklərə məruz qalmış milli valyutanın beynəlxalq bazarda tələb və təklifi ilə.

Ticarət əməliyyatları üzrə beynəlxalq hesablaşmalar bir qayda olaraq azad dönrəli valyuta ilə qapalı xarici valyutalarla aparılır. Kommersiya əməliyyatları

üzrə hesablaşmanın əsas hissəsi nağdsız yolla həyata keçirilir. Hesablaşmalar bir qayda olaraq bir-biri ilə müxbir münasibətləri müəyyən etmiş, yeni bank əməliyyatlarının aparılması qaydası və şərtləri haqqında razılaşmaları olan banklar vasitəsilə aparılır. Müxbir münasibətləri banklar arasında saziş bağlanması yolu ilə rəsmiləşdirilir. Müxbir münasibətləri müəyyən edən banklar sənədləri (imza nümunəsi kartı, köçürmə teleqraf açarı və s.) mübadilə edirlər.

Dünya təcrübəsində müəyyən hesablaşma formaları, onların tərtibi və tədiyyə sənədlərinin ödənilməsi üsulları təşəkkül tapmışdır.

Beynəlxalq hesablaşmalar iqtisadi məzmununa görə iki qrupa ayrılır:

- 1) ticarət;
- 2) qeyri-ticarət.

Ticarət hesablaşmaları xarici ticarət əməliyyatları üzrə ödənişlər və daxilolmaları, beynəlxalq kredit üzrə ödənişlər və daxilolmaları, müxtəlif növ nəqliyyatlar (dəniz, dəmir yolu və s.) vasitəsilə yüklərin beynəlxalq daşımaları üzrə ödənişlər və daxilolmaları əhatə edir.

Qeyri-ticarət hesablaşmalarına diplomatik təşkilatların, ticarət, konsulluq, digər nümayəndəliklərin və beynəlxalq təşkilatların saxlanması üzrə ödənişlər, müxtəlif nümayəndə, mütəxəssislərin və başqa dövlətlərin vətəndaşlarının gəlirləri üzrə xərclər, ictimai təşkilatların və xüsusi şəxslərin tapşırığı üzrə xaricə pul vəsaitlərinin köçürülməsi daxildir.

Bir qayda olaraq ödənişlər ödəyicinin ölkəsində olan, ya da xarici bankların filialları vasitəsilə qeydiyyatdan keçirilmiş xarici banklar vasitəsilə aparılır. Müxbir münasibətlər o ölkələrin bankları ilə qurulur ki, onların diplomatik münasibətləri olsun. Diplomatik münasibətlər olmadığı hallarda dövlətin mərkəzi bankı ilə razılaşdırma zəruridir. Beynəlxalq hesablaşmalar aşağıdakı formalarda aparılır:

- bank köçürmələri, inkasso və akkreditiv. Hesablaşmanın veksəl və çek formalarından da istifadə olunur.

Beynəlxalq valyuta sistemi-dünya təsərrüfatının inkişafı ilə şərtlənən və hüquqi cəhətdən beynəlxalq sazişlərlə təsbit edilmiş valyuta münasibətlərinin təşkili formasıdır.

Valyuta münasibətlərinin dövlət və beynəlxalq tənzimlənməsi öz ifadəsini valyuta siyasətində tapır.

Valyuta siyasəti dövlət orqanları və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi tədbirlərin məcmusudur.

17.3. VALYUTA TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ VALYUTA NƏZARƏTİ

Azərbaycan Respublikasında valyuta münasibətlərini, valyuta tənzimlənməsini və valyuta təsirini tənzimləyən əsas qanunvericilik aktı "Valyuta tənzimi haq-

qında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il 910 sayılı Qanunudur.

Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimi və valyuta məzənnəsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

* valyuta tənzimi sahəsində dövlət layihəsinin reallaşdırılmasında iqtisadi tədbirlərin üstünlüyü;

* rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarına dövlətin və onun orqanlarının yersiz müdaxiləsinin qeyri-mümkünlüyü;

* Azərbaycan Respublikasının xarici və daxili valyuta siyasətinin eyniliyi;

* valyuta tənzimi və valyuta məzənnəsi siyasətinin vahidliyi;

* valyuta əməliyyatlarını həyata keçirərkən rezident və qeyri-rezidentlərin hüquqi və iqtisadi maraqlarının dövlət tərəfindən təmin edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının valyuta tənzimi. Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimi orqanları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Respublikasının Hökumətidir.

“Valyuta tənzimi haqqında” Qanunda rezidentlər və qeyri-rezidentlər, valyuta dəyərləri, müvəkkil banklar, valyuta əməliyyatları və s. haqqında əsas anlayışlar verilmişdir.

Müvəkkil banklar valyuta əməliyyatlarının aparılması üçün Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının lisenziyasını almış banklar və digər kredit təşkilatlarıdır.

Valyuta sərvətlərinə aiddir: xarici valyuta; xarici valyutada qiymətli kağızlar, xarici valyutada ifadə edilmiş ödəniş sənədləri (çeklər, veksellər, akreditivlər və s.), fond sərvətləri (səhmlər, istiqrazlar) və digər borc öhdəlikləri; qiymətli metallar-istənilən şəkildə, vəziyyətdə, o cümlədən külçə və affinaj olunmuş (saflaşdırılmış, təmizlənmiş halda), habelə xammalda, xəlitələrdə, yarımfabrikatlarda, sənaye məhsullarında, kimyəvi birləşmələrdə, zərgərlik və digər məişət məmulatlarında, sikkələrdə, qırıntılarda, istehsal və məişət tullantılarında olan qızıl, gümüş və platin qruplu metallar (polladium, iridium, osmium, podium və rutenium), qiymətli daşlar – işlənilmiş və işlənilməmiş şəkildə olan təbii almazlar, zümrüdlər, yaqutlar, saffirlər, aleksandritlər və s.

Rezidentlər aşağıdakı kimi müəyyən edilməlidir:

a) Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən Azərbaycan Respublikası hüddudlarından kənarında müvəqqəti qalan fiziki şəxslər;

b) Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış hüquqi şəxslər;

c) Azərbaycan Respublikasında yerləşən və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış, lakin hüquqi şəxs olmayan müəssisə və təşkilatlar;

ç) Azərbaycan Respublikası hüdudlarından kənar da yerləşən Azərbaycan Respublikasının diplomatik və digər rəsmi nümayəndəlikləri.

Qeyri-rezident - rezident kimi yuxarıda sadalanmayan şəxslər aiddir.

Rezidentlər ilə qeyri-rezidentlər arasında valyuta əməliyyatları məhdudiyət olmadan həyata keçirilir, lakin Azərbaycan Respublikası Hökuməti və ya Mərkəzi Bankının kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatlarının tənzimi ilə əlaqədar olaraq bir sıra istisnalar mövcuddur.

Valyuta əməliyyatı haqqında aşağıdakı müəyyənlik mövcuddur:

1) valyuta sərvətlərinə mülkiyyət hüququnun və digər hüquqların keçməsi ilə əlaqədar əməliyyatlar, o cümlədən ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutadan və xarici valyutada ödəniş sənədlərindən istifadə edilməsi;

2) valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi;

3) beynəlxalq pul köçürülmələrinin həyata keçirilməsi.

Xarici valyuta ilə xarici valyutada qiymətli kağızlarla əməliyyatlar cari və kapitalın hərəkəti ilə bağlı əməliyyatlara bölünür.

Cari valyuta əməliyyatlarına aiddir:

a) malların, işlərin və xidmətlərin ixracı və idxalı üzrə hesablaşmaların, eləcə də ixrac-idxal əməliyyatlarının 180 gündən artıq olmayan müddətə kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi;

b) 180 gündən artıq olmayan müddətə maliyyə kreditlərinin alınması və verilməsi;

c) əmanətlər, investisiyalar, kreditlər və kapitalın hərəkəti ilə başqa əməliyyatlar üzrə faizlərin, dividendlərin və digər gəlirlərin Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi;

ç) Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi qeyri-ticarət xarakterli köçürülmələr, o cümlədən əmək haqqı, pensiya, aliment və miras üzrə məbləğlərin köçürülməsi, eləcə də digər bu kimi əməliyyatlar.

Kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatlarına aiddir:

a) birbaşa investisiyalar, yeni gəlir əldə etmək və müəssisənin idarə edilməsində iştirak etmək hüququna malik olmaq məqsədi ilə müəssisənin nizamnamə kapitalına qoyulan sərmayələrin hərəkəti;

b) qiymətli kağızların idarə edilməsi əməliyyatları;

c) torpaq (yerin təkisi də daxil olmaqla), binalar, qurğular, eləcə də yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyi ilə daşınmaz əmlak aid edilən digər əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun, habelə daşınmaz əmlak üzərində başqa hüquqların ödənilməsi üzrə köçürmələr;

ç) malların, işlərin və xidmətlərin ixracı və idxalı üzrə 180 gündən artıq

müddətə ödəniş möhlətinin verilməsi və alınması;

d) müvəkkil banklar tərəfindən valyuta vəsaitlərinin 180 gündən artıq müddətə depozitə cəlb edilməsi;

e) cari valyuta əməliyyatları olmayan bütün digər valyuta əməliyyatları.

Azərbaycan Respublikasında valyuta tənziimi aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

1. Rezidentlər arasında milli valyuta ilə hesablaşmalar heç bir məhdudiyət qoyulmadan aparılır.

2. Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın əldə edilməsi və ondan istifadə qaydası Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilir.

3. Rezidentlər və qeyri - rezidentlər tərəfindən milli valyutanın və milli valyutada ifadə edilmiş qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və göndərilməsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin birgə müəyyən etdikləri qaydada həyata keçirilir.

Rezidentlər Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydada və məqsədlər üçün Azərbaycan Respublikasının daxili valyuta bazarında xarici valyutanı satmaq və almaq hüququna malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasında xarici valyutanın alınması və satılması Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydada müvəkkil banklar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Xarici valyutanın alqı-satqı əqdləri bilavasitə müvəkkil banklar arasında, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qayda və şərtlər daxilində fəaliyyət göstərən valyuta birləşmələri vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər.

Müvəkkil bankların iştirakı olmadan xarici valyutanın alınması və satılmasına icazə verilmir.

Mövcud qaydanın müddəalarını pozmaqla bağlanan xarici valyutanın alqı-satqısı əqdləri etibarsız sayılır.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı manatın sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar aparılmaqla valyuta bazarına müdaxilə edir və satış məzənnəsinin alışı məzənnəsindən kənarlaşmasına hədd qoya bilər.

Rezidentlər Azərbaycan Respublikasında müvəkkil banklarda xarici valyuta hesablarına malik ola bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən başqa hal müəyyən edilmədikdə rezident müəssisə və təşkilatlar əldə etdikləri xarici valyutanı məcburi şəkildə müvəkkil banklardakı öz hesablarına köçürməlidirlər.

Rezidentlər Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi hal

və şərtlər daxilində Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənar da xarici valyuta hesabı aç a bilərlər.

Müvəkkil banklar tərəfindən rezidentlərin xarici valyuta hesablarının açılması və bu hesablar üzrə əməliyyatların aparılması qaydasını Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müəyyən edir.

Hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən cari valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün heç bir məhdudiyət qoyulmur.

Kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatları hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydada aparılır.

Hüquqi şəxs olan rezidentlər valyuta sərvətlərini köçürmə yolu ilə Azərbaycan Respublikasına gətirmək və Azərbaycan Respublikasından çıxarmaq, habelə prosedurlara əməl etməklə nağd şəkildə ölkəyə gətirmək və ölkədən çıxartmaq hüququna malikdirlər.

Hüquqi şəxs olan rezidentlərin valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına köçürülməsi və nağd şəkildə gətirilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi və nağd şəkildə çıxarılması qaydalarını Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müəyyən edir.

Qiymətli metallarla və qiymətli daşlarla əməliyyatların aparılması ilə bağlı münasibətlər "Qiymətli metallar və qiymətli daşlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investisiyaların iştirakı ilə hüquqi şəxslərin öz məhsulunun ixracından əldə etdikləri valyuta köçürülməsi hasilatından istifadə etməsi qaydası "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən edilir.

Fiziki şəxs olan rezidentlər əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından maneəsiz çıxarmaq hüququna malikdirlər.

Fiziki şəxs olan rezidentlər əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydalara uyğun olaraq müvəkkil banklar tərəfindən verilmiş arayışlar əsasında gömrük prosedurlarına əməl etməklə nağd şəkildə Azərbaycan Respublikasından çıxara bilərlər.

Fiziki şəxs olan rezidentlər valyuta sərvətlərini gömrük prosedurlarına riayət etməklə Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə gətirə bilərlər. Fiziki şəxs olan rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən sərvətlərin məbləği 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda, gömrük orqanları vəsaitlərin məbləği, gətirilmə tarixi, gətirmiş şəxs və onların gətirdiyi ölkə barəsində məlumatı 7 gün müddətində Azərbaycan Respublikası

Mərkəzi Bankına, maliyyə monitorinqi orqanına və müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edir.

Fiziki şəxs olan rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentinədək valyuta sərvətlərini onların gətirilməsini təsdiqləyən valyuta sərvətlərinin sənədləri əsasında Azərbaycan Respublikasından kənara köçürə bilirlər. Fiziki şəxs olan rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş valyuta sərvətlərindən 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq məbləğdə valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından kənara köçürdükdə, valyuta gətirilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən arayış təqdim etməlidirlər.

Fiziki şəxs olan rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentinədək valyuta sərvətlərini gömrük prosedurlarına əməl etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilirlər.

Mövcud qaydada Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş və ya nağd gətirilmiş köçürülməsi istisna olmaqla fiziki şəxs olan rezidentlərin digər valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi və gömrük prosedurlarına əməl etməklə nağd çıxarılması qaydalarını Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı müəyyən edir.

Fiziki şəxs olan rezidentlər ölkənin valyuta vəsaitlərini, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında əldə etdikləri vəsaiti müvəkkil banklarda olan valyuta hesablarına sərbəst daxil edə bilirlər.

Qeyri-rezidentlər müvəkkil banklarda xarici valyutada və milli valyutada hesablarını açə bilirlər. Bu hesabların açılması və onlardan istifadə edilməsi qaydasını Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı müəyyən edir.

Qeyri-rezidentlər valyuta sərvətlərini köçürmə yolu ilə Azərbaycan Respublikasından çıxarmaq, habelə gömrük prosedurlarına əməl etməklə nağd şəkildə ölkəyə gətirmək və çıxarmaq hüququna malikdirlər.

Qeyri-rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər köçürülmüş valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından maneəsiz köçürmək hüququna malikdirlər.

Qeyri-rezidentlər Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydada valyuta sərvətlərini manatla almaq və satmaq hüququna malikdirlər.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi valyuta siyasətinin prinsiplərini, xarici dövlət borcunun limitini, xarici ölkələrə verilən kreditlərin həcmi, Azərbaycan Respublikası büdcəsinin tərkib hissəsi kimi valyuta planını müəyyən edir, valyuta tənzimi və nəzarəti məsələlərinə dair qanunvericilik aktları qəbul edir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimini həyata keçirən əsas orqandır.

Valyuta nəzarəti. Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarətinin məqsədi valyuta əməliyyatları aparılarkən valyuta qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etməkdir.

Valyuta nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

a) aparılan valyuta əməliyyatlarının qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğunu və bunun üçün lisenziya və icazələrin olmasını müəyyən etmək;

b) dövlət qarşısında xarici valyuta üzrə və Azərbaycan Respublikasının valyuta bazarında valyutanın satışı üzrə öhdəliklərin rezidentlər tərəfindən yerinə yetirilməsi vəziyyətini yoxlamaq;

c) xarici valyuta ilə ödənişlərin əsaslandırılmış olduğunu yoxlamaq;

ç) valyuta əməliyyatları, o cümlədən qeyri-rezidentlərin milli valyuta ilə əməliyyatları üzrə uçot və hesabatın tamlığı və obyektivliyini yoxlamaq;

Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarəti mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası hökumətinin valyuta nəzarəti orqanları və onların agentləri tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının əsas valyuta nəzarəti orqanı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və müvafiq icra hakimiyyəti orqanıdır, valyuta nəzarəti agentləri isə müvəkkil banklardır.

Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanı rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli və xarici valyutanın, eləcə də digər valyuta sərvətlərinin müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilməsinə, habelə Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulmuş digər hallarda valyuta nəzarətini həyata keçirir.

Valyuta nəzarəti orqanları öz səlahiyyətləri daxilində bütün rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasında icrası məcburi hesab edilən normativ aktlar qəbul edirlər.

Valyuta nəzarəti orqanları və agentləri öz səlahiyyətləri daxilində:

■ Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlər həyata keçirilən əməliyyatların mövcud qanunvericiliyə, lisenziya və icazələrin şərtlərinə uyğun gəlməsinə, həmçinin valyuta nəzarəti orqanlarının aktlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edirlər;

■ rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarını yoxlayırlar;

■ rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatları üzrə uçotun, hesabatın və sənədləşmələrin forması və qaydalarını müəyyən edirlər.

Valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə müvəkkil banklar da daxil olmaqla, rezidentlər və qeyri-rezidentlər aşağıdakı şəkildə məsuliyyət daşıyırlar:

■ mövcud qanuna görə etibarsız hesab edilən əqdlər üzrə və qeyri-qanuni fəa-

liyyətlər nəticəsində əldə edilən gəlirlərin dövlətin mədaxilinə silinməsi;

■ müvəkkil banklar da daxil olmaqla rezidentlər və qeyri-rezidentlər valyuta əməliyyatları uçotunu aparmadıqlarına və onu müəyyən edilmiş qaydaların pozulması ilə həyata keçirdiklərinə, mövcud qanuna müvafiq olaraq valyuta nəzarəti orqanlarına və agentlərinə sənədləri və məlumatları təqdim etmədiklərinə və ya vaxtında təqdim etmədiklərinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Göstərilən sanksiyaların tətbiq edilməsi valyuta nəzarəti orqanları tərəfindən, o cümlədən valyuta nəzarəti agentlərinin təqdimatı ilə hüquqi şəxslər üzrə mübahisəsiz qaydada, fiziki şəxslər üzrə isə məhkəmə qaydasında həyata keçirilir.

Valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə rezident və qeyri-rezident olan müəssisə və təşkilatların, o cümlədən müvəkkil bankların vəzifəli şəxsləri, eləcə də fiziki şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə inzibati, mülki-hüquqi və cinayət məsuliyyəti daşıyırlar.

17.4. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏDİYYƏ BALANSI

Tədiyyə balansı üzrə adətən beynəlxalq bazarda ölkələrin maliyyə vəziyyəti qiymətləndirilir. Tədiyyə balansında ölkələrin beynəlxalq ticarətdə mümkün iştirak dərəcəsini görmək, onun tədiyyə qabiliyyətini müəyyən etmək imkanı verən əsas göstəricilər əks olunur.

Tədiyyə balansı-pul vəsaitinin ölkələr arasında axınını və müəyyən müddət ərzində (adətən ay, rüb, il) ölkələr tərəfindən xaricdə aparılan ödənişlərin məbləği ilə ölkəyə daxil olan ödənişlər arasındakı nisbəti özündə əks etdirir.

Tədiyyə balansını ölkənin real gəlirləri və xərcləri əsasında hesablanmış xarici iqtisadi və ya valyuta büdcəsi adlandırmaq olar.

Tədiyyə balansına il ərzində xarici iqtisadi əlaqələr üzrə pul vəsaitlərinin daxilolmaları və xərclənməsini xarakterizə edən bütün maddələr daxil edilir: əmtəə və xidmətlərin ixrac və idxalı, investisiyadan gəlirlər, cari və kapital transfertləri, birbaşa və portfel investisiyaları, ticarət kreditləri və s. Əksər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda tədiyyə balansı Beynəlxalq Valyuta Fondunun təklif etdiyi sxemdə tərtib edilir.

Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının iştirakı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin tərtib etdiyi Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı cədvəl 17.3-də göstərilir.

Cədvəlin göstəriciləri kreditin (+) və debetin (-) saldolarının müxabirləşməsi üzrə əks olunur. Cari əməliyyatlar hesabında müsbət saldo əmtəə və xidmətlərin ixracını, gəlir və transfertlərin daxil olmasını, mənfi saldoların ödənilməsini əks etdirir.

Azərbaycan Respublikası üzrə tədiyyə balansının əsas göstəriciləri, mln. dollar

	2010-cu il	2011-ci il
I. Cari əməliyyatlar hesabının saldosu	15039,6	17146,1
Xarici ticarət balansı	19730,4	24328,4
Xidmətlər balansı	-1732,9	-2995,8
Gəlirlər balansı	-3467,0	-4859,8
İnvestisiya gəlirlərinin repatriasiyası	-3591,8	-5148,8
Cari transfertlər balansı	509,1	673,3
II.Kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının saldosu	-4578,4	-4789,9
Birbaşa investisiyalar	329,1	912,6
Azərbaycana cəlb olunmuş	3347,3	4443,9
Xaricə yönəldilmiş	-235,7	-554,0
İnvestisiyaların repatriasiyası	-2782,5	-2977,3
Kreditlər və digər investisiyalar	-4909,5	-5722,5
Neft bonusu	2,0	20,0
III.Tədiyyə balansının ümumi saldosu (ölkənin ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi)	10461,2	12356,2

Kapital və maliyyə əməliyyatları ilə hesabda müsbət kəmiyyət Azərbaycan rezidentlərinin qeyri-rezidentlər qarşısında öhdəliklərinin artdığını və onlara olan tələbkarlığın azaldığını, mənfi kəmiyyət isə qeyri-rezidentlər qarşısında öhdəliyin azaldığını və rezidentlər tərəfindən qeyri-rezidentlərə qarşı tələbkarlığın artdığını göstərir.

Tədiyyə balansı hesabat deməkdir. Burada müəyyən dövr ərzində (il) Azərbaycan rezidentlərinin digər ölkələrin qeyri-rezidentləri ilə xarici iqtisadi əməliyyatları ümumiləşdirilir. Rezident və qeyri-rezidentlər arasında baş verən bu kimi əməliyyatlara əmtəə və xidmətlərlə əməliyyatlar, investisiyadan daxil olmalarla əməliyyatlar, digər ölkələrə maliyyə öhdəlikləri ilə əməliyyatlar aiddir.

Bu və digər maliyyə hesabı üzrə saldo rezidentlərin xarici aktivlərinin xalis artımını və (yaxud) əməliyyat nəticəsində onların xarici passivlərinin azaldığını göstərir. Müsbət saldo rezidentlərin xarici aktivlərinin xalis surətdə azaldığını və (yaxud) onların xarici passivlərinin azaldığını göstərir.

Tədiyyə balansı Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətinin həqiqi vəziyyətini əks etdirir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında onun vəziyyəti müsbət qiymətləndirilir.

Tədiyyə balansının vəziyyətinə bir sıra həm xarici, həm də daxili amillər təsir

göstərir.

Tədiyyə balansına təsir edən daxili amillərə sənaye və kənd təsərrüfatı is-tehsalının nisbətən artmasını, ölkədə siyasi durumun sabitliyini göstərmək olar.

Tədiyyə balansının makroiqtisadi parametrləri. 2012-ci ildə ölkədə iqtisadi artımın davam etməsi, milli məhsullara xarici tələbin yüksəlməsi, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması şəraitində kapital axınının genişlənməsi, dünya bazarlarında neftin qiymətinin yüksəlməsi kimi amillər tədiyyə balansının parametrlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasını şərtləndirmişdir.

2011-ci ildə tədiyyə balansının ümumi saldosu müsbət olmuş (12,4 mlrd. manat), ötən illə müqayisədə 1,2 dəfə artaraq ÜDM-in 24,1% -ni təşkil etmişdir.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 2011-ci ildə də xarici iqtisadi əməliyyatlar neft-qaz sek-toru üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sektoru üzrə isə mənfi saldoya malik olmuşdur.

Neft-qaz sektoru üzrə ümumi daxilolmalar əsasən neftin və təbii qazın ixracı və bu sektora cəlb edilən xarici kapitalın hesabına formalaşır. Bu sektor üzrə ödənişlər isə mənfəətin və investisiyaların repartriasiyasını, avadanlıqların və xidmətlərin idxalını əks etdirir. 2011-ci ildə neft-qaz sektoru üzrə yaranmış ümumi müsbət saldo 25,7 mlrd. dollar olmuşdur.

Cari əməliyyatlar hesabı. 2011-ci ildə cari əməliyyatlar hesabında 17,1 mlrd. məbləğində profisit yaranmış, o cümlədən neft-qaz sektoru üzrə cari hesabın profisiti 25,5 mlrd. dollar məbləğində olmuşdur. Neft-qaz sektorunun profisiti qeyri-neft sektoru üzrə cari hesabın 8,4 mlrd. dollar məbləğində kəsirini tam örtmüşdür.

Xarici ticarət balansı. Xarici ticarət dövriyyəsi 44,7 mlrd. dollar təşkil etmiş və xarici ticarət balansı 24,3 mlrd.dollar məbləğində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir.

2011-ci ildə Azərbaycanın dünyanın 153-dək dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 12,5%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 87,5%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşür. Dövlətimizin İtaliya, Fransa, ABŞ, Birləşmiş Krallıq, Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Ukrayna, Yaponiya və İndoneziya ilə daha intensiv ticarət əlaqələri olmuşdur (cədvəl 17.4).

Əmtəə ixracı. 2011-ci ildə əmtəə ixracı 34.5 mlrd. dollar təşkil etmişdir. İxrac olunmuş malların strukturunda neft-qaz məhsullarının payı 95.3% olmuşdur (cədvəl 17.5).

Xarici dövlətlərə 31.6 mlrd. dollar neft məhsulları ixrac olunmuş, ixrac olunmuş neft məhsullarının 1.8 mlrd. dolları neft emalı məhsullarının, 29,8 mlrd. dol-ları isə xam neft ixracının payına düşür.

İxrac olunmuş xam neftin 28.2 mlrd. dolları Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) tərəfindən hasil olunmuş neftin ümumi dəyəridir. İxrac olunmuş ümumi xam neftin 1.6 mlrd. dolları isə digər müəssisələr tərəfindən

Azərbaycan Respublikasının 2011-ci ildə xarici ticarət üzrə əsas tərəf müqabilləri (mln. dollar)

	Əmtəə dövriyyəsi	o cümlədən:		Saldo
		İxrac	İdxal	
İtaliya	9595	9341	254	+9087
Fransa	4638	4039	599	+3440
ABŞ	4086	3511	575	+2936
B.Krallıq	3350	2853	497	+2356
Rusiya Federasiyası	2884	1252	1632	-380
Türkiyə	2841	1624	1217	+407
Almaniya	1569	527	1042	-515
Ukrayna	1443	931	512	+419
Yaponiya	1404	1185	219	+966
İndoneziya	926	913	13	+900
Başqaları	11925	8319	3606	+4713
Cəmi	44661	34495	10166	+24329
O cümlədən: MDB dövlətləri	5576	3075	2501	+574
Digər dövlətlər	39085	31420	7665	+23755

xaricə göndərilmişdir ki, bunun da 114.4 mln. dolları Şahdəniz yatağından hasil edilmiş kondensatın, 1500.4 mln. dolları isə ARDNŞ-nin payına düşür.

2011-ci ildə ölkənin qeyri neft-qaz ixracı ötən ilə nisbətən 18.7% artaraq 1623.9 mln. dollar təşkil etmişdir.

Əmtəə idxalı. 2011-ci ildə əmtəə idxalı 10.2 mlrd. dollar təşkil etmişdir. İstehlak mallarının idxalının ümumi dəyəri isə 3884.1 mln. dollar olmuş, bunun da 1267.7 mln. dolları ərzaq məhsullarının payına düşür.

İdxalın strukturunda xarici investisiyalar hesabına gətirilmiş maşın – avadanlıqların və malların xüsusi çəkisi 9.9% təşkil edərək 1008.4 mln. dollar olmuşdur.

Bunun 87%-ni beynəlxalq neft-qaz kontraktları çərçivəsində istifadə olunmuş investisiyalar hesabına idxal edilmiş mallar təşkil edir. Bundan başqa, ölkəyə ümumi məbləği 5274.0 mln. dollar olan istehsal təyinatlı maşın-avadanlıq, kimya, qara və əlvan metal məhsulları da gətirilmişdir.

Xidmətlər balansı. 2011-ci ildə xarici dövlətlərlə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində qarşılıqlı xidmətlər əsas yerlərdən birini tutmuş və bu xidmətlərin ümumi həcmi 8435.0 mln. dollar təşkil etmişdir. Bunun 5715.4 mln. dolları qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycan rezidentlərinə, 2719.6 mln. dolları isə Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərdikləri xidmətlərdir.

Azərbaycan Respublikasında ixracın strukturu

	2010-cu il		2011-ci il	
	Məbləğ, mln. dollar	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ, mln. dollar	Xüsusi çəkisi, %-lə
İxrac – cəmi	26476.0	100.0	34494.9	100.0
o cümlədən:				
1. Yanacaq-xammal məhsulları	25398.6	95.9	33435.6	96.9
- neft-qaz məhsulları	25107.5	94.8	32871.0	95.3
- digər xammal	291.1	1.1	564.6	1.6
2. Maşın və avadanlıq	336.1	1.3	177.7	0.5
3. İstehlak malları	725.6	2.7	841.1	2.5
4. Digər mallar	15.7	0.1	40.5	0.1

Qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsinin 20.5%-i nəqliyyat xidmətləri üzrə aparılan əməliyyatların payına düşür. Ümumi dəyəri 1727.8 mln. dollar olan nəqliyyat xidmətlərinin 55.5%-i Azərbaycan rezidentlərinin xarici dövlətlərin nəqliyyat sistemlərindən istifadə etməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin ümumi dəyəri isə 768.5 mln. dollar təşkil etmişdir.

Hesabat dövründə xarici ölkə vətəndaşlarına turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri 1287.3 mln. dollar məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bunun 36.1%-i qeyri-rezidentlərin Azərbaycana işgüzar səfərləri ilə bağlıdır.

Öz növbəsində xarici ölkələr tərəfindən Azərbaycan rezidentlərinə turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri əvvəlki ilə nisbətən 2.2 dəfə artaraq 1689.0 mln. dollar məbləğində olmuşdur. Bunun 62.3%-i Azərbaycan vətəndaşlarının şəxsi səfərləri ilə bağlı xarici ölkələrdə olarkən sərf etdikləri vəsaitlərin payına düşür.

Ümumiyyətlə, qarşılıqlı xidmətlərin ölkənin xarici dövlətlər ilə əmtəə və xidmətlər üzrə ümumi idxal-ixrac dövriyyəsinə xüsusi çəkisi 15.9% təşkil etmişdir.

Gəlirlər balansı. 2011-ci ildə gəlirlər üzrə daxilolmaların və ödənişlərin ümumi dövriyyəsi 6897.3 mln. dollara çatmışdır. Bunun 85.2%-ni (5878/6 mln. dollar) Azərbaycandan ödənişlər təşkil edir. Bu məbləğin isə əsas hissəsini (4640.3 mln. dollar) beynəlxalq neft-qaz konsorsiumları üzrə xarici investorların payına düşən gəlirlərin repatriyası (əsasən xam neft şəklində), qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqları (141.3 mln. dollar) və xarici kreditlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlər (248.6 mln. dollar) təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında idxalın strukturu

	2010-cu il		2011-ci il	
	Məbləğ, mln. dollar	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ, mln. dollar	Xüsusi çəkisi, %-lə
İdxal – cəmi	6745.6	100.0	10166.5	100.0
o cümlədən:				
1. İstehlak malları	2954.3	43.8	3884.1	38.2
- ərzaq məhsulları	1050.4	15.6	1267.7	12.5
- digərləri	1903.9	28.2	2616.4	25.7
2. İnvestisiya yönümlü mallar	689.0	10.2	1008.8	9.9
- beynəlxalq neft-qaz konsorsiumları	559.0	8.3	877.5	8.6
- digərləri	130.0	1.9	130.9	1.3
3. Digər mallar	3102.3	46.0	5274.0	51.9

Cari transfertlər balansı. Cari transfertlər üzrə xarici ölkələrlə aparılan əməliyyatların ümumi dəyəri 3091.3 mln. dollar məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bu məbləğin 60.9%-ni ölkəyə daxilolmalar təşkil edir.

Cari transfertlər üzrə ümumi daxilolmaların 94,1%-ni xarici ölkələrdən fiziki şəxslərin pul baratları, 1,7%-ni ölkəyə gətirilən humanitar idxal mallarının dəyəri, 4,2%-ni isə digər daxilolmalar təşkil edir.

Bütövlükdə, cari transfertlər üzrə əməliyyatların müsbət saldosu 673.3 mln. dollar təşkil edir.

Kapitalın və maliyyənin hərəkəti. 2011-ci ildə cəlb olunmuş kapitalın həcmi 8.1 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Bu göstərici əsasən ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların və xarici kreditlərin hesabına formalaşmışdır.

Birbaşa investisiyalar. Birbaşa investisiyalar formasında xaricdən cəlb olunmuş sərmayənin ümumi məbləği 4.4. mlrd dollar olmuşdur. Bu investisiyaların strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 78% təşkil etmişdir. Cəlb olunmuş sərmayələr iri neft-qaz layihələrinin, “Şahdəniz” yatağında görülən işlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuşdur.

Qiymətləndirmələrə görə, qeyri-neft sektoruna cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların ümumi məbləği 978.3 mln. dollar olmuşdur. Bu da ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcmnin 22%-ni təşkil etmişdir (cədvəl 17.7).

Azərbaycan Respublikasına cəlb olunmuş xarici kapitalın strukturu

	2010-cu il		2011-ci il	
	Məbləğ, mln.dol.	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ, mln.dol.	Xüsusi çəkisi, %-lə
Birbaşa investisiyalar	3347.3	40.3	4443.9	54.8
- neft-qaz sektoru	2573.4	31.0	3465.6	42.7
- digər sektorlar	773.9	9.3	978.3	12.1
Kreditlər və digər investisiyalar	4966.2	59.7	3651.0	45.0
- dövlət təminatlı kreditlər	735.5	8.8	1255.1	15.5
- dövlət təminatı olmayan kreditlər	2635.3	31.7	2053.0	25.3
- neft-qaz sektoru	667.6	8.0	706.0	8.7
- banklar	1686.6	20.3	828.9	10.2
- digərləri	281.1	3.4	518.1	6.4
- digər investisiyalar	1595.4	19.2	342.9	4.2
Neft bonusu	2.0	-	20.0	0.2
Cəmi	8315.5	100.0	8114.9	100.0

Kreditlər və digər investisiyalar. 2011-ci ildə kreditlər və digər investisiyalar formasında cəlb olunmuş sərmayələrin xüsusi çəkisi xarici kapitalın strukturunda 45% (3651.0 mln. dollar) təşkil etmişdir. Bu məbləğ əsasən birbaşa dövlət və dövlət təminatlı, neft-qaz sektoru və banklar tərəfindən cəlb edilmiş kreditlər hesabına formalaşmışdır.

Kreditlərin 37.9%-i (1255.1 mln. dollar) birbaşa dövlət və dövlət təminatı əsasında cəlb olunmuş kreditlər (beynəlxalq maliyyə və digər təşkilatlar tərəfindən ayrılmış kreditlər), 62%-i (2053.0 mln. dollar) isə dövlət təminatı olmayan kreditlərdir ki, bunun 828.9 mln. dolları banklar, 706.0 mln. dolları neft-qaz sektoru, 518.1 mln. dolları digər müəssisələr və firmalar tərəfindən cəlb olunmuşdur.

Əvvəlki dövrlərdə cəlb olunmuş kreditlər üzrə 2236.1 mln. dollar geri qaytarılmışdır. Qaytarılmış kreditlərin 43.4%-i (969.5 mln. dollar) bank sisteminin, 13.7%-i (306.9 mln. dollar) dövlət və dövlət təminatı əsasında cəlb olunmuş kreditlərin, 25.8%-i (577.4 mln. dollar) neft-qaz sektorunun, 17.1%-i (382.3 mln. dollar) isə digər müəssisələrin payına düşür.

2011-ci ildə ölkənin ehtiyat aktivləri 12356,2 mln. dollar məbləğində artmışdır.

17.5. BEYNƏLXALQ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN MƏZMUNU VƏ STRUKTURU

Beynəlxalq maliyyə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə və milli iqtisadiyyatın xarici maliyyələşdirilməsində istifadə edilir. Beynəlxalq maliyyə müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında iqtisadi əlaqələri və onların əməkdaşlığını; rezidentlərin beynəlxalq kredit təşkilatları, çoxtərəfli banklar və fondlar ilə borcalanların donor (kreditor və ya borcalan) kimi münasibətlərini, beynəlxalq maliyyə bazarlarında fiziki və hüquqi şəxslərin əməliyyatlarını təmin edir.

Göründüyü kimi, maliyyə münasibətlərinin fəaliyyət dairəsi təkcə ayrı-ayrı ölkələrin sərhədləri ilə məhdudlaşmır. Bu münasibətlər beynəlxalq iqtisadiyyatın və beynəlxalq əlaqələrin əsasını təşkil edir. Əksər hallarda maliyyə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə aparıcı münasibətlər kimi çıxış edir.

Beynəlxalq maliyyə münasibətləri dedikdə, dövlətlər və beynəlxalq maliyyə təşkilatları arasında meydana gələn pul münasibətləri nəzərdə tutulur. Bu münasibətlər əsas etibarilə dünya ölkələri arasında idxal-ixrac əməliyyatları və kapitalın beynəlxalq hərəkəti prosesində meydana çıxır. İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı malların dəyərləndirilməsi, dövlətlər arasında borc münasibətləri, investisiya axını, ayrı-ayrı ölkələrdə müəssisələrdən digər ölkələrə gəlirlərin transferi (köçürülməsi) beynəlxalq maliyyə vasitəsilə tənzimlənir.

Beynəlxalq maliyyə həm də tarixi kateqoriyadır. Belə ki, bu münasibətlərin meydana gəlməsi dövlətlərin yaranması və ticarətin meydana gəlməsi dövrlərini əhatə edir. İlk olaraq qızıl və pul münasibətlərinin meydana gəlməsi, mübadilənin natural formadan bazar formasına keçməsi beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxardı. Əmtəə-pul münasibətləri ticarətin bütün dünyaya yayılmasına və dövlət səviyyəsində ticarət əməliyyatlarının genişlənməsinə imkan yaratdı. Hələ qədim dövrlərdən yaranmağa başlamış beynəlxalq maliyyə münasibətləri zaman keçdikcə genişlənməmiş, iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməyə başlamış və bir sistem kimi formalaşmışdır. Artıq indiki iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatmış bu sistem uzun bir inkişaf yolu keçmiş və bütün dünya ölkələri bu sistem daxilində maliyyə-iqtisadi münasibətlərə girmişlər. Bu sistemin elementləri, yaxud həlqələri kimi çoxlu beynəlxalq və regional maliyyə təşkilatları öz fəaliyyətlərini xeyli genişləndirmişlər.

Beynəlxalq maliyyə dünya (qlobal) maliyyəsinin tərkib hissəsidir ki, onun da üstün hissəsini daxili maliyyə təşkil edir. Müasir mərhələdə daxili maliyyə ilə beynəlxalq maliyyə arasında sədd, xüsusən sərbəst dövrəli valyutaya malik ölkələr üçün asan aradan qaldırılındır. Beynəlxalq maliyyənin tərkibinə beynəlxalq və regional kredit təşkilatlarının maliyyə vəsaitləri; beynəlxalq maliyyə

bazarlarında tədavül edən maliyyə və müxtəlif ölkələrin rezidentlərinin xidmət münasibətləri daxildir. Beynəlxalq maliyyəyə eyni zamanda rezidentlərin öz dövlətlərinin və ya milli korporasiyaların beynəlxalq qiymətli kağızlarına qoyuluşları və qeyri-rezidentlərin daxili qiymətli kağızlara investisiyaları və s. aiddir.

Kreditora görə beynəlxalq maliyyə özəl və rəsmi maliyyəyə ayrılır. Özəl maliyyəyə banklar, korporasiyalar və digər özəl qurumlar tərəfindən rezidentlərə bazar şərtləri ilə və ya birbaşa transmilli maliyyələşdirmə vasitəsilə verilən xüsusi və ya borclanmış maliyyə resursları aiddir. Bazar resursları beynəlxalq kapital bazarından (valyuta, avrovalyuta, bank krediti, borc qiymətli kağızları və səhmlər) cəlb edilir ki, bu da azad vəsaitləri toplayır, yenidən bölüşdürür, onların heçirləşməsini və bazarda möhtəkirliyi təmin edir.

Rəsmi maliyyəyə onu qəbul edən ölkələrə güzəştli və ya qeyri-bazar şərtləri ilə təqdim edilən xarici dövlət strukturlarının və beynəlxalq təşkilatların maliyyəsi aiddir.

Beynəlxalq maliyyənin tərkibində rəsmi resursların xüsusi çəkisi o qədər də böyük deyildir. Lakin bir çox inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün rəsmi kreditlər və yardımlar xarici maliyyələşdirmənin əsas xidməti vəzifəsini görür. Bundan əlavə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF), Dünya Bankının kreditini almaq onlar üçün beynəlxalq kapital bazarına yol açır. Borcalan ölkələrə daxil olan rəsmi resursların əsasını dövlət ixrac kreditindən əlavə inkişafın rəsmi maliyyələşdirilməsi təşkil edir. Amma inkişafa rəsmi yardım xüsusi güzəştli şərtlərlə daxil olur ki, onları da inkişaf etmiş ölkələr və bəzi digər ölkələrin hökumətləri, habelə beynəlxalq və regional təşkilatlar verirlər.

Beynəlxalq rəsmi resursların cəlb edilməsi onu qəbul edən ölkələrin inkişaf strategiyasına xeyli və müəyyənəddici təsir göstərir.

Rəsmi maliyyələşdirmə bazarın inkişafına, özəl sektorun möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdir. BMF-nin və BYİB-in kredit verməsi dövlətsizləşdirmə və xarici iqtisadi münasibətlərin sürətli liberallaşdırılmasına, əmtəə, xidmət, kapital və texnologiya bazarının yaradılmasına, təsərrüfat sisteminin vahid şəkllə salınmasına yönəldilmiş sabitləşdirmə və struktur proqramının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi ilə şərtləşir.

Beynəlxalq maliyyə münasibətləri bir sıra formalarda özünü təzahür etdirir. Bunlardan valyuta münasibətlərini, kredit münasibətlərini, investisiya münasibətlərini göstərmək olar. Beynəlxalq maliyyə münasibətlərini çox zaman valyuta münasibətləri kimi xarakterizə edirlər ki, bu da valyuta münasibətlərinin beynəlxalq iqtisadi və maliyyə sistemində əsas yer tutması ilə bağlıdır. Belə ki, valyuta bütün iqtisadi münasibətlərdə əsas ödəniş vasitəsi, bütün dünya üzrə yığım və borc vasitəsidir. Daha ümumi formada desək, beynəlxalq valyuta münasibətləri-dünya təsərrüfatında valyutanın fəaliyyəti zamanı meydana çıxan və milli

təsərrüfatların fəaliyyətlərinin nəticələrinin qarşılıqlı mübadiləsinə xidmət edən ictimai münasibətlərin məcmusudur. Valyuta münasibətlərinin ayrı-ayrı elementləri hələ antik dövrdə Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada-veksel və digər mübadilə işi şəklində yaranmışdır. Onların inkişafında növbəti mərhələ orta əsrlərdə Lion, Antverpen və Qərbi Avropanın digər ticarət mərkəzlərində “veksel yarmarkalarının” təşkili olmuşdur. Burada hesablaşmalar köçürülən veksellər (trattalar) üzrə aparılmağa başlamışdır. Feodalizm və xüsusən, kapitalizm dövründə banklar vasitəsilə beynəlxalq hesablaşma sisteminin inkişafı davam etmişdir.

Beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin ən mühüm təzahür formalarından biri beynəlxalq kreditlər və kredit münasibətləridir. Beynəlxalq kredit münasibətləri qaytarmaq və faiz ödəmək şərtilə valyuta-əmtəə ehtiyatlarının təqdim olunması ilə əlaqədar olan beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında borc kapitalının hərəkətidir. Bu münasibətlər sahəsində kreditorlar (borc verən) və (borc alan) kimi xüsusi firmalar və banklar, dövlət idarələri və hökumət, beynəlxalq və regional valyuta kredit və maliyyə təşkilatları çıxış edir.

Beynəlxalq maliyyə-kredit və qeyri-kredit formasında ola bilər. Onlar bazar (satılan) və qeyri-bazar xarakterli olur. Kredit vəsaiti xeyli dərəcədə beynəlxalq maliyyənin tərkibində üstünlük təşkil edir. Onlar gəlir əldə etmək üçün müəyyən müddətə verilir. Beynəlxalq kreditin əks tərəfi - kreditorlar qarşısında borc öhdəliyidir. Buna da faiz ödəmək şəklində xidmət göstərilməli və razılaşdırılmış müddətdə geri qaytarılmalıdır. Rəsmi kapitalın hərəkətinin kredit forması xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların krediti və inteqrasiyası şəklində çıxış edir.

Xarici kreditləşməni özəl banklar, digər maliyyə təşkilatları, habelə qeyri-maliyyə strukturları (firmalar) öz vəsaitlərindən və borcalınmış vəsaitdən həyata keçirirlər. Özəl maliyyələşdirmənin kredit formasına-bank krediti almaq vasitəsilə qısamüddətli və uzunmüddətli kapital bazarında borclanma aiddir.

Beynəlxalq maliyyələşmə həm də kreditora (investora) görə borc öhdəliyi əmələ gətirməyən formada ola bilər. Belə maliyyələşdirmə əsasən TMK, xarici müəssisələrin səhmdar kapitalına portfel investisiya tərəfindən xarici investisiya vasitəsilə həyata keçirilir.

Beynəlxalq maliyyə bazar və qeyri bazar maliyyəsinə ayrılır.

Birbaşa investisiyalaşdırma vasitəsilə xarici ölkələrə ixrac edilən (aparılan) rəsmi maliyyə və korporativ maliyyə bazara daxil olmur və satılmır. Beynəlxalq bazar maliyyəsi - bu, daxili bazar tədavülündən götürülmüş xarici və Avropa banklarında müvəqqəti azad pul vəsaitlərinin depozitləşdirilməsi, beynəlxalq borc və pay (səhm) qiymətli kağızlarının alınması vasitəsilə beynəlxalq maliyyə bazarlarında yerləşdirilmiş dünya ölkələrinin dövlət və özəl strukturlarının maliyyəsidir. Bazar beynəlxalq maliyyəsi bazar şərtləri ilə ölkələrin kredit

reytinqinə uyğun olaraq verilir (cəlb edilir).

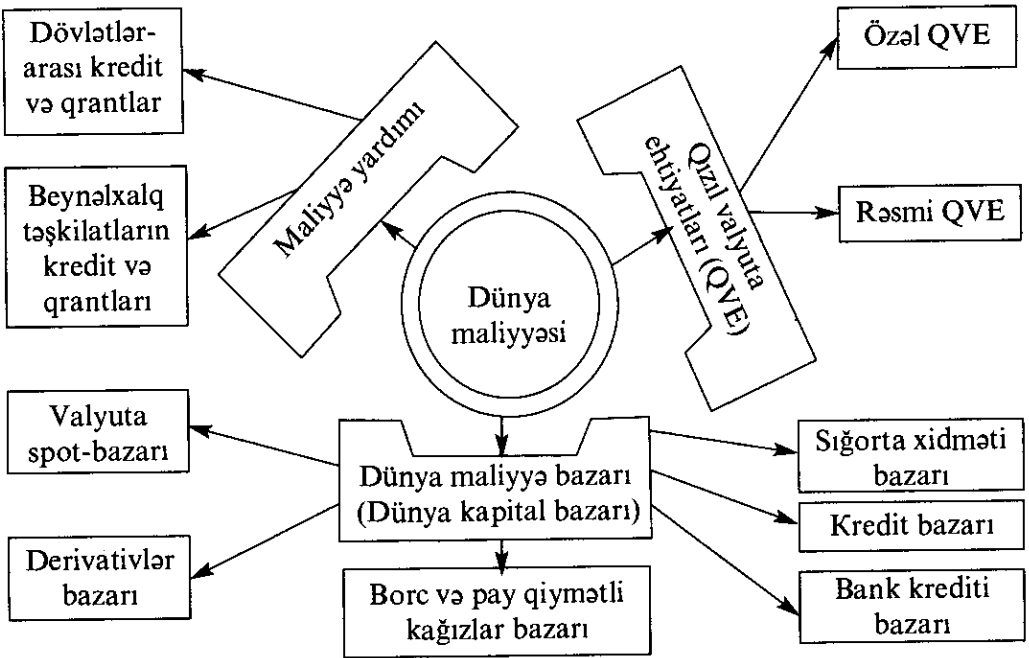
Son 25-30 ildə, xüsusən 1990-cı ildən başlayaraq beynəlxalq maliyyə dünya iqtisadiyyatının beynəlmiləlləşməsinin və qloballaşmasının başlıca hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Onlar artım tempinə görə dünya ümumi məhsulunu, əmtəə və xidmətlər ixracını bir neçə dəfə üstələyir. Beynəlxalq maliyyənin inkişafı onların ölkələrarası qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, cari və kapital əməliyyatlar üzrə tədiyə balansının qeyri-bərabərliyi ilə, beynəlxalq likvidliyin artması və maliyyə resurslarının liberallaşması ilə stimullaşdırılır.

İqtisadiyyatın və maliyyənin qloballaşması şəraitində beynəlxalq öhdəliyin aktivlər üzərində stabil artımı (üstünlüyü) dünyanın əksəriyyət ölkələrini xalis borcluya çevirmişdir. Bir çox ölkələrdə cari hesablaşmalar və büdcə üzrə daxili investisiyanı həyata keçirmək üçün iqtisadiyyatı yenidən qurmaq, xarici borclanma üzrə borc öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün milli yığımları - əmanəti çatışmayan xroniki kəsirli iqtisadiyyat formalaşmışdır.

Beynəlxalq maliyyənin dərinədən və ətraflı öyrənilməsi maliyyə bazarlarının qloballaşma və inteqrasiya prosesinin intensivləşməsi, kapital bazarının liberallaşması, müasir internet texnologiyası bazası əsasında maliyyə infrastrukturunun inkişafı, dünyanın inkişafında beynəlxalq maliyyənin rolunun artması ilə əlaqədar olaraq bu sahədə əsaslı dəyişikliklərin baş verməsi ilə şərtlənir. Bu ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan dövləti və korporativ emitentlər (borcalanlar) beynəlxalq kapital bazarına çıxmış, qeyri-rezidentlər Azərbaycanın maliyyə bazarlarında aktivləşmişlər. Azərbaycanın beynəlxalq rəsmi kreditörələri ilə (BVF və BYİB) əlaqəsi büdcənin həcmünün artması və yüksək xarici valyuta ehtiyatına malik olması ilə əlaqədar yeni fazaya daxil olmuşdur.

Dünya maliyyəsi bir tərəfdən maliyyə münasibətlərinin beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinə yayılması, digər tərəfdən dünya iqtisadiyyatının alt maliyyə sisteminin əmələ gəlməsi və inkişafının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olmaqla onlar dünyanın maliyyə resurslarının məcmusunu, yəni 185 ölkənin maliyyə təşkilatları, dünyanın beynəlxalq maliyyə mərkəzləri, leqal biznesin bütün 65 milyon firmaları və yer kürəsinin 6 mlrd. nəfəri ötüb keçən bütün əhalisi daxil olmaqla ifadə edir.

Beynəlxalq maliyyənin dövlət maliyyəindən, habelə firma və ev təsərrüfatı maliyyəindən fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar çoxsaylı subyektləri ifadə edir, yəni əzəldən çoxsubyektlili kateqoriyadır. Bu onu göstərir ki, konkret yerdə cəmlənmiş və dünya iqtisadiyyatının konkret subyektinin mülkiyyəti olan vahid beynəlxalq pul vəsaiti fondu yoxdur. Dünya maliyyə resursları əsasən tədaviyə uyğun və dünya maliyyə bazarını əmələ gətirir. Dünya maliyyə resurslarının ümumi strukturu sxem 17.1-də verilir.

Sxem 17.1. Dünya maliyyəsinin strukturu.

Lakin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə tez-tez daha geniş olmayan anlayışından, yeni rezident və qeyri-rezidentlər arasında istifadə edilən resurs kimi istifadə edilir. Dünya maliyyəsi qloballaşdıqca geniş və dar mənada müəyyənlişmənin həddi getdikcə silinir və beynəlxalq maliyyə dedikdə onun dar mənasında dünya maliyyəsi başa düşülür.

Bir sıra iqtisadçılar dünya maliyyəsinin strukturunu, beynəlxalq maliyyə bazarlarının, beynəlxalq bank işinin, beynəlxalq təşkilatların maliyyəsinin və beynəlxalq portfel investisiyasının məcmusu kimi qeyd edirlər.

Sxemdən görüldüyü kimi, dünyanın maliyyə resurslarının heç də bütün elementləri beynəlxalq maliyyə bazarında tədavül edilmir. Belə ki, maliyyə yardımı tələb və təklif qanunu üzrə deyil, müəyyən iqtisadi şəraitdə də onu alanın (resipiyyət) vəziyyəti nəzərə alınmaqla müəyyən iqtisadi şərtlərə əməl edildikdə verilir. Qızıl-valyuta ehtiyatına gəldikdə, onlar yalnız ayrı-ayrı hallarda, bunu onların sahiblərinin xüsusi müəkkəb maliyyə vəziyyəti tələb etdikdə beynəlxalq maliyyə bazarında tədavül edilir.

Sxem 17.1-in təhlili göstərir ki, beynəlxalq maliyyənin tərkibində açıq (ümumi) və özəl maliyyəni ayırmaq olar.

Birincinin subyekti beynəlxalq (ümumi) hüquq normalarına uyğun olaraq bu cür qəbul edilən qurumlar hesab edilir. Onlara aiddir: suveren dövlətlər, müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə aparan millət və xalqlar, dövlət təş-

kilatları, dövlət qurumları (məsələn, Vatikan), azad şəhərlər. Beynəlxalq özəl maliyyənin əsas subyektləri dövlətlərin milli və xarici, fiziki və hüquqi şəxsləri (və onların institutları), habelə onlar tərəfindən yaradılan təşkilatlardır.

Dünya maliyyə bazarı onun funksiya və maliyyə aktivlərinin tədavül müddəti baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Funksional baxımdan o valyuta bazarına, derivativlər, sığorta xidməti, səhm və kredit bazarlarına bölünür. Öz növbəsində bu bazarlarda müxtəlif seqmentlər ayrıla bilər. Məsələn, sığorta xidməti bazarında yenidən sığortalanma, kredit bazarında-pay qiymətli kağızlarının və bank kreditinin seqmentləri və s.

Maliyyə aktivlərinin tədavülü müddətinə görə beynəlxalq maliyyə bazarının aşağıdakı seqmentləri seçilir: valyuta (qısamüddətli) bazarları və kapital bazarları (uzunmüddətli). Bundan başqa, maksimum mənfəət əldə etmək məqsədilə pul bazarında mövcud olmaq üçün, o cümlədən məqsədyönlü möhtəklik hesabına yönəldilən maliyyə aktivləri də mövcuddur. Bu kimi aktivlər tez-tez “qaynar pul” adlanır.

Beynəlxalq maliyyə bazarının seqmentləri arasında sədd artıq silinmişdir, dünya maliyyə resurslarının bir hissəsinin bir seqmentdən digərinə keçməsi tamamilə mümkündür. Bunun təsiri ilə dünyanın müxtəlif ölkələrinin valyuta məzənnələri, bank faizi və qiymətli kağızların məzənnələri arasında qarşılıqlı asılılıq müəyyən edilir. Bu, dünya maliyyə resurslarının qloballaşmasına, ayrı-ayrı regionlarda maliyyə faciəsi dünya maliyyə təsərrüfatının maliyyə silkələnmələrinə gətirib çıxarır.

Beynəlxalq maliyyə bazarı iştirakçılarının tiplərinin, forma və növlərinin müxtəlifliyi onların geniş təsnifləşdirilməsini tələb edir, çünki, onların hər bir seqmenti üçün eyni iştirakçı xarakterikdir. Təsnifləşdirmənin aşağıdakı əlamətləri seçilir: 1) əməliyyatda subyektlərin iştirak xarakteri; 2) bu kimi iştirakın məqsəd və motivləri; 3) elementlərin tipləri və onların xarakteristikası; 4) subyektin ölkə mənşəliliyi (əsl); 5) investor və borcunun tipləri.

Əməliyyatlarda iştirak xarakteri nöqteyi-nəzərdən bazar iştirakçıları birbaşa (bilvasitə) və dolayı (vasitəçi) iştirakçılara bölünür. Birbaşa iştirakçılar öz hesabına bağlaşmalar və müştərinin hesabına və tapşırığı üzrə müqavilə bağlayanlar, müstəqil müqavilə bağlamayanlar isə dolayı iştirakçılar hesab edilir.

17.6. BEYNƏLXALQ KREDİTİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSAS FORMALARI

Beynəlxalq kredit – “kredit” iqtisadi kateqoriyasının oxşarıdır. Bu, qaytarılmaq, müddətlik, təminatlılıq və faiz ödənilməsi şərti ilə valyuta və əmtəə resurslarının verilməsi ilə əlaqədar beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında borc kapitalının hərəkətidir. Kreditor və borcalan kimi banklar, müəssisələr, dövlət, beynəlxalq maliyyə institutları çıxış edir.

Beynəlxalq kreditin şərtləri onun bazarın iqtisadi qanunları ilə əlaqəsini əks etdirir və bazarın, dövlətin iqtisadi agentlərinin vəzifələrinin həlli üçün istifadə edilir.

Kredit anlayışı iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi və əsas kateqoriyasıdır. O, istehsal münasibətlərinin elementlərindən biri olmaqla əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətində əsas rol oynayır. Kredit, həmçinin mənfəət, qiymət, pul, valyuta kursu, tədiyyə balansı kimi iqtisadi kateqoriyalarla və bazar iqtisadiyyatının qanunları ilə sıx əlaqədardır. Beynəlxalq kredit bütün mərhələlərdə kapitalın dövriyyəsində çıxış edir və əmtəə dövriyyəsinin sürətlənməsini və istehsalın artımını təmin edir.

Beynəlxalq kreditin mənbələri kimi aşağıdakılar çıxış edir: müəssisələrdə kapitalın dövriyyəsi prosesində pul formasında müvəqqəti olaraq sərbəstləşmiş kapital, dövlətin və xüsusi bölmənin banklara cəlb edilmiş pul yığımları və s. Bu mənbələrdən başqa, bir sıra vəsait mənbələri də mövcuddur ki, onlar da beynəlxalq kredit münasibətlərində çox mühüm rol oynayır.

Beynəlxalq kredit bir sıra prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərir. Bu prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

➤ **qaytarılma.** Alınmış kreditlər, xüsusilə beynəlxalq kreditlər hökmən qaytarılmalıdır. Başqa sözlə, müqavilədə nəzərdə tutulan bütün öhdəliklər yerinə yetirilməlidir.

➤ **ödənilmə.** Bu, dəyər qanununun fəaliyyətinin və kreditin şərtlərinin həyata keçirilməsi üsulunu əks etdirir. Bu zaman ilk növbədə kreditə görə faizlərin ödənilməsi həyata keçirilir.

➤ **maddi təminatlılıq.** Kredit təminatlığı dedikdə, onun ödənilməsinə zəmanət başa düşülür. Yəni kredit alanın maddi imkanları tam ödənilməli və bu imkanlar krediti ödəyə biləcək səviyyədə olduğu halda kreditlər verilə bilər.

➤ **məqsədli xarakter.** Beynəlxalq kreditlər necə gəldi, hər bir ehtiyacı olana verilmir. Belə kreditlər konkret məqsədlər və layihələr əsasında verilir və məqsədli xarakter daşıyır.

Beynəlxalq kreditin prinsipləri bazar iqtisadiyyatının iqtisadi qanunları ilə sıx əlaqədardır. Başqa sözlə, həmin prinsiplərin bu cür müəyyən olunması iqtisadi qanunların tələbidir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində beynəlxalq kredit bir sıra vacib funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalar ilk növbədə borc kapitalının hərəkəti ilə bağlıdır, yəni borc kapitalının beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında hərəkətinin xüsusiyyətlərini ifadə edir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

✓ borc kapitalının geniş təkrar istehsalın tələblərini təmin etmək üçün ölkələr arasında yenidən bölgüsü. Bununla da kredit milli mənfəətin kütləsini artırmaqla onun orta mənfəətə bərabərləşməsinə kömək edir;

✓ kredit vəsaitlərindən (tratta, veksəl, çeklər, köçürmələr və s.) istifadə etmək yolu ilə beynəlxalq hesablaşmalarda tədavi xərclərinə qənaət edilməsi, nağdsız ödənişlərin inkişafı və sürətləndirilməsi təmin edilir;

✓ xarici kreditdən istifadə edilməsi sayəsində kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi sürətləndirilir;

✓ iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə cəhd göstərilir.

Beynəlxalq kreditin rolu. Beynəlxalq kredit qarşılıqlı əlaqəli funksiyaları yerinə yetirməklə istehsalın inkişafında ikili rol oynayır. Bir tərəfdən, beynəlxalq kredit təkrar istehsalın fasiləsizliyini və onun genişləndirilməsini təmin edir. O, istehsalın və mübadilənin beynəlmilləşməsinə, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə kömək edir. Digər tərəfdən, beynəlxalq kredit ictimai istehsalın disproporsiyasını gücləndirir, mənfəətli sahələrin sıçrayışlı genişləndirilməsini həvəsləndirməklə, xarici borc vəsaiti cəlb edilməyən sahələrin inkişafını ləngidir. Beynəlxalq kredit rəqabət mübarizəsində xarici kreditin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün istifadə edilir.

Beynəlxalq kreditin sərhədləri xarici borc vəsaitinin mənbələrindən və ölkələrin tələbatından, kreditin vaxtında qaytarılmasından asılıdır. Bu, obyektiv sərhədlərin pozulması, borclu ölkələrin xarici borclarının tənzimlənməsi problemi doğurur. Onların içərisində inkişaf etməkdə olan ölkələr, MDB dövlətləri və Şərqi Avropa ölkələri və s. vardır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində beynəlxalq kreditin ikili xarakteri onun ölkələrin qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıqda və rəqabət mübarizəsində bir alət kimi istifadə edilməsində təzahür edir.

Beynəlxalq kreditin formaları. Kreditin formalarının təsnifatı aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

Təyinatına görə:

- əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq ticarətinə xidmət edən kommersiya kreditləri;
- investisiya obyektinə üçün, qiymətli kağızlar alınmasına, xarici borcların ödənilməsinə, mərkəzi bankların valyuta intervensiyasına istifadə edilən maliyyə kreditləri;
- kapitalın qarışıq formasına, əmtəələrə və xidmətlərə (məsələn, incinering) xidmət etmək üçün aralıq kreditlər.

Növlərinə görə:

- əmtəə (ödəniş müddəti uzadılan əmtəələrin ixracı zamanı);
- valyuta (pul formasında).

Verilmə texnikasına görə:

- borcalanın hesabına keçirilən nağd kreditlər;
- ixrac edən və bankın traktasının aksepti formasında aksept krediti;
- depozit sertifikatları;
- istiqraz vəərəqələri, konsorsium kreditləri;
- valyutada borc üzrə;
- valyutada verilən beynəlxalq kredit ya borclu ölkələr, ya da kreditor ölkələri, üçüncü ölkələr, ya da beynəlxalq valyuta vahidində (SDR, EK YU- 1999-cu ildə Avro ilə əvəz edilmişdir).

Müddətinə görə:

- qısamüddətli kreditlər (bir gündən bir ilədək, bəzən 18 ayadək);
- ortamüddətli (bir ildən 5 ilədək);
- uzunmüddətli (beş ildən yuxarı).

Əgər qısamüddətli kreditin müddəti uzadılsa, o ortamüddətli və bəzən uzunmüddətli kreditə çevrilir. Qısamüddətli beynəlxalq kreditlərin daha uzunmüddətli ssudalara transformasiyası prosesində dövlət qarant kimi çıxış edir. Bir sıra ölkələrin (Böyük Britaniya, Fransa, Yaponiya və s.) ixrac edənlərinin tələbatını ödəmək üçün dövlətin köməkliyi ilə maşın və avadanlıqların ixracının orta və uzunmüddətli kreditləşməsinin xüsusi sistemi yaradılmışdır. Uzunmüddətli beynəlxalq krediti (praktiki olaraq 10-15 ilədək) ixtisaslaşdırılmış dövlət və yarımdövlət maliyyə-kredit institutları verirlər.

Təminatlığına görə:

- ✦ təmin edilmiş kreditlər;
- ✦ blank kreditləri;

Kreditin təminatlığı kimi əmtəələr, kommersiya və maliyyə sənədləri, qiymətli kağızlar, daşınmaz əmlak və maddi dəyərlilər, bəzən isə qızıl istifadə edilir.

Məsələn, İtaliya, Uruqvay, Portuqaliya (70-ci illərin ortalarında), bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə (80-ci illərdə) beynəlxalq kredit orta bazar qiyməti ilə qiymətləndirilən rəsmi qızıl ehtiyatlarının bir hissəsinin girovu altında istifadə edilmişdir. Blank krediti borclunun onun vaxtında ödənilməsi öhdəliyi (veksel) altında verilir.

Kreditorun kateqoriyasından asılı olaraq aşağıdakı beynəlxalq kreditlər fərqləndirilir:

- ✦ firma (özəl) krediti;
- ✦ bank krediti;
- ✦ broker krediti;
- ✦ hökumət krediti;
- ✦ qarışıq, xüsusi müəssisələrin (o cümlədən banklar) və dövlətin iştirakı ilə verilən kredit;
- ✦ beynəlxalq institutların dövlətlərarası krediti.

Firma (özəl) krediti ixrac edən tərəfindən xarici idxalçıya əmtəyə görə ödənişin müddətinin uzadılması (7 il müddətində) şəklində verilir. O, veksəl və ya açıq hesabla rəsmiləşdirilir. Veksəl kreditində ixracçı idxalçıya köçürmə veksəl (tratta) qoyur ki, bu da onu kommersiya sənədlərini aldığı zaman akseptləşdirir. Açıq hesab üzrə kredit ixracçının idxalçı ilə gətirilmiş mallar və onun kreditin müəyyən edilmiş vaxtda (ilin əvvəli və axırında) ödənilməsi öhdəliyi üzrə alıcının hesabına yazılması haqqında sazişinə əsaslanır. Bu cür kredit kontragentlər arasında fasiləsiz mal göndərmədə və etibarlılıq münasibətləri zamanı tətbiq edilir.

Beynəlxalq bank krediti. Bir qayda olaraq əmtəə-material dəyərlərinin gi-

rovu altında banklar tərəfindən idxalçı və ixracçılara verilən kreditdir. Banklar yaxından əlaqədə olan firmalara təmin edilməmiş krediti nadir hallarda verir. Bir qayda olaraq iri kredit resurslarını cəlb etmək və riskin bölüşdürülməsini təmin etmək üçün bank konsorsiumu, sindikatlar və “pul”ları yaradılır.

İxracçıların bankları nəinki milli ixracçıları, habelə bilavasitə xarici idxalçıları da kreditləşdirir. Alıcıya kredit verilməsi 60-cı illərdə aktiv surətdə inkişaf etmişdir. Burada ixracçı qazanmış olur, çünki bank tərəfindən alıcıya təqdim edilmiş kredit hesabına öz vaxtında xarici valyutada satış pulunu, idxalçı isə zəruri malları kreditə alır.

İri banklar aksept tratta formasında kredit təqdim edir. Bu halda akseptçi veksəl üzrə bilavasitə ödəyici olur, lakin borclunun (trassatın) vəsaiti hesabına aksept bazarında müxtəlif valyutada akseptləşdirilmiş köçürmə veksəlləri sərbəst satılır.

Broker krediti - firma krediti ilə bank krediti arasında aralıq formadır. Brokerlər vəsaiti banklardan borclanır. Bu halda bankların rolu azalır.

Dövlətlərarası kreditlər - hökumətlərarası sazişlərə əsasən verilir. Beynəlxalq maliyyə institutları çox da böyük olmayan kreditlərlə kifayətlənir ki, bu da borcalana dünya borc kapitalı bazarında özəl xarici bankların kreditlərinə yol açır.

80-ci illərdən başlayaraq bir neçə kredit idarəsi ilə birlikdə (həzən 200-dək) büdcədən vəsait cəlb etmədən layihələrin maliyyələşdirilməsi (kreditləşmə) fəal inkişaf edir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə kredit xidmətinin spesifik forması lizinq, faktoring və forfeytinqləmə əməliyyatlarıdır.

Lizinq - üç ildən on beş ilədək daşınan və daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsi haqqında razılaşmadır. Adi icarədən fərqli olaraq lizinq bağlaşmasının obyektini lizinq alan tərəfindən seçilir, lizinq verən isə avadanlığı öz hesabına əldə edir. Lizinqin müddəti avadanlığın fiziki köhnəlmə müddətindən qısa olur. Lizinqin müddəti bitdikdən sonra müştəri güzəştli şərtlərlə icarəni davam etdirə və yaxud əmlakı qalıq dəyəri ilə ala bilər. Dünya təcrübəsində lizinq verən adətən kommərsiya bankları deyil, lizinq şirkətləridir.

Faktoring - ixtisaslaşdırılmış maliyyə kompaniyaları tərəfindən ixracçının bütün pul tələbnamələrinin xarici idxalçıya onun ödəmə müddətinin çatmasınadək kontraktın 70-90%-dək məbləğinin alınmasıdır. Faktoring kompaniyası ixracçını 120 gün müddətində kreditləşdirir.

Forfeytinqləmə - bank və ya forfeytor tərəfindən əvvəlcədən razılaşdırılmış şərtlərlə bütün veksəllərin (tratta) və digər maliyyə sənədlərinin alınmasıdır. Bununla da ixracçı forfeytora idxalçının qeyri-tədiyyə qabiliyyətliliyi ilə bağlı kommərsiya riskini verir. Borc öhdəliyi tələbnaməsi portfelinin satışı nəticəsində firma ixracçının balansının strukturu sadələşir, tələbnamənin inkassasiyası müddəti və inzibati xərcləri azalır.

Beynəlxalq kreditlər beynəlxalq kredit bazarlarından əldə edilir. Bu bazarda

kredit alqı-satqısında istənilən ölkə iştirak edə bilər. Bunun üçün sadəcə olaraq bir neçə şərtlərin ödənilməsi tələb olunur. Bu şərtlər, ilk növbədə, kreditlərin qaytarılmasına zəmanət kimi irəli sürülür.

17.7. BEYNƏLXALQ MALİYYƏ BAZARLARI

Dünya təsərrüfatında ayrı-ayrı ölkələrin təkrar istehsal prosesində formalaşan pul kapitalı daima yerini dəyişir. Dünya maliyyə axını əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinə xidmət edir. Bu axınlar formalarının vahidliyinə (bir qayda olaraq pul formasında, maliyyə-kredit aləti şəklində) və yerinə görə (bazar) fərqlənir. Bazar münasibətlərinin spesifik forması dünya valyuta, kredit və maliyyə bazarları, habelə qızıl bazarıdır. Bazar münasibətlərinin bu sistemi təkrar istehsalın fasiləsizliyi və səmərəliliyi üçün dünya maliyyə resursları axınının toplanması və yenidən bölgüsünü təmin edir. Dünya maliyyə resursları axınlarının hərəkəti banklar, ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları və fond birjalari vasitəsilə həyata keçirilir.

Dünya valyuta, kredit, qiymətli kağızlar, qızıl bazarları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- böyük miqyaslı olması;
- coğrafi sərhədlərin yoxluğu;
- əməliyyatların bütün gün ərzində aparılması;
- aparıcı ölkələrin valyutalarının, həmçinin AVRO və qismən də SDR-in istifadəsi;
- bağlaşmanın iştirakçıları - birinci dərəcəli banklar, yüksək reytingli kredit-maliyyə institutları;
- bu bazarlara əsasən birinci dərəcəli borcalanlar və ya yüksək səviyyədə zəmanəti olan borcalanlar müraciət edə bilərlər;
- LIBOR tipli (banklararası depozitlər üzrə təklifin London dərəcəsi) spesifik beynəlxalq faiz dərəcəsi;
- EHM-in istifadəsi əsasında standartlaşmanın və kağızsız əməliyyatların informasiya texnologiyasının yüksək səviyyəsi;
- bazar segmentlərinin və saziş alətlərinin fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi.

Dünya rəqabətinin nəticəsi olaraq aparıcı milli bazarların əsasında 13 dünya maliyyə mərkəzləri - Nyu York, London, Tokio, Paris, Sürix, Lüksemburq, Frankfurt-na Mayne, Sinqapur, Bəhreyn və s. təşəkkül tapmışdır. Bunlar beynəlxalq valyuta, kredit-maliyyə fond əməliyyatlarının, qızıl ilə sazişləri həyata keçirən bank və maliyyə institutlarının cəmləşdiyi mərkəzlərdir.

Dünya maliyyə axınlarının hərəkəti aşağıdakı əsas bazarlar vasitəsilə baş verir.

Valyuta bazarları - tələb və təklif əsasında müəyyənləşən kurs üzrə xarici valyutaların milli valyutaya alqı-satqısı baş verən rəsmi mərkəzlərdir.

Valyuta bazarının institusional strukturu özünə bankları, brokerləri, müəssisələri

daxil edir. Qərbdə valyuta sazişlərinin 85-95%-i banklararası bazarda aparılır. Qərbdə valyuta birjalari yalnız bir sıra ölkələrdə saxlanılmış və böyük rol oynayır. Lakin banklararası birja valyuta bazarını tədricən sıxışdırır. Azərbaycanda 1994-cü ilin avqust ayının 26-da Bakı Banklararası Valyuta Birjası (BBVB) müntəzəm valyuta sövdələşməsinə başlamışdır. 1997-ci ilin avqustun 30-dan başlayaraq Azərbaycanda Mütəşəkkil Banklararası Valyuta Bazarı (MBVB) fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda valyuta bazarı bir çox normativ - hüquqi aktlarla tənzimlənir. Onlardan "Valyuta tənzimlənməsi haqqında" (21 oktyabr 1994-cü il) , "Milli bank haqqında" (10 dekabr 2004-cü il) , "Banklar haqqında" (16 yanvar 2004-cü il), "Qiymətli kağızlar haqqında" (9 oktyabr 1998-ci il) qanunları göstərmək olar.

Valyuta bazarlarında bağlaşmaların alətləri bank veksəlləri, tratta, çeklər, banknotlar - xüsusən teleqraf (banknotlar- yalnız valyutalar dəyişdirildikdə) köçürmələrindən ibarətdir.

Valyuta əməliyyatları beynəlxalq hesablaşmaları, valyuta və kredit risklərinin sığortalanmasını, valyuta siyasətinin həyata keçirilməsini, iştirakçılara mənəfəət götürülməsini təmin edir.

Bununla əlaqədar olaraq dünya təcrübəsinin göstərdiyi kimi, valyuta əməliyyatları çoxdandır ki, dövlət və bank müşahidəsinin və nəzarətinin obyektinə olmuşdur. Bəzi hallarda bir sıra banklar çətinliklərə düşür və valyuta əməliyyatlarında itkiyə görə müflisləşir.

Dünya kredit bazarı- qaytarılmaq və faiz ödəmək şərtilə ölkələr arasında borc kapitalının beynəlxalq hərəkətinin spesifik formasıdır. Burada borc kapitalına tələb və təklif formalaşır. Ənənəvi olaraq qısamüddətli ssuda kapitalı (pul bazarı) və orta və uzunmüddətli kapital bazarları (kapital bazarı), o cümlədən maliyyə bazarı fərqləndirilir. Dünya maliyyə bazarı-ssuda kapitalının bir hissəsidir ki, burada əsasən qiymətli kağızların emissiyası və alqı-satqısı həyata keçirilir. Təcrübədə bu bölgü tədricən öz əhəmiyyətini itirir, ona görə ki, kapitalın qarşılıqlı axını baş verir və adi bank krediti qiymətli kağızların emissiyası ilə əvəzlənir.

50-ci illərin axırlarından başlayaraq avrovalyuta bazarı dünya ssuda kapitalı bazarının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Avropa bankları burada əsasən xarici valyutada (bu ölkələrin emitentlərinin qeyri-rezidentlərinə mənsub olan valyutada, məsələn, ABŞ-da və digər ölkələrdə xarici bankların hesablarında dollar) depozit-ssuda əməliyyatları aparırlar.

Qızıl bazarı- qızıl ilə satışın xüsusi mərkəzləridir ki, burada onun bazar qiyməti üzrə müntəzəm alqı-satqısı həyata keçirilir.

Beləliklə, dünya maliyyə axınlarını idarə edən və bütün sutka ərzində fəaliyyət göstərən beynəlmiləl bazar mexanizmi formalaşmışdır.

17.8. BEYNƏLXALQ MALİYYƏ - KREDİT TƏŞKİLATLARI

Beynəlxalq maliyyə-kredit və valyuta əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində və beynəlxalq hesablaşmaların sabitliyinin saxlanılmasında beynəlxalq maliyyə-kredit qurumlarının rolu olduqca böyükdür. Beynəlxalq maliyyə-kredit qurumlarına ölkələr arasındakı maliyyə-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsi, iqtisadi münasibətlərin inkişafına yardım etmək, kredit siyasəti göstərmək məqsədilə beynəlxalq sazişlərə əsasən yaradılmış beynəlxalq təşkilatlar aiddir.

Ən iri ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq kredit-maliyyə təşkilatları aşağıdakılardır:

1. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) 1944-cü ildə Bretton Vuds (ABŞ) sazişinə əsasən yaradılmış, 1947-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatı olub Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşdırılmış orqanıdır. BVF-nin yaradılmasında əsas məqsəd aşağıdakılardan ibarətdir:

* valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsinə norma müəyyən etmək və ona əməl edilməsinə nəzarət etmək yolu ilə beynəlxalq ticarətin və valyuta əməkdaşlığının inkişafına kömək etmək;

* tədiyyə balansının qeyri-tarazlığı ilə əlaqədar olaraq valyuta çətinlikləri zamanı öz üzvlərinə kredit resursları vermək;

* tədiyyə balansı sahəsində çətinlik çəkən ölkələrə kredit vermək.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dünyanın bir çox aparıcı beynəlxalq təşkilatlarının üzvlüyünə qəbul edilmiş və onlarla əməkdaşlığı fəal surətdə inkişaf etdirir. Azərbaycanın ilk həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri onun beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına üzv olmasıdır. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Valyuta Fonduna və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankına müraciət etmiş və həmin ilin sentyabr ayında bu təşkilatlara üzv qəbul edilmişdir.

BVF-yə daxil olarkən hər bir ölkə kvota adlanan (yazılış üzrə əmanət) müəyyən məbləğ özünə məxsus üzvlük haqqı ödəyirlər. Kvotalar BVF-nin hər bir üzvünün çəkisini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BVF-yə üzv qəbul edilərkən ölkənin iqtisadi inkişafını xarakterizə edən göstəricilərə uyğun olaraq onun kvotası 117 milyon SDR məbləğində təsdiq edilmişdir. Lakin son illər Azərbaycanda gedən iqtisadi inkişaf prosesləri nəzərə alınmaqla BVF-də ölkənin kvotasına yenidən baxılmış və 165 milyon SDR-ədək artmışdır. Bu da Azərbaycana həmin beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının inkişafından daha geniş istifadə etmək hüququ vermişdir. BVF-nin sessiyasında kredit verilən ölkələrin fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün 22 icra direktoru tərkibindən İcra Şurası seçilir.

BVF-nin işçi heyəti 2000 nəfərdən ibarətdir və icra direktoru tərəfindən rəhbərlik edilir ki, o, eyni zamanda İcra Şurasının başçısı sayılır. Əsas heyət BVF-nin Vaşinqtonda yerləşən Mənzil Qərargahında yerləşir.

Hazıda BVF-yə 179 ölkə daxil olmuşdur.

BVF maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkən ölkələrə kredit verir. Kredit o şərtlərlə verilir ki, kredit verilən ölkələr BVF-nin proqramı əsasında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini öz öhdəsinə götürür. Bu halda BVF ölkələrə krediti hansı məqsədlərə və necə xərcləməyi diktə edir. Sonra isə öz ekspertləri vasitəsilə həmin ölkələrdə dövlət tərəfindən aparılan iqtisadi siyasət haqqında informasiya toplayır.

Hazırda borcalan ölkələr BVF-yə göstərdiyi xidmətə görə haqq və kredit verilməsi öhdəliyini təsdiq etməyə görə kompensasiya alınmış məbləğin 0,5%-ni ödəyir. Bundan başqa, bir qayda olaraq alınmış kreditin illik 9%-i qədər faiz ödənilir.

BVF-nin fəaliyyətində dövlətin iqtisadiyyatının yenidən qurulmasına kredit verilməsi, bazar islahatı siyasətinin subsidiyalaşdırılması üstün istiqamət olmuşdur. Kredit vəsaitlərinin bu məqsədə istifadə olunmasına əmin olmaq üçün BVF kredit verilmiş müddətdə ölkənin iqtisadi inkişaf gedişinə nəzarət edir, iqtisadiyyatda vergi sistemində, bank işində islahatın aparılması üzrə məsləhətlər verir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzv ölkələri ona qızıl ehtiyatı və valyuta ehtiyatları haqqında, iqtisadiyyatın, tədiyyə balansının, pul tədavülünün, xarici investisiyaların vəziyyəti haqqında məlumat verirlər. BVF bu məlumatları ölkənin ödəniş qabiliyyətini müəyyən etmək üçün istifadə edir.

Ölkənin iqtisadi vəziyyətinin ən mühüm göstəricilərindən biri onun valyuta ehtiyatlarının səviyyəsidir. 2011-ci ilin əvvəlinə Azərbaycanın valyuta ehtiyatları xeyli artmış və 46,0 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu, ölkənin 4-5 aylıq orta idxal həcminə bərabərdir. 2012-ci il yanvarın 1-nə Neft Fondunda 815 milyon dollar, yaxud 2003-cü ilin əvvəlinə nisbətən 123,0 milyon dollar çox vəsait toplanmışdır.

Xarici borclar yalnız ölkənin maliyyə sabitliyinin, struktur dəyişikliklərinin, infrastrukturun inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı ən öncül layihələr üzrə cəlb olunmuşdur. 2013-cü il yanvarın 1-nə Azərbaycanın faktiki xarici borcu 5,0 milyard dollar və ya ÜDM-in 7,7 faizi həddində olmuşlar. Bu, MDB ölkələri arasında ən aşağı göstəricilərdən biridir.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Neft Fondunun vəsaiti nəzərə alınmaqla, ümumən ölkənin valyuta ehtiyatları 1575 milyard dollar və yaxud xarici borc səviyyəsindədir ki, bu da ölkəmizin maliyyə etibarlılığını göstərir.

BVF özünün Nizamnaməsinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. BVF-nin Nizamnaməsinə üç dəfə - 1969-cu il, 1976-cı il və 1992-ci ildə yenidən baxılmışdır. Nizamnaməyə əsasən BVF-nin ali orqanı Direktorlar Şurasıdır. Buraya BVF-nin üzvü olan hər bir ölkə 5 il müddətinə daxil olur (adətən bunlar ölkə nazirləridir). Direktorlar ildə bir dəfə sessiyaya toplanırlar. Ən çox səsə ABŞ

(18,2%), Almaniya (5,0%), Yaponiya (5,6%), Kanada (3,0%), İngiltərə (5,1%), Fransa (5,1%), İtaliya (3,1%), Rusiya (2,9%) və s. malikdir.

BVF 2001-ci il yanvar ayının 1-dək Azərbaycan Respublikasına iqtisadi islahatların dəstəklənməsi üçün 438,5 milyon dollar həcmində kredit vəsaitləri vermişdir.

2. Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) bir sıra ölkələrin Bretton -Vuds (ABŞ) sazişinə əsasən 1945-ci ildə BMT-nin xüsusi idarəsi kimi yaradılmışdır. Öz əməliyyatına 1946-cı ildən başlamışdır. Hazırda bu dövlətlərarası maliyyə təşkilatı Ümumdünya Bankı adlanır. Onun rəhbəredici orqanı Direktorlar Şurası və Direktoratdır (İcraedici orqan). Direktorlar Şurasına iştirakçı dövlətlərin maliyyə nazirləri və mərkəzi bankların rəhbərləri daxildir. Şura ildə bir dəfə çağırılır. BYİB-in əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- BYİB-ə üzv ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdırmaq;
- beynəlxalq ticarətin inkişafına kömək etmək;
- kifayət qədər yüksək faizlə uzunmüddətli borc vermək yolu ilə ödəniş balansını himayə etmək.

Borclar istər dövlətlərə, istərsə də xüsusi müəssisələrə onların dövlətlərinin təminatı olduqda verilir.

Kreditlərin bir hissəsi BYİB-dən alınmış vəsaitləri bölüşdürən yerli inkişaf (regional) banklarına yönəldilir.

BYİB-in üzvləri yalnız BVF-nin üzv ölkələri ola bilər. Hazırda “yeddilər” dövlətləri (ABŞ, Yaponiya, Almaniya, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Kanada) bankda bütün səsələrin 50%-nə sahibdirlər. Bankın nizamnamə kapitalı 150 milyard dollardır. Bankın 179 üzvü vardır, Azərbaycan onun səhmdarlarından biridir. Respublikamız öz üzvlüyünü, artıq deyildiyi kimi, 1992-ci ildə rəsmiləşdirmişdir.

Azərbaycan Hökuməti 1995-ci ildən başlayaraq BVF-ilə yanaşı Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə də sıx əməkdaşlıq edir. Dünya Bankının iqtisadi islahatların dəstəklənməsi məqsədilə təqdim etdiyi kreditlərin məbləği 400 milyon dollar təşkil edir.

Bankın işçi heyəti 6000 nəfər təşkil edir. Onun Baş Qərargahı Vaşinqtondadır.

3. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (Avrobank) 1990-cı ildə təsis edilmişdir. Təsis sənədlərinə əsasən bankın məqsədi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə, bazar iqtisadiyyatına, habelə xüsusi sahibkarlıq səyinin inkişafına istiqamətləndirilmiş açıq iqtisadiyyata keçməyə yardım etməkdən ibarətdir. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının yaradılması haqqında saziş ölkələrin nümayəndələri tərəfindən Parisdə qəbul edilmişdir. Bu, Avropada ilk maliyyə institutudur ki, ABŞ burada liderlik rolunu oynamır. Avropa Bankının yaradılmasında SSRİ böyük rol oynamışdır.

Bankın təsis sənədlərində yazılmışdır ki, AYİB konkret proqramların, in-

vestisiya proqramının maliyyələşdirilməsi, habelə infrastrukturun yenidən qurulması və inkişafına texniki yardım göstərilməsini təmin edir.

Bankın üzvləri əvvəlcə 12 ölkə, o cümlədən SSRİ olmuşdur. 1995-ci ildə Bankın 50 ölkədən 60 səhmdarı olmuşdur. Bankın 10 milyard EKYU kapitalı vardır. Hazırda Avrobank üçmərhələli idarəetmə strukturuna malikdir: İdarəedicilər Şurası, Direktorlar Şurası və Bankın prezidenti.

İdarəedicilər Şurasının Bankın idarəedilməsinin ali orqanı hüququ vardır. Direktorlar Şurası Bankın üzv ölkələrinin 23 nəfərindən ibarətdir. Bankın Prezidenti İdarə müdirləri Şurasında 5 il müddətinə seçilir. Avrobankın Baş qərargahı Londonda yerləşir.

4. Avropa İnvestisiya Bankı (AİB) 1958-ci ildə bir sıra Avropa dövlətləri tərəfindən Roma müqaviləsi üzrə yaradılmışdır. Bankın yaradılmasında məqsəd:

1) Avropa Birliyi üzvlərinin bir neçə ölkəsi üçün əhəmiyyəti olan layihələrin müdafiə edilməsi;

2) Avropanın digər regionlarının inkişafının maliyyələşdirilməsi. Bank ayrıca regionların inkişafı məqsədilə xüsusi və dövlət müəssisələrinə uzunmüddətli (20 il) kredit və təminat verir. Bank müəssisələrin yenidən qurulması və tikintisinə, birgə müəssisələrin yaradılmasına, dəmir yolu və avtomobil yollarının tikintisinə və müəssisənin konversiyasına kredit verir.

Avropa İnvestisiya Bankı muxtar maliyyə statusuna malik olan idarədir. Rəhbəredici orqan- İdarəedicilər Şurasıdır (iştirakçı ölkələrin maliyyə nazirliyi təmsilində). Şura kredit siyasətini müəyyən edir, illik balans təsdiq edir, kredit və təminat verilməsi, istiqraz buraxılması və faiz dərəcəsinin həddi haqqında qərar qəbul edir.

Bankın Nizamnamə kapitalı 14,4 milyard, ehtiyatı isə 1,6 milyard EKYU təşkil edir. Bankın təsisçisi 10 dövlətdir. Hazırda Bank Avropanın və Afrikanın 60 dövləti ilə əlaqədədir.

5. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) 1956-cı ildə ABŞ-ın səyi ilə yaradılmışdır. O, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (Ümumdünya Bankının) filialıdır.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının yaradılmasında məqsəd:

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənayesində xüsusi sahibkarlığın inkişafı;
- xüsusi müəssisələrin kapitalının formalaşmasında iştirak etmək;
- yüksək rentabelli xüsusi müəssisələrə dövlət təminatı olmadan kredit verməkdir.

Kreditlər 15 il müddətinə layihənin dəyərinin 20%-i həcmində verilir.

BMK xüsusi kapitala, idarəetmə orqanına və ayrıca işçilər ştatına malikdir.

6. Avropa Valyuta Əməkdaşlığı Fondu (AVƏF) 1973-cü ildə Avropa Valyuta Sistemi çərçivəsində yaradılmışdır. AVƏF-in yaradılmasının məqsədi:

- AVƏF-nin üzv ölkələrinin tədiyyə balansının kəsirinin ödənilməsinə

kreditlər verilməsi;

- Avropa Valyuta Sistemi çərçivəsində (AVS) üzv ölkələrinə kredit-hesablaşma xidməti funksiyasını yerinə yetirir.

7. Beynəlxalq Hesablaşma Bankı (BHB) - dövlətlərarası valyuta-kredit bankıdır. BHB 1930-cu ildə İngiltərənin, Almanyanın, Fransanın, İtaliyanın, Belçika və Morqan Bankir evi başda olmaqla Amerikanın bank qrupu tərəfindən yaradılmışdır. Bankın yaradılması haqqında saziş Bazildə (İsveçrədə) imzalanmışdır.

1931-1933-cü illərdə BHB-a Avropanın digər ölkələrinin mərkəzi bankları da qoşulmuşdur. 1950-1970-ci illərdə banka Yaponiya, Kanada, Cənubi Afrika Respublikası daxil olur. 1992-ci ildə BHB-a Şərqi Avropa ölkələri (SSRİ, ADR və digər sosialist ölkələrindən başqa, onlar birləşərək Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq Bankı yaratdılar) üzv oldular.

Bankın vəzifəsi:

- * Almanyanın təzminat və hərbi borcları üzrə hesablaşmalarını yüngülləşdirmək;

- * Mərkəzi bankların əməkdaşlığına və onlar arasında hesablaşmalara kömək etmək.

Bank özünün başlıca funksiyasını - BHB-a üzv ölkələrin mərkəzi banklarının hesablaşmalarına yardım etmək funksiyasını indi də saxlayır. O, 1995-ci ildən 33 ölkənin banklarını, əsasən Avropa ölkələrinin banklarını birləşdirir. 1979-cu ildən BHB Avropa Valyuta Sisteminin üzv ölkələrinin bankları arasında hesablaşmalar aparır, Avropa Daş Kömür və Polad Birliyi depozitar funksiyasını yerinə yetirir, ayrı-ayrı ölkələrin tapşırığı üzrə əməliyyatlar aparır.

Beynəlxalq Hesablaşma Bankı depozit, kredit, valyuta əməliyyatları, qəbzlərin alqı-satqısını və saxlanmasını yerinə yetirir, mərkəzi bankların agenti kimi çıxış edir.

BHB Qərbi Avropa Beynəlxalq Bankı olmaqla valyuta-kredit münasibətlərinin dövlətlərarası tənzimlənməsini həyata keçirir.

Beləliklə, burada göstərilən kredit-maliyyə təşkilatları beynəlxalq sazişlər əsasında yaradılmış ən iri və təsiredici beynəlxalq qurumlardır.

Yuxarıda göstərilən təşkilatlardan başqa dünyada çoxsaylı regional kredit-maliyyə təşkilatları mövcuddur. Məsələn, xarici ticarət üçün Fransa Bankı, Afrika İnkişaf Bankı, investisiya agentləri, İslam İnkişaf Bankı kimi təşkilatları göstərmək olar.

Azərbaycanın əvvəllərdə xüsusi xarici banklardan, bir sıra xarici ölkələrdən və beynəlxalq kredit-maliyyə təşkilatlarından alınmış kredit borcları vardır.

Xarici xüsusi banklar - kreditorların London Klubunda birləşmişlər. Bu klub ilə ödənişlərin restrukturizasiyası (ödənişlərin vaxtının uzadılması) və borcun ödənilməsi haqqında danışıqlar adətən ölkənin Beynəlxalq Bankına həvalə edilmişdir.

Xarici dövlətlər kreditorları Paris Klubunda birləşmişlər. Paris Klubu qarşısında MDB ölkələrinə verilmiş kreditlər üzrə öhdəliklər dövlətlərarası müqavilələr çərçivəsində hökumətlərin zəmanəti ilə verilmiş borclara aid edilir.

Təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşməsi şəraitində beynəlxalq maliyyə institutlarının rolu daha da artır.

İslam bankları adi banklardan fərqlənir. Belə ki, onlar əməliyyatları faizsiz aparır və islam iqtisadiyyatı qarşısında duran vəzifələrin icrasında fəal iştirak edirlər.

İslam bankları öz ölkələrində adi banklarla yanaşı dayanıqlı mövqə qazanmışlar. 150-yə yaxın maliyyə qurumu islam dəyərlərinə üstünlük verməklə, daha doğrusu, onu həyat kredosuna çevirməklə fəaliyyət göstərirlər. Bu maliyyə qurumları qeyri-müsəlman ölkələrində də, məsələn, Böyük Britaniya, Filippin və Danimarkada əhəmiyyətli mövqə qazanmışlar. Bir sıra amerikan və ingilis bankları (Sitibank, UBS) müştərilərə islam qanunlarına uyğun xidmət etmək üçün xüsusi şöbələrə malikdirlər. İslam qanunları ilə idarə olunan fondların ümumi məbləği, ekspertlərin fikrincə, 100 milyard dollara yaxındır.

Son illər islam banklarının aktivlərinin artmasında yüksək temp (bəzi mənbələrə görə, 15%-ə qədər) müşahidə olunur.

İslam banklarını məlum şərtilik dərəcəsi ilə aşağıdakı kimi fərqləndirirlər:

- bütün bank sisteminin islam prinsiplərinə əsaslandığı və dini orqanların nəzarəti altında fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdəki islam bankları;

- adi bankların da rəqabət əsasında işlədiyi Misir və İordaniya kimi ölkələrdəki fəaliyyətdə olan islam bankları;

- pul-kredit orqanlarının islam normalarına tabe edilmədiyi qeyri-müsəlman ölkələrində (Böyük Britaniya, CAR) fəaliyyət göstərən islam bankları;

- fəaliyyətin islami xarakteri qanunvericilik orqanlarında qəbul edilən qeyri-müsəlman ölkələrində (Danimarka) fəaliyyət göstərən islam bankları;

- İslam İnkişaf Bankı.

İslam İnkişaf Bankı (İİB) bütün islam bankları üçün istiqamətverici rolunu oynayan beynəlxalq təşkilatdır. İİB islam konfransı iştirakçıları olan ölkələr tərəfindən yaradılmışdır (iyul 1975-ci il). Bankın nizamnamə kapitalı 2 milyard SDR məbləğində müəyyən edilmişdir. Qeyd edək ki, bu məbləğ bankın üzvü, İslam konfransının iştirakçısı olan 43 ölkə tərəfindən tamamilə ödənilmişdir.

İİB maliyyələşdirməyə ehtiyacı olan inkişaf edən ölkələrə himayədarlıq siyasəti yeridir. Bu himayədarlıqda islam üçün seçiyəvi olan xeyriyyəçilik mühüm yer tutur.

Bank xidmətlərinin benefisiarları 34 ölkədir ki, onların 13-ü geridə qalmış ölkələrdən sayılır.

1996-cı ildə layihələrin, texniki yardımın, ticarət əməliyyatlarının və xüsusi hesablardan əməliyyatların məbləği əvvəlki ilə nisbətən 17% artaraq, 1671 milyon dollar təşkil etmişdi.

Xüsusi hesablar geridə qalmış ölkələrin güzəştli maliyyələşdirilməsi üçün açıılır. Belə ki, bankın adi hesablarından belə maliyyələşdirmə həyata keçirmək mümkün deyildir. Həmin ölkələr üçün layihələr 1996-cı ildə bütün layihələrin ümumi

məbləğinin 25%-ni təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, bu göstərici artmağa meyillidir.

1996-cı ildə İİB iqtisadiyyatın bölmələrinə aşağıdakı nisbətdə xidmət etmişdir: kommunal xidmətlər - 26%, təhsil və səhiyyə - 26%, kənd təsərrüfatı - 24%, nəqliyyat və rabitə - 18%, sənaye - 6%.

Bank beynəlxalq informasiya şəbəkəsinin, telekommunikasiya sistemlərinin inkişafında fəal iştirak edir.

İİB İslam Konfransı iştirakçılarının görüşlərini təşkil edir, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına daxil olmaq istəyən ölkələrə yardım məqsədilə qabaqcadan danışıqlar aparır.

İİB-in layihələrindən biri "İnvestisiyaların və ixrac kreditlərinin sığortalanması üzrə islam korporasiyası"dır. Bu qurumun məqsədi üzv - ölkələr arasında ticarəti və investisiya əməkdaşlığını inkişaf etdirməkdir. Korporasiyanın nizamnamə kapitalının 50%-i İİB-yə, qalan hissəsi bankın 51 üzv ölkəsindən 30-na məxsusdur.

1995-ci ilin ortalarında fəaliyyətə başlamış korporasiya mövcud prinsiplərə uyğun olaraq ixrac kreditlərini sığortalayır.

İİB üzv ölkələr arasında təcrübə mübadiləsi üzrə qısamüddətli layihələri maliyyələşdirməklə, texniki korporasiyanın inkişafını dəstəkləyir. Bu proqramlar, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi və bank fəaliyyətinin inkişafı məsələlərini əhatə edir.

Bankın Direktorlar Şurası ticarətin maliyyələşdirilməsini fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edir. İİB-in nizamnaməsində də bu məsələ önə çəkilmiş, üzv ölkələr arasında ticarət əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi mühüm vəzifə kimi qeyd olunmuşdur. Maliyyələşdirmə əməliyyatlarında "Mudəraba" və "Muşəraki" müqavilələri tətbiq olunur. "Mudəraba" razılaşmasına görə, bir tərəf digər tərəfin qabaqcadan danışılmış mənfəəti müqabilində konkret layihəni maliyyələşdirir. "Muşəraki" razılaşmasına görə isə tərəflər mənfəətdə və zərərdə şərik olurlar. Bu razılaşmalar qismən faizsiz kreditlərlə müşayiət olunur. İİB-in mənfəətinin əsas mənbələrindən biri xarici banklardakı faizli depozitlərdir. Məsələ ondadır ki, bank islam ölkələri ilə digər ölkələr arasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirir.

Göstərilənlərdən başqa, İİB islam prinsipləri əsasında investisiya portfelinin yaradılmasını, idxal və uzunmüddətli ticarət əməliyyatlarını maliyyələşdirir. Qeyd edək ki, bank daim yeni maliyyələşdirmə formaları axtarıb tapır.

Üzv ölkələrin ticarət tərəfdaşlığının inkişaf etdirilməsi üçün informasiya mübadiləsinin intensivləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. İİB geridə qalmış ölkələrə öz malını beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirməkdə, bu malların və müşayiətedici heyətin hərəkəti ilə əlaqədar xərclərin maliyyələşdirilməsinə yardım edir.

İİB və islam bankları beynəlxalq təşkilatı bank fəaliyyətinin standartlarını işləyib hazırlasa da müxtəlif islam ölkələrində bu fəaliyyətdə əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. İslam banklarının müsəlman ölkələrindəki mühitə uyğunluğu onların inkişafının əsas rəhnidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Rəsmi sənədlər

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12 noyabr 1995-ci il). Bakı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2010.
3. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Bakı, 2007.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (11 iyul, 2000-ci il). Bakı, 2011.
5. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 2002-ci il). Bakı, 2009.
6. Azərbaycan Respublikasının Vahid büdcə təsnifatı. (6 oktyabr 2004-cü il).
7. “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999). Bakı, 1999.
8. “Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2012.
9. “Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2012.
10. “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2007.
11. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997.
12. “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997.
13. “Özəl tibbi fəaliyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., 1999.
14. “Dövlət rüsumları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2001.
15. “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999.
16. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999.
17. “Əhalinin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1998.
18. “Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002.
19. “Birdəfəlik rüsum haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., 2004.
20. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 sentyabr 1994.
21. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., 1995.
22. “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997.
23. “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 10 dekabr 2004.
24. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 yanvar 2000-ci il.
25. Azərbaycanın statistik göstəriciləri- 2012. Bakı, 2013.

26. "Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999.
27. "Əmək pensiyası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2006.
28. "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., 2008.
29. "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. B., 2006.
30. "Dövlət borcu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2007.
31. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009.
32. Azərbaycan Respublikasının "Dövlət maliyyəsi haqqında normativ-hüquqi aktlar toplusu". Bakı, 2010.
33. "Azərbaycan Respublikasının Prezident Fondunun yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı. (12 may 1997-ci il).
34. "Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı (15 iyun 1994-cü il).
35. "Azərbaycan Respublikasının dövlət xəzinədarlığının yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı (4 oktyabr 1995-ci il).
36. "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı (29 dekabr 1999-cu il).
37. "Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiqi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı (29 mart 2001-ci il).
38. "Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (28 avqust 2002-ci il).
39. "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sosial Müdafiə Fondu haqqında" Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (31 avqust 2002-ci il).
40. "Dövlət büdcəsi vəsaitinin istifadəsinə nəzarətin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı (14 fevral 2005-ci il).
41. "Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı (9 fevral 2009-cu il).
42. "Azərbaycan Respublikası Dövlət İnvestisiyası Proqramının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (17 mart 2010-cu il).
43. "Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondunun vəsaitindən istifadə qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı (2 iyun 2003-cü il).
44. "Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı (4 may 2004-cü il).
45. "Dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət fondları büdcələrinin tərtibi, təs-

diqi və icrasına nəzarət üzrə əməliyyatların əlaqələndirilməsinə dair tədbirlər planının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı (12 iyul 2004-cü il).

46. “Dövlət borcunun və dövlət əmanətinin reyestrinin aparılması qaydasının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı (8 fevral 2008-ci il).
47. “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi haqqında Əsasnamə”. Bakı, 2009.

Dərslilər, dərş vəsaitləri və elmi nəşrlər

48. Abbasov A.H. Qiymətli kağızların formalaşması və inkişafı. Bakı, 2005.
49. Abbasov A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, 2003.
50. Abbasov İ.M. Audit. Dərslilik. Bakı, 2007.
51. Abbasov İ.A. Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemi. Bakı, 2001.
52. Abdullayev C.T., Muxtarov Ə.Ə. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı, 2006.
53. Ağayev A.Q. Dövlət borcu və onun idarə edilməsi. Bakı, 2007.
54. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Müəssisənin maliyyəsi. Dərslilik. Bakı, 2009.
55. Ataşov B.X. İdarəetmə elmi və rəhbər əməyi. Monoqrafiya. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2011.
56. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1999.
57. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S. və b. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2007.
58. Bağırov D., Həsənli M. Maliyyə. Dərş vəsaiti. Bakı, 2011.
59. Bədirov D., Bədirov M. Kapital bazarı. Bakı, 2004.
60. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B. və b. Bütçə sistemi. Dərslilik. Bakı, 2004.
61. Bələdiyyə maliyyəsi və yerli bütçə prosesi. Bakı, 2003.
62. Böyük iqtisadi ensiklopediya. 5 cilddə. Bakı, 2012. İdeya rəhbəri və baş redaktor akademik Z.Ə.Səmədzadə.
63. Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı, 2000.
64. Ələkbərov Ə.Ə. Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid bütçə sisteminin rolu. Bakı, 2005.
65. Ələkbərov Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-bütçə parametrlərinin tənzimlənməsi. Bakı, 2007.
66. Əhmədzadə M.İ. Dövlət maliyyəsi. Bakı, 2000.
67. İqtisadi təlimlər tarixi. Dərslilik. M.X.Meybullayevin redaktəsi ilə. Bakı, 2002.

68. Əliyev R., Novruzov N.A. və b. İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi. Dərslik. Bakı, 2003.
69. Əsədov H.X., Talıbov S.T. Dövlət xərclərinin idarə edilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri. Bakı, 2005.
70. Firdovsi Ə. Şahnamə. Bakı, 1987.
71. Hacıyev R.Ş. Təftiş və nəzarət. Bakı, 1999.
72. Hüseynov Ə.M. Maliyyə nəzarətinin hüquqi əsasları. Bakı, 2000.
73. Həsənli M.X. Vergilər. Bakı, 1998.
74. Xankişiyev B.A. Dövlət maliyyəsi. Bakı, 1998.
75. Xudiyev N.V. Sığorta işi. Dərslik. Bakı, 2003.
76. Xankişiyev B.A., Abdullayev P.N. Sığorta işi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
77. İqtisadi təlimlər tarixi. H.A.Dadaşovun redaktəsi ilə. Bakı, 1965.
78. İqtisadi təlimlər tarixi. Dərslik. Z.Ə.Səmədzadə və T.Ə.Quliyevin redaktəsi ilə. Bakı, 2002.
79. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı, 2005.
80. Kərimov A.E., Babayev A.A. Qiymətli kağızlar bazarı. Dərslik, Bakı, 2007.
81. Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri. Bakı, 2004.
82. Maliyyə. Dərs vəsaiti. M.X. Həsənlinin redaktəsi ilə. Bakı, 2006.
83. Maliyyə, pul tədavülü və kredit. Dərslik. K.Tağıyevin redaktəsi ilə. Bakı, 1999.
84. Maliyyə. Dərslik. A.Kərimovun redaktəsi ilə. Bakı, 2001.
85. Məmmədov S.M. Maliyyə. Dərslik. Bakı, 1997.
86. Məmmədov S.M. İnflyasiya və maliyyə bazarı. Bakı, 1998.
87. Məmmədov Z.F., Zeynalov V.Z. Maliyyə, pul tədavülü və kredit. Bakı, 2007.
88. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M. və b. Vergilər və vergitutma. B., 2000.
89. Musayeva A.Q. Azərbaycan Respublikasının maliyyə hüququ. Bakı, 2004.
90. Musayev A. Vergi sisteminin iqtisadi problemləri. Bakı, 2004.
91. Mahmudov M. Dövlət büdcə tənzimlənməsinin iqtisadi problemləri. B., 2003.
92. Məmmədov O. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı, 1999.
93. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmənin əsasları. Bakı, 2011.
94. Novruzov N.A., Hüseynov X.Ə. Maliyyə. Dərslik. Bakı, 2007.
95. Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. Büdcə sistemi. Dərslik. Bakı, 2012.
96. Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. B., 2005.
97. Rzayev Z.H. Vergi menecmenti. Dərslik. Bakı, 2007.
98. Sadıqov M., Hüseynov A., Zeynalov V. Korporativ maliyyə. Bakı, 2007.
99. Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. Bakı, 2000.
100. Sadıqov M.M., Balayeva E.Ə. və b. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı, 2003.
101. Sadıqov M.M., Bədəlov Q. və b. Maliyyə resursları və maliyyə bazarı. Bakı, 2003.

102. N. Tusi. Əxlaqi-Nasir. Bakı, 1989.
103. Vəliyev T.S., Həsənov A. Azərbaycanın iqtisadi fikir tarixi (I kitab). Bakı, 1996.
104. Vəliyev Z. Bütçə. Nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2010.
105. Vəliyev D., Rəhimov D. Beynəlxalq maliyyə. Bakı, 2000.
106. Zeynalov V.D., Hüseynov A.M. Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri. Bakı, 2006.
107. Zeynalov V.D. Maliyyənin əsasları. Bakı, 2008.
108. Zeynalov V.D. Beynəlxalq maliyyə. Dərs vəsaiti. Bakı, 2010.

Rus dilində dərsliklər, dərs vəsaitləri və elmi nəşrlər

109. Аббасов А.Г. Финансовая система и долгового рынок Азербайджана. Баку, 2004.
110. Финансы. Денежное обращение. Кредит. Учебник. под. ред. Л.А.Дробозиной. М., 2000.
111. Финансы. Учебник. Под. ред. М.В. Романовского и др. М., 2000.
112. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. М., 1997.
113. Д.Синк. Управление производительностью. М., 1998.
114. Бирман А.М. Очерки теории советских финансов. М., 1968.
115. Сейфеддини М.А., Алиев З.М. Нумизматика Азербайджана. Баку, 1997.
116. Вовченко Н.Г., Кочмола К.В. Финансовые системы зарубежных государств. Ростов-на-Дону, 2011.
117. Вахрин М.И., Нешиной А.С. Финансы. Учебник. М., 2003.
118. Дьяченко В.П. Вопросы теории финансов. М., 1957.
119. Федякина Л.Н. Международные финансы. М., 2005.
120. Ценные бумаги. Учебник. Под. ред. В.И.Колесникова и В.С.Торкановского. М. 1998.
121. Галицкая С.В. Деньги, кредит и финансы. Учебное пособие. М.2009.
122. Финансы. Учебник. Под. ред. В.В. Ковалева. М., 2003.
123. Финансы. Учебник. Под. ред. Г.Б.Поляка. М., 2011.
124. Финансы. Учебник. Под. ред. А.Г.Грязновой, Е.В. Маркиной. М., 2012.
125. Бригхет Ю., Ганенски Л. Финансовый менеджмент. 1998, I-II том.
126. Брейли Р., Майерс С. Принцип корпоративных финансов. М., 2008.
127. Боди З., Мергон Р.К. Финансы. Учебное пособие. М., 2003.
128. Кейнс Ж., Общая теория занятости, процентов и денег. М., 2002.
129. Кларк Ж.Б. Распределение богатства. М., 2000.
130. Сабанти Б.М. Теория финансов. Учебное пособие. М., 1998.
131. Милл Жон Ст. Основы политической экономики. М., 1980.
132. Хаек Ф. Пагубная самонадеянность. М., 2000.
133. Хикс Дж.Р. Стоимость и капитал. М., 1988.
134. Давудова Л.Б., Картунова Г.В. Финансы. Учебное пособие. М., 2011.

135. Смит А. Исследование о природе и причине богатства народов. С. Петербург, 1994.
136. Барулин С.В. Финансы. Учебник. М., 2010.
137. Финансы. Учебник. Под ред. Л.А.Дробозиной М., 1998.
138. Точильников Г.М. Вопросы советских финансов. М., 1963.
139. Бабич А.М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы. Учебник. М., 2002.
140. Шуляк П.Н. Финансы в предприятиях. Учебник. М., 2006.
141. Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики. М., 2003.
142. Красавина Л.Н. Международное валютно - кредитные и финансовые отношения. М., 2000.
143. Шахов В.В. Страхование. Учебник. М., 2009.
144. Основы управление финансами. Под ред. Соколова Я.В. М., 2003.
145. Финансы. Учебник. Под ред. В.М.Родионовой. М., 1995.
146. Теория финансов. Под ред. Заяц М.К. Минск, 1997.
147. Финансы. Учебник. Под ред. М.В.Романовского и др. М., 2006.

BƏYALİ XANALI oğlu ATAŞOV
NURPAŞA ABBAS oğlu NOVRUZOV
ELŞƏN ƏLİ oğlu İBRAHİMOV

MALİYYƏ NƏZƏRİYYƏSİ

Ali məktəblər üçün dərslik

Nəşriyyatın müdiri:	<i>Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU</i>
Kompüter tərtibatı:	<i>Tarzan ZEYNALOV</i>
Korrektor:	<i>Ramin RƏSULOĞ</i>

Yığılmağa verilib: 01.10. 2013

Çapa imzalanmış: 25.05. 2014

Kağız formatı: 70x100, 1/16

Fiziki çap vərəqi: 40,5

Tirajı: 600

Kitab "Kooperasiya" mətbəəsində çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı şəhəri, Nəcəf Nərimanov küç. 8